

PAMIĘĆ I SPRAWIEDLIWOŚĆ

PAMIĘĆ I SPRAWIEDLIWOŚĆ

PISMO NAUKOWE

ISSN 1427-7476 / eISSN 2957-1723

POŚWIĘCONE HISTORII NAJNOWSZEJ

WARSZAWA 2025

PAMIĘĆ I SPRAWIEDLIWOŚĆ

PISMO NAUKOWE
POŚWIĘCONE HISTORII NAJNOWSZEJ

RADA PROGRAMOWA

prof. Jewgienij Timofiejewicz Artiomow
prof. Wołodymyr Baran
prof. Jana Burešová
dr Ion Cârja
prof. Andrea Ciampani
prof. Ēriks Jēkabsons
dr hab. Csaba György Kiss
prof. dr hab. Marek Kornat
prof. Hiroaki Kuromiya
prof. Natalia Lebediewa
prof. dr hab. Wojciech Roszkowski
prof. dr hab. Jan Wiktor Sienkiewicz
dr Darius Staliūnas
prof. dr hab. Bogdan Szlachta
prof. Stephen Wheatcroft
prof. dr hab. Mariusz Wołos
ks. prof. dr hab. Zygmunt Zieliński
prof. dr hab. Jan Żaryn

Redaktor statystyczny: dr Piotr Rachwał

Redaktor tematyczny: dr Karolina
Trzeskowska-Kubasik

Opracowanie redakcyjne: Jacek Adamczyk

Korekta: Maria Aleksandrow

Projekt graficzny: Sylwia Szafrńska

Skład i łamanie: Iwona Kuśmirowska

**Tłumaczenie streszczeń, biogramów
i słów kluczowych:** Lidex Sp. z o.o.

English Proofreading: The Language
Professional s.c.

REDAKCJA

dr Daniel Czerwiński
(zastępca redaktora naczelnego)
dr hab. Sławomir Kalbarczyk
(redaktor naczelny)
dr Bartosz Janczak (sekretarz)
dr Rafał Opulski (sekretarz)
dr Karolina Trzeskowska-Kubasik (sekretarz)
Maria Zima-Marjańska (sekretarz)

KOMITET REDAKCYJNY

dr hab. Konrad Białecki
dr Cosmin Budeanca
dr hab. Sławomir Cenckiewicz
dr Peter Jašek
dr hab. Cecylia Kuta
dr Sebastian Pilarski
dr hab. Patryk Pleskot
dr Andrij Rukkas
prof. dr hab. Mirosław Szumiło
dr Janos Tischler

Adres do przysyłania artykułów:
redakcja.pis@ipn.gov.pl
ul. J. Kurtyki 1
02-676 Warszawa
tel. 22 581 88 85

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej –
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2025

ISSN 1427-7476 / eISSN 2957-1723

Wydawnictwo
Instytutu Pamięci
Narodowej

Zapraszamy: czasopisma.ipn.gov.pl • ksiegiarniaipn.pl

SPIIS TREŚCI

- OD REDAKCJI (Bartosz Janczak, Karolina Trzeskowska-Kubasik) 9

I. ESEJE

- **Ryszard Kaczmarek**, Czy potrzebna jest nowa synteza okupacji niemieckiej w Polsce?
Rozważania w 55. rocznicę publikacji pracy prof. Czesława Madajczyka 13

II. STUDIA

- **Konrad Graczyk, Hubert Mielnik**, Okupacyjne prawo, sądy i administracja na ziemiach polskich pod władzą niemiecką 1939–1945 – stan badań i postulaty badawcze 32
- **Mateusz Kubicki**, Niemiecka gospodarka rolna w okupowanej Polsce 1939–1945. „Ziemie wcielone do Rzeszy” oraz Generalne Gubernatorstwo – stan badań i postulaty badawcze 67
- **Tomasz Ceran**, Od „krwawej pomorskiej jesieni” do zbrodni pomorskiej 1939. Stan badań nad eksterminacją ludności cywilnej na Pomorzu Gdańskim w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej 86
- **Tomasz Bereza**, Zbrodnie Wołyńska – stan badań. Postulaty i perspektywy badawcze 113
- **Wojciech Wichert**, Rola polityczna i struktury NSDAP w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945 – zarys problematyki 147
- **Piotr Majewski**, Muzea i dobra kultury w realiach okupacji niemieckiej (Generalne Gubernatorstwo 1939–1945) 174
- **Bogumił Rudawski**, Przesiedlenie Niemców bałtyckich z Łotwy i Estonii jako początek procesu niemieckiego osadnictwa w Kraju Warty. Wybrane aspekty instytucjonalne i organizacyjne 199
- **Alicja Gontarek**, Polskie piśmiennictwo na temat pomocy zbrojnej udzielonej gettu warszawskiemu przez Armię Krajową – akcja „Getto” (kwiecień–maj 1943 r.) 220
- **Grzegorz Hryciuk**, Represje wobec Polaków i obywateli polskich w ZSRS w latach 1939–1941. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 251
- **Krzysztof Siwek**, Ambasador przegranej sprawy – Anthony Drexel Biddle wobec polityki rządu Stanisława Mikołajczyka w kwestii polskich granic w 1943 r. 292

- **Władysław Bułhak, Mariusz Olczak**, Fałszywy generał. Przypadek Kazimierza Leskiego i siatek łączności AK we Francji w latach 1942–1944 jako przykład wykreowanej narracji w dziejach polskiego wywiadu 317

III. VARIA

- **Dariusz Rogut**, Żołnierze Armii Krajowej i obywatele polscy w sowieckim obozie dla jeńców wojennych i internowanych NKWD-MWD nr 228 w Dzaudżikau (grudzień 1945 – listopad 1947 r.) 353
- **Joanna Lubecka**, Jerzy Sawicki – przyczynek do biografii 379
- **Robert Skobelski**, Wbrew władzom. Kwestia opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi w Niemieckiej Republice Demokratycznej do końca lat 70. w świetle dokumentów MSW. 402
- **Ks. Michał Kłakus**, Działalność Komitetu Pomocy Polakom we Francji w świetle materiałów z Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu 421

IV. MATERIAŁY I DOKUMENTY

- **Radosław Stróżyk**, Sprawozdanie ogólnooorganizacyjne komendy Okręgu Warszawa AK za okres od 1 września 1943 do 1 marca 1944 r. 440

V. RECENZJE I POLEMIKI

- Joanna Urbańska, Áron Máthé, *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népirtás, menekülés, segítségnyújtás, Szülőföld Könyvkiadó, [Szombathely] 2025, 271 s.* (Maria Zima-Marjańska) 477

VI. KONFERENCJE

- **Grzegorz Wołk**, Sprawozdanie z konferencji „Emigracja niepodległościowa w USA w latach 80.”, Summersville (West Virginia, USA), 4–6 czerwca 2025 r. 486
- **Karolina Trzeskowska-Kubasik, Rafał Drabik**, Sprawozdanie z ogólnopolskiej konferencji naukowej „Okupacja w Polsce w latach 1939–1945”, Warszawa, 8–9 maja 2025 r. 490

CONTENTS

▪ EDITORIAL (Bartosz Janczak, Karolina Trzeskowska-Kubasik)	9

I. ESSAYS

▪ Ryszard Kaczmarek , Is a New Critical Perspective of the German Occupation in Poland Needed? Reflections 55 Years After the Publication of Czesław Madajczyk's Study	13

II. STUDIES

▪ Konrad Graczyk, Hubert Mielnik , Occupation Law, Courts and Administration in Polish Lands under German Rule 1939–1945 – State of Research and Research Postulates	32
▪ Mateusz Kubicki , German Agricultural Economy in Occupied Poland 1939–1945. “Lands Incorporated into the Reich” and the General Governorate – State of Research and Research Postulates	67
▪ Tomasz Ceran , From the “Bloody Pomeranian Autumn” to the 1939 Pomeranian Massacre. State of Research on the Extermination of the Civilian Population in Gdansk Pomerania in the First Months of the German Occupation	86
▪ Tomasz Bereza , The Volhynia Massacre – State of Research. Research Postulates and Perspectives	113
▪ Wojciech Wichert , The NSDAP Structures and Political Role in the General Governorate 1939–1945 – an Outline	147
▪ Piotr Majewski , Museums and Cultural Heritage Objects in the World of the German Occupation (General Governorate 1939–1945)	174
▪ Bogumił Rudawski , The Resettlement of Baltic Germans from Latvia and Estonia as the Beginning of the Process of German settlement in the Wartheland. Selected Institutional and Organisational Aspects	199
▪ Alicja Gontarek , Polish Publications on the Armed Assistance Given to the Warsaw Ghetto by the Home Army – Action „Ghetto” (April–May 1943)	220
▪ Grzegorz Hryciuk , Repression against Poles and Polish Citizens in the USSR 1939–1941. State of Knowledge and Research Perspectives	251

- **Krzysztof Siwek**, Ambassador of a Lost Cause – Anthony Drexel Biddle On the Stanisław Mikołajczyk Government Policy Regarding Polish Frontiers in 1943. 292
- **Władysław Bułhak, Mariusz Olczak**, The False General. The Case of Kazimierz Leski and the Home Army’s Communication Networks in France 1942–1944 as an Example of Invented Narratives in the History of Polish Intelligence. 317

III. VARIA

- **Dariusz Rogut**, Home Army Soldiers and Polish Citizens in Soviet NKVD-MVD Prisoners of War and Internee Camp No. 228 in Dzaujdikau (December 1945 – November 1947) 353
- **Joanna Lubecka**, Jerzy Sawicki: Towards a Biography 379
- **Robert Skobelski**, Against the Authorities: The Issue of Pastoral Care for Poles Working in the German Democratic Republic Until the End of the 1970s in Ministry of Internal Affairs Documents. 402
- **Ks. Michał Kłakus**, The Activities of the Committee for Assistance to Poles in France in the Archive Records of the Polish Catholic Mission in Paris 421

IV. DOCUMENTS

- **Radosław Stróżyk**, General Organizational Report of the Home Army Warsaw Circuit Command for the Period September 1, 1943 to March 1, 1944. 440

V. BOOK REVIEWS AND POLEMICS

- Joanna Urbańska, Áron Máthé, *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népirtás, menekülés, segítségnyújtás*, Szülőföld Könyvkiadó, [Szombathely] 2025, 271 pp. (Maria Zima-Marjańska) 477

VI. CONFERENCES

- **Grzegorz Wołk**, Report on the Conference “Independence Emigration in the USA in the 1980s”, Summersville (West Virginia, USA), 4–6 June 2025 486
- **Karolina Trzeskowska-Kubasik, Rafał Drabik**, Report on the Nationwide Academic Conference “German Occupation in Poland in 1939–1945”, Warsaw, 8–9 May 2025. 490

OD REDAKCJI

W związku z osiemdziesiątą rocznicą zakończenia II wojny światowej tematem przewodnim numeru 45 półrocznika „Pamięć i Sprawiedliwość” jest stan badań nad niemiecką i sowiecką okupacją Polski w latach 1939–1945. Autorzy artykułów ocenili wykorzystany w literaturze przedmiotu zasób źródłowy i przyjętą metodologię, wysunęli także liczne postulaty badawcze. Wskazali, że choć od opisywanych wydarzeń minęło 80 i więcej lat, niektóre kwestie wciąż pozostają słabiej opracowane. W numerze zamieszczono także artykuły poświęcone m.in. polityce narodowościowej okupantów, represjom wobec Polaków i obywateli polskich w ZSRS czy też roli partii narodowosocjalistycznej w Generalnym Gubernatorstwie.

Numer otwiera esej Ryszarda Kaczmarka. Autor przedstawił rozważania w pięćdziesiątą piątą rocznicę publikacji pracy prof. Czesława Madajczyka *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Podkreślił, że jest to bardzo ważna pozycja w historiografii, do tej pory ciesząca się dużą popularnością wśród czytelników. Równocześnie postulował konieczność opracowania nowej, bazującej na obecnym stanie wiedzy, syntezy dziejów naszego kraju podczas II wojny światowej.

Na dział „Studia” złożyło się 11 tekstów. Konrad Graczyk i Hubert Mielnik zaprezentowali stan badań nad okupacyjnym prawem, sądami i administracją na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Badacze zwrócili uwagę m.in. na znikomą liczbę publikacji poświęconych tej tematyce, a dotyczących obszarów zajętych jesienią 1939 r. przez ZSRS. Następnie Mateusz Kubicki przeanalizował dorobek polskiej historiografii na temat niemieckiej gospodarki rolnej na ziemiach wcielonych do Rzeszy oraz w Generalnym Gubernatorstwie. Pisząc o tych pierwszych obszarach, podkreślił znaczące dysproporcje odnośnie do liczby opracowań pomiędzy Krajem Warty a Pomorzem, Kujawami i pozostałymi ziemiami anektowanymi przez Niemcy. Z kolei Tomasz Ceran opisał dorobek 80 lat badań nad zbrodnią pomorską 1939 r. Wskazał na konieczność podjęcia prac nad opracowaniami problemowymi i analitycznymi oraz nad nową monografią dotyczącą masowych mordów w Piaśnicy. Tomasz Bereza zaprezentował stan badań nad Zbrodnią Wołyńską. Jego zdaniem, mimo dużej liczby publikacji, wciąż istnieją niezbadane pola badawcze, jak doprecyzowanie liczby ofiar, identyfikacja sprawców czy też opisanie zbrodni OUN i UPA dokonanych na Polesiu, Bukowinie i Żytomierszczyźnie. Wojciech Wichert

przedstawił rolę polityczną i struktury NSDAP w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Zwrócił uwagę na duże znaczenie partii nazistowskiej w umacnianiu reżimu okupacyjnego. Piotr Majewski poświęcił swój artykuł problematyce ochrony dóbr kultury przez instytucje muzealne w Generalnym Gubernatorstwie. Omówił takie zagadnienia, jak okupacyjny nadzór nad muzeami oraz rejestrowanie strat przez polskie władze konspiracyjne i uchodźcze w celu przygotowania powojennej restytucji dóbr kultury. Następnie Bogumił Rudawski opisał proces ściągnięcia przez władze w Berlinie Niemców z Łotwy i Estonii oraz osiedlenia ich w Kraju Warty w latach 1939–1940. Scharakteryzował aparat administracyjny odpowiedzialny za przebieg tego procesu oraz przedstawił dane statystyczne dotyczące „akcji bałtyckiej”. Alicja Gontarek przeanalizowała polskie piśmiennictwo na temat pomocy zbrojnej udzielonej gettu warszawskiemu przez Armię Krajową (akcja „Getto”, kwiecień–maj 1943 r.). Zaprezentowała opracowania naukowe i popularnonaukowe poświęcone tej kwestii, powstałe w latach 1944–2023 w kraju oraz na emigracji. Grzegorz Hryciuk pochylił się nad stanem wiedzy nad represjami wobec Polaków i obywateli polskich w ZSRS w latach 1939–1941. Wskazał na liczne trudności w badaniu tej tematyki, przede wszystkim z powodu niemożności korzystania z archiwów rosyjskich i białoruskich. Krzysztof Siwek opisał problem polskich granic w kontekście kontaktów Anthony’ego J. Drexela Biddle’a z rządem Stanisława Mikołajczyka w 1943 r., do chwili odejścia Biddle’a ze stanowiska ambasadora USA przy rządzie Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie. Władysław Bułhak i Mariusz Olczak wykazali zaś, że wojenne wspomnienia Kazimierza Leskiego należy uznać częściowo za dzieło literackie, choć osnute wokół rzeczywistych wydarzeń.

Na dział „Varia” złożyły się cztery teksty. W pierwszym Dariusz Rogut przypomniał losy żołnierzy Armii Krajowej i obywateli polskich w obozie sowieckim nr 228 dla jeńców wojennych i internowanych NKWD-MWD w Dzaudżikau w latach 1945–1947. Joanna Lubecka poświęciła artykuł Jerzemu Sawickiemu, prawnikowi, który po II wojnie światowej, jako prokurator Najwyższego Trybunału Narodowego, stworzył koncepcję „zbrodniczego systemu”, pozwalającą na sądzenie zbrodniarzy niemieckich. Robert Skobelski opisał problem opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi w Niemieckiej Republice Demokratycznej do końca lat siedemdziesiątych XX w. na podstawie dokumentów polskich. Autor wykazał, że mimo wielu przeciwności ze strony władz PRL i NRD, większość pracowników była otoczona opieką duszpasterską i miała możliwość uczestniczenia w mszach świętych oraz innych przedsięwzięciach organizowanych przez księży polskich i niemieckich. Działalność Komitetu Pomocy Polakom we Francji w świetle materiałów z Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu stała się tematem artykułu Michała Kłakusa. Wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. zaskoczyło wielu Polaków przebywających w tym czasie we Francji. Tym, którzy postanowili nie wracać do kraju, Komitet zapewniał pomoc informacyjną, materialną, finansową i moralną aż do 1991 r.

Dział „Materiały i dokumenty” zawiera przygotowane i opracowane przez Radosława Stróżyka sprawozdanie ogólnooorganizacyjne komendy Okręgu Warszawa Armii Krajowej za okres od 1 września 1943 do 1 marca 1944 r., czyli w czasie największego rozwoju okręgu, przechowywane w zbiorach archiwalnych Instytutu Pamięci Narodowej.

W dziale „Recenzje i polemiki” zamieszczono omówienie książki Joanny Urbańskiej i Árona Máthégo pt. *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népi-rtás, menekülés, segítségnyújtás* (w tłumaczeniu na polski: „Kwiaty lnu na zakrwawionych polach. Ukraińcy, Polacy i Węgrzy: ludobójstwo, ucieczka, pomoc”). Jak dowodzi recenzentka, Maria Zima-Marjańska, jest to pierwsza praca, która zawiera tak wnikliwe omówienie zbrodni popełnionych przez ukraińskich nacjonalistów na Polakach na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej z perspektywy węgierskiej. Według autorki recenzji, omawiane opracowanie stanowi ważną pozycję w historiografii stosunków polsko-węgierskich.

Tom zamykają dwa sprawozdania: z konferencji „Emigracja niepodległościowa w USA w latach 80.”, która odbyła się w Summersville (West Virginia, USA) 4–6 czerwca 2025 r. oraz z ogólnopolskiej konferencji naukowej „Okupacja w Polsce w latach 1939–1945”, zorganizowanej 8–9 maja tego roku w Warszawie.

Bartosz Janczak

ORCID: 0000-0003-0233-7443

Karolina Trzeskowska-Kubasik

ORCID: 0000-0002-6766-3736

RYSZARD KACZMAREK

Uniwersytet Śląski

ORCID: 0000-0001-9917-063X

CZY POTRZEBNA JEST NOWA SYNTEZA OKUPACJI NIEMIECKIEJ W POLSCE? ROZWAŻANIA W 55. ROCZNICĘ PUBLIKACJI PRACY PROF. CZESŁAWA MADAJCZYKA¹

IS A NEW CRITICAL PERSPECTIVE OF THE GERMAN
OCCUPATION IN POLAND NEEDED? REFLECTIONS 55 YEARS
AFTER THE PUBLICATION OF CZESŁAW MADAJCZYK'S STUDY

Streszczenie: W artykule omówiono miejsce, jakie zajmuje w historiografii polskiej wydana w 1970 r. pierwsza naukowa synteza historyczna niemieckiej okupacji Polski podczas II wojny światowej, napisana przez Czesława Madajczyka. Autor omawia kulisy wydania tej książki, przygotowywanej do druku w momencie apogeum kampanii antysemitkiej w PRL po tzw. wydarzeniach marcowych w 1968 r. Pokazuje przyczyny jej zaskakującej, trwającej do dzisiaj popularności. Wskazuje również na konieczność opracowania nowej syntezy historii Polski w latach 1939–1945, która – jego zdaniem – jest niezbędna dla uzyskania pełnego obrazu dziejów naszego kraju w XX w.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, niemiecka okupacja Polski, Czesław Madajczyk, synteza historyczna, historiografia polska

¹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.

Abstract: The article discusses the place held in Polish historiography by the first scholarly historical synthesis of the German occupation of Poland during World War II, published in 1970, written by Czesław Madajczyk. The author examines the background of the book's publication, which was prepared during the peak of the anti-Semitic campaign in Polish People's Republic, after so-called "March events" of 1968. The article also explores the reasons behind the startling and long-standing popularity of Madajczyk's work. Additionally, the author points out the current need for a new synthesis of Poland's history during World War II, explaining why such an undertaking is important today.

Keywords: World War II, German occupation of Poland, Czesław Madajczyk, historical synthesis, Polish historiography

Kiedy rodziło się dziejopisarstwo, historycy starali się objąć narracją całą przeszłość znanego im świata. W momencie powstania naukowej historiografii na przełomie wieków XVIII i XIX możliwość zebrania w jednym dziele choćby tylko najważniejszych wydarzeń należała już do przeszłości, chociaż nie oznaczało to rezygnacji z syntezy jako metody badawczej. Najpierw na bazie historyzmu niemieckiego, a potem, na przełomie XIX i XX w. za Henri Berre'em, powoli torowała sobie drogę koncepcja ujęć całościowych, odchodząca od kronikarskiego zbierania wszystkich faktów z minionych czasów. Zaczęły pojawiać się prace ograniczone do poszczególnych epok lub do dziejów jednego państwa. Tak powstały także pierwsze naukowe opracowania historii Polski. Ważniejsze od zebrania wszystkich znanych faktów miało być w nich wyjaśnienie sensu wybranych wydarzeń z przeszłości. W ślad za tym poszły podobne ujęcia: w Niemczech metody Karla Lamprechta syntezy historycznej jako kompleksowego obrazu kulturowo-historycznego epoki, a na gruncie francuskiej szkoły „Annales” – historii integralnej, a później globalnej².

W nowych syntezach najważniejszą zasadą porządkującą narrację było nadanie sensu epokom historycznym oraz dziejom państw i narodów. Wanda Moszczeńska pisała, że tylko takie ujęcie daje szansę na stworzenie całościowego opracowania naukowego, w którym nieuniknione jest nie tylko zebranie faktów historycznych, lecz także ich selekcjonowanie i hierarchizacja³. Analizujący syntezy dziejów Polski Wojciech Kaute sugerował wręcz, że z tego powodu już od początku XX w. w polskiej historiografii była widoczna nadrzędność filozofii dziejów nad narracją faktograficzną⁴. Podobnie twierdził Marian Henryk Serejski, pisząc, że w syntezach historii Polski coraz częściej dostrzegał odejście

² A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003, s. 584–591, 708 i n.

³ W. Moszczeńska, *Metodologii historii zarys krytyczny*, Warszawa 1977, s. 349.

⁴ W. Kaute, *Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego*, Katowice 1993, s. 23.

od studiów źródłowych na rzecz ujęć historiozoficznych. Widział w takim podejściu także zagrożenia, spowodowane – jego zdaniem – nieuchronnymi naciskami różnych osób i środowisk na badaczy w celu realizacji rozmaitych interesów politycznych i społecznych⁵.

W takim momencie refleksji metodologicznej nad tym, czym winna być synteza historyczna, w 1970 r., została wydana dwutomowa książka Czesława Madajczyka *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, uznana potem za pierwszą naukową syntezę historii II wojny światowej w naszym kraju⁶. Praca ta, opublikowana ćwierć wieku po zakończeniu okupacji niemieckiej, na wiele lat stała się dziełem standardowym, zarówno jako punkt odniesienia dla dalszych badań historycznych na ten temat, jak i jako podręcznik akademicki, z którego korzystały kolejne pokolenia studentów i doktorantów. Jej autor był kierownikiem Zakładu Historii II Wojny Światowej w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk (IH PAN), uważanym powszechnie za najważniejszy ośrodek badań historycznych w PRL⁷. W sposób nieunikniony opracowanie wspomnianej publikacji było powiązane z meandrami historiografii powstającej w komunistycznej Polsce.

Pierwotnie głównym ośrodkiem badań nad dziejami II wojny światowej był Poznań. Zajmowano się tą tematyką zarówno w Instytucie Zachodnim, jak i na miejscowym Uniwersytecie, od 1955 r. noszącym imię Adama Mickiewicza. W pierwszych latach powojennych koncentrowano się na dokumentowaniu niemieckiej polityki okupacyjnej. Poznańskie środowisko naukowe cechowało się silną tradycją narodową, a początkowo także zachowywaniem wysokich standardów naukowych. Ich gwarancją były niekwestionowane, nawet przez władze komunistyczne, autorytet i pozycja naukowa Zygmunta Wojciechowskiego, pierwszego dyrektora Instytutu Zachodniego. Dla późniejszych badań Madajczyka ważne były przede wszystkim serie dokumentów z czasów wojny („Documenta Occupationis Teutonicae”; od 1953 r. „Documenta Occupationis”), które opracowywał przez wiele lat Karol Pospieszalski, członek poznańskiego oddziału utworzonej w roku 1945 Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (od 1949 r. Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce). Od 1969 r. wydawanie tej serii kontynuował Czesław Łuczak⁸.

W Warszawie badania nad II wojną światową rozpoczęły się dopiero po powstaniu IH PAN w 1953 r. Miały one być częścią projektu przygotowania nowej syntezy dziejów Polski, opartej na marksistowskiej doktrynie materializmu historycznego. W pierwotnej koncepcji problematyka okupacji niemieckiej miała się znaleźć w jej ostatnim, piątym, tomie, obejmującym okres po 1939 r. Planowano, że prace nad nim zostaną ukończo-

⁵ M.H. Serejski, *O problemie syntez dziejowych w Polsce porozbiorowej: na marginesie monografii Marii Wierzbickiej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1975, nr 3–4, s. 559.

⁶ Por. C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*

⁷ M. Hulaś, *Madajczyk Czesław (1921–2008)*, <https://ihpan.edu.pl/zmarli/czeslaw-madajczyk-1921-2008/>, dostęp 5 I 2025 r.

⁸ V. Behr, *Powojenna historiografia polska jako pole walki. Studium z socjologii wiedzy i polityki*, Warszawa 2021, s. 86.

ne do 1956 r.⁹ W rzeczywistości już w trakcie wydawania tomu pierwszego nastąpiły duże opóźnienia i w połowie lat pięćdziesiątych zaledwie rozpoczęto prace nad drugim. W związku z tym badania poświęcone II wojnie światowej znajdowały się w tym projekcie na marginesie głównych prac zespołu autorów syntezy, o czym świadczyła niewielka liczba uczonych zajmujących się tą problematyką. Jak oceniał Valentin Behr, historycy okresu wojny oraz dziejów PRL byli do końca lat sześćdziesiątych tzw. ubogimi krewnymi polskiej historiografii¹⁰ i stanowili zaledwie 10 proc. wśród 160 naukowców zatrudnionych we wspomnianym instytucie¹¹.

Madajczyk rozpoczął swoje badania po ukończeniu studiów prawniczych i socjologicznych, a potem także historycznych, w Instytucie Kształcenia Kadr Naukowych, późniejszej Wyższej Szkole Nauk Społecznych przy KC PZPR. W 1954 r. uzyskał tytuł kandydata nauk historycznych (wówczas odpowiednik doktoratu) po obronie dysertacji pod tytułem „Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939” i rozpoczął pracę w IH PAN. Od początku zajmował się badaniami nad II wojną światową. Latem 1955 r., na konferencji towarzyszącej Międzynarodowemu Festiwalowi Młodzieży i Studentów w Warszawie, wygłosił referat pod tytułem „Niektóre zagadnienia walk narodowowyzwoleńczych w czasie II wojny światowej”. Omawiał w nim rolę Polskiej Partii Robotniczej (PPR) w powstaniu tzw. Frontu Narodowego, odniósł się także do Powstania Warszawskiego¹². Rok później, kiedy zmiany polityczne spowodowały porzucenie w IH PAN zamysłu szybkiego zakończenia prac nad kolejnymi tomami syntezy historii Polski, na konferencji zwołanej 10 marca 1956 r. z inicjatywy Wydziału Kultury i Nauki Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), poświęconej wyłącznie tematyce II wojny światowej, był już głównym referentem¹³. Przychylał się wtedy do stanowiska, że pierwotne plany szybkiego wydania piątego tomu *Historii Polski* były nierealistyczne nie tylko z powodu wyznaczenia zbyt krótkiego terminu ukończenia pracy, lecz także ze względu na skromny zasięg badań dziejów kraju w XX w.¹⁴

Po 1956 r. zadaniem IH PAN było nadal przede wszystkim wydanie syntezy historii Polski (a równolegle także Śląska i Pomorza) i tak widziały to władze partyjne w „Wytocznych kierunkowych prac naukowo-badawczych IH PAN na lata 1966–1985”¹⁵. Jednak opóźnienia w przygotowaniu *Historii Polski* były już tak duże, że nic nie wskazywało na możliwość powstania w bliskiej perspektywie czasowej partii tekstu obejmującej

⁹ T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007, s. 236–237.

¹⁰ V. Behr, *Powojenna historiografia...*, s. 179.

¹¹ *Ibidem*, s. 189.

¹² T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne...*, s. 271.

¹³ *Ibidem*, s. 277.

¹⁴ V. Behr, *Powojenna historiografia...*, s. 147.

¹⁵ T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne...*, s. 451.

okres II wojny światowej. Po opublikowaniu w latach sześćdziesiątych pierwszej części tomu trzeciego syntezy rozpoczęto dopiero prace wstępne nad kolejnym tomem, który miał obejmować pierwsze dekady XX w. Odpowiadał za nie Madajczyk, który – jak wspomniałem – pełnił wówczas funkcję kierownika Zakładu Historii II Wojny Światowej IH PAN, a od 1969 r. – także redaktora naczelnego specjalistycznego pisma poświęconego historii XX w. – „Dziejów Najnowszych”.

Pierwsza praca tego badacza poświęcona okupacji niemieckiej ukazała się w 1961 r. i nosiła tytuł *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*. Była oparta na czterech monograficznych ujęciach wybranych aspektów polityki niemieckiej prowadzonej w Generalnym Gubernatorstwie (GG). Pierwsze z nich dotyczyło genezy GG oraz planów niemieckich wobec okupowanej Polski w pierwszym roku wojny, w tym możliwości utworzenia proniemieckiego rządu i polityki Hansa Franka w tym czasie. Drugie obejmowało lata 1940–1942, w tym kolejne aspekty polityki germanizacyjnej i zagłady Żydów. W trzecim znalazły się znane wówczas tylko częściowo założenia Generalplan Ost oraz analiza jego znaczenia dla polityki III Rzeszy na ziemiach polskich. Czwarte zaś dotyczyło wysiedleń z Zamojszczyzny, eksterminacji ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim oraz celów niemieckiej polityki osadniczej¹⁶. Recenzujący opracowanie Zygmunt Mańkowski już wówczas sugerował, że było ono tylko pierwszą przymiarką do większego tekstu, w którym – w miejsce szczegółowych studiów przeznaczonych dla wąskiego grona specjalistów – pojawi się pełny, klarowny i uporządkowany chronologicznie obraz okupacji w GG. Recenzent pisał m.in., że „odczuwa się pewną nieklarowność w konstrukcji logicznej i chronologicznej pracy; rzecz łatwa do usunięcia przy ewentualnym drugim wydaniu, nie mówiąc o projektowanej chyba monografii”¹⁷.

W tym samym roku ukazała się także pierwsza niemiecka synteza poświęcona okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich, której autorem był Martin Broszat, wówczas pracownik renomowanego monachijskiego Institut für Zeitgeschichte¹⁸. Opracowanie to mocno wpłynęło na ostateczny kształt *Polityki III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Ukazało się bezpośrednio przed wybuchem sporu o historię narodowego socjalizmu w Niemczech (*Historikerstreit*), a jej autor wyraźnie lokował się już wówczas po stronie funkcjonalistów, kładących główny nacisk na badania i analizę nazistowskich instytucji i ich wzajemnych relacji, a mniej na rolę samego Adolfa Hitlera i zewnętrzne czynniki polityczne¹⁹. Madajczyk opublikował w „Kwartalniku Historycznym” obszerną recenzję pracy Broszata, w której wyraźnie sta-

¹⁶ Por. C. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*. Studia, Warszawa 1961.

¹⁷ Z. Mańkowski, [rec.] Czesław Madajczyk, „Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia”, Warszawa 1961, PWN, 220 s., „Rocznik Lubelski” 1962, nr 5, s. 299–300.

¹⁸ Por. M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961.

¹⁹ H.U. Thamer, *Das Dritte Reich. Interpretationen, Kontroversen und Probleme des aktuellen Forschungsstandes* [w:] *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, red. K.D. Bracher, M. Funke, H.A. Jacobsen, Bonn 1992, s. 524.

wał po stronie funkcjonalistów. Z uznaniem ocenił w omawianej pracy analizę instytucji państwa nazistowskiego z punktu widzenia wykonywanych przez nie zadań w okupowanej Polsce. Jego zdaniem takiego problemowego ujęcia nie można było jednak nazwać syntezą. Wynikało to, według niego, z koncentracji uwagi niemieckiego historyka na ziemiach wcielonych do III Rzeszy. Brakowało natomiast opisu codzienności w GG, szczególnie w ostatnich dwóch latach wojny. Według polskiego autora „w rezultacie otrzymujemy wnikliwe studium o ziemiach zaanektowanych, a mniej niż skromny zarys spraw o GG”²⁰. Madajczyk uznał książkę za cenną pod względem metodologicznym, ale pod względem faktograficznym dość pobieżną: „W opracowaniu Broszata wybija się na czoło charakterystyka władz okupacyjnych, przy szczególnym zwróceniu uwagi na wewnętrzne sprzeczności wśród nich, oraz analiza rozwoju koncepcji polityki okupacyjnej. Mniej uwagi poświęcił on przepaści powstałej wówczas pomiędzy Polakami a Niemcami oraz doskonaleniu na okupowanych ziemiach polskich stereotypu nadczłowieka. Realizację zaś założeń polityki okupacyjnej i jej wyniki skwitował w pracy nieraz jedynie przypisem. [...] Pierwsza przeznaczona dla zachodnioniemieckiego czytelnika poważna próba zarysowania obrazu okupacji w Polsce warta jest w równej mierze rzeczowej dyskusji, jak i właściwego wyzyskania przy opracowywaniu całokształtu hitlerowskiej polityki okupacyjnej”²¹.

W momencie pisania recenzji Madajczyk przygotowywał własne opracowanie poświęcone tej problematyce. Jego pierwsza wersja była gotowa do druku w 1967 r. Nie był to najlepszy moment na finalizowanie takich publikacji, także dla niego osobiście. Latem tego roku w Warszawie odbyło się sympozjum zorganizowane przez IH PAN, na którym Tadeusz Jędruszcak z Wojskowej Akademii Politycznej i Franciszek Ryszka z IH PAN omawiali genezę II wojny światowej i stan badań na ten temat. Po konferencji Madajczyk przekazał pewnemu sowieckiemu uczonemu, na jego prośbę, tekst jednego z referatów. Wywołał tym burzę, ponieważ oceny, które padły na sympozjum, uznano w Moskwie jeżeli nie za wręcz antysowieckie, to co najmniej za nieuwzględniające punktu widzenia rządu ZSRS w momencie podpisywania układu z 23 sierpnia 1939 r.²² W rezultacie tematyka ta znalazła się w centrum zainteresowania przy ocenie maszynopisu Madajczyka przez cenzurę (Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk – GUKP i W).

Jednocześnie, pod hasłem walki z syjonizmem, zaczęła się nagonka antyżydowska, która nie ominęła IH PAN. W maju 1968 r., podczas dyskusji przeprowadzonej w Wydziale I Akademii, skrytykowano m.in. byłego już dyrektora Żydowskiego Instytutu Historycznego (ŽIH) Artura Eisenbacha, wobec którego wysunięto zarzut ograniczania historykom dostępu do zbiorów zgromadzonych w tej instytucji. Do krytyki dołączył również Madajczyk, który wspominał o trudnościach z korzystaniem z tego zasobu podczas

²⁰ C. Madajczyk, *Nazistowska polityka w Polsce okupowanej*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 2, s. 458.

²¹ *Ibidem*, s. 465.

²² T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne...*, s. 456.

prowadzonych przez niego badań nad okupacją niemiecką. Jego zdaniem w dostępie do źródeł powinno brać się pod uwagę wyłącznie kompetencje naukowe, a nie pochodzenie narodowe²³. Jego wypowiedź miała realne podstawy, bo o trudnościach z dostępem do materiałów znajdujących się w ŻIH wspominali także inni historycy. Jednak wyglądała ona jak przyłączenie się do nagonki na naukowców pochodzenia żydowskiego, z czego Madajczyk musiał sobie zdawać sprawę.

W tym czasie ważyły się losy jego publikacji, która została przekazana do zaopiniowania cenzurze. Z prowadzonej wówczas korespondencji wynika, że sprawą, jako wrażliwą, interesowało się także ściśle kierownictwo PZPR. Przed kilkunastu laty dokumenty na ten temat opublikował Piotr Madajczyk. Ze sporządzonych dla GUKPPiW recenzji naukowych dwie – Ryszki i Pospieszalskiego – były w konkluzjach pozytywne i zdecydowanie sugerowały, po wprowadzeniu pewnych korekt, skierowanie pracy do druku. Natomiast autor trzeciej recenzji, Edward Strzelecki, przedstawił zastrzeżenia dotyczące prezentacji stosunków polsko-sowieckich i zalecał ponowne opracowanie tej części syntezy²⁴.

W notatce urzędu cenzorskiego, przekazanej w tej sprawie przez prezesa GUKPPiW Józefa Siemka ówczesnemu sekretarzowi KC PZPR Józefowi Tejchmie, odpowiadającemu za oświatę, proponowano dokonanie wielu zmian przed skierowaniem maszynopisu do druku. Miały one dotyczyć przede wszystkim części obejmujących stosunki niemiecko-sowieckie i polsko-sowieckie oraz niemiecką politykę narodowościową prowadzoną wobec Żydów i Polaków. Pisząc o tej ostatniej kwestii, nie ukrywano, że zmiany są konieczne z powodu bieżącej sytuacji politycznej i mimo przyznania, że sprawa losów ludności żydowskiej podczas okupacji została wszechstronnie w publikacji przedstawiona, sugerowano rozbudowanie wątku pomocy udzielanej Żydom przez Polaków, a także dodanie analizy, jaki był stosunek „międzynarodowych organizacji żydowskich do tragicznego losu Żydów w okupowanej Polsce”²⁵.

Najwięcej zastrzeżeń dotyczyło analizy roli ZSRS w czasie II wojny światowej. Oczekiwno krytyki polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej, a przede wszystkim podkreślenia, że Moskwa została zmuszona do podpisania układu z III Rzeszą w sierpniu 1939 r. także na skutek „megalomańskiego gestu Becka”, który w Sejmie RP odrzucił żądania niemieckie. W opinii cenzury należało jednoznacznie zdefiniować pojęcie „okupacja niemiecka na ziemiach polskich”. Odwołano się do uwag recenzenta sprzeciwiającego się używaniu określenia „ziemie polskie” dla terenów okupowanych przez ZSRS i zaproponowano dziwaczną formułę „ziemie wchodzące [do 1939 r. – R.K.] w skład terytorium II R.P.”, sugerującą prawne rozstrzygnięcie przynależności polskich Kresów Wschodnich

²³ V. Behr, *Powojenna historiografia...*, s. 158.

²⁴ Dyskusje o wydaniu *Polityki III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, BU 001043/1282, cyt. za: P. Madajczyk, *Echa roku 1968 – warszawskie środowisko historyków i badania nad II wojną światową*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2010, nr 18, s. 195.

²⁵ *Ibidem*, s. 193.

do Związku Sowieckiego już w 1939 r.²⁶ Madajczykowi zarzucono także – jak to zapisano w opinii – „kamuflowanie” sprawy Katynia. Zdaniem recenzenta należało jednoznacznie napisać, że „mieliśmy do czynienia z hitlerowską prowokacją obliczoną na wywołanie nastrojów antyradzieckich”²⁷.

W przesłanych autorowi szcztokach opracowania, obok zarzutów ujętych sumarycznie, znalazło się także mnóstwo uwag szczegółowych, naniesionych na marginesach poszczególnych stron. W tomie pierwszym większość z nich dotyczyła stosunków Polski z ZSRS, w tym układów Berlina z Moskwą z 1939 r. oraz zamieszczenia opisu okupacji sowieckiej w okręgu białostockim jako wstępu do analizy okupacji niemieckiej na tym obszarze po 1941 r.²⁸ W tomie drugim szczególną uwagę poświęcono sprawom żydowskim, sugerując obszerniejszy opis pomocy organizowanej przez społeczeństwo polskie, najlepiej w postaci osobnego rozdziału. Pojawiła się także wrażliwa politycznie i społecznie sprawa terminologii dotyczącej klasyfikacji obozów niemieckich, w tym odróżnienia obozów koncentracyjnych od obozów zagłady, a także uwzględnienia narodowości ofiar (czy były one żydowskie, czy polskie?). Budzące wątpliwości fragmenty książki odesłano do Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, by ta odpowiedziała na pytania szczegółowe.

Olbrzymie kłopoty miał urząd cenzorski ze sporządzeniem jasnej wskazówki, jak należy opisywać postawy ludności polskiej, ukraińskiej i żydowskiej na ziemiach przyłączonych po 17 września 1939 r. do ZSRS. Ponieważ wątpliwości, jak ma być przedstawiana ta tematyka, dotyczyły nie tylko publikacji Madajczyka, skierowano w tej sprawie prośbę o dyrektywy partyjne: „Zasadniczym pytaniem narzucającym się pracownikom naszego Urzędu podczas kontroli takich publikacji jest: jak traktować tereny, które w Traktacie Ryskim w 1921 r. przypadły Polsce, we wrześniu 1939 r. zostały przyłączone do ZSRR, a w 1941 r. okupowane przez Niemcy? W dotychczasowej praktyce cenzorskiej podejmowaliśmy zawsze decyzje jednoznaczne. Jak jednak postąpić w tej publikacji, z której pośrednio można wnioskować, iż tereny te *de iure* należały do państwa polskiego, jakkolwiek autor tego nigdzie *expressis* [w tekście: *Expressie*] nie stwierdza? Uprzejmie proszę [Siemek] Towarzysza [Tejchmę] o opinię w tej, dla codziennej pracy Urzędu, ważnej sprawie”²⁹.

Początkowo Madajczyk nie chciał dokonać dużych korekt. Zgodził się na nie dopiero po interwencji kierownika Wydziału Nauki KC PZPR Andrzeja Werblana, chociaż cenzura i tak uznała je za niewystarczające³⁰. Mimo to w kwietniu 1970 r. skierowano tekst do drukarni, a w miesiąc później książka ukazała w nakładzie dwukrotnie wyższym, niż to pierwotnie planowano – 10 tys. egzemplarzy.

²⁶ *Ibidem*, s. 194.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, s. 192.

²⁹ *Ibidem*, s. 194–195.

³⁰ *Ibidem*, s. 195.

Całość wydanego w dwóch tomach opracowania poprzedza obszerny wstęp, poświęcony przedwojennym koncepcjom polityki wschodniej Niemiec (Madajczyk konsekwentnie używał terminu III Rzesza (Niemiecka)). To ciekawy fragment jego syntezy, w którym autor odpowiadał na pytanie, jakie były przyczyny agresji państwa Hitlera na Polskę i wyjątkowej eskalacji terroru na jej okupowanych obszarach. Przyczyny te autor wyjaśniał strukturalnie, splotem wielu czynników, nie tylko kontynuacji i dyskontynuacji wielowiekowych procesów historycznych. Przyznawał, że agresywna polityka Hitlera była przedłużeniem „dawnych żądań nacjonalistów niemieckich” sprzed I wojny światowej, zaakceptowanych w niemieckiej geopolityce w latach dwudziestych XX w. i popieranych przez część tamtejszych przemysłowców³¹. Jednak przyczyny i przebieg agresji uznawał za złożoną strukturę faktów historycznych, połączonych związkami przyczynowo-skutkowymi. Głównymi składnikami tego skomplikowanego procesu historycznego miały być bierność mocarstw zachodnich wobec agresywnych planów Hitlera w okresie prowadzenia polityki tzw. *appeasementu*, kiedy to „koncepty polityków angielskich i francuskich bliższe były antykomunistycznym Niemcom aniżeli rewolucyjnemu Związkowi Radzieckiemu”³², a także ukształtowanie się szczególnej sytuacji międzynarodowej po Monachium, kiedy Polska, odrzucając propozycję wciągnięcia w krąg państw satelickich Rzeszy Niemieckiej, uniemożliwiła Hitlerowi realizację idei *Lebensraum* na Wschodzie. Genezę układu III Rzeszy z Sowietami z 23 sierpnia 1939 r. uczony tłumaczył, zgodnie z powszechnie akceptowaną wówczas tezą, że ZSRS musiał mieć czas, by przygotować się na nieuchronną wojnę z Niemcami. Nie potępiał jednak ówczesnej polityki zagranicznej Polski, która – w jego interpretacji – sprzeciwiając się żądaniom Hitlera, dała Związkowi Sowieckiemu szansę na przygotowanie się do agresji niemieckiej za cenę stania się ofiarą strasznej polityki okupacyjnej. Jak pisał, sojusz Rzeczypospolitej z Francją i Wielką Brytanią, w stosunku do „hardgo oporu Warszawy wobec Berlina przeciwko próbie narzucenia roli satelity”, spowodował wybuch wojny skoncentrowanej na Zachodzie. Tak formułując swoją opinię, autor powoływał się na artykuł bremeńskiego historyka Imanuela Geissa³³. Według Madajczyka niemieckie państwo i naród, po „narodowej rewolucji”, były już wtedy gotowe do realizacji „doktryn[y] nienawiści rasowej i klasowej, [rozwijania] pierwiastk[ów] sadystyczn[y]ch i masochistyczn[y]ch obecnych] w naturze zwłaszcza drobnomieszczaństwa niemieckiego”³⁴.

Całość opracowania, poza wstępem, składa się z pięciu części. W pierwszej syntetycznie przedstawiono w ujęciu chronologicznym niemiecką politykę okupacyjną, najpierw – dość pobieżnie – na ziemiach wcielonych do Rzeszy, a później – znacznie bardziej szczegółowo, w dwóch rozdziałach – w GG. W historiografii do dzisiaj za najbardziej

³¹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 17.

³² *Ibidem*, s. 18.

³³ *Ibidem*, s. 21 i n.

³⁴ *Ibidem*, s. 23–24.

wartościową naukowo uważa się część drugą, zatytułowaną *Polityka narodowościowa. Metody i wyniki akcji germanizacyjnej*. Przedstawiona w niej analiza na wiele lat zdominowała dyskurs naukowy w wielu obszarach: terminologii używanej w badaniach (obejmującej m.in. takie pojęcia, jak: germanizacja ziemi, niemiecka polityka narodowościowa, niemczenie/zniemczenie), pokazania odmienności działań nazistów na ziemiach wcielonych i w GG czy przedstawiania powodów zmian polityki narodowościowej III Rzeszy na skutek radykalizacji i ewolucji państwa narodowosocjalistycznego. Kolejne dwie części poświęcono polityce gospodarczej i stosunkom społecznym. Syntezę zamykała część dotycząca terroru na ziemiach okupowanych. We wszystkich częściach widoczna była dysproporcja opisywanych wydarzeń na korzyść GG. Względnie szeroko omówiono w zasadzie tylko Kraj Warty, natomiast pozostałe obszary anektowane przez państwo niemieckie zostały wyraźnie zmarginalizowane.

W *Zakończeniu* Madajczyk napisał, że swojej pracy nie uważa za syntezę, lecz za opracowanie monograficzne. Wskazał na najważniejsze efekty wykorzystanej metody analitycznej. Należało do nich zaproponowanie nowych generalizacji historycznych, w tym uznanie za główny cel okupacji niemieckiej wyniszczenie narodu polskiego, którego położenie uczony porównywał do sytuacji ludności okupowanych terenów ZSRS, a uznał za nieporównywalne do Protektoratu Czech i Moraw, nawet po zamachu na Reinharda Heydricha³⁵. Ponadto autor postawił żywo dyskutowaną później tezę, zgodnie z którą wyniszczenie narodu polskiego nie może być porównywane z zagładą biologiczną, która miała miejsce w stosunku do Żydów jako tzw. wrogów Rzeszy. Uważał, że eksterminacja Polaków miała się dokonać inaczej. Zamierzano wysiedlić ich na wschód (po rezygnacji z zachowania tzw. rezerwatu ludności polskiej na wschodnich ziemiach GG) – na Białoruś i dalej na Syberię, a odseparowanie od nich przez Niemców grup etnicznych (Kaszubów, Górali, Łemków), a także – jak ją uczony nazywał – „ludności obszarów pogranicznych” z Pomorza i Górnego Śląska było zabiegiem mającym na celu osłabienie strony polskiej. Madajczyk widział nasz kraj w czasie okupacji jako kolonię (używał pojęcia „skolonizowanego obszaru włączonego do imperium germańskiego”), w której Niemcy prowadzili politykę pozbawienia narodu polskiego jego sił narodotwórczych oraz częściowej zagłady (eksterminacji)³⁶.

Mimo że przedmowa autora do omawianej pracy jest datowana na październik 1967 r., czyli moment złożenia opracowania w Państwowym Wydawnictwie Naukowym, to zawarty w niej opis założeń metodologicznych wyraźnie wskazuje na ingerencje cenzury, które ograniczyły zarówno treści, jak i wnioski zawarte w książce. Madajczyk pisał, że początkowo stawiał sobie za cel opracowanie syntezy okupacji niemieckiej w Polsce po ćwierćwieczu badań na ten temat. Dotychczasowe zagraniczne ujęcia tej problematyki w perspektywie całej II wojny światowej uznawał za niedoskonałe i fragmentaryczne. Jako przykłady wska-

³⁵ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 2, s. 367–368.

³⁶ *Ibidem*, s. 375–376.

zał opracowania dość archaiczne: w literaturze zachodniej zbiór dokumentów wydanych przez Arnolda Toynbeeego³⁷, a w ZSRS historię wielkiej wojny ojczyźnianej (w bibliografii przywołano jej tom pierwszy z 1960 r.)³⁸. Żadnej z prac niemieckich nie uznał za opracowanie syntetyczne. Książkę Broszata zaliczył do studiów monograficznych, z których korzystał. W polskiej historiografii dostrzegł syntezę historii Polski pióra Władysława Poboga-Malinowskiego, której trzeci tom, poświęcony II wojnie światowej, ukazał się w 1960 r. w Londynie³⁹. Madajczyk napisał o tej pracy tylko to, że jej autor był „zapatrzony” na sprawy wschodnie, co spowodowało wykrzywienie obrazu okupacji niemieckiej. Polacy na terytoriach zajętych w 1939 r. przez ZSRS mieli zostać w niej pokazani tak, jak gdyby ich sytuacja była gorsza niż w części kraju okupowanej przez III Rzeszę⁴⁰.

Wyraźnie widać wpływ uwag cenzury na wyznaczenie cezur czasowych i zasięgu terytorialnego syntezy. Dzisiaj ta kwestia nie jest powodem kontrowersji, wówczas jednak objęcie wywodem wszystkich ziem przedwojennej Polski oznaczało przyznanie, że doszło do sowieckiej okupacji na Wschodzie. Madajczyk posłużył się zatem dość karkołomnym wyjaśnieniem o dynamicznym traktowaniu przedmiotu badań. Jak pisał, zaczynał od przedwojennego terytorium II Rzeczypospolitej, co pozwalało mu – chociaż fragmentarycznie – opisać także okupację sowiecką. W rezultacie w syntezie pojawiła się krótka wzmianka o wkroczeniu Armii Czerwonej 17 września 1939 r. oraz informacja o układzie niemiecko-sowieckim z 28 września tego roku, a także o rozczarowaniu społeczeństwa polskiego wkroczeniem wojsk ZSRS. W tekście znalazła się nawet słynna wypowiedź Wiaczesława Mołotowa o „pokracznym tworze traktatu wersalskiego”, co było możliwe dlatego, że Madajczyk mógł się powołać na krytykę tej enuncjacji zamieszczoną w sowieckiej syntezie wojny ojczyźnianej. Dla równowagi w tekście znalazło się miejsce dla wielu usprawiedliwień decyzji Moskwy o wkroczeniu na ziemie polskie: brak sojuszu II Rzeczypospolitej ze Związkiem Sowieckim, zajęcie terenów zamieszkałych właściwie nie przez Polaków, lecz przez Białorusinów i Ukraińców, obrona sowieckiej racji stanu i konieczność, po doświadczeniach monachijskich, zabezpieczenia granicy z Niemcami i opóźnienia ich ofensywy na Wschodzie⁴¹. Chyba jednak te tłumaczenia nie wystarczyły cenzorom, ponieważ już prawdopodobnie po korektach, w fazie składu, zamieszczono dodatkowy przypis, oznaczony jako „4a”, o treści wskazującej, że agresja sowiecka nastąpiła po rozpadzie państwa polskiego: „Badania historyków potwierdzają, że wkroczenie

³⁷ Por. *Survey of International Affairs, 1939–1946: Hitler's Europe*, red. A. Toynbee, V.M. Toynbee, t. 1–2, London 1954.

³⁸ Por. *История Великой отечественной войны Советского Союза, 1941–1945*, т. 1: *Подготовка и развязывание войны империалистическими державами*, Москва 1960 (polskie wydanie pierwszego tomu ukazało się w 1964 r.).

³⁹ Por. W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3 (t. 2, cz. 2): *Okres 1939–1945*, Londyn 1960.

⁴⁰ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 13.

⁴¹ *Ibidem*, s. 30–31.

armii radzieckiej nastąpiło w momencie rozpadu władzy państwowej. Posuwanie się Armii Czerwonej tylko skróciło beznadziejny już opór [stawiany] Wehrmachtowi⁴².

Później autor konsekwentnie ograniczał opis wyłącznie do okupacji niemieckiej. Do problematyki ziem zajętych przez Sowietów wrócił tylko na krótko, w kilkunastu stronowym opisie dziejów okręgu białostockiego. Przy tej okazji udało mu się przemycić podstawowe informacje o innych wydarzeniach, których nie ma w opisie aneksji w 1939 r. – dekretych o wcieleniu ziem wschodniej Polski do ZSRS, sytuacji politycznej i gospodarczej tych obszarów, dodał także uwagi o braku „konstruktywnej koncepcji” w polityce Moskwy wobec Polaków i roli komunistów polskich na tym terenie. Znalazł także miejsce dla informacji o poborze do Armii Czerwonej i deportacjach (w tekście nazwanych przesiedleniami), z wymienieniem grup, które podlegały represjom. Prawdopodobnie wskutek ingerencji cenzury, nie chcąc wprowadzać fałszywego zapisu o „zbrodni niemieckiej”, nie wymienił w książce nazwy „Katyń”, która przypuszczalnie znajdowała się w pierwotnym tekście, nie napisał także o internowaniu polskich żołnierzy i policjantów⁴³. Rozpoczynając narrację na temat okręgu białostockiego od 1941 r., pisał, że zajął się terenami „zabużańskimi, [a] nawet całości[a] okupowanych obszarów na wschodzie” sporadycznie i tylko wtedy, kiedy obszar ten znalazł się pod okupacją Niemiec po napaści tego kraju na ZSRS⁴⁴.

Pomijając tematykę okupacji sowieckiej, Madajczyk skoncentrował wywód na ziemiach zajętych przez Niemców: Generalnej Guberni (używanie tego terminu było świadome, autor tłumaczył to upowszechnieniem się tej nazwy, ale przyznawał, że poprawnie powinno być to Generalne Gubernatorstwo) i na obszarach wcielonych do Rzeszy. Pisząc tylko o okupacji niemieckiej, wyraźnie deklarował, że chciał inaczej, niż wcześniejsi badacze, rozłożyć główne akcenty wyводу. Uważał, że dotąd koncentrowano się na hitlerowskim (używa dość często tego przymiotnika wymiennie z „niemiecki”) terrorze oraz polskiej martyrologii i – szczególnie – ruchu oporu. Pisząc o polityce okupacyjnej, chciał nie tylko – jak Broszat – pokazać nazistowski plan wobec Polski, lecz także jego realizację⁴⁵. Przedstawiając dotychczasowy stan badań, za wystarczające uznał dotychczasowe analizy planów niemieckich, eksterminacji Polaków oraz zbrodni wojennych⁴⁶. Zaskakujące, że dodawał do tego także bogaty – jego zdaniem – dorobek dotyczący „tragedii Żydów polskich”, chociaż dorzucał, że brakowało studiów na temat pomocy ze strony Polaków, co było wyraźną reakcją na sugestie cenzury⁴⁷. Wspominał także o szczegółowych studiach „formalnoprawnych”, które były efektem badań niemieckich,

⁴² *Ibidem*, s. 30.

⁴³ *Ibidem*, s. 207–209.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 14.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 5–6.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 12.

⁴⁷ *Ibidem*.

szczególnie w ośrodku w Tybindze⁴⁸. Natomiast za niewystarczające, ograniczone tylko do kilku publikacji powojennych, uznawał badania nad problematyką gospodarczą, narodowościową (z wyjątkiem Śląska)⁴⁹, a przede wszystkim nad życiem codziennym⁵⁰.

Tymi brakami badań monograficznych Madajczyk tłumaczył, dlaczego wiele fragmentów jego pracy nie miało charakteru syntezy⁵¹. Tam, gdzie brakowało badań źródłowych, stosował metodę analityczną, cechującą monografie naukowe. Przyznawał, że może dotyczyło to nawet większej części jego książki: w tomie pierwszym były to wszystkie zagadnienia poza rozdziałami o zmianach ludnościowych i dziejami okręgu białostockiego, a w drugim – całość, poza kwestiami ukraińskimi⁵². W tym zastrzeżeniu także widać wyraźnie odpowiedź na zarzuty cenzury. Tam, gdzie wskazała ona na konieczność nowej redakcji lub uzupełnień, Madajczyk albo usuwał fragmenty, albo nie rozszerzał sugerowanych wątków, tłumacząc się niewystarczającym stanem wiedzy. Wskazywał, że był odpowiedzialny tylko za problematykę okupacji niemieckiej, w której obrębie mógł prowadzić samodzielne badania źródłowe.

Omawiana książka nie tylko stała się wydarzeniem naukowym, lecz także odniosła sukces wśród czytelników. Ukazała się w momencie zasadniczych zmian politycznych w Polsce. W grudniu 1970 r. doszło do normalizacji stosunków polsko-zachodnio-niemieckich, a w konsekwencji do otwarcia kontaktów naukowych z RFN i dostępu do tamtejszych archiwów. Nastąpiło także wyciszenie propagandy partyjnej związanej z „walką z syjonizmem”. Kryzys polityczny, zmiana na stanowisku I sekretarza KC PZPR oraz koncepcja Edwarda Gierka otwarcia na Zachód również sprzyjały pozytywnym ocenom pracy Madajczyka w latach siedemdziesiątych.

Pierwsze opinie na jej temat były jeszcze dość krytyczne. 10 czerwca 1970 r. odbyło się posiedzenie Sekcji Historycznej Komitetu Naukowego KC PZPR, poświęcone ocenie historiografii okresu II wojny światowej. Był to pretekst, który miał pozwolić na dyskusję o *Polityce III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Na spotkaniu, do którego wprowadzeniem był referat wygłoszony przez Jędruszcza, z strony władz politycznych padły te same zarzuty, co w opiniach cenzorskich. Wyrażał je Werblan. Według niego poza dyskusją powinna pozostać ocena roli PPR, która jako jedyna partia w czasie wojny przedstawiła „koncepcję obiektywnie niepodległościową”, czyli opartą na sojuszu Polski z ZSRS oraz programie radykalnych reform społeczno-gospodarczych. Za bezdyskusyjną uznał także negatywną rolę odegraną przez czołowych polityków II Rzeczypospolitej. Jak powiedział, wprawdzie „nie dzielimy [przelanej] krwi”, ale inne muszą być w historiografii oceny przywódców politycznych i „organizacji polityczno-wojskowych”, a inne pojedynczych

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 13.

⁵¹ *Ibidem*, s. 5.

⁵² *Ibidem*, s. 7.

ludzi. Podsumował swoją wypowiedź ostrzeżeniem: „partia nie zgodzi się na zacieranie prawdziwej roli i prawdy historycznej”⁵³.

Kilka miesięcy później, kiedy 2 grudnia 1970 r. odbyła się w IH PAN dyskusja nad książką, nastroj i opinie były już całkowicie inne. We wprowadzającym referacie Ryszki znalazło się wiele pozytywnych ocen syntezy Madajczyka. Za jego największe osiągnięcia referent uznał analizę postaw zarówno elit władzy okupacyjnej, jak i zwyczajnych Niemców; ujęcie funkcjonalistyczne działalności władz okupacyjnych nie jako monolitu, ale różnych, konkurujących ze sobą instytucji i ludzi (np. Heinricha Himmlera i Hansa Franka); przedstawienie problemów gospodarczych także z punktu widzenia życia codziennego Polaków pod okupacją; opis postaw, do tej pory definiowanych wyłącznie jako kolaboracyjne, a w istocie mieszczących się w szerokim spektrum – od agentury i szmalcownictwa, przez gotowość do kompromisu części pracowników na niższych szczeblach administracji GG, po utrzymywanie kontaktów z Niemcami dla dobra całej społeczności, jak to było w przypadku Rady Głównej Opiekuńczej⁵⁴. W konkluzji Ryszki znalazła się wyraźna sugestia, że partie analityczne są ważniejszą częścią omawianej książki: „Praca [Madajczyka] *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce* posiada pionierski charakter w skali międzynarodowej. Będzie ona więc inspirowała dyskusje i będzie poddawana ostrej krytyce. Za lat kilkanaście może ona nawet stracić aktualność, nie w dziedzinie twierdzeń szczegółowych, ale w sferze konkluzji syntetyzujących. Wymagała olbrzymiego wysiłku badawczego w warunkach nieuporządkowania licznych zespołów archiwalnych. Jest to zresztą częsty los pionierskich syntez”⁵⁵. Marian Marek Drozdowski ujął to stwierdzenie jeszcze bardziej kategorycznie: „Moment analityczny zdaje się przeważać nad syntetycznym”⁵⁶. Pozostałe wystąpienia w dyskusji (głos zabrali Krzysztof Dunin-Wąsowicz, Wanda Kiedrzyńska, Jan Zamojski, Krystyna Kersten), nawet jeżeli były krytyczne, to tylko w zakresie sporu naukowego, nie pojawiły się natomiast oceny polityczne, dotyczące wątku stosunków z ZSRS ani nawet problemu relacji polsko-żydowskich, dominujące podczas dyskusji nad wersją przedstawioną w 1967 r.⁵⁷

W roku 1971 ukazały się pierwsze recenzje książki, których autorami byli Stanisław Herbst⁵⁸ i Czesław Łuczak⁵⁹. Szczególnie ta druga była ważna, ponieważ jej autor ćwierć wieku później wydał własną syntezę historii Polski podczas II wojny światowej. Ocena pracy Madajczyka przez poznańskiego historyka była pozytywna: „Otrzymaliśmy pierwsze

⁵³ T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne...*, s. 537–538.

⁵⁴ M.M. Drozdowski, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 4, s. 145–146.
⁵⁵ *Ibidem*, s. 145.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 148.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 147 i n.

⁵⁸ Por. „Kultura” 1971, nr 39.

⁵⁹ C. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993 (książka ukazała się w serii „Polska. Dzieje Narodu, Państwa i Kultury”, pod red. J. Topolskiego).

w naszej literaturze historycznej stojące na wysokim poziomie naukowym wszechstronne studium o polityce III Rzeszy na okupowanym terytorium jej wschodniego sąsiada; doczekaliśmy się wreszcie po dwudziestu pięciu latach od zakończenia wojny pierwszej syntezy dziejów okupacji w Polsce. Tej palmy pierwszeństwa nikt już C. Madajczykowi nie odbierze⁶⁰. Łuczak dostrzegał ograniczenia opracowania w częściach opisujących ruch oporu, uważał także, iż niemiecka polityka narodowościowa nie została ukazana całościowo, lecz niepotrzebnie rozrzucono ją po różnych częściach pracy⁶¹.

Ćwierć wieku później Łuczak, wydając własną syntezę, starał się poprawić mankamenty, które wskazał w opracowaniu Madajczyka. Już na pierwszy rzut oka łatwo dostrzec różnice w obu ujęciach. Książka poznańskiego badacza obejmuje całość zagadnień historii Polski w latach 1939–1945. Jej autor wyszedł poza opis okupacji niemieckiej, omawiając skutki agresji ZSRS i III Rzeszy oraz ich sojuszników na Polskę. Agresja ta doprowadziła do włączenia obszarów II Rzeczypospolitej do „czterech ościennych państw, z których każde prowadziło na przejętych ziemiach wrogą narodowi polskiemu politykę”⁶². Dla Łuczaka był to punkt wyjścia do pokazania w osobnej części okupacji niemieckiej, a w osobnej – sowieckiej, litewskiej i słowackiej. Dodano zagadnienia nieobecne w pracy Madajczyka: walki we wrześniu 1939 r., politykę rządu polskiego na uchodźstwie i los Polaków na emigracji, historię Polskiego Państwa Podziemnego, dojście do władzy komunistów i wkroczenie na ziemie polskie Armii Czerwonej w 1944 r. Znacznie szersze, niż w starszym opracowaniu, ujęcie kwestii gospodarczych nie budzi zdziwienia, jeśli weźmie się pod uwagę zainteresowania badawcze Łuczaka, który już pięć lat po ukazaniu się pracy Madajczyka opublikował obszernie studium na ten temat⁶³.

W recenzjach z pracy poznańskiego historyka dostrzegano różnice pomiędzy jego książką a poprzednią syntezą, bardziej jednak wskazywano na kontynuację, a nawet kompatybilność obydwu opracowań. Szczególnie podkreślano, że Madajczyk narzucił zasady metodologiczne – dążenie do obiektywizmu, analizę przyczynowo-skutkową z uwzględnieniem wieloaspektowości procesów historycznych, ustrzeżenie się przed prezyntyzmem – od których jego następcy nie mogli już odejść bez narażenia się na zarzut nienaukowości. Mańkowski pisał w konkluzji swojego omówienia: „praca C. Madajczyka, jak i obszernie dzieło C. Łuczaka, są dobitnym wyrazem przejścia polskiej historiografii dotyczącej lat okupacji hitlerowskiej do nowego, wyższego etapu badań”⁶⁴.

⁶⁰ C. Łuczak, [rec.] Czesław Madajczyk, „Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce”, „Przegląd Historyczny” 1971, nr 2, s. 350.

⁶¹ *Ibidem*, s. 350–351.

⁶² C. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 5.

⁶³ Por. C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.

⁶⁴ Z. Mańkowski, [rec.] Czesław Łuczak, „Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce”, Poznań 1979, „Rocznik Lubelski” 1980, nr 22, s. 154.

Po przełomie 1990 r. oceny syntezy Madajczyka były różne. Doceniano ją, ale o jej autorze pisano także jako o historyku, który swoją szybką karierę akademicką zawdzięczał na początku temu, że należał do PZPR⁶⁵, a potem był związany „z partyjnymi instytucjami naukowymi”⁶⁶. Roman Wapiński w nekrologu omawianego uczonego bronił jego dorobku naukowego i wyraźnie odcinał go od „dogmatyków”, jako historyka z powojennego pokolenia z dobrym wówczas wykształceniem akademickim: „Znalezienie od 1956 roku stałego zatrudnienia w Instytucie Historii PAN, głównej, obok Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, badawczej instytucji historyków w powojennej Polsce, niewątpliwie ułatwiło mu [Madajczykowi] rozwój naukowy, stwarzało wtedy najwięcej okoliczności sprzyjających nawiązywaniu kontaktów zagranicznych, zwłaszcza tych dla niego badawczo najważniejszych, z historykami zachodnioniemieckimi. Nie należał jednak do tych, którzy zdobywali coraz wyższą pozycję naukową kosztem innych”⁶⁷.

W pewnym stopniu ta opinia dotyczy wielu innych historyków z pokolenia Madajczyka, zajmujących się badaniami dziejów wojny i okupacji na ziemiach polskich, także w dwóch innych, obok Warszawy, ośrodkach naukowych – w Poznaniu i we Wrocławiu. W 2007 r., w apogeum polskiej historiografii krytycznej wobec dorobku PRL, podczas dyskusji poświęconej dorobkowi polskiej historiografii na temat okupacji podkreślałem, że moim zdaniem „w pewnych obszarach dotyczących wojny polska historiografia z okresu wcześniejszego ma się czym pochwalić. Największy dorobek, zwłaszcza w zakresie historii gospodarczej i zagadnień prawnopolskich, mają ośrodki poznański z Czesławem Łuczakiem na czele i ośrodek wrocławski z nieżyjącym już, niestety, Kazimierzem Jońcą. W Warszawie, w ramach Instytutu Historii PAN, działał zespół kierowany przez Czesława Madajczyka, z którym współpracował ściśle Franciszek Ryszka. Te trzy ośrodki rozwinęły badania, których rezultaty były dostrzegane nie tylko w kraju, ale także w Europie Zachodniej, a przede wszystkim w RFN. Publikowano dużo, prezentując najważniejsze ustalenia na międzynarodowych kongresach historycznych. To znaczący dorobek, aktualny do dzisiaj; wystarczy zresztą popatrzeć na odwołania i cytaty w publikacjach ukazujących się obecnie”⁶⁸. Nie była to tylko moja opinia. Klaus Ziemer miał podobne zdanie na ten temat: „Z biegiem czasu w RFN zaczęło się ukazywać coraz więcej prac poświęconych okupacyjnym losom Polski, jak np. głośna książka Martina Broszata czy opracowania Czesława Madajczyka”⁶⁹. Pomogło to w nawiązywaniu kontaktów pomiędzy badaczami

⁶⁵ V. Behr, *Powojenna historiografia...*, s. 125.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 177.

⁶⁷ R. Wapiński, Czesław Madajczyk (1921–2008), „Nauka” 2008, nr 2, s. 170–171.

⁶⁸ *Okupacja niemiecka ziem polskich (1939–1945) w historiografii polskiej i niemieckiej (dyskusja)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1, s. 12.

⁶⁹ Praca C. Madajczyka w języku niemieckim ukazała się dopiero w 1987 r. w poprawionej wersji jako: *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Berlin–Köln 1988.

z obu krajów”⁷⁰. O ciągłej obecności omawianej książki w polskiej historiografii świadczy również to, że w 2019 r. jej reedycja została wydana przez Instytut Studiów Politycznych PAN i Muzeum Historii Polski w serii „Klasyka Najnowszej Historii Politycznej Polski”.

Co decyduje dzisiaj o ciągłej obecności opracowania prof. Madajczyka w obiegu naukowym, mimo jej licznych braków wynikających zarówno z nacisków politycznych, jak i z ograniczonego dostępu do źródeł? Wydaje się, że jedną z przyczyn jest stan badań na temat II wojny światowej, w tym dotyczących okupacji ziem polskich w latach 1939–1945, prowadzonych u schyłku XX i na początku XXI w. Są to głównie projekty badawcze realizowane w Instytucie Pamięci Narodowej i w Niemieckim Instytucie Historycznym. Dzisiejsza wiedza na temat okupacji i niemieckiej, i sowieckiej, w tym zagłady Żydów, Polskiego Państwa Podziemnego, roli komunistów czy życia codziennego, jest nieporównywalnie większa od tej sprzed pół wieku. Jednak nowe badania nie doczekały się dotąd syntetycznego ujęcia, w którym – jak w opracowaniach Madajczyka i Łuczaka – zostałyby wykorzystane badania intensywnie prowadzone w czasie ostatnich trzech dekad. Trudno się także doszukać ich wyników w kolejnych, wielotomowych pracach poświęconych historii Polski. Najwyższy czas na podjęcie tego wyzwania. Takiej syntezy nie zastąpią wydane w ostatnich latach studia poświęcone wybranym problemom⁷¹ czy poszczególnym regionom kraju w latach wojny⁷².

Potrzeba nowego, całościowego opracowania dziejów Polski podczas II wojny światowej wynika nie tylko z braku standardowego opracowania, wykorzystującego obecny

⁷⁰ *Okupacja niemiecka...*, s. 14.

⁷¹ Por. m.in.: *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, red. P. Chmielowiec, Rzeszów–Warszawa 2005; *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006; *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009; *II wojna światowa*, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2010; P.T. Kwiatkowski, L. Nijakowski, B. Szacka, A. Szpociński, *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, Warszawa–Gdańsk 2010; *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 1–3, red. M. Gałęzowski, M. Przeglądka, Warszawa 2015–2019; *Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop–Mołotow. Okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 w porównaniu*, t. 1, red. S. Kalbarczyk, M. Przeglądka, Warszawa 2020.

⁷² Por. m.in.: *Spółeczeństwo pomorskie w latach okupacji niemieckiej 1939–1945. Materiały XII sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 15 listopada 2004 roku*, red. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2004; *Władze i społeczeństwo niemieckie na Pomorzu Wschodnim i Kujawach w latach okupacji niemieckiej (1939–1945). Materiały XIV sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 13 listopada 2004 roku*, red. K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2005; R. Kaczmarek, *Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy*, Katowice 2006; *Wojna i okupacja w Aleksandrowie Kujawskim i na Kujawach (1939–1945). Materiały pokonferencyjne*, red. A. Cieśla, Aleksandrów Kujawski 2009; *Spółeczeństwo i kultura w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2009; *Wyniszczyć, wypędzić, wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, red. G. Berendt, Gdańsk 2010; *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941–1944/45*, red. E. Dmitrów, J. Tauber, Białystok 2011; T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.

stan badań. Ma również swoje uzasadnienie historiozoficzne. Jeżeli PRL była, idąc za publicystycznym określeniem Jerzego Diatłowickiego, „Rzeczpospolitą Drugą i Pół”, to kluczowa jest odpowiedź na pytanie, gdzie umieszczamy dzisiaj historię Polski podczas wojny? Czy był to epilog dziejów państwa istniejącego przed 1939 r., czy też początek nowego, przez jednych widzianego jako formalnie niepodległe, choć niesuwerenne⁷³, a przez innych jako obszar kolejnej okupacji, tym razem wyłącznie sowieckiej, tylko umownie nazywany Polską Ludową?⁷⁴ Żeby odpowiedzieć na te kluczowe pytania, wydaje się niezbędne opracowanie nowej syntezy dziejów Polski w latach 1939–1945.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

- Behr V., *Powojenna historiografia polska jako pole walki. Studium z socjologii wiedzy i polityki*, Warszawa 2021.
- Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961.
- Drozdowski M.M., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 4.
- Grabski A.F., *Dzieje historiografii*, Poznań 2003.
- Hułas M., *Madajczyk Czesław (1921–2008)*, <https://ihpan.edu.pl/zmarli/czeslaw-madajczyk-1921-2008>, dostęp 5 stycznia 2025 r.
- Kaute W., *Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego*, Katowice 1993.
- „Kultura” 1971, nr 39.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Łuczak C., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
- Łuczak C., [rec.] Czesław Madajczyk, „Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce”, „Przegląd Historyczny” 1971, nr 2.
- Madajczyk C., *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Berlin–Köln 1988.
- Madajczyk C., *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961.
- Madajczyk C., *Nazistowska polityka w Polsce okupowanej*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 2.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.
- Madajczyk P., *Echa roku 1968 – warszawskie środowisko historyków i badania nad II wojną światową*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2010, nr 1.

---

⁷³ R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana*, Warszawa 2007, s. 330–332.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 316 i n.

- Mańkowski Z., [rec.] Czesław Łuczak, „Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce”, Poznań 1979, „Rocznik Lubelski” 1980, nr 22.
- Mańkowski Z., [rec.] Czesław Madajczyk, „Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia”, Warszawa 1961, PWN, 220 s., „Rocznik Lubelski” 1962, nr 5.
- Moszczeńska W., *Metodologii historii zarys krytyczny*, Warszawa 1977.
- Okupacja niemiecka ziem polskich (1939–1945) w historiografii polskiej i niemieckiej (dyskusja), „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3 (t. 2, cz. 2): Okres 1939–1945, Londyn 1960.
- Rutkowski T.P., *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.
- Serejski M.H., O problemie syntez dziejowych w Polsce porozbiorowej: na marginesie monografii Marii Wierzbickiej, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1975, nr 3–4.
- Survey of International Affairs, 1939–1946: Hitler's Europe*, red. A. Toynbee, V.M. Toynbee, t. 1–2, London 1954.
- Thamer H.U., *Das Dritte Reich. Interpretationen, Kontroversen und Probleme des aktuellen Forschungsstandes [w:] Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, red. K.D. Bracher, M. Funke, H.A. Jacobsen, Bonn 1992.
- Wapiński R., Czesław Madajczyk (1921–2008), „Nauka” 2008, nr 2.
- История Великой отечественной войны Советского Союза, 1941–1945, т. 1: Подготовка и развязывание войны империалистическими державами, Москва 1960.

RYSZARD KACZMAREK – historyk, profesor nauk humanistycznych. Od 1982 r. zatrudniony w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego. Badacz dziejów Górnego Śląska w XIX–XX w. Autor wielu opracowań, w tym: *Polacy w Wehrmachcie* (2010); *Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią „niemieckiej wspólnoty narodowej” a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy* (2006); współredaktor *Historii Górnego Śląska* (2011).

RYSZARD KACZMAREK – historian, Professor of Humanities. Since 1982, he has been employed at the Institute of History of the University of Silesia. Researcher of the history of Upper Silesia in the 19th and 20th centuries. Author of numerous studies, including: *Polacy w Wehrmachcie* [Poles in the Wehrmacht] (2010); *Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią „niemieckiej wspólnoty narodowej” a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy* [Upper Silesia During World War II. Between the Utopia of the “German National Community” and the Reality of German Occupation in Territories Annexed to the Third Reich] (2006); co-editor of the *Historia Górnego Śląska* [The History of Upper Silesia] (2011).

KONRAD GRACZYK

Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytetu Śląskiego
Biuro Badań Historycznych IPN
w Warszawie
ORCID: 0000-0002-0991-2036

HUBERT MIELNIK

Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
ORCID: 0000-0002-6299-742X

OKUPACYJNE PRAWO, SĄDY I ADMINISTRACJA NA ZIEMIACH POLSKICH POD WŁADZĄ NIEMIECKĄ 1939–1945 – STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE

OCCUPATION LAW, COURTS AND ADMINISTRATION IN POLISH
LANDS UNDER GERMAN RULE 1939–1945 – STATE OF RESEARCH
AND RESEARCH POSTULATES

Streszczenie: Artykuł dotyczy prawodawstwa okupacyjnego, autorzy pominęli tematykę struktur administracyjnych i sądowych Polskiego Państwa Podziemnego i jego działalności w tej dziedzinie. Omawianą problematykę podzielono na trzy obszary: ustroj i prawo, sądownictwo oraz administrację. Ze względu na różnice ustroju prawnego, w każdym z nich osobno omówiono Generalne Gubernatorstwo oraz ziemie wcielone do III Rzeszy, przedstawiając kolejno stan badań i postulaty badawcze. Z uwagi na mało zaawansowany stan wiedzy oraz ograniczoną objętość artykułu zrezygnowano z opisu ziem polskich, które we wrześniu 1939 r. zostały zajęte przez ZSRS, a w 1941 r. znalazły się na obszarach Komisariatu Rzeszy Wschód i Komisariatu Rzeszy Ukraina. Autorzy zaproponowali podjęcie w przyszłości badań opartych nie tylko na analizie aktów prawnych (sfery normatywnej – teoretycznej), ale przede wszystkim na badaniu praktyki, zapisanej w aktach sądowych,

a także opracowanie syntezy uogólniającej problemy prawa i administracji (także w kontekście innych krajów okupowanych) i wskazującej, jaka była rola prawa i sądów w realizacji celów polityki nazistowskiej.

Słowa kluczowe: prawo, sądownictwo, administracja, Generalne Gubernatorstwo, III Rzesza, postulaty badawcze

Abstract: The article concerns German occupation legislation: it does not, however, discuss the subject of the administrative and judicial structures of the Polish Underground State and its activities in this field. The discussed issues are divided into three areas: the political system and law, judiciary and administration. Due to the differences in the legal system, the article discusses those three areas separately in respect to the General Governorate and the lands incorporated into the Third Reich. Within each of the areas, the state of research and research postulates were presented separately. The lack of research, the little-advanced state of knowledge and limited scope of the article caused the description relating to the Polish lands occupied by the USSR in September 1939 and in 1941 incorporated to the Reich Commissariats East and Ukraine to be omitted in this study. The authors presented research postulates, proposing to undertake research based not only on the analysis of legal acts (normative – theoretical sphere), but primarily on the study of practice recorded in court files. The authors also formulated a general postulate, based on the presentation of detailed research, elaboration and development of a critical overview generalizing the problems of law and administration (also in the context of the other occupied countries), which would indicate the role of law and courts in the implementation of Nazi policy goals.

Keywords: law, judiciary, administration, General Governorate, Third Reich, research postulates

WPROWADZENIE

W powszechnym przekonaniu III Rzesza, a za nią Generalne Gubernatorstwo (GG) były państwami, w których nie obowiązywało prawo (*Unrechtsstaat*), sądy służyły jako instrument polityki terroru, a administracja stanowiła wyłącznie przedłużenie aparatu partyjnego. Takie podejście przez długi czas skutkowało brakiem zainteresowania szeroko pojętą problematyką prawną ze strony autorów zarówno prac analitycznych, jak i syntez. W tych ostatnich w ogóle lub prawie w ogóle nie poruszano problematyki niemieckiego sądownictwa. Podawano np. liczbę osób rozstrzelanych, zatrzymanych,

skonfiskowanego mienia itd., nie do końca dochodząc, jakie mechanizmy rządziły tymi zdarzeniami, a przecież co najmniej część z nich wynikała z jakichś aktów normatywnych. Rzeczywistość okupacyjna była złożona i nie da się jej sprowadzić wyłącznie do zanegowania istnienia porządku prawnego.

Nowe przepisy, wprowadzane przez nie zmiany w stosunku do stanu przedwojennego, możliwości odwołań od formalnych decyzji władz, funkcjonowanie sądów i urzędów – wszystko to stanowi część obrazu życia w omawianym okresie. Uwzględnianie i próby zrozumienia prawnej strony procesów zachodzących pod okupacją niemiecką – nie tylko zbrodniczych, jak tworzenia gett, lecz także politycznych czy administracyjnych – może przynieść nowe spostrzeżenia i interpretacje badawcze. Prawnicy mogą poszerzyć wiedzę na temat działania jurysprudencki w skrajnych, totalitarnych warunkach, jej instrumentalizacji, ale także odporności niektórych jej obszarów. Historycy natomiast mogą zyskać lepsze zrozumienie pewnych działań, sposobów używania norm prawnych do regulacji wybranych obszarów życia pod okupacją niemiecką. Nie chodzi oczywiście o wykazanie, że państwo nazistowskie było praworządne, lecz raczej o podjęcie tej problematyki bez przyjętego z góry założenia o jego totalnej „bezprawności”.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na aktualny stan badań w omawianej dziedzinie oraz wskazanie, co jeszcze pozostaje do zrobienia. Mamy świadomość konieczności wyjścia poza sferę czysto normatywną, dlatego postulujemy podjęcie badań opartych nie tylko na analizowaniu aktów prawnych, a więc sfery teoretycznej, lecz przede wszystkim podbudowanych poznaniem ówczesnej praktyki.

Problematykę tego studium podzieliliśmy na trzy obszary: ustrój i prawo, sądownictwo oraz administrację. W każdym z nich wydzieliliśmy kwestie dotyczące GG i ziem wcielonych do Rzeszy, a w ich obrębie oddzielnie przedstawiliśmy stan badań i postulaty na przyszłość. Z uwagi na relatywnie skromny stan wiedzy oraz ograniczenia objętościowe niniejszego artykułu zrezygnowaliśmy z opisu ziem polskich, które w 1941 r. znalazły się w strukturach Komisarjatu Rzeszy Wschód i Komisarjatu Rzeszy Ukraina. W trakcie opracowywania dziejów tych obszarów nie skupialiśmy się na prawie i administracji, zatem siłą rzeczy musielibyśmy przywołać jedynie publikacje o charakterze ogólnym, niewnoszące szczegółowej znajomości tych terenów, powszechnie znane badaczom zainteresowanym omawianym okresem.

W niniejszej pracy staraliśmy się zebrać najnowszą literaturę naukową dotyczącą omawianych kwestii i przedstawić jej wartość poznawczą. Wskazaliśmy istniejące luki w wiedzy oraz sformułowaliśmy postulaty dotyczące przyszłych badań. Podobny artykuł opublikował w ostatnich latach Andrzej Wrzyszczyk, ale skupił się wyłącznie na problematyce sądownictwa w GG¹. Postulaty badawcze sformułował także Stanisław

¹ A. Wrzyszczyk, *Sądy na ziemiach polskich w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Najnowsze opracowania tematu*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2020, t. 23, s. 35–54.

Salmonowicz², a ogólnie o potrzebie podjęcia nowych prac pisali Zygmunt Mańkowski³ i Marian Sworzeń⁴.

W tej rozprawie ograniczyliśmy się do prawa, sądów i administracji, które obowiązywały lub działały na mocy decyzji okupanta niemieckiego. Pominięcie działalności Polskiego Państwa Podziemnego oraz jego struktur administracyjnych i sądowych wynika ze specyfiki związanych z nimi problemów badawczych i źródeł, a także ograniczonej objętości tego artykułu. Uważamy, że kwestie odnoszące się do szeroko pojętej konspiracji powinny zostać opracowane oddzielnie, na odpowiednim poziomie szczegółowości.

USTRÓJ I PRAWO

GENERALNE GUBERNATORSTWO

STAN BADAŃ

Generalne Gubernatorstwo nie miało ram prawnych przewidzianych przez konwencje międzynarodowe. Nie było ani państwem, ani klasyczną formą okupacji. Niektórzy autorzy szukali w jego ustroju analogii do niemieckich rozwiązań kolonialnych, sam Hans Frank określał je jako *Nebenland*, tj. kraj przyboczny Rzeszy. Powodowało to trudności w określeniu statusu tej jednostki terytorialnej już w trakcie trwania okupacji, także wśród prawników niemieckich⁵. W każdym razie był to odrębny od Rzeszy obszar prawny. Obowiązywało na nim przedwojenne prawo polskie, ale tylko o tyle, o ile nie sprzeciwiało się postanowieniom władz niemieckich. Stosowały one prawo obowiązujące w Rzeszy. Ponadto niektóre najwyższe organy władz w Berlinie oraz generalny gubernator mieli możliwość wydawania nowych praw. Stworzono więc system chaotyczny, multcentryczny, uzupełniany przez liczne niepublikowane akty, określane jako prawo powielaczowe⁶.

² S. Salmonowicz, *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, z. 3, s. 348–357.

³ Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje* [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 155–158.

⁴ M. Sworzeń, *Sędziowie w podbitym kraju. Oficjalne sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1999, z. 128, s. 38–53.

⁵ Np. Albert Weh, odpowiedzialny za ustawodawstwo GG, pisał: „Osobliwość Generalnego Gubernatorstwa nie daje się wyczerpująco scharakteryzować przekazanymi pojęciami prawa o państwie i prawa narodów. Stanowi ono swego rodzaju twór prawny”. A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941, A120, s. 1.

⁶ Na tzw. prawo powielaczowe składały się niepublikowane pisma o różnej nazwie, mające charakter norm powszechnie obowiązujących – okólniki, decyzje, zarządzenia, pisma bez nazwy. Pochodziły one od organów władzy niemieckiej, a ich rozpowszechnianie odbywało się poprzez kopiowanie na powielaczu i rozsyłanie do wybranego kręgu adresatów. H. Mielnik, *Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek*

Ukazanie całej sfery normatywnej GG utrudnia zniszczenie przez władze części dokumentów u kresu okupacji⁷. Zarówno więc ustroj, jak i system prawa tego tworu państwowego są dla naukowców zagadnieniami skomplikowanymi.

Pierwsze analizy prawne, odnoszące się do GG, były prowadzone jeszcze w okresie okupacji. Departament Sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego publikował co kwartał przegląd ustawodawstwa, opatrzone właściwym komentarzem⁸. Pierwszym naukowym opracowaniem, zawierającym analizę prawnej strony niemieckiej okupacji na tym obszarze, była monografia Rafała Lemkina *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*⁹. Jej dużą zaletą, oprócz znanego i powszechnie cenionego wkładu w stworzenie koncepcji zbrodni ludobójstwa, było zestawienie różnych rozwiązań prawnych, stosowanych przez nazistowskie Niemcy na zajętych terenach. Pod tym względem wspomniana praca pozostaje aktualna, a jej szeroki zakres terytorialny jest imponujący. Porównawczy charakter ma opracowanie Diemut Majer, której zamysł polegał na przedstawieniu cech dyskryminacyjnych nazistowskiego prawa. Jej opracowanie, zatytułowane *Narodowo obcy*¹⁰, zawiera także uwagi dotyczące ogólnych cech systemu prawa i ustroju GG.

W okresie PRL najważniejszą pracą analityczną był jeden z tomów serii „Documenta Occupationis” autorstwa Karola M. Pospieszalskiego¹¹, który zawierał akty prawne dotyczące GG. Duże znaczenie poznawcze miały także publikacje ekspertyz przygotowanych przez znamienitych badaczy przy okazji procesów toczących się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym¹². Przed 1989 r. wydano także wiele artykułów wspomnieniowych i martyrologicznych, dotyczących adwokatury czy notariatu¹³. Publikacje te zawierały pewne informacje o prawie obowiązującym w GG i praktyce jego stosowania.

prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945), „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2022, t. 44, nr 3, s. 109.

⁷ D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009, s. 356, 362. Warto przywołać także inną biograficzną pozycję dotyczącą Hansa Franka: K. Grünberg, B. Otręba, *Hans Frank na Wawelu*, Włocławek 2001.

⁸ Przechowywane są w zasobach Archiwum Akt Nowych w zespole Delegatury Rządu RP na Kraj.

⁹ Najnowsze polskie wydanie: R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, tłum. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lanckoroński, M. Madej, M. Grabski, Warszawa 2023.

¹⁰ D. Majer, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, tłum. T. Skoczny, Warszawa 1989.

¹¹ K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, cz. 2: Generalna Gubernia, wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958.

¹² Zawarte w tomie 2 *Ekspertyz i orzeczeń przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.

¹³ M. in.: Z. Krzemiński, *Adwokatura polska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „Palestra” 1976, nr 2; J. Markiewicz, *Walka i męczeństwo adwokatów Izby Lubelskiej w latach wojny i okupacji 1939–1945*, „Palestra” 1974, nr 7; W. Mróz, *Notariat polski w latach 1939–1951*, cz. 1, „Rejent” 2004, nr 6; K. Pędowski, *Egzamin adwokacki w okresie okupacji niemieckiej*, „Palestra” 1993, t. 37, nr 5–6; A. Wrzyszczy, *Notariat w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945) – stan prawny*, „Rejent” 1997, nr 11.

Przełomem w badaniach omawianej problematyki była monografia Wrzyszcza *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, wydana w 2008 r.¹⁴ Oprócz zaprezentowania wspomnianego w tytule sądownictwa, autor przedstawił analizę podstaw systemu prawa wraz z opisem jego źródeł, procesu ustawodawczego oraz statusu GG. Wcześniej wyniki jego prac były udostępniane w krótszych formach¹⁵. Warto zwrócić uwagę także na inne studia tego uczonego, poświęcone problematyce hierarchii źródeł prawa¹⁶, ustawodawstwu antyżydowskiemu¹⁷, wykładni prawa sądowego¹⁸, odrębnościom ustawodawczym dystryktu Galicja¹⁹, a także na artykuł, w którym zebrał on poglądy niemieckich prawników na temat ustroju i prawa GG wykładane na łamach czasopisma „Deutsches Recht”²⁰.

Interesujące uwagi o charakterze uogólniającym poczynił w omawianej materii Wacław Uruszcak²¹. Wyróżnił on i opisał następujące funkcje prawa w GG: publicznego terroru (megarepresyjną), segregacyjną, legitymizacyjną, eliminacyjną, eksploatacyjną, ekspropriacyjną i eksterminacyjną. Hubert Mielnik scharakteryzował omawiane ustawodawstwo z perspektywy teoretycznoprawnej jako zjawisko dynamiczne²². Wyróżnił następujące jego cechy dystynktywne: polityzację, kolonializm, partykularyzm, niepewność formalną (proceduralną), niepewność aksjologiczną (relatywizm prawny) oraz niejasność. Według niego porządek prawny w GG stanowił zaprzeczenie wypracowanych na przestrzeni wieków legalistycznych zasad, gwarancji i wartości i był wyrazem kolonializmu prawnego. Podkreślił także, że nie można utożsamiać „prawa Generalnego Gubernatorstwa”

¹⁴ A. Wrzyszcza, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.

¹⁵ M.in. idem, *Tworzenie okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2003, t. 8, s. 247–270.

¹⁶ Idem, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22, s. 695–708.

¹⁷ Idem, *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.

¹⁸ Idem, *Kształtowanie wykładni prawa sądowego w praktyce funkcjonowania sądownictwa okupacyjnego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Omnia sunt interpretanda. Teoria i dogmatyka prawnicza. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Leszkowi Leszczyńskiemu*, red. A. Korybski, B. Liżewski, Lublin 2023, s. 463–476.

¹⁹ Idem, *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu Galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)* [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych. Augustów, 15–18 września 2002 roku*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 689–701.

²⁰ Idem, *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annale Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (*Ius*) 2019, t. 66, nr 1, s. 439–450.

²¹ W. Uruszcak, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12, s. 686–700.

²² H. Mielnik, *Nazistowski kolonializm prawny...*, s. 101–132.

i „rozporządzeń generalnego gubernatora” z „prawem obowiązującym w Generalnym Gubernatorstwie”. To ostatnie pojęcie jest szersze i obejmuje także część przedwojennego ustawodawstwa polskiego z odesłaniami do apolitycznej aksjologii.

Sytuację prawną obywateli II Rzeczypospolitej na omawianym terenie scharakteryzował Maciej Mitera²³. W swojej publikacji zawarł także uwagi dotyczące ustroju GG, systemu prawa i procesu jego stanowienia oraz organizacji wymiaru sprawiedliwości. Bardzo wartościową recenzję tej pracy przedstawił Salmonowicz²⁴. Publikowano także analizy poszczególnych działów prawa. Erudycyjny artykuł, poświęcony problematyce podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich, przedstawił Leonard Górnicki²⁵, prawo gospodarcze i socjalne w latach 1939–1940 w GG scharakteryzował Roman Gieroń²⁶, prawo rodzinne – Karol Dąbrowski i Andrzej Wrzyszczy²⁷, a status prawny dziecka w ustawodawstwie GG – Mielnik wspólnie z Wrzyszczem²⁸. Dąbrowski przeanalizował także normy z zakresu prawa łowieckiego²⁹.

W sumie ocenić można stan opisanie i analiz systemu prawa w GG jako dobry. Wiemy, na jakich zasadach było oparte, jak było tworzone, jakie były relacje pomiędzy jego poszczególnymi źródłami i jakie funkcje miało spełniać. Cały czas powstają także nowe pozycje, zawierające przedstawienie omawianej problematyki z różnej perspektywy. Jednak nadal można zauważyć zbyt małe zainteresowanie tymi kwestiami ze strony badaczy z innych państw.

POSTULATY BADAWCZE

Aktualny stan badań jest dobrym punktem wyjścia do rozpoczęcia prac komparatystycznych, obejmujących porównania statusu prawnego GG i innych ziem, zarówno polskich,

²³ M. Mitera, *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017.

²⁴ S. Salmonowicz, *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3, s. 527–549.

²⁵ L. Górnicki, *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, nr 4, s. 71–118.

²⁶ R. Gieroń, *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4, s. 137–153.

²⁷ K. Dąbrowski, A. Wrzyszczy, *Das Familienrecht im Generalgouvernement* [w:] *Judiciary and Society between Privacy and Publicity, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015, Toruń*, red. D. Janicka, Toruń 2016, s. 141–162.

²⁸ H. Mielnik, A. Wrzyszczy, *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1, s. 89–114.

²⁹ K. Dąbrowski, *Das Jagdrecht im Generalgouvernement 1939–1945* [w:] *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land Law and Economics in Urban and Rural Environment: Neunter Rechtshistorikertag im Ostseeraum 9th Conference in Legal History in the Baltic Sea Area 16.–20. Mai 2018 in Tallinn, Sagadi und Tartu, Estland 16–20 May 2018 in Tallinn, Sagadi and Tartu, Estonia*, red. M.L. Sootak, F.L. Schäfer, Peter Lang 2020.

jak i należących do innych państw, które znalazły się pod okupacją niemiecką. Chodziłoby o kontynuowanie i poszerzenie analiz zapoczątkowanych przez Lemkina, ale w taki sposób, aby zrealizować cele badawcze z obszaru historii prawa. Zakres tych badań powinien obejmować m.in. stosowane prawne metody dyskryminacji, ekspropriacji czy eksploatacji w celu osiągnięcia celów politycznych, np. w GG i w Protektoracie Czech i Moraw.

Poważną luką w literaturze wydaje się stan opracowania kwestii czysto ustrojowych. W ostatnich latach podjęto szeroko zakrojone analizy porządku prawnego państwa naziistowskiego z perspektywy teorii „państwa podwójnego” autorstwa Ernsta Fraenkla³⁰. Badania takie podjął przede wszystkim Jens Meierhenrich³¹, a także Hans P. Graver, który na nowo omówił kwestie prawne i ustrojowe III Rzeszy i okupowanej Norwegii³². Należałoby odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu wspomniana teoria czy też lepiej znana polskim czytelnikom koncepcja państwa stanu wyjątkowego Franciszka Ryszki³³, wchodząca w dyskusję z poglądami Fraenkla, miały zastosowanie do GG. Chodzi o problem, czy, jak dalece i w jakich obszarach funkcjonowały na tym terenie resztki państwa normatywnego. Wydaje się, że stan wiedzy pozwala na formułowanie ocen syntetyzujących, opartych na wypracowanych teoriach i doktrynach prawnych.

Ważną, wciąż nierozwiązaną kwestią pozostaje ocena, czym było GG. Współcześni autorzy używają określeń „kolonia”, „quasi-państwo”, „kraj przyboczny” itp. Nie ma jednak opracowania, w którym zostałaby podjęta próba analizy statusu prawnego tego obszaru z takich punktów widzenia, jak perspektywa prawnomiędzynarodowa, historyczna teoria państwa, biorąca pod uwagę niemiecką i polską tradycję ustrojową, czy też metoda porównawcza.

Wydaje się, że niezbędne jest rozwiązanie tego problemu przy wykorzystaniu najnowszego dorobku literatury i metodologii. Może to poszerzyć naszą wiedzę na temat relacji pomiędzy GG a Rzeszą Niemiecką, w tym stosunkami politycznymi pomiędzy ich organami władzy.

ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY

STAN BADAŃ

Przez pojęcie ziem wcielonych do Rzeszy rozumiane są zachodnie tereny II Rzeczypospolitej, które w październiku 1939 r. zostały włączone bezpośrednio do Niemiec: Wielkopolska, Pomorze, Górny Śląsk, część zachodniej Małopolski oraz północne

³⁰ E. Fraenkel, *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017.

³¹ J. Meierhenrich, *The Remnants of the Reichstaat. An Ethnography of Nazi Law*, Oxford 2018.

³² M. in.: H.P. Graver, *Judges Against Justice: On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Berlin–Heidelberg 2015; idem, *Der Krieg der Richter. Die deutsche Besatzung 1940–1945 und der norwegische Rechtsstaat*, Baden-Baden 2019.

³³ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2022.

Mazowsze. Ich aneksja naruszała przepisy prawa międzynarodowego, zwłaszcza konwencję haską z 1907 r. W odniesieniu do tego obszaru cel okupanta był jasno określony – chodziło o jego zniemczenie (germanizację) i unifikowanie z tzw. Starą Rzeszą. Celowi temu odpowiadała polityka narodowościowa, realizowana od 1941 r. z wykorzystaniem niemieckiej listy narodowej, tzw. volkslisty. Wprowadzono także niemieckie prawo i system administracyjny, a także monistyczny ustrój sądownictwa. W związku z tym część rozważań zarówno Franciszka Ryszki z jego monumentalnej monografii o państwie stanu wyjątkowego³⁴, jak i Edwarda Jędrzejewskiego³⁵ o hitlerowskiej koncepcji administracji państwowej odnosi się także do ziem wcielonych.

Omówienie stanu badań w tym obszarze należy rozpocząć od trzech prac Pospieszalskiego, wydanych w serii „Documenta Occupationis”. Pierwsza służyła ustaleniu stanu prawnego Polaków, czyli określeniu specjalnej legislacji, stworzonej przez władze niemieckie dla tej grupy etnicznej na ziemiach wcielonych do Rzeszy³⁶. Druga była wyborem dokumentów poświęconych volksliście w Kraju Warty³⁷. W trzeciej zaś – obejmującej takie dziedziny, jak ustrój administracyjny, prawo cywilne, prawo karne, prawo pracy, szkolnictwo oraz religia – zawarto ponad 200 dokumentów niemieckich, w tym teksty ustaw i rozporządzeń, które pozwalały przeanalizować „prawo” obowiązujące na obszarach anektowanych³⁸. Na dość wysokim poziomie ogólności opisał tę problematykę autor fundamentalnej syntezy okupacji niemieckiej w Polsce, Czesław Madajczyk³⁹, oraz autor syntezy okupacji ziem wcielonych, Włodzimierz Jastrzębski⁴⁰. Jeśli chodzi o ustrój administracyjny oraz policję, wymienić trzeba także książki Zbigniewa Janowicza⁴¹ oraz artykuły Jacka Dziobka-Romańskiego⁴² i Waldemara Kozyry⁴³. Duże

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Warszawa 1975.

³⁶ K.M. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945. (Ziemie zachodnie)*, Poznań 1946.

³⁷ *Idem*, *Niemiecka lista narodowa w „Kraju Warty”. Wybór dokumentów z objaśnieniami w języku polskim i francuskim*, Poznań 1949. Na temat problematyki volkslisty zob. także: C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.

³⁸ K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, cz. 1: *Ziemie „wcielone”*, Poznań 1952.

³⁹ C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983; t. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984; *idem*, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I–II, Warszawa 2019.

⁴⁰ W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.

⁴¹ Z. Janowicz, *Ustrój policji na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945*, Poznań 1950; *idem*, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1951.

⁴² J. Dziobek-Romański, *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2012, t. 22, nr 3, s. 271–303.

⁴³ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (Ius) 2013, t. 60, s. 35–51.

znaczenie poznawcze miały także wspomniane już ekspertyzy, przygotowane na potrzeby Najwyższego Trybunału Narodowego⁴⁴.

Część badaczy poświęciła swoje prace poszczególnym regionom, które znalazły się wśród ziem anektowanych przez III Rzeszę. Górnego Śląska dotyczyły dzieła Alfreda Koniecznego o wojennym prawie karnym⁴⁵, Zygmunta Izdebskiego i Zofii Body-Krężel o volksliście⁴⁶, Ireny Sroki o okupacyjnym zarządzie wojskowym oraz policji hitlerowskiej⁴⁷, Edwarda Serwańskiego o polityce narodowościowej⁴⁸ oraz Ryszarda Kaczmarka o administracji i elitach władzy⁴⁹. O Wielkopolsce pisał Stanisław Nawrocki (o policji hitlerowskiej)⁵⁰, o Pomorzu Gdańskim Włodzimierz Jastrzębski i Jan Sziling⁵¹, a o samym Gdańsku – Piotr Semków (o mechanizmach niemieckiej polityki w stosunku do mniejszości polskiej)⁵². Wymienić należy także prace poświęcone działalności nazistowskich zarządców na ziemiach wcielonych do Rzeszy – Fritza Brachta⁵³, Arthura Greisera⁵⁴ oraz Alberta Forstera⁵⁵ – z tym jednak zastrzeżeniem, że kwestie dotyczące prawa i ustroju administracji nie stanowią w nich zagadnienia pierwszoplanowego. O prawie osobowym na tych terenach pisał Tomasz Kruszewski⁵⁶. Porównania prawodawstwa niemieckiego w stosunku do Polaków i Żydów w GG i na ziemiach wcielonych podjęły się Martyna Grądzka-Rejak i Aleksandra Namysło⁵⁷.

⁴⁴ *Ekspertyzy i orzeczenia...*

⁴⁵ A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972.

⁴⁶ Z. Izdebski, *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*, Katowice–Wrocław 1946; Z. Boda-Krężel, *Sprawa volkslisty na Górnym Śląsku*, Opole 1978.

⁴⁷ I. Sroka, *Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie pod okupacyjnym zarządkiem wojskowym*, Katowice 1975; eadem, *Policja hitlerowska w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Opole 1997.

⁴⁸ E. Serwański, *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku*, Warszawa 1963.

⁴⁹ R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.

⁵⁰ S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970.

⁵¹ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.

⁵² P. Semków, *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001.

⁵³ M. Węcki, *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.

⁵⁴ D. Schenk, W. Kulesza, *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, tłum. E. Bluszcz, G. Bluszcz, Łódź 2023; C. Epstein, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2011.

⁵⁵ D. Schenk, *Albert Forster. Gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. i przypisy W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002.

⁵⁶ T. Kruszewski, *Prawo osobowe na ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej podczas drugiej wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3, s. 465–514.

⁵⁷ M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Prawodawstwo niemieckie wobec Polaków i Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa oraz ziem wcielonych do III Rzeszy. Analiza porównawcza [w:] Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022, s. 83–110.

Powyższy przegląd można podsumować stwierdzeniem, że posiadliśmy generalną wiedzę na temat warstwy normatywnej, obowiązującej na ziemiach wcielonych do Rzeszy w najważniejszych dziedzinach życia. Należy odnotować relatywnie wysoką wartość naukową prac przygotowanych z wykorzystaniem metodologii charakterystycznej dla nauk prawnych. Z poszczególnych regionów największe zainteresowanie badaczy ustawodawstwa okupacyjnego budził Górny Śląsk. Trzeba mieć jednak na względzie, że istotne różnice nie występowały między poszczególnymi regionami wcielonymi do Rzeszy w warstwie teoretycznej (normatywnej), lecz w zakresie praktyki stosowania prawa.

POSTULATY BADAWCZE

Na realizację oczekuje zgłoszony przez Salmonowicza postulat opisanie sytuacji prawnej osoby narodowości polskiej pod okupacją niemiecką. Chodzi o status formalny, normatywny, wynikający nie z faktycznych działań władzy niemieckiej, jak łapanki czy akcje terroru, lecz z aktów prawnych, wydawanych przez organa władzy III Rzeszy wobec ludności podbitego kraju. Perspektywa badawcza powinna objąć nie tylko zakres prawa karnego i cywilnego, lecz także prawo pracy i prawo administracyjne. Według wspomnianego uczonego realizacja tej idei umożliwiłaby porównanie formalnoprawnego, okupacyjnego statusu Polaków z obywatelami państw Europy Zachodniej i Północnej, zajętych przez Niemcy podczas II wojny światowej⁵⁸.

Można także wskazać na zasadność opracowania, w formie artykułów, kwestii wpisów na volkslistę od strony prawnoadministracyjnej, z uwzględnieniem postępowań dowodowych prowadzonych w tych sprawach oraz składanych odwołań. Sporządzenie takich analiz osobno dla Górnego Śląska, Kraju Warty i Pomorza pozwoliłoby porównać działalność niemieckich organów administracyjnych na różnych obszarach.

SĄDOWNICTWO

GENERALNE GUBERNATORSTWO

STAN BADAŃ

Jeden z najważniejszych badaczy ustroju III Rzeszy Franz Neumann wskazywał, że państwo to charakteryzowało się m.in. wielością różnego rodzaju organów sądowych⁵⁹. Spostrzeżenie to dotyczy także GG, w którym – według Wrzyszcza – funkcjonowały: 1) sądownictwo niemieckie; 2) sądownictwo polskie; 3) sądy specjalne (Sondergerichte);

⁵⁸ S. Salmonowicz, *Status prawny Polaka...*, s. 348–357.

⁵⁹ F. Neumann, *Behemot. Narodowy Socjalizm: Ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016, s. 524–525.

4) jednolite policyjne sądy doraźne (Standgerichte); 5) sądy SS i policji; 6) sądy wojskowe (Militärgerichte)⁶⁰.

Przed 1989 r. sądownictwo w GG nie było przedmiotem poszerzonych badań. Zarys organizacyjny i wzmianki na jego temat odnaleźć można w pracach Günthera Moritza⁶¹ i wspomnianej już Diemut Majer. Zostały one jednak opracowane wyłącznie na podstawie publikowanych aktów prawnych, bez badań źródeł archiwalnych. Informacje dotyczące tej kwestii znalazły się także w opracowaniu Tadeusza Cypriana i Jerzego Sawickiego, poświęconym kwestiom polskim na procesie norymberskim⁶². Krótkie wzmianki można odnaleźć także w syntezie polityki III Rzeszy na ziemiach polskich autorstwa Madajczyka⁶³.

Fundamentalne znaczenie dla omawianych badań miała wspomniana już monografia Wrzyszcza z 2008 r. Przedstawiono w niej organizację oraz całe otoczenie normatywne i administracyjne, w jakim funkcjonowały sądy w GG. Szczegółowo przedstawiono organizację i zarys kadr resortu sprawiedliwości oraz prawo stosowane w sądownictwie niemieckim i specjalnym. Ogólnie scharakteryzowano także prokuraturę, notariat i adwokaturę. Natomiast, zgodnie z założeniami pracy, autor pominął kwestie dotyczące orzecznictwa.

Od czasu wydania tej monografii nie opublikowano, poza artykułem Wulffa Bickenbacha⁶⁴, żadnych znaczących wyników badań dotyczących powszechnych sądów niemieckich. Dużo lepiej wygląda stan prac nad sądownictwem specjalnym w GG. Jeszcze w 2001 r. ukazał się artykuł Wrzyszcza poświęcony działalności radomskiego Sondergerichtu⁶⁵. W późniejszym czasie badania w tym zakresie poszerzono dzięki realizacji projektu badawczego „Sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie – Sondergerichte im Generalgouvernement”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki⁶⁶. W jego ramach ukazało się kilkanaście artykułów poświęconych poszczególnym sądom specjalnym, stosowanemu przez nie prawu oraz otoczeniu, w jakim działały⁶⁷, a także synteza na

⁶⁰ A. Wrzyszczy, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 15–16.

⁶¹ G. Moritz, *Die deutsche Besatzungsgerichtsbarkeit während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen 1953; *idem*, *Gerichtsbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939–1945*, Tübingen 1957; *idem*, *Die Gerichtsbarkeit in besetzten Gebieten historische Entwicklung und völkerrechtliche Würdigung*, Tübingen 1959.

⁶² T. Cyprian, J. Sawicki, *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956, s. 252–257.

⁶³ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, Warszawa 1970, s. 245–248.

⁶⁴ W. Bickenbach, *Deutsches Gericht in Warschau 1939–1944*, „Journal der juristischen Zeitgeschichte” 2019, t. 13, s. 1–9.

⁶⁵ A. Wrzyszczy, *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Zasopismo Prawno-Historyczne” 2001, t. 53, z. 1, s. 327–342.

⁶⁶ Nr projektu: 2020/39/B/HS5/02111.

⁶⁷ K. Graczyk, H. Mielnik, *Special Courts (Sondergerichte) in the General Government (1939–1945). Legal analysis*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The Legal History Review” 2023, t. 91, nr 1–2, s. 271–308; *idem*, *Zarządzenie Kurta Willego dotyczące uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Generalnym Gubernatorstwie. Tekst i komentarz*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2023, t. 16, s. 301–330; K. Graczyk, *Opinia profesora Władysława Woltera w sprawie działalności sądów niemieckich na obszarach polskich w okresie najazdu hitlerowskiego*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 1, s. 221–257; *idem*, *Out of the Activities of the*

temat sądów tego rodzaju w GG, zawierająca wyniki badań praktyki sądowej⁶⁸. Publikacje te wyróżnia szeroka kwerenda w archiwach polskich i niemieckich, całościowe ukazanie działalności omawianych instytucji od ich otwarcia do ewakuacji, bogate przedstawienie problemów kadrowych, zwłaszcza w odniesieniu do sędziów i prokuratorów, wraz z ich powojennymi losami, wreszcie szczegółowe przedstawienie orzecznictwa dzięki m.in. bardzo dobremu wykorzystaniu metod statystycznych. Sądownictwo specjalne należy uznać za najlepiej opracowane ze wszystkich rodzajów sądów w GG⁶⁹.

Na podjęcie badań długo czekała problematyka sądów polskich, określanych także jako nieniemieckie, w zamyśle władz przeznaczonych dla osób niebędących Niemcami, przebywających na obszarze GG. Ustrój tych sądów, z pewnymi istotnymi zmianami, oparty był na przedwojennej strukturze wymiaru sprawiedliwości II Rzeczypospolitej. Stosowano w nich przede wszystkim prawo polskie sprzed 1939 r. Pierwsze dotyczące ich wzmianki naukowe ukazały się w opracowaniach Adama Lityńskiego⁷⁰, Mariana Sworzenia⁷¹ i Jana Szarycza⁷². Całościowy artykuł poświęcił im Wrzyszczy⁷³. Nie były to

Special Court in Lublin (1939–1944), „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 2, s. 57–86; *idem*, *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. 74, z. 2, s. 179–219; *idem*, *Sąd Specjalny w Stanisławowie (Sondergericht Stanislaw) i jego przewodniczący (1941–1944). Pod znakiem eksterminacji*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekami XX” 2023, t. 7, s. 46–78; *idem*, *Stosowanie niemieckiego prawa karnego na okupowanych ziemiach polskich podczas II wojny światowej a art. 43 konwencji haskiej z 1907 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 2023, t. 70, nr 3, s. 119–134; *idem*, *Z działalności niemieckiego Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, t. 75, z. 2, s. 147–181; *idem*, *Z działalności Sądu Specjalnego w Piotrkowie (Sondergericht Petrikau) (1939–1945)*, „Saeculum Christianum” 2023, t. 30, nr 2, s. 268–284; *idem*, *Z działalności Sądu Specjalnego w Tarnopolu (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2023, t. 16, z. 4, s. 511–531; *idem*, *Z organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) (1939–1945)*, „Zeszyty Prawnicze” 2023, t. 23, nr 1, s. 79–126; A. Bartnicka, K. Graczyk, *How to 'legally' decimate Jews? Directives on residence restrictions in the general government – considerations on legal regulations and practice*, „Holocaust Studies. A Journal of Culture and History” 2025, t. 31, nr 2, s. 169–196; *idem*, *In the majesty of the law? Jewish residents of Warsaw in the face of German occupation ordinances and activities of Sondergericht Warschau*, part I, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 1, s. 478–497; part II, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 2, s. 517–544; K. Graczyk, *Aus der Tätigkeit des Sondergerichts Lemberg in den Jahren 1941–1945*, „Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs” 2025, t. 15, nr 1, s. 64–86.

⁶⁸ K. Graczyk, *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2025.

⁶⁹ J. Góral, M. Uzdowski, *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności [w:] Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim*, red. J. Góral, Piotrków Trybunalski 1998, s. 43–51.

⁷⁰ A. Lityński, *Druza wojna światowa: Polskie Państwo Podziemne. Prawo i sądy polskie (Szkielet do celów dydaktycznych)*, Tychy 2005.

⁷¹ M. Sworzeń, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie*, „Prawo i Życie” 1987, nr 40.

⁷² J. Szarycz, *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988.

⁷³ A. Wrzyszczy, *O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Majdanka” 1992, t. 14; *idem*, *Nadzór niemiecki nad sądownictwem polskim w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945 [w:] O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane*

jednak opracowania oparte na analizie źródeł archiwalnych. Dopiero w 2020 r. ukazały się dwie książki poświęcone tej tematyce. Pierwsza, autorstwa Andrzeja Szulczyńskiego⁷⁴, ma charakter raczej przyczynkarski. Autor sygnalizuje pewne zagadnienia i przywołuje pojedyncze orzeczenia, ale – jak podkreśla Wrzyszczyński w recenzji tej pracy – nie stanowi ona kompleksowej syntezy⁷⁵. Natomiast publikacja autorstwa Mielnika⁷⁶ stanowi monograficzne ujęcie problematyki sądownictwa polskiego w dystrykcie lubelskim. Jej autor opublikował również kilka ważnych artykułów dotyczących istotnych problemów prawnych, takich jak stosowanie instytucji prawa sprawdzenia orzeczeń sądów polskich przez wyższe sądy niemieckie⁷⁷, wydawania tez prawnych przez sądy apelacyjne, które zastąpiły kompetencje zlikwidowanego Sądu Najwyższego⁷⁸, a także ogólnej syntezy sądownictwa polskiego (nieniemieckiego)⁷⁹ czy praktyki ustalania właściwości sądowej w sprawach karnych przez prokuraturę niemiecką⁸⁰. Orzecznictwo sądów polskich w zakresie rozwodów przebadał Zdzisław Zarzycki⁸¹. Informacje na temat sądownictwa zawierają także monografie poświęcone dzieciom miast w okresie okupa-

Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin, ks. 2, Białystok–Katowice 2010.

⁷⁴ A. Szulczyński, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2020.

⁷⁵ A. Wrzyszczyński, *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie. Refleksje o najnowszej książce Andrzeja Szulczyńskiego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3, s. 561.

⁷⁶ H. Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020; *idem*, *Obraz sądownictwa i adwokatury w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej w twórczości Karola Pędowskiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2020, t. 19, z. 2, s. 119–140; *idem*, *Wielka eksploatacja małych gruntów. Ingerencje władz niemieckich w postępowania działowe gospodarstw rolnych prowadzone przez sądy polskie (nieniemieckie) w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2022, t. 25, s. 119–138.

⁷⁷ *Idem*, *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. 72, z. 1, s. 211–240.

⁷⁸ *Idem*, *Charakter tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów apelacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, z. 3, s. 131–151; *idem*, *Klauzula rebus sic stantibus (art. 269 kodeksu zobowiązań) w warunkach okupacji niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie w świetle tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 2, s. 245–268; *idem*, *Legal theses of the Kraków Court of Appeal in 1940–1943*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 14, z. 1, s. 59–82.

⁷⁹ *Idem*, „In the Name of the Law». Organisation and Functioning of the Polish (non-German) Judiciary in the General Government (German-Occupied Poland) in the Period of 1939 to 1945, „Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory Research Paper”, Series No. 2023-12, s. 1–28.

⁸⁰ *Idem*, *Ustalanie właściwości sądów polskich (nieniemieckich) w sprawach karnych przez prokuraturę niemiecką w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Res Historica” 2023, t. 56, s. 753–797.

⁸¹ Z. Zarzycki, *Nienawiść religijna i rasowa jako przyczyna procesów małżeńskich w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w okresie II wojny światowej [w:] Cuius regio, eius religio?, cz. 2*, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008; *idem*, *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, Kraków 2010; *idem*, *Wielokrotni rozwodnicy na wokandy Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 2.

cji, np. Radomia⁸². Mniej więcej w tym samym czasie, kiedy w naszym kraju ukazały się pierwsze publikacje dotyczące sądów polskich, na Ukrainie opublikowano pierwsze prace poświęcone tej tematyce, przede wszystkim autorstwa Lesii Trepak, w tym jej doktorat, obroniony w 2020 r. na Uniwersytecie im. Iwana Franki we Lwowie, poświęcony organom sądowym w dystrykcie Galicja w latach 1941–1944⁸³.

W odniesieniu do sądów SS i policji, lakonicznej oceny orzecznictwa lubelskiego oddziału tego rodzaju trybunału dokonał Dieter Pohl⁸⁴, a Andrzej Wrzyszc sformułował postulaty dotyczące ich badania⁸⁵. Nie ma także oddzielnych opracowań poświęconych jednolitym doraźnym sądom policyjnym. Wiadomości na ten temat pojawiają się w kontekście np. afiszów śmierci⁸⁶ czy prowadzonego terroru, ale nie jako oddzielny przedmiot badań. Również informacje na temat sądów wojskowych można odnaleźć głównie w ogólnych publikacjach poświęconych Wehrmachtowi.

Oddzielnie należy wskazać badania działalności sądów w GG, prowadzone przez historyków Zagłady. Siłą rzeczy są one skoncentrowane na praktyce rozpatrywania spraw ludności żydowskiej. Monografię dotyczącą przestępczości członków tej grupy etnicznej w Warszawie opublikowała Barbara Engelking z Janem Grabowskim⁸⁷. Także pozostałe publikacje mają przede wszystkim zasięg regionalny. Praktykę występowania przed sądami niemieckimi w Warszawie przebadła Judith Vöcker⁸⁸, a Jan Grabowski przedstawił artykuł na temat postępowań toczących się wobec Żydów przed sądami niemieckimi i polskimi w dystrykcie warszawskim⁸⁹. Badania nad sprawami karnymi przed Sądem Okręgowym w Krakowie prowadziła Alicja Jarkowska⁹⁰, a przed Sądem Okręgowym w Kielcach – Tomasz Domański⁹¹. Przyczynek do dalszych badań opub-

⁸² S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018.

⁸³ L. Trepak, „German occupation courts and legal proceedings as a constituent part of the Nazi totalitarian regime in Galicia (1941–1944)”, mps pracy doktorskiej, Lwów 2020. Więcej na ten temat wraz z wykazem pozostałych artykułów: <https://uacademic.info/en/document/0420U100905>, dostęp: 7 X 2024 r.

⁸⁴ D. Pohl, *Von der „Judenpolitik“ zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt am Main 1993, s. 39.

⁸⁵ A. Wrzyszc, *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie (stan badań)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, t. 19, s. 361–371.

⁸⁶ S. Dąbrowa-Kostka, *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983.

⁸⁷ B. Engelking, J. Grabowski, *„Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942*, Warszawa 2010.

⁸⁸ J. Voecker, *Criminality in the Face of Life and Death: Crime and Criminal Prosecution as a Part of Everyday Life in the Warsaw Ghetto*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2022, vol. 71, s. 201–234.

⁸⁹ J. Grabowski, *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007, s. 75–118.

⁹⁰ A. Jarkowska, *Criminal cases involving Jews heard in Krakow District Court in the period 1939–1944. A contribution to further research*, „Holocaust Studies” 2021, t. 28, nr 2.

⁹¹ T. Domański, *Żydzi w sprawach karnych przed Sądem Okręgowym w Kielcach w latach 1939–1941 – przyczynek do relacji polsko-żydowskich w okresie okupacji niemieckiej*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. 3, s. 261–321.

likowała Ewa Wiatr⁹². Artykuł zawierający omówienie statusu prawnoprocesowego Żydów w postępowaniach przed sądami polskimi w dystrykcie lubelskim opublikował Mielnik⁹³. Z kolei Marie-Dominique Racine Asselin obroniła na Uniwersytecie w Ottawie doktorat na temat Żydów przed sądami polskimi. Praca ta nie została opublikowana, ale jest dostępna w repozytorium uniwersyteckim⁹⁴. Przedmiotem odrębnych badań były kwestie odpowiedzialności prawnej w GG za pomoc udzielaną Żydom. Monografię na ten temat wydał Bogdan Musiał⁹⁵. Tomasz Frydel i Andrew Kloes opublikowali artykuł zawierający edycję źródeł sądowych⁹⁶. Temat ten podejmował także Konrad Graczyk w artykułach poświęconych poszczególnym sądom specjalnym, powstałym w ramach wspomnianego wyżej grantu. Szerokiego porównania statusu prawnego Polaków i Żydów na obszarze GG oraz ziem wcielonych do Rzeszy dokonały przytoczone wcześniej Grądzka-Rejak i Namysło⁹⁷.

POSTULATY BADAWCZE

Jak wynika z poprzedniej części tego studium, najlepiej opracowana jest problematyka sądów specjalnych w GG. W tym obszarze badań można sformułować jedynie postulat przeprowadzenia porównań ich działalności i surowości orzecznictwa z sądami na ziemiach polskich wcielonych do Niemiec, w samej Rzeszy i na innych obszarach przez nią okupowanych.

Jeśli chodzi o pozostałe rodzaje sądów, należy podjąć analizę ich orzecznictwa. Poznanie struktury, organizacji i otoczenia prawno-sądowego pozwoli na podjęcie badań nad stosowaniem pewnych instytucji prawnych w warunkach okupacji czy też nad orzecznictwem wobec poszczególnych grup narodowościowych.

Jeśli chodzi o powszechne sądy niemieckie, należałoby podjąć próbę dotarcia do nowych źródeł, zawierających ich orzeczenia. Owocna byłaby zapewne kwerenda w Archiwum Federalnym w Berlinie. Jak wspomniano, badania powinny skupić się na praktyce sądowej – stosowanym prawie, wymierzanych karach, rodzajach spraw cywilnych, udziale w postępowaniach osób narodowości innej niż niemiecka oraz

⁹² E. Wiatr, *Na marginesie funkcjonowania sądów polskich w Generalnym Gubernatorstwie. Przypadek Majera Wolberga*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2015, nr 11, s. 494–502.

⁹³ H. Mielnik, *The legal status of the Jews in proceedings before the Polish (non-German) courts in the Lublin district of the General Government during World War II*, „Acta Historico-Iuridica Pilsnensia” 2018, s. 54–67.

⁹⁴ M.D. Racine Asselin, „Justice as Witness: Jews Facing Polish Courts During the German Occupation (1939–1942)”, Ottawa 2021, mps pracy doktorskiej, <https://ruor.uottawa.ca/items/90a4713e-9bee-40c9-9340-a42ffdd19fa9>, dostęp 7 X 2024 r.

⁹⁵ B. Musiał, *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.

⁹⁶ T. Frydel, A. Kloes, *The Polish Criminal Police, the German Special Court in Lemberg, and the Prosecution of Poles for Giving Refuge to Jews, September 1943 to June 1944*, „Eastern European Holocaust Studies” 2024, t. 2, nr 1, s. 221–244.

⁹⁷ M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Prawodawstwo niemieckie...*, s. 83–110.

wpływie wywieranym w GG przez nazistowską administrację na organy sprawiedliwości. Opracowanie tych kwestii powinno pokazać, jaka była realna pozycja i rola sądów na tym obszarze oraz to, czy miały one jakiś zakres niezależności, czy służyły tylko do wykonywania politycznych celów okupanta, jak to się działo np. w przypadku sądów doraźnych.

Te ostatnie trudno w ogóle postrzegać jako instytucje mające przymioty sądów. Były to instrumenty terroru, w tym wydawania bezpodstawnych, licznych wyroków śmierci. W szerszym kontekście organizacyjnym należały do organów policyjnych i w związku z tym bardziej wpisują się w badania prowadzone nad aparatem policyjnym. Ale właśnie dlatego należałoby dokonać odpowiedniej analizy prawnej – przebiegu postępowań, stawianych zarzutów, naruszeń podstawowych zasad i gwarancji podsądnego – wskazując złamanie podstawowych gwarancji, wynikających m.in. z prawa międzynarodowego.

W przypadku sądów SS i policji wciąż nieopisana pozostaje ich struktura organizacyjna w GG. W zasobach archiwalnych w niewielkim stopniu zachowały się akta toczonych przed nimi postępowań. Ich specyfika wynikała z tego, że oskarżonymi byli funkcjonariusze policji i SS. Sprawy dotyczyły m.in. korupcji w nazistowskich obozach koncentracyjnych czy utrzymywania w nich nielegalnych stosunków z więźniarkami. Kognicji sądów SS i policji podlegali także funkcjonariusze Polnische Polizei i Ukrainische Hilfspolizei. Jeśli pozwolą na to źródła, powinno się zbadać pozycję procesową podsądnych, dotyczące ich sprawy oraz kary stosowane wobec nich.

W odniesieniu do sądownictwa polskiego (nieniemieckiego) badań wymaga jego struktura organizacyjna i praktyka stosowania prawa we wszystkich dystryktach poza lubelskim. Poddanie tych organów nadzorowi wydziałów sprawiedliwości na poziomie dystryktów, różne zalecenia i odmienna praktyka powodowały, że mogło dochodzić do istotnych różnic w ich funkcjonowaniu w różnych częściach GG. Dokładnej analizy wymaga działalność tego pionu sądownictwa w dystrykcie Galicja, w tym kwestia realnej roli, odgrywanej w nim przez sędziów ukraińskich. Także w przypadku pozostałych dystryktów należy przeanalizować m.in. praktyki stosowania języka ukraińskiego, faworyzowania przez władze niemieckie sędziów ukraińskich i ewentualnych różnic w procedowaniu spraw ze względu na polskie lub ukraińskie pochodzenie podsądnych. Dopiero poznanie, przynajmniej wstępne, funkcjonowania tych sądów pozwoli na ich całościową ocenę.

Podobnie jak w przypadku pozostałych rodzajów sądów, należy zbadać praktykę stosowania prawa. Stosunkowo dobry stan zachowania akt pozwala zakładać ambitne cele dotyczące różnych kwestii, zarówno prawnych, jak i podmiotowych. Kompleksowych prac wciąż wymaga sytuacja ludności żydowskiej, zarówno z szerszej perspektywy jej statusu prawnego w GG, jak i praktyki występowania przed sądami polskimi, nie tylko w sprawach karnych, lecz także cywilnych. Oddzielnej analizy, dotąd w literaturze niepodjętej, wymaga możliwość wzruszenia po 1945 r. orzeczeń sądów polskich wydanych

w okresie okupacji⁹⁸. Zbadać należałoby, jak często się to zdarzało, w jakich rodzajach spraw oraz z jakich powodów.

ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY

STAN BADAŃ

Na tych ziemiach wprowadzono organizację sądów znaną z Rzeszy Niemieckiej wraz z modyfikacjami przeprowadzonymi po objęciu rządów w Berlinie przez narodowych socjalistów. Była to trójszczeblowa struktura sądów powszechnych, złożona z sądów obwodowych, sądów krajowych oraz wyższych sądów krajowych. Jej uzupełnienie stanowiły sądy specjalne, skoncentrowane na sprawach karnych o charakterze politycznym, gospodarczym i kryminalnym. Pamiętać trzeba także o wiodącej roli, w niektórych sprawach, Sądu Rzeszy w Lipsku oraz Trybunału Ludowego w Berlinie. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy, na podstawie rozporządzenia o prawie karnym dla Polaków i Żydów na wschodnich obszarach wcielonych z 4 grudnia 1941 r., system ten uzupełniały sądy doraźne, o których utworzeniu decydowali lokalni namiestnicy Rzeszy (nadprezydenci) – Bracht na Górnym Śląsku, Greiser w Kraju Warty oraz Forster na Pomorzu.

Sądownictwo niemieckie na terenach anektowanych od dawna budzi zainteresowanie naukowców, dlatego tematykę tę można uznać za opracowaną stosunkowo dobrze, choć niewyczerpaną. Waler generalnego opracowania ma książka Maximiliana Beckera. Autor omówił w niej udział wymiaru sprawiedliwości w „walce narodowościowej”, odbywającej się na tych obszarach. W pracy poruszono kwestie organizacji sądownictwa, jego kadr i polityki personalnej, orzecznictwa w sprawach cywilnych i karnych oraz praktyki egzekucyjnej⁹⁹. Jeśli chodzi o wyższe sądy krajowe, to niewiele wiadomo o działalności sądu gdańskiego. Na temat katowickiego ukazały się jedynie przyczynki, w tym opracowanie zawierające analizę orzecznictwa w poważnych sprawach politycznych, kwalifikowanych jako rozkładowe oddziaływanie na siły zbrojne¹⁰⁰. Lepiej prezentuje się stan wiedzy na temat Wyższego Sądu Krajowego w Poznaniu dzięki pracy Bogumiła Rudawskiego. Autor co prawda nie wykorzystał metodologii charakterystycznej dla nauk prawnych i nie prze-

⁹⁸ Art. 11 ustawy z dnia 6 czerwca 1945 r. o mocy obowiązującej orzeczeń sądowych, wydanych w okresie okupacji niemieckiej na terenie Rzeczypospolitej Polskiej (DzU z 1945 r., nr 25, poz. 151) przewidywał, że postępowanie i orzeczenia wydane przez sądy polskie na terenie GG były ważne. Ten akt prawny regulował także możliwość wzruszenia tych orzeczeń w określonych warunkach.

⁹⁹ M. Becker, *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, tłum. W. Niemirowski, Warszawa 2020.

¹⁰⁰ K. Graczyk, *Sprawa Ignacego Kaczmarka. Studium przypadku niemieckiego zabójstwa sądowego z 1944 r. oraz rozliczeń z okupacją niemiecką*, Warszawa 2022; idem, *Uwarunkowania prawne procesu księdza Jana Machy przed Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach w 1942 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 1.

prowadził badań orzecznictwa, jednak jego rozprawa stanowi poważny krok naprzód w poznawaniu sądu, który m.in. skazywał członków konspiracji wielkopolskiej¹⁰¹. Za słabo opracowane lub nieopracowane uznać trzeba sądy krajowe i sądy obwodowe na ziemiach wcielonych do Rzeszy¹⁰². Nasza wiedza o nich ma charakter fragmentaryczny i wynika z ustaleń czynionych przy okazji badań dotyczących innych sądów lub pojedynczych spraw sądowych.

Stosunkowo dobrze opracowane są sądy specjalne. Ukazały się artykuły i monografie dające wiedzę o przynajmniej niektórych aspektach działalności tego rodzaju instytucji w Bielsku¹⁰³, Bydgoszczy¹⁰⁴, Gdańsku¹⁰⁵, Kaliszu¹⁰⁶, Katowicach¹⁰⁷, Łodzi¹⁰⁸ oraz Toruniu¹⁰⁹.

Gorzej prezentuje się stan wiedzy na temat sądów doraźnych. Dzięki Koniecznemu najlepiej znany jest sąd doraźny katowickiego Gestapo, obradujący w KL Auschwitz¹¹⁰. Z prac tego autora wynika, że działalność wspomnianej placówki była tylko pozornie

¹⁰¹ B. Rudawski, *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022 („Documenta Occupationis”, t. 18).

¹⁰² Ostatnio ukazał się artykuł: M. Celmer, *Działalność niemieckiego Sądu Obwodowego w Makowie Mazowieckim (Amtsgericht Mackeim) w latach 1941–1944* [w:] *Zbrodnie niemieckie i sowieckie na północnym Mazowszu w latach 1939–1945*, red. K. Sychowicz, L. Zygmier, M. Żuławnik, Białystok–Warszawa 2025, s. 123–177.

¹⁰³ K. Graczyk, *Ewakuacja Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz) w świetle raportów urzędnika bielskiej prokuratury z 1945 roku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2017, nr 14; idem, *Sędziowie Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, z. 2.

¹⁰⁴ M.in. E. Zarzycki, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1981; idem, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000; G. Weckbecker, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg, Baden-Baden* 1998.

¹⁰⁵ K. Graczyk, *Sąd Specjalny w Gdańsku (Sondergericht Danzig) i jego przewodniczący* [w:] „Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, M. Owsiański, Gdańsk 2024.

¹⁰⁶ G. Hütt, *Urteile des Sondergerichts Kalisch und der Richter Ferdinand Trümper aus Duderstadt, Norderstedt* 2015.

¹⁰⁷ M.in. A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego...*; K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.

¹⁰⁸ J. Waszczyński, *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24; idem, *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi w latach 1939–1945* [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980; H. Schlüter, „...für die Menschlichkeit im Strafmaß bekannt...”, *Das Sondergericht Litzmannstadt und sein Vorsitzender Richter*, Düsseldorf 2006.

¹⁰⁹ K. Przybyszewski, *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego (Sondergericht) w Toruniu 1942–1943*, „Rocznik Toruński” 1967, t. 2; W. Kulesza, *Polacy wpisani na Volksliste a obowiązki służby w Wehrmachcie w świetle wyroków Sądu Specjalnego w Toruniu*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2018, t. 23.

¹¹⁰ A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego...*; idem, *Uwagi o sądzie doraźnym katowickiego Gestapo pod kierownictwem SS-Obersturmbannführera Johannes Thümmlera (październik 1943 r. – styczeń 1945 r.)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24.

sądowa, a jej cel stanowiła eksterminacja więźniów. Funkcjonowanie katowickiego sądu doraźnego przedstawił w formie zbeletryzowanej Józef Musioł¹¹¹, a o analogicznej instytucji utworzonej przez Greisera pisali w jego biografii Dieter Schenk i Witold Kulesza¹¹².

POSTULATY BADAWCZE

W pierwszej kolejności należy opracować działalność pomijanych dotychczas sądów specjalnych w Kaliszu, Poznaniu, Włocławku, Ciechanowie, Grudziądzu, Inowrocławiu i Toruniu. Chodzi o solidne badania źródłowe, oparte na materiale aktowym z archiwów polskich i niemieckich, osadzone w kontekście okupacyjnym, na który składa się z jednej strony stosowanie przepisów dyskryminujących wobec „obcych narodowo”, z drugiej zaś uwarunkowania lokalne, np. konflikt między Erichem Kochem a sądownictwem w reencji ciechanowskiej czy kwestia wpisów na volkslistę. Punktem odniesienia powinny być także dotychczasowe publikacje dotyczące sądów specjalnych, zwłaszcza na ziemiach polskich. Zapełnienie tych luk pozwoli myśleć o przygotowaniu syntezy historii sądów specjalnych na ziemiach wcielonych do Rzeszy.

Osobno trzeba zwrócić uwagę na potrzebę wypełnienia luk w badaniach dotyczących wyższych sądów krajowych i sądów doraźnych. Realizacja tego postulatu nie wszędzie będzie możliwa (np. w odniesieniu do Gdańska) ze względu na niedostatek źródeł. Uważamy natomiast za możliwe przygotowanie względnie kompleksowej publikacji dotyczącej Wyższego Sądu Krajowego w Katowicach. Co prawda nie zachował się zwarty zasób dotyczących go źródeł, jednak wydaje się, że na podstawie przekazów rozproszonych możliwe będzie poczynienie podstawowych ustaleń na temat jego funkcjonowania i kadr. Przede wszystkim jednak uważamy za pożądane przebadanie jego orzecznictwa, zwłaszcza skierowanego przeciwko polskim organizacjom konspiracyjnym na Górnym Śląsku.

ADMINISTRACJA

GENERALNE GUBERNATORSTWO

STAN BADAŃ

Administracja może być badana z wielu perspektyw. Jeżeli weźmiemy pod uwagę wielość jej działów, zajmujących się gospodarką, skarbowością, pracą, rolnictwem, edukacją czy zdrowiem publicznym, to zakres tych prac może być bardzo szeroki. W ostatnim cza-

¹¹¹ J. Musioł, *Sędzia i kat, czyli jeden dzień doktora Thümmлера*, Warszawa 1986.

¹¹² D. Schenk, W. Kulesza, *Arthur Greiser. Biografia i proces...*

się można zaobserwować wzrost liczby publikacji poświęconych administracji w GG, których autorzy często wykorzystują metodologię nauk prawno-administracyjnych. Krótkie syntezy dziejów administracji na tym obszarze opublikowali Dziobek-Romański¹¹³ i Kozyra¹¹⁴. Bardzo ważna jest monografia Marka Mączyńskiego poświęcona funkcjonowaniu zarządu bezpieczeństwa i porządku publicznego¹¹⁵. Bartłomiej Ługowski obronił doktorat na temat administracji gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim, opublikował także artykuł poświęcony tej problematyce¹¹⁶. W Instytucie Historii UMCS w Lublinie realizowany jest projekt badawczy, finansowany ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. „Wieś w Generalnym Gubernatorstwie w dokumentach administracji gminnej (1939–1945) – opracowanie materiałów źródłowych”, który powinien poszerzyć naszą wiedzę o tym szczeblu władz okupacyjnych¹¹⁷. Administrację miejską w Lublinie bada Mateusz Pielach¹¹⁸. Przeglądu ustawodawstwa w zakresie administracji terytorialnej dokonał Wrzyszc¹¹⁹. Łukasz Kozera i Mieczysław Wojtasik opublikowali wybór źródeł na ten temat¹²⁰. Organy zarządu gospodarczego w GG bada Dąbrowski¹²¹. Opisano już prace poświęcone resortowi sprawiedliwości¹²². Podstawowe informacje na

¹¹³ J. Dziobek-Romański, *Organizacja administracji...*, s. 271–301.

¹¹⁴ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja...*, s. 35–51.

¹¹⁵ M. Mączyński, *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945, ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012.

¹¹⁶ B. Ługowski, *Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2018, t. 21, s. 333–345.

¹¹⁷ Więcej informacji na ten temat: <https://www.umcs.pl/pl/wies-w-generalnym-gubernatorstwie-w-dokumentach-administracji-gminnej-1939-1945-opracowanie-materialow-zrodlowych,29081.htm>, dostęp 9 VI 2025 r.

¹¹⁸ M. Pielach, *Structure and Staffing of the Department of Civil Engineering of the City of Lublin 1939–1942*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 1, s. 249–262; *idem*, *Administration of Cities in General Government 1939–1944 in the Regulations of the German Occupier* [w:] *Naděje právní vědy 2020. Právní věda v praxi*, red. V. Knoll, J. Hablovič, V. Vnenk, Plzeň 2021.

¹¹⁹ A. Wrzyszc, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 1: 1.09.1939 – 31.07.1940, „Studia z Dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20), s. 617–636; *idem*, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 2: 31 lipca 1940 – 31 lipca 1941 [w:] *W kręgu doktryn politycznych i prawnych: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Markowi Maciejewskiemu*, Wrocław 2020, s. 747–764; *idem*, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 3: 1.08.1941 – 27.12.1944, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2021, t. 72, z. 2, s. 9–39.

¹²⁰ Ł. Kozera, M. Wojtasik, *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008.

¹²¹ K. Dąbrowski, *Die Distriktskammern, Deutsche Handelskammer für Polen, Handwerksinnungen, Handwerkskammern, Hauptgruppen, Industrie- und Handelskammern, kaufmännische Vereine, Landwirtschaftskammern und Zwangsverbände im Generalgouvernement – Forschungsmethodik*, „Journal on European History of Law” 2018, t. 9, nr 2, s. 110–115.

¹²² O wpływie resortu sprawiedliwości na gospodarkę GG: A. Wrzyszc, *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)* [w:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, red. Ch. Buchheim, M. Boldorf, München 2012.

omawiany temat, podobnie jak to jest w przypadku sądownictwa, znajdują się w publikacjach poświęconych poszczególnym regionom i miastom¹²³.

Problematyka administracji, przede wszystkim na poziomach gminnym i powiatowym, była polem badawczym także dla historyków Zagłady, m.in. Bogdana Musiała¹²⁴, Dietera Pohla¹²⁵ czy też Davida Silberklanga¹²⁶. Monografię na temat udziału burmistrzów w Holokauście napisał Grzegorz Rossoliński-Liebe¹²⁷. Artykuł o wykorzystaniu zasobu aktowego gmin GG do badania tej problematyki opublikował Domański¹²⁸. Ciekawe studium na temat sołtysów sporządził Frydel¹²⁹. Informacji o pewnych aspektach funkcjonowania gmin i powiatów, na wybranych przykładach, dostarczyła także monografia *Dalej jest noc* pod redakcją Engelking i Grabowskiego¹³⁰.

POSTULATY BADAWCZE

Formułując zalecenia dotyczące przyszłych badań, należy wskazać, że wciąż brakuje opracowań zawierających całościowe omówienia problematyki tzw. rządu GG, a także jego poszczególnych resortów. Trzeba także pamiętać, że rozbudowany aparat administracyjny, obejmujący także wydziały resortowe podległe gubernatorom dystryktów, był bardzo skomplikowany. Można się zatem spodziewać występowania istotnych różnic w realizacji polityki władz w poszczególnych dystryktach. W tej sytuacji należy w pierwszej kolejności zbadać każdy z nich. Administracja na poziomie starostw była opracowywana głównie z perspektywy jej działań związanych z Zagładą. Nie ma prac poświęconych organom powiatowym, które pokazywałyby ich organizację i funkcjonowanie.

Z perspektywy nauk prawnych duże znaczenie miałoby pokazanie, jak w systemie administracyjnym GG funkcjonowały dwa pryncypia nazistowskiej administracji: zasada wódzostwa oraz zasada jednolitości. Wiemy, jakie normatywne formy przybrały one w ustawodawstwie, natomiast nie przeanalizowano praktyki ich obowiązywania.

¹²³ L. Tokarski, *Funkcjonowanie Zarządu Miejskiego w Chełmie w latach okupacji niemieckiej 1939–1944*, „Rocznik Chełmski” 2022, t. 8, s. 239–255.

¹²⁴ B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.

¹²⁵ D. Pohl, *Von der „Judenpolitik“...*

¹²⁶ D. Silberklang, *Bramy łez. Zagłada w dystrykcie lubelskim*, Lublin 2022.

¹²⁷ G. Rossoliński-Liebe, *Polnische Bürgermeister und der Holocaust. Besatzung, Verwaltung und Kollaboration*, Berlin 2024.

¹²⁸ T. Domański, *Niemiecka administracja gminna w Generalnym Gubernatorstwie i jej pozostałość aktowa do badań nad relacjami polsko-żydowskimi. Przykład dystryktu radomskiego*, „Polish-Jewish Studies” 2023, nr 4, s. 147–176.

¹²⁹ T. Frydel, *Polska wieś jako szara strefa. Sołtysi na poziomie mezo w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2023, nr 19, s. 408–441.

¹³⁰ *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.

Wszystkie postulowane badania powinny prowadzić do syntezy poświęconej administracji w GG. W dalszej kolejności należałoby podjąć prace komparatystyczne, porównujące tę jednostkę terytorialną z innymi obszarami okupowanymi w Europie¹³¹. Omawianą problematykę należałoby opracować nie tylko z perspektywy nauk prawno-administracyjnych czy udziału organów administracyjnych w Zagładzie, lecz także wpisać je w badania nad życiem codziennym¹³².

ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY

STAN BADAŃ

Zagadnienia dotyczące administracji spotkały się z wyraźnie mniejszym zainteresowaniem naukowców niż problematyka sądownictwa. Początki zarządu okupacyjnego na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy zostały opisane w przywoływanych już opracowaniach Kozyry, Koniecznego i Kaczmarka, a także w wydawnictwie źródłowym przygotowanym przez Jastrzębskiego¹³³, w którym m.in. zaprezentowano dokumenty ilustrujące funkcjonowanie administracji okupacyjnej w wybranych powiatach i miastach. Trzeba jednak zaznaczyć, że autorzy większości z tych prac nie korzystali z metodologii charakterystycznej dla nauk prawnych. Jako wyjątek odnotować trzeba wartościową monografię Urzędu Powierniczego w Poznaniu pióra Rudawskiego¹³⁴, w której przedstawiono nie tylko administrację powierniczą, lecz także zakres i organizację procesu okupacyjnej grabieży.

POSTULATY BADAWCZE

Postulaty badawcze obejmują przede wszystkim funkcjonowanie administracji niemieckiej w wybranych jednostkach podziału terytorialnego (np. w rejencjach czy powiatach) oraz działalność administracji specjalnej. Jeśli chodzi o tę ostatnią, szczególnej uwagi wymaga kwestia urzędów powierniczych. Wspomniano o monografii dotyczącej tego rodzaju jednostki organizacyjnej w Poznaniu. Należy oczekiwać, że w dalszej kolej-

¹³¹ Badania nad administracją w Protektoracie Czech i Moraw prowadzi Jan Vondráček, zob. m.in.: *idem*, *Herrschaft, Verwaltung und Alltag im Protectorat Böhmen und Mähren. Alltägliches Wirtschaften im politischen Bezirk Kladno von 1939 bis 1945*, Marburg 2021; *idem*, *Die Rolle der Bezirksämter bei der Implementationierung der gelenkten Wirtschaft im Protectorat Böhmen und Mähren* [w:] *Der Beamte als Diener vieler Herren? Die Nationalisierung und Politisierung der öffentlichen Verwaltung in Mitteleuropa 1848–1948*, red. M. Klečáček, Praha 2018.

¹³² Cały czas podnosi się potrzebę badań nad życiem codziennym w okresie okupacji niemieckiej. Przykładem badania nad tą problematyką jest projekt źródłowy „Societies under German Occupation – Experiences and Everyday Life in World War II”, więcej na ten temat: <https://www.societies-under-german-occupation.com/>, dostęp 9 VI 2025 r.

¹³³ *Administracja, ludność, gospodarka, kultura i oświata na polskich ziemiach wcielonych do Trzeciej Rzeszy w świetle niemieckich dokumentów z 1944 r.*, oprac. W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Poznań 1999.

¹³⁴ B. Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.

ności opracowane zostaną urzędy powiernicze w Katowicach, Gdańsku/Gdyni oraz Ciechanowie. Otworzyłyby to pole do badań porównawczych, obejmujących podobieństwa i różnice w ich działalności na różnych ziemiach wcielonych do Rzeszy. Jeśli chodzi o funkcjonowanie administracji niemieckiej w wybranych jednostkach terytorialnych, to szczególnym punktem odniesienia powinny być powojenne świadectwa, składane w procesach karnych lub zapisane we wspomnieniach przez urzędników. Częstość wypierali się oni udziału w zbrodniach dokonanych na ludności polskiej i żydowskiej, a nawet samej wiedzy o nich. Supozycje te należałoby zweryfikować. Nie będzie to łatwe w związku ze zniszczeniem części akt przez władze niemieckie podczas ewakuacji w 1944 i 1945 r., jednakże warto podjąć ten wysiłek.

PODSUMOWANIE

Jednym z podstawowych źródeł informacji o życiu codziennym w dawnych epokach są akta sądowe, ukazujące różne aspekty egzystencji w mikroskali¹³⁵. Tego rodzaju przekazy z okresu okupacji niemieckiej ziem polskich, które ocenić należy jako dobrze zachowane, mogłyby posłużyć do ukazania funkcjonowania różnych grup ludności – narodowościowych, uprzywilejowanych, dyskryminowanych. Składane powództwa, zeznania świadków, notatki policyjne i inne dokumenty dają dokładny wgląd w różnego rodzaju problemy, relacje, konflikty i – w szerszej skali – skutki polityki prowadzonej przez rządzących. Opracowane już podstawy prawa i administracji na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką stanowią dobry początek do poszerzenia działań, także dla naukowców specjalizujących się w innych obszarach badawczych.

Na pewno potrzebna jest synteza problematyki prawa i administracji, także w kontekście całości okupacji, która mogłaby wskazać, jaka była rola prawa i sądów w realizacji celów polityki nazistów. W wyniku utrudnionego dostępu do źródeł oraz coraz rzadszej znajomości języka rosyjskiego wśród naukowców zaniebane badawczo pozostają obszary zajęte we wrześniu 1939 r. przez ZSRS, na których do 1941 r. obowiązywało prawodawstwo sowieckie. Badania nad prawem i administracją ziem okupowanych wymagają także nowych podejść badawczych, np. społecznych, ekonomicznych czy też z zakresu kryminologii historycznej.

Sukcesy w pozyskiwaniu grantów i publikacje w renomowanych czasopismach wskazują na to, że opisywana tematyka budzi uznanie i zainteresowanie w dyskursie naukowym. Należy jednak wskazać problemy i ryzyka związane z tymi badaniami. Należy do

¹³⁵ Przykładem są np. takie monografie, jak: P. Kołpak, M. Raczyńska-Kruk, M.W. Solarz, *Na chłopski rozum. Wiejskie akta sądowe nowożytnych Olpin i ich konteksty społeczne*, Warszawa 2024; J. Korczak-Siedlecka, *Przemoc i honor w życiu społecznym wsi na Mierzei Wiślanej w XVI–XVII wieku*, Toruń 2021.

nich wymóg posługiwania się przez badaczy językiem niemieckim, w tym znajomości specyficznej terminologii prawnej i prawniczej, która musi być stosowana w sposób precyzyjny. Jest to obecnie mankament licznych publikacji historycznych. Sprawy nie ułatwia chaotyczność okupacyjnych rozwiązań normatywnych, a także licznie wydawane akty tzw. prawa powielaczowego, których identyfikacja, niezbędna dla uzyskania pełnego obrazu omawianej tematyki, często wymaga długotrwałej kwerendy. Pomimo dobrego stanu zachowania, źródła są mocno rozproszone. Należy jednak mieć nadzieję, że problemy te nie zahamują rozwoju przyszłych badań.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

- Administracja, ludność, gospodarka, kultura i oświata na polskich ziemiach wcielonych do Trzeciej Rzeszy w świetle niemieckich dokumentów z 1944 r.*, oprac. W. Jastrzębski, Bydgoszcz–Poznań 1999.
- Bartnicka A., Graczyk K., *How to „legally” decimate Jews? Directives on residence restrictions in the general government – considerations on legal regulations and practice*, „Holocaust Studies. A Journal of Culture and History” 2025, t. 31, nr 2.
- Bartnicka A., Graczyk K., *In the majesty of the law? Jewish residents of Warsaw in the face of German occupation ordinances and activities of Sondergericht Warschau*, part I, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 1; part II, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, nr 2.
- Becker M., *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, przekł. W. Niemirowski, Warszawa 2020.
- Bickenbach W., *Deutsches Gericht in Warschau 1939–1944*, „Journal der juristischen Zeitgeschichte” 2019, t. 13.
- Boda-Krężel Z., *Sprawa volkslisty na Górnym Śląsku*, Opole 1978.
- Celmer M., *Działalność niemieckiego Sądu Obwodowego w Makowie Mazowieckim (Amtsgericht Mackeim) w latach 1941–1944* [w:] *Zbrodnie niemieckie i sowieckie na północnym Mazowszu w latach 1939–1945*, red. K. Sychowicz, L. Zygmier, M. Żuławnik, Białystok–Warszawa 2025.
- Cyprian T., Sawicki J., *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956.
- Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
- Dąbrowa-Kostka S., *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983.
- Dąbrowski K., *Das Jagdrecht im Generalgouvernement 1939–1945* [w:] *Recht und Wirtschaft in Stadt und Land. Law and Economics in Urban and Rural Environment. Neunter Rechtshistorikertag im Ostseeraum. 9th Conference in Legal History in the Baltic Sea Area*.

- 16.–20. Mai 2018 in Tallinn, Sagadi und Tartu, Estland. 16–20 May 2018 in Tallinn, Sagadi and Tartu, Estonia, red. M.L. Sootak, F.L. Schäfer, Peter Lang 2020.
- Dąbrowski K., *Die Distriktskammern, Deutsche Handelskammer für Polen, Handwerksinnungen, Handwerkskammern, Hauptgruppen, Industrie- und Handelskammern, kaufmännische Vereine, Landwirtschaftskammern und Zwangsverbände im Generalgouvernement – Forschungsmethodik*, „Journal on European History of Law” 2018, t. 9, nr 2.
- Dąbrowski K., Wrzyszczyński A., *Das Familienrecht im Generalgouvernement [w:] Judiciary and Society between Privacy and Publicity, 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015, Toruń*, red. D. Janicka, Toruń 2016.
- Domański T., *Niemiecka administracja gminna w Generalnym Gubernatorstwie i jej pozostałość aktowa do badań nad relacjami polsko-żydowskimi. Przykład dystryktu radomskiego*, „Polish-Jewish Studies” 2023, nr 4.
- Domański T., *Żydzi w sprawach karnych przed Sądem Okręgowym w Kielcach w latach 1939–1941 – przyczynek do relacji polsko-żydowskich w okresie okupacji niemieckiej*, „Polish-Jewish Studies” 2022, t. 3.
- Dziobek-Romański J., *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Rocznik Nauk Prawnych” 2012, t. 22, nr 3.
- Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, red. C. Pilichowski, t. 2, Warszawa 1979.
- Engelking B., Grabowski J., *„Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942*, Warszawa 2010.
- Epstein C., *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, przekł. J. Włodarczyk, Wrocław 2011.
- Fraenkel E., *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*, Oxford 2017.
- Frydel T., Kloes A., *The Polish Criminal Police, the German Special Court in Lemberg, and the Prosecution of Poles for Giving Refuge to Jews, September 1943 to June 1944*, „Eastern European Holocaust Studies” 2024, t. 2, nr 1.
- Frydel T., *Polska wieś jako szara strefa. Sołtysi na poziomie mezo w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2023, nr 19.
- Gieroń R., *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4.
- Góral J., Uzdowski M., *Hitlerowski Sąd Specjalny w Piotrkowie Trybunalskim. Zarys działalności [w:] Materiały z sesji naukowej: Okupacja hitlerowska w Piotrkowskim*, red. J. Góral, Piotrków Trybunalski 1998.
- Górnicki L., *Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, nr 4.
- Grabowski J., *Żydzi przed obliczem niemieckich i polskich sądów w dystrykcie warszawskim Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1942 [w:] Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.

- Graczyk K., *Aus der Tätigkeit des Sondergerichts Lemberg in den Jahren 1941–1945*, „Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs” 2025, t. 15, nr 1.
- Graczyk K., *Ewakuacja Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz) w świetle raportów urzędnika bielskiej prokuratury z 1945 roku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2017, nr 14.
- Graczyk K., Mielnik H., *Special Courts (Sondergerichte) in the General Government (1939–1945). Legal analysis*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d’histoire du droit / The Legal History Review” 2023, t. 91, nr 1–2.
- Graczyk K., Mielnik H., *Zarządzenie Kurta Willego dotyczące uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Generalnym Gubernatorstwie. Tekst i komentarz*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2023, t. 16.
- Graczyk K., *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2025.
- Graczyk K., *Opinia profesora Władysława Woltera w sprawie działalności sądów niemieckich na obszarach polskich w okresie najazdu hitlerowskiego*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 1.
- Graczyk K., *Out of the Activities of the Special Court in Lublin (1939–1944)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 2.
- Graczyk K., *Pierwszy Sondergericht na ziemiach polskich. Z działalności Sądu Specjalnego w Częstochowie (Sondergericht Tschenstochau) (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. 74, z. 2.
- Graczyk K., *Sąd Specjalny w Gdańsku (Sondergericht Danzig) i jego przewodniczący [w:] „Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!”. Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, M. Owsiański, Gdańsk 2024.
- Graczyk K., *Sąd Specjalny w Stanisławowie (Sondergericht Stanislaw) i jego przewodniczący (1941–1944). Pod znakiem eksterminacji*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekami XX” 2023, t. 7.
- Graczyk K., *Sędziowie Sądu Specjalnego w Bielsku (Sondergericht Bielitz)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, z. 2.
- Graczyk K., *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Graczyk K., *Sprawa Ignacego Kaczmarka. Studium przypadku niemieckiego zabójstwa sądowego z 1944 r. oraz rozliczeń z okupacją niemiecką*, Warszawa 2022.
- Graczyk K., *Stosowanie niemieckiego prawa karnego na okupowanych ziemiach polskich podczas II wojny światowej a art. 43 konwencji haskiej z 1907 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (Ius) 2023, t. 70, nr 3.
- Graczyk K., *Uwarunkowania prawne procesu księdza Jana Machy przed Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach w 1942 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 1 (37).
- Graczyk K., *Z działalności niemieckiego Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2023, t. 75, z. 2.

- Graczyk K., *Z działalności Sądu Specjalnego w Piotrkowie (Sondergericht Petrikau) (1939–1945)*, „Saeculum Christianum” 2023, t. 30, nr 2.
- Graczyk K., *Z działalności Sądu Specjalnego w Tarnopolu (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2023, t. 16, z. 4.
- Graczyk K., *Z organizacji i działalności Sądu Specjalnego w Kielcach (Sondergericht Kielce) (1939–1945)*, „Zeszyty Prawnicze” 2023, t. 23, nr 1.
- Graver H. P., *Der Krieg der Richter. Die deutsche Besatzung 1940–1945 und der norwegische Rechtsstaat*, Baden-Baden 2019.
- Graver H. P., *Judges Against Justice: On Judges When the Rule of Law is Under Attack*, Berlin–Heidelberg 2015.
- Grądzka-Rejak M., Namysło A., *Prawodawstwo niemieckie wobec Polaków i Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa oraz ziem wcielonych do III Rzeszy. Analiza porównawcza [w:] Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.
- Grünberg K., Otręba B., *Hans Frank na Wawelu*, Włocławek 2001.
- Hütt G., *Urteile des Sondergerichts Kalisch und der Richter Ferdinand Trümper aus Duderstadt*, Norderstedt 2015.
- Izdebski Z., *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*, Katowice–Wrocław 1946.
- Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1951.
- Janowicz Z., *Ustrój policji na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945*, Poznań 1950.
- Jarkowska A., *Criminal cases involving Jews heard in Krakow District Court in the period 1939–1944. A contribution to further research*, „Holocaust Studies” 2021, t. 28, nr 2.
- Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Jędrzejewski E., *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Warszawa 1975.
- Kaczmarek R., *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.
- Kołpak P., Raczyńska-Kruk M., Solarz M.W., *Na chłopski rozum. Wiejskie akta sądowe nowożytnych Olpin i ich konteksty społeczne*, Warszawa 2024.
- Konieczny A., *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa–Wrocław 1972.
- Konieczny A., *Uwagi o sądzie doraźnym katowickiego Gestapo pod kierownictwem SS-Obersturmbannführera Johannes Thümmlera (październik 1943 r. – styczeń 1945 r.)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24.

- Korczak-Siedlecka J., *Przemoc i honor w życiu społecznym wsi na Mierzei Wiślanej w XVI–XVII wieku*, Toruń 2021.
- Kozera Ł., Wojtasik M., *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008.
- Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”, sectio G (Ius) 2013, t. 60.
- Kruszewski T., *Prawo osobowe na ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej podczas drugiej wojny światowej*, „*Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*” 2021, t. 43, nr 3.
- Krzemiński Z., *Adwokatura polska w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „*Palestra*” 1976, nr 2.
- Kulesza W., *Polacy wpisani na volkslistę a obowiązek służby w Wehrmachcie w świetle wyroków Sądu Specjalnego w Toruniu*, „*Studia Iuridica Toruniensia*” 2018, t. 23.
- Lemkin R., *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, przekł. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lanckoroński, M. Madej, M. Grabski, Warszawa 2023.
- Lityński A., *Druga wojna światowa: Polskie Państwo Podziemne. Prawo i sądy polskie (Szkic do celów dydaktycznych)*, Tychy 2005.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Ługowski B., *Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 2018, t. 21.
- Madajczyk C., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983; t. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Warszawa 1970.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 2019.
- Majer D., „*Narodowo obcy*” w III Rzeszy. *Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989.
- Mańkowski Z., *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje [w:] Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998.
- Markiewicz J., *Walka i męczeństwo adwokatów Izby Lubelskiej w latach wojny i okupacji 1939–1945*, „*Palestra*” 1974, nr 7.
- Mączyński M., *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012.
- Meierhenrich J., *The Remnants of the Reich. An Ethnography of Nazi Law*, Oxford 2018.

- Mielnik H., *Charakter tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów apelacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, z. 3.
- Mielnik H., »In the Name of the Law«. Organisation and Functioning of the Polish (non-German) Judiciary in the General Government (German-Occupied Poland) in the Period of 1939 to 1945, „Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory Research Paper”, Series No. 2023-12.
- Mielnik H., *Klauzula rebus sic stantibus (art. 269 kodeksu zobowiązań) w warunkach okupacji niemieckiej w Generalnym Gubernatorstwie w świetle tez prawnych polskich (nieniemieckich) sądów*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 2.
- Mielnik H., *Legal theses of the Kraków Court of Appeal in 1940–1943*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, t. 14, z. 1.
- Mielnik H., *Nazistowski kolonializm prawny. (Nie)porządek prawny Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2022, t. 44, nr 3.
- Mielnik H., *Obraz sądownictwa i adwokatury w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej w twórczości Karola Pędowskiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2020, t. 19, z. 2.
- Mielnik H., *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2020, t. 72, z. 1.
- Mielnik H., *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, Lublin 2020.
- Mielnik H., *The legal status of the Jews in proceedings before the Polish (non-German) courts in the Lublin district of the General Government during World War II*, „Acta Historico-Iuridica Pilsnensia” 2018.
- Mielnik H., *Ustalenie właściwości sądów polskich (nieniemieckich) w sprawach karnych przez prokuraturę niemiecką w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Res Historica” 2023, t. 56.
- Mielnik H., *Wielka eksploatacja małych gruntów. Ingerencje władz niemieckich w postępowania działowe gospodarstw rolnych prowadzone przez sądy polskie (nieniemieckie) w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2022, t. 25.
- Mielnik H., Wrzyszc A., *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2019, t. 29, nr 1.
- Mitera M., *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017.
- Moritz G., *Die deutsche Besatzungsgerichtsbarkeit während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen 1953.

- Moritz G., *Die Gerichtsbarkeit in besetzten Gebieten historische Entwicklung und völkerrechtliche Würdigung*, Tübingen 1959.
- Moritz G., *Gerichtsbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939–1945*, Tübingen 1957.
- Mróz W., *Notariat polski w latach 1939–1951*, cz. 1, „Rejent” 2004, nr 6.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.
- Musiał B., *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.
- Musioł J., *Sędzia i kat, czyli jeden dzień doktora Thümmlera*, Warszawa 1986.
- Nawrocki S., *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970.
- Neumann F., *Behemot. Narodowy socjalizm. Ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, przekł. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.
- Pędowski K., *Egzamin adwokacki w okresie okupacji niemieckiej*, „Palestra” 1993, t. 37, nr 5–6.
- Piątkowski S., *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018.
- Pielach M., *Administration of Cities in General Government 1939–1944 in the Regulations of the German Occupier* [w:] *Naděje právní vědy 2020. Právní věda v praxi*, red. V. Knoll, J. Hablovič, V. Vnenk, Plzeň 2021.
- Pielach M., *Structure and Staffing of the Department of Civil Engineering of the City of Lublin 1939–1942*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2024, t. 33, nr 1.
- Pohl D., *Von der „Judenpolitik” zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt am Main 1993.
- Pospieszalski K.M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. 2: *Generalna Gubernia, wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958.
- Pospieszalski K.M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów*, cz. 1: *Ziemie „wcielone”*, Poznań 1952.
- Pospieszalski K.M., *Niemiecka lista narodowa w „Kraju Warty”. Wybór dokumentów z objaśnieniami w języku polskim i francuskim*, Poznań 1949.
- Pospieszalski K.M., *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945. (Ziemie zachodnie)*, Poznań 1946.
- Przybyszewski K., *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego (Sondergericht) w Toruniu 1942–1943*, „Rocznik Toruński” 1967, t. 2.
- Racine Asselin M.D., „Justice as Witness: Jews Facing Polish Courts During the German Occupation (1939–1942)”, mps pracy doktorskiej, Ottawa 2021.
- Rossoliński-Liebe G., *Polnische Bürgermeister und der Holocaust. Besatzung, Verwaltung und Kollaboration*, Berlin 2024.
- Rudawski B., *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.
- Rudawski B., *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022 („Documenta Occupationis”, t. 18).

- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2022.
- Salmonowicz S., *O prawie III Rzeszy Niemieckiej w Polsce (1939–1945)*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, t. 43, nr 3.
- Salmonowicz S., *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, z. 3.
- Schenk D., *Albert Forster. Gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, przekł. i przypisy W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002.
- Schenk D., *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, przekł. K. Jachimczak, Kraków 2009.
- Schenk D., Kulesza W., *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, przekł. E. Bluszcz, G. Bluszcz, Łódź 2023.
- Schlüter H., „...für die Menschlichkeit im Strafmaß bekannt...”. *Das Sondergericht Litzmannstadt und sein Vorsitzender Richter*, Düsseldorf 2006.
- Semków P., *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001.
- Serwański E., *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku*, Warszawa 1963.
- Silberklang D., *Bramy łez. Zagłada w dystrykcie lubelskim*, Lublin 2022.
- Sroka I., *Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie pod okupacyjnym zarządem wojskowym*, Katowice 1975.
- Sroka I., *Policja hitlerowska w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Opole 1997.
- Sworzeń M., *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie*, „Prawo i Życie” 1987, nr 40.
- Sworzeń M., *Sędziowie w podbitym kraju. Oficjalne sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1999, z. 128.
- Szarycz J., *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988.
- Szulczyński A., *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Tokarski L., *Funkcjonowanie Zarządu Miejskiego w Chełmie w latach okupacji niemieckiej 1939–1944*, „Rocznik Chełmski” 2002, t. 8.
- Trepak L., „German occupation courts and legal proceedings as a constituent part of the Nazi totalitarian regime in Galicia (1941–1944)”, mps pracy doktorskiej, Lwów 2020.
- Uruszczak W., *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 2019, t. 12.
- Voecker J., *Criminality in the Face of Life and Death: Crime and Criminal Prosecution as a Part of Everyday Life in the Warsaw Ghetto*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2022, vol. 71.
- Vondráček J., *Die Rolle der Bezirksämter bei der Implementationierung der gelenkten Wirtschaft im Protectorat Böhmen und Mähren [w:] Der Beamte als Diener vieler Herren? Die Nationalisierung und Politisierung der öffentlichen Verwaltung in Mitteleuropa 1848–1948*, red. M. Klečáček, Praha 2018.

- Vondráček J., *Herrschaft, Verwaltung und Alltag im Protectorat Böhmen und Mähren. Alltägliches Wirtschaften im politischen Bezirk Kladno von 1939 bis 1945*, Marburg 2021.
- Waszczyński J., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi w latach 1939–1945* [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Waszczyński J., *Z działalności hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Łodzi (1939–1945)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1972, t. 24.
- Weckbecker G., *Zwischen Freispruch und Todesstrafe. Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt/Main und Bromberg*, Baden-Baden 1998.
- Weh A., *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941.
- Węcki M., *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.
- Wiatr E., *Na marginesie funkcjonowania sądów polskich w Generalnym Gubernatorstwie. Przypadek Majera Wolberga, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”* 2015, nr 11.
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 1: 1.09.1939 – 31.07.1940, „Studia z Dziejów Prawa” 2019, t. 12 (20).
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 2: 31 lipca 1940 – 31 lipca 1941 [w:] *W kręgu doktryn politycznych i prawnych: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Markowi Maciejewskiemu*, Wrocław 2020.
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944)*, cz. 3: 1.08.1941 – 27.12.1944, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2021, t. 72, z. 2.
- Wrzyszc A., *Die Einmischung der deutschen Justizverwaltung in die Wirtschaft des polnischen Generalgouvernements (1939–1945)* [w:] *Europäische Volkswirtschaften unter deutscher Hegemonie 1938–1945*, red. Ch. Buchheim, M. Boldorf, München 2012.
- Wrzyszc A., *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22.
- Wrzyszc A., *Kształtowanie wykładni prawa sądowego w praktyce funkcjonowania sądownictwa okupacyjnego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Omnia sunt interpretanda. Teoria i dogmatyka prawnicza. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Leszkowi Leszczyńskiemu*, red. A. Korybski, B. Liżewski, Lublin 2023.
- Wrzyszc A., *Nadzór niemiecki nad sądownictwem polskim w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945* [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 2, Białystok–Katowice 2010.

- Wrzyszc A., *Notariat w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945) – stan prawny*, „Rejent” 1997, nr 11.
- Wrzyszc A., *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu Galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)* [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych, Augustów, 15–18 września 2002 roku*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003.
- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Majdanka” 1992, t. 14.
- Wrzyszc A., *Sądownictwo polskie w Generalnym Gubernatorstwie. Refleksje o najnowszej książce Andrzeja Szulczyńskiego, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”* 2021, t. 43, nr 3.
- Wrzyszc A., *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie (stan badań)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, t. 19.
- Wrzyszc A., *Sądy na ziemiach polskich w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Najnowsze opracowania tematu*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2020, t. 23.
- Wrzyszc A., *Tworzenie okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2003, t. 8.
- Wrzyszc A., *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)* [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.
- Wrzyszc A., *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G (*Ius*) 2019, t. 66, nr 1.
- Wrzyszc A., *Z działalności Sądu Specjalnego w Radomiu (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2001, t. 53, z. 1.
- Zarzycki E., *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 2000.
- Zarzycki E., *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1981.
- Zarzycki Z., *Nienawiść religijna i rasowa jako przyczyna procesów małżeńskich w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w okresie II wojny światowej* [w:] *Cuius regio, eius religio?*, cz. 2, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008.
- Zarzycki Z., *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, Kraków 2010.
- Zarzycki Z., *Wielokrotni rozwodnicy na wokandzie Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, t. 7, z. 2.

KONRAD GRACZYK – ur. 1991 r., doktor nauk prawnych, profesor uczelni na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, pracownik IPN. Prowadzi badania nad prawem i sądownictwem III Rzeszy oraz okupacją niemiecką. Ostatnio opublikował monografię *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* (2025). Kontakt: konrad.graczyk@us.edu.pl; konrad.graczyk@ipn.gov.pl

HUBERT MIELNIK – ur. 1991 r., doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Historii Państwa i Prawa Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Prowadzi badania nad problematyką prawa i sądownictwa w Generalnym Gubernatorstwie. Opublikował m.in. monografię *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944* (2020). Kontakt: hubert.mielnik@umcs.pl

KONRAD GRACZYK – born in 1991, SJD, Professor at the Chair of History of State and Law, Faculty of Law and Administration, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. His research focuses on the issues of law and judiciary in the General Governorate. He has published, among other works, the monograph *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, [Polish (non-German) judiciary in the Lublin district of the General Governorate in 1939–1944], Lublin 2020. Contact: hubert.mielnik@umcs.pl

HUBERT MIELNIK – born in 1991, Doctor of Law, Associate Professor at the Department of History of State and Law, Faculty of Law and Administration, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. His research focuses on the issues of law and judiciary in the General Government. He has published, among other works, the monograph *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, [Polish (non-German) judiciary in the Lublin district of the General Government in 1939–1944], Lublin 2020. Contact: hubert.mielnik@umcs.pl

MATEUSZ KUBICKI

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Gdańsku

ORCID: 0000-0003-3505-0473

NIEMIECKA GOSPODARKA ROLNA W OKUPOWANEJ POLSCE 1939–1945. „ZIEMIE WCIELONE DO RZESZY” ORAZ GENERALNE GUBERNATORSTWO – STAN BADAŃ I POSTULATY BADAWCZE

GERMAN AGRICULTURAL ECONOMY IN OCCUPIED POLAND
1939–1945. “LANDS INCORPORATED INTO THE REICH”
AND THE GENERAL GOVERNORATE – STATE OF RESEARCH,
AND RESEARCH POSTULATES

Streszczenie: Podczas okupacji niemieckiej w Polsce w latach 1939–1945 jednym z najważniejszych elementów polityki germanizacyjnej była grabież gospodarcza, a jej głównym celem – pauperyzacja ludności polskiej. Dotyczyło to także wsi. Po 1 września 1939 r. prowadzono na niej zabór polskiego mienia i masowe wysiedlenia ludności. Efektem tych działań miała być przebudowa własności ziemskiej. Dominować miały gospodarstwa towarowe, wytwarzające produkty nie tylko dla potrzeb gospodarzy, lecz również dla walczących Niemiec. Na okupowanej wsi prowadzono też akcję „kolonizacyjną”. Jej autorom i władzom odpowiedzialnym za realizację przyświecała chęć zmiany struktury narodowej wsi i całkowita dominacja na niej Niemców. Podstawowym celem niniejszego artykułu jest próba prezentacji dotychczasowego stanu badań tej problematyki. Wskazano wybrane publikacje oraz przedstawiono sugestie autora, dotyczące przyszłych prac historyków. Artykuł został podzielony na dwie zasadnicze części. Pierwsza z nich traktuje o stanie badań nad rolnictwem na poszczególnych ziemiach bezprawnie anektowanych przez III Rzeszę. Przyjęto w niej klucz zaawansowania stanu badań, opisując kolejno rolnictwo pod okupacją w Kraju Warty (Wielkopolska), na Suwalszczyźnie, Górnym Śląsku i w regencji ciechanowskiej, na koniec zaś w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Pomorze i Kujawy). Druga część tekstu traktuje o gospodarce wiejskiej w Generalnym Gubernatorstwie.

Słowa kluczowe: rolnictwo pod okupacją, okupacja niemiecka w Polsce, wieś pod okupacją niemiecką, gospodarka wiejska pod okupacją niemiecką

Abstract: During the German occupation in Poland 1939–1945 the most important element of the Germanization policy was economic plunder. Its purpose was to carry out the process of pauperization of the Polish population, which was also the case in the countryside. After September 1, 1939, the countryside saw forfeiture of Polish property and mass displacement of the population. The effect of these actions would be a new system of land property. The new mass-production households were to be dominating ones, producing food not only for the needs of the farmers, but also for the fighting German war effort. A “colonization” action was also carried out in the countryside under German occupation. The designers and authorities responsible for its implementation were aiming at the change of the national structure of the countryside and establishment of the absolute domination of the Germans there. The main goal of this article is to present the current state of research in these areas. The selected previous publications and some author’s proposals for future research were indicated. The article is divided into two main parts. The first deals with the state of research on agriculture in the lands illegally annexed by the Third Reich. The key principle of the advancement of the state of research was adopted, describing agriculture under occupation during the war in the Warthegau (Greater Poland), regions of Suwałki, Upper Silesia and Ciechanów and, at the end, the Reich District of Gdańsk-West Prussia (Reichsgau Danzig-Westpreussen, i.e. Pomerania and Kuyavia). The second part of the text deals with the rural economy in the General Governorate.

Keywords: agriculture under occupation, German occupation in Poland, countryside under German occupation, rural economy under German occupation

WPROWADZENIE

Po zakończeniu działań wojennych jesienią 1939 r. terytorium Polski okupowane przez Wehrmacht zostało podzielone na dwie części. Pomorze, Wielkopolska, Górny Śląsk, fragmenty województw łódzkiego i kieleckiego oraz rejony Ciechanowa i Suwałk zostały „wcielone do Rzeszy”. Część z nich stała się nowymi prowincjami Niemiec (Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie – Reichsgau Danzig-Westpreussen, Kraj Warty – Wartheland), inne zostały włączone do już istniejących jednostek administracyjnych¹. Z pozostałych

¹ Rejony Ciechanowa i Suwałk stały się integralną częścią prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreussen). Pozostałe obszary włączono do rejencji katowickiej, później górnośląskiej (zob. Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. Okręgi Kraju Warty i Gdańska Prus Zachodnich*, Poznań 1959).

ziem stworzono Generalne Gubernatorstwo (Generalgouvernement, GG)², określane przez samych Niemców jako swoisty rezerwat dla Polaków.

Na okupowanych terenach wprowadzono zasady narodowosocjalistyczne, opierające się na restrykcyjnej polityce rasowej, narodowościowej i społecznej. Obejmowała ona wszystkie obszary życia mieszkańców podbitego kraju i w dzisiejszej historiografii nazywana jest polityką germanizacji totalnej³. Jednym z jej trwałych elementów była całkowita przebudowa stosunków gospodarczych, przede wszystkim poprzez zabór i konfiskaty własności, pracę przymusową oraz pauperyzację miejscowej ludności. Stosując grabież, władze III Rzeszy chciały przyspieszyć proces wyniszczenia narodu polskiego. Ogólnie polityka germanizacyjna wszędzie zawierała te same elementy, jednak była dostosowywana do warunków panujących na poszczególnych obszarach⁴. Wymagało to od osób tworzących aparat administracyjny, zwłaszcza wyższego szczebla, pewnej dozy – nazwijmy to umownie – elastyczności w korzystaniu z różnych metod.

To podejście zastosowano również wobec mieszkańców wsi, których od pierwszych dni wojny traktowano z całkowitą bezwzględnością. Obszary wiejskie zostały poddane zupełnie nowym zasadom funkcjonowania, które przybliżały je do tego, co wydarzyło się na wsi niemieckiej po 1933 r. Okupanci stworzyli aparat ścisłej kontroli, który decydował o podziałach arealów uprawnych, głównych kierunkach hodowli zwierząt oraz uzyskiwaniu płodów rolnych. Kolejnymi elementami tej polityki były konsolidacja majątków oraz zmiana struktury własności i wprowadzenie na niektórych terenach kolonizacji niemieckiej. Miało to spowodować likwidację grupy społecznej polskich gospodarzy. Ci ostatni, po pozbawieniu majątków, mieli znaleźć miejsce w gospodarstwach niemieckich w charakterze robotników. Na różnych terenach aparat urzędniczy III Rzeszy stosował rozmaite metody kontroli i podporządkowania rolnictwa. Celem historyków, zajmujących się gospodarką pod okupacją, jest jak najdokładniejsze poznanie tych metod oraz skutków ich wdrażania i w rezultacie budowa obrazu wsi polskiej pod okupacją III Rzeszy. Niniejszy artykuł stanowi próbę podsumowania tego, co już zostało w tej materii zrealizowane, wskazania obszarów, które wymagają kontynuowania badań, a także tych, które

² Tworzyły je dystrykty: radomski, warszawski, lubelski i krakowski. Od 1941 r. przyłączono dystrykt Galicja (zob. K. Baedeker, *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*, Leipzig 1943).

³ Niemiecka polityka germanizacyjna wdrażana na ziemiach polskich po 1 IX 1939 r. znacząco różniła się od prowadzonej na przełomie XIX i XX w. Jej podstawową cechą odróżniającą była skrajna represyjność względem ludności cywilnej. Był to jeden z podstawowych elementów walki biologicznej z narodem polskim w latach II wojny światowej („Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, W. Owsiniński, Gdańsk–Sztutowo–Warszawa 2024, s. 7–14).

⁴ Każdy z obszarów wcielonych do III Rzeszy cechował się innymi właściwościami. Dotyczyło to sfer demograficznej, ekonomicznej, a nawet mentalnościowej. Wyluczając stałe tendencje, inne metody stosowano na terenie okupowanego Śląska, a inne w Wielkopolsce czy na Pomorzu.

mogą kierunkować prace naukowców w stronę stworzenia syntezy opisującej rolnictwo omawianego miejsca i czasu⁵.

Należy dodać, że na wschodnich obszarach II Rzeczypospolitej, zajętych po 17 września 1939 r. przez Armię Czerwoną, także nastąpiła zmiana warunków funkcjonowania wsi, która została przemodelowana na wzór sowiecki. Dalsze zmiany w tej materii przyniosła niemiecka agresja na ZSRS, która rozpoczęła się 22 czerwca 1941 r. Tereny te pozostaną jednak poza obszarem rozważań przedstawionych w niniejszym artykule.

Badania gospodarki pod okupacją niemiecką doczekały się w polskiej historiografii wielu cennych ujęć monograficznych. Ich liczba stale rośnie dzięki prężnie działającym ośrodkom akademickim i badawczym⁶. Zawierają omówienia różnych elementów życia gospodarczego, od przemysłu i rzemiosła, poprzez rolnictwo, aż po pracę przymusową na rzecz III Rzeszy. Ta wielowątkowość pozwala na zbudowanie obrazu gospodarki w okupowanej Polsce. Punktem wyjścia dla autora niniejszego artykułu są prace o charakterze syntezującym autorstwa Piotra Marka Deszczyńskiego⁷, Wacława Jastrzębowskiego⁸, Czesława Łuczaka⁹, Czesława Madajczyka¹⁰ i innych¹¹. Ich ustalenia mają charakter ogólny, co pozwala na wykazanie pewnych tendencji, zwłaszcza dla Kraju Warty i GG. Końcowym efektem działań wspomnianych badaczy było stworzenie obrazu życia codziennego wsi w okupowanej Polsce. Natomiast badania gospodarki rolnej w ujęciu lokalnym cechują się bardzo zróżnicowanym stopniem zaawansowania, od niemal pełnego opracowania tego zagadnienia dla Kraju Warty czy większości obszarów GG, aż po całkowite braki w tej dziedzinie dla terenu Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, tj. Pomorza i Kujaw.

⁵ Ze względu na zainteresowania badawcze autora, tekst w szerszym stopniu omawia stan badań nad rolnictwem na „ziemiach wcielonych do III Rzeszy”. Sprawy gospodarki rolnej w Generalnym Gubernatorstwie (GG) zostały w nim jedynie zasygnalizowane.

⁶ Jeśli chodzi o tematykę poruszoną w tym artykule, głównymi ośrodkami badawczymi są Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

⁷ P.M. Deszczyński, *Gospodarka na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej* [w:] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996.

⁸ Praca Wacława Jastrzębowskiego była jedną z pierwszych, które poruszały zagadnienia gospodarcze „ziemi wcielonych do Rzeszy” oraz GG. Ze względu na jej bardzo ogólny charakter należy traktować ją jako syntezę (W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1946).

⁹ C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. 2: *Trzecia Rzesza*, Poznań 2006.

¹⁰ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.

¹¹ J. Kaliński, Z. Landau, *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 2003; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*, Warszawa 1984; *Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, t. 3: *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1980; J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950.

NIEMIECKA GOSPODARKA ROLNA NA „ZIEMIACH WCIELONYCH DO RZESZY”

Wśród autorów, którzy wnieśli największy wkład w opracowanie zagadnień gospodarki rolnej w Kraju Warty, na szczególną uwagę zasługuje Łuczak. Jego badania dotyczyły Wielkopolski na przestrzeni XIX i XX w. Szeroka perspektywa czasowa pozwoliła mu na wskazanie różnic i podobieństw w realizacji polityki rolnej za czasów panowania Prus, a następnie Cesarstwa Niemieckiego¹² i III Rzeszy¹³. Wspomniany historyk jest również autorem prac poświęconych niemieckiej gospodarce w skali całej okupowanej Polski. Ze względu na duży zakres terytorialny i charakter publikacji tego historyka, w niniejszym artykule pominięto część jego badań¹⁴.

Jeśli chodzi o szczegółowe opracowania dotyczące rolnictwa Kraju Warty, na pierwszy plan wysuwa się wieloaspektowe studium Tadeusza Janickiego, bazujące na bardzo szerokiej podstawie źródłowej¹⁵. Obejmuje ono takie elementy, jak administracja, ludność, rolnictwo oraz zjawiska kulturowe. Jego bardzo ważnym aspektem jest wykorzystanie niemieckich materiałów statystycznych z lat II wojny światowej, wśród których na szczególne wyróżnienie zasługują sprawozdania Stanu Żywicieli Rzeszy (Reichsnährstand) dla obszaru Wielkopolski. Na podkreślenie zasługuje także omówienie zmian struktury własności ziemi w Kraju Warty. W celu dokonania przynajmniej częściowej charakterystyki tego zjawiska autor oparł się na najbardziej wiarygodnych dokumentach, wytworzonych przez Urząd Ziemski SS (SS-Bodenamt)¹⁶ oraz na innych aktach, związanych z okupacyjnymi starostwami (Landrat). Podstawę źródłową pracy uzupełnia spory zasób świadectw drukowanych, w tym zachowany w stanie kompletnym „Wochenblatt der Landesbauernschaft Wartheland. Amtliches Organ des Reichsnährstandes”.

Kolejnym ważnym czynnikiem, związanym z funkcjonowaniem wsi w Kraju Warty, były wysiedlenia Polaków. Wskutek surowych zasad polityki rasowej, wdrożonych przez gauleitera Arthura Greisera, objęły one relatywnie dużo osób. W przypadku badania gospodarki rolnej należy zwrócić szczególną uwagę na przemieszczenia ludności obejmujące tereny wiejskie oraz na przesiedlenia wewnętrzne (*interne Umsiedlung*)¹⁷. Przytoczone

¹² Tutaj na szczególną uwagę zasługuje praca: C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001.

¹³ *Idem*, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996; *idem*, „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972.

¹⁴ *Idem*, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982.

¹⁵ T. Janicki, *Wież w Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1996.

¹⁶ Są to szczegółowe sprawozdania statystyczne, odzwierciedlające stosunki własności gospodarstw rolnych.

¹⁷ Przesiedlenia wewnętrzne polegały na przemieszczaniu grup ludności między powiatami lub okręgami urzędowymi (gminami). Efektem było przekazywanie lepszych gospodarstw Niemcom, zarówno miejscowym, jak i „kolonistom”.

w dotychczasowej literaturze przedmiotu dane cechują się w tej materii dużym stopniem kompletności¹⁸. To samo można powiedzieć o statystykach, opisujących skalę niemieckiego osadnictwa na wsi w Kraju Warty¹⁹.

Z punktu widzenia badania funkcjonowania wsi, cenne i ściśle powiązane z procesem wysiedleń są publikacje poruszające zagadnienie pracy przymusowej, zarówno wydawnictwa źródłowe²⁰, jak i monografie²¹. W wyniku powszechnego poboru do Wehrmachtu, na wsi w Kraju Warty brakowało niemieckich pracowników, których władze starały się zastąpić dużymi grupami pracowników ze Wschodu (*Ostarbeiter*) oraz jeńcami wojennymi. Wykorzystanie niewolniczej pracy tych ludzi miało przyczynić się do powstrzymania spadku produkcji w rolnictwie. Biorąc pod uwagę bilans całościowy, nie udało się tego celu zrealizować.

Janicki poruszył niemal wszystkie aspekty związane z funkcjonowaniem rolnictwa na omawianym obszarze. Pewną luką pozostaje sprawa zakładów kooperujących z tą branżą gospodarki, jak hurtownie spożywcze i towarowe, mleczarnie itp. Na stworzenie ich pełniejszego obrazu pozwalają księgi adresowe, zachowane do naszych czasów²². Ich bardzo szczegółowa zawartość umożliwia odtworzenie tego zagadnienia do poziomu pojedynczej wsi lub osady. Należy nadmienić, że omawiany autor podjął wspomnianą problematykę w przypadku spółdzielni działających w Kraju Warty. One również kooperowały z rolnictwem, głównie w dziedzinie skupu roślin i zwierząt.

Średni poziom szczegółowości opracowania reprezentują badania rolnictwa na terenach rejencji ciechanowskiej (Regierungsbezirk Zichenau), Suwalszczyzny oraz części Górnego Śląska (Provinz Oberschlesien), należącej przed wojną do Polski. W pierwszym przypadku pewną drogą do omówienia interesującej nas problematyki byłoby spojrzenie przez pryzmat całości prowincji Prusy Wschodnie²³. Jest to metoda mogąca znaleźć zastosowanie także na innych terenach bezprawnie anektowanych przez Niemcy w 1939 r.²⁴

¹⁸ Zob. W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968.

¹⁹ Dane te przytacza Tadeusz Janicki. Pochodzą one z: J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979.

²⁰ Zob. *Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A. Konieczny, H. Szurgacz, Poznań 1976 („Documenta Occupationis”, t. 10).

²¹ Zob. m.in. W. Rusiński, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*, t. 1–2, Poznań 1955; H. Szurgacz, *Przymusowe zatrudnianie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Gdańsk 1971; *Praca przymusowa podczas II wojny światowej. Pamięć i konsekwencje*, red. W. Wichert, T. Ślepowroński, Szczecin–Warszawa 2025.

²² Modelowym przykładem w tej dziedzinie jest: *Deutsches Reichs-Adressbuch. Die Ostgebiete. Reichsgau Danzig-Westpreussen, Reichsgau Wartheland, Provinz Oberschlesien, Reg.-Bez. Zichenau und Landkreis Suwalki. Ortsverzeichnis, Branchverzeichnis*, Berlin 1941.

²³ Zob. Z. Ptasiewicz, *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012.

²⁴ Mowa o wzmiankowanych w niniejszym tekście sprawozdaniach Stanu Żywieli Rzeszy dla Pomorza, Kujaw i Wielkopolski, wykorzystywanych w dotychczasowych badaniach nad rolnictwem.

W przypadku rejencji ciechanowskiej jako wstęp do dalszych prac można traktować publikację Bożeny Górczyńskiej²⁵. Dla byłego województwa śląskiego, Chrzanowa i Zagłębia Dąbrowskiego, najpierw podzielonych między rejencję katowicką (Regierungsbezirk Kattowitz) i opolską (Regierungsbezirk Oppeln), a w 1941 r. włączonych do prowincji górnośląskiej, pewne ustalenia w dziedzinie badania gospodarki, w tym rolnictwa, poczynił Mirosław Sikora²⁶. W jego pracy największą wartość ma ustalenie nazewnictwa poszczególnych urzędów i ich struktury. Metodą *per analogiam* mogą one być pomocne w badaniach innych obszarów.

Dotychczas najslabiej poznana jest gospodarka rolna jest terenie Pomorza i Kujaw, w październiku 1939 r. przekształconych w Okręg Rzeszy Prusy Zachodnie, a od listopada tego roku noszących nazwę Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie²⁷. Polityka rolna prowadzona na tym terenie wpisywała się w tendencje widoczne w całych Niemczech. Władze planowały stopniowy rozwój tej dziedziny ekonomiki, prowadzący do stworzenia gospodarstw o charakterze towarowym²⁸. Służyć temu miał wzrost użycia maszyn i nawozów sztucznych oraz wprowadzenie nowych gatunków zwierząt i roślin uprawnych. Pomimo poniesionych nakładów, w latach 1942–1944 uwidocznił się stopniowy spadek produkcji²⁹.

Jeśli chodzi o prace traktujące o okupacji Pomorza i Kujaw, w tym gospodarki tego czasu, na szczególną uwagę zasługują ujęcia syntetyczne. Autorzy fundamentalnej publikacji *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim* poświęcili temu zagadnieniu bardzo niewielki wycinek³⁰. Wskazali jednak instytucje odpowiedzialne za funkcjonowanie ekonomiki w ujęciu całościowym oraz najważniejszych decydentów, omówili także proces zmian własności, w tym poszczególne etapy przejmowania gospodarstw rolnych przez Niemców. Także w pracy *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do*

²⁵ Zob. B. Górczyńska, *Życie społeczno-gospodarcze na ziemiach polskich wcielonych do Prus Wschodnich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1983.

²⁶ M. Sikora, *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnośląskiej) 1939–1944*, cz. 1, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, t. 7, nr 2 (13), s. 43–82; idem, *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnośląskiej) 1939–1944*, cz. 2, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, t. 8, nr 1 (14), s. 177–200.

²⁷ Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie składał się z dziewięciu powiatów miejskich oraz 26 wiejskich (AIPN Gd, 0027/620/1, Protokół przesłuchania świadka Alberta Forstera, 28 XI 1947 r., k. 24–25).

²⁸ Gospodarstwa o powierzchni ponad 20 ha, dobrze wyposażone w maszyny i nastawione na szeroko rozumianą hodowlę zwierząt.

²⁹ Mówią o tym niemieckie sprawozdania statystyczne z lat 1940–1944. Dla całego Pomorza i Kujaw widać jednoznacznie, że obok spadku poziomu zbiorów zbóż i roślin uprawnych, zmalała również wielkość populacji poszczególnych gatunków zwierząt (zwłaszcza pogłowie koni).

³⁰ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1978, s. 200–215.

III Rzeszy (1939–1945) gospodarce na Pomorzu poświęcono niewiele miejsca³¹. Wyjątki w tej dziedzinie stanowią opracowania o zasięgu lokalnym³², jednak zawarte w nich wiadomości nie pozwalają na podjęcie próby stworzenia całościowego obrazu rolnictwa na tym terenie³³.

Mało zaawansowany stan badań wynika z ograniczonych możliwości prowadzenia kwerend w archiwach zagranicznych, głównie niemieckich. Do 1989 r. było to spowodowane względnie zamkniętym charakterem PRL, a później brakiem możliwości finansowania badań w archiwach RFN. W rezultacie tworzono publikacje bazujące na archiwaliach krajowych. Wśród nich można wskazać zespół Wyższy Dowódca SS i Policji Gdańsk-Prusy Zachodnie³⁴ czy zespół Stan Żywicieli Rzeszy dla powiatu wejherowskiego znajdujące się w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku³⁵. Informacje na temat rolnictwa na okupowanym Pomorzu można znaleźć również w zespołach dotyczących poszczególnych starostw powiatowych oraz aktach miejskich z lat II wojny światowej.

Cennym źródłem do badania zmian stosunków ludnościowych na wsi okupowanego Pomorza i Kujaw są zespoły Centrali Przesiedleńczej, zachowane w bardzo dobrym stanie w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy³⁶. Składają się na nie opinie polityczne, sporządzone przez członków struktur terenowych NSDAP, wskazujące, kto spośród Polaków ma zostać wysiedlony i w jakim kierunku³⁷. Źródła te wymagają jednak głębszej refleksji. Ich analiza pozwala na niemal pełne opisanie skali deportacji w poszczególnych miejscowościach, gminach i powiatach. Ponadto opisano w nich wielkości gospodarstw, które miały zostać opuszczone, ich stan techniczny, w tym wyposażenie w maszyny³⁸,

³¹ W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017, s. 168–172.

³² Zob. M. Kubicki, *Niemiecka gospodarka w powiecie starogardzkim (1939–1945)* [w:] „Polaków trzeba nauczyć”..., s. 216–242.

³³ Zagadnienie to poruszono m.in. w: M. Kubicki, *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024, s. 172–206, 270–293, 304–314; J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 61–101; E. Ogłóza, *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945, s. 20 i n.

³⁴ Przydatne do badania dziejów rolnictwa pod okupacją na tym obszarze są akta związane ze sprawami personalnymi poszczególnych Niemców czy skoroszyty omawiające poszczególne powiaty (zob. AP Gd, sygn. 10/265, Zespół Wyższy Dowódca SS i Policji Gdańsk-Prusy Zachodnie, *passim*).

³⁵ Akta znajdują się w Archiwum Państwowym w Gdańsku Oddział w Gdyni (AP Ga, 93/772, Stan Żywicieli Rzeszy dla powiatu wejherowskiego).

³⁶ Mowa o zespołach AP By 6/96 (Referat Specjalny Służby Bezpieczeństwa w Gdyni-Potulicach) oraz AP By 6/97 (Centrala Przesiedleńcza w Gdyni-Potulicach).

³⁷ Chodziło głównie o wysiedlenie na teren GG. Tylko niewielką liczbę osób skierowano do przesiedleń wewnętrznych.

³⁸ Nie wiadomo, czy ocena członków narodowosocjalistycznej administracji była zgodna z prawdą. Istnieją pewne przesłanki dotyczące możliwości jej zaniżenia, co miało bezpośredni wpływ na rozszerzenie skali wysiedleń.

oraz przyczyny wysiedleń właścicieli³⁹. Informacje te mogą posłużyć do określenia skali zaboru mienia oraz opisanie jego przebiegu.

Sprawy związane z rolnictwem zachowały się także w aktach części śledztw, prowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku oraz Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Delegaturze w Bydgoszczy⁴⁰. Cenne informacje na omawiany temat można znaleźć w źródłach drukowanych, głównie w prasie z epoki⁴¹, a także w *Raportach z ziem wcielonych do III Rzeszy*⁴².

Duże zmiany w badaniach pomorskiego rolnictwa pod okupacją przyniósł powszechny dostęp historyków do archiwów niemieckich, przede wszystkim do Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde. W jego zasobach na szczególną uwagę zasługują sprawozdania Stanu Żywcicieli Rzeszy dla wszystkich powiatów Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie⁴³. Są to bardzo dokładne dane obejmujące okres od 1940 do – w skrajnych przypadkach – 1944 r. Dla części ziem wchodzących przed wojną w skład Wolnego Miasta Gdańska lub Prowincji Prusy Wschodnie informacje te sięgają aż do 1934 r. Ich uzupełnieniem są listy przydziałów gospodarstw dla niemieckich przesiedleńców, dostarczające wiadomości na temat skali zaboru polskiego mienia. Zachowały się one jednak tylko dla części powiatów okupowanego Pomorza i Kujaw. Natomiast w Bundesarchiv Ludwigsburg można znaleźć wiadomości dotyczące struktur niemieckich organizacji, zarówno przedwojennych, jak i powołanych po 1 września 1939 r., skupiających rolników⁴⁴. Analogiczne dane znajdują się w zasobie Archiwum Federalnego w Bayreuth (Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv Bayreuth). Głównie są to wspomnienia Niemców wysiedlonych z tych terenów na przestrzeni 1944 i 1945 r.⁴⁵

³⁹ Chodziło głównie o znajomość języka niemieckiego, przedwojenną działalność patriotyczną oraz – prawdopodobnie – zatargi z czasów przedwojennych. Część z osób wyznaczonych do wysiedlenia nazywano „fanatycznymi Polakami” lub „wrogami Niemiec”.

⁴⁰ Głównym tematem poszczególnych śledztw są zbrodnie popełnione na Polakach i Żydach w latach II wojny światowej. W niektórych zeznaniach znajdujemy jednak informacje na temat zaboru majątków lub wysiedleń. Częstym elementem procesów jest ich przebieg. Ten ostatni niemal nie występuje w materiałach niemieckich.

⁴¹ Dobrym przykładem jest zachowany w zasobach Biblioteki Gdańskiej PAN „Wochenblatt der Landesbauernschaft Danzig-Westpreussen”. Są to roczniki 1941, 1943 i 1944. Wszelkie inne sprawy urzędowe w rolnictwie regulował „Verordnungsblatt des Reichsstatthalters Reichsgau Danzig-Westpreußen”. W zbiorach instytucji zachowały się roczniki z lat 1939–1945.

⁴² Znajdujemy tam ogólne informacje na temat rolnictwa. W większości przypadków obejmują one jednak skalę makro, nie wskazując specyfiki poszczególnych regionów (zob. *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur et al., Poznań 2004).

⁴³ W zasobie Archiwum Federalnego w Berlinie-Lichterfelde znajdują się one pod sygnaturą R 16 (zob. BBL, R 16/251–276).

⁴⁴ Jest to sytuacja analogiczna do polskich śledztw, z tą różnicą, że niemieccy świadkowie o wiele chętniej mówią na tematy niezwiązane ze zbrodniami. W swoich zeznaniach na ogół wolą omawiać struktury administracji lub elementy okupacyjnej rzeczywistości, niż wspominać o swoim udziale w zbrodniach.

⁴⁵ Chodzi o wspomnienia członków ziomkostwa niemieckiego, uznających siebie za osoby „wypędzone” z Pomorza. Zachowały się one głównie w zespołach OSTDok 8 i OSTDok 13. Część z informacji można uzyskać, analizując treść początkowych tzw. Heimatortskartei.

Analizując zachowany materiał archiwalny, dotyczący pomorskiego rolnictwa, a także dorobek historyków, można sformułować kilka postulatów badawczych. Pierwszy dotyczy próby odpowiedzi na pytanie, jak dalece niemiecka polityka rolna okazała się skuteczna. Chodzi zwłaszcza o wysiedlanie polskich gospodarzy i osadzanie na ich miejsce „kolonistów”⁴⁶ pochodzących spoza III Rzeszy. Należałoby wskazać, jaką rolę nowi przybysze pełnili na wsi, jak byli postrzegani przez Niemców i Polaków oraz jak odnajdywali się w nowej rzeczywistości⁴⁷. Należałoby także odtworzyć organizację struktur odpowiedzialnych za kierowanie rolnictwem, zwłaszcza związanych z osobą powiatowego przywódcy chłopów (Kreisbauernführer)⁴⁸, niższych szczebli Stanu Żywieli Rzeszy oraz urzędu powiatowego agronoma (Kreislandwirt)⁴⁹. Elementami kluczowymi powinny być opisy aparatu kontroli rolnictwa oraz jego wpływ na osiągnięte przezeń wyniki. Kolejną kwestią jest zbadanie, w jaki sposób przeprowadzano „kolonizowanie” wsi oraz jakie były jego ostateczne efekty. Następne pytanie badawcze brzmi: czy w obejmowaniu polskich gospodarstw przez „kolonistów” rzeczywiste odzwierciedlenie miały niemieckie koncepcje związane z polityką rasową? Czy faktycznie w momencie przekazywania przybyszom ziemi i budynków, wraz z inwentarzem żywym i martwym, brano pod uwagę surowe kryteria rasowe? Ważnym obiektem przyszłych badań powinna być również próba tworzenia przez Niemców gospodarstw wielkoobszarowych (towarowych), związana z pytaniem, w jakim stopniu zabiegi te były skuteczne oraz czy wyniki ekonomiczne rolnictwa pokrywały się z teoretycznymi założeniami akcji komasowania ziemi⁵⁰.

Inaczej przedstawia się sprawa terenów Prus Wschodnich, które w 1939 r. wcielono do Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Na przestrzeni 1939 r. Stan Żywieli Rzeszy dokonał na nich pełnego spisu statystycznego, który umożliwia odtworzenie funk-

⁴⁶ Władze okupacyjne używały terminu „kolonista” na określenie Niemców spoza granic III Rzeszy (z krajów bałtyckich, Besarabii, Dobruży, Wołynia i Związku Sowieckiego), którzy przybyli na te obszary po 1 IX 1939 r. Jego głównym celem było podkreślenie ważnej roli, przypadającej tym osobom. Dotychczasowe badania nie wskazały jednoznacznie, jak postrzegali „kolonistów” Niemcy mieszkający wcześniej na tych terenach. W tej materii w literaturze przedmiotu i wspomnieniach pojawiają się wyłącznie pewne przesłanki. Można domniemywać, że ze względu na różnicę w traktowaniu mogło dochodzić między tymi dwoma grupami ludności do konfliktów.

⁴⁷ W literaturze przedmiotu występują bardzo nieliczne świadectwa dotyczące tego, w jaki sposób zachowywali się przesiedleńcy (zob. R.C. Lucas, *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, przeł. S. Stodulski, Poznań 2012, s. 212 i n.) lub jak byli postrzegani przez innych członków lokalnych społeczności (zob. *Raporty z ziem wcielonych...*).

⁴⁸ Na terenie każdego powiatu podlegali mu okręgowi dowódcy chłopów (Bezirkbauernführer) oraz miejscowi dowódcy chłopów (Ortsbauernführer).

⁴⁹ W każdym z okręgów, tworzących dany powiat, podlegali mu agronomowie okręgowi (Bezirklandwirt).

⁵⁰ Biorąc pod uwagę treść niemieckich sprawozdań z czasów okupacji, widać jednoznacznie obniżającą się wydajność. Dane te dotyczą jednak całości rolnictwa w poszczególnych powiatach. Rozpatrując kryterium wielkości, nasuwa się pytanie, która z grup cechowała się najwyższym spadkiem produkcji oraz jak kształtowały się one dla pojedynczych gospodarstw. Ze względu na braki w materiale źródłowym wskazanie wydzielonych wydajności wydaje się mało prawdopodobne.

cjonowania rolnictwa na tym obszarze⁵¹. Jedynym ograniczeniem są same dane, które z nieznanых przyczyn w większości wypadków oscylują w przedziale lat 1939–1940⁵². W pozostałych przypadkach zostały one włączone do statystyk Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Prawdopodobnie władze próbowały stworzyć swego rodzaju bilans otwarcia, a później zestawienia danych obejmowały już cały okręg. Być może pogłębione badania pozwolą na wyjaśnienie tej kwestii.

NIEMIECKA GOSPODARKA ROLNA GENERALNEGO GUBERNATORSTWA

W GG wprowadzono odmienne założenia polityki rolnej. W latach 1939–1944 wdrażano tam różne jej elementy, od próby unifikacji z Rzeszą i podniesienia wydajności, poprzez procesy inwestycyjne, po przypadającą na drugą połowę okupacji rabunkową eksploatację zasobów ludzkich i materiałowych. Takie podejście skutkowało, zwłaszcza po 1942 r., rozwojem ruchu oporu, na co Niemcy odpowiedzieli masowym terrorem. Powszechne stały się wówczas pacyfikacje wsi⁵³. W momencie zbliżania się Armii Czerwonej naziści rozpoczęli masową grabież i niszczenie infrastruktury związanej z gospodarką wiejską⁵⁴.

W dotychczasowej historiografii rolnictwo GG doczekało się zarówno wzmianek w opracowaniach syntetycznych, zwłaszcza autorstwa Madajczyka i Łuczaka, jak i analiz poświęconych poszczególnym częściom tego tworu administracyjnego. Prace o charakterze ogólnym zawierają uwagi na temat gospodarki rolnej w GG, jednak – ze względu na rozległość poruszanej w nich problematyki – nie wyczerpują tematu. Kolejną grupą opracowań są książki uwzględniające ten segment ekonomiki. Wśród nich na wyróżnienie zasługują publikacje Franciszka Skalniaka, który objął całościowym badaniem system finansowy GG⁵⁵, oraz Mirosława Kłuska, charakteryzującego w swoim artykule tamtejszy Państwowy Bank Rolny⁵⁶. Natomiast pracami o charakterze prymarnym są książki Czesława Rajcy *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym*

⁵¹ Tereny te w sprawozdaniach statystycznych z okresu II wojny światowej nazywane są „dawnymi terenami rejencji zachodniopruskiej” (*früher Regierungsbezirk Westpreussen*).

⁵² BBL, R 16/254, Landbauernschaft Danzig-Westpreussen (errichtet am 23 I 1940), *passim*.

⁵³ Zob. A. Dmitrzak, *Hitlerowskie kontrybucje w okupowanej Polsce 1939–1945*, Poznań 1983; C. Rajca, *Kontyngenty roślinne w dystrykcie lubelskim w roku gospodarczym 1942/1943*, „Zeszyty Majdanka” 1977, nr 9.

⁵⁴ Szerzej: *Martyrologia i eksploatacja wsi pod hitlerowską okupacją. Materiały z sesji odbytej w dniach 29–30 listopada 1985 r. w Borkowie*, red. S. Meducki, Kielce 1988.

⁵⁵ Zob. F. Skalniak, *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Warszawa 1976; *idem*, *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979.

⁵⁶ Zob. M. Kłusek, *Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2013, nr 5 (vol. 16).

*Gubernatorstwie*⁵⁷ oraz *Polska wojna gospodarcza 1939–1945* autorstwa Janusza Gmitruka i Piotra Matusaka⁵⁸.

Drugim obszarem badań rolnictwa w GG jest sfera lokalna. Ze względu na mniejszy zakres terytorialny prace tego typu cechują się o wiele wyższym stopniem szczegółowości i dobrą recepcją w środowisku naukowym. W tej dziedzinie na szczególne podkreślenie zasługują publikacje Jerzego Gapysa, Stanisława Meduckiego⁵⁹ czy Kazimierza Przybysza⁶⁰. W przypadku Meduckiego widać próbę oparcia badań na zasobach archiwalnych zarówno polskich, jak i niemieckich, co pomimo upływu wielu lat od wydania jego książek wpisuje się w aktualne trendy w dziedzinie opracowywania ekonomiki okupowanej Polski. Z kolei prace Gapysa dotyczą głównie dystryktów radomskiego i galicyjskiego, jednak część z nich wykracza poza te ramy terytorialne⁶¹. Należy zaznaczyć, że w omawianym segmencie historiografii nadal istnieją obszary, w których można poszerzyć wiedzę.

Jeśli chodzi o badanie ziem tworzących GG, mierzymy się z bardzo podobnymi problemami, jak w przypadku ziem „wcielonych do III Rzeszy”. Większość dostępnych akt cechuje się średnim stanem zachowania lub niekompletnością. Z drugiej strony sporo dokumentów znajduje się w polskich archiwach. Dzięki temu badacze mają do nich zasadniczo nieograniczony dostęp, nie ma bariery w postaci relatywnie wysokich kosztów kwerend zagranicznych. Ponadto dokumenty, zwłaszcza przeznaczone dla terenów wiejskich, zostały pierwotnie sporządzone po niemiecku i po polsku, co umożliwia prowadzenie badań przez osoby nieznające języka okupanta. Zresztą w aktach związanych z omawianym działem gospodarki często występuje fachowe słownictwo, utrudniające szybkie tłumaczenie. W sumie zatem wspomniane źródła dają możliwość prowadzenia w przyszłości badań, zwłaszcza w skali lokalnej.

Dobrym przykładem materiałów mogących przyczynić się do poszerzenia naszej wiedzy jest zespół Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, przechowywany w Archiwum Akt Nowych⁶². Znajdują się w nim cenne informacje dotyczące zasad funk-

⁵⁷ Zob. C. Rajca, *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991.

⁵⁸ Zob. J. Gmitruk, P. Matusak, *Polska wojna gospodarcza 1939–1945*, Warszawa 2020.

⁵⁹ Zob. S. Meducki, *Wieś kielecka w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Kielce 1991; *idem, Rolnicze badania naukowe w Puławach podczas okupacji niemieckiej*, „Kwartalnik Historii Nauki” 2002, nr 4.

⁶⁰ Zob. K. Przybysz, *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1983.

⁶¹ Por. J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003; *idem, Sytuacja ekonomiczna wielkiej własności ziemskiej w rolnictwie w dystrykcie radomskim 1939–1945*, „Studia Kieleckie. Seria historyczna” 2004, nr 4 (red. E. Słabińska), Kielce 2004, s. 139–165; *idem, Położenie ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej (Galicja) w świetle materiałów archiwalnych Armii Krajowej 1941–1944. Wybrane zagadnienia [w:] Wokół kresów, granic i pograniczy w historii wojskowej*, red. A. Olejko, P. Korzeniowski, Oświęcim 2015, s. 113–125.

⁶² Chodzi głównie o akta: AAN 2/111, sygn. 861–870 oraz 1408–1413. Są to akta z zakresu Ernährung und Landwirtschaft oraz Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft. Aby uzyskać jak najlepsze wyniki

cjonowania wsi pod okupacją niemiecką oraz szczegółowe dane statystyczne dotyczące zasiewów, warunków klimatycznych i żywego inwentarza⁶³. Informacje te pozwalają historykom na prześledzenie wpływu na wysokość plonów takich czynników, jak warunki meteorologiczne (zwłaszcza susza i ulewne deszcze)⁶⁴, wysokość kontyngentów czy użycie nawozów sztucznych. Można także prowadzić badania porównawcze dotyczące różnych terenów, analizować korelację pomiędzy przesunięciem siły roboczej do Rzeszy i wynikami osiąganymi przez rolnictwo czy śledzić kształtowanie się rynku pracy związanego z omawianą branżą⁶⁵.

Interesujące, z punktu widzenia poznania omawianej problematyki, wydają się akta wytworzone przez spółdzielnie rolnicze działające w GG (Landwirtschaftliche Kreishandelsgenossenschaft)⁶⁶ oraz podobne organizacje działające na „ziemiach wcielonych do Rzeszy”. Dają one możliwość zbadania prawodawstwa, wpływu kooperatyw na całość gospodarki rolnej oraz postrzegania ich jako tworu prospołecznego – przynajmniej w teorii – w skrajnie niekorzystnych dla chłopów warunkach okupacji niemieckiej.

Ważnym atutem dokumentów znajdujących się w archiwach krajowych jest ich regionalny charakter, dający możliwość poznania rozmaitych zjawisk na poziomie poszczególnych dystryktów i powiatów⁶⁷. Należy porównywać ich zawartość z niezbyt licznymi materiałami przechowywanymi w archiwach niemieckich⁶⁸. Materiały te dotyczą zagadnień związanych ze sprawami ogólnymi funkcjonowania wsi na okupowanych terenach, zawierają także dane dla poszczególnych obszarów wchodzących w skład GG. Obejmują m.in. sprawy związane z uprawą zboża oraz winorośli, sadownictwem, ogrodnictwem, produkcją mleka, oleju i innych tłuszczów oraz hodowlą zwierząt. Dają one możliwość

kwerendy, należy przejrzeć również inne teczki. Aktualnie większość z nich została zeskanowana, co tym bardziej ułatwia ewentualne próby badania tego zagadnienia.

⁶³ Są to informacje bardzo podobne do tych znajdujących się w zasobie Stanu Żywicieli Rzeszy dla terenów Pomorza, Kujaw i Wielkopolski (zob. BBL, zespół R 16, Reichnährstand, Landbauernschaft Danzig, Bromberg, Marienwerder, sygn. 251–276).

⁶⁴ Prognozy pogody, wraz ze stanem rzek, podawano w części wydań okupacyjnej prasy.

⁶⁵ Zob. J. Gapys, *Ziemiaństwo jako pracodawcy w rolnictwie w latach 1939–1945 na przykładzie dystryktu radomskiego* [w:] *Rynek pracy w województwie świętokrzyskim w ujęciu historycznym, ekonomicznym i socjologicznym*, red. E. Słabińska, I. Ciosek, Kielce 2011, s. 51–63.

⁶⁶ Spółdzielnie utworzone przez Niemców na okupowanej wsi miały trzy główne zadania. Pierwszym było wsparcie aparatu kontroli gospodarstw na poszczególnych obszarach, drugim – próba podniesienia wydajności majątków, trzecim zaś powszechne wprowadzenie użycia nawozów sztucznych oraz próby zwiększenia stosowania maszyn rolniczych. Dwa ostatnie czynniki zostały znacznie zakłócone wskutek niekorzystnego przebiegu działań wojennych.

⁶⁷ Chodzi głównie o akta znajdujące się w zasobach archiwów państwowych w Radomiu, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim, Sandomierzu, Siedlcach i Rzeszowie.

⁶⁸ Łącznie w zasobie Bundesarchiv znajduje się 55 teczek mówiących wprost o rolnictwie GG. Kwerenda wykonana przez autora niniejszego tekstu nie objęła innych materiałów. Należy więc przyjąć, że dokumenty dotyczące GG mogą się znajdować również w innych zespołach.

stworzenia pogłębionych badań typu *case study*, o bardzo wąskich cezurach terytorialnych lub rzeczowych.

Ważnym elementem badania historii rolnictwa w GG są źródła publikowane. Należą do nich akty prawne dotyczące omawianej gałęzi gospodarki, zwłaszcza „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”⁶⁹, „Amtlicher Anzeiger für das Generalgouvernement”⁷⁰ (zachowany w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie)⁷¹, a także dzienniki urzędowe dla poszczególnych dystryktów. Ich analiza pozwala na wskazanie sposobów wpływania przez władze na stan rolnictwa, pokazuje także oddźwięk ich polityki w społecznościach lokalnych. Celem pobocznym analizowania tych materiałów może być wskazanie, czy władze lokalne mogły wykazywać i wykazywały inicjatywę w dziedzinie dotyczącego ich prawodawstwa. Możliwe jest także dokonywanie porównań pomiędzy różnymi terenami, a także prowadzenie prac dotyczących cen urzędowych, kontyngentów oraz kontroli całości gospodarki wiejskiej.

Innego rodzaju informacje można znaleźć w specjalistycznej prasie, wydawanej z myślą o rolnikach. Były to periodyki: „Poradnik. Miesięcznik służbowy dla wójtów”, „Pszczelarz”, „Rolnik”, „Siew” oraz „Wzorowa Gospodarka”⁷². Ich głównym zadaniem było wdrożenie nowych zasad gospodarowania. Istnieje możliwość porównania treści prasy specjalistycznej z różnych obszarów.

PODSUMOWANIE

Badanie dziejów okupacji niemieckiej w Polsce jest istotnym elementem zgłębiania historii trudnych czasów II wojny światowej. Wdrożona na tych obszarach polityka germanizacji totalnej zawierała w sobie wyłącznie elementy opresyjne. Jednym z nich były działania ekonomiczne, mające doprowadzić do całkowitej pauperyzacji ludności polskiej. Należały one do elementów polityki rasowej, której celem była całkowita dominacja Niemców na ziemiach okupowanego kraju.

Temat rolnictwa omawianego czasu doczekał się w historiografii polskiej licznych publikacji. Cechuje je bardzo zróżnicowany stan opracowania poszczególnych obszarów. Najlepiej przedstawia się on w przypadku Kraju Warty, w którym większość z prac badawczych została już przeprowadzona, czy GG, gdzie jednak wciąż istnieją pewne obszary dające pole do nowych badań, zwłaszcza porównawczych. O wiele słabszym stanem zaawansowania cechują się prace prowadzone w tej dziedzinie, które dotyczą Pomorza,

⁶⁹ Do 1940 r. wydawany jako „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete”.

⁷⁰ Wydawany równoległe pod tytułem „Урядовий вісник для Генеральної Губернії”.

⁷¹ Aktualnie publikacja jest dostępna w formacie online.

⁷² Część z nich zachowana jest w bardzo dobrym stanie. Prasa specjalistyczna stanowi cenne uzupełnienie w badaniach nad okupacyjną gospodarką obszarów wiejskich.

Kujaw i pozostałych „ziem wcielonych do Rzeszy”. Wiele obszarów wciąż wymaga fragmentarycznego lub – w skrajnych przypadkach – pełnego opracowania. Mając na uwadze to, że historię gospodarczą, w tym II wojny światowej, zajmują się kolejne pokolenia badaczy, można żywić nadzieję, że w najbliższej przyszłości ten stan rzeczy stopniowo się poprawi. Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że mamy szansę na stworzenie opracowań o charakterze monograficznym, które pokazywałyby, jak w latach 1939–1945 funkcjonowało rolnictwo na ziemiach polskich. Byłoby także celowe podjęcie próby opisu całości prasy związanej z rolnictwem, przeznaczonej dla „ziem wcielonych do Rzeszy” oraz GG. Mogłaby ona doprowadzić do stworzenia syntezy ukazującej sposoby kreowania życia gospodarczego polskiej wsi przez okupacyjne władze niemieckie.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

2/111, sygn. 861–870.

2/111, sygn. 1408–1413.

Archiwum Federalne w Bayreuth (Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv Bayreuth)

OSTDok 8.

OSTDok 13.

Archiwum Federalne w Berlinie-Lichterfelde (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde)

R 16/251–276, Reichnährstand, Landbauernschaft Danzig, Bromberg, Marienwerder.

R 16/254, Landbauernschaft Danzig-Westpreussen.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku

0027/620/1, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Gdańsku [1945] 1983–1990.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

6/96, Referat Specjalny Służby Bezpieczeństwa w Gdyni-Potulicach.

6/97, Centrala Przesiedleńcza w Gdyni-Potulicach.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

10/265, Zespół Wyższy Dowódcy SS i Policji Gdańsk-Prusy Zachodnie.

Archiwum Państwowe w Gdańsku Oddział w Gdyni

93/772, Stan Żywicieli Rzeszy dla powiatu wejherowskiego.

Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk

Oc 1631/4, „Wochenblatt der Landesbauernschaft Danzig-Westpreussen” (roczniki 1941, 1943, 1944).

V 3170, „Verordnungsblatt des Reichsstatthalters Reichsgau Danzig-Westpreußen” (roczniki 1939–1945).

Źródła drukowane

„Amtlicher Anzeiger für das Generalgouvernement”.

Baedeker K., *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*, Leipzig 1943.

Deutsches Reichs-Adressbuch. Die Ostgebiete. Reichsgau Danzig-Westpreussen, Reichsgau Wartheland, Provinz Oberschlesien, Reg.-Bez. Zichenau und Landkreis Suwalki. Ortsverzeichnis, Branchverzeichnis, Berlin 1941.

Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945. Wybór źródeł, oprac. A. Konieczny, H. Szurgacz, Poznań 1976 („Documenta Occupationis”, t. 10).

Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944), red. Z. Mazur et al., Poznań 2004.

„Verordnungsblatt für das Generalgouvernement”⁷³.

OPRACOWANIA

Deresiewicz J., *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950.

Deszczyński P.M., *Gospodarka na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej* [w:] *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996.

Dmitrzak A., *Hitlerowskie kontrybucje w okupowanej Polsce 1939–1945*, Poznań 1983.

Gapys J., *Położenie ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej (Galicja) w świetle materiałów archiwalnych Armii Krajowej 1941–1944. Wybrane zagadnienia* [w:] *Wokół kresów, granic i pograniczy w historii wojskowej*, red. A. Olejko, P. Korzeniowski, Oświęcim 2015.

Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.

Gapys J., *Sytuacja ekonomiczna wielkiej własności ziemskiej w rolnictwie w dystrykcie radomskim 1939–1945*, „Studia Kieleckie. Seria historyczna” 2004, nr 4 (red. E. Słabińska), Kielce 2004.

---

⁷³ Do 1940 r. wydawany jako „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete”.

- Gapys J., *Ziemianie jako pracodawcy w rolnictwie w latach 1939–1945 na przykładzie dystryktu radomskiego* [w:] *Rynek pracy w województwie świętokrzyskim w ujęciu historycznym, ekonomicznym i socjologicznym*, red. E. Słabińska, I. Ciosek, Kielce 2011.
- Gmitruk J., Matusak P., *Polska wojna gospodarcza 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Górczyńska B., *Życie społeczno-gospodarcze na ziemiach polskich wcielonych do Prus Wschodnich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1983.
- Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, t. 3: *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1980.
- Janicki T., *Wieś w Kraju Warty 1939–1945*, Poznań 1996.
- Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. Okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*, Poznań 1959.
- Jastrzębowski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1946.
- Jastrzębski W., *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968.
- Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1978.
- Kaliński J., Landau Z., *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 2003.
- Kłusek M., *Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni*, „Annales. Etyka w życiu gospodarczym” 2013, nr 5 (vol. 16).
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku*, Warszawa 1984.
- Kubicki M., *Niemiecka gospodarka w powiecie starogardzkim (1939–1945)* [w:] „*Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!*” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński et al., Gdańsk–Sztutowo–Warszawa 2024.
- Kubicki M., *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024.
- Lucas R.C., *Zapomniany Holocaust. Polacy pod okupacją niemiecką 1939–1944*, przeł. S. Stodulski, Poznań 2012.
- Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. 2: *Trzecia Rzesza*, Poznań 2006.
- Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001.
- Łuczak C., „*Kraj Warty*” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972.
- Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
- Łuczak C., *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.
- Marczewski J., *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979.

- Martyrologia i eksploatacja wsi pod hitlerowską okupacją. Materiały z sesji odbytej w dniach 29–30 listopada 1985 r. w Borkowie*, red. S. Meducki, Kielce 1988.
- Meducki S., *Rolnicze badania naukowe w Puławach podczas okupacji niemieckiej*, „Kwartalnik Historii Nauki” 2002, nr 4.
- Meducki S., *Wieś kielecka w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Kielce 1991.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977.
- Ogłóza E., *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945.
- „Polaków trzeba nauczyć, kto tu jest panem!” *Polityka germanizacyjna niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu 1939–1945*, red. D. Czerwiński, M. Kubicki, W. Owsiniński, Gdańsk–Sztutowo–Warszawa 2024.
- Praca przymusowa podczas II wojny światowej. Pamięć i konsekwencje*, red. W. Wichert, T. Ślepowroński, Szczecin–Warszawa 2025.
- Przybysz K., *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1983.
- Ptasiewicz Z., *Regierungsbezirk Zichenau. Rejencja ciechanowska 1939–1945*, Ciechanów 2012.
- Rajca C., *Kontyngenty roślinne w dystrykcie lubelskim w roku gospodarczym 1942/1943*, „Zeszyty Majdanka” 1977, nr 9.
- Rajca C., *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991.
- Rusiński W., *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939–1945. Na terenie Rzeszy i obszarów wcielonych*, t. 1–2, Poznań 1955.
- Sikora M., *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnosląskiej) 1939–1944*, cz. 1, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, t. 7, nr 2 (13).
- Sikora M., *Zasady i praktyka przejęcia majątku polskiego przez III Rzeszę, ze szczególnym uwzględnieniem sektora rolnego oraz mieszkaniowego na przykładzie prowincji śląskiej (górnosląskiej) 1939–1944*, cz. 2, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, t. 8, nr 1 (14).
- Skalniak F., *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Warszawa 1976.
- Skalniak F., *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979.
- Szurgacz H., *Przymusowe zatrudnianie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Gdańsk 1971.

MATEUSZ KUBICKI – ur. 1988 r., doktor nauk humanistycznych w dziedzinie historii najnowszej, niemcoznawca, ekonomista. Absolwent wydziałów Historycznego oraz Ekonomicznego Uniwersytetu Gdańskiego. Pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych Instytutu

Pamięci Narodowej w Gdańsku. Autor czterech monografii naukowych, jednej edycji źródłowej, członek komitetu redakcyjnego dwóch tomów pokonferencyjnych oraz ponad sześćdziesięciu innych tekstów naukowych. Jego zainteresowania badawcze obejmują II wojnę światową na Pomorzu Gdańskim i Pacyfiku, a także historię gospodarczą XX w.

MATEUSZ KUBICKI – born in 1988, PhD in Modern History, German Studies expert, economist. Graduate of the Faculty of History and the Faculty of Economics of the University of Gdańsk. Presently at the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance Branch in Gdańsk. Author of four academic monographs, editor of one source edition, member of the editorial committee of two conference studies volumes, and over sixty other scholarly texts. His research interests include World War II in Gdańsk Pomerania and the Pacific, as well as the economic history of the 20th century.

TOMASZ CERAN

Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0002-5037-6378

OD „KRWAWEJ POMORSKIEJ JESIENI” DO ZBRODNI POMORSKIEJ 1939. STAN BADAŃ NAD EKSTERMINACJĄ LUDNOŚCI CYWILNEJ NA POMORZU GDAŃSKIM W PIERWSZYCH MIESIĄCACH OKUPACJI NIEMIECKIEJ

FROM THE “BLOODY POMERANIAN AUTUMN”
TO THE 1939 POMERANIAN MASSACRE. STATE OF RESEARCH
ON THE EXTERMINATION OF THE CIVILIAN POPULATION
IN GDANSK POMERANIA IN THE FIRST MONTHS
OF THE GERMAN OCCUPATION

Pomorze znalazło się wśród ziem polskich najwcześniej zajętych przez armię niemiecką. W okresie od września do grudnia 1939 r. skąpane zostało we krwi tak obficie, że nie można go właściwie porównywać w tym względzie z innymi obszarami okupowanymi¹.

Czesław Madajczyk

Świat, a nawet polskie społeczeństwo i polska historiografia II wojny [światowej] nigdy w pełni nie wyeksponowały w skali szerszej niż regionalna specyficznego charakteru zbrodni niemieckich na Pomorzu w tym pierwszym okresie okupacji².

Stanisław Salmonowicz

Streszczenie: Artykuł zawiera analizę dorobku 80 lat badań dotyczących zbrodni dokonanych na Pomorzu Gdańskim i Kujawach przez nazistowski Selbstschutz w pierwszych miesiącach ich okupacji przez III Rzeszę. Autor pokazuje wyjątkową skalę tego aktu niemiec-

¹ C. Madajczyk, *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1965, t. 9, s. 5.

² S. Salmonowicz, *„Życie jak osioł ucieka... Wspomnienia”*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 48.

kiego ludobójstwa na tle całej okupowanej Polski. W tym kontekście przedstawia definicję i argumenty, którymi kierowano się przy stworzeniu nowego terminu historycznego – zbrodni pomorskiej 1939. Z jednej strony tematyka ta należy do najlepiej zbadanych fragmentów okupacji niemieckiej w Polsce, z drugiej zaś wciąż brakuje prac syntetycznych, analitycznych i problemowych oraz porównań z innymi masowymi zbrodniami niemieckimi lat 1939–1945 (np. *Intelligenzaktion*), popełnionymi na ludności cywilnej podczas II wojny światowej.

Słowa kluczowe: zbrodnia pomorska 1939, Selbstschutz, zbrodnie niemieckie 1939–1945, ludobójstwo niemieckie, ludobójstwo, okupacja niemiecka w Polsce, *Intelligenzaktion*, Pomorze Gdańskie, II wojna światowa

Abstract: The article analyses the achievements of eighty years of research on German crimes committed in Gdansk Pomerania and Cuyavia by the Volksdeutscher Selbstschutz in the first months of the occupation of these provinces by the Third Reich. The paper presents the exceptional scale of this act of German genocide against the background of the entire occupied Poland. In this context, the definition and arguments that guided the creation of a new historical term – the 1939 Pomeranian Massacre are presented. On the one hand, this subject is one of the best researched occurrences of the German occupation in Poland, but on the other hand, it still lacks critical review, analytical and problem-solving works and comparative studies on other mass German crimes of 1939–1945 (for example *Intelligenzaktion*), committed against the civilians during the World War II.

Keywords: 1939 Pomeranian Massacre, Volksdeutscher Selbstschutz, German crimes 1939–1945, German genocide, genocide, German occupation of Poland, *Intelligenzaktion*, Gdansk Pomerania, World War II

Już w czasie wojny w środowisku polskiego podziemia istniała świadomość, że skala terroru podczas pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej była największa na ziemiach zachodnich II Rzeczypospolitej, wcielonych w październiku 1939 r. do III Rzeszy. W listopadzie 1942 r. pracownicy Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj na łamach podziemnego periodyku „Ziemie Zachodnie Rzeczypospolitej” pisali: „Żadna z ziem, żaden z krajów podbitych nie przeżył takiego natężenia terroru i akcji gestapo, co Ziemie Zachodnie w pierwszym roku wojny”³. Już wtedy wiedzia-

³ B. Chrzanowski, *Co wiadano o Selbstschutzu podczas okupacji* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 276.

no także, że wśród wszystkich ziem anektowanych terror niemiecki w sposób szczególny dotknął Pomorze Gdańskie. Bogdan Chrzanowski, wieloletni badacz Polskiego Państwa Podziemnego w tym regionie, często przytaczał następujący fragment artykułu *Prawda o Pomorzu* z 1943 r.: „kto nie przeżył tych lat okupacji na Pomorzu, ten nie może sobie wyobrazić tamtego piekła. Bo Pomorze znalazło się na samym dnie piekła okupacyjnego [...] były wioski, szczególnie w dolinie nadwiślańskiej, w których nie ocalał ani jeden Polak, jeśli w porę nie uciekł. Lasy między Chełmnem a Grudziądem kryją tysiące mogił, wykopanych przez spoczywające w nich ofiary. Nie było różnicy między mężczyzną a kobietą i dzieckiem. Od samego początku noce rozbrzmiewały krzykiem, płaczem, wystrzałami karabinów”⁴. Już wtedy w prasie konspiracyjnej, nie dysponując jeszcze żadnymi badaniami naukowymi ani dokumentacją ekshumacyjną, podawano, że w pierwszych miesiącach okupacji na Pomorzu Gdańskim rozstrzelano od 20 tys. do 50 tys. osób⁵. Zarówno ten wyższy, jak i niższy szacunek jest znacznie większy od skali zbrodni niemieckiego okupanta w 1939 r. w każdym innym regionie okupowanej Polski⁶.

DZIEDZICTWO

Badania naukowe nad eksterminacją ludności cywilnej na omawianym obszarze zaczęły się od razu po zakończeniu okupacji niemieckiej. Były prowadzone z reguły na poziomie powiatów, a ich główny cel stanowiło ustalanie imiennych list ofiar. Jako pierwsze, w lipcu 1945 r., zostało wydane opracowanie Emila Ogłózy dotyczące powiatu toruńskiego⁷. Rok później Waldemar Dreas wydał książkę opisującą powiat bydgoski, której duża część dotyczy wydarzeń z jesieni 1939 r.⁸ W roku 1947 opublikowano niezwykle cenną pracę poświęconą powiatowi chojnickiemu⁹. Szczególna intensyfikacja badań w latach 1945–

⁴ *Ibidem*, s. 277.

⁵ A. Gąsiorowski, *Wojna obronna i jesień 1939 roku na Pomorzu w świetle wydawnictw konspiracyjnych z lat 1939–1945* [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński, W. Jastrzębski, Toruń–Bydgoszcz 2001, s. 159. Por. *Wokół strat ludności pomorskiej w latach (1939–1945). Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.

⁶ Najczęściej w historiografii przyjmuje się, że „do końca roku 1939 szwadrony śmierci Selbstschutzu wraz z grupami operacyjnymi Policji Bezpieczeństwa zamordowały łącznie ponad 40 000 osób, z czego około 30 000 ofiar zginęło w okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, 10 000 – w okręgu Rzeszy Kraj Warty, 1500 – na wschodnim Górnym Śląsku i 1000 – w rejencji ciechanowskiej. W Generalnym Gubernatorstwie [...] ofiarą egzekucji padło 5000 osób. Poza tym do końca roku na zajętych obszarach Polski zamordowano co najmniej 7000 Żydów”. Zob. J. Böhler, *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011, s. 170. C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 74.

⁷ E. Ogłóza, *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945.

⁸ *Powiat bydgoski oskarża*, oprac. W. Dreas, Bydgoszcz 1946.

⁹ *Chojnice w latach 1939–1945*, Chojnice 1947. W 2024 r. opublikowano reedycję tej fundamentalnej pracy.

1948 była związana ze zbieraniem dokumentacji na potrzeby ostatniego z siedmiu procesów przed Najwyższym Trybunałem Narodowym (NTN), a mianowicie sprawy Alberta Forstera, gauleitera Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Akta z tego postępowania do dziś pozostają podstawowym źródłem wiedzy na omawiany temat. Podobnie jak w innych regionach Polski, pierwszymi historykami dziejów okupacji byli prokuratorzy, biegli i sędziowie NTN, do których należało nie tylko zebranie materiału dowodowego przeciwko sprawcom, lecz także całościowe opisanie terroru niemieckiego¹⁰. W tym czasie na Pomorzu Gdańskim i Kujawach, od Piaśnicy koło Wejherowa po Skrwilno koło Rypina, szukano grobów pomordowanych Polaków, dokonywano ekshumacji zwłok oraz ich godnego pochówku. Protokoły zeznań świadków i protokoły ekshumacyjne z tego okresu są wciąż najważniejszymi źródłami historycznymi. Jednak w co najmniej trzydziestu miejscach kaźni nie odnaleziono ciał ofiar, tylko puste groby. Zwłoki zostały spalone przez Niemców rok wcześniej, w ramach akcji zacierania śladów zbrodni (akcja 1005)¹¹.

W latach pięćdziesiątych XX w. nastąpił zastój w badaniach, spowodowany marginalizacją Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i wygaszeniem aktywności jej struktur okręgowych¹². Zamrożona została także działalność wydawnicza rozmaitych organizacji regionalnych, w tym kaszubskich¹³. Zwiastunem powrotu do prac poświęconych eksterminacji ludności cywilnej Pomorza Gdańskiego w 1939 r. był artykuł sędziego Jana Skorzyńskiego z 1958 r. na temat Selbstschutzu, poświęcony głównie działalności Selbstschutzu Westpreussen¹⁴. Najważniejsze opracowania dotyczące omawianej tematyki powstały w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. W tym czasie reaktywowano działalność Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku i Bydgoszczy, podejmowano także śledztwa, z których wiele dotyczyło zbrodni z jesieni 1939 r. Niektórzy prokuratorzy publikowali wyniki swoich prac w postaci artykułów¹⁵. Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce zintegrowała także grupę badaczy akademickich, zajmujących się okupacją niemiecką, w tym badaczy zbrodni

¹⁰ Zob. T. Ceran, „Mysząc Lemkinem”. Pojęcie ludobójstwa w wyrokach Najwyższego Trybunału Narodowego (1946–1948) [w:] *Ludobójstwo. Nieludzkie zbrodnie czasu wojny i pokoju. Prawo – polityka – historia*, t. 1, red. E. Habowski, Warszawa 2023, s. 179–191.

¹¹ T. Ceran, *Intelligenzaktion na Pomorzu. Zbrodnia pomorska 1939* [w:] *Zbrodnie niemieckie na inteligencji polskiej w pierwszym okresie okupacji (1939–1940)*, red. B. Rudawski, Poznań 2023, s. 79.

¹² Zob. Ł. Jasiński, *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*, przedmowa P. Machcewicz, Gdańsk–Warszawa 2018, s. 148–170.

¹³ Zob. B. Chrzanowski, *Badania nad okupacją Pomorza ze szczególnym uwzględnieniem Kaszub* [w:] *Badania kaszuboznawcze w XX wieku. Materiały pokonferencyjne*, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2001, s. 198–221.

¹⁴ J. Skorzyński, *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. 10, s. 8–22.

¹⁵ T. Jaszowski, T. Kuta, *Werner Kampe. Amator zbrodni*, Bydgoszcz 1967; E. Pyszczyński, „Akcja Tannenberg” w Bydgoszczy w okresie od 5 IX do 20 XI 1939 r. [w:] *Z okupacyjnych dziejów Bydgoszczy*, red. J. Sziling, Warszawa–Poznań 1977.

omawianych w niniejszym artykule¹⁶. Szczególną rolę wśród nich odegrały trzy osoby: Barbara Bojarska, Włodzimierz Jastrzębski i Jan Sziling. W przypadku tej pierwszej tematyka zbrodni dokonanych na Pomorzu Gdańskim stała się głównym tematem twórczości przez cały okres jej aktywności naukowej. W związku z tym Józef Borzyszkowski trafnie nazwał ją „badaczką krwawej pomorskiej jesieni 1939 r.”¹⁷

Metoda pracy Bojarskiej składała się z badań terenowych i kwerendy archiwalnej. Pierwsze z nich obejmowały dotarcie do świadków zbrodni, spisanie ich relacji, wizję lokalną w miejscu badanych wydarzeń, a także poszukiwanie materiałów w powiatowych oddziałach Związku Bojowników o Wolność i Demokrację oraz prezydiach powiatowych rad narodowych. Efektem jej pracy były artykuły naukowe, publikowane najczęściej w „Przeglądzie Zachodnim”, w których często zamieszczała spisane przez siebie świadectwa. Na początku przedstawiła zbrodnie Wehrmachtu w Wielkopolsce, na ziemi łódzkiej i Mazowszu (nalot na Wieluń, Sulejów, zbrodnie w Złoczewie¹⁸). Później skupiła się na Pomorzu Gdańskim i działalności Selbstschutzu Westpreussen. W rezultacie napisała serię artykułów, m.in. o masowej kaźni w Piaśnicy (w którym w całości przytoczyła zeznania odnalezionego przez siebie jedyne go świadka wydarzeń – Elżbiety Ellewart¹⁹), o eksterminacji Polaków w powiecie Chełmno²⁰ oraz w Świeciu²¹ oraz o obozach zniszczenia w powiecie sępoleńskim²². Później powstały teksty poświęcone eksterminacji polskiej ludności cywilnej w powiatach tucholskim i wąbrzeskim²³.

¹⁶ Zob. *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980; *Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939–1945. Sesja 14–15 listopada 1985*, Warszawa 1988.

¹⁷ Zob. J. Borzyszkowski, *Barbara Bojarska (1920–2018) – badaczka „Krwawej Pomorskiej Jesieni” 1939 r., autorka monografii „Piaśnica” i... sagi rodu Przewoskich*, „Acta Cassubiana” 2019, t. 21, s. 411–418. W 1958 r. Bojarska, z wykształcenia ekonomistka, została zatrudniona w Instytucie Zachodnim w Poznaniu w Sekcji, a potem Pracowni Badań nad Okupacją Hitlerowską. Pracowała tam do przejścia na emeryturę w 1981 r. Jej opiekunem naukowym był prof. Karol Marian Pospieszalski, przed wojną sędzia sądu grodzkiego w Tczewie, a po 1945 r. jeden z najwybitniejszych polskich badaczy okresu okupacji niemieckiej.

¹⁸ B. Bojarska, *Zniszczenie miasta Wielunia w dn. 1 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 2, s. 305–317; *eadem*, *Nalot na Sulejów w dniu 4 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 3, s. 125–136; *eadem*, *Zbrodnie Wehrmachtu w Złoczewie*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 3, s. 105–109.

¹⁹ *Eadem*, *Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem*, „Przegląd Zachodni” 1964, nr 2, s. 350–367.

²⁰ *Eadem*, *Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chełmno nad Wisłą w 1939 roku*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 3–4, s. 128–142.

²¹ *Eadem*, *Zbrodnie niemieckie na terenie powiatu Świecie nad Wisłą (1939 r.)*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 1, 98–118.

²² *Eadem*, *Obozy zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 1, s. 123–134.

²³ *Eadem*, *Eksterminacja polskiej ludności powiatu tucholskiego w okresie działalności Selbstschutzu*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1968, t. 19, s. 15–50; *eadem*, *Udział mniejszości niemieckiej w eksterminacji ludności polskiej powiatu wąbrzeskiego w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne” 1971, t. 36, nr 2, s. 90–103.

W czasie gdy Bojarska prowadziła badania dotyczące eksterminacji w poszczególnych powiatach, ukazała się pierwsza synteza dotycząca szeroko rozumianej eksterminacji Polaków na Pomorzu Gdańskim pióra prawnika i historyka prawa Donalda Steyera. Jego praca dotyczyła całej okupacji, ale trzy z pięciu rozdziałów traktowały o pierwszych miesiącach rządów niemieckich. To wtedy fala terroru była największa i choć później również zdarzały się masowe egzekucje, nigdy już nie osiągnęła choćby zbliżonego poziomu. Już w tym czasie najważniejszym problemem badawczym było wiarygodne oszacowanie liczby zamordowanych. Według Steyera, podczas całej okupacji na Pomorzu Gdańskim miała ona wynieść 120 tys., z czego 50 tys. poniosło śmierć jesienią 1939 r.²⁴

Badania Bojarskiej, dotyczące poszczególnych powiatów, miały doprowadzić do napisania syntezy, która byłaby jednocześnie jej dysertacją doktorską. Prace nad tą książką trwały blisko dekadę. Karol M. Pospieszalski wskazywał później, że nie powstała ona przy biurku, podkreślając znaczenie badań terenowych autorki²⁵. W 1972 r. Instytut Zachodni opublikował tę rozprawę pod tytułem: *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*²⁶. Przez ponad pół wieku była to jedyna całościowa monografia na ten temat. 20 października 1939 r. dr Franz Röder, dowódca Einsatzkommando 16, donosił, że mimo całej bezwzględności udało się wymordować tylko ułamek ludności polskiej w Prusach Zachodnich (szacunkowo 20 tys. osób). Biorąc to pod uwagę oraz wiedząc, że masowa akcja eksterminacyjna trwała dwukrotnie dłużej, Bojarska doszła do wniosku, że masowe morderstwa pochłonęły ok. 40 tys. ofiar²⁷.

Dwa lata później Jastrzębski opublikował pracę *Terror i zbrodnia*, dotyczącą eksterminacji bezpośredniej w rejencji bydgoskiej Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945. Największą zaletą tej publikacji jest zamieszczenie ok. 4400 nazwisk ofiar, z których aż 3513 zostało rozstrzelanych jesienią 1939 r.²⁸

Monografia Piaśnicy została opublikowana dopiero w 1978 r. przez wydawnictwo Ossolineum²⁹. W 1989 r. ukazało się jej wydanie drugie, w 2001 – trzecie, w 2009 – czwarte, w 2018 – piąte, a w 2022 szóste. Było to możliwe dzięki staraniom lokalnych działaczy społecznych, samorządu miasta i gminy Wejherowo oraz działającego od 1996 r. Stowarzyszenia Rodzin Piaśnickich. Z czasem uzupełniano i rozszerzano listę ofiar tej

²⁴ D. Steyer, *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdynia 1967, s. 161.

²⁵ K.M. Pospieszalski, *Instytut Zachodni – Wielkopolski Ośrodek Myśli Politycznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, t. 54, nr 4, s. 104.

²⁶ B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972.

²⁷ *Ibidem*, s. 132. Szerzej na temat szacunkowej liczby ofiar zob. B. Chrzanowski, *Dotychczasowe próby ustalenia strat na terenie Pomorza Gdańskiego w latach II wojny światowej* [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej...*, s. 173–181.

²⁸ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 266.

²⁹ B. Bojarska, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978.

zbrodni, m.in. dzięki pracy Elżbiety Grot, od 427 nazwisk w wydaniu pierwszym do 852 w czwartym i następnych. Do dziś wspomniana praca jest jedyną monografią na ten temat³⁰.

Rok po ukazaniu się tego opracowania, dotyczącego najprawdopodobniej największego miejsca kaźni na Pomorzu, wydano pierwszą i jak dotąd jedyną syntezę polityki niemieckiej w tym regionie autorstwa Szilinga i Jastrzębskiego. Rozdział III, pióra drugiego z nich, został poświęcony eksterminacji Polaków i Żydów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945³¹. Zdaniem autora, jesienią 1939 r. zamordowano ich od 36 tys. do 42 tys.³² W tym samym roku Bojarska opublikowała ważny artykuł na temat głównych sprawców omawianych zbrodni – formacji Selbstschutz Westpreussen³³.

W latach sześćdziesiątych XX w. Sziling i Jastrzębski rozpoczęli publikowanie artykułów dotyczących okresu okupacji niemieckiej w monografiach poświęconych dziejom poszczególnych miast Pomorza i Kujaw, wiele miejsca przeznaczając w nich na opisanie eksterminacji z pierwszych miesięcy rządów nazistów. Ten kierunek badań będzie kontynuowany, zarówno przez nich³⁴, jak i przez Grzegorza

³⁰ Por. Z. Milczewski, *Wejherowo i powiat morski wrzesień 1939 – maj 1945. Kronika*, Gdańsk 1991; M. Tomkiewicz, *Nowy stan badań nad zbrodnią popełnioną w 1939 roku w lasach piasinickich* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021. Alojzy Męclewski liczbę ofiar w Piasnicy oszacował na ok. 6 tys. Zob. A. Męclewski, *Neugarten 27. Z dziejów gdańskiego gestapo*, Warszawa 1974, s. 123.

³¹ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 70–140. Zob. B. Bojarska, [rec.] W. Jastrzębski, J. Sziling, „Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945”, *„Przegląd Zachodni”* 1980, nr 2.

³² W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska...*, s. 103.

³³ B. Bojarska, *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. 29.

³⁴ J. Sziling, *Okupacja hitlerowska w Kruszwicy w latach 1939–1945* [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grzeszkowiak, Toruń 1965; *idem*, *Dzieje Chełmna i powiatu w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945). Akcja eksterminacyjna ludności polskiej przez Selbstschutz* [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968; *idem*, *Lata okupacji hitlerowskiej* [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, red. K. Jasiński, t. 2, Warszawa 1980; *idem*, *W latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2, red. M. Biskup, Warszawa 1982; *idem*, *Ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX w.*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1987; *idem*, *Chełmno w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945* [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Toruń 1987; *idem*, *Z dziejów Włocławka w latach okupacji niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: *Lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001; *idem*, *Pod hitlerowskim jarzmem (1939–1945)* [w:] *Historia Wąbrzeźna*, t. 1, red. K. Mikulski, Wąbrzeźno 2005; *idem*, *Germanizacja Torunia* [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski odrodzonej i okupacji niemieckiej 1920–1945*, red. M. Biskup, Toruń 2006; W. Jastrzębski, *Lata wojny i okupacji* [w:] *Koronowo – zarys dziejów miasta*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1968; *idem*, *Lata okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Szubina*, red. M. Biskup, Poznań–Warszawa 1974; *idem*, *Czersk w latach wojny i okupacji hitlerowskiej* [w:] *Czersk – przeszłość i teraźniejszość*, red. S. Kalembka, Bydgoszcz 1984; *idem*, *W latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Świekatowa i okolic*, red. W. Jastrzębski, Świekatowo 1997; *idem*, *Radziejów lat wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Radziejów poprzez stulecia*, red. D. Karczewski, Włocławek–Radziejów 2002; *idem*, *Bydgoszcz pod niemieckim zarządem wojskowym (wrzesień–październik 1939)* [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2,

Berendta³⁵ oraz wielu innych historyków po 1990 r., kiedy Polska odzyskała samorządność i wiele miast, gmin oraz powiatów chciało mieć aktualną monografię historyczną dotyczącą ich dziejów.

Autorzy wszystkich prac, które powstały w PRL i z których wiele weszło do kanonu omawianej tematyki, mieli bardzo ograniczone możliwości prowadzenia kwerend w archiwach niemieckich lub nie mieli ich wcale. Dlatego w ich publikacjach dominowała perspektywa ofiar, natomiast nie rozwinęły się badania nad sprawcami zbrodni (*Täterforschung*). Zjawisko to dotyczy nie tylko Pomorza. Dopiero na przestrzeni ostatnich dwóch dekad polska historiografia nadrabia zaległości w tym zakresie³⁶.

Już od początku omawianych badań dużą wagę przywiązywano do publikacji źródeł. Były one zamieszczane w większości artykułów i książek poświęconych poszczególnym miejscom kaźni. Już w 1967 r. polscy historycy wydali dokumenty sporządzone w języku niemieckim i polskim, dotyczące pierwszych miesięcy okupacji w Bydgoszczy, w tym raporty *Einsatzgruppen*³⁷. Wartościowe są także inne publikacje źródłowe³⁸. Najważniejsze z nich to opracowanie Szilinga z 1989 r. Eksterminacji bezpośredniej dotyczy 27 spośród 88 zamieszczonych w nim dokumentów³⁹.

Historiografia niemiecka nie zajmowała się *stricto* zbrodniami niemieckimi na Pomorzu z jesieni 1939 r., co nie oznacza, że temat ten był w niej nieobecny czy pomijany. Już Martin Broszat zauważył wyjątkowe natężenie terroru w omawianym czasie i regionie⁴⁰. W 1992 r. ukazała się najważniejsza publikacja niemiecka na ten temat – pierw-

cz. 2: 1939–1945, red. M. Biskup, Bydgoszcz 2004; *idem*, *Powiat chojnicki w latach 1920–1945* [w:] *Przeszłość i teraźniejszość powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, B. Kufel, Chojnice 2002; *idem*, *Tuchola w latach 1939–1945* [w:] *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, red. W. Jastrzębski, J. Szwanowski, Bydgoszcz–Tuchola 2010; *idem*, *Sępólno Krajeńskie w latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Sępólna Krajeńskiego*, red. Z. Biegański, Sępólno Krajeńskie 2010; *idem*, *Trzecia Rzesza Niemiecka (1939–1945)* [w:] *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. 1: *Przeszłość i teraźniejszość ziemi chojnickiej*, red. J. Knopek, Chojnice 2013.

³⁵ G. Berendt, *Pod rządami hitlerowców (1939–1945)* [w:] *Dzieje Krokowej i okolic*, red. A. Groth, Gdańsk 2002; *idem*, *Pod rządami hitlerowców* [w:] *Historia Pucka*, red. A. Groth, Gdańsk 1998; *idem*, *W dniach wojny 1939 roku i okupacji niemieckiej* [w:] *Dzieje gminy Wejherowo*, red. B. Breza, Wejherowo 2013; *idem*, *W okresie międzywojennym i II wojny światowej (1920–1945)* [w:] *Historia Pruszcza Gdańskiego do 1989 roku*, red. B. Śliwiński, Pruszcz Gdański 2008.

³⁶ Zob. T. Ceran, *Biografia sprawcy – biografia ofiary. Podobieństwa i różnice. Zarys problematyki* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 7, cz. 1, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 345–353.

³⁷ T. Esman, W. Jastrzębski, *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, Bydgoszcz 1967.

³⁸ S. Kamiński, *Materiały do działalności SS-Wachsturmbann „Eimann” na terenie Gdańska i Pomorza (wrzesień–grudzień 1939 r.)*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. 39, z. 2, s. 77–87; J. Sziling, *Przyczynek do pierwszych dni okupacji hitlerowskiej na Pomorzu Gdańskim w 1939 r.*, „Biuletyn Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1982, t. 31, s. 295–307.

³⁹ *Jesień 1939. Dokumentacja pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim*, oprac. J. Sziling, Toruń 1989, s. 69–128.

⁴⁰ M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1919–1945*, Stuttgart 1961 (wyd. polskie: *Narodowosocjalistyczna polityka w sprawie Polski*, Warszawa–Poznań 1966, s. 61–62).

sza monografia Selbstschutzu, która w dużej części dotyczyła działalności Selbstschutzu Westpreussen⁴¹. Wiele informacji zawiera także biografia pretekstowa Forstera pióra Dietera Schenka⁴². Dalsze wiadomości znajdziemy w syntetycznych opracowaniach dotyczących zbrodni Wehrmachtu i Einsatzgruppen w naszym kraju⁴³, a także w opublikowanych w całości raportach tej ostatniej formacji z okupowanej Polski⁴⁴. Wiele miejsca Selbstschutzu – kluczowej organizacji w kontekście zbrodni na Pomorzu – i „partycypacji w przemoc” tamtejszych Niemców poświęcił Daniel Brewing w cennej monografii *W cieniu Auschwitz*, choć mylnie przedstawił masowe zabójstwa Polaków jako jednorazowe, niepowiązane ze sobą wydarzenia⁴⁵. Trudno jest także znaleźć biografie Adolfa Hitlera, Heinricha Himmlera, Josepha Goebbelsa czy ogólną syntezę na temat III Rzeszy lub II wojny światowej pióra zagranicznego badacza, w której nie ma choćby wzmianki o egzekucjach na Pomorzu w 1939 r. Jednak historycy spoza Polski z reguły nie przywiązują wagi do geograficznego zróżnicowania terroru niemieckiego w tym czasie. Niektórzy odnotowują tylko, że był on wówczas największy w omawianym regionie, jednak nie próbują wyjaśnić przyczyn tego zjawiska⁴⁶.

KONTYNUACJA

W ciągu ostatnich dwóch dekad nastąpiło ożywienie badań nad omawianą tematyką. Jego efektem są przede wszystkim monografie poszczególnych miejsc kaźni. Większość prac, odwołując się do źródeł niemieckich (przede wszystkim z Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu), uwzględnia perspektywę nie tylko ofiar,

⁴¹ Ch. Jansen, A. Weckbecker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/1940*, München 1992.

⁴² D. Schenk, *Hitlers Mann in Danzig. Gauleiter Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000 (wyd. polskie: *Albert Forster – gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002).

⁴³ J. Böhrer, *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Bonn 2006 (wyd. polskie: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009); idem, *Überfall. Deutschlands Krieg gegen Polen*, Frankfurt am Main 2009 (wyd. polskie: *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011); J. Böhrer, K.M. Mallmann, J. Matthaus, *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, Darmstadt 2008 (wyd. polskie: *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009); H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985.

⁴⁴ *Die Berichte der Einsatzgruppen aus Polen 1939*, red. S. Lehnstaedt, J. Böhrer, Berlin 2013.

⁴⁵ D. Brewing, *Im Schatten von Auschwitz. Deutsche Massaker an polnischen Zivilisten 1939–1945*, Darmstadt 2016 (wyd. polskie: *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, Poznań 2019).

⁴⁶ Np. A. Kay, *Imperium zniszczenia. Historia nazistowskiej masowej zagłady*, przeł. A. Bukowski, J. Środa, Poznań 2024, s. 75–76; V. Ullrich, *Hitler. Upadek zła 1939–1945*, przeł. M. Antkowiak, Warszawa 2021, s. 74; P. Longerich, *Himmler. Buchalter śmierci*, przeł. S. Szymański, J. Skowroński, Warszawa 2014, s. 526 i n.

lecz także sprawców zbrodni. Pojawiły się w nich także zweryfikowane na nowo, imienne listy zamordowanych. W ostatnich latach powstały monografie dotyczące masowych egzekucji w następujących miejscach: Łopatkach koło Wąbrzeźna, Karolewie i Radzimiu (pow. sępoleński), Paterku koło Nakła nad Notecią, Sadkach (pow. wyrzyski), tzw. Dolinie Śmierci w Bydgoszczy, Szpęgawsku koło Starogardu Gdańskiego, Buku Góralskim i Nowej Wsi (gm. Jabłonowo Pomorskie), w lesie Zajączek koło Skórcza (pow. starogardzki) oraz Mniszku-Grupie (pow. świecki)⁴⁷. Kompleksowo zostały zbadane zbrodnie niemieckie w powiatach tucholskim, kościerskim, rypińskim i lipnowskim⁴⁸. Monika Tomkiewicz szczegółowo opisała analogiczne wydarzenia w powiecie kartuskim i tczewskim oraz egzekucję z 1939 r. w Gdyni⁴⁹. Badania Józefa Milewskiego z lat siedemdziesiątych XX w., dotyczące powiatu starogardzkiego, doczekały się kontynuacji w postaci książki Mateusza Kubickiego⁵⁰. Twórczej kontynuacji doczekały się także prace Skorzyńskiego i Bojarskiej dotyczące Selbstschutzu, do tej pory traktowanego jako swoisty dodatek do występków Wehrmachtu i Einsatzgruppen⁵¹. W 2021 r. powstała pierwsza całościowa monografia tej organizacji, w której porównano jej aktywność w różnych częściach okupowanej Polski. Przez lata narracja o zbrodniach niemieckich dokonanych w naszym kraju na początku wojny i okupacji była zdominowana przez analizę działalności Wehrmachtu i SS. Tym

⁴⁷ T.S. Ceran, *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnie w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014; I. Mazanowska, *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017; T.S. Ceran, *Paterki 1939. Zbrodnie i pamięć / Memory and Crime*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018; K. Drozdowski, *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018; *Sadki. 80 lat po Zbrodni Pomorskiej 1939 roku*, red. M. Damazyn, Sadki 2019; M. Kubicki, *Zbrodnie w Lesie Szpęgawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019; E. Rzepka, *Buk Góralski – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021; *eadem*, *Nowa Wieś 1939 – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021; I. Mazanowska, *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022; M. Kubicki, *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z okresu II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023; *idem*, *Zbrodnie w Mniszku-Grupie 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2025.

⁴⁸ W. Kozłowski, *Powiat tucholski w latach drugiej wojny światowej. Wrzesień 1939 – maj 1945*, Tuchola 1995; *Kościerzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej*, red. A. Gąsiorowski, Kościerzyna 2009; *Zbrodnie niemieckie na ziemi dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019.

⁴⁹ E. Rojowska, M. Tomkiewicz, *Gdynia 1939–1945 w świetle źródeł niemieckich i polskich. Aresztowania, egzekucje, wysiedlenia ludności cywilnej narodowości polskiej*, Gdynia 2009; M. Tomkiewicz, *Zbrodnie pomorska 1939 r. w powiecie tczewskim. Sprawcy, ofiary, pamięć, odpowiedzialność*, „Rocznik Gdański” 2020, t. 80; *eadem*, *Zbrodnie pomorska 1939 roku w powiecie kartuskim*, Kartuzy 2024.

⁵⁰ J. Milewski, *Dzieje Starogardu Gdańskiego (miasto i powiat)*, Gdynia 1959; *idem*, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977; M. Kubicki, *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024.

⁵¹ A. Lasik, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i w Wielkopolsce w latach 1939–1940. Studia z dziejów pogranicza kujawsko-pomorskiego*, red. A. Mietz, P. Szczepankiewicz, t. 1, Bydgoszcz–Wierzbinek 2011; *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016; W. Trzeciakowski, *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.

samym na wydarzenia pomorskie, w których kluczową rolę – w przeciwieństwie do innych regionów – odegrał Selbstschutz, pozostawało niewiele miejsca⁵².

Kontynuacji doczekało się także wydawanie źródeł dotyczących omawianego zagadnienia, a dotyczących przeważnie pojedynczych miejsc kaźni⁵³. W 2018 r. Sylwia Grochowina i Katarzyna Kącka opublikowały obszerny zbiór dokumentów w języku polskim i niemieckim, dotyczący polityki władz III Rzeszy na Pomorzu Gdańskim. Celem publikacji było przedstawienie możliwie szerokiego spektrum działań okupanta, dlatego tylko dziesięć spośród 150 zamieszczonych w pracy dokumentów dotyczy eksterminacji bezpośredniej⁵⁴. Wydaje się, że ich ilość i dobór nie oddają znaczenia wydarzeń z jesieni 1939 r. i ich wpływu na przebieg całej okupacji na tym terenie. Obecnie w Delegaturze Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy trwają prace na wydaniem dwóch tomów dokumentów dotyczących eksterminacji ludności cywilnej z jesieni 1939 r. na terenie wszystkich 23 powiatów przedwojennego województwa pomorskiego⁵⁵.

Kontynuacji doczekały się także badania, przede wszystkim Szilinga, dotyczące eksterminacji Żydów na Pomorzu, w postaci opracowań Grzegorza Berendta, Tomasza Kawskiego i innych⁵⁶. Rozczarowuje natomiast praca Marii Wardzyńskiej, która w 2009 r.,

⁵² W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940, red. I. Mazanowska, T.S. Cerań, M. Przegiętka, Warszawa 2021.

⁵³ R. Borchers, E. May, *Jesień 1939 roku w Kościerzynie*, „Acta Cassubiana” 2008, nr 10; S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009; T. Cerań, *Dzieciństwo w 1939 r. Zbrodnia w Brudzawkach*, „Dzieje Najnowsze” 2014, t. 44, nr 2, s. 151–162; G. Berendt, *Działalność Einsatzkommando 1005 na Pomorzu Gdańskim* [w:] *Kaszubi – Pomorze – Gdańsk. W kręgu pytań o kulturę, historię i tożsamość. Księga Jubileuszowa Profesora Józefa Borzyszkowskiego z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. C. Obracht-Prondzyński, T. Rembalski, K. Lewalski, Gdańsk 2016; M. Damazyn, *Zbrodnia pomorska w Sadkach. Dokumenty źródłowe*, Sadki 2019.

⁵⁴ S. Grochowina, K. Kącka, *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim. Dokumentacja wybranych problemów*, Toruń 2018.

⁵⁵ *Zbrodnia pomorska 1939. Dokumentacja terroru niemieckiego*, t. 1, red. I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, T. Cerań, Bydgoszcz–Warszawa 2025. Tom 2 zostanie wydany w 2026 r.

⁵⁶ J. Sziling, *Ludność żydowska w rejencji bydgoskiej i kwidzyńskiej. Eksterminacja i wysiedlenia*, Warszawa 1983; *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, Bydgoszcz 1983; J. Sziling, *Eksterminacja Żydów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* [w:] *Emancypacja, asymilacja, antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992; G. Berendt, *Żydzi na obszarze Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021; *idem, Żydzi w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945* [w:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, red. G. Berendt, Gdańsk 2010; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2012; M. Krajewski, *Byli z Ojczyzny mojej. Zagłada ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Rypin 1990; T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, red. T. Kawski, Bydgoszcz 2008; T. Kawski, *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej z 1947 r.”*, „Kronika Bydgoska” 1999, t. 19; M. Tomkiewicz, T. Cerań, *Polacy ratujący Żydów na terenie przedwojennego województwa pomorskiego w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.

opisując Direkte Aktion na Pomorzu, bezrefleksyjnie powieliła dane dotyczące liczby ofiar z wcześniejszych opracowań, choć należy docenić całościowy aspekt jej publikacji⁵⁷.

Uznając ogromny dorobek badaczy akademickich i regionalistów, który jedna osoba z trudem zdoła współcześnie zgłębić, trudno nie zauważyć, że w większości dotyczy on pojedynczych miejsc kaźni, ewentualnie powiatów, niewiele jest natomiast ujęć syntetycznych. Używając metafory – skupiamy się na pojedynczych drzewach, rzadko dostrzegając cały las. Dominują prace z historii wydarzeniowej, których celem jest ustalenie jak największej liczby szczegółów dotyczących konkretnych zbrodni. Wielu autorów jest przekonanych, że lepsze zrozumienie omawianych wydarzeń zależy od tego, ile faktów uda nam się jeszcze ustalić. W mojej ocenie sam opis zdarzeń, mniej lub bardziej drobiazgowy, ale pozbawiony omówienia ich przyczyn, nie jest wystarczający. Nie sądzę, by był to truizm niewart przypominania. Mało jest nowych interpretacji, niechętnie podejmowane są próby syntezy, gdyż historycy sądzą, że będzie ona możliwa dopiero po opisanu na nowo wszystkich (albo co najmniej większości) miejsc kaźni. Tymczasem co pewien czas badania szczegółowe należy kończyć ujęciem syntetycznym, a fakty powinny być punktem wyjścia dla nowych interpretacji. Historia problemowa nie jest przeciwieństwem historii wydarzeniowej, tylko jej zwieńczeniem i koniecznym dopełnieniem. Trudno nie dojść do przekonania, że polska historiografia często ogranicza się do dostarczenia materiału faktograficznego dla badaczy zachodnich, którzy potrafią tworzyć z niego większe narracje i przekuć fakty w intrygujące interpretacje dotyczące nie tylko Pomorza, lecz całej II wojny światowej⁵⁸. Należy też zauważyć, że mimo istnienia wielu opracowań, do tej pory badania nad omawianymi zbrodniami nie przełożyły się na większą obecność tego zagadnienia w przedstawianiu historii niemieckiej okupacji w Polsce oraz dziejów II wojny światowej.

TERMINOLOGIA

Większość historyków, pisząc o pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej na Pomorzu, raczej nie przywiązywała wagi do używanych terminów i posługiwała się językiem źródeł. W ten sposób powielano terminologię sprawców, nazywając masowe zabijanie ludności cywilnej różnego rodzaju „akcjami” (*Intelligenzaktion* – „akcja przeciwko

⁵⁷ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacje niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 144–185.

⁵⁸ „Agresję Niemiec na Polskę można zrozumieć lepiej, jeśli uzna się ją za końcowy etap nieskoordynowanych przeważnie dążeń do utworzenia nowych imperiów terytorialnych w latach trzydziestych XX w., a nie za konflikt, który otwiera drugą wojnę światową, jak to się zazwyczaj przyjmuje”. Jedną z interesujących interpretacji jest postrzeganie okupacji niemieckiej w Polsce w aspekcie nie tylko imperializmu, lecz także kolonializmu. Zob. R. Overly, *Krew i zgliszcz. Wielka wojna imperiów 1931–1945*, t. 1, przeł. T. Fiedorek, Poznań 2023, s. 132–133; R. O’Sullivan, *Nazi Germany, Annexed Poland and Colonial Rule: Resettlement, Germanization and Population Policies in Comparative Perspective*, London 2023.

inteligencji”, *Gewaltaktion* – „akcja siłowa”, *Säuberungsaktion* – „akcja oczyszczania”, *Ausrottungsaktion* – „akcja wytępienia”, *Direktaktion* – „akcja bezpośrednia”). Moim zdaniem do tej pory historiografia nie wypracowała wspólnego naukowego terminu na określenie wszystkich zbrodni niemieckich na Pomorzu, chociaż ich mechanizm był identyczny. Brak jednego terminu utrudniał (choć nie uniemożliwiał) głębszą naukową analizę tego zagadnienia jako pewnej całości oraz szersze zaistnienie tych wydarzeń zarówno w historii Polski, jak i powszechnej. To, co się wydarzyło na Pomorzu i Kujawach w pierwszych miesiącach II wojny światowej, ma nie tylko znaczenie regionalne, lecz także ogólnopolskie i – co więcej – jest ważne z perspektywy dziejów II wojny światowej. Peter Longerich zauważył, że „masowymi rozstrzelaniami w Polsce oraz mordowaniem chorych reżim hitlerowski przekroczył próg systematycznej, rasistowsko umotywowanej polityki zagłady – prawie dwa lata, zanim w 1941 r. przystąpiono do masowego mordowania Żydów”⁵⁹. Trudno o lepszy przykład przekroczenia tej granicy niż omawiana zbrodnia. Z kolei Andrzej Chwalba zauważył, że Piaśnica (którą publicystycznie nazwał „Pomorskim Katyniem 1939”), w której miało zginąć 12–14 tys. ludzi, to do 22 czerwca 1941 r. największa zbrodnia niemiecka w czasie II wojny światowej⁶⁰. Nie da się jednak udowodnić, że we wspomnianym miejscu zginęło aż tyle osób. Zdanie to jednak będzie prawdziwe, jeżeli odniesiemy je do wszystkich mordów dokonanych na Pomorzu – co najmniej 16 tys. ofiar ustalonych na podstawie list imiennych i dokumentacji ekshumacyjnej.

Kilka lat temu zaproponowano wprowadzenie do historiografii nowego pojęcia – zbrodnia pomorska 1939⁶¹. Omawiane wydarzenia były częścią szerszej polityki eksterminacyjnej, którą Niemcy zaczęły realizować w całej okupowanej Polsce. Unikatową skalę terroru uznano za fakt wystarczający, aby z szerszego zjawiska wyodrębnić zbrodnie popełnione właśnie w tym regionie. Chcąc je głębiej analizować, stwierdzono, że należy je także nazwać i poddać nowej interpretacji. Wspomniany powyżej termin zdefiniowano jako eksterminację przez nazistów polskiej ludności cywilnej (głównie inteligencji, ale także rolników i robotników), chorych psychicznie oraz Żydów, której dokonano w pierwszych miesiącach okupacji na terenie przedwojennego województwa pomorskiego⁶².

⁵⁹ P. Longerich, *Hitler. Biografia*, tłum. M. Antkowiak, Warszawa 2017, s. 839.

⁶⁰ Zob. A. Chwalba, *Polska krwawi. Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024, s. 190.

⁶¹ T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939*, „Wiomości Historyczne” 2017, nr 4, s. 4–10.

⁶² Zob. *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939. Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku*, red. T. Ceran, Toruń 2020, s. 8–11. Nie można zapomnieć, że do masowych rozstrzeliwań doszło także na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska (WMG), czego najlepszym przykładem są dwie masowe egzekucje ze stycznia i marca 1940 r. w obozie w Stutthofie, w których łącznie zamordowano 89 Polaków. Według obliczeń Piotra Semkowskiego od września 1939 do marca 1940 r. na terenie WMG zamordowano co najmniej 242 Polaków. Zob. D. Drywa, *Polska matką naszą... Zbrodnie na Polakach z Wolnego Miasta Gdańska w obozie Stutthof w 1940 r.*, Sztutowo 2022; eadem, *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof 1939–1942*, Sztutowo 2015; P. Semków, *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001, s. 129.

Pojęcie „zbrodnia” nazywa adekwatnie to, co się wtedy wydarzyło, przymiotnik „pomorska”⁶³ określa zakres terytorialny – obszar tzw. Wielkiego Pomorza, obejmujący geograficzne Pomorze Gdańskie (Kaszuby, Kociewie, Bory Tucholskie, Krajnę i ziemię chełmińską), ale także Pałuki, Kujawy oraz ziemię dobrzyńską⁶⁴. Omawiana zbrodnia wydarzyła się, jak wyjaśnił jeden z jej sprawców, starosta inowrocławski Otto Hirschfeld, w „okresie rewolucyjnym, kiedy Pomorze zostało obsadzone, ale nie włączone”⁶⁵. Teren został zajęty już przez Wehrmacht, ale trwały działania zbrojne, a omawiany obszar jeszcze nie został formalnie wcielony do Rzeszy. Masowe zabijanie ludności cywilnej rozpoczęło się w okresie, kiedy Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie jeszcze nie istniał, a najważniejsza formacja sprawców – Selbstschutz Westpreussen – funkcjonowała niemal w całości w obrębie przedwojennego województwa pomorskiego. Dlatego, w odróżnieniu od wcześniejszego podejścia, za ramy terytorialne przyjęto nie niemiecką, lecz polską jednostkę terytorialną.

Uwzględnienie w analizie zbrodni także tych powiatów, które znajdowały się w przedwojennym województwie pomorskim, a po 26 października 1939 r. stały się częścią Okręgu Rzeszy Poznań, ma duże znaczenie dla analizy mechanizmu wydarzeń. Listy Polaków, przeznaczonych do rozstrzelania na tych terenach, zatwierdzał dowódca Selbstschutzu Westpreussen, a nie Selbstschutzu Posen. Sprawcy sądzili, że w tym okresie i na tym terenie nie trzeba przejmować się procedurami prawnymi i żadnymi ograniczeniami. W jednym z nielicznych zachowanych dokumentów z końca października 1939 r. czytamy, że „likwidacja będzie możliwa już tylko krótko. Potem niemiecka administracja oraz inne czynniki spoza NSDAP uniemożliwią bezpośrednią akcję”⁶⁶. Narodowosocjalistyczne Niemcy chciały wykorzystać ten czas, aby położyć trwały fundament w procesie depolonizacji Pomorza i zamienienia go w „rasowo czyste” Prusy Zachodnie. Rafał Lemkin pisał

⁶³ Zdaniem niektórych badaczy przymiotnik „pomorska” może być rozumiany w kontekście sprawców i przez to potencjalnie zamazywać faktyczną rolę Niemców w zbrodni. Ofiary, ich zdaniem, były nie Pomorzanami, lecz Polakami. Zob. J. Borzyszkowski, *Rozważania nad badaniami historii niemieckiej okupacji Pomorza podczas II wojny światowej* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką...*, s. 28; M.J. Mazurkiewicz, *Ad vocem tak zwanej zbrodni pomorskiej 1939*, „Wiadomości Historyczne” 2018, nr 1, s. 18–20. Podobne zarzuty można postawić badaczom, którzy posługują się terminem „zbrodnia katyńska” czy „zbrodnia wołyńska”, a także terminem „krwawa pomorska jesień”. Zob. T. Ceran, *Ad vocem do ad vocem. O zbrodni pomorskiej raz jeszcze*, „Wiadomości Historyczne” 2019, nr 1, s. 15–19.

⁶⁴ Województwo pomorskie ze stolicą w Toruniu od 1938 r. składało się z 23 powiatów ziemskich (brodnicki, bydgoski, chełmiński, chojnicki, grudziądzki, inowrocławski, kartuski, kościerski, lipnowski, lubawski, morski, nieszawski, rypiński, sępoleński, starogardzki, świecki, szubiński, tczewski, toruński, tucholski, wąbrzeski, włocławski, wyrzyski) i 5 powiatów grodzkich (Bydgoszcz, Gdynia, Grudziądz, Inowrocław, Toruń).

⁶⁵ *Makabryczna noc. Opis wypadków z nocy z 22/23 października 1939 w więzieniu inowrocławskim na podstawie wyroku I specjalnego sądu niemieckiego w Poznaniu z dnia 23 lipca 1940*, tłum. H. Janowski, Inowrocław 1946, s. 17.

⁶⁶ Zob. *Raport dr. Rudolfa Oebsger-Rödera dowódcy SD-EK 16 Bydgoszcz z końca października 1939 r.* [w:] J. Böhrer, K.M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen w Polsce...*, s. 196–197.

o eksterminacji elit okupowanego państwa: „Ciężkie uszkodzenie mózgu paraliżuje siłę i istnienie całego ciała”⁶⁷.

W analizowanym określeniu rok 1939 wskazuje czas popełnienia zbrodni. Nie jest to określenie precyzyjne, ponieważ eksterminacja pacjentów szpitali psychiatrycznych na Pomorzu trwała jeszcze na początku 1940 r. Mimo to uznałem, że uwzględnienie tylko tego roku jest właściwe, gdyż to wtedy doszło do popełnienia zbrodni w przeszło 400 miejscowościach województwa pomorskiego, a pod jego koniec rozwiązano formacje sprawców – Selbstschutz Westpreussen i Einsatzgruppen. Także sprawozdanie z działalności SS-Wachsturmbann „Eimann” obejmuje okres od września do grudnia 1939 r. Oddział ten nie zakończył wówczas działalności, ale od stycznia 1940 r. jego głównym zadaniem było konwojowanie transportów przy „ewakuacji polskiej ludności do Polski Centralnej”⁶⁸.

Krytycy terminu „zbrodni pomorska 1939” argumentują, że jest on zbędny, ponieważ istnieje już określenie „krwawa pomorska jesień”, mające takie samo znaczenie⁶⁹. Dostrzegając i doceniając fakt, że pojęcie to jest bardzo mocno ugruntowane w lokalnym postrzeganiu przeszłości, nie można nie dostrzec, że ma ono charakter publicystyczny i dotyczy pamięci o masakrze, a nie jej analizy. Do tej pory nie zostało zdefiniowane przez badaczy, nie pojawiło się w tytule żadnego opracowania naukowego⁷⁰, a autorzy posługują się nim raczej intuicyjnie. Oba omawiane terminy nie są więc dla siebie konkurencją, gdyż dotyczą różnych, tylko częściowo tożsamyh płaszczyzn życia społecznego⁷¹. Historia to coś znacznie więcej niż nawet zweryfikowana pamięć⁷². Określenie „krwawa pomorska jesień”, zapewne wbrew intencjom posługujących się nim osób, może się koja-

⁶⁷ Cyt. za: P. Madajczyk, *Krajobrazy biograficzne Rafała Lemkina*, Warszawa 2023, s. 318.

⁶⁸ *Sprawozdanie wyższego dowódcy SS i policji w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie SS Gruppenführera Richarda Hildebrandta o działalności Oddziału Wartowniczo-Szturmowego SS Kurta Eimanna, styczeń 1940 r.* [w:] S. Grochowina, K. Kącka, *Polityka niemieckich...*, s. 152–156.

⁶⁹ Zob. J. Borzyszkowski, *Rozważania nad badaniami...*, s. 26–28. Termin „krwawa pomorska jesień 1939 roku” jest używany przez autorów IV i V tomu *Historii Kaszubów w dziejach Pomorza*. Odnotowują pojawienie się nowego pojęcia – zbrodni pomorskiej 1939, ale odnoszą się do niego krytycznie. Zob. J. Borzyszkowski, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 4: *Kaszubi w II RP i w latach II wojny światowej (1920–1945)*, Gdańsk 2019, s. 790–792; C. Obracht-Prondzyński, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 5: *Dzieje najnowsze (po 1945 r.)*, Gdańsk 2019, s. 272, 952.

⁷⁰ Zob. A. Męclewski, *Pelplińska jesień*, Gdańsk 1971.

⁷¹ Por. P. Madajczyk, *Krwawa pomorska jesień, zbrodni pomorska – w 80. rocznicę wybuchu wojny* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką...*, s. 11–19.

⁷² Pamięć najczęściej sakralizuje, jest subiektywna i selektywna, upraszcza i odnosi się do teraźniejszości, historia naukowa – odczarowuje, dąży do obiektywizacji, niuansuje i dotyczy przeszłości. Tony Judt, na pytanie Timothy’ego Snydera o relację między historią a pamięcią, odpowiedział: „To siostry przyrodnie, które nienawidzą się, ale mają wystarczająco dużo wspólnego, aby być nierozłączne. Co więcej, są skazane na klótnie o dziedzictwo, którego nie mogą ani porzucić, ani rozdzielić między sobą. Pamięć jest młodszą i atrakcyjniejszą siostrą, która potrafi uwodzić oraz być uwodzona – i przez to ma o wiele więcej przyjaciół. Historia jest starsza, nieco posępna, nieładna i poważna, jest raczej introwertyczką, a nie próżną gawędziarą”. Zob. T. Judt, T. Snyder, *Rozważania o wieku XX*, przeł. P. Marczewski, Poznań 2013, s. 304.

rzyć z wydarzeniami, które goebbelsowska propaganda i część historyków określili jako „krwawa bydgoska niedziela”. Zbyt wiele wydarzeń w historii Polski określa się przymiotnikiem „krwawa/krwawy”, który nie ma potencjału analitycznego, lecz tylko emocjonalny.

Poza tym wspomniane, najczęściej używane określenie było na ogół rozumiane wyłącznie jako eksterminacja polskiej inteligencji i elit społecznych⁷³ (niekiedy wydarzenia, których dotyczyło, nazywano „akcją przeciw inteligencji”) i nie obejmowało innych ważnych grup ofiar: osób chorych psychicznie, Żydów, a także tysiący robotników i rolników, zabitych w tych samych dołach śmierci przez tych samych sprawców. Bojarska we wspomnianej już syntezie *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim wrzesień–grudzień 1939* poświęciła osobne podrozdziały wymordowaniu pacjentów szpitali psychiatrycznych i Żydów. Termin „zbrodni pomorska 1939” powstał więc także po to, aby semantycznie nie zawężać kategorii ofiar. Inne, nowe propozycje nazwania tych wydarzeń, np. „pomorski Katyń”, nie mają wiele wspólnego z analizą naukową⁷⁴.

W 2024 r. ukazała się monografia zbrodni pomorskiej 1939 postrzeganej jako początek ludobójstwa nazistowskiego w okupowanej Polsce. W pracy próbowano wykorzystać teorię genocydu Lemkina do badań nad okupacją niemiecką w naszym kraju podczas II wojny światowej. Za główny problem badawczy uznano udzielenie nowej, pełniejszej odpowiedzi na pytanie, dlaczego skala zbrodni niemieckich na terenie przedwojennego województwa pomorskiego była znacznie większa niż w każdym innym regionie okupowanej Polski. Przedstawiono znaczenie Pomorza Gdańskiego („artykułu pierwszej potrzeby”) w myśleniu geopolitycznym najpierw państwa pruskiego, a potem niemieckiego na przestrzeni ostatnich dwóch wieków. Istotne okazało się także uwzględnienie czynnika ideologicznego (antypolonizmu kulturowego i eksterminacyjnego) jako jednego z czynników umożliwiających mordowanie na masową skalę polskiej ludności cywilnej. Co istotne, oprócz pokazania przykładów zerwania ciągłości, starano się także nie pominąć w omawianych wydarzeniach elementów kontynuacji pruskich (niemieckich) prób germanizacji Pomorza Gdańskiego. Ważne było również niejednostronne przedstawienie stosunków polsko-niemieckich na omawianym obszarze w okresie międzywojennym oraz podczas pierwszych dni okupacji. W tym celu wykorzystano materiały wytworzone przez niemieckich mieszkańców Pomorza, przechowywane w Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv w Bayreuth. W pracy zrealizowano także postulat oszacowania liczby ofiar na podstawie ich imiennych list oraz dokumentacji ekshumacyjnej dla wszystkich powiatów przedwojennego województwa pomorskiego (wspomniana liczba „najmniejsza z możliwych” to ok. 16 tys. osób). Nowym polem badawczym stało się porównywanie zbrodni pomorskiej 1939 ze Zbrodnią Wołyńską i wyodrębnienie ich

⁷³ J. Borzyszkowski, *Pod okupacją hitlerowskiej III Rzeszy Niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2010, s. 542.

⁷⁴ I.T. Lisiak, *Niemiecki Katyń 1939*, Warszawa 2014.

cech wspólnych. Szerokie pole do badań komparatystycznych otwiera m.in. analiza skali, form i motywacji pomocy okazywanej incydentalnie przez „innych Niemców”. Ponadto w znacznie większym stopniu niż do tej pory uwzględniono perspektywę sprawców, opisując ich sądenie w PRL, NRD i RFN⁷⁵.

Opublikowanie w 2024 r. monografii zbrodni pomorskiej 1939 nie kończy badań poświęconych omawianej tematyce. W tym samym roku ukazała się książka Grochowiny *Terror szaleje*, w której autorka zaproponowała spojrzenie na wydarzenia z Pomorza z 1939 r. nie tylko przez pryzmat eksterminacji, lecz także wysiedleń, osadnictwa niemieckiego czy zmian warunków życia. O ile jednak postawienie cezury 1939 r. znajduje uzasadnienie w przypadku masowych mordów, o tyle w odniesieniu do pozostałych kwestii wydaje się dyskusyjne, podobnie jak sam tytuł publikacji⁷⁶.

KONKLUZJA

Oceniając osiemdziesięcioletni dorobek badań nad eksterminacją ludności cywilnej na Pomorzu Gdańskim w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej w Polsce, trudno nie dojść do wniosku, że jest to jeden z najlepiej zbadanych i opisanych fragmentów dziejów tej okupacji. Dorobek prekursorów badań na ten temat doczekał się w XXI w. twórczej kontynuacji. Najczęściej skutkowała ona urealnieniem (obniżeniem) liczby ofiar, co nie podważyło podstawowego faktu – wyjątkowej skali terroru niemieckiego w omawianym regionie w 1939 r. Najnowsze prace historyków, szeroko wykorzystujących źródła niemieckie, pozwoliły także uzupełnić dominującą perspektywę ofiar o badania nad sprawcami, do tej pory w niewielkim stopniu obecne w polskiej historiografii. Nie oznacza to jednak, że wszystkie zagadnienia zostały już dogłębnie zbadane. Ustalenie podstawowych faktów – nazwisk ofiar oraz nazwisk i losów sprawców – jeszcze się nie zakończyło. Za najpilniejszy postulat badawczy uważam opracowanie nowej monografii dotyczącej zbrodni w Piaśnicy, a także opisanie zbrodni niemieckich w powiatach brodnickim oraz nowomiejskim. Ze wszystkich 23 powiatów przedwojennego województwa pomorskiego są to obszary najmniej zbadane. Odnalezienie przez archeologów w 2024 r., w ramach projektu naukowego „Archeologia zbrodni pomorskiej 1939”, szczątków osób zamordowanych w chojnickiej tzw. Dolinie Śmierci jesienią 1939 r.⁷⁷ wskazuje na to, że przyszłością badań wydaje się ścisła współpraca historyków i archeologów. Często, wobec

⁷⁵ Zob. T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.

⁷⁶ S. Grochowina, *Terror szaleje. Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Warszawa 2024.

⁷⁷ Zob. D. Kobiałka, T. Jankowski, D. Frymark, *Archeologia zbrodni. Niemieckie zbrodnie w Chojnickiej Dolinie śmierci / Archeology of crime. German in the death valley in Chojnice*, Gdańsk 2024.

braku nowych źródeł pisanych, tylko materialne ślady zbrodni pozwalają powiedzieć coś nowego na temat rzeczywistej liczby ofiar lub zweryfikować hipotezy.

Jednocześnie potrzebujemy więcej opracowań problemowych i analitycznych, nie tylko faktograficznych. Bez względu na to, jak ocenimy celowość (lub jej brak) wprowadzenia nowego pojęcia dla opisu i analizy omawianych wydarzeń, badania nad nimi ożywiły zainteresowanie tą tematyką i otworzyły nowe pola dociekań naukowców. Za takie uważam postulat analizy porównawczej z innymi zbrodniami dokonanymi na ludności cywilnej w czasie II wojny światowej (np. ze Zbrodnią Wołyńską). Także rozważenie motywacji „innych Niemców”, czyli pozytywnych zachowań niektórych z nich, ma duże perspektywy analityczne i komparatystyczne. Jest to istotny element pełnego spektrum postaw obywateli polskich pochodzenia niemieckiego w czasie II wojny światowej⁷⁸. Zbrodnia pomorska 1939 może stać się zauważalnym fragmentem dyskusji nad masowymi zabójstwami w historii XX w., zwłaszcza ludobójstwem, tylko wtedy, gdy potraktujemy ją jako całość i element niemieckiej polityki okupacyjnej.

Dorobek prekursorów tego tematu – „olbrzymów”, na których ramionach staje każde nowe pokolenie badaczy, wymaga ciągłej twórczej kontynuacji, także w aspektach uprawiania historii krytycznej, niezbędnej dla dopełnienia nurtu martyrologiczno-afirmatywnego. Dlatego należy kontynuować badania Jastrzębskiego nad rzeczywistymi, a nie tylko wyimaginowanymi zbrodniami popełnionymi przez niektórych Polaków wobec członków mniejszości niemieckiej na Pomorzu i Kujawach w pierwszych dniach agresji niemieckiej⁷⁹. To trudne dziedzictwo⁸⁰, także z punktu widzenia możliwości weryfikacji i konfrontacji źródeł, jednak nie powinno się go pomijać.

Liczba prac wydanych w ostatnich latach, dotyczących omawianej tematyki, to także poważny argument za podjęciem na nowo dyskusji nad silnie zakorzenionym poglądem, jakoby historia okupacyjna Pomorza Gdańskiego, czy wszystkich ziem wcielonych, znajdowała się „w cieniu” Generalnego Gubernatorstwa. Nie oznacza to jednak, że tematyka ta jest wystarczająco reprezentowana w ogólnych opracowaniach dotyczących wojny i rządów niemieckich w Polsce. Celowe wydaje się postrzeżenie wydarzeń z jesie-

⁷⁸ Zob. T. Chinciński, *O konieczności badań nad postawami obywateli polskich narodowości niemieckiej w latach 1939–1945. Stan badań i dezyderaty badawcze*, „Dzieje Najnowsze” 2024, t. 57, z. 2, s. 49–77.

⁷⁹ W. Jastrzębski, *Relacje bydgoskich Niemców o wydarzeniach z września 1939 roku zebrane w latach 1958–1961 i wcześniej w Republice Federalnej Niemiec* [w:] Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty, red. T. Chinciński, P. Machciewicz, Warszawa 2008; W. Jastrzębski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010; *idem*, *Bydgoska krwawa niedziela. 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022; *idem*, *Echa wydarzeń bydgoskich 3 i 4 września 1939 r. w Solcu Kujawskim i okolicy*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. XLIV (44); *idem*, *Echa wydarzeń bydgoskich z 3 i 4 września 1939 roku na Nizinie Nadwiślańskiej. Od Łegnowa do Solca Kujawskiego*, Toruń 2024.

⁸⁰ Zob. P. Olstowski, *O rzetelną monografię mniejszości niemieckiej przed i w trakcie wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 roku*, „Zapiski Historyczne” 2010, r. 74, z. 4, s. 113–140; *idem*, *Jeszcze w sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 września 1939 roku w Bydgoszczy*, „Zapiski Historyczne” 2023, t. 88, z. 1, s. 127–153.

ni 1939 r. w szerszym kontekście porównawczym. Przyszedł już także czas na podjęcie prac nad nową syntezą polityki okupacyjnej na Pomorzu Gdańskim w latach II wojny światowej, która powinna pokazać zbrodnię pomorską 1939 jako kluczowy element germanizacji Pomorza i Kujaw w tym czasie. Synteza taka winna uwzględniać cały dorobek badań poświęconych tej tematyce, powstały zarówno przed rokiem 1989, jak i po nim. Już w 2000 r. Jastrzębski pisał: „Opracowanie nowej syntezy dziejów wojny i okupacji lat 1939–1945 na Pomorzu Nadwiślańskim, której przygotowanie bądź co bądź po upływie 20 lat od ukazania się pierwszej tego rodzaju pracy jest nieodzowne, wymaga uwzględnienia w warstwie faktograficznej całego szeregu informacji znajdujących się w lokalno-regionalnych publikacjach”⁸¹.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA I OPRACOWANIA

- Berendt G., *Działalność Einsatzkommando 1005 na Pomorzu Gdańskim* [w:] *Kaszubi – Pomorze – Gdańsk. W kręgu pytań o kulturę, historię i tożsamość. Księga Jubileuszowa Profesora Józefa Borzyszkowskiego z okazji 70. rocznicy urodzin*, red. C. Obracht-Pronduziński, T. Rembalski, K. Lewalski, Gdańsk 2016.
- Berendt G., *Pod rządami hitlerowców (1939–1945)* [w:] *Dzieje Krokowej i okolic*, red. A. Groth, Gdańsk 2002.
- Berendt G., *Pod rządami hitlerowców* [w:] *Historia Pucka*, red. A. Groth, Gdańsk 1998.
- Berendt G., *W dniach wojny 1939 roku i okupacji niemieckiej* [w:] *Dzieje gminy Wejherowo*, red. B. Breza, Wejherowo 2013.
- Berendt G., *W okresie międzywojennym i II wojny światowej (1920–1945)* [w:] *Historia Pruszcza Gdańskiego do 1989 roku*, red. B. Śliwiński, Pruszcz Gdański 2008.
- Berendt G., *Żydzi na obszarze Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.
- Berendt G., *Żydzi w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945* [w:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, red. G. Berendt, Gdańsk 2010.
- Böhler J., *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Bonn 2006 (wyd. polskie: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009).

⁸¹ W. Jastrzębski, *Stan i perspektywy badań nad problematyką wojny i okupacji (1939–1945) na Pomorzu Nadwiślańskim* [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 346.

- Böhler J., Mallmann K.M., Matthaus J., *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, Darmstadt 2008 (wyd. polskie: *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009).
- Böhler J., *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011.
- Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978.
- Bojarska B., *Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem*, „Przegląd Zachodni” 1964, nr 2.
- Bojarska B., *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972.
- Bojarska B., *Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chełmno nad Wisłą w 1939 roku*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 3–4.
- Bojarska B., *Eksterminacja polskiej ludności powiatu tucholskiego w okresie działalności Selbstschutzu*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1968, t. 19.
- Bojarska B., *Nalot na Sulejów w dniu 4 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1963, nr 3.
- Bojarska B., *Obozy zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Zachodni” 1965, nr 1.
- Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978.
- Bojarska B., *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1979, t. 29.
- Bojarska B., *Udział mniejszości niemieckiej w eksterminacji ludności polskiej powiatu wąbrzeskiego w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne” 1971, t. 36, nr 2.
- Bojarska B., [rec.] W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, „Przegląd Zachodni” 1980, nr 2.
- Bojarska B., *Zbrodnie niemieckie na terenie powiatu Świecie nad Wisłą (1939 r.)*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 1.
- Bojarska B., *Zbrodnie Wehrmachtu w Złoczewie*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 3.
- Bojarska B., *Zniszczenie miasta Wielunia w dn. 1 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 2.
- Borchers R., May E., *Jesień 1939 roku w Kościerzynie*, „Acta Cassubiana” 2008, nr 10.
- Borzyszkowski J., Barbara Bojarska (1920–2018) – badaczka „krwawej pomorskiej jesieni” 1939 r., autorka monografii „Piaśnica” i... sagi rodu Przewoskich, „Acta Cassubiana” 2019, t. 21.
- Borzyszkowski J., *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 4: *Kaszubi w II RP i w latach II wojny światowej (1920–1945)*, Gdańsk 2019.
- Borzyszkowski J., *Pod okupacją hitlerowskiej III Rzeszy Niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Chojnic*, red. K. Ostrowski, Chojnice 2010.
- Borzyszkowski J., *Rozważania nad badaniami historii niemieckiej okupacji Pomorza podczas II wojny światowej* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.

- Böhler J., *Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939*, Bonn 2006 (wyd. polskie: *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr, Kraków 2009).
- Böhler J., Mallmann K.M., Matthaus J., *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, Darmstadt 2008 (wyd. polskie: *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009).
- Böhler J., *Überfall. Deutschlands Krieg gegen Polen*, Frankfurt am Main 2009 (wyd. polskie: *Najazd 1939. Niemcy przeciw Polsce*, tłum. D. Salamon, Kraków 2011).
- Brewing D., *Im Schatten von Auschwitz. Deutsche Massaker an polnischen Zivilisten 1939–1945*, Darmstadt 2016 (wyd. polskie: *W cieniu Auschwitz. Niemieckie masakry polskiej ludności cywilnej 1939–1945*, Poznań 2019).
- Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1919–1945*, Stuttgart 1961 (wyd. polskie: *Narodowo-socjalistyczna polityka w sprawie Polski*, Warszawa–Poznań 1966).
- Ceran T., *Ad vocem do ad vocem. O zbrodni pomorskiej raz jeszcze*, „Wiadomości Historyczne” 2019, nr 1.
- Ceran T., *Biografia sprawcy – biografia ofiary. Podobieństwa i różnice. Zarys problematyki* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 7, cz. 1, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024.
- Ceran T., *Dzieciństwo w 1939 r. Zbrodnie w Brudzawkach*, „Dzieje Najnowsze” 2014, t. 44, nr 2.
- Ceran T., *Intelligenzaktion na Pomorzu. Zbrodnie pomorska 1939* [w:] *Zbrodnie niemieckie na inteligencji polskiej w pierwszym okresie okupacji (1939–1940)*, red. B. Rudawski, Poznań 2023.
- Ceran T., „*Mysząc Lemkinem*”. Pojęcie ludobójstwa w wyrokach Najwyższego Trybunału Narodowego (1946–1948) [w:] *Ludobójstwo. Nieludzkie zbrodnie czasu wojny i pokoju. Prawo – polityka – historia*, t. 1, red. E. Habowski, Warszawa 2023.
- Ceran T., *Zbrodnie pomorska 1939*, „Wiadomości Historyczne” 2017, nr 4.
- Ceran T., *Zbrodnie pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.
- Ceran T.S., *Paterek 1939. Zbrodnie i pamięć / Memory and Crime*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018.
- Ceran T.S., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnie w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Chinciński T., *O konieczności badań nad postawami obywateli polskich narodowości niemieckiej w latach 1939–1945. Stan badań i dezyderaty badawcze*, „Dzieje Najnowsze” 2024, t. 56, z. 2.
- Chojnice w latach 1939–1945, Chojnice 1947* [reprint 2024].
- Chrzanowski B., *Badania nad okupacją Pomorza ze szczególnym uwzględnieniem Kaszub* [w:] *Badania kaszuboznawcze w XX wieku. Materiały pokonferencyjne*, red. J. Borzyszkowski, C. Obracht-Prondzyński, Gdańsk 2001.
- Chrzanowski B., *Co wiedzano o Selbstschutzu podczas okupacji* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.

- Chrzanowski B., *Dotychczasowe próby ustalenia strat na terenie Pomorza Gdańskiego w latach II wojny światowej* [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Chwalba A., *Polska krwawi. Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024.
- Damazyn M., *Zbrodnia pomorska w Sadkach. Dokumenty źródłowe*, Sadki 2019.
- Die Berichte der Einsatzgruppen aus Polen 1939*, red. S. Lehnstaedt, J. Böhrer, Berlin 2013.
- Drozdowski K., *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz-Fordon-Warszawa 2018.
- Drywa D., *Polska matką naszą... Zbrodnie na Polakach z Wolnego Miasta Gdańska w obozie Stutthof w 1940 r.*, Sztutowo 2022.
- Drywa D., *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof 1939–1942*, Sztutowo 2015.
- Esman T., Jastrzębski W., *Pierwsze miesiące okupacji hitlerowskiej w Bydgoszczy w świetle źródeł niemieckich*, Bydgoszcz 1967.
- Gąsiorowski A., *Wojna obronna i jesień 1939 roku na Pomorzu w świetle wydawnictw konspiracyjnych z lat 1939–1945* [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Sudziński, W. Jastrzębski, Toruń–Bydgoszcz 2001.
- Grochowina S., Kącka K., *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim. Dokumentacja wybranych problemów*, Toruń 2018.
- Grochowina S., Sziling J., *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009.
- Grochowina S., *Terror szaleje. Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Warszawa 2024.
- Jansen Ch., Weckbecker A., *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/1940*, München 1992.
- Jasiński Ł., *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemiec-kich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*, przed. P. Machcewicz, Gdańsk–Warszawa 2018.
- Jastrzębski W., *Bydgoska krwawa niedziela. 3–4 września 1939 roku*, Toruń 2022.
- Jastrzębski W., *Bydgoszcz pod niemieckim zarządem wojskowym (wrzesień–październik 1939)* [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 2: 1939–1945, red. M. Biskup, Bydgoszcz 2004.
- Jastrzębski W., *Czersk w latach wojny i okupacji hitlerowskiej* [w:] *Czersk – przeszłość i teraź-niejszość*, red. S. Kalembka, Bydgoszcz 1984.
- Jastrzębski W., *Echa wydarzeń bydgoskich z 3 i 4 września 1939 roku na Nizinie Nadwiślańskiej. Od Łęgnowa do Solca Kujawskiego*, Toruń 2024.
- Jastrzębski W., *Echa wydarzeń bydgoskich 3 i 4 września 1939 r. w Solcu Kujawskim i okolicy, „Kronika Bydgoska” 2023, t. XLIV (44)*.
- Jastrzębski W., *Lata okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Szubina*, red. M. Biskup, Poznań–Warszawa 1974.

- Jastrzębski W., *Lata wojny i okupacji* [w:] *Koronowo – zarys dziejów miasta*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1968.
- Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.
- Jastrzębski W., *Powiat chojnicki w latach 1920–1945* [w:] *Przeszłość i teraźniejszość powiatu chojnickiego*, red. J. Knopek, B. Kufel, Chojnice 2002.
- Jastrzębski W., *Radziejów lat wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Radziejów poprzez stulecia*, red. D. Karczewski, Włocławek–Radziejów 2002.
- Jastrzębski W., *Relacje bydgoskich Niemców o wydarzeniach z września 1939 roku zebrane w latach 1958–1961 i wcześniej w Republice Federalnej Niemiec* [w:] *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.
- Jastrzębski W., *Sępólno Krajeńskie w latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Sępólna Krajeńskiego*, red. Z. Biegański, Sępólno Krajeńskie 2010.
- Jastrzębski W., *Stan i perspektywy badań nad problematyką wojny i okupacji (1939–1945) na Pomorzu Nadwiślańskim* [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Jastrzębski W., *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974.
- Jastrzębski W., *Trzecia Rzesza Niemiecka (1939–1945)* [w:] *Dzieje ziemi i powiatu chojnickiego*, t. 1: *Przeszłość i teraźniejszość ziemi chojnickiej*, red. J. Knopek, Chojnice 2013.
- Jastrzębski W., *Tuchola w latach 1939–1945* [w:] *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, red. W. Jastrzębski, J. Szwankowski, Bydgoszcz–Tuchola 2010.
- Jastrzębski W., *W latach wojny i okupacji* [w:] *Dzieje Świekatowa i okolic*, red. W. Jastrzębski, Świekatowo 1997.
- Jaszowski T., Kuta T., Werner Kampe. *Amator zbrodni*, Bydgoszcz 1967.
- Jesień 1939. Dokumentacja pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim*, oprac. J. Sziling, Toruń 1989.
- Judt T., Snyder T., *Rozważania o wieku XX*, przeł. P. Marczewski, Poznań 2013.
- Kamiński S., *Materiały do działalności SS-Wachsturmbann „Eimann” na terenie Gdańska i Pomorza (wrzesień–grudzień 1939 r.)*, „Zapiski Historyczne” 1974, t. 39, z. 2.
- Kawski T., *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej z 1947 r.”*, „Kronika Bydgoska” 1999, t. 19.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2012.
- Kawski T., *Ludność żydowska ziemi dobrzyńskiej w latach 1939–1945*, Rypin 1990.
- Kawski T., Zyglewski Z., *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów* [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki*, red. T. Kawski, Bydgoszcz 2008.

- Kay A., *Imperium zniszczenia. Historia nazistowskiej masowej zagłady*, przeł. A. Bukowski, J. Środa, Poznań 2024.
- Kobiałka D., Jankowski T., Frymark D., *Archeologia zbrodni. Niemieckie zbrodnie w Chojnickiej Dolinie śmierci / Archeology of crime. German in the death valley in Chojnice*, Gdańsk 2024.
- Kościierzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej, red. A. Gąsiorowski, Kościierzyna 2009.
- Kozłowski W., *Powiat tucholski w latach drugiej wojny światowej. Wrzesień 1939 – maj 1945*, Tuchola 1995.
- Krajewski M., *Byli z Ojczyzny mojej. Zagłada ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Rypin 1990.
- Krausnick H., *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985.
- Kubicki M., *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z okresu II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Kubicki M., *Okupacja niemiecka w powiecie starogardzkim 1939–1945*, Gdańsk–Warszawa 2024.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Mniszku-Grupie 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2025.
- Lasik A., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i w Wielkopolsce w latach 1939–1940. Studia z dziejów pogranicza kujawsko-pomorskiego*, red. A. Mietz, P. Szczepankiewicz, t. 1, Bydgoszcz–Wierzbinek 2011.
- Lisiak I.T., *Niemiecki Katyń 1939*, Warszawa 2014.
- Longerich P., *Himmler. Buchalter śmierci*, przeł. S. Szymański, J. Skowroński, Warszawa 2014.
- Longerich P., *Hitler. Biografia*, tłum. M. Antkowiak, Warszawa 2017.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk C., *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1965, t. 9.
- Madajczyk P., *Krajobrazy biograficzne Rafała Lemkina*, Warszawa 2023.
- Makabryczna noc. Opis wypadków z nocy z 22/23 października 1939 w więzieniu inowrocławskim na podstawie wyroku I specjalnego sądu niemieckiego w Poznaniu z dnia 23 lipca 1940*, tłum. H. Janowski, Inowrocław 1946.
- Mazanowska I., *Karolewo 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017.
- Mazanowska I., *Radzim 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Mazurkiewicz M.J., *Ad vocem tak zwanej zbrodni pomorskiej 1939*, „Wiadomości Historyczne” 2018, nr 1.
- Męclewski A., *Neugarten 27. Z dziejów gdańskiego gestapo*, Warszawa 1974.

- Męclewski A., *Pelplińska jesień*, Gdańsk 1971.
- Milczewski Z., *Wejherowo i powiat morski wrzesień 1939 – maj 1945. Kronika*, Gdańsk 1991.
- Milewski J., *Dzieje Starogardu Gdańskiego (miasto i powiat)*, Gdynia 1959.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977.
- Obracht-Prondzyński C., *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 5: *Dzieje najnowsze (po 1945 r.)*, Gdańsk 2019.
- Ogłóza E., *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945. Fragment toruński*, Toruń 1945.
- Olstowski P., *Jeszcze w sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 września 1939 roku w Bydgoszczy*, „Zapiski Historyczne” 2023, t. 88, z. 1.
- Olstowski P., *O rzetelną monografię mniejszości niemieckiej przed i w trakcie wojny polsko-niemieckiej we wrześniu 1939 roku*, „Zapiski Historyczne” 2010, r. 74, z. 4.
- O’Sullivan R., *Nazi Germany, Annexed Poland and Colonial Rule: Resettlement, Germanization and Population Policies in Comparative Perspective*, London 2023.
- Overy R., *Krew i zgłiszcz. Wielka wojna imperiów 1931–1945*, t. 1, przeł. T. Fiedorek, Poznań 2023.
- Madajczyk P., *Krwawa pomorska jesień, zbrodnia pomorska – w 80. rocznicę wybuchu wojny* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.
- Pospieszalski K.M., *Instytut Zachodni – Wielkopolski Ośrodek Myśli Politycznej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, t. 54, nr 4.
- Powiat bydgoski oskarża*, oprac. W. Dreas, Bydgoszcz 1946.
- Pyszczyński E., „*Akcja Tannenberg*” w Bydgoszczy w okresie od 5 IX do 20 XI 1939 r. [w:] *Z okupacyjnych dziejów Bydgoszczy*, red. J. Sziling, Warszawa–Poznań 1977.
- Rojowska E., Tomkiewicz M., *Gdynia 1939–1945 w świetle źródeł niemieckich i polskich. Aresztowania, egzekucje, wysiedlenia ludności cywilnej narodowości polskiej*, Gdynia 2009.
- Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939. Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku*, red. T. Ceran, Toruń 2020.
- Rzepka E., *Buk Góralski – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021.
- Rzepka E., *Nowa Wieś 1939 – zbrodnie niemieckie*, Jabłonowo Pomorskie 2021.
- Sadki. *80 lat po zbrodni pomorskiej 1939 roku*, red. M. Damazyn, Sadki 2019.
- Salmonowicz S., „*Życie jak osioł ucieka... Wspomnienia*”, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Schenk D., *Hitlers Mann in Danzig. Gauleiter Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000 (wyd. polskie: *Albert Forster – gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002).
- Semków P., *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001.
- Skorzyński J., *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. 10.
- Stan i perspektywy badań historycznych lat wojny i okupacji 1939–1945. Sesja 14–15 listopada 1985*, Warszawa 1988.

- Steyer D., *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdynia 1967.
- Sziling J., *Chełmno w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945* [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Toruń 1987.
- Sziling J., *Dzieje Chełmna i powiatu w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945). Akcja eksterminacyjna ludności polskiej przez Selbstschutz* [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968.
- Sziling J., *Eksterminacja Żydów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* [w:] *Emancypacja, asymilacja, antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992.
- Sziling J., *Germanizacja Torunia* [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski odrodzonej i okupacji niemieckiej 1920–1945*, red. M. Biskup, Toruń 2006.
- Sziling J., *Lata okupacji hitlerowskiej* [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, red. K. Jasiński, t. 2, Warszawa 1980.
- Sziling J., *Ludność żydowska w rejencji bydgoskiej i kwidzyńskiej. Eksterminacja i wysiedlenia*, Warszawa 1983.
- Sziling J., *Okupacja hitlerowska w Kruszwicy w latach 1939–1945* [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń 1965.
- Sziling J., *Pod hitlerowskim jarzmem (1939–1945)* [w:] *Historia Wąbrzeźna*, t. 1, red. K. Miłkowski, Wąbrzeźno 2005.
- Sziling J., *Przyczynę do pierwszych dni okupacji hitlerowskiej na Pomorzu Gdańskim w 1939 r.*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1982, t. 31.
- Sziling J., *W latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 2, red. M. Biskup, Warszawa 1982.
- Sziling J., *Z dziejów Włocławka w latach okupacji niemieckiej (1939–1945)* [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: *Lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Sziling J., *Ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX w.*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1987.
- Tomkiewicz M., Ceran T., *Polacy ratujący Żydów na terenie przedwojennego województwa pomorskiego w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.
- Tomkiewicz M., *Nowy stan badań nad zbrodnią popełnioną w 1939 roku w lasach piasznych* [w:] *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk, Warszawa 2021.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939 r. w powiecie tczewskim. Sprawcy, ofiary, pamięć, odpowiedzialność*, „Rocznik Gdański” 2020, t. 80.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939 roku w powiecie kartuskim*, Kartuszy 2024.
- Trzeciakowski W., *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.
- Ullrich V., *Hitler. Upadek zła 1939–1945*, przeł. M. Antkowiak, Warszawa 2021.

- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacje niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Inteligenzaktion*, Warszawa 2009.
- W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Wokół strat ludności pomorskiej w latach (1939–1945). Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, red. T. Jaszowski, Bydgoszcz 1983.
- Zbrodnia pomorska 1939. Dokumentacja terroru niemieckiego*, t. 1, red. I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, T. Ceran, Bydgoszcz–Warszawa 2025.
- Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Zbrodnie niemieckie na ziemi dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019.

TOMASZ CERAN – absolwent historii i stosunków międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie historii, pracownik Delegatury IPN w Bydgoszczy. Jego zainteresowania badawcze dotyczą okupacji niemieckiej Polski w czasie II wojny światowej (szczególnie Pomorza Gdańskiego i Kujaw), teorii totalitaryzmu, studiów nad ludobójstwem oraz historii idei. Autor monografii *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce* (2024), wyróżnionej w konkursie Nagrody KLIO oraz w konkursie Sygnetów Wydawnictwa IPN.

TOMASZ CERAN – graduate of History and International Relations at the Nicolaus Copernicus University in Torun, Dr. habil. in history, presently at the of the Delegation of the Institute of National Remembrance (IPN) in Bydgoszcz. His research interests include the German occupation of Poland during World War II (especially in Pomerania and Kuyavia), the theory of totalitarianism, genocide studies and the history of ideas. Author of the monograph *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce* [1939 Pomeranian Massacre. The Beginning of German Genocide in Occupied Poland] (2024), distinguished in the KLIO Award competition and with the IPN Publishing Signet award.

TOMASZ BEREZA

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie

ORCID: 0000-0001-9788-5818

ZBRODNIĄ WOŁYŃSKĄ – STAN BADAŃ. POSTULATY I PERSPEKTYWY BADAWCZE

THE VOLHYNIA MASSACRE – STATE OF RESEARCH. RESEARCH POSTULATES AND PERSPECTIVES

Streszczenie: Ważne dla stosunków polsko-ukraińskich wydarzenia miały miejsce w latach 1943–1945, kiedy to banderowska frakcja Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów oraz jej ramię zbrojne – Ukraińska Powstańcza Armia – dokonały zbrodni ludobójstwa na polskiej ludności zamieszkującej południowo-wschodnie obszary II Rzeczypospolitej. W akcji eks-terminacyjnej, szczególnie na Wołyniu, sprawcy wykorzystali koncepcję pozorowanej wojny ludowej, angażując do rozprawy z Polakami ukraińskich chłopów. Ustalenie bezpośrednich sprawców i okoliczności Zbrodni Wołyńskiej dotychczas nie zostało zakończone. Znana jest tożsamość tylko części ofiar przeprowadzonych wówczas czystek etnicznych, a przy określaniu liczby zamordowanych historycy nadal operują szacunkami.

Artykuł zawiera zwięzłą retrospekcję postępu badań podjętych jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w., przegląd literatury (przede wszystkim z ostatnich 15 lat), a także wskazuje pola badawcze oraz kierunki działań, które powinny stać się przedmiotem zainteresowania historyków.

Słowa kluczowe: Zbrodnia Wołyńska, ludobójstwo, czystki etniczne, stosunki polsko-ukraińskie, Ukraińska Powstańcza Armia

Abstract: Events that were very important for the Polish-Ukrainian relations took place between 1943 and 1945, when the Bandera faction of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) and its armed wing – the Ukrainian Insurgent Army (UPA) – committed genocide on Poles living in the south-eastern regions of the Second Polish Republic. In the extermination campaign, especially in Volhynia, the perpetrators used the concept of a simulated “people’s war”, involving Ukrainian peasants in the annihilation of Poles. The identification of the direct perpetrators and the circumstances of the so-called Volhynia Massacre have

not yet been completed. The identities of only some of the victims of the ethnic cleansing are known here and historians still use estimates to determine the number of those murdered.

The article provides a brief review of the progress made in research since the 1980s, a survey of the literature in the field (mainly from the last 15 years), and an indication of the areas of research and the directions in which historians should proceed.

Keywords: Volhynia Massacre, genocide, ethnic cleansing, Polish-Ukrainian relations, Ukrainian Insurgent Army (UPA)

O Zbrodni Wołyńskiej – ludobójstwie dokonanym w okresie II wojny światowej przez OUN i UPA, a niekiedy także przez ukraińskich sąsiadów, na Polakach zamieszkujących południowo-wschodnie województwa II Rzeczypospolitej¹ – napisano już wiele. Publikacje poświęcone temu zagadnieniu można znaleźć praktycznie w każdej księgarni. Ich swoisty wysyp miał miejsce przy okazji tzw. okrągłych i półokrągłych rocznic, począwszy od roku 2003, a następnie w latach 2008, 2013, 2018 i 2023. Sporo książek ukazało się również w 2016 r., gdy miała miejsce premiera filmu *Wołyń* w reżyserii Wojciecha Smarzowskiego. Czy to względne bogactwo literatury przekłada się na nasz stan wiedzy? Czy zdezaktualizowały się postulaty badawcze, postawione kilkanaście lat temu?

W 2011 r. ukazał się artykuł Ewy Siemaszko, w którym autorka przedstawiła stan badań nad Zbrodnią Wołyńską². Kolejnego przeglądu literatury dokonała dwanaście lat później Joanna Karbarz-Wilińska we wstępie do edycji źródeł³. Porównanie obu tekstów wskazuje na to, że widać postęp w badaniach, aczkolwiek jego tempo nie satysfakcjo-

¹ Autor rozciąga pojęcie Zbrodni Wołyńskiej na ludobójczą akcję OUN i UPA nie tylko na Wołyniu, lecz także na innych terenach południowo-wschodniej Polski. Wydaje się, że takie ujęcie weszło już nie tylko do publicystyki, lecz również do obiegu naukowego. Autor w pełni identyfikuje się z argumentacją przedstawioną przed dwoma laty przez Joannę Karbarz-Wilińską, która stwierdziła: „Mówiąc o wołyńskim ludobójstwie, trzeba pamiętać, że termin ten nie odnosi się wyłącznie do zabójstw, które miały miejsce na tym [tj. Wołynia – przyp. T.B.] terenie. Obejmuje on całość zbrodni dokonanych przez członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów [...] i Ukraińskiej Powstańczej Armii”. W komentarzu do powyższego autorka ta wskazuje, że „termin Zbrodnia Wołyńska stosuje się analogicznie do pojęcia Zbrodni Katyńskiej, które obejmuje losy oficerów Wojska Polskiego [...] zamordowanych również poza Katyniem (Smoleńsk, Charków, Kalinin, Mińsk i in.)”. Zob. J. Karbarz-Wilińska, *Wprowadzenie* [w:] *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia*, wprowadzenie, wybór i oprac. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023, s. 15. Autor pragnie podziękować Ewie Siemaszko i dr. hab. Janowi Pisulińskiemu za cenne opinie i uwagi do niniejszego artykułu.

² E. Siemaszko, *Stan badań nad ludobójstwem dokonanym na ludności polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011, szczególnie s. 319–329.

³ J. Karbarz-Wilińska, *Wprowadzenie...*, s. 15–38.

nuje wielu środowisk, szczególnie tych związanych emocjonalnie z dawnymi Kresami Wschodnimi. Poniższa analiza dotyczy okresu po roku 2010, aczkolwiek w celu sformułowania wniosków trzeba było odwołać się także do prac wydanych wcześniej, zwłaszcza na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat. Z uwagi na dużą liczbę publikacji, niniejszy artykuł jest ledwie zarysem ujętego w tytule problemu i odnosi się głównie do druków zwartych, tj. książek, wydanych w języku polskim. Wydaje się, że na ich podstawie możliwe jest sformułowanie wniosków natury ogólnej.

Prezentowany materiał został przedstawiony w układzie stosowanym przez historyków w pracach naukowych, tj. z podziałem na źródła (edycje dokumentów, relacje i wspomnienia) oraz opracowania. Należy zaznaczyć, że wiele wydawnictw dotyczących Zbrodni Wołyńskiej łączy w sobie te dwie kategorie.

PREKURSORY BADAŃ

W celu zachowania porządku chronologicznego wspomnieć należy, że problematykę zbrodni OUN i UPA na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej podjęli jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. Ryszard Jegorow i Henryk Sobiesiak⁴, następnie Henryk Cybulski⁵ oraz Tadeusz Sztumberk-Rychter⁶, którzy spisali swoje wspomnienia. Kolejne publikacje tego rodzaju ukazywały się również w następnym dziesięcioleciu⁷. Opracowania naukowego omawianej tematyki jako pierwsi podjęli się, acz w skrótovej formie, Antoni Szcześniak i Wiesław Szota⁸.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych w gronie dawnych żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK (27 DP AK) ruszyły prace dokumentacyjne, mające na celu zarówno utrwalenie wysiłku zbrojnego tej formacji, jak i martyrologii polskiej społeczności Wołynia. Konsolidacja tego środowiska nastąpiła stosunkowo wcześniej i – co istotne – jego liderzy (m.in. Zygmunt Górka-Grabowski, Władysław Siemaszko, Józef Turowski) zdawali sobie sprawę z wagi zachowania pamięci. Dzięki ich zaangażowaniu dzieje wspomnianej jednostki są obecnie chyba najlepiej rozpoznany epizodem losów Polaków w omawianym regionie w okresie okupacji niemieckiej. Na przestrzeni kilkudziesięciu lat opublikowano wiele monografii⁹, a także wspomnień, wywiadów i relacji żołnierzy

⁴ H. Sobiesiak, R. Jegorow, *Burzany*, Warszawa 1962.

⁵ H. Cybulski, *Czerwone noce*, oprac. H. Pająk, wstęp S. Wroński, Warszawa 1966.

⁶ T. Sztumberk-Rychter, *Artylerzysta piechur*, Warszawa 1966.

⁷ A. Oliwa, *Gdy poświęcano noże*, Opole 1973.

⁸ A. Szcześniak, W. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, szczególnie s. 162–192.

⁹ M.in.: M. Fijałka, *27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986; J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990; C. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993; *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994 (mate-

27 DP AK, część w opracowaniu naukowym¹⁰. Z inicjatywy tego środowiska w 1990 r. ukazało się drukiem (w niskim nakładzie, jako opracowanie wewnętrzne Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytutu Pamięci Narodowej) pierwsze kalendarium Zbrodni Wołyńskiej, zawierające szacunkową liczbę ofiar. Jego autorami byli Józef Turowski i Władysław Siemaszko¹¹.

Na przełomie lat dziewięćdziesiątych XX w. i pierwszej dekady XXI stulecia w obiegu naukowym funkcjonowały już syntezy dotyczące stosunków polsko-ukraińskich w omawianym okresie autorstwa Ryszarda Torzeckiego¹², Andrzeja L. Sowy¹³ i Grzegorza Motyki¹⁴ oraz częściowo związane z problematyką Zbrodni Wołyńskiej monografie Jerzego Węgierskiego¹⁵, Wincentego Romanowskiego¹⁶ i Grzegorza Mazura¹⁷. Ukazały się również pierwsze prace zawierające wykazy ofiar ukraińskich

riały pokonferencyjne; tamże artykuły: W. i E. Siemaszków, *Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939–1944*, s. 8–32; A. Peretiatkowicz, *Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944*, s. 33–44; H. Piskunowicz, *„Burza” na Wołyniu*, s. 45–62; W. Filara, *Udział 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty w operacji kowelskiej*, s. 63–98; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993; W. Filar, *„Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997; *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006. W tej ostatniej pracy zostały zamieszczone artykuły: E. Bakuniaka (*Początki konspiracji na Wołyniu i powstanie 27. WDP AK*, s. 19–28), E. Siemaszko (*Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, s. 29–60), W. Filara (*Operacja „Burza” na Wołyniu*, s. 61–97), L. Popka (*Straty Kościoła rzymskokatolickiego na Wołyniu w latach 1939–1945*, s. 98–122) i H. Stachyry (*Losy żołnierzy 27. WDP AK w latach 1944–1945*, s. 123–129). W publikacji, oprócz artykułów, znalazły się relacje i wspomnienia.

¹⁰ M.in. (w układzie alfabetycznym): L. Karłowicz „Rydz”, *Siódmy dzień piekła. Przeprowadzenie przez front na Prypeci*, Lublin 1996; F. Kostecki „Lech”, *A matki wciąż płaczą...*, cz. 1–3, Wrocław 2005; M.A. Koprowski, *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa*, Zakrzewo 2016 (tamże relacje: Wacławy Borucińskiej, Zygmunta Mogiły-Lisowskiego, Franciszka Leszczyńskiego i Dyonizy Szwed); *idem*, *Wołyń. Wspomnienia ocalałych*, t. 1–2, Zakrzewo 2016; R. Kucharski „Wrzos”, *Krwawa Łuna*, Warszawa 1997; M. Lachowicz, *Wspomnienia cichociemnego*, wstęp i oprac. K.A. Tochman, Rzeszów 2011; Z. Maguza, *Żołnierskie losy Wołyniaka*, wstęp, oprac. i red. T. Bereza, Warszawa–Rzeszów 2018; C. Piotrowski, *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998; M. Śladewska, *Z Kresów Wschodnich na zachód*, Wrocław 2001; T. Wolak, *Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej z lat 1943–1944. Walki o polskość i niepodległość Wołynia*, Warszawa 2016; J. Żmijewska-Maszkowska „Dzwoneczek-Jagna”, *Sanitariuszki 27-ej Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, b.m.w. [nie wcześniej niż 2000].

¹¹ *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*, oprac. J. Turowski, W. Siemaszko, Warszawa 1990.

¹² R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.

¹³ A.L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.

¹⁴ G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.

¹⁵ J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989, szczególnie s. 59–175; *idem*, *Oddziały leśne 19. pułku piechoty*, Kraków 1993, szczególnie s. 23–132; *idem*, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1995, szczególnie s. 41–224.

¹⁶ W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*

¹⁷ G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994.

bojówek¹⁸. Zbiory relacji oraz monografie poświęcone historii kościołów i zbrodni w Ostrówkach wydał Leon Popek¹⁹. Prace dotyczące relacji narodowościowych na Wołyniu w okresie II wojny światowej oraz Zbrodni Wołyńskiej, częściowo będące pokłosiem udziału w międzynarodowych seminariach historycznych „Polska – Ukraina”, opublikował Władysław Filar, który – co warto odnotować – dążył w nich do szerszego wykorzystania dokumentów z archiwów zagranicznych²⁰.

Zdecydowanie więcej niż zawodowi badacze dziejów napisały na ten temat osoby niebędące naukowcami, wywodzące się z obszarów objętych ludobójstwem. Były to prace zarówno o charakterze wspomnieniowym²¹, jak i ujęcia monograficzne, np. historie miejscowości²².

Szansą na synergizm badań nad Zbrodnią Wołyńską było podjęcie wspólnych wysiłków przez kresowe środowiska kombatanckie i historyków. Podobnie jak prace dokumentacyjne, również pierwsze spotkania odbyły się w wyniku inicjatywy oddolnej, przede

¹⁸ *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu...*; C. Blicharski, *Petrui niu ne ubywaj mene! Czystka etniczna w wykonaniu nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa tarnopolskiego*, Biskupiec 1998; *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947)* [materiał zebrali: M. Dalecki *et al.*], red. Z. Konieczny, Przemyśl 2001.

¹⁹ L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. 1, Lublin 1997; *Okrutna przestroga*, oprac. J. Dębski, L. Popek, Lublin 1997; *Wołyński testament*, oprac. L. Popek, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira, Lublin 1997; L. Karłowicz, L. Popek, *Śladami ludobójstwa na Wołyniu*, Lublin 1998.

²⁰ W. Filar, „Burza” na Wołyniu..., *idem*, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003; *idem*, *Rozwój ukraińskiego ruchu niepodległościowego na Wołyniu w latach 1939–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2: *Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”*. Warszawa, 22–24 maja 1997, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998, s. 86–88; *idem*, *Geneza i walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 3: *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 20–22 maja 1998, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998, s. 171–210; *idem*, *Chronologia wydarzeń na Wołyniu w latach 1939–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999, s. 32–82; *idem*, *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999; W. Filar, M. Klimecki, M. Szwałak, *Chronologia wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1939–1945 (projekt)* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 2000, s. 110 i n.; *idem*, *Ukraińsko-polski konflikt narodowościowy na południowo-wschodnich Kresach II RP: przebieg, skutki, przyczyny, wnioski na przyszłość* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 9: *Materiały IX i X międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 6–10 listopada 2001, red. R. Niedzielko, Warszawa 2002, s. 284 i n.

²¹ Zob. np.: W. Hermaszewski, *Echa Wołynia*, Warszawa 1995; C. Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Stuczą (wspomnienia z rodzinnych stron z czasów okupacji)*, Warszawa 1995; S. Rakowski, *Wspomnienia z Kresowej Osady Kościuszkówki na Podolu, Kluczbork 1997; Świadkowie mówią, wybór tekstów i oprac. S. Biskupski*, Warszawa 1996; J. Zaleski, *Kronika życia. Monasterzyska-Krzyszowice-Kraków. 1926–1981*, Kraków 1999; A. Przybyś, *Wspomnienia z umęczonego Wołynia*, Wrocław 2000.

²² Zob. np.: W. Kubów, *Polacy i Ukraińcy na Podolu. Tragedia Polaków w Berezowicy Małej koło Zbaraża*, Wrocław 1997; T. Pańczyzyn, *Rumno. Pomnik pamięci 1944–1945*, Przemyśl 1998.

wszystkim Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej. Po podpisaniu porozumienia o współpracy ze Związkiem Ukraińców w Polsce podjął się on się współorganizacji cyklu międzynarodowych seminariów zatytułowanych „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947” / „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, odbywających się od 1998 r. naprzemiennie w Polsce i na Ukrainie²³. Uczestnicy tych spotkań nie ograniczyli się do debaty o Zbrodni Wołyńskiej, lecz – zgodnie z brzmieniem ich tytułu – podjęli się omówienia jej szerokiego tła. Poruszono m.in. kwestie działalności konspiracji polskiej i ukraińskiej, strat biologicznych, chronologii wydarzeń oraz roli okupantów sowieckiego i niemieckiego w kreowaniu antagonizmu narodowościowego. Referenci w dużym stopniu opierali swoje wystąpienia na materiałach archiwalnych. W trakcie obrad prezentowano także koreferaty, które były następnie przedmiotem dyskusji. Uczestnicy próbowali ustalić zarówno punkty wspólne, jak i rozbieżności w ocenie wydarzeń. Referaty i dyskusje były publikowane w kolejnych tomach serii „Polska – Ukraina: trudne pytania”²⁴.

Nie wszyscy – środowiska dawnych żołnierzy 27 DP AK nie wyłączając – pozytywnie oceniali efekty seminariów. Pojawiały się zarzuty rozmywania win i odpowiedzialności za Zbrodnię Wołyńską za sprawą doboru referentów oraz problematyki poruszanej w czasie obrad²⁵.

OPRACOWANIE WŁADYSŁAWA I EWY SIEMASZKÓW

W 2000 r. Władysław i Ewa Siemaszkowie opublikowali monumentalną książkę, poświęconą ludobójstwu popełnionemu przez ukraińskich nacjonalistów na polskiej ludności Wołynia²⁶. Uwzględnili praktycznie całość literatury polskiej, opublikowanej przed tą datą, dotyczącej zbrodni OUN i UPA w omawianym regionie. Wykorzystali także ponad 2,5 tys. różnych źródeł. Ich praca stanowiła zasadniczą cezurę w badaniach omawianej problematyki. Na zawarte w niej ustalenia do dziś powołują się w zasadzie wszyscy polscy historycy zajmujący się relacjami polsko-ukraińskimi podczas II wojny światowej, zarówno wtedy gdy pojawiają się kwestie związane z konkretnymi zbrodniami, jak i w trakcie omawiania danych sumarycznych, dotyczących strat ludności polskiej²⁷.

²³ A. Żupański, *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich*, Warszawa 2007, s. 7 i n.

²⁴ Kwestie bezpośrednio związane ze Zbrodnią Wołyńską znalazły się w: *Polska – Ukraina: trudne pytania...*, t. 1–2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11.

²⁵ Zob. np. L. Karłowicz, *Polska – Ukraina. Smutne refleksje*, Lublin 2002. Por. A. Żupański, *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*, Toruń 2005; idem, *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem...*

²⁶ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2000.

²⁷ Zob. np. M. Klimecki, *Zmiany etniczno-demograficzne na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania...*, t. 10, s. 244; G. Hryciuk, *Przemiany naro-*

Również badania szczegółowe, prowadzone przez piszącego te słowa, oparte głównie na dokumentach pochodzących z lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w., a także wynikach śledztw prowadzonych przez Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, potwierdzają i uzupełniają informacje opublikowane w omawianym opracowaniu²⁸. W przypadku Małopolski Wschodniej kwestia badań, a przede wszystkim ustalania list ofiar, jest nieco bardziej złożona.

SERIA „LUDOBÓJSTWO DOKONANE PRZEZ NACJONALISTÓW UKRAIŃSKICH NA POLAKACH...” STOWARZYSZENIA UPAMIĘTNIEŃ OFIAR ZBRODNI UKRAIŃSKICH NACJONALISTÓW

W 2006 r., z inicjatywy Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów (SUOZUN), ukazały się opracowania zawierające wykazy ofiar z województw lwowskiego²⁹ i tarnopolskiego³⁰, w roku następnym zaś – lubelskiego³¹ i stanisławowskiego³². Stanowiły one efekt kilkunastoletnich prac dokumentacyjnych, których wyniki były sukcesywnie publikowane w ukazującym się od 1992 r. kwartalniku „Na Rubieży”. Różni recenzenci wskazywali, że mimo stosunkowo długiego okresu przygotowawczego, zespoły autorskie nie ustrzegły się błędów warsztatowych i metodologicznych. Bodaj najbardziej dogłębnej analizy, choć dotyczącej jedynie pięciu powiatów przedwojennego województwa lwowskiego, dokonał Jarosław Syrnys³³. Również autor niniejszego artykułu wskazywał na nie-

dowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948, Toruń 2005, s. 279; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 298–413.

²⁸ Zob. T. Bereza, *Polowanie na Polaków. Kowbań, 15 lipca 1943 r.*, „Nasz Dziennik”, 11 VII 2018, nr 158, s. 3 [dodatek historyczny IPN]; idem, *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów z obwodu drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1940–1944)*, Rzeszów–Warszawa 2020.

²⁹ S. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939–1947*, Wrocław 2006.

³⁰ H. Komański, S. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946*, Wrocław 2006.

³¹ S. Jastrzębski, *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.

³² S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946*, Wrocław 2007.

³³ Analiza krytyczna dotyczyła powiatów: brzozowski, dobromilski, leskiego, przemyskiego i sanockiego. Autor wytknął dublowanie danych, błędy w zliczaniu danych sumarycznych, błędną kwalifikację wyznaniową i narodowościową oraz pomyłki w identyfikacji, lokalizacji i przyporządkowaniu administracyjnym miejsc zdarzeń. W konkluzji zakwestionował ok. 15 proc. wykazanych ofiar. Zob.

ścisłości części danych zawartych w pracach dotyczących województw lwowskiego i tarnopolskiego³⁴. Mimo tych wad wspomniane prace pozostają jedynymi zwartymi syntezami, zawierającymi wykazy ofiar ludobójstwa OUN i UPA na południowo-wschodnich kresach II Rzeczypospolitej. Nie sposób nie przyznać racji Damianowi Markowskiemu, który podsumowując wysiłek SUOZUN, stwierdził, że książki autorów związanych ze środowiskami kresowymi są punktem wyjścia do obliczania strat ludzkich, spowodowanych przez nacjonalistyczne podziemie ukraińskie³⁵. Innym problemem jest niedocieranie części ustaleń historyków do niektórych autorów kolejnych prac poświęconych omawianemu zagadnieniu³⁶.

W roku 2006 ukazała się również książka Zdzisława Koniecznego, zawierająca wykaz ofiar z terenów wchodzących obecnie w skład Polski. Za sprawą przyjętego układu chronologicznego autor uniknął części błędów charakterystycznych dla wydawnictw SUOZUN. Co również istotne, większość danych zamieszczonych przez Koniecznego została oparta na kwerendach archiwalnych³⁷. Wydaje się, że większą starannością wykazali się także autorzy wykazów ofiar z mniejszych obszarów – Kazimierz Turzański³⁸, Józef Wyspiański³⁹ i Stanisław Żurek⁴⁰.

EDYCJE DOKUMENTÓW

W pierwszej dekadzie XXI w. ukazało się kilka ważnych edycji źródeł dotyczących Zbrodni Wołyńskiej. W 2001 r. nakładem Biblioteki Jagiellońskiej wydano dokumenty przekazane przez Adama Bienia, w latach 1943–1945 zastępcy Delegata Rządu na Kraj, a zarazem prze-

J. Syrnyk, *Wstęp do weryfikacji danych z książki „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939–1947”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 1 (27), s. 368–397. Zob. też np.: M. Klimecki, *Zmiany etniczno-demograficzne...*, s. 244.

³⁴ Zob. np. T. Bereza, *Wprowadzenie* [w:] S. Leszczyński, *Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*, wprowadzenie, red. i aneks T. Bereza, Rzeszów 2016, s. 60; T. Bereza, *Przesiedleni znad Sanu...*, s. 104.

³⁵ D.K. Markowski, *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Kraków 2023, s. 20 i 413–414.

³⁶ Nieco dziwi brak porównania zamieszczonych informacji z ustaleniami historyków, szczególnie regionalistów. Np. S. Jastrzębski w *Księdze ofiar ludobójstwa Polaków przez Ukraińców na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1946*, t. 1: *Eksterminacja ludności polskiej w województwie lwowskim w latach 1939–1946*, Chorzów–Warszawa 2020, na s. 176, w rozdziale dotyczącym eksterminacji ludności polskiej w powiecie lubaczowskim, na listach ofiar umieścił Mikołaja Hasiuka (UB) i Leona Bębna (MO), zastrzelonych przez żołnierzy lubaczowskiej AK. Por. M. Argasiński, *Konspiracja w powiecie lubaczowskim 1939–1947*, Zwierzyniec–Rzeszów 2010, s. 193–196.

³⁷ Z. Konieczny, *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*, Wrocław 2006.

³⁸ K. Turzański, *Eksterminacja ludności polskiej na Trembowelszczyźnie w latach 1939–1946*, Wrocław 2003.

³⁹ J. Wyspiański, *Barbarzyństwo OUN-UPA*, Lubin 2009; *idem*, *Zbrodnie OUN-UPA*, Lubin 2012; *idem*, *Ludobójstwo OUN-UPA*, Lubin 2019. Wymienione prace dotyczą powiatu przemyskiego.

⁴⁰ S. Żurek, *UPA w Bieszczadach. Straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.

wodniczącego Rady Narodowościowej przy Delegacie Rządu⁴¹. W latach 2002–2003 Wiktor Poliszczuk opublikował materiały pochodzące z archiwów ukraińskich, a także z *Litopysu UPA*, który nie był wówczas wydawnictwem łatwo dostępnym⁴². W okresie 2003–2004 ukazały się, w redakcji Lucyny Kulińskiej (w części wspólnie z Adamem Rolińskim), wybory dokumentów wytworzonych przez cywilne i wojskowe struktury Polskiego Państwa Podziemnego z Małopolski Wschodniej oraz przez Radę Główną Opiekuńczą (RGO) i jej agendy terenowe⁴³. Rok 2005 przyniósł publikacje materiałów dotyczących Wołynia i Małopolski Wschodniej z archiwów kościelnych, w opracowaniu Marii Dębowskiej i ks. Józefa Wołczańskiego⁴⁴. W tym samym czasie Instytut Pamięci Narodowej, we współpracy z innymi podmiotami, m.in. Wydzielonym Archiwum Państwowym Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, wydał dwa tomy dokumentów z archiwów polskich i ukraińskich w opracowaniu Grzegorza Motyki i Jurija Szapowała⁴⁵. W latach 2005–2006 ukazały się drukiem raporty Biura Wschodniego i meldunki Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj w opracowaniu Mieczysława Adamczyka, Janusza Gmitruka i Adama Koseskiego⁴⁶.

Kolejne edycje źródeł ukazały się dopiero w następnym dziesięcioleciu, było ich jednak zdecydowanie mniej. W 2012 r. Kulińska z Rolińskim opublikowali materiały prof. Józefa Widajewicza, w okresie okupacji niemieckiej pracownika RGO, zajmującego się m.in. dokumentacją zbrodni ukraińskich⁴⁷. Natomiast w roku 2019 Łukasz Adamski

⁴¹ *Bibliotheca Jagiellonica. Fontes et studia*, t. 10: *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, oprac., wstęp i przypisy J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.

⁴² W. Poliszczuk, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 2: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*; t. 4: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku*, Toronto 2002; idem, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 3: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*; t. V: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 do 1950 roku*, Toronto 2003.

⁴³ L. Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 2: *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, Kraków 2003; *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944*, wstęp i oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2003; *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944*, wstęp i oprac. L. Kulińska, Kraków 2004.

⁴⁴ *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Lublin–Łuck–Ostróg 2005; ks. J. Wołczański, *Eksterminacja Narodu Polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005; cz. 2, Kraków 2006.

⁴⁵ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 4: *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, cz. 1–2, oprac. G. Motyka, J. Szapowal, Warszawa–Kijów 2005.

⁴⁶ *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj 1943–1944*, wstęp, wybór i oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2005; *Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj; kwiecień–lipiec 1944 r.*, wstęp, wybór i oprac. idem, Warszawa–Pułtusk–Kielce 2006.

⁴⁷ *Antypolska akcja...* Oryginały dokumentów są przechowywane w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu.

i Grzegorz Hryciuk wydali dokumenty proveniencji sowieckiej z lat 1942–1944, w dużej części dotyczące zbrodni OUN i UPA na polskiej ludności Kresów Wschodnich⁴⁸.

W 2021 r., podczas rozbiórki domu w Tarnobrzegu, odnaleziono dokumenty RGO-PolKO Lwów-miasto, stanowiące część archiwum tejże instytucji, wywiezionego ze Lwowa przez Urszulę Szumską. Materiały te zawierają ewidencję i – co najważniejsze – zeznania świadków zbrodni ukraińskich dokonanych na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Ich szczególną wartością jest to, że były spisywane „na gorąco”, niemal bezpośrednio po dotarciu uchodźców z miejscowości napadniętych przez OUN-UPA do twórców źródła. Oprócz opisu okoliczności napadów, świadkowie podawali dane osób zamordowanych. Opracowania naukowego znaleziska podjął się zespół historyków, głównie z IPN – Edward Gigilewicz, Leon Popek, Paweł Sokołowski i Tadeusz Zych. Dotychczas ukazały się dwa tomy. W pierwszym znalazły się zapisy tzw. *Księgi A*, zawierające przede wszystkim zestawienia i informacje dotyczące zbrodni dokonanych na Wołyniu, w drugim zaś – zapisy *Księgi Zielonej (Księgi Z)* i *Księgi Brunatnej (Księgi B)*, obejmujące głównie zeznania z Małopolski Wschodniej⁴⁹.

RELACJE I WSPOMNIENIA

Niestety rzadkością pozostają pamiętniki, relacje i wspomnienia opracowane naukowo, z przeprowadzoną krytyką źródła. Należą do nich pamiętnik Wiesławy Michałek z d. Michalewskiej (Lwów, Złoczów, Skwarzawa)⁵⁰, kronika ks. Józefa Myśliwego z Jagielnicy⁵¹, wspomnienia: Stanisława Leszczyńskiego z Germakówki⁵², Szulima Keselmana z Łokaczy⁵³, Władysława Kurkowskiego z Huty Stepańskiej⁵⁴, Zygmunta Maguzy z Chrynowa i 27 DP AK⁵⁵, wreszcie tom zawierający 85 relacji i notacji dotyczących Wołynia w opar-

⁴⁸ *Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943–1944*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, Warszawa 2019.

⁴⁹ *Dokumenty Zbrodni Wołyńskiej*, oprac. E. Gigilewicz, L. Popek, P. Sokołowski, T. Zych, t. 1, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2023; t. 2, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2024.

⁵⁰ W. Michałek, *Zapiski 1939–1944*, wstęp i oprac. G. Bębnik, Katowice 2012.

⁵¹ B. Kościelny, *Kronika rzymskokatolickiej parafii Jagielnica w dekanacie czortkowskim z 1944 roku. Walki frontowe, zbrodnie OUN-UPA i codzienność oczami ks. Józefa Myśliwego* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023, s. 140–204.

⁵² S. Leszczyński, *Uwikłanie...*

⁵³ S. Keselman, *Wspomnienia ocalonego. Wołyń 1941–1944*, red. nauk. K. Pawlak-Weiss, Wrocław–Warszawa 2022.

⁵⁴ W. Kurkowski, *Samoobrona Huty Stepańskiej na Wołyniu*, oprac. T. Bereza [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023, s. 32–104.

⁵⁵ Z. Maguza, *Żołnierskie losy Wołyniaka...*

waniu Joanny Karbarz-Wilińskiej i Bartosza Januszewskiego⁵⁶. Wszystkie te prace zostały wydane przez IPN. Niekiedy wspomniane źródła są uzupełnieniem monografii i zbiorów artykułów naukowych⁵⁷. Należy zaznaczyć, że opracowanie relacji i wspomnień, szczególnie bazujące na materiałach archiwalnych, jest zazwyczaj przedsięwzięciem czasochłonnym.

W 2003 r. Kulińska wydała zbiór 34 relacji-wspomnień pt. *Dzieci Kresów*. Ich autorami były osoby, które w latach 1943–1945 liczyły kilka–kilkanaście lat, a na tragedię polskiej społeczności patrzyły zazwyczaj z perspektywy utraty dziadków, rodziców czy rodzeństwa. Świadczenia zostały uporządkowane według klucza chronologicznego⁵⁸. Żywy oddźwięk, a zwłaszcza listy napływające do autorki spowodowały, że podjęła ona kontynuację tej edycji. W latach 2006–2013 ukazały się kolejne jej tomy, w których znalazły się zarówno listy przesłane samej Kulińskiej, jak i relacje złożone we wrocławskim SUOZUN⁵⁹. Z *Dziećmi Kresów* korespondują inne publikacje, ukazujące wydarzenia z perspektywy najmłodszych, np. reportaży Konrada Piskały, Leona Popka i Tomasza Potkaja o dzieciach z sierocińca w Pieskowej Skale koło Krakowa⁶⁰.

Dużą część omawianej literatury stanowią relacje i wspomnienia nieopracowane naukowo, często powstające z inicjatywy świadków historii bądź ich rodzin względnie wydawców (w tym ostatnim przypadku szczególnie przy okazji rocznic). Publikacje te wnoszą kolejne, nieznane dotychczas szczegóły dotyczące zbrodni dokonywanych przez OUN-UPA, a czasami przez tzw. zwykłych Ukraińców, sąsiadów. Warto wymienić przynajmniej kilku autorów tych prac: Jakuba Gałęziowskiego⁶¹, Marka A. Koprowskiego⁶², Adama Kunysza⁶³, Jacka Międlara⁶⁴, Miłosza Sochę⁶⁵, Zbigniewa Wawszczaka⁶⁶, Volgę Yerafeyenkę⁶⁷. Niewątpliwym pozytywnym wspomnianych książek jest odebranie, zacho-

⁵⁶ *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia...*, s. 15–38.

⁵⁷ Zob. np. L. Popek, *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*, Warszawa 2011, s. 79–143; *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011. W tej pracy odrębną część (s. 253–270) zajmują świadectwa w opracowaniu Ewy Siemaszko.

⁵⁸ L. Kulińska, *Dzieci Kresów*, Kraków 2003. Kolejne wydanie, zatytułowane już *Dzieci Kresów I*, Kraków 2009. W pracy znalazły się również dwie relacje rodziców, którzy utracili swoje dzieci.

⁵⁹ *Eadem*, *Dzieci Kresów II*, Kraków 2006; *eadem*, *Dzieci Kresów III*, Kraków 2009; *eadem*, *Dzieci Kresów IV*, Kraków 2013.

⁶⁰ K. Piskała, L. Popek, T. Potkaj, *Kres. Wołyń: Historie dzieci ocalonych z pogromu*, Warszawa 2016.

⁶¹ *To wszystko człowiek widział. Wspomnienia wschowskich Kresowian*, oprac. i red. J. Gałęziowski, Wschowa 2012.

⁶² M.A. Koprowski, *Wołyń. Wspomnienia ocalałych...*; *idem*, *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa...*; *idem*, *Mord na Wołyniu. Zbrodnie ukraińskie w świetle relacji i dokumentów*, t. 1, Zakrzewo 2017; t. 2, Zakrzewo 2018.

⁶³ A. Kunysz, *Niebiosą Szatana. Historia prawdziwa*, Stare Babice 2014.

⁶⁴ J. Międlar, *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie ukraińskiego ludobójstwa na Polakach*, t. 1–2, Warszawa 2023.

⁶⁵ M. Socha, *Wołyń. Świadkowie mówią*, Łódź 2019.

⁶⁶ Z. Wawszczak, *Kresy, krajobraz serdeczny. Wspomnienia wypędzonych*, t. 1, Rzeszów 2013.

⁶⁷ V. Yerafeyenka (O. Kanapatskaya), *Wołyń. Niezręczny temat*, Opole 2011.

wanie i upowszechnienie świadectw tych uczestników wydarzeń, do których nie dotarli historycy. Jednak, analizując część z nich, czytelnik odnosi wrażenie, że autorzy źródeł nie powiedzieli wszystkiego, redaktorom zaś zabrakło determinacji w wyczerpaniu niektórych wątków. Szczególny niedosyt budzi brak doprecyzowania tożsamości ofiar, gdy w tekstach zamiast nazwisk wymieniane są np. stopnie pokrewieństwa („ciotki, wujka i ich syna”, „teściów mamy”⁶⁸; „wujka, ciotkę, moją siostrę”⁶⁹). Lekturze towarzyszy obawa, że ustalenie nazwisk tych osób nie będzie już możliwe.

Uzupełnieniem tych publikacji jest oparta na faktach beletrystyka, której autorami są zazwyczaj świadkowie dziejów bądź ich krewni. Z prac tego rodzaju warto wymienić książki Józefa Jaworskiego o losach rodziny osiadłej w rejonie Ludwipola i Kostopola⁷⁰, Krzysztofa Kołtuna o mordach na Polakach w powiecie lubomelskim⁷¹, Władysławy Podskarbi-Łojas o Kisielówce k. Kisielina⁷², Katarzyny Surmiak-Domańskiej o losach i okolicznościach śmierci członków jej rodziny z powiatu lwowskiego⁷³, Feliksa Trusiewicza o miasteczku Zofiówka w powiecie łuckim⁷⁴, a także Małgorzaty Witko o Wyrce⁷⁵. Podobną wartość poznawczą prezentuje część reportażu, w tym wspomniane wyżej wspólne dzieło Piskały, Popka i Potkaja o dzieciach z sierocińca w Pieskowej Skale⁷⁶ oraz książki Witolda Szablowskiego o „sprawiedliwych” Ukraińcach⁷⁷.

OPRACOWANIA

Najistotniejszych ustaleń dotyczących identyfikacji sprawców ludobójstwa na polskiej ludności Wołynia, podbudowy teoretycznej i mechanizmów decyzyjnych związanych z tą zbrodnią dokonał Grzegorz Motyka. Pomijając publikowane wcześniej przyczynki, wspomnieć należy przede wszystkim o jego monografii OUN i UPA, której obszerną część poświęcił „antypolskiej akcji” (terminologia stosowana w dokumentach organi-

⁶⁸ J. Międlar, *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie...*, t. 2, s. 97–98 (relacja Eugenii Lebedzińskiej).

⁶⁹ *To wszystko człowiek widział...*, s. 232 (relacja Franciszki Orłowskiej dotycząca mordu w Podkamieniu).

⁷⁰ J. Jaworski, *Krwawe łuny nad Słuczą*, Brzezia Łąka 2016.

⁷¹ K. Kołtun, *Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu*, Lublin 2016.

⁷² W. Podskarbi-Łojas, *Wołyńskie lata, które pamiętam...*, Toruń 2011.

⁷³ K. Surmiak-Domańska, *Czystka*, Wołowiec 2021.

⁷⁴ F. Trusiewicz, *Hawryłko*, Biały Dunajec–Ostróg 2017. W pracy również relacja dotycząca Cumania.

⁷⁵ M. Witko, *Wyrka. Utracony wołyński raj. Prawdziwa historia polskiej kresowej wsi*, Kraków 2021. Na stronie 7 książki autorka napisała: „Większość imion i nazwisk głównych bohaterów z różnych – czasem osobistych, a czasem formalnych – powodów została zmieniona, lecz wszystkie wydarzenia są autentyczne”.

⁷⁶ K. Piskała, L. Popek, T. Potkaj, *Kres...*

⁷⁷ W. Szablowski, *Sprawiedliwi zdrajcy. Sąsiedzi z Wołynia*, Kraków 2016; *idem, Opowieści z Wołynia*, Warszawa 2023 (poszerzona wersja książki z 2016 r.).

zacyjnych ukraińskich nacjonalistów)⁷⁸. Ustalenia poszerzał i doprecyzowywał w kolejnych syntezach poświęconych relacjom polsko-ukraińskim⁷⁹. W 2016 r. ukazały się dwa szczególnie ważne jego teksty: artykuł w „Dziejach Najnowszych” oraz książka poświęcona Zbrodni Wołyńskiej, mająca pozornie charakter pracy popularnej. Zainspirowany ustaleniami Ołeksandra Zajcewa, Motyka dotarł do dokumentów, które jednoznacznie potwierdziły, że scenariusz i metody rozprawy z Polakami zostały opracowane przez OUN jeszcze przed wybuchem II wojny światowej⁸⁰. Z kolei Mieczysław Samborski opisał struktury OUN i UPA na Wołyniu, głównie na podstawie ukraińskiej literatury przedmiotu⁸¹.

Zmiany demograficzne na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, spowodowane wojną, w tym ludobójczą akcją OUN i UPA, były przedmiotem badań Grzegorza Hryciuka⁸². Historyk ten jest również autorem monografii poświęconej ekspatriacji Polaków w latach 1944–1946, która odbywała się z jednej strony w atmosferze wrogości ze strony Sowietów, z drugiej zaś – terroru banderowców⁸³. Zarówno oddolne oraz spontaniczne, jak i zorganizowane reakcje Polaków na działania ukraińskich nacjonalistów przedstawił Ernest Komoński⁸⁴. Informacje o Ukraińcach, którzy mimo terroru ze strony OUN i UPA zdecydowali się udzielać pomocy polskim sąsiadom, zebrał i opublikował Romuald Niedzielko⁸⁵. Próbie realizacji wołyńskiego scenariusza „antypolskiej akcji” oraz jej następstwom poświęcił rozdział pracy o ukraińskim podziemiu na Lubelszczyźnie Mariusz Zajączkowski⁸⁶. Z kolei Tomasz Bereza opisał losy Polaków przesiedlonych przez władze sowieckie z przygranicznych, nadsańskich obszarów na Wołyń⁸⁷. Działalności

⁷⁸ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*

⁷⁹ *Idem*, *Od Rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.

⁸⁰ *IM.in. idem*, *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016, s. 23–36; *idem*, *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1, s. 53–66. Zob. też: O. Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нарис інтелектуальної історії*, Київ 2013, szczególnie s. 261–281.

⁸¹ M. Samborski, *Sprawcy ludobójstwa Polaków na Wołyniu w czasie II wojny światowej. Historia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, t. 1–2, Warszawa 2018.

⁸² G. Hryciuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5..., s. 264–283; *idem*, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6..., s. 271 i n.; *idem*, *Przemiany narodowościowe...*; *idem*, *Przemiany ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948* [w:] *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Wrocław 2006.

⁸³ G. Hryciuk, *Przesiedlency. Wielka epopeja Polaków (1944–1946)*, Kraków 2023.

⁸⁴ E. Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.

⁸⁵ *Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007.

⁸⁶ M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015, szczególnie s. 313–400.

⁸⁷ T. Bereza, *Przesiedleni znad Sanu...*

OUN i UPA na terenie powiatu przemyskiego poświęcił swoją pracę Zbigniew Buczeń⁸⁸. W 2023 r. Damian K. Markowski opublikował monografię poświęconą „antypolskiej akcji” w Małopolsce Wschodniej⁸⁹. Uzupełnieniem ustaleń tych autorów są książki Czesława Partacza i Krzysztofa Łady na temat polityki legalnych władz Rzeczypospolitej w kwestii ukraińskiej oraz Ihora Iliuszyna o sowieckiej polityce wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego⁹⁰. Warto zwrócić uwagę, że autorami części tych prac byli pracownicy IPN względnie zostały one wydane nakładem Instytutu.

Jednym z zagadnień najlepiej odtworzonych przez historyków są dzieje struktur kościelnych oraz losy osób duchownych. Stało się tak mimo zniszczenia w wojennej zawierusze – również w wyniku działań ukraińskich nacjonalistów – wielu dokumentów parafii rzymskokatolickich na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Badania dotyczące *martyrologium* kleru, w tym z rąk bojówkarzy OUN i UPA, zostały podjęte stosunkowo wcześniej, a ich efektem były publikacje m.in. Wincentego Urbana⁹¹ oraz Jana Drausa i Jana Musiała (redaktorzy pracy zbiorowej)⁹². Losy Kościoła rzymskokatolickiego na Wołyniu opisała Dębowska⁹³. Znacznym dorobkiem może się pochwalić także wspomniany wyżej ks. Wołczański⁹⁴. Osoby konsekrowane, ofiary ukraińskich nacjonalistów, były przedmiotem badań biograficznych i zostały opisane w słownikach i leksykonach: ks. Józefa Krętosza i Marii Pawłowiczowej⁹⁵; Marii Dębowskiej i Leona Popka⁹⁶; ks. Mariusza Leszczyńskiego⁹⁷ oraz ks. Józefa Mareckiego⁹⁸. W badaniu tego

⁸⁸ Z. Buczeń, *Mały Wołyn. Walki zbrojne w powiecie przemyskim od akcji „Burza” do akcji „Wisła” (1944–1947)*, Niepokalanów 2017.

⁸⁹ D.K. Markowski, *W cieniu Wołynia...*

⁹⁰ C. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004; I. Iliuszyn, *ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*, tłum. M. Buczyło, Warszawa 2017.

⁹¹ W. Urban, *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945*, Wrocław 1983.

⁹² *Diecezja przemyska w latach 1939–1945*, t. 3: *Zakony*, red. J. Draus i J. Musiał, Przemysł 1990.

⁹³ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008; *eadem*, *Ksiądz Hieronim Szczerbicki 1910–1943. Męczennik wołyński*, Białe Dunajce–Ostróg 2022 (o życiu i okolicznościach śmierci księży Cimińskiego i Szczerbickiego w Wołkowijach w maju 1943 r.).

⁹⁴ Zob. m.in.: S. Bizuń, *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na ziemi lwowskiej 1939–1945*, wstęp, oprac. i przypisy ks. J. Wołczański, Lublin 1993; ks. J. Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac. wstęp i przypisy ks. J. Wołczański, Lwów–Kraków 1998. Zaznaczyć należy, że kronika ks. Anczarskiego została również wydana w opracowaniu innego autora. Zob. ks. J. Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac., wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór fotografii K. Załuski, Kraków 1996.

⁹⁵ *Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939–1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007.

⁹⁶ M. Dębowska, L. Popek, *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.

⁹⁷ M. Leszczyński, *Księża diecezjalni ekspatrianci Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego. Słownik biograficzny*, Warszawa 2020.

⁹⁸ Ks. J. Marecki, *Misterium Iniquitatis. Osoby duchowne i zakonne obrządku łacińskiego zamordowane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945*, Kraków 2020.

wątku martyrologii Kościoła katolickiego obrządku rzymskiego swój wkład mają również s. Agnieszka Michna⁹⁹, Leszek Wójtowicz¹⁰⁰ i o. Jerzy Zieliński¹⁰¹. Przez pryzmat losów świątyń, z dziejami wspomnianego obrządku na Wołyniu związane są publikacje Leona Popka¹⁰² i Czesława Piotrowskiego¹⁰³.

Dla historyków oraz osób zainteresowanych Zbrodnią Wołyńską mogą być przydatne również prace dotyczące Holokaustu na omawianych obszarach. Warto tu wymienić szczególnie tom artykułów pod redakcją Andrzeja Zięby¹⁰⁴, dokumenty opublikowane przez Sebastiana Piątkowskiego¹⁰⁵ czy monografię Omera Bartova¹⁰⁶.

Zdecydowanie najmniej ukazało się opracowań mających formułę studium przypadku (*case study*). W zasadzie są to monografie Tomasza Berezy¹⁰⁷, Leona Popka¹⁰⁸ i Tomasza Roga¹⁰⁹.

Wiele syntez miało charakter popularnonaukowy. Ich powstanie było związane z rocznicami wspomnianymi we wstępie do tego artykułu. Mają one niewątpliwie wartość edukacyjną, przybliżając zagadnienie szerszemu gronu odbiorców¹¹⁰.

⁹⁹ A. Michna CSIC, *Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1947*, Warszawa 2010.

¹⁰⁰ L. Wójtowicz, *Wózkiem do nieba. Rzecz o siostrze zakonnej i sierotach zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich pod Sahryniem*, Lublin 2015. Dodać należy, że Leszek Wójtowicz jest również autorem zbiorów relacji dotyczących Zbrodni Wołyńskiej. Zob. *idem*, *Później szatan wstąpił w ludzi. Zapiski nie tylko z Wołynia*, Lublin 2008; *idem*, *Kąkol na dożynkach. O Polakach ocalałych z ukraińskiego ludobójstwa*, Lublin 2023.

¹⁰¹ J. Zieliński OCD, *Łuny nad Wiśniowcem. Listy wiśniowieckich karmelitów bosych i okoliczności ich tragicznej śmierci 1942–1944*, Kraków 2021.

¹⁰² L. Popek, *Świątynie Wołynia...*

¹⁰³ C. Piotrowski, *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*, Warszawa 2002.

¹⁰⁴ OUN, *UPA i zagłada Żydów*, red. A. Zięba, Kraków 2016. Artykuły w tym zbiorze opublikowali najwybitniejsi znawcy problematyki (w kolejności alfabetycznej): Omer Bartov, Delphine Bechtel, Marko Carynnyk, Aleksander Diukow, Gabriel N. Findel, Frank Golczewski, Sofia Graczowa, John-Paul Himka, Ivan Katchanovski, Lucyna Kulińska, Taras Kuryło, Christoph Mick, Witold Mędykowski, Grzegorz Motyka, Alexander V. Prusin, Jurij Radczenko, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Per Anders Rudling, Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, Kai Struve, Andrzej Zapałowski, Ołeksandr Zajcew oraz Andrzej A. Zięba.

¹⁰⁵ *Relacje o pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w latach 1939–1945*, t. 5: Dystrykt Galicja Generalnego Gubernatorstwa i Wołyń, wybór i oprac. S. Piątkowski, Lublin–Warszawa 2021. Zob. też np. Wywiad z Karolem Galińskim [w:] *Pamiętamy... pamiętamy... pamiętajcie... Wspomnienia Żydów polskich*, oprac. M. Zajda i P. Skorut, Kraków 2019, s. 73–86 (dotyczy Stanisławki k. Żółkwi).

¹⁰⁶ O. Bartov, *Anatomia pewnego ludobójstwa. Życie i śmierć Buczacza*, tłum. A. Musiał, Wołowiec 2019.

¹⁰⁷ S. Leszczyński, *Uwikłanie...*; T. Bereza, *Źródła do zbrodni bojówki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Połowcach (nocą z 16 na 17 stycznia 1944 r.)* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 105–139.

¹⁰⁸ L. Popek, *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*, Warszawa 2011.

¹⁰⁹ T. Róg, *Rudka. Dzieje wsi i jej zagłada, Rzeszów–Cieszanów 2014*; *idem*, *Mord pod Zatyłem koło Bełżca 16 czerwca 1944 r.* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 218–231.

¹¹⁰ M.in.: J. Wieliczka-Szarkowa, *Wołyń we krwi 1943*, Kraków 2013; S. Błazejewska, *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, Głogów 2016; A. Bazan, *Relacje polsko-ukraińskie na*

Począwszy od roku 2009, z inicjatywy Stowarzyszenia Kresowian w Kędzierzynie-Koźlu, ukazuje się seria wydawnicza „Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo Wschodnie w Optyce Historycznej i Współczesnej”¹¹¹. Publikowane są w niej systematycznie efekty corocznych konferencji naukowych. Dotychczas ukazało się piętnaście tomów¹¹². Większość opublikowanych w nich artykułów ma charakter przeglądowy, nawiązujący do wcześniejszych ustaleń ich autorów; sporo odnosi się także do polityki historycznej, szczególnie prowadzonej przez państwo polskie i diasporę ukraińską. Na uwagę zasługują artykuły Wyspiańskiego dotyczące zbrodni na Polakach w pow. przemysłańskim¹¹³. Przeglądowy charakter miały zazwyczaj także inne materiały pokonferencyjne¹¹⁴.

Warto również zwrócić uwagę na wydane w tym czasie monografie i wspomnienia, sporządzone przez świadków wydarzeń niebędących profesjonalnymi historykami. Są one często oparte na informacjach skonfrontowanych z innymi świadkami i dokumentami, a przy tym niezwykle szczegółowe. Ich autorzy nie ograniczyli się do przedstawienia zagadnień związanych z dokonaniem przez banderowców ludobójstwem, lecz zazwyczaj opisali dzieje społeczności w dłuższej perspektywie czasowej, w tym różne zwyczaje

Wołyniu w okresie II wojny światowej, Kraków 2017 (ta pozycja ukazała się akurat nie w roku rocznicowym); M. Dębowska, *Wołyń 1943. Dezorganizacja i zagłada parafii katolickich. W 80. rocznicę męczeństwa Polaków*, Kraków 2023; *Wołyń. Przemilczana zbrodnia na Polakach*, red. M. Kramek, Lublin 2017; S. Srokowski, *Zanim splonęli żywcem. Ukraińska zbrodnia w Hucie Pieniackiej*, Warszawa 2024. Zob. też: L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015.

¹¹¹ Tytuł serii wykrystalizował się od tomu trzeciego. Wcześniej było to *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich*. Numeracja na stronie tytułowej wprowadzona od tomu siódmego. Pierwsze dwa tomy serii były sygnowane przez Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział Kędzierzyn-Koźle.

¹¹² *Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej. Materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej, Kędzierzyn-Koźle 2009; Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Materiały z konferencji naukowej odbytej 5 czerwca 2010 r. podczas VII Dnia Kultury Kresowej*, [red. W. Listowski,] Kędzierzyn-Koźle 2010; *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 3–15, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2011–2022.

¹¹³ J. Wyspiański, *Falszywe i tendencyjne relacje w dokumentach ukraińskich [w:] Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 8, s. 219–226; *idem*, *Nowe nazwiska ofiar napadów ukraińskich nacjonalistów w pow. Przemysły* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 12, s. 183–193.

¹¹⁴ Zob. np.: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002; *Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”*, Warszawa 10 lipca 2008, Warszawa 2010; *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*, red. J. Sperka, Katowice 2015; *Kresy. Należna pamięć – nie zemsta. Materiały z konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku*, red. K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek, Warszawa 2017; *Nie zabijaj. Nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*, wstęp i red. W. Osadczy, A. Kulczycki, Warszawa–Lublin 2019.

je i życie codzienne. Są to prace m.in.: Włodzimierza Sławosza Dębskiego o Kisielinie oraz sąsiednich miejscowościach¹¹⁵, ks. Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego o Korościatynie i Kutach¹¹⁶, Mieczysława Kuczyńskiego o Waclawce i Międzyrzeczu w pow. rówieńskim¹¹⁷, ks. Tadeusza Patera o Rumnie¹¹⁸, Heleny Popek o Woli Ostrowieckiej¹¹⁹, Stanisława Srokowskiego o Hnileczu¹²⁰, a także Stanisława Sulimira Żuka o Hucie Pieniackiej, Hucisku Brodzkim i Wołochach¹²¹. Historyk zajmujący się problematyką OUN i UPA może do nich sięgać, nie obawiając się przeinaczeń. Należy zaznaczyć, że wartościowe wydawnictwa tego rodzaju ukazywały się również przed rokiem 2011¹²².

Wiele informacji można znaleźć również w opracowaniach i wspomnieniach, w których ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA nie jest osią narracji, lecz jednym z elementów przedstawienia historii ludzi bądź regionu¹²³.

Zbrodnia Wołyńska była i jest przedmiotem śledztw prowadzonych przez Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Wyniki postępowań oraz ich prawne meandry były przedmiotem artykułów autorstwa prokuratorów IPN-KŚZpNP¹²⁴

¹¹⁵ W.S. Dębski, *Było sobie miasteczko. Opowieść wołyńska*, Lublin 2011.

¹¹⁶ T. Isakowicz-Zaleski, *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008. Zob. też: *idem*, *Polsko-ormiańskie miasto Kuty nad Czeremoszem – rozwój i zagłada* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 213–225; *idem*, *Ludobójstwo polskich Ormian w Kutach nad Czeremoszem* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 10, s. 143–155.

¹¹⁷ M. Kuczyński, *Nie dane im było. Wołyń z oddali*, Kraków 2013.

¹¹⁸ Ks. T. Pater, *Rumno w województwie lwowskim. Księga rodzin polskich w latach 1910–1945*, Rzeszów 2011.

¹¹⁹ H. Popek, *Błogosławiona wieś*, oprac. i red. L. Popek, Lublin 2020.

¹²⁰ S. Srokowski, *Hnilecze. Prawda, pamięć i ból*, Wrocław 2013.

¹²¹ S.S. Żuk, *Skrawek piekła na Podolu. Huta Pieniacka – Hucisko Brodzkie. Płonące Podole 1944*, Warszawa–Kraków 2015. Zaznaczyć należy, że zbrodnia w Hucie Pieniackiej została dokonana przez żołnierzy policyjnego 4 Galicyjskiego Pułku Ochotniczego SS, utworzonego m.in. z ochotników do 14 Galicyjskiej Ochotniczej Dywizji SS (SS „Galizien”), jednak w akcji uczestniczyły również lokalne bojówki OUN i UPA, genezy zdarzeń należy zaś upatrywać w panującej wówczas na Podolu sytuacji, szczególnie ludobójczej akcji OUN-UPA.

¹²² Zob. np.: H. Garbowski, *Polesie Wołyńskie pod okupacją niemiecką*, Warszawa 2003 (dotyczy miejscowości w rejonie Klesowa); J. Kanas, *Podolskie korzenie*, Lublin 2002 (dotyczy Łozowej); W. Kubów, *Polacy i Ukraińcy...*; ks. T. Pater, *Oczyma i sercem. Wieś Rumno w latach 1939–1945*, t. 1–2, Przemyśl 2000; C. Piotrowski, *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Sluczą*. Wydanie drugie z aneksem: *Trzy pielgrzymki na Wołyń*, Toruń 2005 (dotyczy Huty Stepańskiej).

¹²³ Zob. np.: M. Agopsowicz, *Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita Ormiańska, Łomianki* 2014.

¹²⁴ Zob. np.: D. Cebart, *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945 na terenie województwa: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 101–102; P. Zajac, *Informacja o ocenie karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZpNP w Lublinie* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 103–116; W. Szwiec, *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1945 na terenie Huty Pieniackiej* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna...*, s. 117–128. Artykuły dotyczące powyższej problematyki były publikowane również w okresie wcześniejszym. Zob. np. *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2: *Ludobójstwo*,

oraz obszernego opracowania Tomasza Turejki, wydanego nakładem Wydawnictwa IPN¹²⁵.

Wiele opracowań, szczególnie o charakterze wspomnieniowym, ma postać artykułów opublikowanych w periodykach. Prym w tym względzie wiodą czasopisma wydawane przez środowiska kresowe, przede wszystkim wspomniane wyżej „Na Rubieży”, a także m.in.: „Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja AK”, „Głos Buczaczan”, „Kresowe Stanice”, „Semper Fidelis”, „Głosy Podolan”, „Zeszyty Łukowieckie”, „Zeszyty Tłumackie” oraz „Spotkania Świrzan”. Warto w tym miejscu wspomnieć również o „Monitorze Wołyńskim” i zamieszczanych w nim artykułach, zwłaszcza autorstwa Janusza Horoszkiewicza.

Kończąc rozważania nad pracami dotyczącymi Zbrodni Wołyńskiej, które ukazały się w ciągu ostatnich dwudziestu lat, nie można przemilczeć przetłumaczenia na język polski książek ukraińskich historyków Bohdana Huda¹²⁶ i Wołodomyra Wiatrowycza¹²⁷. Obie ukazały się w rocznicowym roku 2013 i zawierały interpretację wydarzeń, która spotkała się ze zdecydowaną krytyką ze strony polskich naukowców.

WNIOSKI

Dotychczasowy rozwój badań spowodował, że wśród polskich historyków istnieje konsensus co do tego, że Zbrodnia Wołyńska była ludobójstwem. Kolejne publikacje jedynie potwierdzają tę opinię.

Przedstawiony powyżej stan literatury przedmiotu pozwala na określenie trendów dominujących w niej w ostatnich latach. Większość publikacji źródłowych stanowią relacje i wspomnienia, niestety tylko częściowo w opracowaniu naukowym. Edycje dokumentów stają się rzadkością, albowiem ważniejsze materiały, znajdujące się w zwartych zespołach i kolekcjach polskich placówek archiwalnych, zostały już wydane drukiem. Przy weryfikacji danych, szczególnie w odniesieniu do ofiar z Małopolski Wschodniej, punktem odniesienia są nadal tomy wydane przed dwudziestu laty przez SUOZUN, przy czym nie wiadomo, czy autorzy współczesnych prac podjęli wysiłek samodzielnych poszukiwań archiwalnych. Wprawdzie odnaleziony w Tarnobrzegu depozyt Szumskiej

---

red. R. Ignatiew, A. Kura, Warszawa 2008 (w zbiorze tym, oprócz tekstów przygotowanych przez prokuratorów IPN-KŚZpNP, znajdują się również artykuły R. Szawłowskiego, w tym poświęcony zbrodni ludobójstwa oraz pojęciu ludobójstwa okrutnego – *genocidium atrox*; *idem*, *Trzy tematy z dziedziny „genocydologii”* [w:] *ibidem*, s. 23–33).

¹²⁵ T. Turejko, *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2023.

¹²⁶ B. Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys konfliktów społeczno-etnicznych*, przekład A. Korzeniowska-Bihun, M. Hud, Lwów–Warszawa 2013.

¹²⁷ W. Wiatrowycz, *Druha wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, tłum. M. Iwanek, Warszawa 2013.

otworzył perspektywę wprowadzenia do obiegu naukowego nowych ustaleń, jednak należy się spodziewać, że informacje w nim zawarte zostaną szybko „skonsumowane” przez historyków. Kolejne syntezy bazują na materiałach już znanych, stanowiąc co najwyżej reinterpretację ustalonych wcześniej faktów. Nie ma prac szczegółowych – opartych na archiwaliach, obejmujących mniejsze jednostki terytorialne – *case studies* i przyczynków.

Na geograficznej mapie ludobójstwa nadal znajdują się obszary praktycznie nieprzebadane i nieopisane, a przecież także dotknięte działaniami OUN i UPA. Są to przede wszystkim Polesie, a także Bukowina i Żytomierszczyzna, co wynika z nielicznych odnalezionych dokumentów oraz relacji i wspomnień świadków¹²⁸.

Wydaje się, że stosunkowo dobrze rozpoznane i opracowane są zaledwie dwa obszary badań. Pierwszym jest działalność 27 DP AK, co zawdzięczamy determinacji i zaangażowaniu jej dawnych żołnierzy, drugim zaś – dzieje Kościoła katolickiego obrządku rzymskiego, rozumianego w ujęciu instytucjonalnym.

Warto podkreślić niewymierny wkład wniesiony w poznanie omawianych dziejów przez środowiska kresowe – dawnych mieszkańców Wołynia i Małopolski Wschodniej oraz obrońców tych ziem przed morderczą czystką etniczną, prowadzoną przez OUN i UPA.

Obecnie sprawą priorytetową jest doprecyzowanie liczby ofiar oraz przywrócenie tożsamości jak największemu odsetkowi zamordowanych. Warto zwrócić uwagę na to, że o ile w przypadku Wołynia polskie środowisko naukowe zaakceptowało szacunki Władysława i Ewy Siemaszków, które wynoszą od 50 do 60 tys. zabitych, o tyle w odniesieniu do Małopolski Wschodniej szacunki strat zamykają się w przedziale od 20 tys. do 110 tys.¹²⁹ Wprawdzie w 2023 r. Markowski podał, że liczba zabitych podczas ludobójczej akcji w województwach południowo-wschodnich mogła sięgnąć 31 524 osób (autorowi znane są personalia połowy z nich), jednak nie przedstawił żadnych danych szczegółowych, np. w formie aneksu¹³⁰. Postulat sformułowany przez Ewę Siemaszko we wspomnianym w wstępie artykule, dotyczący sporządzania imiennych list ofiar, pozostaje aktualny¹³¹.

¹²⁸ Zob. np.: W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów...*, s. 1003; L.S. Jankiewicz, *Straty ludności polskiej w byłym województwie poleskim na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1947. Dane wstępne* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 9, s. 23–31; T. Bereza, *Wstęp* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów ...*, s. 9.

¹²⁹ Zob. i por. np.: G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe...*, s. 315; G. Motyka, *Od Rzezi Wołyńskiej...*, s. 447–448; E. Siemaszko, *Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań* [w:] *Wołyń 1943 – rozliczenie...*, s. 78–99; L. Kulińska, C. Partacz, *Zbrodnie nacjonalistów...*, s. 116–123; L.S. Jankiewicz, *Ponowna próba ustalenia wielkości strat ludności południowo-wschodnich województwa II Rzeczypospolitej poniesionych na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–47* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 8, s. 64–90.

¹³⁰ D.K. Markowski, *W cieniu Wołynia...*, s. 414.

¹³¹ E. Siemaszko, *Stan badań nad ludobójstwem...*, s. 329.

Kolejnym zadaniem jest identyfikacja sprawców, zarówno ich tożsamości, jak i umiejscowienia w strukturach organizacyjnych OUN i UPA. Jeżeli nawet wskazanie bezpośrednich wykonawców nie będzie już możliwe, należy dążyć do ustalenia nazwisk decydentów.

Zasadne wydaje się również podjęcie badań nad polskimi samoobronami tak na Wołyniu, jak i w Małopolsce Wschodniej. Istnieje dość bogata literatura na ten temat, ale w dużej części oparta na relacjach świadków¹³².

PERSPEKTYWY

Do postulatów zgłaszanych zarówno przez historyków, jak i inne środowiska zainteresowane rozwojem omawianych badań należy wniosek o rozszerzanie poszukiwań w archiwach posowieckich, przede wszystkim ukraińskich i rosyjskich, ale także białoruskich. Częściowo były one już realizowane, jednak w obecnej sytuacji geopolitycznej perspektywa prowadzenia pogłębionych kwerend na tym obszarze niestety się oddala. Niezbędna jest również kompleksowa kwerenda w archiwach w Niemczech¹³³, Czechach oraz na Węgrzech. W tym ostatnim wypadku na celowość podjęcia poszukiwań wskazują wstępne, bardzo przyczynkarskie badania nad rolą wojsk węgierskich w powstrzymaniu ludobójczej akcji OUN i UPA¹³⁴. W opinii piszącego te słowa nadal, także w Polsce, istnieją archiwa, których potencjał tylko pozornie się wyczerpał.

Ponad dwadzieścia lat temu, w związku z sześćdziesiątą rocznicą Zbrodni Wołyńskiej, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych (NDAP), wspólnie z Państwowym Komitetem Archiwów Ukrainy, wydała przewodnik po źródłach archiwalnych dotyczących problematyki poruszonej w niniejszym artykule¹³⁵. Kierownik zespołu autorskiego, Anna Krochmal, we wstępie do tej pracy zaznaczyła, że „zawarte w publikacji opisy źródeł zostały przy-

¹³² Zob. np.: A. Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995; J. Krasowski, *Wołyński oddział „Kozaka”*, Szczecin 1996; Z. Janicki, *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, oprac. L. Karłowicz, Lublin 1997; F. Budzisz, *Z ziemi cmentarnej*, Gdańsk 1998; S. Jastrzębski, *Kresy Wschodnie we krwi. Rzecz o polskiej samoobronie*, Wrocław 2001; W. Filar, *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007; A. Cybulski „Oliwa”, *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, Warszawa 2009 (samoobrona w Pańskiej Dolinie); A. Oliwa, *Gdy poświęcano noże. Tragedia Wołynia. Już bez cenzury – wspomnienia powojenne*, Opole 2013 (samoobrona w Rafałowie; pierwsze wydanie wspomnień A. Oliwy w 1973 r.); H. Cybulski, *Krwawy Wołyń '43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014; M.A. Koprowski, *Wołyń. Wspomnienia ocalałych...*

¹³³ L. Kulińska, *75 rocznica kresowego ludobójstwa – czy jesteśmy bliżej prawdy? [w:] Ludobójstwo OUN-UPA...*, t. 10, s. 10.

¹³⁴ G. Motyka, *Ukraińska Partyzantka...*, s. 271–280; T. Bereza, *Węgry wobec eksterminacji ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich*, „Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski” 2020, styczeń–luty, nr 1–2, s. 121–133.

¹³⁵ *Wołyń – Galicja Wschodnia 1943–1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych*, t. 1, red. D. Nałęcz, H. Boriak, Warszawa 2003.

gotowane na podstawie wyników kwerendy przeprowadzonej w ciągu marca–kwietnia 2003 r. [wyróżnienie T.B.] w polskich i ukraińskich archiwach państwowych oraz w zbiorach innych instytucji¹³⁶. Opracowanie to, w zamyśle NDAP mające być pierwszą częścią wielotomowej edycji, nie wyczerpało wiedzy o zasobach archiwów obu państw. Zresztą przez ponad 20 lat wciąż przekazywano do nich kolejne dokumenty. Analizując bibliografię niektórych prac, wydanych po roku 2003, można odnieść wrażenie, że wiadomości zawarte w przewodniku raczej zniechęcały badaczy do samodzielnych poszukiwań archiwalnych. Szanując ówczesny wysiłek archiwistów i opierając się na doświadczeniach późniejszych (również własnych), piszący te słowa twierdzi, że materiały dotyczące Zbrodni Wołyńskiej są rozproszone i znajdują się również w zespołach nieujętych w przewodniku. Niezbędne są kompleksowe kwerendy archiwalne, obejmujące akta administracji ogólnej, sądownictwa powszechnego (szczególnie akta „Zg” [Zgony] sądów grodzkich i „Ns” [Niesporne] sądów powiatowych), urzędów repatriacyjnych, instytucji opieki społecznej, administracji lokalnej, związków i stowarzyszeń, konspiracji polskiej i ukraińskiej, a nawet notariatu. Przed historykami stoi więc przede wszystkim zadanie kontynuacji i dokończenia kwerend w archiwach państwowych na terenie Polski.

Wniosek ten dotyczy również archiwów kościelnych – nie tylko diecezjalnych czy prowincji poszczególnych zakonów, lecz także parafii rzymskokatolickich w różnych częściach Polski – wszędzie tam, gdzie trafili uchodźcy i ekspatrianci, tak osoby duchowne, jak i świeckie. Na potrzebę podjęcia poszukiwań w tych zbiorach wskazują reakcje czytelników po opublikowaniu kroniki parafii Jagielnica¹³⁷.

Do tego dochodzi konieczność intensyfikacji poszukiwań w zbiorach prywatnych. Temu zresztą służą – podejmowane zarówno przez IPN, jak i archiwa państwowe – akcje, których adresatem jest społeczeństwo, dotyczące przekazywania dokumentów rodzinnych do wyspecjalizowanych placówek.

W 2018 r., w związku z siedemdziesiątą piątą rocznicą Zbrodni Wołyńskiej, Kulińska stwierdziła w jednym z artykułów, że „najliczniejszą grupę stanowią relacje i wspomnienia zachowane w różnych instytucjach państwowych, organizacjach społecznych i rękach prywatnych. Traktowane przez historyków jako źródła pośredniej wartości ze względu na ich osobisty i często emocjonalny charakter, w tym jednak wypadku muszą być traktowane z należytą uwagą. Decyduje o tym ich wyjątkowo duża ilość. Kiedy liczba przekazów liczy wiele tysięcy, a dodatkowo można je weryfikować innymi, »twardymi« źródłami, istnieje duża szansa na ustalenie prawdy obiektywnej”¹³⁸. Trudno byłoby nie podpisać się pod tą opinią. Obecnie podstawowym zadaniem dla historyków jest kontynuacja i zakończenie kompleksowych poszukiwań w archiwach, a następnie weryfikacja relacji z wykorzystaniem

¹³⁶ *Ibidem*, s. XIII.

¹³⁷ B. Kościelny, *Kronika rzymskokatolickiej parafii Jagielnica...*

¹³⁸ L. Kulińska, *75 rocznica...*, s. 10.

dokumentów pozyskanych w trakcie kwerendy. Poparcie wspomnień świadków historii „»twardymi źródłami«”, zgodnie z propozycją tej uczoney, będzie kolejnym mocnym argumentem w dyskusji ze stroną ukraińską na temat przebiegu i sprawców Zbrodni Wołyńskiej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Edycje dokumentów

Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944. Zestawienie ofiar, red. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2012.

Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944, wstęp i oprac. L. Kulińska, A. Roliński, Kraków 2003.

Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje, red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa 2002.

Bereza T., *Źródła do zbrodni bojówki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Połowcach (nocą z 16 na 17 stycznia 1944 r.)* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.

Bibliotheca Jagiellonica. Fontes et studia, t. 10: *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, oprac., wstęp i przypisy J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001.

Dokumenty Zbrodni Wołyńskiej, oprac. E. Gigilewicz, L. Popek, P. Sokołowski, T. Zych, t. 1, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2023; t. 2, Warszawa–Lublin–Tarnobrzeg 2024.

Kulińska L., *Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*, t. 2: *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, Kraków 2003.

Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944, wstęp i oprac. L. Kulińska, Kraków 2004.

Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Lublin–Łuck–Ostróg 2005.

Poliszczuk W., *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 2: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. 4: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku*, Toronto 2002.

- Poliszczuk W., *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach*, cz. 3: *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. 5: *Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 do 1950 roku*, Toronto 2003.
- Relacje o pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w latach 1939–1945*, t. 5: *Dystrykt Galicja Generalnego Gubernatorstwa i Wołyń*, wybór i oprac. S. Piątkowski, Lublin–Warszawa 2021.
- Wołczański J., *Eksterminacja Narodu Polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005; cz. 2, Kraków 2006.
- Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943–1944*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, Warszawa 2019.
- Zieliński J., *Łuny nad Wiśniowcem. Listy wiśniowieckich karmelitów bosych i okoliczności ich tragicznej śmierci 1942–1944*, Kraków 2021.
- Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj; kwiecień–lipiec 1944 r.*, wstęp, wybór i oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk–Kielce 2006.
- Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj 1943–1944*, wstęp, wybór i oprac. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa–Pułtusk 2005.

Relacje i wspomnienia

- Anczarski J., *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac., wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór fotografii K. Załuski, Kraków 1996.
- Anczarski J., *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, oprac., wstęp, przypisy J. Wołczański, Lwów–Kraków 1998.
- Bizuń S., *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na ziemi lwowskiej 1939–1945*, wstęp, oprac. i przypisy J. Wołczański, Lublin 1993.
- Cybulski H., *Czerwone noce*, oprac. H. Pająk, wstęp S. Wroński, Warszawa 1966.
- Cybulski H., *Krwawy Wołyń '43. Wspomnienia komendanta Przebraża*, Warszawa 2014.
- Cybulski A., „Oliwa”, *Wspomnienia konspiracyjnego starosty z Wołynia*, Warszawa 2009.
- Hermaszewski W., *Echa Wołynia*, Warszawa 1995.
- Janicki Z., *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, oprac. L. Karłowicz, Lublin 1997.
- Karbarz-Wilińska J., *Wprowadzenie [w:] Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia*, wprowadzenie, wybór i oprac. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Karłowicz L., „Rydz”, *Siódmy dzień piekła. Przeprowadzenie przez front na Prypeci*, Lublin 1996.
- Keselman S., *Wspomnienia ocalonego. Wołyń 1941–1944*, red. nauk. K. Pawlak-Weiss, Wrocław–Warszawa 2022.
- Koprowski M.A., *Mord na Wołyniu. Zbrodnie ukraińskie w świetle relacji i dokumentów*, t. 1, Zakrzewo 2017; t. 2, Zakrzewo 2018.

- Koprowski M.A., *Wołyń. Mówią świadkowie ludobójstwa*, Zakrzewo 2016.
- Koprowski M.A., *Wołyń. Wspomnienia ocalałych*, t. 1–2, Zakrzewo 2016.
- Kostecki F., „Lech”, *A matki wciąż płaczą...*, cz. 1–3, Wrocław 2005.
- Kucharski R., „Wrzos”, *Krwawa Łuna*, Warszawa 1997.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów*, Kraków 2003.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów I*, Kraków 2009.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów II*, Kraków 2006.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów III*, Kraków 2009.
- Kulińska L., *Dzieci Kresów IV*, Kraków 2013.
- Lachowicz M., *Wspomnienia cichociemnego*, wstęp i oprac. K.A. Tochman, Rzeszów 2011.
- Leszczyński S., *Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*, wprowadzenie, red. i aneks T. Bereza, Rzeszów 2016.
- Maguza Z., *Żołnierskie losy Wołyniaka*, wstęp, oprac. i red. T. Bereza, Warszawa–Rzeszów 2018.
- Michalek W., *Zapiski 1939–1944*, wstęp i oprac. G. Bębnik, Katowice 2012.
- Międlar J., *Sąsiedzi. Ostatni świadkowie ukraińskiego ludobójstwa na Polakach*, t. 1–2, Warszawa 2023.
- Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia*, wprowadzenie, wybór i oprac. J. Karbarz-Wilińska, B. Januszewski, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Okrutna przestroga*, oprac. J. Dębski, L. Popek, Lublin 1997.
- Oliwa A., *Gdy poświęcano noże*, Opole 1973.
- Oliwa A., *Gdy poświęcano noże. Tragedia Wołynia. Już bez cenzury – wspomnienia powojenne*, Opole 2013.
- Piotrowski C., *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą (wspomnienia z rodzinnych stron z czasów okupacji)*, Warszawa 1995.
- Piotrowski C., *Przez Wołyń i Polesie na Podlasie*, Warszawa 1998.
- Popek H., *Błogosławiona wieś*, oprac. i red. L. Popek, Lublin 2020.
- Przybysz A., *Wspomnienia z umęczonego Wołynia*, Wrocław 2000.
- Rakowski S., *Wspomnienia z Kresowej Osady Kościuszkówki na Podolu*, Kluczbork 1997.
- Sobiesiak J., Jegorow R., *Burzany*, Warszawa 1962.
- Socha M., *Wołyń. Świadkowie mówią*, Łódź 2019.
- Sztumberk-Rychter T., *Artylerzysta piechur*, Warszawa 1966.
- Świadkowie mówią*, wybór tekstów i oprac. S. Biskupski, Warszawa 1996.
- To wszystko człowiek widział. Wspomnienia wschowskich Kresowian*, oprac. i red. J. Gałęziowski, Wschowa 2012.
- Wolak T., *Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej z lat 1943–1944. Walki o polskość i niepodległość Wołynia*, Warszawa 2016.
- Zaleski J., *Kronika życia. Monasterzyska–Krzeszowice–Kraków. 1926–1981*, Kraków 1999.
- Żmijewska-Maszkowska J., „Dzwoneczek-Jagna”, *Sanitariuszki 27-ej Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, b.m.w. [nie wcześniej niż 2000].

OPRACOWANIA

- Agopsowicz M., *Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita Ormiańska*, Łomianki 2014.
- Argasiński M., *Konspiracja w powiecie lubaczowskim 1939–1947*, Zwierzyniec–Rzeszów 2010.
- Bakuniak E., *Początki konspiracji na Wołyniu i powstanie 27. WDP AK [w:] Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Bartov O., *Anatomia pewnego ludobójstwa. Życie i śmierć Buczacza*, tłum. A. Musiał, Wołowiec 2019.
- Bazan A., *Relacje polsko-ukraińskie na Wołyniu w okresie II wojny światowej*, Kraków 2017.
- Bereza T., *Polowanie na Polaków. Kowbań, 15 lipca 1943 r.*, „Nasz Dziennik”, 11 VII 2018, nr 158 [dodatek historyczny IPN].
- Bereza T., *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów z obwodu drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1940–1944)*, Rzeszów–Warszawa 2020.
- Bereza T., *Węgrzy wobec eksterminacji ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich*, „Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski” 2020, styczeń–luty, nr 1–2.
- Bereza T., *Wprowadzenie [w:] S. Leszczyński, Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*, wprowadzenie, red. i aneks T. Bereza, Rzeszów 2016.
- Blicharski C., *Petruniu ne ubywaj mene! Czystka etniczna w wykonaniu nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa tarnopolskiego*, Biskupice 1998.
- Błazejewska S., *Wołyń 1943. Antypolska akcja OUN-UPA w województwie wołyńskim*, Głogów 2016.
- Bucoń Z., *Mały Wołyń. Walki zbrojne w powiecie przemyskim od akcji „Burza” do akcji „Wisła” (1944–1947)*, Niepokalanów 2017.
- Budzis F., *Z ziemi cmentarnej*, Gdańsk 1998.
- Cebat D., *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945 na terenie województw: lwowskiego, tarnopolskiego i staniśławowskiego [w:] Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Dębowska M., *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008.
- Dębowska M., *Ksiądz Hieronim Szczerbicki 1910–1943. Męczennik wołyński*, Biały Dunajec–Ostróg 2022.
- Dębowska M., Popek L., *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.
- Dębowska M., *Wołyń 1943. Dezorganizacja i zagłada parafii katolickich. W 80. rocznicę męczeństwa Polaków*, Kraków 2023.
- Dębski W.S., *Było sobie miasteczko. Opowieść wołyńska*, Lublin 2011.
- Diecezja przemyska w latach 1939–1945*, t. 3: *Zakony*, red. J. Draus, J. Musiał, Przemyśl 1990.
- Fijałka M., *27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986.

- Filar W., „Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe, Warszawa 1997.
- Filar W., *Chronologia wydarzeń na Wołyniu w latach 1939–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999.
- Filar W., *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1999.
- Filar W., *Geneza i walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 3: *Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 20–22 maja 1998, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Filar W., Klimecki M., Szwahulak M., *Chronologia wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1939–1945 (projekt)* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, Warszawa 2000.
- Filar W., *Operacja „Burza” na Wołyniu* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Filar W., *Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu*, Warszawa 2007.
- Filar W., *Rozwój ukraińskiego ruchu niepodległościowego na Wołyniu w latach 1939–1944*, [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2: *Materiały II Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”*. Warszawa, 22–24 maja 1997, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Filar W., *Udział 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty w operacji kowelskiej* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994.
- Filar W., *Ukraińsko-polski konflikt narodowościowy na południowo-wschodnich Kresach II RP: przebieg, skutki, przyczyny, wnioski na przyszłość* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 9: *Materiały IX i X Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 6–10 listopada 2001, Warszawa 2002.
- Filar W., *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagani na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003.
- Garbowski H., *Polesie Wołyńskie pod okupacją niemiecką*, Warszawa 2003.
- Hryciuk G., *Przemiany ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948* [w:] *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Wrocław 2006.
- Hryciuk G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005.
- Hryciuk G., *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków (1944–1946)*, Kraków 2023.
- Hryciuk G., *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-*

- ukraińskie w latach II wojny światowej". Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999.
- Hryciuk G., *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 2000.
- Hud B., *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zarys konfliktów społeczno-etnicznych*, przekł. A. Korzeniowska-Bihun, M. Hud, Lwów–Warszawa 2013.
- Iliuszyn I., *ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*, tłum. M. Buczyło, Warszawa 2017.
- Isakowicz-Zaleski T., *Ludobójstwo polskich Ormian w Kutach nad Czeremoszem* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 10, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2018.
- Isakowicz-Zaleski T., *Polsko-ormiańskie miasto Kuty nad Czeremoszem – rozwój i zagłada* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Isakowicz-Zaleski T., *Przemilczane ludobójstwo na Kresach*, Kraków 2008.
- Jankiewicz L.S., *Ponowna próba ustalenia wielkości strat ludności południowo-wschodnich województw II Rzeczypospolitej poniesionych na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–47* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 8, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2016.
- Jankiewicz L.S., *Straty ludności polskiej w byłym województwie poleskim na skutek ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1947. Dane wstępne* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 9, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2017.
- Jastrzębski S., *Kresy Wschodnie we krwi. Rzecz o polskiej samoobronie*, Wrocław 2001.
- Jastrzębski S., *Księga ofiar ludobójstwa Polaków przez Ukraińców na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1946*, t. 1: *Eksterminacja ludności polskiej w województwie lwowskim w latach 1939–1946*, Chorzów–Wrocław 2020.
- Jastrzębski S., *Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.
- Kanas J., *Podolskie korzenie*, Lublin 2002.
- Karłowicz L., *Polska – Ukraina. Smutne refleksje*, Lublin 2002.
- Karłowicz L., Popek L., *Śladami ludobójstwa na Wołyniu*, Lublin 1998.

- Klimecki M., *Zmiany etniczno-demograficzne na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 10: *Materiały XI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 26–28 kwietnia 2005, Warszawa 2006.
- Kołatun K., *Bestialstwo UPA pod Lubomlem na Wołyniu*, Lublin 2016.
- Komański H., Siekierka S., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946*, Wrocław 2006.
- Komoński E., *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*, Toruń 2013.
- Konieczny Z., *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*, Wrocław 2006.
- Kościelny B., *Kronika rzymskokatolickiej parafii Jagielnica w dekanacie czortkowskim z 1944 roku. Walki frontowe, zbrodnie OUN-UPA i codzienność oczami ks. Józefa Myśliwego* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.
- Krasowski J., *Wołyński oddział „Kozaka”*, Szczecin 1996.
- Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. *O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007.
- Kresy. *Należna pamięć – nie zemsta. Materiały z konferencji zorganizowanej 8 lipca 2017 roku*, red. K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek, Warszawa 2017.
- Kubów W., *Polacy i Ukraińcy na Podolu. Tragedia Polaków w Berezowicy Małej koło Zbaraża*, Wrocław 1997.
- Kuczyński M., *Nie dane im było. Wołyń z oddali*, Kraków 2013.
- Kulińska L., *75 rocznica kresowego ludobójstwa – czy jesteśmy bliżej prawdy?* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 10, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2018.
- Kulińska L., Partacz C., *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na Polakach w latach 1939–1945. Ludobójstwo niepotępione*, Warszawa 2015.
- Kunysz A., *Niebiosa Szatana. Historia prawdziwa*, Stare Babice 2014.
- Kurkowski W., *Samoobrona Huty Stepańskiej na Wołyniu*, oprac. T. Bereza [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały*, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.
- Leszczyński M., *Księga diecezjalni expatrianci Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego. Słownik biograficzny*, Warszawa 2020.
- Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 3–15, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2011–2022.

- Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Materiały z konferencji naukowej odbytej 5 czerwca 2010 r. podczas VII Dnia Kultury Kresowej*, [red. W. Listowski,] Kędzierzyn-Koźle 2010.
- Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej. Materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej*, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2009.
- Marecki J., *Misterium Iniquitatis. Osoby duchowne i zakonne obrządku łacińskiego zamordowane przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945*, Kraków 2020.
- Markowski D.K., *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Kraków 2023.
- Mazur G., *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994.
- Michna A., *Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1947*, Warszawa 2010.
- Motyka G., *Od Rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.
- Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
- Motyka G., *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016.
- Motyka G., *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1.
- Nie zabijaj. Nacjonalizm i ludobójstwo na Kresach wobec Kościoła, etyki chrześcijańskiej i zasad humanizmu*, wstęp i red. W. Osadczy, A. Kulczycki, Warszawa–Lublin 2019.
- OUN, UPA i zagłada Żydów*, red. A. Zięba, Kraków 2016.
- Pańczyszyn T., *Rumno. Pomnik pamięci 1944–1945*, Przemyśl 1998.
- Partacz C., Łada K., *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004.
- Pater T., *Oczyma i sercem. Wieś Rumno w latach 1939–1945*, t. 1–2, Przemyśl 2000.
- Pater T., *Rumno w województwie lwowskim. Księga rodzin polskich w latach 1910–1945*, Rzeszów 2011.
- Peretiatkowicz A., *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995.
- Peretiatkowicz A., *Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 1994.
- Piotrowski C., *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą. Wydanie drugie z aneksem: Trzy pielgrzymki na Wołyń*, Toruń 2005.
- Piotrowski C., *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993.
- Piotrowski C., *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*, Warszawa 2002.
- Piskunowicz H., *„Burza” na Wołyniu* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 1994.

- Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 4: *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, cz. 1–2, oprac. G. Motyka, J. Szapował, Warszawa–Kijów 2005.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1–2: *Materiały II Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”*. Warszawa, 22–24 maja 1997, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 3: *Materiały III Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 20–22 maja 1998, red. R. Niedzielko, Warszawa 1998.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 27–29 kwietnia 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 1999.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 3–5 listopada 1999, red. R. Niedzielko, Warszawa 2000.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 7: *Materiały VII Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Łuck, 24–26 maja 2000, Warszawa 2000.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 9: *Materiały IX i X Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 6–10 listopada 2001, red. R. Niedzielko, Warszawa 2002.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 10: *Materiały XI Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Warszawa, 26–28 kwietnia 2005, red. R. Niedzielko, Warszawa 2006.
- Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 11: *Materiały XII Międzynarodowego Seminarium Historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*. Toruń, 11–12 października 2006, red. R. Niedzielko, Warszawa 2009.
- Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Popek L., *Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo*, Warszawa 2011.
- Popek L., *Straty Kościoła rzymskokatolickiego na Wołyniu w latach 1939–1945* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Popek L., *Świątynie Wołynia*, t. 1, Lublin 1997.
- Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Romanowski W., *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993.
- Róg T., *Mord pod Zatyłem koło Bełżca 16 czerwca 1944 r.* [w:] *Zbrodnie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii na Kresach Południowo-Wschodnich*

- II Rzeczypospolitej (1939–1945) w dokumentach. Studia i materiały, wstęp i oprac. T. Bereza, Rzeszów–Warszawa 2023.*
- Róg T., Rudka. *Dzieje wsi i jej zagłada*, Rzeszów–Cieszanów 2014.
- Samborski M., *Sprawcy ludobójstwa Polaków na Wołyniu w czasie II wojny światowej. Historia Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, t. 1–2, Warszawa 2018.
- Siekierka S., Komański H., Bulzacki K., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939–1947*, Wrocław 2006.
- Siekierka S., Komański H., Różański E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946*, Wrocław 2007.
- Siemaszko E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Siemaszko E., *Stan badań nad ludobójstwem dokonany na ludności polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paź, Wrocław 2011.
- Siemaszko E., *Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań* [w:] *Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”*, Warszawa, 10 lipca 2008, Warszawa 2010.
- Siemaszko W., Siemaszko E., *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- Siemaszko W., Siemaszko E., *Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939–1944* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 1994.
- Słownik biograficzny duchowieństwa metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939–1945*, red. J. Krętosz, M. Pawłowiczowa, Opole 2007.
- Sowa A.L., *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.
- Srokowski S., *Hnilcze. Prawda, pamięć i ból*, Wrocław 2013.
- Srokowski S., *Zanim spłonęli żywcem. Ukraińska zbrodnia w Hucie Pieniackiej*, Warszawa 2024.
- Stachyra H., *Losy żołnierzy 27. WDP AK w latach 1944–1945* [w:] *Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1939–1944*, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz 2006.
- Syrnyk J., *Wstęp do weryfikacji danych z książki „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939–1947”*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 1 (27).
- Szawłowski R., *Trzy tematy z dziedziny „genocydologii”* [w:] *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2: *Ludobójstwo*, red. R. Ignatiew, A. Kura, Warszawa 2008.
- Szcześniak A., Szota W., *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.

- Szwiec W., *Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1945 na terenie Huty Pieniackiej* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Śladowska M., *Z Kresów Wschodnich na zachód*, Wrocław 2001.
- Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Turejko T., *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 2023.
- Turowski J., *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990.
- Turzański K., *Eksterminacja ludności polskiej na Trembowelszczyźnie w latach 1939–1946*, Wrocław 2003.
- Urban W., *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945*, Wrocław 1983.
- W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej, red. J. Sperka, Katowice 2015.
- Wawrszak Z., *Kresy, krajobraz serdeczny. Wspomnienia wypędzonych*, t. 1, Rzeszów 2013.
- Węgierski J., *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1995.
- Węgierski J., *Oddziały leśne 19. pułku piechoty*, Kraków 1993.
- Węgierski J., *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989.
- Wiatrowycz W., *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, tłum. M. Iwanek, Warszawa 2013.
- Wieliczka-Szarkowa J., *Wołyń we krwi 1943*, Kraków 2013.
- Wołyń – Galicja Wschodnia 1943–1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych, t. 1, red. D. Nałęcz, H. Boriak, Warszawa 2003.
- Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa, 10 lipca 2008, Warszawa 2010.
- Wołyń. Przemilczana zbrodnia na Polakach, red. M. Kramek, Lublin 2017.
- Wołyński testament, oprac. L. Popek, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira, Lublin 1997.
- Wójtowicz L., *Kąkol na dożynkach. O Polakach ocalałych z ukraińskiego ludobójstwa*, Lublin 2023.
- Wójtowicz L., *Później szatan wstąpił w ludzi. Zapiski nie tylko z Wołynia*, Lublin 2008.
- Wójtowicz L., *Wózkem do nieba. Rzecz o siostrze zakonnej i sierotach zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich pod Sahryniem*, Lublin 2015.
- Wyspiański J., *Barbarzyństwa OUN-UPA*, Lubin 2009.
- Wyspiański J., *Fałszywe i tendencyjne relacje w dokumentach ukraińskich* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 8, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2016.
- Wyspiański J., *Ludobójstwo OUN-UPA*, Lubin 2019.

- Wyspiański J., *Nowe nazwiska ofiar napadów ukraińskich nacjonalistów w pow. Przemyślany* [w:] *Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich. Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej*, t. 12, red. W. Listowski, Kędzierzyn-Koźle 2020.
- Wyspiański J., *Zbrodnie OUN-UPA*, Lubin 2012.
- Wywiad z Karolem Galińskim [w:] *Pamiętali... pamiętamy... pamiętajcie... Wspomnienia Żydów polskich*, oprac. M. Zajda, P. Skorut, Kraków 2019.
- Yerafeyenka V. (O. Kanapatskaya), *Wołyń. Niezręczny temat*, Opole 2011.
- Zając P., *Informacja odnośnie do oceny karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZpNP w Lublinie* [w:] *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych. Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, red. B. Paż, Wrocław 2011.
- Zajączkowski M., *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015.
- Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*, oprac. J. Turowski, W. Siemaszko, Warszawa 1990.
- Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942–1947)* [materiał zebrali: M. Dalecki et al.], red. Z. Konieczny, Przemyśl 2001.
- Żuk S.S., *Skrawek piekła na Podolu. Huta Pieniacka – Hucisko Brodzkie. Płonące Podole 1944*, Warszawa–Kraków 2015.
- Żupański A., *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*, Toruń 2005.
- Żupański A., *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty. Poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich*, Warszawa 2007.
- Żurek S., *UPA w Bieszczadach. Straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939–1947*, Wrocław 2007.

Зайцев О., *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нарис інтелектуальної історії*, Київ 2013.

Reportaże, beletrystyka

- Jaworski J., *Krwawe łuny nad Słuczqą*, Brzezia Łąka 2016.
- Piskała K., Popek L., Potkaj T., *Kres. Wołyń: Historie dzieci ocalonych z pogromu*, Warszawa 2016.
- Podskarbi-Łojas W., *Wołyńskie lata, które pamiętam...*, Toruń 2011.
- Surmiak-Domańska K., *Czystka*, Wołowiec 2021.
- Szablowski W., *Opowieści z Wołynia*, Warszawa 2023.
- Szablowski W., *Sprawiedliwi zdrajcy. Sąsiedzi z Wołynia*, Kraków 2016.
- Trusiewicz F., *Hawryłko, Biały Dunajec–Ostróg* 2017.
- Witko M., *Wyrka. Utracony wołyński raj. Prawdziwa historia polskiej kresowej wsi*, Kraków 2021.

TOMASZ BEREZA – doktor nauk humanistycznych. Od 2000 r. pracownik Instytutu Pamięci Narodowej, główny specjalista w Oddziałowym Biurze Badań Historycznych IPN w Rzeszowie. Specjalizuje się w stosunkach polsko-ukraińskich w latach 1939–1947 oraz historii regionalnej. Autor i redaktor publikacji naukowych, m.in. monografii *Wokół Piskorowic. przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasaniu w latach 1939–1945* (Rzeszów 2013) oraz *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów w obwodzie drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1939–1944)* (Rzeszów–Warszawa 2020).

TOMASZ BEREZA – PhD in history, since 2000 at the Institute of National Remembrance, chief specialist at IPN Historical Research Office, Branch in Rzeszów. His research encompasses issues of Polish-Ukrainian relations 1939–1947 and the history of south-eastern Poland. Author and editor of academic publications, including the monographs *Wokół Piskorowic. przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego na Zasaniu w latach 1939–1945* [On Piskorowice. A Contribution to the History of the Polish-Ukrainian Conflict in Zasanie in 1939–1945] (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2013) and *Przesiedleni znad Sanu – zamordowani nad Horyniem. Losy Polaków deportowanych przez Sowietów w obwodzie drohobyckiego w ramach „oczyszczania” pasa przygranicznego (1939–1944)* [Resettled from around the San River – Murdered on Horyn River. The Fate of Poles Deported by the Soviets to the Drohobycz Oblast as Part of the Border Zone “Cleansing” (1939–1944)] (Rzeszów–Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2020).

WOJCIECH WICHERT

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Szczecinie

ORCID: 0000-0003-1335-592X

ROLA POLITYCZNA I STRUKTURY NSDAP W GENERALNYM GUBERNATORSTWIE W LATACH 1939–1945 – ZARYS PROBLEMATYKI

THE NSDAP STRUCTURES AND POLITICAL ROLE IN THE GENERAL GOVERNORATE 1939–1945 – AN OUTLINE

Streszczenie: Dzieje Obszaru Roboczego NSDAP w Generalnym Gubernatorstwie (*Arbeitsbereich der NSDAP im Generalgouvernement Polen*), który został utworzony na początku maja 1940 r., są stosunkowo mało znane w historiografii dotyczącej okupacji niemieckiej w Polsce w latach II wojny światowej. Tymczasem struktury partii narodowo-socjalistycznej na omawianym terenie odgrywały istotną rolę w propagandzie i umacnianiu zbrodniczego reżimu okupacyjnego Hansa Franka oraz w projektowanym procesie germanizacji Generalnego Gubernatorstwa, szczególnie w kontekście „światopoglądowej opieki” nad tamtejszymi *volksdeutschen*. Pełny rozwój organizacji partyjnej na tych ziemiach był blokowany przez ambicje polityczne samego Franka, co przejawiało się w jego sporach kompetencyjnych z niektórymi centralnymi organami władz III Rzeszy. Ostatecznie Obszar Roboczy NSDAP tylko częściowo wypełnił swoją funkcję polityczną, pozostając tworem niedokończonym oraz jedną z wielu emanacji polikracyjnego oblicza reżimu nazistowskiego.

Keywords: NSDAP, III Rzesza, Generalne Gubernatorstwo, reżim okupacyjny, propaganda

Abstract: The history of the NSDAP's Working Sector in the General Governorate (*Arbeitsbereich der NSDAP im Generalgouvernement Polen*), which was established at the beginning of May 1940, is relatively less known in the historiography concerning the German occupation of Poland during World War II. Meanwhile, the structures of the Nazi party played an important role in the propaganda and the strengthening of Hans Frank's criminal occupation regime and in the designed process of Germanisation of the General Governorate, especially in the context of the “ideological care” over the ethnic Germans living there. Nevertheless, the full development of the party organisation in these lands

was blocked by Frank's own political ambitions, as reflected in competence disputes with some central Third Reich power institutions. Ultimately, the NSDAP's Working Sector only partially fulfilled its political function, remaining an unfinished enterprise and one of the many faces of the polycratic face of the Nazi regime.

Keywords: NSDAP, Third Reich, General Governorate, occupation regime, propaganda

CEL BADAWCZY I BAZA ŹRÓDŁOWA

O ile dużo już wiemy o instytucjach i agendach polityczno-administracyjnych oraz aparacie bezpieczeństwa w Generalnym Gubernatorstwie (GG), o tyle nasza wiedza na temat organizacji i funkcji polityczno-propagandowej NSDAP na tym terenie pozostaje relatywnie skromna. Tymczasem, jak projektowano, partia nazistowska miała odegrać ważną rolę w umacnianiu reżimu okupacyjnego oraz w procesie germanizacji omawianych ziem, który ich generalny gubernator Hans Frank zwykł określać jako „absolutne przepojenie tej przestrzeni niemieckością”, tzn. oczyszczenie jej z „niepotrzebnego obcoplemiennego elementu”¹. Zadania partii w GG polegać miały także na organizowaniu różnych imprez i uroczystości propagandowych oraz szkoleń, odbywanych pod hasłami „edukacji narodowej” i „pracy na Wschodzie” w ramach opieki polityczno-światopoglądowej nad miejscowymi volksdeutscheami oraz Niemcami pochodzącymi z tzw. Starej Rzeszy (*Reichsdeutsche*). Długofalowym celem tych działań miało być wykształcenie u nich poczucia przynależności do germańskiej wspólnoty narodowej (*Volksgemeinschaft*) i świadomości wyższości rasowej nad „obcymi etnicznie”. W związku z tym Obszar Roboczy NSDAP w GG (*Arbeitsbereich der NSDAP im Generalgouvernement Polen, Arbber*) sprawował także kontrolę nad utworzonymi na tym terenie organizacjami afiliowanymi przy partii, w rodzaju Niemieckiego Frontu Pracy (*Deutsche Arbeitsfront, DAF*), Hitlerjugend (HJ), Związku Dziewcząt Niemieckich (*Bund Deutscher Mädel, BDM*) czy Narodowosocjalistycznej Wspólnoty Kobiet (*NS-Frauenschaft*), które służyły mobilizacji ideologicznej oraz integracji Niemców przebywających na omawianych ziemiach.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie genezy, struktur, form aktywności i roli politycznej NSDAP w GG w okresie okupacji, zwłaszcza od powstania Obszaru Roboczego w 1940 r. Pozwoli to odpowiedzieć na pytania o znaczenie partii narodowosocjalistycznej

¹ Zob. J.C. Fest, *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, tłum. E. Werfel, Warszawa 1970, s. 355; D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009, s. 160; Ch. Klessmann, *Der Generalgouverneur Hans Frank*, „Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte” 1971, z. 3, s. 255; C. Malaparte, *Kaputt*, tłum. B. Sieroszewska, Warszawa 1962, s. 69; W. Wichert, *System polityczny i administracyjny Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Polish-Jewish Studies” 2022, nr 3, s. 59.

w polityce nazistowskiej, a także o sposób wpływania przez nią na funkcjonowanie szeroko pojętej miejscowej społeczności niemieckiej. Pokrótce przedstawione zostaną również zagadnienia młodzieżowej organizacji hitlerowskiej – formalnie będącej przybudówką NSDAP – oraz niektórych organizacji paramilitarnych na omawianym obszarze. Nie mniej ważna będzie analiza różnorodnych sporów politycznych i kompetencyjnych wewnątrz władz, które dotyczyły Arbeitsbereich der NSDAP. Artykuł został oparty głównie na literaturze niemieckiej, polskiej i anglosaskiej, zwłaszcza powstałej po 1990 r., odnoszącej się do polityki III Rzeszy w okupowanej Polsce, w tym niemieckiej administracji publicznej, biurokracji i partii nazistowskiej. Podstawą źródłową niniejszego studium są dokumenty z Archiwum Federalnego w Berlinie-Lichterfelde, dziennik Franka (*Dziennik urzędowy niemieckiego Generalnego Gubernatora w Polsce 1939–1945*)² oraz poszczególne numery „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement” („Dziennika Rozporządzeń Generalnego Gubernatora”) i „Verordnungsblatt der NSDAP. Arbeitsbereich Generalgouvernement” („Dziennik Rozporządzeń NSDAP. Obszar Roboczy Generalne Gubernatorstwo”). Ponadto wykorzystano niektóre wydania niemieckich gazet „Krakauer Zeitung” i „Warschauer Zeitung” (1940–1943), zawierające artykuły na temat działalności partii hitlerowskiej w GG³.

Należy nadmienić, że obszary robocze NSDAP, będące formą przejściową przed przekształceniem ich w pełnoprawne okręgi partii (Gaue), istniały w czasie wojny także w okupowanej przez Niemcy Holandii, zajętych częściach ZSRS oraz Strefie Operacyjnej Wybrzeże Adriatyku we Włoszech (Operationszone Adriatisches Küstenland, OAK). Niezależnie od ich regionalnej specyfiki, czasu oraz warunków okupacji na danym terenie, pozostawały one w symbiozie z urzędem zastępcy Adolfa Hitlera w partii (Stab des Stellvertreters des Führers) Rudolfa Hessa, a po jego zakończonym fiaskiem locie do Wielkiej Brytanii w maju 1941 r. – z Kancelarią Partii (Partei-Kanzlei), na której czele stał minister Rzeszy bez teki, reichsleiter Martin Bormann, notabene dotychczasowy szef sztabu partyjnego u Hessa⁴. NSDAP oficjalnie uzasadniała powołanie do życia tego rodzaju jednostek organizacyjnych

² *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*, red. W. Präg, W. Jacobmeyer, Stuttgart 1975.

³ Zob. P. Koltunowski, *Strategia propagandy hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie „Krakauer Zeitung” (1939–1945). Studium historyczno-filologiczne*, Lublin 1990; L. Jockheck, *Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungspresse für Deutsche und Polen 1939–1945*, Osnabrück 2006, s. 99 i n.

⁴ Zob. A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche der NSDAP im Generalgouvernement, in den Niederlanden und in der besetzten Sowjetunion* [w:] *Die deutsche Herrschaft in den „germanischen” Ländern 1940–1945*, red. R. Bohn, Stuttgart 1997, s. 253–254; P. Longerich, *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Heß und die Parteikanzlei Bormann*, München 1992, s. 132 i n.; D. Rebutisch, *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945*, Wiesbaden–Stuttgart 1989, s. 68–91; K. Pätzold, M. Weißbecker, *Geschichte der NSDAP 1920 bis 1945*, Köln 2009, s. 422 i n.; D. Orlow, *History of the Nazi Party*, t. 2: 1933–1945, Pittsburgh 1973, s. 295 i n.; W. Benz, *Typologie der Herrschaftsformen in den Gebieten unter deutschem Einfluss* [w:] *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, red. W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto, Berlin 1998, s. 11–26.

potrzebą „ciągłego odnawiania duchowej siły oporu pracujących na zewnątrz [tj. poza obszarem Niemiec] towarzyszy narodowych”, a także zapewnienia „nieustannego koniecznego kontaktu naszych ludzi stojących na odpowiedzialnych posterunkach poza granicami [Niemiec] z narodem i Rzeszą”. Dowodzono, że tylko w ten sposób „raz na zawsze można zapobiec rozczłonkowaniu niemieckich sił poza Rzeszą”⁵.

GENERALNE GUBERNATORSTWO – CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA

W dekrete o „zarządzie podbitych obszarów polskich” z 12 października 1939 r. Hitler zdecydował, że „tereny zajęte przez wojska niemieckie, o ile nie zostały wcielone do Rzeszy Niemieckiej, podporządkowane będą generalnemu gubernatorowi zajętych ziem polskich”⁶. 26 października tegoż roku z obszarów byłych województw centralnych i części południowych II Rzeczypospolitej utworzono tzw. Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych ziem polskich. Na jego czele stanął Frank – minister bez teki w rządzie Rzeszy i założyciel Akademii Prawa Niemieckiego (Akademie für Deutsches Recht)⁷. GG było specyficznym tworem okupacyjnym, opisywanym przez członków reżimu nazistowskiego za pomocą niejasnych kategorii prawnych i uważanym przez nich za niemiecką „forpocztę na Wschodzie”. Taki „konstytucyjny stan zawieszenia” utrzymał się aż do zakończenia wojny. W pierwotnym zamyśle kierownictwa III Rzeszy wspomniany obszar miał stanowić zasób surowców naturalnych dla przemysłu niemieckiego, niewolniczej siły roboczej i żywności, a także miejsce deportacji Żydów z obszarów zdominowanych przez Niemcy. Sam Frank traktował podległe mu terytorium jako tzw. kraj przyboczny Rzeszy (*Nebenland*), co nie przeszkadzało mu w przywłaszczaniu sobie znajdujących się w nim cennych dzieł sztuki⁸. Ku jego satysfakcji od 1941 r.,

⁵ K. Pätzold, M. Weißbecker, *Geschichte...*, s. 422–423.

⁶ Zob. *Erlass des Führers und Reichskanzlers über die Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete. Vom 12. Oktober 1939*, „Reichsgesetzblatt” (RGBl.), styczeń 1939, s. 2077–2078.

⁷ Zob. Ch. Klessmann, *Der Generalgouverneur Hans Frank...*, s. 250; J. Wulf, *Dr. Hans Frank Generalgouverneur im besetzten Polen*, „Aus Politik und Zeitgeschichte (Beilage zur Wochenzeitung »Das Parlament«)” 1961, nr 3, s. 455–456. Generalne Gubernatorstwo (GG) podzielone było na pięć dystryktów: Kraków, Radom, Lublin, Warszawa i (od 1 sierpnia 1941 r.) Galicja. Zob. W. Wichert, *System polityczny...*, s. 57; L. Dobroszycki, J.B. Garas *et al.*, *Wstęp [w:] Okupacja i ruch oporu w „Dzienniku” Hansa Franka 1939–1945*, red. S. Płoski, L. Dobroszycki *et al.*, t. 1: 1939–1942, tłum. D. Dąbrowska, M. Tomala, Warszawa 1972, s. 31; D. Schenk, *Hans Frank...*, s. 143; K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. 2: *Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958, s. 20–22.

⁸ Zob. M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2015, s. 29–30, 33–34, tylna strona okładki; N. Frank, *Mój ojciec Hans Frank*, tłum. E. Kacprzycka, J. Kwiatkowski, Warszawa 1991, s. 94 i n.; W. Wichert, *System polityczny...*, s. 49–50; J. Wulf, *Dr. Hans Frank...*, s. 459.

zwłaszcza po agresji Niemiec na Związek Sowiecki, w Berlinie następowała zmiana percepcji znaczenia GG, za czym poszły plany germanizacji tych ziem w niedalekiej przyszłości⁹.

Machina okupacyjna na omawianym obszarze od początku była słabo zorganizowana, mało przejrzysta i nazbyt rozczłonkowana. W dodatku stanowiła arenę politycznych rywalizacji i tarć kompetencyjnych pomiędzy różnymi instytucjami III Rzeszy, zwłaszcza między administracją cywilną a SS i policją. Niemale trudności stwarzał także uporczywy brak specjalistów oraz wszechobecna korupcja wśród urzędników publicznych i funkcjonariuszy NSDAP różnego szczebla. W rezultacie w kręgach nazistowskich określano niekiedy GG jako „gangsterski Gau”, w którym – podobnie jak na Dzikim Zachodzie – istniały niemal nieskończone możliwości folgowania samowoli „rasy panów”, a także żądzy wzbogacenia się kosztem miejscowej ludności, głównie Polaków i Żydów. Przyjeżdżała do niego „liczne menażeria skorumpowanych, miernych i zdegenerowanych awanturników, dekonników oraz dorobkiewiczów. Pragnęli oni najczęściej się wzbogacić i zdobyć wyższy status społeczno-zawodowy, licząc przy tym na łatwiejszą egzystencję niż w Starej Rzeszy (wyższe normy żywnościowe i płace, szerokie możliwości wymuszeń i nadużyć itp.) oraz na to, że ich dawne występki popadną tam w zapomnienie”¹⁰. Wśród nich było wielu owianych złą sławą naczelników powiatów (Kreishauptleute)¹¹, w tym „aktywnych bojowników narodowego socjalizmu”, a przede wszystkim ambitnych „partyjniaków” z NSDAP, której pierwsze struktury w postaci Obszaru Roboczego w GG powstały dopiero na początku maja 1940 r.

GENEZA OBSZARU ROBOCZEGO NSDAP I ROLA HANSA FRANKA

Okoliczności powstania Obszaru Roboczego wiążą się z inicjatywą Hessa. W jego zamierzeniach NSDAP miała odgrywać znaczącą rolę w kształtowaniu polityki okupacyjnej. Zaraz po utworzeniu GG partia nie dysponowała tam swoimi agendami. 28 października 1939 r. Frank wnioskował do Hessa i niektórych reichsleiterów o przysłanie mu „bojowo nastawionych ludzi” i „aktywnych bojowników narodowosocjalistycznych” z szeregów

⁹ Zob. P.P. Wiczorekiewicz, *Historia polityczna Polski 1935–1945*, Poznań 2014, s. 232–233; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 125; W. Wichert, [rec.], M. Winstone, „Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera”, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2015, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 3, s. 352.

¹⁰ Zob. W. Wichert, *System polityczny...*, s. 71; *idem*, [rec.], M. Winstone..., s. 353–354; L. Dobroszycki, J.B. Garas *et al.*, *Wstęp...*, s. 36; M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo...* tłum. J. Fiedorek, s. 79–80; A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2016, s. 84.

¹¹ Zob. M. Roth, *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen 2007.

partii, którzy wspomogliby proces budowy podległej mu administracji¹². W odpowiedzi Hess przydzielił mu swoich dwóch współpracowników: Richarda Schalka (1912–1981)¹³ i Christiana Opdenhoffa (1902–1975)¹⁴, jako łączników w tym zakresie. Wkrótce zaczęli oni nalegać na stworzenie w GG swego rodzaju okręgu partyjnego, zrzeszającego wszystkich miejscowych „towarzyszy partyjnych” (*Parteigenossen*). Początkowo generalny gubernator nie był zwolennikiem tego pomysłu, ponieważ od objęcia urzędu toczył zażarte boje kompetencyjne z wysokimi rangą działaczami NSDAP o wpływy na podległym sobie terenie. Przychylał się do pomysłu zorganizowania na nim sformalizowanej sieci kontaktów pomiędzy członkami partii, jednak z zastrzeżeniem, że poszczególne organizacje afiliowane przy niej oraz przy SS nie stworzą oddzielnych struktur, mogących uszczuplić zakres jego władzy¹⁵.

W końcu, po długich negocjacjach z Schalkiem i Opdenhoffem, w których nie małą rolę odegrały również naciski samego Hessa, 6 maja 1940 r. Frank ostatecznie zgodził się na podpisanie rozporządzenia, które w dużej części spełniało oczekiwania zastępcy führera, o utworzeniu Obszaru Roboczego NSDAP w GG¹⁶. Na jego mocy wszyscy członkowie partii i jej przybudówek na tym obszarze, poza Waffen-SS, mieli zostać „objęci

¹² *Das Diensttagebuch...*, s. 46–48 (wpis z 28 X 1939 r.).

¹³ Schalk wstąpił do NSDAP w 1931 r., w latach 1930–1934 był także członkiem SA. W 1932 r. przeniósł się do prowincji Salzburg. Po zdelegalizowaniu NSDAP w Austrii był więziony od lipca do grudnia 1933 r., po czym uciekł do Niemiec. 1 VII 1935 r. został zastępcą kreisleitera powiatu Schongau w Górnej Bawarii, a we wrześniu 1935 r. otrzymał niemieckie obywatelstwo. 4 XI 1936 r. został kierownikiem zarządzającym NSDAP (*Kreisgeschäftsführer*) w powiecie Wasserburg. Od 1 I 1938 r. pracował w sztabie zastępcy führera w Monachium. Od 25 VII 1938 do kwietnia 1940 r. pełnił funkcję kreisleitera austriackiego Sankt Pölten. 14 III 1939 r. wstąpił do SS, w 1941 r. awansowany na SS-Sturmabführera. W latach 1941–1943 jako oficer rezerwy służył na froncie wschodnim. W 1944 r. sprowadzony przez Bormanna do pełnienia wielu funkcji partyjnych na obszarze tzw. Starej Rzeszy. Zob. Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (dalej: BAB), R 9361-III, Personenbezogene Unterlagen der SS und SA, 552436, Schalk, Richard, Akta personalne; Schalk Richard, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/biografie-s-z/>, dostęp 28 XI 2024 r.; H. Schafranek, *Wer waren die niederösterreichischen Nationalsozialisten? Biografische Studien zu NSDAP-Kreisleitern, SA und SS*, St. Pölten 2020, s. 78–80.

¹⁴ W sierpniu 1936 r. Opdenhoff został powołany do sztabu zastępcy führera, Rudolfa Hessa, w Monachium. Opdenhoff był także członkiem Rady Rolników (*Landesbauernrat*) w Saksonii-Anhalcie i sturmabführerem w SS. Podczas tzw. anszlusu Austrii do Rzeszy pracował w sztabie Josefa Bürckela, komisarza Rzeszy odpowiedzialnego za aneksję tego kraju, miał za zadanie budować w nim struktury NSDAP. W latach 1940–1944 Opdenhoff był zastępcą gauleitera w Okręgu Rzeszy Górny Dunaj (*Reichsgau Oberdonau*), a od września 1944 r. do końca wojny – zastępcą gauleitera Wschodniego Hanoweru (*Ost-Hannover*). Zob. E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2003, s. 444.

¹⁵ Zob. A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 254; *Das Diensttagebuch...*, s. 157 (4 IV 1940 r.), 161–162 (11 IV 1940 r.), 162–167 (12 IV 1940 r.).

¹⁶ Anordnung über die Errichtung des Arbeitsbereiches Generalgouvernement Polen der NSDAP, 6.5.1940, Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten Polnischen Gebiete (*Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów*), cz. 1, nr 37, 10 V 1940 r., s. 183.

opieką polityczną i koordynacją światopoglądową¹⁷. Po uzgodnieniach z Hessem, na czele tej struktury stanął osobiście Frank. Obszar Roboczy podzielony został na siedziby dystryktów (Distriktstandorte) i filie terenowe (Standorte), których umiejscowienie pokrywało się z ośrodkami jednostek administracyjnych GG¹⁸. Gubernatorzy dystryktów (Gouverneur des Distrikts) i naczelnicy powiatów, niemal w stu procentach rekrutujący się z szeregow NSDAP, sprawowali funkcję przewodniczących partii na podległych sobie terenach (Standortführer na poziomie dystryktu, Distriktstandortführer – powiatu)¹⁹. Schalk, jako swego rodzaju kierownik zarządzający Arbeitsbereich, do początku 1941 r. zajmował się głównie wprowadzaniem funkcjonariuszy NSDAP w nowe zadania polityczne, pozyskiwaniem od instancji centralnych III Rzeszy (za pośrednictwem głównego skarbnika NSDAP Franza Xavera Schwarza) funduszy na funkcjonowanie placówek, a także konfiskowaniem nowych pomieszczeń na biura. Już w tym czasie skarżył się na brak większego zainteresowania ze strony Franka, a nawet władz partyjnych, budową rozwiniętego aparatu NSDAP w GG²⁰.

Podczas apelu funkcjonariuszy średniego i niższego szczebla partii (Amtswalter), który miał miejsce 11 stycznia 1941 r., Frank po raz pierwszy oficjalnie zaprezentował zadania Obszaru Robczego. Chętnie się, że struktury partii na podległym mu terenie stanowiły sztandarowy przykład forsowanej przez niego jedności administracji i wodzostwa, w ramach której miał pełnić władzy ustawodawczej i wykonawczej. W tym duchu twierdził, że praca organizacji partyjnych w GG jest wzorcowa również dla tzw. Starej Rzeszy. Wyrażał przy tym nadzieję, że ich aktywność przyczyni się do kultywowania i surowszego przestrzegania zasad narodowosocjalistycznego światopoglądu przez urzędników cywilnych²¹.

¹⁷ W tym kontekście w artykule z „Krakauer Zeitung” z 3 VII 1940 r. informowano, że toczy się rejestracja członków NSDAP w GG: „Obowiązek rejestracji obowiązuje wszystkich członków NSDAP, kandydatów, członków SA, NSKK, NSFK, HJ, NS-Frauenshaft (dotyczy jedynie kierowniczek), SS (z wyjątkiem Waffen-SS) i wszystkich towarzyszy partyjnych w policji. Rejestracja musi być zakończona do 15 lipca”. Zob. *Partei im Generalgouvernement. Erfassung der Parteigenossen im Gange*, „Krakauer Zeitung”, 3 VII 1940; *Utworzenie NSDAP w Generalnym Gubernatorstwie i obowiązek rejestracji*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2018/10/23/utworzenie-nsdap-w-generalnym-gubernatorstwie-i-obowiazek-rejestracji/>, dostęp 28 XI 2024 r.

¹⁸ Zob. *Das Diensttagebuch...*, s. 194–195 (8 V 1940 r.).

¹⁹ Zob. C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 113; K. Leszczyński, J. Gumkowski, *Generalne Gubernatorstwo w oczach Niemca (sprawozdanie dra Blaschka, szefa biura prezydialnego protektora Rzeszy na Czechy i Morawy, z podróży służbowej do Generalnego Gubernatorstwa w dniach 21–26 sierpnia 1942 r.)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1965, t. 15, s. 126 i n.; W. Wichert, *System polityczny...*, s. 61–62; I. Haar, *Polityka ludnościowa w Generalnym Gubernatorstwie: polityka narodowościowa wobec Żydów i polityka osadnictwa a inicjatywy regionalne i centralne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14), s. 164.

²⁰ Zob. *Das Diensttagebuch...*, s. 243 (19 VI 1940 r.), 248 (11 VII 1940 r.), 270–274 (5 IX 1940 r.), 308–309 (2 XII 1940 r.); A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 254–255.

²¹ Zob. *Das Diensttagebuch...*, s. 318–321 (11 I 1941 r.); A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 255.

PROPAGANDA I NARODOWOSOCJALISTYCZNE UROCZYSTOŚCI W GENERALNYM GUBERNATORSTWIE

Początkowo Frank zdawał się wspierać funkcjonowanie Arbber, czego przykładem mogła być jego zachęta, skierowana do pracowników administracji GG, by licznie brali udział w imprezach partyjnych. W zamian mogli odebrać trzy dni wolnego, które nie były wliczane do urlopu wypoczynkowego. Generalny gubernator zainicjował także publikowanie co miesiąc biuletynu informacyjnego dla członków partii („Mitteilungsblatt der NSDAP”, od 1942 r. „Verordnungsblatt der NSDAP. Arbeitsbereich Generalgouvernement” – „Dziennik Rozporządzeń NSDAP, Obszar Roboczy Generalne Gubernatorstwo”), w którym zamieszczano stosowne dyspozycje i komunikaty, zarówno lokalne, jak i pochodzące od centralnych władz partii. Pod jego egidą Urząd ds. Szkoleń partii (Schulungsamt) wydawał również miesięcznik „Das Vorfeld” („Przedpole”)²² oraz gazetę NSDAP „Deutsche Welt im Weichselraum” („Niemiecki Świat w Obszarze Wisły”)²³, mające charakter propagandowy. Frank dosyć często uczestniczył z ramienia Obszaru Roboczego jako mówca w zebraniach, podczas których wprowadzano nowych działaczy na urzędy w administracji i komórkach partii, a także w okolicznościowych apelach²⁴ i zgromadzeniach, np. z okazji przekazania sztandarów NSDAP (*Hoheitsfahnen*). Polityczny charakter tego typu spotkań ulegał z czasem modyfikacjom, np. podczas Dnia NSDAP (*Tag der NSDAP*) w Krakowie w połowie sierpnia 1941 r. generalny gubernator stwierdził, że Arbber powinien obejmować wszystkich 70 tys. Niemców przybyłych do pracy z Rzeszy, w tym niebędących członkami NSDAP. Frank chciał zapewnić niemiecką hegemonię w GG dzięki strukturze partii i aktywnej działalności jej towarzyszy²⁵.

We współpracy z Obszarem Roboczym, Wydział Oświecenia Publicznego i Propagandy (Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda) w rządzie GG, na którego czele stał Erich Schmidt, organizował m.in. partyjno-państwowe święta i imprezy masowe. Najhuczniej

²² „Das Vorfeld. Monatszeitschrift der NSDAP, Arbeitsbereich Generalgouvernement, Krakau”.

²³ Zob. [H.] Kobusch, *Rundschreiben Sta. 11/43. Betrifft: Neue Zeitung der NSDAP in GG.*, „Verordnungsblatt der NSDAP Arbeitsbereich Generalgouvernement” 1943, nr 4–6, s. 6–8.

²⁴ Zob. m.in. NSDAP *übernimmt Menschenführung auch im Generalgouvernement*, „Krakauer Zeitung”, 7 VII 1940; *Appell in der „Deutschen Kampfbahn” Krakau. Zum zweitenmal traten die Politischen Leiter zusammen – Erster Uebungsmarsch*, „Warschauer Zeitung”, 26 VII 1940; *Apel na niemieckim stadionie w Krakowie*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2020/06/30/pierwsze-apele-nsdap-w-krakowie/>, dostęp 29 XI 2024 r.

²⁵ A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 255–256. Owa hegemonia dotyczyła również sfery socjalnej, o czym świadczy chociażby zarządzenie Franka z 10 III 1942 r. o przyznawaniu zapomogi na dzieci. Udzielenie jej, oczywiście tylko „zdrowym i wartościowym pod względem społecznym niemieckim rodzinom” w GG, uzależnione miało być każdorazowo od decyzji właściwego terytorialnie distriktstandortführera NSDAP. Zob. *Verordnung über die Gewährung von Kinderbeihilfe an Deutsche im Generalgouvernement*, *Verordnungsblatt für das Generalgouvernement* (Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora), 20 III 1942, nr 23, s. 125–130.

fetowano rocznicę dojścia Hitlera do władzy w Niemczech (30 stycznia), przyjęcia programu NSDAP (24 lutego), urodziny Hitlera (20 kwietnia)²⁶, Narodowe Święto Pracy (1 maja), rocznicę zajęcia Krakowa przez Wehrmacht (6 września) i utworzenia GG (26 października), a także wizyty różnych notabli, w tym Heinricha Himmlera, Josepha Goebbelsa czy Rudolfa Hessa. 27 października 1940 r. odbyły się uroczystości przeniesienia sztandaru, specjalnie przygotowanego dla nowo powstałego obszaru NSDAP w GG, z Brunatnego Domu w Monachium na Wawel²⁷. Sztandar został wystawiony w Sali Tronowej zamku, w miejscu chorągwi krzyżackich, wywiezionych do Malborka. Natomiast w listopadzie tegoż roku urządzono wiec z okazji otwarcia na Adolf Hitler Platz (jak od 1 września 1940 r. nazywał się Rynek Główny) 25 Domu NSDAP, czyli siedziby partii w GG²⁸.

Na te podniosłe okazje większe miasta, na czele z Krakowem, przyozdabiano morzem flag ze swastykami, wystawiano warty honorowe, organizowano przemarsze wojska, policjantów, członków NSDAP i różnych paramilitarnych organizacji partyjnych. Zapewniano także wiele dodatkowych atrakcji kulturalno-rozrywkowych. Owe „demonstracje siły i witalności żywiołu niemieckiego” służyć miały wzmacnianiu poczucia dumy i pewności siebie okupantów oraz demobilizowaniu ludności polskiej. Stanowiły w istocie formę „psychologicznej presji, przykład gigantycznego oszustwa i socjotechnicznego treningu”²⁹. „Każda impreza miała odpowiedzialnego za całość głównego reżysera. Niejednokrotnie byli nimi aktorzy lub architekci, wspierani przez psychologów, plastyków, mistrzów propagandy wizualnej i akustycznej, którzy stosowali ówczesne najnowsze cuda techniki i reklamy, nieraz też posługiwali się specjalnymi efektami technicznymi, inscenizacyjnymi i teatralnymi, z reguły kiczowatymi, które miały imitować nową sztukę nazi. »Galówki« były pompacyjne, pełne rozmachu, ale pozbawione radości i poczucia humoru. Bogata ich forma w pełni dominowała nad ubogą treścią. W czasie trwania »galówek« najbardziej zasłużonym funkcjonariuszom NSDAP wręczano odznaczenia i akty nominacyjne. Dobrą okazją do świętowania było też przekazywanie sztandarów komórkom NSDAP. Podobny charakter miały uroczystości organizowane w niedzielne poranki, mające zastąpić nabożeństwa chrześcijańskie. Niemcy uważali, że wszędzie tam, gdzie spotykają się [z] obcą kulturą i rasą, muszą wyrażać ducha swojej ojczyzny, a widowiskowe imprezy, kształtujące w specyficzny sposób miejską ikonosferę, nadawały się do tego celu, jak sądzono, najlepiej” – opisywał charakter tych imprez Andrzej Chwalba³⁰.

²⁶ Zob. *Die Geburtstag des Führers im Generalgouvernement*, „Warschauer Zeitung”, 21–22 IV 1940.

²⁷ Zob. D. Schenk, *Krakauer Burg. Wawel jako ośrodek władzy Generalnego Gubernatora Hansa Franka w latach 1939–1945*, tłum. P. Zarychta, Kraków 2013.

²⁸ Zob. A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków...*, s. 78, 90; *Das Haus der NSDAP in Krakau*, „Krakauer Zeitung”, 5 XI 1940.

²⁹ A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków...*, s. 78.

³⁰ *Ibidem*, s. 81.

VOLKSDEUTSCHE I MŁODZIEŻ HITLEROWSKA

Arbber nadzorował również działalność Wspólnoty Niemców Etnicznych (Volksdeutsche Gemeinschaft), zainaugurowanej w dniu urodzin Hitlera, 20 kwietnia 1940 r.³¹ Członkostwo w niej przyznawano każdemu Niemcowi etnicznemu, który do 1 września 1939 r. należał do jednej z organizacji mniejszości niemieckiej działających w Polsce. Pozostali zainteresowani, jeśli dysponowali odpowiednią kenkartą, otrzymywali status kandydatów i przez trzy miesiące musieli oczekiwać na członkostwo. Wspólnota prowadziła rejestrację volksdeutsche oraz Niemców przybyłych ze Starej Rzeszy, którzy zasilali w GG korpus urzędniczy, firmy handlowe lub usługowe i nie mieli legitymacji partyjnej. W każdym dystrykcie powołano do życia związki okręgowe (Bezirkverband), na które składały się związki powiatowe (Kreisverband) i lokalne (Ortsverband). Stanowiska kierownicze powierzano spolegliwym i wypróbowanym miejscowym volksdeutshom.

Po wypełnieniu przez Volksdeutsche Gemeinschaft głównej funkcji³², 7 maja 1941 r. w jej miejsce utworzono nowy podmiot – Wspólnotę Niemiecką (Deutsche Gemeinschaft)³³ z siedzibą w Krakowie, finansowaną z budżetu generalnego gubernatora³⁴. Znaleźli się w niej automatycznie volksdeutsche i reichsdeutsche, którzy nie mieli legitymacji NSDAP, ukończyli siedemnasty rok życia i zatrzymali się w GG w celach służbowych przez okres dłuższy niż trzy miesiące bądź mieszkali w nim na stałe³⁵. Struktura nowej organizacji przedstawiała się następująco:

a) dział prasy i propagandy (Sachgebiet Presse und Propaganda) – raportowanie, analiza prasy i radia, datki na Czerwony Krzyż, zbiórki metali itp.;

³¹ Verordnung über die Errichtung der „Volksdeutschen Gemeinschaft“ im GG, Verordnungsblatt für das Generalgouvernement, 19 IV 1940, nr 29, s. 145–147. Zob. też Dr Frank verkündete die „Volksdeutsche Gemeinschaft“, „Warschauer Zeitung“, 21–22 IV 1940.

³² Do sierpnia 1940 r. w GG zrealizowano najważniejszą część akcji rejestracji volksdeutsche oraz zaopatrzone ich w odpowiednie karty rozpoznawcze (Kennkarte für deutsche Volkszugehörige). Do tego czasu zewidencjonowano 96 tys. osób o niemieckiej przynależności narodowej (Volkszugehörigkeit). W tymże roku 30 tys. spośród nich przesiedlono z dystryktów lubelskiego i warszawskiego do Kraju Warty, gdzie mieli tworzyć „wspólnotę osadników”. Tym samym w GG pozostało niewiele ponad 60 tys. volksdeutsche. Zob. I. Röskau-Rydel, *Volksdeutsche w Krakowie i dystrykcie krakowskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, „Prace Historyczne” 2023, nr 4, s. 731; H. Hopf, *Die Volksdeutschen im Generalgouvernement*, „Deutschum im Ausland” 1942, z. 1–2, s. 9–11. Zob. też B. Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999, s. 387; por. K. Pätzold, M. Weißbecker, *Geschichte...*, s. 423.

³³ Zob. Anordnung über die Errichtung der „Deutschen Gemeinschaft im GG, Verordnungsblatt für das Generalgouvernement, 12 VII 1941, nr 62, s. 415; I. Röskau-Rydel, *Volksdeutsche...*, s. 730.

³⁴ W październiku 1941 r. została ona przekształcona we Wspólnotę Roboczą ds. Ewidencji Trudnej Sytuacji Volksdeutsche (Arbeitsgemeinschaft zur Erfassung des volksdeutschen Notstands), aczkolwiek w obiegu urzędowym nadal częściej funkcjonowała nazwa Wspólnota Niemiecka. Zob. A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 257; *Das Diensttagebuch...*, s. 446 (23 X 1941 r.), 479–481 (18 III 1942 r.).

³⁵ I. Röskau-Rydel, *Volksdeutsche...*, s. 733.

b) dział kadr (Personalamt) – ewidencja w formie kartoteki oraz weryfikacja członków i kandydatów;

c) dział rachunkowy (Sachgebiet Kassenwesen) – kontrola przychodów i wydatków rozmaitych komórek Wspólnoty oraz pobieranie składek członkowskich (zróżnicowanych według dochodów, podobnie jak w partii);

d) dział szkoleniowy (Sachgebiet Schulung) wraz ze służbą opieki społecznej (Soziale Hilfswerk);

e) dział pracy z kobietami (Sachgebiet Frauenarbeit).

Zadaniem lokalnych związków Wspólnoty było rozdzielanie kartek żywnościowych oraz asygnat na towary tekstylne i skórzane (*Bezugschein*). Zajmowały się one także rekrutowaniem mężczyzn niemieckiego pochodzenia do Służby Specjalnej (Sonderdienst), czyli – jak ją określano – prywatnej policji Hansa Franka, złożonej z członków rozwiązanej w GG Selbstschutzu³⁶. Ci ostatni zasilali również Służbę Porządkową (Ordnungsdienst), utworzoną w celu wychowania wojskowego wyróżniających się volksdeutschów³⁷. Przynależność do niej zwiększała ich szanse na członkostwo w NSDAP (choć tzw. nowi Niemcy nie zawsze byli mile widziani w jej szeregach).

Z chwilą powstania Deutsche Gemeinschaft, jej zadania i bazę członkowską przejęły struktury partii nazistowskiej (die Standorte und Stützpunkte der NSDAP). Każdy miejscowy szef partii (Standortführer) stał się jednocześnie kierownikiem lokalnej filii Wspólnoty³⁸. Oznaczało to, że sprawy volksdeutschów znalazły się odtąd pod bezpośrednim wpływem partii. Badaczka tej problematyki, Isabel Röskau-Rydel, zwróciła uwagę na fakt, że charakter Wspólnoty Niemieckiej „wyraźnie wskazuje, jak z upływem czasu wszystkich Niemców i Niemki żyjących w Generalnym Gubernatorstwie obejmowała coraz ściślejsza kontrola NSDAP i jak kurczyło się ich życiowe pole manewru”³⁹.

³⁶ Zob. M. Przegiętka, *Selbstschutz w Generalnym Gubernatorstwie* [w:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021, s. 324–398.

³⁷ Volksdeutsche Gemeinschaft (Wspólnota Niemców Etnicznych), <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/organizacje-i-instytucje/>, dostęp 29 XI 2024 r. Należy w tym kontekście nadmienić, że w czerwcu 1941 r., w rezultacie coraz silniejszego oporu i częstszych akcji polskiego podziemia przeciwko siłom okupacyjnym, Frank doszedł do wniosku, że niezbędne jest „ustawiczne podtrzymywanie gotowości do obrony u niemieckich mężczyzn” poprzez odbycie przez nich przeszkolenia wojskowego. Rozporządzenie w tej sprawie odnosiło się do wszystkich Niemców, którzy zatrudnieni byli w zawodach cywilnych w GG, lecz nie należeli do partii. Stopniowo faktycznie wykorzystywano ich do różnorodnych działań pomocniczych o charakterze policyjnym. Zob. I. Röskau-Rydel, *Volksdeutsche...*, s. 733; BAB, NS 19, Persönlicher Stab Reichsführer-SS, 2648, Pismo Hansa Franka do Heinricha Himmlera na temat konieczności „podtrzymywania gotowości do obrony u niemieckich mężczyzn” w GG, 13 VI 1941 r., k. 7–8.

³⁸ Zob. *Eingliederung der Volksdeutschen Gemeinschaft. Eine Anordnung des Reichsleiters*, „Krakauer Zeitung”, 30–31 III 1941.

³⁹ I. Röskau-Rydel, *Volksdeutsche...*, s. 733.

Jednym z emblematycznych przykładów tej penetracji była sytuacja młodzieży niemieckiej z GG, zarówno volksdeutschów, jak i reichsdeutschów. Na zasadzie powszechnego członkostwa jej męska część zrzeszona została w HJ, a żeńska w BDM. Należy dodać, że oficjalnie HJ powstało na omawianym obszarze dopiero w kwietniu 1942 r.⁴⁰ Do tego czasu na określenie nazistowskich organizacji młodzieżowych, skupiających zarówno chłopców, jaki i dziewczęta, używano nazwy Młodzież Niemiecka (*Deutsche Jugend*)⁴¹.

Dzieci i młodzież, skupione w tych partyjnych przybudówkach, zobligowane były, podobnie jak dorośli *Parteigenossen*, do aktywnego udziału w rozmaitych oficjalnych uroczystościach, defiladach i obchodach. Występowały wtenczas w zwartych i umundurowanych formacjach, najczęściej z własnymi werblami, donośnymi pischczalkami i fanfarami. W dniach 8–15 sierpnia 1943 r. zorganizowano największą tego typu uroczystość dla młodych, pod nazwą Tydzień Hitlerjugend. Ostatniego dnia Frank wręczył przywódcy HJ w GG okazały miecz. O skutecznej indoktrynacji młodych świadczy to, że w trakcie różnych imprez propagandowych często skandowali antypolskie hasła w rodzaju „polskie lenie do roboty” lub „polskie świny do chlewa”⁴².

Młodzi Niemcy w GG byli zupełnie odizolowani od ludności polskiej i żydowskiej. Pobierać edukację mogli tylko w niemieckich placówkach oświatowych, w których kadrę pedagogiczną stanowili głównie reichsdeutsche. Latem 1940 r. w Krakowie, Zakopanem i Rabce urządzono dla nich specjalne szkoły średnie z internatami. Integracja dzieci i młodzieży ze środowiska miejscowych volksdeutschów do rozbudowanego hitlerowskiego systemu oświaty i wychowania była dla nich całkowicie nowym przeżyciem, a co za tym idzie – spotkała się z euforycznym przyjęciem. 20 kwietnia 1940 r., w rocznicę urodzin Hitlera, otwarto w Krakowie pierwszy Dom Młodzieży Niemieckoetnicznej (*Volksdeutsches Jugendheim*) w GG⁴³. Ośrodek ten miał wychowywać potomstwo Niemców etnicznych w duchu ideologii narodowosocjalistycznej, w czym miały pomagać struktury NSDAP⁴⁴.

Siedziby władz organizacji młodzieżowych w GG znajdowały się w Krakowie. Ponieważ kraj ten nie był formalnie oddzielnym obszarem HJ, nie można było utworzyć w nim autonomicznego przywództwa tej organizacji. Powołano jedynie pełnomocnika przywódcy młodzieży Rzeszy (*Beauftragter des Reichsjugendführers*) i zarazem szefa Urzędu Młodzieży Niemieckiej (*Amt Deutsche Jugend*) w tzw. rządzie GG. Został nim

⁴⁰ W kwietniu 1942 r. Frank wydał rozporządzenie w tej sprawie, wzorowane na niemieckiej ustawie o Hitlerjugend. „Cała niemiecka młodzież w Generalnym Gubernatorstwie zostanie zrzeszona w Hitlerjugend” – zapisano w dokumencie. Zob. M. Buddrus, *Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik*, cz. 2, München 2003, s. 770; *Verordnung über die Hitler-Jugend im Generalgouvernement*, *Verordnungsblatt für das Generalgouvernement*, 22 IV 1942, nr 34, s. 217.

⁴¹ A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 256.

⁴² A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków...*, s. 78, 80.

⁴³ *Erstes Heim für die deutsche Jugend in Krakau*, „Warschauer Zeitung”, 21–22 IV 1940.

⁴⁴ I. Röskau-Rydel, *Volksdeutsche...*, s. 732.

Günther Blum (1907–1973)⁴⁵, delegowany do Krakowa z powodu swej „moralnej deprawacji” oraz w celu wykazania się. Począwszy od 1940 r., kierował on również Biurem Pełnomocnika ds. Młodzieży w Urzędzie Generalnego Gubernatora (Dienststelle des Beauftragten für Jugendfragen im Amt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete). W sierpniu 1940 r. sformowano osiem zastępów HJ (HJ-Banne). Wraz z podokręgami (Untergaue) BDM znajdowały one się w Chełmie, Krakowie, Lublinie, Piotrkowie, Skierniewicach, Tomaszowie Lubelskim, Warszawie i Zakopanem. Za ich pośrednictwem Urząd Młodzieży Niemieckiej sprawował pieczę nad 34 920 młodymi ludźmi podlegającymi obowiązkowi służby młodzieżowej, w tym nad 10 tys. Niemców z Rzeszy, 14 400 miejscowymi volksdeutschami, 9 tys. osób pochodzenia niemieckiego (*deutschstämmige*) oraz 1520 przesiedleńcami (dane za 1944 r.)⁴⁶.

Po zastąpieniu w strukturze tzw. rządu GG Urzędu Młodzieży Niemieckiej przez Dowództwo Generalnego Gubernatorstwa Przywództwa Młodzieży Rzeszy (Befehlsstelle Generalgouvernement der Reichsjugendführung), obowiązki jego kierownika przejął „stary bojownik” (*Alte Kämpfer*) NSDAP, a zarazem doświadczony przywódca młodych, HJ-Bannführer Erwin Förschle. Po wcieleniu go do Wehrmachtu w grudniu 1943 r. jego zadania przejął przywódca obszaru HJ na Górny Śląsk Eckardt Schimmelpfeng. Natomiast do pracy z dziewczętami odkomenderowana została Irmgard Fischer, berlińska liderka BDM (BDM-Führerin). Kierownictwo HJ traktowało kilkanaście tysięcy członków tej organizacji z GG jako trzeciorzędny „materiał ludzki”, ponieważ „ich rodzice byli obywatelami Polski”. Z tej racji konieczne było poddanie ich gruntownemu przysposobieniu światopoglądowemu, przy wsparciu lokalnych agend NSDAP⁴⁷. W porównaniu z tzw. ziemiami wcielonymi do Rzeszy rola ogniw partyjnych była jednak ograniczona przez odpowiednią strukturę tzw. rządu GG.

⁴⁵ Zob. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), GK 94/1051, Akta personalne Günthera Bluma, dokument dotyczący wydania legitymacji służbowej Pełnomocnika Przywódcy Młodzieży Rzeszy, 30 I 1940 r., k. 3.

⁴⁶ M. Buddrus, *Totale Erziehung...*, s. 769; *Organizacja Hitler-Jugend w Generalnym Gubernatorstwie*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/organizacje-i-instytucje/>, dostęp 2 XII 2024 r.

⁴⁷ Zob. M. Buddrus, *Totale Erziehung...*, s. 769; *Organizacja Hitler-Jugend...* Według Bluma ci chłopcy i dziewczęta musieli najpierw zostać zresocjalizowani w domach HJ, tj. „fizycznie i psychicznie oddaleni od świata”, w którym „edukacja zgodna z zasadami naszego światopoglądu była nie do pomyślenia”. W opinii tegoż autora dogonienie warunków panujących w dawnej Rzeszy nie było możliwe. Stąd, w jego ocenie, należało „ograniczyć się do wychowania młodych ludzi do napiętej, wyprostowanej postawy, do widocznego panowania nad kończynami”. „Edukacja ideologiczna” również przedstawiała „podobnie skromny obraz”. Brakowało w tym względzie „najbardziej prymitywnych warunków wstępnych”, ponieważ młodzi ludzie mieli „tylko niedoskonałą znajomość języka niemieckiego”. Ponieważ jednak nazistowski światopogląd „można przedstawić tylko w naszym języku”, przywódcy HJ wykorzystywani do szkolenia mogli ukończyć jedynie minimalny program i „pracować z piosenkami i obrazkami” – konstatował Blum. Zob. G. Blum, *Volksdeutsche Jugend im Generalgouvernement*, „Das Junge Deutschland” 1941, z. 2, s. 52–54, za: M. Buddrus, *Totale Erziehung...*, s. 769.

EWOLUCJA ORGANIZACJI PARTYJNEJ I SPORY KOMPETENCYJNE

Struktura organizacyjna Obszaru Roboczego NSDAP nabrała konkretnych kształtów w pierwszej połowie 1941 r. Jak nadmieniono, na jego czele stał Frank, a jego zastępcą w tym zakresie (stellvertetender Leiter) i zarazem pełnomocnikiem Kancelarii Partii na teren GG (Beauftragter der Parteikanzlei im Generalgouvernement) uczyniono Schalka. 8 lutego 1944 r. tego ostatniego, również w funkcji kierownika obszaru Partii (Bereichsleiter) na obszar GG, zastąpił Walter Tießler, uprzednio łącznik z ramienia NSDAP w Ministerstwie Propagandy i Oświecenia Publicznego Rzeszy⁴⁸. Jak wspomniano, po udaniu się Hessa do Wielkiej Brytanii, Arbeitsbereich Generalgouvernement podlegał formalnie Kancelarii Partyjnej NSDAP na czele z Bormannem. Władze partii w GG dysponowały swoją adiutanturą oraz sądem, który rozstrzygał spory pomiędzy jej członkami i w razie potrzeby dyscyplinował ich różnymi karami. Na poziomie centralnym istniały urzędy specjalistyczne (Fachämter), w skład których wchodził sztab (Stabsamt), urząd propagandy, kasa partyjna, urzędy: personalny, szkolenia, prasy oraz inspektorat. Oprócz nich funkcjonowały tzw. organizacje afiliowane przy NSDAP, a wśród nich sekcja kobieca partii (Frauenshaft), dzieło pomocy (Deutsches Hilfswerk⁴⁹), wzmiankowana wyżej Niemiecka Młodzież (później HJ), opieka socjalna (Soziale Betreuung) oraz Wspólnota Niemców Etnicznych (potem Wspólnota Niemiecka). Na poziomie dystryktów schemat ten wyglądał podobnie, z tym że gubernatorowi dystryktu, jako miejscowemu kierownikowi partii, podlegały także takie formacje, jak SA („oddziały szturmowe”⁵⁰), SS, NSKK (Narodowosocjalistyczny Korpus Motorowy) i NSFK (Narodowosocjalistyczny Korpus Lotniczy). Natomiast w powiatach do urzędów specjalistycznych dodano komórkę „zarządzającą”, czyli sztab lokalnej NSDAP (Geschäftsführung), upraszczając jednocześnie

⁴⁸ Od 1940 r. Tießler był naczelnikiem departamentu Rzeszy (Reichsamtsleiter) w sztabie zastępcy führera, Rudolfa Hessa, a następnie w Kancelarii Partii pod wodzą Bormanna. Od końca 1942 r. zaczął tracić reputację w Ministerstwie Propagandy Rzeszy i coraz rzadziej pozwalano mu osobiście kontaktować się z Goebbelsem. Tießler postrzegał propozycję objęcia „urzędu propagandy Rzeszy” (Reichspropaganda-Amt) jako „degradację”. W rezultacie na początku 1944 r. objął stanowisko oficera łącznikowego Kancelarii Partii przy Franku. Zob. BAB, NS 18, Reichspropagandaleiter der NSDAP, 1090, Teczka personalna Tießlera, 1940–1944; P. Longerich, *Hitlers Stellvertreter...*, s. 126–127; J. Lilla, *Der Preußische Staatsrat 1921–1933. Ein biographisches Handbuch. Mit einer Dokumentation der im „Dritten Reich” berufenen Staatsräte*, Düsseldorf 2005, s. 164–165.

⁴⁹ Zob. m.in. AIPN, Akta NSDAP Arbeitsbereich GG, Abteilung Deutsches Hilfswerk, korespondencja dotycząca opieki nad domami dziecka, chorymi dziećmi, urzędzenia domów dziecka, 1941 r.

⁵⁰ W ramach SA „Generalgouvernement” funkcjonowały jednostki „Gotowości Obronnej SA” (SA-Wehrbereitschaften), utworzone z podobnych oddziałów (Wehrschützbereitschaften), istniejących w GG od grudnia 1941 r. Formacje SA oficjalnie podlegały bezpośrednio Frankowi jako SA-Obergruppenführerowi, choć faktyczną kontrolę nad SA-Wehrbereitschaften sprawowała SS, o czym szerzej poniżej. Zob. *Eine SA-Einheit Generalgouvernement*, „Warschauer Zeitung”, 21 VIII 1942.

strukturę organizacji transmisyjnych. Całość personelu powiatowego Arbeitsbereich dopelniali współpracownicy oraz kierownik wsparcia (Stützpunktleiter) naczelnika lokalnej grupy partii (Ortsgruppenleiter)⁵¹.

Według zestawienia z 1941 r. struktura NSDAP w GG przedstawiała się następująco:

a) siedziba główna Obszaru Roboczego Generalne Gubernatorstwo (Arbeitsbereich Generalgouvernement), Dom NSDAP (Haus der NSDAP), Kraków, Adolf-Hitler-Platz 25;

b) kierownik Obszaru Roboczego (Leiter des Arbeitsbereiches) – Reichsleiter Frank, Kraków, Burg (Zamek na Wawelu);

c) zastępcza Franka na Obszar Roboczy i pełnomocnik Kancelarii Partii (Der stellvertretende Leiter des Arbeitsbereiches und Beauftragte der Parteikanzlei) – Reichshauptamtsleiter Schalk, Kraków, Dom NSDAP;

d) sztab (Stabsamt) – kierownik (Stabsleiter) Georg Stahl, Dom NSDAP;

e) kierownik departamentu zarządzania I (Leiter des Führungsamtes I) – Oberbereichsleiter Heinz Kobusch, Dom NSDAP;

f) kierownik departamentu zarządzania II (Leiter des Führungsamtes II) – Oberbereichsleiter Horst Dressler-Andress, Dom NSDAP.

Główne dziedziny aktywności Obszaru Roboczego NSDAP w GG (Hauptarbeitsgebiete des Arbeitsbereiches) obejmowały wówczas: dział organizacyjny (Organisation), partię i administrację finansową (Partei- und Finanzverwaltung), dział kadr (Personalamt), szkolenie (Schulung), propagandę, prasę, Narodowosocjalistyczną Opiekę Ludową (NS-Volkswohlfahrt), służbę kobiet (Fraueneinsatz), sąd partyjny (Parteigericht), Niemiecką Młodzież (Deutsche Jugend), sprawy socjalne (Soziale Fragen), hartowanie cieleśne i system edukacji (Körperliche Ertüchtigung und Ausbildungswesen), doradztwo gospodarcze oraz Urząd Wspólnoty Niemieckiej (Amt Deutsches Gemeinschaft)⁵².

Co ważne, w pierwszej połowie 1941 r. dobiegła końca budowa organizacji NSDAP w Krakowie. Do tego czasu utworzono tam siedem jej placówek:

1. Standort Krakau Hauptbahnhof – towarzysze partyjni zatrudnieni w Kolei Wschodniej (Ostbahn), a także w biurach i na dworcach kolejowych na terenie miasta.

2. Standort Krakau Deutsche Post – członkowie NSDAP pracujący w Niemieckiej Poczcie Wschód oraz urzędach pocztowych z Krakowa.

3. Standort Krakau Regierungsviertel – siedziba skupiająca głównie towarzyszy partyjnych zatrudnionych w Urzędzie Generalnego Gubernatora i dzielnicy rządowej.

4. Standort Krakau Adolf-Hitler-Platz – członkowie NSDAP z Urzędu Szefa Dystryktu i struktur partii mieszczących się przy Rynku Głównym.

⁵¹ A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 256.

⁵² Struktura NSDAP wraz z nazwiskami kierowników – wg spisu z 1941 roku, <https://niemieckikrakow-blog.wordpress.com/2017/08/31/siedziby-nsdap-w-krakowie/>, dostęp 2 XII 2024 r. Por. *Inhaltsverzeichnis. OZ, „Verordnungsblatt der NSDAP. Arbeitsbereich Generalgouvernement”* 1941, nr 3–7, b.p.; *Ordnungsziffer, ibidem*, 1942, nr 1–2, b.p.

5. Standort Krakau Rathausplatz – towarzysze partyjni zatrudnieni w Zarządzie Miasta przy placu Wszystkich Świętych oraz wykonujący wolne zawody (kupcy, powiernicy itp.).

6. Kraków SS i Policja (Standort Krakau SS und Polizei) – towarzysze partyjni z Policji Porządkowej i Policji Bezpieczeństwa, SS (z wyłączeniem Waffen-SS) i NSKK.

7. Powiat Kraków (Standort Krakau-Land) – członkowie NSDAP spoza obszaru miasta.

Należy przy tym wspomnieć, że Biura Przywództwa Obszaru NSDAP znajdowały się w Krakowie przy Reichstraße (obecnie ciąg ulic Karmelickiej, Królewskiej, Podchorążych i Bronowickiej) 16⁵³.

Wcześniej funkcjonowała również ekspozytura NSDAP na Wawelu (Standort Krakau Burg), która teraz została rozwiązana, a jej członkowie przydzieleni do Placówki Kraków Dzielnica Rządowa, mieszczącej się przy Schwarzenberger Strasse (obecnie ul. Czarnowiejska) 8. Ponadto w Krakowie istniało kierownictwo partyjne na poziomie dystryktu, zlokalizowane przy Reichstrasse (obecnie ul. Królewska) 16, na czele z Distriktstandortführerem, SS-Brigadeführerem dr. Ottonem Wächterem⁵⁴. Co interesujące, komórkę (Stützpunkt) NSDAP utworzono także w Sądzie Specjalnym w Krakowie (Sondergericht Krakau)⁵⁵.

Na mocy zarządzeń Franka z 11 czerwca 1941 r. powołano do życia nowe filie partii (Standorten). W dystrykcie krakowskim do istniejących już 19 „garnizonów” NSDAP dodano 16 kolejnych, m.in. w Bochni, Mielcu, Krośnie, Rabce, Nisku, Stalowej Woli i Gorlicach. W lubelskim powstało 10 nowych „bastionów” partii, np. w Dęblinie, Kraśniku, Lubartowie, Międzyrzecu i Tomaszowie Lubelskim. W radomskim dotychczasową strukturę NSDAP (12 placówek) uzupełniono o 23 dalsze, m.in. w Czarnocinie, Kamocinie, Bogusławowie, Ostrowcu Świętokrzyskim, Łopusznie, Helenowie, Skarżysku-Kamiennej, Polesiu i Kępie Skóreckiej. W warszawskim zaś do 16 „posterunków” dołączyło kolejnych 16, w tym w Karolewie, Łyszkowicach, Rogowie, Grodzisku Mazowieckim, Żyrardowie, Łomiankach, Okęciu, Pruszkowie, Piasecznie oraz cztery w samej Warszawie (Stare Miasto, Nowy Świat, ul. Mikołaja Kopernika, plac Zamkowy). Po powiększeniu obszaru GG w sierpniu 1941 r. główne struktury partii powstały we Lwowie, a z czasem

⁵³ Zob. *Die sieben Standorte der Hauptstadt*, „*Krakauer Zeitung*”, 28 I 1941; *Siedem placówek partyjnych w stolicy*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2017/08/31/siedziby-nsdap-w-krakowie/>, dostęp 2 XII 2024 r.

⁵⁴ *Siedem placówek...* Na temat Ottona Wächtera zob. P. Sands, *Szlak szczurów. Historia ucieczki nazistowskiego oprawcy*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2022; M. Ogórek, *Lista Wächtera. Generał SS, który ograł Kraków. Gdzie zniknęły polskie dzieła sztuki?*, Warszawa 2017.

⁵⁵ Zob. K. Graczyk, „*Stoleczny*” Sondergericht. *Niemiecki Sąd Specjalny w Krakowie (Sondergericht Krakau) 1939–1945*, „*Folia Historica Cracoviensia*” 2024, nr 1, s. 5–97; AIPN, GK 108/18, Sprawy partyjne – wytyczne, korespondencja dotyczące działalności komórki NSDAP w Sądzie Specjalnym w Krakowie, 1940–1943.

także w ważniejszych miastach powiatowych dystryktu Galicja⁵⁶. Ogółem omawiany Obszar Roboczy NSDAP skupiał ok. 30 tys. członków partii⁵⁷.

W drugiej połowie 1941 r. formowanie struktur NSDAP w GG utknęło w martwym punkcie, głównie za sprawą Himmlera, który odmówił mianowania swoich pełnomocników przy centrali Obszaru Roboczego i w terenie⁵⁸. Tym samym „sztafety ochronne” nie były w żaden sposób reprezentowane w aparacie partyjnym GG. Frank, który nie chciał uznawać autonomicznej pozycji SS ani w administracji centralnej swojego władztwa, ani na poziomie NSDAP, 17 grudnia 1941 r. wydał rozporządzenie o utworzeniu tzw. dyżurnych jednostek Gotowości Obronnej (Wehrschützenbereitschaften) w powiatowych filiach NSDAP. Formacja ta miała objąć wszystkich tamtejszych reichsdeutschen, którzy ukończyli siedemnasty rok życia i byli zdolni podjąć się „szczytnej służby z bronią”. Dowódcą tych lotnych, można rzec parapolicyjnych, oddziałów, przeznaczonych do tłumienia zamieszek i niepokojów, miał zostać sam Frank⁵⁹. Do sprawowania nadzoru nad ich działalnością rościło sobie również prawo kierownictwo Arbber, o czym generalny gubernator został poinformowany *post factum*. Plany Franka, niekonsultowane z innymi instancjami władz niemieckich, spotkały się z niechęcią i sprzeciwem ze strony Bormanna, który niezwłocznie zawiadomił o całej sprawie Himmlera. Ten ostatni uznał pomysł stworzenia Wehrschützenbereitschaften za niepotrzebne angażowanie dodatkowych sił policyjnych, grożąc zainstalowaniem w GG niepodlegających jej władzom oddziałów SS (SS-Sturmabteilung-Ost). Idąc za przykładem Reichsführera SS, podobnych gróźb próbował szef Głównego Urzędu SA (SA-Hauptamt), SA-Obergruppenführer Max Jüttner, który w porozumieniu z szefem sztabu „oddziałów szturmowych” Viktorem Lutzem projektował utworzenie w GG oddzielnych formacji SA, całkowicie niezależnych od Franka. W odpowiedzi generalny gubernator zapewnił Himmlera, że oddziały Gotowości Obronnej będą podporządkowane organom policyjnym⁶⁰, co tymczasowo zażegnało konflikt kompetencyjny i pozwoliło zachować pozory jedności administracji. Niemniej sytuacja ta ujawniła daleko idące rozbieżności interesów pomiędzy Frankiem, Obszarem Roboczym NSDAP, SA i SS, które niewątpliwie okazało się zwycięzcą w tym sporze. Urzędujący w Krakowie Wyższy Dowódca SS i Policji Wschód (Höherer SS- und

⁵⁶ Zob. Anordnung G6/41, Anordnung G7/41, Anordnung G8/41, Anordnung G9/41, „Verordnungsblatt der NSDAP. Arbeitsbereich Generalgouvernement” 1941, nr 3–7, s. 1–3; Bekanntgabe OA 23/43. Betrifft: Gebietliche Organisation – Stadt Lemberg, ibidem 1943, nr 11–12, s. 47.

⁵⁷ K. Pätzold, M. Weißbecker, *Geschichte...*, s. 423.

⁵⁸ Zob. BAB, NS 19/2653, Pismo Schalka do Himmlera dot. udziału SS w pracy partyjnej w GG, 10 X 1941 r., k. 46–47; *ibidem*, Odpowiedź Himmlera na rzeszone pismo Schalka, 14 X 1941 r., k. 48.

⁵⁹ Erlaß über die Aufstellung von Wehrschützenbereitschaften im Generalgouvernement, 17.12.1941., Verordnungsblatt für das Generalgouvernement, 3 I 1942, nr 1, s. 1.

⁶⁰ Decyzja Franka nie spodobała się jednak Georgowi Stahlowi, zastępcy Schalka w kierownictwie Obszaru Roboczego NSDAP, który domagał się, by działalność Wehrschützenbereitschaften odbywała się pod nadzorem lokalnych struktur partyjnych. Zob. *Das Diensttagebuch...*, s. 474–475 (17 III 1942 r.).

Polizeiführer, HSSPF Ost), SS-Obergruppenführer Friedrich Wilhelm Krüger, osobisty pełnomocnik Himmlera w kwestiach osadnictwa w GG⁶¹, wyraził bowiem na początku maja 1942 r. zadowolenie, że Wehrschützenbereitschaften (od kwietnia tegoż roku funkcjonujące pod nazwą SA-Wehrbereitschaften) zostały, w przypadkach tzw. akcji odwetowych wobec polskiego podziemia, przekazane do jego dyspozycji⁶².

Przez cały okres funkcjonowania Obszaru Roboczego Frank musiał zmagać się z konfliktami kompetencyjnymi z kierownictwem Kancelarii Partyjnej NSDAP oraz jej licznymi pretensjami, dotyczącymi marginalnej roli politycznej oraz niezbyt dynamicznego funkcjonowania struktur partii. Należy skądinąd wspomnieć, że Schalk był również zatrudniony w sztabie Krügera, a w 1941 r. został mianowany na stopień SS-Sturmabführera, a więc działał niejako na dwa fronty. Nie mniej istotne pozostawały uzasadnione zarzuty korupcyjne wobec generalnego gubernatora⁶³ oraz pogłębiający się konflikt personalny z Krügerem, które tymczasowo zachwiały pozycją polityczną Franka. Latem 1942 r. ten ostatni wygłosił „cztery płomienne mowy na niemieckich uniwersytetach, w których potępiał samowolę SS i cynicznie apelował o »przestrzeganie prawa«”⁶⁴. Po tych enuncjacjach na polecenie Hitlera pozbawiono go wszystkich stanowisk w NSDAP. W tych okolicznościach jego odwołanie z GG, o które starali się szczególnie Himmler i Bormann⁶⁵, wydawało się jedynie kwestią czasu⁶⁶, jednak ostatecznie Frank pozostał na swoim stanowisku⁶⁷. Niemniej krytyka jego poczynań, również jako szefa NSDAP w GG, nie ustała, o czym świadczyło chociażby memorandum dowódcy SS i Policji w dystrykcie lubelskim, a zarazem kierownika tamtejszej organizacji partyjnej (NSDAP-Distriktsstandortsführer),

⁶¹ BAB, NS 19/2653, Pismo Himmlera ws. mianowania Krügera pełnomocnikiem Komisarza Rzeszy ds. Umacniania Niemczyzny w GG, 14 VII 1942 r., k. 56.

⁶² Zob. BAB, NS 19/2648, Aufstellung von Wehrschützenbereitschaften und eines SS-Sturmabführers Ost, 1941–1942; *ibidem*, 1759, Pismo Krügera do Himmlera w kwestii funkcjonowania jednostek Gotowości Obronnej w GG, 4 V 1942 r., k. 3–6; A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 257.

⁶³ Zob. M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961, s. 82–83; Ch. Klessmann, *Der Generalgouverneur Hans Frank...*, s. 257–259; L. Gruchmann, *Korruption im Dritten Reich. Zur „Lebensmittelversorgung“ der NS-Führerschaft*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ 1994, z. 4, s. 572; W. Präg, W. Jacobmeyer, *Einleitung [w:] Das Dienstagebuch...*, s. 27–29.

⁶⁴ Zob. W. Wichert, *System polityczny...*, s. 73; Ch. Klessmann, *Hans Frank: Parteijurist und Generalgouverneur in Polen [w:] Die braune Elite: 22 biographische Skizzen*, red. R. Smelser, R. Zitellmann, Darmstadt 1990, s. 47–48.

⁶⁵ Począwszy od lipca 1942 r., Bormann otrzymywał od Alberta Hoffmanna, zastępcy gauleitera Górnego Śląska i oficera łącznikowego Kancelarii Partii w sztabie gen. Waltera von Unruha (odpowiedzialnego wtenczas za „uwolnienie sił dla jednostek frontowych Wehrmachtu poprzez operacje przeczesywania prowadzone przez sztab OKW”), „jeżące na głowie meldunki na temat sytuacji partii w Generalnym Gubernatorstwie”. Zob. D. Rebutisch, *Führerstaat...*, s. 470–476; BAB, NS 6, Partei-Kanzlei der NSDAP, 795, Berichte des Beauftragten des Reichsleiters Martin Bormann im OKW-Stab z.b.V. Albert Hoffmann aus den Reichskommissariaten Ostland, Weißrussland, Ukraine und aus dem Generalgouvernement, Mai–August 1942; A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 258.

⁶⁶ Zob. *Das Dienstagebuch...*, s. 569 (23 X 1942 r.).

⁶⁷ W. Wichert, *System polityczny...*, s. 73.

SS-Gruppenführera Odila Globocnika⁶⁸, wysłane do Himmlera w grudniu 1942 r. Autor dokumentu krytykował trzymanie przez Franka NSDAP na uboczu życia politycznego oraz niewystarczającą – jak twierdził – opiekę cywilnej administracji okupacyjnej nad volksdeutscheami⁶⁹. W razie gdyby rola NSDAP nie została zwiększona, proponował nawet przejęcie obowiązków Franka na tym polu bezpośrednio przez kancelarię Bormanna. Ten ostatni w latach 1943–1944 nadaremnie próbował wymóc na generalnym gubernatorze większe zainteresowanie sprawami Obszaru Roboczego⁷⁰, w tym rozbudowę jego struktur powiatowych na wzór istniejących w Starej Rzeszy (Kreisleitung). Konsekwentnie planował także zainstalowanie swoich zaufanych ludzi na kluczowych stanowiskach polityczno-partyjnych w GG⁷¹. Frank skutecznie bronił się, używając m.in. argumentu, że w tamtym momencie najważniejsza była walka z „komunistycznym i narodowo-polskim oporem”, a nie partykularne sprawy partyjne. Spotkanie obu tych prominentnych urzędników, do którego doszło 18 stycznia 1944 r. w Monachium, zakończyło się brakiem konkretnych ustaleń na temat rozbudowy struktur NSDAP w GG. Przyniosło ono jednak potwierdzenie stanowiska generalnego gubernatora w kwestii skupiania przez niego stanowisk administracyjnych i partyjnych na zasadzie unii personalnej, a zatem praktycznie bez zewnętrznej kurateli ze strony NSDAP⁷².

Jednak, wbrew życzeniu Franka, Bormann przeforsował wkrótce zmianę na stanowisku jego zastępcy do spraw aparatu NSDAP w GG. W początkach lutego 1944 r. funkcję Schalka, który w latach 1941–1943 okresowo przebywał na froncie wschodnim jako oficer rezerwy (w październiku 1944 r. objął stanowisko zastępcy gauleitera Okręgu Wschodni Hanower), przejął Tießler. Bormann skierował go do okupowanej Polski w trybie karnym

⁶⁸ Warto nadmienić, że Globocnik sam miał niemałe ambicje związane ze strukturami partyjnymi, piastując krótko, na przełomie 1938 i 1939 r., stanowisko gauleitera Wiednia. Chociaż ustąpił z niego w niełaskę z powodu nadużyć finansowych, jeszcze w GG utrzymywał, że tytuł ten mu nadal przysługuje. Zob. B. Rieger, *Odilo Globocnik. Twórca nazistowskich obozów śmierci*, tłum. J.S. Zaus, Zakrzewo 2009, s. 55–67.

⁶⁹ BAB, NS 19/2648, O. Globocnik, Partia w Generalnym Gubernatorstwie, 10 XII 1942 r., k. 178–182. Zob. ibidem, Pismo Ottona Iflandsa (zastępcy Alberta Hoffmanna w sztabie gen. Unruha) do Martina Bormanna na temat stosunków personalnych w GG, 17 V 1943 r., k. 201–203.

⁷⁰ Należy jednak odnotować, że okres ten nie był całkowicie jałowy z punktu widzenia funkcjonowania Obszaru Roboczego NSDAP w GG. Świadczy o tym chociażby otwarcie partyjnego Zamku Szkoleniowego (Schulungsburg) w Krakowcu przy An der Langen Wiese Strasse (obecnie al. Focha) 33, w byłym Instytucie Balneologicznym, pod koniec października 1943 r. Zob. *Neues Bollwerk nationalsozialistischen Ideenlebens*, „Krakauer Zeitung”, 26 X 1943.

⁷¹ Bormannowi chodziło o utworzenie w GG placówek powiatowych NSDAP (Kreisstandorte). Frank oponował wobec tego pomysłu, gdyż szef Kancelarii Partii jako przywódców tych lokalnych struktur (Kreisstandortführer) chciał zainstalować politycznych kierowników NSDAP (Politische Leiter), odpowiedzialnych w Starej Rzeszy za ideologiczny nadzór nad mieszkańcami poszczególnych kwartałów. Spowodowałoby to w konsekwencji erozję władzy Franka, opartej na polityczno-partyjnej unii personalnej na wszystkich szczeblach zarządzania. Zob. A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 259; *Das Diensttagebuch...*, s. 702–703 (14 VII 1943 r.). Por. O. Globocnik, *Partia...*

⁷² A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 258–259. Por. *Das Diensttagebuch...*, s. 721–722 (6 VIII 1943 r.).

po jego konflikcie z Goebbelsem⁷³. Ten „raptus i nazistowski podżegacz” przez krótki okres prezentował się cynicznie jako polityk ugodowy wobec „wykazującej dobrą wolę części narodu polskiego”⁷⁴. Zresztą szybko skonfliktował się z lokalnymi przywódcami NSDAP, zarzucając im nieudolność w organizacji komórek i kwartałów partyjnych (Zellen, Blöcke), dotkliwe braki kadrowe⁷⁵ oraz poważne uchybienia w procesie rejestracji reichsdeutscheów⁷⁶. Działając z upoważnienia Bormanna, próbował również na nowo sformować agendy NSDAP na poziomie powiatów, chcąc skopiować model budowy partii z Okręgu Rzeszy Kraj Warty czy Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Jednak na tzw. obszarach wcielonych do III Rzeszy struktury partii były zdecydowanie bardziej rozwinięte i miała ona większe pole do działania, zwłaszcza w sferze polityki germanizacji (Niemiecka Lista Narodowościowa)⁷⁷. Dążenia Tießlera zagrażały pozycji Franka jako głowy ujednoliconej administracji publiczno-partyjnej w GG. Broniąc swoich prerogatyw, generalny gubernator powoływał się na stanowisko Himmlera, który w maju 1944 r. miał poprzeć go w kwestii zachowania ustrojowego *status quo*⁷⁸. Ostatecznie, po naleganiach Bormanna, Frank miesiąc później wyraził zgodę na powstanie 12 ekspozy-

⁷³ Zob. P. Longerich, *Hitlers Stellvertreter...*, s. 125–128, 231–233.

⁷⁴ A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 260.

⁷⁵ Z tej przyczyny nawet 60–80 proc. imprez partyjnych na terenie dystryktów nie mogło się regularnie odbywać. Zob. *ibidem*, s. 260.

⁷⁶ *Das Diensttagebuch...*, s. 851–853 (13 V 1944 r.). Na przykład zgodnie ze stanem na 15 II 1943 r. w Obszarze Roboczym NSDAP w GG 71 towarzyszy partyjnych miało status „niezbędnych” (*unabkömmlich*), przy czym w przypadku 62 funkcyjnych członków nie dokonano jeszcze przeglądu wojskowego. Dla porównania, w okręgach partyjnych tzw. starej Rzeszy (Gau) na początku tegoż roku średnio 260 *Parteigenossen* było nieodzownych dla funkcjonowania NSDAP na szczeblu regionalnym (nie podlegali oni obowiązkowi wojskowemu), a ok. 370 pracowało na pełny etat (*hauptamtlich*). Było to zatem nawet czterokrotnie więcej niż w GG. Zob. A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 260; BAB, NS 6/317, Erhebungen über den Mob-Personalbestand bzw. den Kriegseinsatz der hauptberuflichen Angehörigen der Partei, ihrer Gliederungen (außer SS) und angeschlossenen Verbände, 1943–1944.

⁷⁷ Zob. W. Wichert, *Niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Zarys problematyki* [w:] *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022, s. 47, 48; *idem*, *Ustrój polityczno-administracyjny Okręgu Rzeszy Kraj Warty w latach 1939–1945 w świetle najnowszej historiografii Republiki Federalnej Niemiec* [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, red. M. Przegiętka et al., Warszawa 2016, s. 56–57; A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 250; D. Pohl, *Die Reichsgaue Danzig-Westpreussen und Wartheland. Koloniale Verwaltung oder Modell für die zukünftige Gauverwaltung* [w:] *Die NS-Gaue. Regionale Mittelinstanzen im zentralistischen „Führerstaat”*, red. J. John, H. Möller, T. Schaarschmidt, München 2007, s. 398–399; E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Wrocław 1975, s. 237–238; W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017, s. 33–34; M. Rademacher, *Handbuch der NSDAP-Gaue 1928–1945. Die Amtsträger der NSDAP und ihrer Organisationen auf Gau- und Kreisebene in Deutschland und Österreich sowie in den Reichsgauen Danzig-Westpreußen, Sudetenland und Wartheland*, Vechta 2000, s. 287–297.

⁷⁸ Zob. *Das Diensttagebuch...*, s. 859–860 (20 V 1944 r.), s. 857–859 (18–19 V 1944 r.); BAB, NS 19/2648, Pismo Richarda Wendlera (gubernatora dystryktu Lublin i szefa tamtejszej NSDAP) do Himmlera w sprawie sytuacji w dystrykcie i reformy organizacji partii, 27 VI 1944 r., k. 253–255.

tur powiatowych NSDAP (Kreisstandorte), lecz ze względu na pogarszającą się sytuację wojenną Niemiec i brak środków materialnych pomysł ten pozostał na papierze. Ponadto, przy wsparciu Bormanna, Goebbels, działając jako pełnomocnik Rzeszy ds. wojny totalnej (Generalbevollmächtigter für den totalen Kriegseinsatz), ku niezadowoleniu Franka podjął w październiku 1944 r. decyzję o likwidacji niektórych segmentów administracji GG i skierowaniu części tamtejszego personelu partyjnego na front⁷⁹.

SCHYŁEK OBSZARU ROBOCZEGO NSDAP I WNIOSKI KOŃCOWE

W ostatnich miesiącach istnienia GG spory kompetencyjne między Frankiem a Tießlerem, będącym *de facto* pasem transmisyjnym polityki Bormanna na tym obszarze, nie ustały. Koncentrowały się wówczas na organizacji Volkssturmu, czyli paramilitarnej formacji pospolitego ruszenia, użytej przez III Rzeszę w ostatniej fazie wojny. Tießler utrzymywał, że to NSDAP, zgodnie ze strategią wojny totalnej, jest odpowiedzialna za wszelkie środki podjęte w tej materii. Z kolei Frank twierdził, że sprawami Volkssturmu w GG, stosunkowo mało licznego i sformowanego dopiero na początku stycznia 1945 r., powinny zajmować się wyłącznie straża miejskie i wiejskie (Stadt- i Landwacht), działające pod nadzorem Wehrmachtu i SS. Ostatecznie starania NSDAP zakończyły się klęską polityczną i wizerunkową. Składało się na nią fiasko mobilizacji większej liczby reichs- i volksdeutsche, a także stosunkowo niewielkie zaangażowanie społeczności niemieckiej GG w imprezy propagandowe (typu rocznice puczu monachijskiego z 1923 r.) czy wieczory dyskusyjne (*Sprechabende*). Nie udało się nawet zaskarbienie sobie większej przychylności tej społeczności poprzez dystrybucję słodczy, papierosów i rozmaitych rodzajów alkoholi w czasie świątecznym. Frank nie przejawiał większego zainteresowania umacnianiem roli i rozbudową struktur partii na podległym sobie obszarze. Ostatecznie skutecznie obronił swoje prerogatywy „jednolitego kierownictwa” (abstrahując już od tego, jak słabą pozycję polityczną miał w rzeczywistości) i nie podzielił się władzą. Na tarciach kompetencyjnych najbardziej skorzystał Himmler i SS, którego znaczenie w GG systematycznie rosło od 1942 r. Evakuacja władz niemieckich w styczniu 1945 r. położyła kres nadziejom Kancelarii NSDAP na przeprowadzenie reform strukturalnych. Finałem omawianych wydarzeń była kłótnia między Frankiem a Ministerstwem Spraw Zagranicznych Rzeszy (Auswärtiges Amt, AA), trwająca od lutego do kwietnia 1945 r., dotycząca formalnego rozwiązania lub

⁷⁹ Zob. *Das Diensttagebuch...*, s. 925–928 (27 XI 1944 r.), 928–929 (29 XI 1944 r.); A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 259–261.

dalszego trwania GG⁸⁰. W jej trakcie instytucje cywilne i partyjne zażarcie się zwalczały oraz wzajemnie kwestionowały swoje uprawnienia. Należy zauważyć, że rozwój tej dżungli kompetencyjnej, trwający od 1939 r., nie prowadził jednak do instytucjonalnej anarchii, lecz do radykalizacji polityki rasowej wobec tzw. obcych narodowo, tj. Polaków i Żydów, którzy za rządy niemieckie zapłacili najwyższą cenę⁸¹.

Na zakończenie należy stwierdzić, że Obszar Roboczy NSDAP w GG, wraz z organizacjami volksdeutschów, stanowił w istocie twór fasadowy. O ile w Starej Rzeszy partia nazistowska obsadziła wszystkie kluczowe stanowiska państwowe, o tyle na omawianym obszarze od początku pierwszeństwo miała administracja Franka. Niemniej, pomimo wątego zaplecza kadrowego, NSDAP stanowiła jeden z filarów reżimu okupacyjnego. Tamtejsi przywódcy partyjni w wewnętrznych dyskusjach podkreślali, że ugrupowanie to swoją pracą musi przyczyniać się do wcielania w życie tzw. programu pacyfikacji (*Befriedungsprogramm*) tych ziem systematycznie, w szybkim tempie i przy wykorzystaniu wszystkich nadarzających się okazji. W rezultacie rola partii sprowadzała się do wspomagania procesu grabieży gospodarczej omawianych terenów, w tym eksploatacji wszelkich zasobów surowcowych i siły roboczej na rzecz maszyny wojennej Rzeszy, do terroru wobec ludności cywilnej i polskiego podziemia, wreszcie do wspierania realizacji „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”⁸². Należy przy tym podkreślić, że aparat polityczno-administracyjny i system represji, pomimo rywalizacji między różnymi ośrodkami władzy i rosnącej korupcji jego rozmaitych funkcjonariuszy, również z szeregów partyjnych, charakteryzował się bezwzględnością skutecznością do końca trwania panowania niemieckiego w GG.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Akta NSDAP Arbeitsbereich GG

⁸⁰ Zob. BAB, R 52-II, Kanzlei des Generalgouverners, 172–173, Räumung der Stadt Krakau und Einrichtung von Ausweichstellen für die Dienststellen der Regierung des Generalgouvernements, 1944–1945; BAB, R 43-II, Reichskanzlei, 1342, Auflösung des Ostministeriums und der Regierung des Generalgouvernements, März 1945. Por. D. Schenk, *Hans Frank...*, s. 362–364.

⁸¹ A. Nolzen, *Die Arbeitsbereiche...*, s. 260–261.

⁸² K. Pätzold, M. Weißbecker, *Geschichte...*, s. 423.

GK 115/10.

Rząd Generalnego Gubernatorstwa

GK 94/1051.

Sondergericht Krakau (Sąd Specjalny w Krakowie)

GK 108/18.

Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde

Kanzlei des Generalgouverners

R 52-II/172-173.

Personenbezogene Unterlagen der SS und SA

R 9361-III/552436.

Partei-Kanzlei der NSDAP

NS 6/317, NS 6/795.

Persönlicher Stab Reichsführer-SS

NS 19/1759, NS 19/2648, NS 19/2653.

Reichskanzlei

R 43-II/1342.

Publikacje, prasa, promulgatory sprzed 1945 r.

Hopf H., *Die Volksdeutschen im Generalgouvernement*, „Deutschtum im Ausland” 1942, z. 1–2.

„Krakauer Zeitung”, 3 VII 1940, 5 XI 1940, 28 I 1941, 30–31 III 1941, 26 X 1943.

„Reichsgesetzblatt”, styczeń 1939.

„Verordnungsblatt der NSDAP. Arbeitsbereich Generalgouvernement” 1941, nr 3–7; 1942, nr 1–2; 1943, nr 4–6; 1943, nr 11–12.

Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten Polnischen Gebiete (Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów), cz. 1, 10 V 1940, nr 37

Verordnungsblatt für das Generalgouvernement (Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora): 19 IV 1940, nr 29; 12 VII 1941, nr 62; 3 I 1942, nr 1; 20 III 1942, nr 23; 22 IV 1942, nr 34.

„Warschauer Zeitung”: 21–22 IV 1940, 26 VII 1940, 21 VIII 1942.

Dzienniki, wspomnienia

Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945, red. W. Präg, W. Jacobmeyer, Stuttgart 1975.

Frank N., *Mój ojciec Hans Frank*, tłum. E. Kacprzycka, J. Kwiatkowski, Warszawa 1991.

OPRACOWANIA

- Benz W., *Typologie der Herrschaftsformen in den Gebieten unter deutschem Einfluss* [w:] *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, red. W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto, Berlin 1998.
- Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart 1961.
- Buddrus M., *Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik*, cz. 2, München 2003.
- Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, red. W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto, Berlin 1998.
- Chwalba A., *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2016.
- Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*, red. W. Präg, W. Jacobmeyer, Stuttgart 1975.
- Dobroszycki L., Garas J.B. et al., Wstęp [w:] *Okupacja i ruch oporu w „Dzienniku” Hansa Franka 1939–1945*, red. S. Płoski, L. Dobroszycki et al., t. 1: 1939–1942, tłum. D. Dąbrowska, M. Tomala, Warszawa 1972.
- Fest J.C., *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, tłum. E. Werfel, Warszawa 1970.
- Graczyk K., „Stołeczny” Sondergericht. Niemiecki Sąd Specjalny w Krakowie (Sondergericht Krakau) 1939–1945, „Folia Historica Cracoviensia” 2024, nr 1.
- Gruchmann L., *Korruption im Dritten Reich. Zur „Lebensmittelversorgung” der NS-Führerschaft*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1994, z. 4.
- Haar I., *Polityka ludnościowa w Generalnym Gubernatorstwie: polityka narodowościowa wobec Żydów i polityka osadnictwa a inicjatywy regionalne i centralne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14).
- Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Jędrzejewski E., *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Wrocław 1975.
- Jockheck L., *Propaganda im Generalgouvernement. Die NS-Besatzungspresse für Deutsche und Polen 1939–1945*, Osnabrück 2006.
- Klee E., *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main 2003.
- Klessmann Ch., *Der Generalgouverneur Hans Frank*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1971, z. 3.
- Klessmann Ch., *Hans Frank: Parteijurist und Generalgouverneur in Polen* [w:] *Die braune Elite: 22 biographische Skizzen*, red. R. Smelser, R. Zitelmann, Darmstadt 1990.
- Kołtunowski P., *Strategia propagandy hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie „Krakauer Zeitung” (1939–1945). Studium historyczno-filologiczne*, Lublin 1990.
- Leszczynski K., Gumkowski J., *Generalne Gubernatorstwo w oczach Niemca (sprawozdanie dra Blaschka, szefa biura prezydialnego protektora Rzeszy na Czechy i Morawy, z podróży*

- służbowej do Generalnego Gubernatorstwa w dniach 21–26 sierpnia 1942 r.), „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1965, t. 15.*
- Lilla J., *Der Preußische Staatsrat 1921–1933. Ein biographisches Handbuch. Mit einer Dokumentation der im „Dritten Reich” berufenen Staatsräte*, Düsseldorf 2005.
- Longerich P., *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Heß und die Parteikanzlei Bormann*, München 1992.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Malaparte C., *Kaputt*, tłum. B. Sieroszeńska, Warszawa 1962.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.
- Nolzen A., *Die Arbeitsbereiche der NSDAP im Generalgouvernement, in den Niederlanden und in der besetzten Sowjetunion [w:] Die deutsche Herrschaft in den „germanischen” Ländern 1940–1945*, red. R. Bohn, Stuttgart 1997.
- Ogórek M., *Lista Wächtera. Generał SS, który ograbił Kraków. Gdzie zniknęły polskie dzieła sztuki?*, Warszawa 2017.
- Orlow D., *History of the Nazi Party*, t. 2: 1933–1945, Pittsburgh 1973.
- Pätzold K., Weißbecker M., *Geschichte der NSDAP 1920 bis 1945*, Köln 2009.
- Pohl D., *Die Reichsgaue Danzig-Westpreussen und Wartheland. Koloniale Verwaltung oder Modell für die zukünftige Gauverwaltung [w:] Die NS-Gaue. Regionale Mittelinstanzen im zentralistischen „Führerstaat”*, red. J. John, H. Möller, T. Schaarschmidt, München 2007.
- Pospieszalski K.M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, cz. 2: Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań 1958.
- Przeglądka M., *Selbstschutz w Generalnym Gubernatorstwie [w:] W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglądka, Warszawa 2021.
- Rademacher M., *Handbuch der NSDAP-Gaue 1928–1945. Die Amtsträger der NSDAP und ihrer Organisationen auf Gau- und Kreisebene in Deutschland und Österreich sowie in den Reichsgauen Danzig-Westpreußen, Sudetenland und Wartheland*, Vechta 2000.
- Rebutisch D., *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945*, Wiesbaden–Stuttgart 1989.
- Rieger B., *Odilo Globocnik. Twórca nazistowskich obozów śmierci*, tłum. J.S. Zaus, Zakrzewo 2009.
- Röskau-Rydel I., *Volksdeutsche w Krakowie i dystrykcie krakowskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, „Prace Historyczne” 2023, nr 4.
- Roth M., *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen 2007.
- Sands P., *Szlak szczurów. Historia ucieczki nazistowskiego oprawcy*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2022.

- Schafranek H., *Wer waren die niederösterreichischen Nationalsozialisten? Biografische Studien zu NSDAP-Kreisleitern, SA und SS*, St. Pölten 2020.
- Schenk D., *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009.
- Schenk D., *Krakauer Burg. Wawel jako ośrodek władzy Generalnego Gubernatora Hansa Franka w latach 1939–1945*, tłum. P. Zarychta, Kraków 2013.
- Wichert W., *Niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Zarys problematyki* [w:] *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.
- Wichert W., [rec.], M. Winstone, „Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera”, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2015, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 3.
- Wichert W., *System polityczny i administracyjny Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Polish-Jewish Studies” 2022, nr 3.
- Wichert W., *Ustrój polityczno-administracyjny Okręgu Rzeszy Kraj Warty w latach 1939–1945 w świetle najnowszej historiografii Republiki Federalnej Niemiec* [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, red. M. Przeglądka et al., Warszawa 2016.
- Wieczorkiewicz P.P., *Historia polityczna Polski 1935–1945*, Poznań 2014.
- Winstone M., *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, tłum. T. Fiedorek, Poznań 2015.
- Wulf J., *Dr. Hans Frank Generalgouverneur im besetzten Polen*, „Aus Politik und Zeitgeschichte (Beilage zur Wochenzeitung »Das Parlament«)” 1961, nr 3.

Netografia

- Apel na niemieckim stadionie w Krakowie*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2020/06/30/pierwsze-apele-nsdap-w-krakowie/>, dostęp 29 XI 2024 r.
- Organizacja Hitler-Jugend w Generalnym Gubernatorstwie*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/organizacje-i-instytucje/>, dostęp 2 XII 2024 r.
- Siedem placówek partyjnych w stolicy*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2017/08/31/siedziby-nsdap-w-krakowie/>, dostęp 2 XII 2024 r.
- Schalk Richard*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/biografie-s-z/>, dostęp 28 XI 2024 r.
- Struktura NSDAP wraz z nazwiskami kierowników – wg spisu z 1941 roku*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2017/08/31/siedziby-nsdap-w-krakowie/>, dostęp 2 XII 2024 r.
- Utworzenie NSDAP w Generalnym Gubernatorstwie i obowiązek rejestracji*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2018/10/23/utworzenie-nsdap-w-generalnym-gubernatorstwie-i-obowiazek-rejestracji/>, dostęp 28 XI 2024 r.
- Volksdeutsche Gemeinschaft (Wspólnota Niemców Etnicznych)*, <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/organizacje-i-instytucje/>, dostęp 29 XI 2024 r.

WOJCIECH WICHERT – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie. Autor publikacji na temat III Rzeszy oraz polityki nazistowskich Niemiec w okupowanej Polsce. Jego zainteresowania badawcze to narodowy socjalizm, III Rzesza, II wojna światowa, Holokaust, faszyzm włoski. Najważniejsze publikacje: *Narodowy socjalizm w historiografii Republiki Federalnej Niemiec w latach 1986–2016* (2018); *National Socialism in the Historiography of the Federal Republic of Germany, 1945–2005* [w:] *Reconstructing Historical Memories*, red. R. Mason, E. Zeiny (2018); *Ustrój polityczno-administracyjny Okręgu Rzeszy Kraj Warty w latach 1939–1945 w świetle najnowszej historiografii Republiki Federalnej Niemiec* [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2 (2016).

WOJCIECH WICHERT – PhD in history, at the Branch Historical Research Office of the Institute of National Remembrance in Szczecin. Author of numerous publications on the Third Reich and Nazi Germany's policy in occupied Poland. His research interests include National Socialism, the Third Reich, World War II, the Holocaust, and Italian fascism. Main publications: *Narodowy socjalizm w historiografii Republiki Federalnej Niemiec w latach 1986–2016* [National Socialism in the Historiography of the Federal Republic of Germany in the years 1986–2016] (2018); *National Socialism in the Historiography of the Federal Republic of Germany, 1945–2005*, in: *Reconstructing Historical Memories*, ed. R. Mason, E. Zeiny (2018); *Ustrój polityczno-administracyjny Okręgu Rzeszy Kraj Warty w latach 1939–1945 w świetle najnowszej historiografii Republiki Federalnej Niemiec* [The Political and Administrative Structure of the Reichsgau Wartheland in 1939–1945 in the Light of the Latest Historiography of the Federal Republic of Germany], in: *Polska pod okupacją 1939–1945* [Poland Under Occupation 1939–1945], vol. 2 (2016).

PIOTR MAJEWSKI

Instytut Pamięci Narodowej

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0002-0951-2825

MUZEA I DOBRA KULTURY W REALIACH OKUPACJI NIEMIECKIEJ (GENERALNE GUBERNATORSTWO 1939–1945)

MUSEUMS AND CULTURAL HERITAGE OBJECTS IN THE WORLD OF THE GERMAN OCCUPATION (GENERAL GOVERNORATE 1939–1945)

Streszczenie: Celem artykułu jest zaprezentowanie problematyki ochrony dóbr kultury przez instytucje muzealne w realiach niemieckiej okupacji, sprawowanej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. W artykule poruszone zostaną następujące zagadnienia: stan muzeów i dóbr kultury w 1939 r. (dane statystyczne, podstawy prawne, przygotowania na wypadek wojny), okupacyjny nadzór nad muzeami (regulacje prawne, struktury organizacyjne, konfiskaty dóbr kultury), działalność polskich władz konspiracyjnych oraz uchodźczych (rejestrowanie strat, przygotowania do powojennej restytucji dóbr kultury). Artykuł zawiera również studia przypadków w postaci opisów funkcjonowania wybranych muzeów. Jego ważnym elementem jest także omówienie dorobku badawczego dotyczącego tak ujętej problematyki wojennych losów dziedzictwa kulturowego, prowadzące do wskazania postulatów badawczych.

Słowa kluczowe: dobro kultury, muzeum, wojna, okupacja, kultura

Abstract: The aim of the article is to present the issue of preservation by museums in regard to life under the German occupation in the General Governorate. The following issues are discussed: the condition of museums and cultural heritage in 1939 (statistical data, legal basis, preparations in the event of war), supervision of occupation authorities over museums (legal regulations, organizational structures, and confiscations), the activities of Polish underground structures and government (registration of losses, preparation for the post-war restitution of cultural objects). The article contains case studies – detailing the

functioning of selected museums. Additionally, an important element is the presenting of research output in the above-mentioned thematic scope, leading to an indication of research postulates.

Keywords: cultural heritage, museum, war, occupation, culture

WPROWADZENIE

Problematyka ochrony dóbr kultury, uwzględniająca polskie instytucje odpowiedzialne za jej sprawowanie w realiach okupacji i wojny, ma obszerną literaturę. Zgodnie z porządkiem metodologicznym należy zacząć od wyróżnienia edycji źródeł, w szczególności zbiorów dokumentów instytucjonalnych oraz wspomnień i relacji uczestników wydarzeń. Wśród nich szczególne miejsce zajmuje publikacja wydana pod redakcją Stanisława Lorentza¹, a także mniej obecne w dyskursie naukowym wydawnictwo opracowane przez Andrzeja Sicińskiego². Warte przywołania są też edycje dokumentów powstałych w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP, zebrane w serii „Polskie Dokumenty Dyplomatyczne”³. Należy odnotować również wydawnictwa źródłowe dokumentujące konfiskaty dóbr kultury przez Niemców⁴. Ważna jest także edycja dokumentów wytworzonych przez struktury militarne w czasie Powstania Warszawskiego⁵ oraz relacja Zygmunta Miechowskiego – bezpośredniego uczestnika wydarzeń⁶. Na wyróżnienie zasługuje trudny do przecenienia opis realiów okupowanej Polski lokalnej autorstwa Zygmunta Klukowskiego⁷, na odnotowanie zaś – publikacja zarazem popularnonaukowa i wspo-

¹ *Walka o dobra kultury 1939–1945. Warszawa 1939–1945*, red. S. Lorentz, t. 1–2, Warszawa 1970.

² *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918–1998*, oprac. A. Siciński et al., Warszawa 1998.

³ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne* (dalej: PDD) 1938, red. M. Kornat et al., Warszawa 2007; PDD 1939 (styczeń–sierpień), red. S. Żerko et al., Warszawa 2005; PDD 1939 (wrzesień–grudzień), red. W. Rojek et al., Warszawa 2007; PDD 1940, red. M. Hułas, Warszawa 2010; PDD 1941, red. J. Tebinka, Warszawa 2013; PDD 1942, red. M. Hułas et al., Warszawa 2023; PDD 1943, red. J. Tebinka et al., Warszawa 2024.

⁴ Np. reedycja: K. Estreicher, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, oprac. Z. Witek, Kraków 2003 (praca opublikowana pierwotnie w 1944 r. w Londynie). Istotne w tym kontekście jest także wydanie dzienników: K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. 1: 1939–1945, Kraków 2001.

⁵ *Źródła polskie do Powstania Warszawskiego*, t. 1: *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1: 10 czerwca – 2 września 1944 r., red. K. Utracka et al., Warszawa 2021; *Źródła niemieckie do Powstania Warszawskiego*, t. 1: *Komendantura Wehrmachtu Warszawa i Grupa Korpusna von dem Bach*, cz. 1: 8 marca – 7 sierpnia 1944 r., red. N. Bączyk et al., Warszawa 2024.

⁶ Z. Miechowski, *Dziennik z powstania warszawskiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 2019, nr 8.

⁷ Z. Klukowski, *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918–1943, t. 2: 1944–1959, oprac. A. Knyt, Warszawa 2008.

mnieniowa autorstwa Lorentza⁸ oraz oparty na wnikliwej kwerendzie film biograficzny Antoniego Krauzego *Jan Zachwatowicz 1900–1983* (2000).

W polskim dorobku historiograficznym znalazły się również monografie, w tym wieloautorskie⁹. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje dopełniona katalogiem publikacja poświęcona instytucjom, opracowana przez Romana Olkowskiego¹⁰, oraz rekonstrukcja wojennych losów ołtarza Wita Stwosza z kościoła Mariackiego w Krakowie, napisana przez Stanisława Waltośa¹¹.

Ważnym elementem literatury są również artykuły naukowe. Selekcjonując je zgodnie z chronologicznym porządkiem zdarzeń, których dotyczą, wypada rozpocząć od tych poświęconych przygotowaniom II Rzeczypospolitej na wypadek wojny¹², a następnie opisujących działalność polskich struktur konspiracyjnych i uchodźczych oraz osoby w nią zaangażowane¹³, a także teksty aktualizujące stan badań¹⁴. Ponadto na podkreślenie zasługuje inspirujący artykuł Jana Świącha, zawierający studia przypadków¹⁵.

Warte odnotowania są także katalogi strat wojennych¹⁶ oraz syntezy¹⁷. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługuje opracowanie popularnonaukowe Roberta Jaroc-

⁸ S. Lorentz, *Walka o Zamek 1939–1980*, Warszawa 1986.

⁹ W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001; *Przeszłość przyszłości. Księga pamiątkowa ku czci profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, red. D. Folga-Januszewska et al., Warszawa 1999; *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. N. Błażejczyk et al., Warszawa 2019.

¹⁰ R. Olkowski, *Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie (1860–1940, 1948). Zarys historyczny i katalog zbiorów*, t. 1–3, Warszawa 2020.

¹¹ S. Waltoś, *Grabież Ołtarza Wita Stwosza*, Warszawa 2015.

¹² A. Merta-Staszczak, *Zasady zabezpieczenia i ochrony zabytków wobec zagrożenia wojną w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2; D. Błońska, *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 1; P. Majewski, *Muzea w II Rzeczypospolitej a przygotowania państwa polskiego na wypadek wojny*, „Muzealnictwo” 2024, nr 65.

¹³ W. Kowalski, *Udział Karola Estreichera w alianckich przygotowaniach do restytucji dzieł sztuki zagrabionych w czasie II Wojny Światowej*, „Muzealnictwo” 1986, nr 30; R. Olkowski, *Zapomniany bohater – Jan Morawiński (1907–1949)*, cz. 1, „Muzealnictwo” 2021, nr 62; cz. 2, „Muzealnictwo” 2023, nr 63.

¹⁴ P. Majewski, *Akcja Pruszkowska. O ratowaniu dóbr kultury po Powstaniu Warszawskim (październik 1944 – styczeń 1945)*, „Sztuka i Krytyka” 2024, nr 10.

¹⁵ J. Świąch, *Plany niemieckich władz okupacyjnych dotyczące muzeów regionalnych w Generalnym Gubernatorstwie w świetle raportów Antona Plügla* [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.

¹⁶ Np. *Straty wojenne. Malarstwo polskie, obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945*, oprac. A. Tyczyńska et al., Poznań 1998; K. Ajewski, T. Zadrozny, *Straty muzeów i kolekcji artystycznych Warszawy w latach 1939–1945* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005, czy też M. Klarecki, *Zrabowana Warszawa. Straty w prywatnych zbiorach i artystycznych kolekcjach mieszkańców Warszawy w latach 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2024.

¹⁷ *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1977; P. Matusak, *Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945*, Siedlce 1997; czy też: P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 2005.

kiego¹⁸ oraz mieszczący się w tej kategorii artykuł Marii Romanowskiej-Zadroznej¹⁹. Ukazała się również publikacja Andrzeja Chwalby²⁰, zawierająca obszerne omówienie realiów okupacyjnych (zwłaszcza w Generalnym Gubernatorstwie); zagadnienia kultury nie są jednak jej dominującym wątkiem.

Co prawda podstawowym celem niniejszego artykułu nie jest diagnoza stanu badań i szczegółowa analiza ustaleń wcześniejszych autorów, warto jednak zauważyć dominujące cechy dorobku historiografii. Po pierwsze, trudno wskazać na publikację przełomową, można raczej mówić o stopniowym narastaniu wiedzy, z zastrzeżeniem, że problematyka kultury i jej dziedzictwa nie stała się zagadnieniem priorytetowym, szczególnie w ujęciach syntetycznych. Po drugie, dokonany przegląd publikacji wskazuje na statystyczną dominację opracowań odnoszących się do Warszawy i dystryktu warszawskiego, co implikuje postulat objęcia przyszłymi badaniami także pozostałych ziem polskich. W przedstawionym powyżej kontekście historiograficznym głównym celem tego opracowania jest analiza znaczącego fragmentu okupacyjnej rzeczywistości, jakim było z jednej strony funkcjonowanie struktur okupacyjnego nadzoru nad przejętymi instytucjami muzealnymi wraz z ich dobrami kultury, z drugiej zaś – funkcjonowanie organów Polskiego Państwa Podziemnego, nastawionych na ograniczanie destrukcyjnych skutków polityki okupanta oraz ich dokumentowanie w oczekiwaniu na powojenne rozliczenia. Przyjęta przez autora konstrukcja artykułu implikuje również formułowanie postulatów, wskazujących obszary przyszłych prac badawczych.

STAN MUZEÓW I DÓBR KULTURY W 1939 R.

Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 1939 r. w Polsce było 175 muzeów, z czego w Warszawie 30, we Lwowie 17, a w Krakowie 13. Biorąc pod uwagę rodzaj gromadzonych dóbr kultury, placówek wielodziałowych było 58, artystycznych 24, historyczno-kulturalnych 19, archeologicznych 5, przyrodniczych 13, etnograficznych 14, technicznych 7, wojskowych 2, ogólnych i „nieokreślonych” 33. Do mającego zasięg ogólnokrajowy Związku Muzeów w Polsce należało 110 tego rodzaju instytucji²¹.

Trudniejsza do określenia jest ilość zgromadzonych w nich dóbr kultury. W 1937 r. liczbę muzealiów szacowano na ok. 742 tys., w tym 20 tys. obrazów, 2 tys. rzeźb, 90 tys.

¹⁸ R. Jaroński, *Sztuka i krew 1939–1945. Opowieść o ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2012.

¹⁹ M. Romanowska-Zadrozna, *Ratowanie dóbr kultury w czasie II wojny światowej*, „Biuletyn IPN” 2020, nr 10.

²⁰ A. Chwalba, *Polska krwawi, Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024.

²¹ *Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1941, s. 147; B. Mansfeld, *Muzea na drodze do samoorganizacji. Związek Muzeów w Polsce 1914–1951*, Warszawa 2000, s. 120; A. Murawska, *Związek Muzeów Polskich w Polsce w latach 1914–1939*, „Muzealnictwo” 2014, nr 56, s. 116, 121; zob. również: *Polskie muzealnictwo w okresie międzywojennym*, red. A. Degler, Wrocław 2024.

wyrobów przemysłu artystycznego, 180 tys. numizmatów i 350 tys. grafik²². Na mocy Rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) z 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków (DzU 1928, nr 76, poz. 675) powołano Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce, które do 1939 r. zgromadziło ok. 40 tys. negatywów i zdjęć pomiarowych. W chwili wybuchu wojny kompletna inwentaryzacja zasobów kultury była daleka od zakończenia, będąc przykładem przerwanego procesu modernizacji w II Rzeczypospolitej²³.

Najważniejszym aktem prawnym, regulującym status omawianych dóbr, było Rozporządzenie z mocą ustawy Prezydenta RP z 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (DzU 1928, nr 29, poz. 265), w którym zaliczono do tej kategorii „każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną, stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej i zasługujący wskutek tego na zachowanie”. Uznane za zabytki „mogły być kolekcje przedmiotów, przechowywanych w muzeach, bibliotekach, w skarbcach i składach świątyń, zgromadzeniach cechowych, urzędach samorządowych”²⁴. *Lex specialis* względem tego rozporządzenia była Ustawa z 28 marca 1933 r. o opiece nad muzeami publicznymi (DzU 1933, nr 32, poz. 279), która wprowadzała prawną definicję tego rodzaju placówek. Były nimi „wszelkie zbiory z zakresu sztuki, kultury i przyrody z wyłączeniem bibliotek, zorganizowane pod kątem widzenia wartości naukowej, artystycznej lub pamiątkowej, będące własnością: Państwa, samorządów oraz innych instytucji i korporacji publiczno-prawnych, stowarzyszeń i osób prywatnych, o ile te zbiory są udostępnione dla publiczności”²⁵.

W ostatnim kwartale 1938 r. w MWRiOP zintensyfikowano prace na wypadek zagrożenia kraju konfliktem zbrojnym, których rezultatem był dokument „Ochrona zbiorów muzealnych na wypadek działań wojennych”. Planowano w nim podzielenie zbiorów na trzy kategorie: 1) przedmioty o wyjątkowej wartości („dotyczące historii i państwowości polskiej, najcenniejsze obiekty obce”), które zostały przeznaczone do ewakuacji; 2) przedmioty cenne („wszystkie cenniejsze przedmioty świadczące o tożsamości i kulturze pol-

²² *Muzea artystyczne i historyczne w Polsce. Raport dla Państwowej Rady Muzealnej*, oprac. S. Komornicki [w:] *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach...*, s. 173–180.

²³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, s. 368–370, 381; J. Szablowski, *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” (dalej: BHSiK) 1946, nr 1–2, s. 22, 35; zob. również: P. Grata, *Od szklanych domów do Piętnastoletniego Planu Rozbudowy Polski. Ewolucja aspiracji modernizacyjnych Rzeczypospolitej w latach 1918–1939* [w:] *Człowiek tworzący historię*, red. C. Kukło, W. Walczak, t. 1: *Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej*, Białystok 2024.

²⁴ *Zbiór przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków*, oprac. W. Sieroszewski, Warszawa 1960, s. 10–14; zob. również: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19280290265/O/D19280265.pdf>, dostęp 4 VII 2025 r.

²⁵ Fragmenty ustawy za: Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. 7054, k. 13–18; zob. również: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19330320279/O/D19330279.pdf>, dostęp 4 VII 2025 r.

skiej, cenniejsze obiekty obce”), przewidziane do zabezpieczenia w stałym miejscu ich przechowywania; 3) pozostałe („zbiory magazynowe o małej wartości”), które również planowano chronić na miejscu²⁶. W kwietniu 1939 r. dokument trafił do Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk), koordynującego przygotowania na wypadek wojny, gdzie został zaakceptowany. Dodano wówczas zwolnienie cennych nieruchomości zabytkowych od świadczeń wojennych (Ustawa z 30 marca 1939 r. o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych, DzU 1939, nr 30, poz. 200) oraz doprecyzowano, że pierwsza kategoria zbiorów ruchomych zostanie ewakuowana z „obszaru zagrożonego działaniami wojennymi”, zgodnie z Ustawą z 30 marca 1939 r. o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów Państwa (DzU 1939, nr 29, poz. 197) do pomieszczeń magazynowych „na obszarze niezagrożonym”, za które uważano m.in. nowe przestrzenie Muzeum Lubelskiego w Lublinie²⁷.

W następstwie tych prac MWRiOP rozesłało do muzeów obszerną ankietę, w której pytano o stosunek pracowników do służby wojskowej, ich przeszkolenie w zakresie obrony przeciwlotniczej, wyposażenie przeciwpożarowe (zarówno instytucji, jak i personelu), schrony lub pomieszczenia dla najcenniejszych zbiorów – także pochodzących z innych instytucji oraz z kolekcji prywatnych – czy skrzynie do ich przenoszenia; pytano również o zaawansowanie prac nad selekcją muzealiów według wyżej wymienionych kategorii²⁸.

Realia wojny obronnej 1939 r. nie pozwoliły na zrealizowanie tego planu. Zagadnienie przygotowań na wypadek wojny implikuje postulat podsumowania (systemowego, nie zaś odnoszącego się do poszczególnych instytucji) stanu zaawansowania prac (np. selekcji dóbr kultury, ewakuacji), także z uwzględnieniem wykorzystania ich rezultatów (np. w postaci przygotowanych wykazów eksponatów) w trakcie konfiskat przeprowadzonych przez władze okupacyjne.

OKUPACYJNY NADZÓR NAD MUZEAMI (GENERALNE GUBERNATORSTWO)

2 października 1939 r. powstało Generalne Gubernatorstwo (GG, do lipca 1940 r. pod nazwą Generalne Gubernatorstwo dla Okupowanych Obszarów Polskich), które dzie-

²⁶ Dokument przywołany za: AAN, MWRiOP, sygn. 7054, k. 164–171.

²⁷ *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach...*, s. 182–183; D. Błońska, *W obliczu kataklizmu...*, s. 41; zob. również: Archiwum Muzeum Narodowego w Lublinie (dalej: AMNL), Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., opublikowane w: W. Ziółkowski, *Muzeum Lubelskie podczas wojny i okupacji*, „Życie Lubelskie” 1947, nr 130.

²⁸ Dokument przywołany za: AAN, MWRiOP, sygn. 6998, k. 1–2; D. Błońska, *W obliczu kataklizmu...*, s. 42–43.

liło się na dystrykty: krakowski, radomski, lubelski, warszawski oraz – od 1 sierpnia 1941 r. – galicyjski. Na jego czele stał generalny gubernator, którego organem wykonawczym był Urząd Generalnego Gubernatora, dzielący się na sekretariat stanu oraz wydziały. W grudniu 1940 r. zmieniono nazwę Urzędu na Rząd GG, a wydziałów na wydziały główne. Wśród tych ostatnich znajdował się Główny Wydział Nauki i Nauczania (Hauptabteilung für Wissenschaft und Unterricht; wcześniej, w Urzędzie Generalnego Gubernatora – Abteilung Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, tj. Wydział Nauki, Wychowania i Oświaty). Podlegał mu Główny Zarząd Muzeów (Hauptverwaltung der Museen, dalej: Zarząd), którym kierował Richard Albrecht (jego zastępcą i następcą był Karl Walter Zülch)²⁹. Urząd ten powstawał w drugiej połowie 1940 r., a więc w czasie, gdy zasadniczo zakończono proces konfiskat dóbr kultury.

W tym czasie muzea pozostawały niedostępne dla publiczności. Zarząd, poprzez podporządkowanych sobie referentów muzealnych w dystryktach (Referat für Musealangelegenheiten), zajmował się administracją budynków, utrzymaniem infrastruktury i personelu, konserwacją zbiorów, projektowaniem ekspozycji, uzupełnianiem kolekcji – np. poprzez zakupy – a także oceną „ideową” oraz wyceną materialną. Bez zgody Zarządu (lub właściwego referatu w dystrykcie) kierownictwa poszczególnych placówek nie mogły samodzielnie dokonywać ich reorganizacji ani udostępniać eksponatów³⁰.

W celu wypełnienia wspomnianych zadań, stanowiących etap wstępny przed wykorzystaniem muzeów oraz ich zbiorów jako instrumentu *Kulturpolitik*, niezbędne było zapewnienie właściwej obsady kadrowej wspomnianych urzędów i placówek. Docelowo i wbrew praktyce, częściej zwłaszcza w latach 1940–1942, referaty ds. muzealnych miały być obsadzane przez osoby przewidziane do sprawowania funkcji kierowniczych w muzeach dystryktowych (Distriktmuseum), działających w każdym dystrykcie, niezależnie od szerszej sieci muzeów lokalnych (Heimatismuseum), typowych dla obszarów niemieckich³¹.

W praktyce referentami ds. muzealnych, a zarazem dyrektorami lub komisarzami (w wypadku pozostawienia polskiego zarządu) poszczególnych placówek zostawali często powiatowi radcy szkolni, przeważnie nauczyciele, np. Gustav Anweiler w Tarnowie, Stanislaus Gąsiorek w Zakopanem, Alfred Garth w Radomiu, Oswald Gauer w Kielcach, Wilfried Gerhardt w Rabce, Wilhelm Huber w Sanoku, Jarosław Josef Lorenz w Gorlicach, Alfred Nörenberg w Rzeszowie, Oskar Poltzoeh w Piotrkowie, Hermann

²⁹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. 1, s. 105, 108, 118–119; C. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 96–97; D. Skorwider, *Organizacja władz niemieckich na terenie dystryktu warszawskiego w latach 1939–1945* [w:] *Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz et al., Warszawa 1987, s. 42.

³⁰ Instytut Pamięci Narodowej ((dalej: IPN), sygn. GK 196/299, k. 95v, „Wissenschaft und Unterricht. Amtsblatt der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements”, Oktober–Dezember 1941, Heft 10/12, s. 98.

³¹ *Ibidem*, k. 84, „Wissenschaft und Unterricht. Amtsblatt der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements”, Juni–Juli 1941, Heft 6/7, s. 75.

Prawitz w Sandomierzu czy Johann Rudolf w Nowym Sączu. Referentem ds. muzealnych w dystrykcie warszawskim był historyk sztuki Alfred Schellenberg, jednocześnie komisarz Muzeum Miasta Warszawy (Museum der Stadt Warschau, przedwojennego Muzeum Narodowego), nadzorujący polski zarząd ze Stanisławem Lorentzem na czele³².

Postulatem badawczym pozostaje odtworzenie obsady personalnej i struktur Głównego Zarządu Muzeów, referatów ds. muzealnych w dystryktach, dyrekcji poszczególnych placówek, a ponadto – wydatków tych ostatnich oraz realizowanych w nich projektów, np. inwestycyjnych i wystawienniczych³³.

SICHERSTELLUNG (UREGULOWANIA PRAWNE, STRUKTURY ORGANIZACYJNE)

16 grudnia 1939 r. generalny gubernator wydał rozporządzenie o „zajęciu przedmiotów sztuki” na terenie GG. W aktach wykonawczych do tego dokumentu określono termin ich zgłoszenia władzom okupacyjnym na 15 lutego 1940 r. „Zajęciu” podlegały „przedmioty o znaczeniu artystycznym, kulturalno-historycznym i historycznym, pochodzące sprzed roku 1850, dzieła sztuki malarskiej, plastyki, przemysłu artystycznego, rysunki ręczne, miedzioryty, drzeworyty, rękopisy, rękopisy muzyczne, miniatury, druki, oprawy, broń, zbroje, monety, medale, sygnety” *etc.*³⁴

Zeznając przed Sądem Okręgowym w Krakowie w lutym 1946 r., Adolf Szyszko-Bohusz skonkludował, że okupacyjne „prawodawstwo” było „pogwałceniem prawa, a w szczególności artykułów 46 i 56 Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej IV-ej konwencji haskiej z 18 października 1907 [...], której Niemcy byli stroną. Moc prawną tych przepisów starali się juryści ze sztabu Franka sparaliżować przez czysto werbalne przemianowanie prywatnych oraz kościelnych dzieł i zbiorów sztuki na kulturalne dobro publiczne (*öffentlicher Kunstbesitz*), i dobro to [...] poddali generalnej konfiskacie »w celu spełnienia zadań publiczno-użytecznych«”³⁵.

³² AAN, Ministerstwo Kultury i Sztuki (dalej: MKiS), sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 54, 56, 83, 103; *Raporty Ludwiga Fischera...*, s. 279, raport z 10 III 1941 r. za luty 1941 r.

³³ Wybrane zespoły archiwalne w obszarze postulowanych kwerend: AAN, Rząd GG, Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht (dalej: HWU), sygn. 1490, Hauptverwaltung der Museen; Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. HWU 40, HWU 61, preliminarze budżetowe Głównego Zarządu Muzeów; AAN, Rząd GG, HWU, sprawozdawczość muzeów z poszczególnych dystryktów: sygn. 1457, 1463, 1475 dystrykt warszawski, sygn. 1462, 1473 lubelski, sygn. 1473 krakowski.

³⁴ Verordnung über die Beschlagnahme von Kunstgegenständen im Generalgouvernement, 16.12.1939, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete” (dalej: VBlGG) 1939, 209.

³⁵ Zeznanie przywołane za: IPN, sygn. GK 196/298, k. 166.

Wspomniane „prawodawstwo” było podstawą zinstytucjonalizowania przez struktury GG konfiskat, a zarazem próbą ukrócenia rabunków indywidualnych, dokonywanych przez niemieckich urzędników i żołnierzy, a także działań podejmowanych przez centralne agendy Rzeszy i jej najważniejszych dygnitarzy. Już we wrześniu 1939 r., z inicjatywy Forschungs- und Lehrgemeinschaft „Das Ahnenerbe”, powołano zespół kierowany przez profesora prehistorii Uniwersytetu Berlińskiego SS-Untersturmführera Petera Paulsena, który na początku następnego miesiąca zaczął działać w okupowanej Polsce, koncentrując się na instytucjach naukowo-badawczych. Równocześnie, z upoważnienia Hermanna Göringa, do działań przystąpił SS-Sturmbannführer Kajetan Mühlmann, którego priorytetem była konfiskata najcenniejszych dzieł sztuki³⁶.

W skład zespołu Mühlmanna weszli: Gustav Barthel, dyrektor Stadtliche Kunstsammlungen we Wrocławiu; Joseph Mühlmann, brat przyrodni Kajetana, antykwariusz; Werner Kudlich, dyrektor Reichsgaumuseum w Opawie; Erich Meyer-Heisig i Günther Otto, kustosze Stadtliche Kunstsammlungen we Wrocławiu; Anton Krauss, bibliotekarz Kunstakademie w Wiedniu; Karl Pollhammer z Kunsthistorisches Museum w tym mieście. Rolę konsultantów pełnili: Hans von Demel, kierownik działu egipskiego Kunsthistorisches Museum w Wiedniu; Dagobert Frey z wrocławskiego Osteuropa-Institut; Arthur Haberlandt, dyrektor Museum für Volkskunde w Wiedniu; Kurt Dittmer, dyrektor Völkerkundemuseum w Berlinie; Eduard Holzmair, kustosz w Wiener Münzkabinett; Josef Mader, dyrektor Wiener Gobelinmanufaktur; Leopold Ruprecht, dyrektor Waffensammlung w Kunsthistorisches Museum w Wiedniu. Zespół ten uzupełniali wiedeńscy konserwatorzy: Ingeborg Spann, Eduard Kneisel i Franz Sochor³⁷.

Skutkiem „prawodawstwa” GG Kajetan Mühlmann został, w randze sekretarza stanu, zatrudniony w Urzędzie Generalnego Gubernatora, w którym objął funkcję Pełnomocnika Specjalnego ds. Rejestracji i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury (Dienststelle des Sonderbeauftragten für die Erfassung und Sicherung der Kunst- und Kulturschätze). Jego Biuro przemianowano w lipcu 1942 r. na Urząd Opieki nad Sztuką Dawną (Amt für die Pflege alter Kunst), a w październiku 1943 r. wcielono bezpośrednio do Głównego Wydziału Nauki i Nauczania³⁸.

³⁶ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/I-51, Straty kulturalne (Rozdz. IX. Muzea i zbiory), k. 102; zob. również: A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Organisierter Kunstraub in Polen 1942–45*, Köln 2000; J. Jacobs, *Peter Paulsen. Ein Wanderer zwischen den Welten* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und ostdeutsche Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945*, red. A. Leube, Heidelberg 2002; J. Hofinger, *Nationalsozialismus in Salzburg. Opfer. Täter. Gegner*, Innsbruck 2018.

³⁷ AAN, MKiS, 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 51–53.

³⁸ Verordnungsblatt über das Amt für die Pflege alter Kunst, 27 VII 1942, VBlGG 1942, 419; AAN, MKiS, Biuro Rewindykacji i Odszkodowań, sygn. 387/4, Dr Josef Mühlmanns Tätigkeit in Polen 1939–1940, k. 49–54; AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 51–53; E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika*

Konfiskowane dobra kultury gromadzono w stolicy GG, Krakowie, m.in. w pomieszczeniach magazynowych Wawelu i Biblioteki Jagiellońskiej. Podzielono je na trzy kategorie. Pierwsza obejmowała najwybitniejsze dzieła rangi światowej, o których przeznaczeniu decydować miał osobiście Adolf Hitler; druga – mniej cenne przedmioty, pozostające do dyspozycji generalnego gubernatora, przeznaczone do wyposażania reprezentacyjnych budynków; trzecia zaś – przedmioty o najmniejszej wartości artystycznej, udostępniane do dekoracji wnętrz urzędowych³⁹. Dokumentacją procesu konfiskat stał się katalog *Sichergestellte* [zabezpieczone] *Kunstwerke im Generalgouvernement* – ilustrowany dokument wydrukowany w 1940 r. dla najważniejszych urzędników III Rzeszy⁴⁰.

Kierowane przez Mühlmanna urzędy pozostawały często w sporach kompetencyjnych ze strukturami GG, w tym z Głównym Zarządem Muzeów, wyrażającymi „autonomię zarządczą” tego tworu *quasi*-państwowego oraz samego Hansa Franka. Przykładem jest zatarg o sposób wykonywania nadzoru nad „zabezpieczonymi” dobrami kultury. Referent ds. Sztuki i Nieruchomości (Referent für Kunst und Grundbesitz) w Kancelarii Generalnego Gubernatora Wilhelm Ernst von Palézieux przygotował latem 1943 r. raport dotyczący warunków przechowywania tych obiektów. Przeprowadzona na jego podstawie kontrola nie stwierdziła uchybień, jednak w jej następstwie zajmowany przez Mühlmanna urząd zlikwidowano. Warto zaznaczyć, że do końca istnienia GG nie nastąpiło formalne przekazanie „zabezpieczonych” dóbr kultury pod nadzór Palézieux, współpracującego w tym obszarze z Głównym Zarządem Muzeów⁴¹.

Problematyka „zabezpieczenia” polskich dóbr kultury jest nieporównanie lepiej rozpoznana niż struktury okupacyjnego nadzoru muzealnego. Niemniej postulatem badawczym pozostaje analiza porównawcza zasobów źródłowych Instytutu Pamięci Narodowej i Bundesarchiv⁴². Warte rozpoznania są również wątki dotyczące przedwojennej genezy rabunku dziedzictwa kulturowego⁴³.

do spraw zabezpieczenia dzieł sztuki i zabytków kultury w GG [w:] Zbrodnie i sprawcy: ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 715, 716.

³⁹ IPN, sygn. GK 196/298, k. 186; A. Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945* [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, Kraków 1949–1957; AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 97, 102.

⁴⁰ K. Sroczyńska [recenzja katalogu], BHSiK 1946, nr 3–4, s. 209–210.

⁴¹ AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 84–85; S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956, s. 131–134; E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika...*, s. 719.

⁴² IPN, Rząd GG, sygn. GK 94/6046–6052, materiały nt. „zabezpieczenia” dóbr kultury w muzeach i zbiorach; por. Bundesarchiv, Kanzlei des Generalgouverneurs, sygn. R 52-II 274–279, Erlasse und Anordnungen 1939–45 (np.: Sicherstellung und Beschlagnahme von Kunst- und Kulturgütern aus polnischen Museen, Bibliotheken, Archiven, Institutionen und privaten Sammlungen).

⁴³ Adolf Szyszko-Bohusz zeznawał, że w 1937 r. „zgłosił się na Wawelu, w biurze Kierownictwa Odnowienia Zamku [którym kierował autor relacji], prof. historii sztuki na Uniwersytecie we Wrocławiu, Dagobert Frey, wykazując się upoważnieniem naszego Ministerstwa [Wyznań Religijnych i Oświecenia

STUDIUM PRZYPADKU – PRZYGOTOWANIE INSTRUMENTU KULTURPOLITIK (MUZEUM TATRZAŃSKIE W ZAKOPANEM)

Wspomniane zadania Głównego Zarządu Muzeów miały na celu – standardowe dla działalności tego typu instytucji – uporządkowanie zasobów podlegających mu placówek celem stworzenia sprawnego instrumentu ideologizacji. Przykładem takich działań były wizytacje przeprowadzone w drugim kwartale 1940 r. na zlecenie Abteilung Kultur und Unterricht. Gruppe Kunst: Museen und Sammlungen (Wydział Kultury i Nauczania. Grupa Sztuka: Muzea i zbiory) w lokalnych muzeach dystryktu krakowskiego, m.in. 9 maja 1940 r. w Tatra-Museum (przed wojną Muzeum Tatrzańskie im. dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem). Autorem raportów powizytacyjnych był referent muzeów Anton Plügel⁴⁴.

Wspomniana placówka została założona przez Towarzystwo „Muzeum Tatrzańskie” w 1888 r. Mieściła się w budynku przy ul. Krupówki 10, wybudowanym w latach 1913–1922. W okresie 1921–1965 jej kierownikiem, a zarazem, do 1939 r., jedynym pracownikiem etatowym był Juliusz Zborowski. Pomagała mu, jako wolontariusz, jego żona Irminda⁴⁵. W latach trzydziestych muzeum było otwarte codziennie przez trzy godziny przed południem, zaś od lipca do września dodatkowo trzy godziny po południu⁴⁶. W okresie poprzedzającym okupację opłata za wstęp wynosiła 50 gr od osoby, bilet zbiorowy kosztował 30 gr od członka grupy, szkolny zaś – 10 gr. Frekwencja roczna wynosiła ok. 12 tys. zwiedzających. Obok minimalnej obsady kadrowej, problemem były ograniczone przestrzenie wystawowe i magazynowe oraz prowizoryczny – aczkolwiek systematycznie uzupełniany z dotacji MWRiOP oraz Funduszu Pracy – inwentarz zbiorów, które liczyły ok. 8700 przedmiotów. Roczny budżet instytucji wynosił ok. 30 tys. zł⁴⁷.

Publicznego], polecającym uprzystępnienie mu wszelkich naszych zbiorów. Prof. Frey podróżował po Polsce dwa lata, notując wszystkie zabytki ruchome w całej Polsce, nadające się ze względu na swą wartość zabytkową lub artystyczną do wywozu do Niemiec”, za: IPN, sygn. GK 196/298, k. 174–175; zob. również: K. Kaczmarek-Löw, *Dagobert Frey we Wrocławiu. Śląsk i Polska w dialogu historii sztuki i polityki*, <https://wuwr.pl/quart/article/view/17233/15500>, dostęp 4 VII 2025 r.

⁴⁴ J. Świątek, *Plany niemieckich władz...*, s. 146 i n.; celem uzupełnienia ustaleń Autora artykułu wskazana kwerenda porównawcza w: AAN, Rząd GG, sygn. 1461/1, dystrykt krakowski, sprawozdawczość muzeów w: Jarosławiu, Nowym Sączu, Rabce, Sanoku, Tarnowie.

⁴⁵ Narodowy Instytut Muzeów (dalej: NIM), Kartoteka Muzeów (dalej: KM), Ankieta do informatora „Muzea w Polsce”, k. 3; AAN, MWRiOP, sygn. 7006, kwestionariusze statystyczne, k. 592–600; A. Nadolska-Styczyńska, *Zamiast wstępu... Znane, cenione, pomijane, zapomniane... Rzecz o prekursorach polskiego muzealnictwa o tematyce etnograficznej (1888–1939)* [w:] *Żywe ognia. Wybór tekstów polskich etnografek (1888–1939)*, red. A. Tołysz et al., Warszawa 2022, s. 35–37.

⁴⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 7003, k. 211, 212, kwestionariusz statystyczny GUS z 1932 r.

⁴⁷ *Ibidem*, sygn. 7006, k. 602–604, 605, kwestionariusz statystyczny MWRiOP z 1936 r.

Wizytacja niemieckiego urzędnika potwierdziła problemy infrastrukturalne i organizacyjne, techniczną przestarzałość ekspozycji oraz – co oczywiste – jej ideową nieadekwatność do celów okupanta. Nie mogła ona przedstawiać niemieckim zwiedzającym „rzeczywistych cech i wartości narodowości góralskiej”, a tym samym wypełniać roli Heimatmuseum. Efektem wizytacji była m.in. nowa koncepcja prezentacji zbiorów oraz wytyczne dotyczące zagospodarowania pomieszczeń. Założenia scenariusza wystawy odwoływały się do koncepcji muzeum rasoznawczego, uwzględniającego m.in. stałą ekspozycję antropologii porównawczej III Rzeszy i GG, zakładającej, że „przez porównanie można wykazać rasową niższość ludności GG i wywieść stąd jej niezdolność do kształtowania własnego losu”⁴⁸.

Projektowana koncepcja nie została doprowadzona do końca. Władze okupacyjne często podejmowały działania nastawione na szybki efekt propagandowy, ale wymagające jeszcze dodatkowego rozpoznania badawczego, jak otwarcie 27 października 1943 r. w gmachu Biblioteki Jagiellońskiej dostępnego dla Polaków „muzeum” Fryderyka Chopina⁴⁹. Projekty bardziej zaawansowane okazywały się niekiedy trudne w realizacji ze względu na skutki kompetencyjnych kolizji pomiędzy poszczególnymi strukturami. Na przykład w Museum der Stadt Warschau planowano stworzyć dział niemiecki, jednak okazało się to niemożliwe, gdyż niezbędne eksponaty „zabezpieczył” specjalny pełnomocnik⁵⁰.

STUDIUM PRZYPADKU – ŻYCIE CODZIENNE MUZEUM LOKALNEGO (MUZEUM LUBELSKIE W LUBLINIE)

Komitet Założycielski tej placówki powstał w 1905 r. przy Lubelskim Towarzystwie Rolniczym. W 1911 r. swoje zbiory przekazała mu Sekcja Muzealna lokalnego oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK). Finalnie założycielem omawianej instytucji zostało stowarzyszenie Muzeum Lubelskie w Lublinie. Wybuch Wielkiej Wojny odroczył rozpoczęcie jej działalności do 1921 r., kiedy to trafiły doń zbiory z Muzeum Ziemi Położonych między Wisłą a Bugiem w Nałęczowie⁵¹.

⁴⁸ J. Świątek, *Plany niemieckich władz...*, s. 149–151.

⁴⁹ S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka...*, s. 120; zob. również: <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2023/12/28/hans-frank-tworzy-muzeum-chopina-w-krakowie/>; <https://historia.rp.pl/historia/art16708951-fortepiany-chopina-prawdziwe>, dostęp 4 VII 2025 r.

⁵⁰ AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 69, 88; *Raporty Ludwiga Fischera...*, s. 279 (raport za luty 1941 r.), 337 (za maj 1941 r.), 552 (za kwiecień 1942 r.), 725 (za październik–listopad 1943 r.).

⁵¹ NIM, KM, Ankieta do informatora „Muzea w Polsce”, k. 4; *100 lat Muzeum Lubelskiego 1906–2006. 100 najciekawszych zabytków ze zbiorów własnych*, red. G. Jakimińska, Z. Nasalski, Lublin 2006, s. 19, 25, 29; AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie

Według danych MWRiOP za 1936 r. muzeum zajmowało powierzchnię 463 m², czynne było codziennie od godz. 10.00 do 15.00, a w niedzielę do 14.00. Opłata za wstęp dla dorosłych wynosiła 50 gr od osoby, dla młodzieży i wycieczek – 20 gr. Liczba zwiedzających w ciągu roku sięgała 3,5 tys. Muzeum nie posiadało jednak kompletnego inwentarza zbiorów. Ograniczeniem jego działalności był roczny budżet na poziomie ok. 3 tys. zł, wliczając doraźne zasiłki wspomnianego ministerstwa, Zarządu Miasta czy Funduszu Pracy, pozwalające na czasowe zwiększanie zatrudnienia z dwóch do czterech osób⁵². Nic dziwnego, że w trakcie wizytacji, przeprowadzonej w maju 1937 r. na zlecenie działającej przy MWRiOP Państwowej Rady Muzealnej, wyrażono życzenie, „by jak najprędzej Muzeum mogło się wyprowadzić z dotychczasowych pomieszczeń bardzo wilgotnych i za szczupłych”⁵³. W 1938 r. wybudowano nowoczesny budynek, uzyskując nowe przestrzenie wystawiennicze i magazynowe, uwzględniające potencjalne wyzwania wojenne. Była to jedna z ważniejszych inwestycji w ówczesnym muzealnictwie⁵⁴.

W końcu września 1939 r. Niemcy przejęli kontrolę nad placówką. W pierwszych tygodniach okupacji po jej zasoby sięgali m.in. Karl Ludwig, późniejszy szef Wydziału Propagandy dystryktu, czy Günter Mans, kierownik techniczny Teatru Miejskiego w Lublinie. 15 listopada tego roku Ernst Königer odebrał zbiory Muzeum Śląskiego w Katowicach, zdeponowane w Lublinie we wrześniu. Skutkiem grudniowego rozporządzenia o „zajęciu przedmiotów sztuki”, na początku lutego 1940 r. kontrolę nad muzeum powierzono Wydziałowi Propagandy dystryktu, którego urzędnicy obficie wynosili przedmioty z sal wystawowych i magazynów, używając ich do wyposażania wnętrz urzędowych i prywatnych bądź jako rekwizytów teatralnych. Oszacowano po wojnie, że skutkiem tego procederu placówka straciła ok. 70 proc. zbiorów⁵⁵.

W kwietniu 1941 r. w jej budynku Niemcy ulokowali nowe muzeum dystryktowe, którym do lipca 1944 r. kierował inspektor szkolny Hans Dunker. Część pomieszczeń wykorzystywano do przechowywania skonfiskowanych księgozbiorów publicznych i prywatnych, przy okazji usuwając i niszcząc wyposażenie wystawiennicze, np. przeszkłone gabloty. W strukturze placówki uwzględniono Museumbildstelle (magazyn działu historyczno-artystycznego, zbiory etnograficzne, pracownię inwentaryzacyjną, biura administracyjne) i Dunkelkammer (pracownię fotograficzną). W tej ostatniej zatrudniono

za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 71; M. Żywirska, *Muzealnictwo w województwie lubelskim (1939)* [w:] *Żywe ogniwa. Wybór tekstów...*, s. 378–385.

⁵² AAN, MWRiOP, sygn. 7005, k. 202–204.

⁵³ *Ibidem*, sygn. 7001, k. 293–295; A. Merta-Staszczak, *Rady muzealne jako nadrzędne jednostki organizacji muzeów i ochrony zabytków w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2021, nr 2, s. 155–157.

⁵⁴ 100 lat..., s. 37; AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 72.

⁵⁵ AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 69, 70–71; NIM, KM, Ankieta do informatora „Muzea w Polsce”, k. 4; 100 lat..., s. 39, 41.

Mieczysława Rotblitta, który fotografował do celów inwentaryzacyjnych, traktowanych przez Niemców jako istotne, zachowane eksponaty (np. stroje ludowe, rzeźby kościelne, okazy ornitologiczne), a także elementy urbanistycznej przestrzeni miasta. Wskutek opisanych zmian przedwojenną powierzchnię omawianej instytucji (800 m²) ograniczono do około jednej czwartej⁵⁶.

Historia muzealnictwa lokalnego podczas okupacji pozostaje przedmiotem badań, realizowanych również w samych placówkach muzealnych, np. w Muzeum Narodowym w Lublinie, będącym następcą prawnym Muzeum Lubelskiego⁵⁷.

DZIAŁALNOŚĆ POLSKICH STRUKTUR KONSPIRACYJNYCH ORAZ WŁADZ NA UCHODŹSTWIE (REJESTROWANIE STRAT WOJENNYCH, PRZYGOTOWANIA DO RESTYTUCJI DÓBR KULTURY)

Przypomnijmy, że celowego niszczenia w czasie walk oraz konfiskat dóbr państwa okupowanego zabraniał IV protokół konwencji haskiej z 1907 r.⁵⁸ 30 listopada 1939 r. Prezydent RP na uchodźstwie wydał dekret o nieważności aktów prawnych władz okupacyjnych, który stanowił, iż „wszelkie akty prawne i zarządzenia władz okupujących terytorium Państwa Polskiego, jeżeli wykraczają poza granice tymczasowej administracji okupowanym terytorium, są, zgodnie z postanowieniami IV-ej Konwencji haskiej z 1907 roku o prawach i zwyczajach wojny lądowej, nieważne i niebyłe”⁵⁹. dopełnieniem tego dokumentu był prezydencki dekret z 30 marca 1943 r. o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne⁶⁰.

W Polskim Państwie Podziemnym zagadnieniami kultury (w tym muzealnictwem) zajmowały się przede wszystkim dwa departamenty Delegatury Rządu RP na Kraj: Likwidacji Skutków Wojny oraz Oświaty i Kultury, a w szczególności stanowiący część tego drugiego Dział Kultury i Sztuki, złożony z dwóch zespołów: zabytków oraz muzeów i zbiorów. Do ich zadań należało dokumentowanie konfiskat dokonywanych przez

⁵⁶ AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 69, 69v, 70, 74; R. Olkowski, *Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych...*, t. 1, s. 100–101, 103–104, 105; *100 lat...*, s. 41.

⁵⁷ Przykładowe obszary kwerend: AAN, Rząd GG, sygn. 1462, 1473, 1482, 1493, materiały dot. muzeów w Lublinie; IPN, Rząd GG, sygn. GK 94/6046, protokoły „zabezpieczenia” dóbr kultury, m.in.: w Muzeum Lubelskim w Lublinie.

⁵⁸ C. Berezowski, *Ochrona prawno-międzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*, Warszawa 1948, s. 44–55, 94–95, 100–103, 108–109.

⁵⁹ *Monitor Polski*, 23 XII 1939 r., nr 285–288, s. 1–2.

⁶⁰ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej: DzU) 31 III 1943 r., nr 3, poz. 6.

okupanta, m.in. w celu przygotowywania przez polskie władze na uchodźstwie odpowiednich wniosków rewindykacyjnych oraz propozycji zapisów traktatu pokojowego⁶¹.

Kierownictwo Walki Cywilnej, odpowiedzialne za podtrzymywanie w społeczeństwie polskim postaw oporu, rekomendowało: „Pracowników naukowych i kulturalnych obowiązuje prowadzenie możliwie szczegółowej rejestracji aktów gwałtu okupanta w stosunku do kultury polskiej i polskich pracowników naukowych, artystycznych i kulturalnych. Losy konfiskowanych, rozproszonych zbiorów należy jak najpilniej śledzić i zawiadamiać o nich właściwe czynniki polskie”⁶². Stanisław Lorentz, kierujący Działem Kultury i Sztuki, zeznał w trakcie powojennych przesłuchań przed Sądem Okręgowym w Warszawie, że „w ciągu całego okresu okupacji włącznie z powstaniem” prowadził „szczegółowe zapiski w sprawie niszczenia przez Niemców [sic!] polskiego mienia kulturalnego”⁶³. Materiały przechowywał w Muzeum Narodowym „w dziale katalogów i inwentarzy muzealnych”, w „magazynie bibliotecznym, między kartkami nierozciętych książek” czy „w magazynie obrazów – za blejtrami”⁶⁴.

Na Zachodzie odbiorcą prac Delegatury, a bezpośrednio – Departamentu Likwidacji Skutków Wojny, było powstałe w 1940 r. Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji. Po ewakuacji do Wielkiej Brytanii znalazło się ono w składzie Biura Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych tego resortu, a od lipca 1942 r. – w Ministerstwie Prac Kongresowych. Władze RP na uchodźstwie otrzymały m.in.: „Prowizoryczne zestawienie strat wojennych Państwa Polskiego sporządzone na koniec lutego 1940 r. (pierwsze przybliżenie)”⁶⁵, „Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej za okres od 1 września 1939 do 1 grudnia 1940 r.”⁶⁶ oraz

⁶¹ G. Górski, *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995, s. 314–316, 319–324; W. Grabowski, *Delegatura Rządu RP na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1995, s. 106; *Sprawozdanie Departamentu Likwidacji Skutków Wojny Delegatury Rządu RP na Kraj, luty 1945*, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1993, nr 1, s. 45, 56; W. Kowalski, *Likwidacja skutków...*, s. 109–110.

⁶² *Instrukcja ramowa dla pracowników naukowych i kulturalnych [w:] Instrukcje walki cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1995, nr 3, s. 95–96; zob. również: *idem*, *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4.

⁶³ Zeznanie z 4 VI 1946 r., za: IPN, sygn. GK 196/298, k. 154; Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie (dalej: AMNW), Archiwum Stanisława Lorentza (dalej: ASL), Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, sygn. 30, k. 11–12.

⁶⁴ S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej [w:] Walka o dobrą kulturę. Warszawa 1939–1945*, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970, s. 22–23.

⁶⁵ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwum Stanisława Kota, sygn. 47, k. 6, 49–50, 127–128, 134–136, 248.

⁶⁶ *Ibidem*, sygn. 71, k. 1, opublikowane w: *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939 – 1 XI 1940 r. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota*, oprac. J. Gmitruk *et al.*, Warszawa 1999.

raport „Straty kulturalne”, datowany na marzec 1944 r., dokumentujący stan do końca roku 1943. Uwzględniono w nim instytucje dotknięte niemiecką *Kulturpolitik* w Warszawie (np. Zamek Królewski, Łazienki Królewskie, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Muzeum Wojska, Muzeum Narodowe, Zbiory Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych), Krakowie (Skarbiec Katedralny na Wawelu, Muzeum Narodowe i Muzeum Książąt Czartoryskich), Lwowie (Muzeum Książąt Lubomirskich) oraz w ośrodkach regionalnych i lokalnych, jak Lublin czy Sandomierz⁶⁷.

Biuro, kierowane przez Karola Estreichera, gromadziło dokumentację strat w formie kartotek obejmujących muzea publiczne, zbiory prywatne oraz nieruchomości zabytkowe⁶⁸. „Gdy na wiosnę roku 1944 ruszyły sprawy rewindykacyjne na terenie międzynarodowym, Polska była jedynym krajem, który miał przygotowane materiały i wypracowaną metodę. Istnieją trzy kartoteki, które są podstawą działania Biura: 1. Kartoteka miejscowości, w której wedle miejscowości są omówione straty naszych instytucji. 2. Kartoteka rzeczowa, w której poszczególne przedmioty wedle rodzaju są notowane. 3. Kartoteka personalna obejmująca nazwiska Niemców, którzy w Polsce rabowali, a którzy są teraz aresztowani i przesłuchiwani” – rekapitulował w powojennej korespondencji Estreicher⁶⁹.

W sierpniu 1941 r. do Biura Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych trafiły „Uwagi i projekty wniosków w sprawie Traktatu Pokoju. Zagadnienie strat i odszkodowań kulturalnych”, a w roku następnym – dokument „Straty w muzeach i zbiorach sztuki oraz zniszczenia wojenne w budowlach zabytkowych na ziemiach polskich”. W „Tezach w sprawie układu wstępnego dotyczącego stosunków z Niemcami po ukończeniu działań wojennych”, przygotowanych w październiku i listopadzie 1942 r. z uwzględnieniem tych dokumentów, zakładano, że „władze niemieckie będą zobowiązane do czynienia wszelkich ułatwień władzom sprzymierzonych w ich akcji szukania i identyfikacji przedmiotów o wartości naukowej, historycznej lub artystycznej, pochodzących z terytoriów państw alianckich [...]. Przedmioty zidentyfikowane winny być natychmiast przekazane władzom sprzymierzonych w stanie nienaruszonym. [...] O ile przedmioty wyżej wymienione zostały włączone do jakiegokolwiek zbioru i potem zaginęły, władze zainteresowanego państwa sprzymierzonego mają prawo objęcia tytułem zastawu innych przedmiotów według swojego wyboru”⁷⁰. W dokumentach powstałych w kolejnych latach wojny zakładano również zobowiązanie pokonanych Niemiec do wydania, w ciągu sześciu tygodni od uprawomocnienia się traktatu pokojowego, wszystkich dokumentów dotyczą-

⁶⁷ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/I-51, Straty kulturalne, k. 97, 108–117 (Rozdz. IX. Muzea i zbiory), 125 (Rozdz. X. Architektura zabytkowa i pomniki).

⁶⁸ W. Kowalski, *Udział Karola Estreichera...*, s. 24–26.

⁶⁹ K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. 1: 1939–1945..., s. 777–779: korespondencja Estreichera z Lorentzem, 14 VI 1945 r.

⁷⁰ Dokumenty przywoływane za: AAN, Ministerstwo Prac Kongresowych (dalej: MPK), sygn. 52, k. 1, 5, 6, 7, 8, 9–10, 11.

cych rabunku dóbr kultury, odbudowy zabytków architektury świeckiej i kościelnej oraz „dostarczenia obiektów zastępczych z własnych zbiorów według wyboru strony polskiej”. W tym kontekście wymieniono zbiory Kaiser-Friedrich-Museum (malarstwo, z wyjątkiem szkoły niemieckiej, rzeźby średniowieczne i renesansowe), Deutsches Museum w Berlinie (malarstwo niderlandzkie) oraz Gemäldegalerie w Dreźnie⁷¹.

Warto podkreślić, że odpowiedzialność struktur podziemnych za dziedzictwo kulturowe dotyczyła również takich sytuacji, jak walki frontowe czy powstańcze. Przykładem realizacji tego *sui generis* zarządzania kryzysowego były działania ratownicze podejmowane w trakcie Powstania Warszawskiego oraz po jego upadku (tzw. akcja pruszkowska), które pozwoliły na wywiezienie ze stolicy na tyle znaczących zasobów kultury (m.in. muzeów), by umożliwić po 1945 r. instytucjonalną odbudowę jej infrastruktury⁷².

Postulatem badawczym pozostaje analiza historyczna dorobku Ministerstwa Prac Kongresowych, uzupełniająca dominujące w literaturze przedmiotu spojrzenie specjalistów w zakresie prawa międzynarodowego. Wskazane jest również zbadanie wspomnianych przez Estreichera kartotek Niemców, zaangażowanych w realizację *Kulturpolitik*⁷³. Warte rozwinięcia są również badania nad realizowanymi w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego „pracami przyszłościowymi” w zakresie związanym z kształceniem kadr muzealnych⁷⁴ oraz projektowaniem powojennego systemu zarządzania muzeami (np. koncepcja Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, powołanej na mocy uchwały Rady Ministrów z 13 lutego 1945 r.)⁷⁵.

PODSUMOWANIE

Nie byłoby błędem stwierdzenie, że przestępstwa wobec dziedzictwa kulturowego nie znalazły się w centrum działań powojennego wymiaru sprawiedliwości. W sentencji wyroku, wydanego 3 marca 1947 r. przez Najwyższy Trybunał Narodowy w procesie

⁷¹ *Ibidem*, sygn. 222, Memoriały i tezy rewindykacyjne, k. 8–23; AAN, MKiS, sygn. 387/111, odszkodowania za Zamek Królewski w Warszawie.

⁷² Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza, nr 127, Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim; zob. również: AMNW, ASL, sygn. 26. Na marginesie akcji pruszkowskiej zob. również: P. Majewski, *Akcja Pruszkowska...*

⁷³ Przykładowe obszary kwerend: AAN, MPK, sygn. 205, 206, 207, 208, 212, materiały na temat strat kulturalnych pod okupacją niemiecką; AAN, sygn. 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, zestawienia Niemców działających w obszarze kultury.

⁷⁴ P. Majewski, *Uniwersytet czasu wojny* [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016, s. 428–535.

⁷⁵ AAN, MKiS, sygn. 73, Ministerstwo Kultury i Sztuki. Sprawozdanie z działalności za rok 1945, k. 1–18, opublikowane w: *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach...*, s. 90; AMNW, ASL, sygn. 30, Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, k. 1.

Ludwiga Fischera, znalazły się przestępstwa przeciwko dobrom kultury („zabór szeregu przedmiotów artystycznej wartości z Muzeum Narodowego w Warszawie; zdewastowanie i zniszczenie za pośrednictwem podwładnych sobie organów Zamku Królewskiego w Warszawie; zabór i użycie gmachu Zachęty na »Haus der deutschen Kultur«”), nie były one jednak kluczowe dla wymiaru kary⁷⁶.

Sąd Okręgowy w Krakowie skazał 10 lipca 1948 r. wspomnianego powyżej Palézieux na 5 lat więzienia, utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na lat 5 oraz konfiskatę mienia. 9 grudnia 1948 r. Sąd Najwyższy utrzymał wyrok⁷⁷. Paradoksalnie skazany nie był najgorzej oceniany przez Polaków. Profesor Szyszko-Bohusz, zeznając przed krakowskim Sądem Okręgowym 23 lutego 1946 r., wskazywał, że Palézieux pozostawił mu „notatki w końcu czerwca 1944 przy sposobności wręczania kluczków do schronu pod wschodnim skrzydłem zamku [na Wawelu], gdzie zgromadzone były niewywiezione jeszcze wówczas najcenniejsze obiekty, objęte katalogiem *Sichergestellte Kunstwerke*”. Notatki zawierały informacje, „dokąd zostały wysłane, względnie komu zostały darowane niektóre z przedmiotów w schronie brakujących”⁷⁸.

W powojennej Polsce, pożytkując również dorobek Polskiego Państwa Podziemnego i władz uchodźczych, podsumowano straty wojenne w dziedzinie kultury. Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów oszacowało je w 1947 r. na kwotę 5 365 mln zł, co stanowiło 43 proc. wartości zasobu kulturalnego Polski⁷⁹.

Kwestia odszkodowawczego podsumowania wojny i okupacji w obszarze kultury łączy rezultaty naukowych badań historycznych z wyzwaniem polityki jako powinności. Pozostaje ona otwarta, podobnie jak postulaty badawcze, dotyczące sytuacji instytucji chroniących w omawianym okresie dobra kultury na ziemiach polskich poza GG, w innych krajach Europy zajętych przez III Rzeszę, czy też wykorzystania organizacyjnych rozwiązań z czasu okupacji i ich skutków (centralizacja nadzoru, upaństwowienie instytucji) w systemie zarządzania kulturą po 1945 r. Tak więc 80 lat po zakończeniu II wojny światowej trudno uznać badania za wyczerpane⁸⁰.

⁷⁶ Za: *Walka o dobra kultury...*, t. 2, s. 565–566.

⁷⁷ IPN, sygn. GK 255/607, akta w sprawie Wilhelma Ernsta Palézieux.

⁷⁸ IPN, sygn. GK 196/298, k. 169–170, 188; A. Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką...*, luty 1946 r.

⁷⁹ AAN, Biuro Odszkodowań Wojennych, sygn. 11, Zestawienie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945, 1947, k. 35 i n.; zob. również: AAN, BOW, sygn. 10, Zestawienie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945, 1946, k. 16–17, 27, 29, 49–50, metody obliczania strat w dziedzinie kultury; *Stan posiadania, zarejestrowania i zinventaryzowania zabytków naszych muzeów w rozbiciu na województwa*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków” 1962, nr 43.

⁸⁰ Najnowszym opracowaniem strat wojennych w dziedzinie kultury jest: M. Klusek, T. Luterek, *Straty Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie dóbr kultury i sztuki podczas II wojny światowej* [w:] *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2022, s. 252–297.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Biuro Odszkodowań Wojennych,
Delegatura Rządu RP na Kraj,
Ministerstwo Kultury i Sztuki,
Ministerstwo Prac Kongresowych,
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego,
Rząd Generalnego Gubernatorstwa.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Rząd Generalnego Gubernatorstwa.

Archiwum Muzeum Narodowego w Lublinie

Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego.

Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie

Archiwum Stanisława Lorentza.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Główny Wydział Nauki i Nauczania.

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego

Archiwum Stanisława Kota.

Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie

Archiwum Jana Zachwatowicza.

Bundesarchiv

Kanzlei des Generalgouverneurs,
Reichskanzlei.

Narodowy Instytut Muzeów

Kartoteka Muzeów w Polsce.

Edycje źródeł

- Akta Mariana Gieysztor*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” 1977, nr 20.
- Cywilna obrona Warszawy we wrześniu 1939 r. Dokumenty, materiały prasowe, wspomnienia i relacje*, red. L. Dobroszycki *et al.*, Warszawa 1965.
- Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939 – 1 XI 1940 r.*, oprac. J. Gmitruk *et al.*, Warszawa 1999.
- Estreicher K., *Dziennik wypadków*, t. 1: 1939–1945, Kraków 2001.
- Estreicher K., *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, oprac. Z. Witek, Kraków 2003.
- Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po powstaniu 1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz *et al.*, Warszawa 1992–1995.
- Instrukcje walki cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1995, nr 3.
- Komendantura Wehrmachtu Warszawa i Grupa Korpusna von dem Bach*, cz. 1, t. 1: *Źródła niemieckie do Powstania Warszawskiego*, red. N. Bączyk *et al.*, Warszawa 2024.
- Klukowski Z., *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918–1943; t. 2: 1944–1959, oprac. A. Knyt, Warszawa 2008.
- Lorentz S., *Muzeum Narodowe podczas Powstania Warszawskiego (sierpień–wrzesień 1944 r.). Fragment pamiętnika*, „Muzealnictwo” 1996, nr 13.
- Lorentz S., *W Muzeum i gdzie indziej [w:] Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.
- Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, oprac. M.M. Drozdowski *et al.*, Warszawa 1974.
- Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1941
- Miechowski Z., *Dziennik z powstania warszawskiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 2019, nr 8.
- Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918–1998*, oprac. A. Siciński *et al.*, Warszawa 1998.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, oprac. L. Dobroszycki *et al.*, Warszawa 1972.
- Polskie Dokumenty Dyplomatyczne: 1938*, red. M. Kornat *et al.*, Warszawa 2007; 1939 (styczeń–sierpień), red. S. Żerko *et al.*, Warszawa 2005; 1939 (wrzesień–grudzień), red. W. Rojek *et al.*, Warszawa 2007; 1940, red. M. Hułas, Warszawa 2010; 1941, red. J. Tebinka, Warszawa 2013; 1942, red. M. Hułas *et al.*, Warszawa 2023; 1943, red. J. Tebinka *et al.*, Warszawa 2024.
- Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz *et al.*, Warszawa 1987.
- Sprawozdanie Departamentu Likwidacji Skutków Wojny Delegatury Rządu RP na Kraj, luty 1945*, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1993, nr 1.
- Szysko-Bohusz A., *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945 [w:] Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, Kraków 1949–1957.
- Walka o dobra kultury 1939–1945. Warszawa 1939–1945*, t. 1–2, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.

Źródła niemieckie do Powstania Warszawskiego, t. 1: *Komendantura Wehrmachtu Warszawa i Grupa Korpuśna von dem Bach*, cz. 1: 8 marca – 7 sierpnia 1944 r., red. N. Bączyk et al., Warszawa 2024.

Źródła polskie do Powstania Warszawskiego, t. 1: *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1: 10 czerwca – 2 września 1944 r., red. K. Utracka et al., Warszawa 2021.

Źródła normatywne

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 31 III 1943 r., nr 3.

Monitor Polski, 23 XII 1939 r., nr 285–288.

OPRACOWANIA

Ajewski K., *O losach zbiorów artystycznych Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasińskich w Warszawie w 70. rocznicę otwarcia*, „Muzealnictwo” 2001, nr 43.

Ajewski K., Zadrożny T., *Straty muzeów i kolekcji artystycznych Warszawy w latach 1939–1945* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005.

Ajewski K., *Zbiory Pałacu Błękitnego, Biblioteki i Muzeum Ordynacji Zamojskiej w Warszawie*, „Muzealnictwo” 1997, nr 39.

Bajek E., *70 lat Muzeum Radomskiego*, „Muzealnictwo” 1994, nr 36.

Barańska I., *W 100-lecie Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej o początkach Muzeum Kaliskiego*, „Muzealnictwo” 2010, nr 51.

Berezowski C., *Ochrona prawno-międzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*, Warszawa 1948.

Błońska D., *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 1.

Borowy W., *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań w zakresie kultury i sztuki*, Warszawa 1945.

Chwalba A., *Polska krwawi, Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024.

Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1927.

Dobrowolski T., *Zagadnienie muzealnictwa*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3–4.

Getter M., *Władze niemieckie okupowanej Warszawy* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005.

Giergiel T., *Muzeum Ziemi Sandomierskiej – geneza i rozwój*, „Muzealnictwo” 2023, nr 64.

Górski G., *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995.

Grabowski W., *Delegatura Rządu RP na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1995.

- Grata P., *Od szklanych domów do Piętnastoletniego Planu Rozbudowy Polski. Ewolucja aspiracji modernizacyjnych Rzeczypospolitej w latach 1918–1939* [w:] *Człowiek twórcą historii*, red. C. Kukło, W. Walczak, t. 1: *Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej*, Białystok 2024.
- Gutschow N., *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939–1945*, red. A. Paradowska et al., Warszawa 2021.
- Gwoździewicz-Nowakowska P., *120 lat Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Muzealnictwo” 2000, nr 42.
- Hofinger J., *Nationalsozialismus in Salzburg. Opfer. Täter. Gegner*, Innsbruck 2018.
- Hułas M., *Goście czy intruzy? Rząd Polski na Uchodźstwie: wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996.
- Inter arma non silent Musae. *Wojna i kultura 1939–1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1977.
- Jacobs J., Peter Paulsen. *Ein Wanderer zwischen den Welten* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und ostdeutsche Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945*, red. A. Leube, Heidelberg 2002.
- Jakimińska G., *Muzea na Lubelszczyźnie w latach 1882–1939*, „Muzealnictwo” 2001, nr 43.
- Jakimińska G., Nasalski Z., *100 lat Muzeum Lubelskiego*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1981, nr 15.
- Jarocki R., *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981.
- Jarocki R., *Sztuka i krew 1939–1945. Opowieść o ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2012.
- Kaczmarek-Löw K., *Dagobert Frey we Wrocławiu. Śląsk i Polska w dialogu historii sztuki i polityki*, <https://wuwr.pl/quart/article/view/17233/15500>, dostęp 4 VII 2025 r.
- Kłafkowski A., *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946.
- Klarecki M., *Zrabowana Warszawa. Straty w prywatnych zbiorach i artystycznych kolekcjach mieszkańców Warszawy w latach 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2024.
- Klessmann Ch., *Die Selbstbehauptung einer Nation. Nationalsozialistische Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1945*, Düsseldorf 1971.
- Kłusek M., Luterek T., *Straty Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie dóbr kultury i sztuki podczas II wojny światowej* [w:] *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2022.
- Kobierska-Motas E., *Działalność specjalnego pełnomocnika do spraw zabezpieczenia dzieł sztuki i zabytków kultury w GG* [w:] *Zbrodnie i sprawcy: ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Kowalski W., *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990.
- Kowalski W., *Udział Karola Estreichera w alianckich przygotowaniach do restytucji dzieł sztuki zagrabionych w czasie II Wojny Światowej*, „Muzealnictwo” 1986, nr 30.
- Krawczyk D., *90 lat Muzeum Narodowego w Kielcach*, „Muzealnictwo” 1999, nr 41.
- Kudelski R., *Zaginiony Rafael. Kulisy największej kradzieży nazistów*, Warszawa 2014.
- Lipińska L., *75 lat Muzeum Poczty i Telekomunikacji*, „Muzealnictwo” 1996, nr 38.

- Lorentz S., *Warszawa oskarża. Przewodnik po wystawie urządzonej przez Biuro Odbudowy Stolicy wespół z Muzeum Narodowym w Warszawie, maj–czerwiec 1945*, Warszawa 1945.
- Lorentz S., *Walka o Zamek 1939–1980*, Warszawa 1986.
- Lorentz S., *Wystawy obrazujące zniszczenie Warszawy*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1976.
- Łuczak C., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Majewski P., *Akcja Pruszkowska. O ratowaniu dóbr kultury po Powstaniu Warszawskim (październik 1944 – styczeń 1945)*, „Sztuka i Krytyka” 2024, nr 10.
- Majewski P., *Muzea w II Rzeczypospolitej a przygotowania państwa polskiego na wypadek wojny*, „Muzealnictwo” 2024, nr 65.
- Majewski P., *Uniwersytet czasu wojny [w:] Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016.
- Majewski P., *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 2005.
- Majewski P., *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4.
- Mansfeld B., *Muzea na drodze do samoorganizacji. Związek Muzeów w Polsce 1914–1951*, Warszawa 2000.
- Matusak P., *Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945*, Siedlce 1997.
- Matwijów M., *Mieczysław Gębarowicz (1893–1984). Uczony i opiekun narodowych dóbr kultury*, Warszawa 2013.
- Merta-Staszczak A., *Rady muzealne jako nadrzędne jednostki organizacji muzeów i ochrony zabytków w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2021, nr 2.
- Merta-Staszczak A., *Zasady zabezpieczenia i ochrony zabytków wobec zagrożenia wojną w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2.
- Mężyński A., *Kommando Paulsen. Organisierter Kunstraub in Polen 1942–45*, Köln 2000.
- Mężyński A., *Kommando Paulsen, październik–grudzień 1939 r.*, Warszawa 1994.
- Murawska A., *Związek Muzeów Polskich w Polsce w latach 1914–1939*, „Muzealnictwo” 2014, nr 56.
- Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. N. Błażejczyk et al., Warszawa 2019.
- Muzea – rezydencje w Polsce. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 14–16 października 2004*, red. K. Kornacki, Kozłówka 2004.
- Muzea – rezydencje w Polsce. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 18 września 2014 roku*, Kozłówka 2015.
- Nadolska-Styczyńska A., *Zamiast wstępu... Znane, cenione, pomijane, zapomniane... Rzecz o prekursorach polskiego muzealnictwa o tematyce etnograficznej (1888–1939) [w:] Żywe ogniwa. Wybór tekstów polskich etnografek (1888–1939)*, red. A. Tołysz et al., Warszawa 2022.

- Nahlik S., *Grabież dzieł sztuki*, Warszawa 1958.
- Olkowski R., *Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie (1860–1940, 1948). Zarys historyczny i katalog zbiorów*, t. 1–3, Warszawa 2020.
- Olkowski R., *Zapomniany bohater – Jan Morawiński (1907–1949)*, cz. 1, „Muzealnictwo” 2021, nr 62; cz. 2, „Muzealnictwo” 2023, nr 63.
- Piotrowski S., *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956.
- Piwocki K., *Prace polskich historyków sztuki w czasie wojny*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3–4.
- Polskie muzealnictwo w okresie międzywojennym*, red. A. Degler, Wrocław 2024.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001.
- Przeszłość przyszłości. Księga pamiątkowa ku czci profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, red. D. Folga-Januszewska et al., Warszawa 1999.
- Puchalski Z., *80 lat Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie – „Świątyni Pamiątek i Sławy Oręża Polskiego oraz Chwały Czynów i Bohaterów Jego...”*, „Muzealnictwo” 2000, nr 42.
- Romanowska-Zadrozna M., *Ratowanie dóbr kultury w czasie II wojny światowej*, „Biuletyn IPN” 2020, nr 10.
- Schwarz B., *Hitlers Sonderauftrag Ostmark. Kunstraub und Museumspolitik im Nationalsozialismus*, Wien 2018.
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947.
- Sroczyńska K., [recenzja katalogu], „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3–4.
- [Sto] *100 lat Muzeum Lubelskiego 1906–2006. 100 najciekawszych zabytków ze zbiorów własnych*, red. G. Jakimińska, Z. Nasalski, Lublin 2006.
- Stan posiadania, zarejestrowania i zinwentaryzowania zabytków naszych muzeów w rozbiciu na województwa*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków” 1962, nr 43.
- Straty kulturalne Warszawy*, t. 1, red. W. Tomkiewicz, Warszawa 1948.
- Straty wojenne. Malarstwo polskie, obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945*, oprac. A. Tyczyńska et al., Poznań 1998.
- Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945*, oprac. J. Gołos et al., t. 1: *Województwa krakowskie i rzeszowskie*, Poznań 2000.
- Suchodolski W., *Zagadnienie prymatu strat kulturalnych w ogólnym programie odszkodowań*, Warszawa 1945.
- Szablowski J., *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1–2.
- Święch J., *Plany niemieckich władz okupacyjnych dotyczące muzeów regionalnych w Generalnym Gubernatorstwie w świetle raportów Antona Plügla [w:] Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944 w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Tatarkiewicz W., *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, Warszawa 1945.

Waltoś S., *Grabież Ołtarza Wita Stwosza*, Warszawa 2015.

Wichert W., *Niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Zarys problematyki* [w:] *Człowiek twórca historii*, red. C. Kukło, W. Walczak, t. 4: *Społeczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Białystok 2024.

Zbiór przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków, oprac. W. Sieroszewski, Warszawa 1960.

Ziółkowski W., *Muzeum Lubelskie podczas wojny i okupacji*, „Życie Lubelskie” 1947, nr 130.

Żygulski Z. jun., *Świątynia pamięci Krakowa*, red. T. Grzybkowska, Kraków 2019.

Żywirska M., *Muzealnictwo w województwie lubelskim (1939)* [w:] *Żywe ogniwa. Wybór tekstów polskich etnografek (1888–1939)*, red. A. Tołysz et al., Warszawa 2022.

PIOTR MAJEWSKI – historyk, doktor habilitowany, profesor uczelni. Pracuje w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięi Narodowej oraz w Instytucie Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Autor licznych publikacji, m.in.: *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* (2005); *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4; *Uniwersytet czasu wojny* [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski (2016); „Nie było tu książki czy jakiegoś innego kulturalnego zajęcia...”. *Kultura w realiach pracy przymusowej (Prusy Wschodnie 1939–1945)* (2024). Kontakt: piotr.majewski@ipn.gov.pl; p.majewski@uksw.edu.pl

PIOTR MAJEWSKI – historian, Dr. habil., university professor, at the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance and at the Institute of History of the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw. Author of several publications, among others: *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* [War and Culture: Polish Cultural Institutions Under the German Occupation, General Governorate, 1939–1945] (2005); *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945* [From the Front of Civil Resistance. A Contribution to the History of the Civil Resistance Leadership and Underground Resistance in the General Governorate 1939–1945], „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4; *Uniwersytet czasu wojny* [in:] *History of the University of Warsaw 1915–1945*, ed. P.M. Majewski (2016); „Nie było tu książki czy jakiegoś innego kulturalnego zajęcia...”. *Culture in the Terms of Forced Labor (East Prussia 1939–1945)* (2024). Contact: piotr.majewski@ipn.gov.pl; p.majewski@uksw.edu.pl

BOGUMIŁ RUDAWSKI

Instytut Zachodni w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-5224-9102

PRZESIEDLENIE NIEMCÓW BAŁTYCKICH Z ŁOTWY I ESTONII JAKO POCZĄTEK PROCESU NIEMIECKIEGO OSADNICTWA W KRAJU WARTY. WYBRANE ASPEKTY INSTYTUCJONALNE I ORGANIZACYJNE

THE RESETTLEMENT OF BALTIC GERMANS FROM LATVIA
AND ESTONIA AS THE BEGINNING OF THE PROCESS
OF GERMAN SETTLEMENT IN THE WARTHELAND.
SELECTED INSTITUTIONAL AND ORGANISATIONAL ASPECTS

Streszczenie: W artykule przedstawiono proces przesiedlania i osiedlania Niemców bałtyckich i osadzania ich w Kraju Warty w latach 1939–1940. Scharakteryzowano organizację przesiedleń, ich cel, którym była germanizacja obszarów włączonych do III Rzeszy w 1939 r., a także przebieg i specyfikę osadnictwa omawianej grupy. Omówiono procesy decyzyjne i funkcjonowanie okupacyjnego aparatu administracyjnego, odpowiedzialnego za prowadzenie polityki osadniczej, ze wskazaniem na wprowadzenie na masową skalę instrumentów selekcji rasowej. Podsumowano także rozmiar liczbowy przesiedleń.

Słowa kluczowe: Niemcy bałtyccy, przesiedlenie, Kraj Warty, germanizacja, osadnictwo, selekcja rasowa

Abstract: The article outlines the process of the displacement of the German minority (so-called Baltic Germans) from Latvia and Estonia, and the settlement of them in the Wartheland in 1939–1940. The organisation of the resettlement and the course and specifics of Baltic-German settlement are described as well as its objectives, which was the Germanisation of areas incorporated by the Third Reich in 1939. The study discusses decision-making processes and the functioning of the German occupation administrative apparatus responsible for resettlement policy in respect to the introduction of racial selec-

tion instruments on a massive scale. The numerical extent of the entire presented resettlement is also summarised.

Keywords: Baltic Germans, resettlement, Wartheland, Germanisation, settlement, racial selection

Okręg Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland, Warthegau) był głównym obszarem kolonizacji niemieckiej w okresie II wojny światowej¹. Osiedlono w nim 530 tys. Niemców etnicznych (*Volksdeutsche*), pochodzących z różnych krajów europejskich oraz innych części okupowanej Polski. Największą grupę kolonistów, obliczaną na 360 tys., stanowiły osoby sprowadzone do 1941 r. podczas czterech wielkich akcji przesiedleńczych. Pierwsza z nich objęła mniejszość niemiecką z Łotwy i Estonii, a następne m.in. z Wołynia, Galicji Wschodniej, regionu Narwi oraz Besarabii, Bukowiny i Dobruży². Przedmiotem niniejszego artykułu jest tzw. akcja bałtycka (*Balteneinsatz*), czyli sprowadzenie Niemców bałtyckich (*Baltendeutsche*) na obszary znajdujące się pod władzą nazistów³. Było to pierwsze zorganizowane przesiedlenie na tereny zaanektowane przez III Rzeszę, które miały zostać całkowicie zniemczone. „Planowanie wału wschodniego” (*Ostwallplanung*)⁴, jak naziści nazywali zamierzone masowe przesiedlenia, wymagało stworzenia specjalnego aparatu administracyjnego, który zaczęto budować podczas „repatriacji” Niemców z Łotwy i Estonii. Przy ich osiedleniu na szeroką skalę zastosowano instrumenty selekcji rasowej, która stała się jednym z podstawowych wyznaczników polityki osadniczej III Rzeszy. Na przykładzie realizacji akcji bałtyckiej w Kraju Warty można zaobserwować wzajemne przenikanie się radykalnej ideologii rasistowskiej

¹ W historiografii polskiej tematyka ta omówiona została w klasycznych już syntezach C. Łuczaka i C. Madajczyka, zob. C. Łuczak, „Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej, Poznań 1972, s. 70–79; idem, Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Poznań 1979, s. 192–203; C. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. 1, s. 348–354. Wymienić należy także bardziej szczegółowe, choć przestarzałe, opracowania: J. Marczewski, Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okregu Warty”, Poznań 1979, s. 333–365; J. Sobczak, Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej, Poznań 1966, s. 140–164.

² C. Łuczak, Polityka ludnościowa..., s. 192–195.

³ Termin „Niemcy bałtyccy” (*Baltendeutsche*) był używany przede wszystkim w okresie III Rzeszy poprzez analogię do terminu „Niemcy sudeccy” (*Sudetendeutsche*). Wcześniej mniejszość niemiecką w państwach bałtyckich określano raczej „Bałtami niemieckimi” (*Deutschbalten*). Zob. J. Sobczak, Hitlerowskie przesiedlenia..., s. 140; A. Topiś, Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii 1918–1939/41, Bydgoszcz 1998, s. 7.

⁴ I. Haar, Wysziedlenia jako instrument totalitarnej polityki ludnościowej w Europie XX wieku [w:] Wysziedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku, red. J. Wołoszyn, Lublin 2015, s. 26.

z praktycznym wymiarem polityki okupacyjnej, dążącej do zgermanizowania – różnymi metodami – zajętych ziem.

Tekst podzielono na kilka części. W pierwszej ogólnie przedstawiono omawianą społeczność niemiecką oraz wskazano na uwarunkowania polityczne przemieszczenia jej do Rzeszy. Część drugą stanowi próba charakterystyki przebiegu przesiedleń, ich rozmiarów oraz – w szczególności – organizacji. Następnie omówiono proces osadzania przybyszów z Łotwy i Estonii w Kraju Warty, wskazując na trzy zagadnienia: instytucjonalną organizację przymusowej migracji, strukturę terytorialną kolonizacji i jej wielkość (w części trzeciej), a także selekcje rasowe Niemców bałtyckich oraz ich udział i wykorzystanie w procesie szeroko pojętego „umacniania niemczyzny” (w częściach czwartej i piątej).

NIEMCY BAŁTYCCY I PRZYCZYNY ICH PRZESIEDLENIA

W połowie lat trzydziestych mniejszość niemiecka na Łotwie liczyła 62 tys. ludzi (3 proc. populacji kraju), a w Estonii 16 tys. (1,5 proc. ogółu mieszkańców). Na skutek emigracji jej liczebność w obu państwach systematycznie się zmniejszała i tuż przed wybuchem wojny wynosiła łącznie ok. 70 tys. osób. W wyniku radykalnych reform rolnych (w 1918 r. w Estonii i w 1920 na Łotwie) Niemcy stracili praktycznie całą własność ziemską. W Estonii w ich posiadaniu pozostało 30 tys. ha ziemi z wcześniejszych 2,5 mln ha. Z kolei na Łotwie pozostawiono im 60 tys. ha, tj. zaledwie 5 proc. dotychczasowych posiadłości. W rezultacie w obu państwach przestało istnieć wpływowe i silne ziemianstwo niemieckie⁵. Mimo tych zmian omawiana społeczność odgrywała przez cały okres międzywojenny ważną rolę w życiu społeczno-gospodarczym swoich krajów, zwłaszcza w przemyśle, handlu oraz wolnych zawodach⁶.

Podobnie jak w innych regionach Europy, od lat trzydziestych w życiu politycznym Niemców bałtyckich zaznaczały się rosnące wpływy ruchu nazistowskiego. Jednym z jego najważniejszych liderów na omawianym terenie był Erhard Kroeger, uznawany przez reichsführera SS Heinricha Himmlera za „przywódcę Niemców w państwach bałtyckich”⁷. Duże znaczenie w propagowaniu nazizmu odgrywało Biuro ds. Niemców Etnicznych (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi), znajdujące się pod kontrolą tego ostatniego.

⁵ A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 90–91, 162–164, 176–181.

⁶ *Ibidem*, s. 53–93.

⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 2, Zarządzenie H. Himmlera 4/II, 3 XI 1939 r.; A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 346–376.

Najważniejszą przyczyną przesiedlenia Niemców bałtyckich był podział stref wpływów, dokonany przez III Rzeszę i Związek Sowiecki w pakcie Ribbentrop–Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. Potwierdzeniem decyzji o ich przemieszczeniu był tajny protokół, dołączony do niemiecko-sowieckiego układu „o granicach i przyjaźni” z 28 września 1939 r., w którym Moskwa zobowiązała się, że nie będzie utrudniać wyjazdów osób narodowości niemieckiej z przyznanych jej obszarów. 2 października 1939 r. o decyzji Adolfa Hitlera w sprawie przesiedlenia powiadomieni zostali wybrani przedstawiciele Niemców bałtyckich, którzy mieli skontaktować się z VoMi w celu podjęcia pierwszych działań organizacyjnych⁸. Opinia publiczna o tych planach dowiedziała się z przemówienia wygłoszonego przez Hitlera w Reichstagu 6 października tego roku. Kanclerz Rzeszy zapowiedział w nim „nowy porządek stosunków etnograficznych” w Europie, którego początkiem miały być przesiedlenia Niemców bałtyckich⁹. Sami zainteresowani zostali poinformowani o konieczności emigracji 9 października z lokalnych dzienników wydawanych w języku niemieckim¹⁰. „Wezwanie Führera” do „powrotu do domu” spotkało się z różnymi reakcjami, jednak większość, z obawy przed znalezieniem się pod władzą ZSRS, postanowiła wyjechać. Niemalą rolę w podjęciu decyzji odegrała propaganda nazistowska. Na łamach dziennika „Rigasche Rundschau” regularnie pojawiały się reportaże poświęcone historii i warunkom naturalnym Wielkopolski, mające przybliżyć ten region przyszłym osadnikom. Publikowano także relacje pierwszych przesiedleńców, a na początku grudnia 1939 r. Kroeger udzielił gazecie wywiadu pod znamienym tytułem *Kraj Warty czeka na nas*¹¹.

Podstawą prawną przesiedleń były umowy międzynarodowe, podpisane z Estonią 15 października 1939 r., a z Łotwą 30 października. Władze obu państw nie stawiały większych przeszkód w emigracji Niemców, którzy mogli zabrać ze sobą majątek ruchomy. Mienie nieruchome, np. mieszkania, miało zostać zabezpieczone przez specjalne instytucje powiernicze, a następnie sprzedane. Transferem środków pozyskanych w ten sposób zajmowało się Niemieckie Towarzystwo Przesiedleńczo-Powiernicze (Deutsche Umsiedlungs-Treuhandgesellschaft), które we współpracy z niemieckimi bankami gromadziło pieniądze na cele polityki osadniczej na terenach okupowanych¹².

⁸ L. Bosse, *Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland* [w:] *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, red. M. Garleff, Köln 2008, s. 299–300; P. Łossowski, *Przesiedlenia Niemców z państw bałtyckich w 1939/1941 roku* [w:] P. Łossowski, B. Makauskas, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005, s. 100–101.

⁹ *Mowa Wodza i Kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera wygłoszona w Reichstagu dnia 6 października 1939 r.*, tłum. na język polski, [b.m.w. 1939].

¹⁰ „Rigasche Rundschau”, 9 X 1939, nr 230; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia...*, s. 157; A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 400–401.

¹¹ „Rigasche Rundschau”, 2 XII 1939 r., nr 275.

¹² A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 404–405; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia...*, s. 141–142, 154–155; A. Stiller, *Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945*, Göttingen 2022, s. 184–199.

Dekretem o umacnianiu niemczyzny z 7 października 1939 r. zadanie sprowadzenia Niemców z zagranicy Hitler powierzył Himmlerowi, który nadał sobie tytuł komisarza Rzeszy ds. umacniania niemczyzny (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKFDV) i miał się zająć germanizacją terenów zajętych przez III Rzeszę poprzez deportację ludności polskiej oraz żydowskiej i „stworzenie nowych terenów osadniczych w drodze przesiedleń” Niemców¹³.

Organizacją tych przesiedleń na Łotwie i w Estonii zajęła się VoMi. Przy tej instytucji powołano komando przesiedleńcze (Umsiedlungskommando der VoMi), które zajęło się przemieszczaniem Niemców z mniejszych miejscowości do głównych punktów zbiorczych¹⁴. Na Łotwie najważniejszym takim miejscem była Ryga, w której na dwa tygodnie przed pierwszymi wyjazdami do Rzeszy zaczęły działać obozy przejściowe dla migrantów¹⁵. Koordynacją transportów oraz funkcjonowaniem wspomnianych obozów zajmowały się także miejscowe organizacje mniejszości niemieckiej. Podczas gdy w obu państwach bałtyckich trwały przygotowania do przesiedleń, 11 października 1939 r. Himmler przekazał Albertowi Forsterowi i Arthurowi Greiserowi, szefom rządów cywilnych w Gdańsku i w Poznaniu, wiadomość, że Niemcy bałtyccy zostaną sprowadzeni na podległe im obszary. Mieli być oni osiedlani zgodnie ze swoją strukturą społeczną i zawodową, przede wszystkim w miastach¹⁶.

PRZESIEDLENIE

Niemców z Łotwy i Estonii przewieziono do Rzeszy drogą morską w ciągu niespełna dwóch miesięcy – od 18 października do 15 grudnia 1939 r. – co wynikało z podpisanych porozumień międzynarodowych. Za przebieg tej fazy przesiedleń odpowiadało Ministerstwo Transportu Rzeszy (Reichsverkehrsministerium), które dostarczało statki pasażerskie¹⁷. Najpierw, do połowy listopada 1939 r., na pokładzie 18 z nich wywieziono 13 tys. Niemców z Estonii. Z Łotwy pierwsze jednostki zaczęły wypływać na początku listopada. Do 15 grudnia 1939 r. 50 statków przetransportowało 49 tys. Niemców z tego

¹³ Instytut Zachodni w Poznaniu (dalej: IZ), Dok. I-544, k. 7–9, Erlaß des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums. Vom 7. Oktober 1939; I. Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy w Europie*, Gdańsk 2014, s. 167–172.

¹⁴ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 759–760.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Biuro ds. Przesiedlenia Niemców. Oddział w Poznaniu (dalej: Biuro ds. Przesiedlenia), sygn. 2, Quartieramt der Räumungszentrale, k. 43–44, Schlussbericht des Lagers VII, 11 XI 1939 r., k. 49, Bericht des Lagers VI, 25 XI 1939 r.

¹⁶ Archiwum Federalne w Berlinie (dalej: BArch), Rasse- und Siedlungshauptamt SS, sygn. NS 2/60, k. 135, Pismo Himmlera do Förstera i Greisera, 11 X 1939 r.; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 761.

¹⁷ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 2, Zarządzenie H. Himmlera.

kraju¹⁸. Przymusowa migracja z obu państw objęła zatem łącznie 62 tys. osób, przewiezionych na pokładach co najmniej 68 statków pasażerskich¹⁹. Zawyżoną liczbę 70 tys. przesiedlonych (55 tys. z Łotwy i 15 tys. z Estonii) podał w późniejszym raporcie Kroeger. Liczby te przejął następnie Himmler i przedstawił Hitlerowi jako przykład zakończoności sukcesem „historycznego dzieła przesiedleń”²⁰. W 1940 r. Centrala Imigracyjna (Einwandererzentralstelle, EWZ) określiła liczebność omawianej grupy na 63,8 tys. osób. Na ziemiach wcielonych do Niemiec – w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen) i w Okręgu Rzeszy Kraj Warty – osiedlono co najmniej 52,9 tys. z nich²¹. Pozostali trafili do „obozów obserwacyjnych” (*Beobachtungslager*) w tzw. Starej Rzeszy (*Altreich*), ponieważ z powodów rasowych lub braku pożądanych kwalifikacji zawodowych zostali uznani za „niezdolnych do osiedlenia” (*nicht einsatzfähig*) na Wschodzie²².

Statki z przesiedleńcami kierowane były do Gdyni i Gdańska (Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie), do których przybyło najwięcej jednostek z przeszło 60 proc. przesiedlonych²³, a także do Szczecina i Świnoujścia (prowincja Pomorze) oraz Kłajpedy (Prusy Wschodnie). Do gdyńskiego portu trafiały także statki towarowe z ruchomym dobytkiem przybyszów. W zorganizowanym tam punkcie bagażowym (*Gepäckstelle*) mienie to było rejestrowane, a następnie transportowane do nowych miejsc pobytu przesiedleńców²⁴.

Przybywający do Rzeszy podlegali obowiązkowej rejestracji, naturalizacji (tj. nadaniu obywatelstwa niemieckiego) oraz badaniom lekarskim i selekcji rasowej. Zadanie stworzenia instytucji, która zajmowałaby się tymi sprawami, Himmler powierzył Reinhardowi Heydrichowi, szefowi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt, RSHA). 13 października 1939 r. ten ostatni poinformował o utworzeniu, w związku z omawianym przesiedleniem, wzmiankowanej wyżej EWZ z siedzibą w Gdyni.

¹⁸ L. Bosse, *Vom Baltikum...*, s. 305–306; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 760.

¹⁹ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung der Baltendeutschen, 1 I 1940 r.

²⁰ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 405–421, Der Einsatz der rückgeführten Baltendeutschen in den Reichsgauen Wartheland und Danzig-Westpreussen, 9 VII 1940 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport SS-Standartenführera E. Kroegera z działalności Biura Doradczego VoMi, 27 V 1940 r.

²¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen, 1940 r.

²² AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

²³ *Ibidem*, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung; H. Zimniak, *Wartheland – kraj niespełnionych nadziei. Niemcy bałtyccy w „Kraju Warty” w okresie II wojny światowej*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 2002, t. VIII/IX, s. 143–144.

²⁴ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 10–11, Tagesbericht, 7 XI 1939 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 162, Zweigstelle Gotenhafen. Tagesausgang, k. 349, Gepäckstelle, 1 XII 1939 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 53, Gepäck von Baltendeutschen, 19 VII 1940 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

Na jej kierownika wyznaczono SS-Sturmbannführera dr. Martina Sandbergera, który 19 października zameldował przełożonemu zakończenie prac organizacyjnych. 22 października Centrala przeprowadziła pierwsze rejestracje i selekcje Niemców bałtyckich. W trakcie kilkuetapowej procedury, nazywanej „przesiewem” (*Durchschleusung*), centralne miejsce zajmowały: badanie stanu zdrowia, określanie wartości rasowej oraz kwalifikowanie do grup zawodowych zgodnie z posiadanym wykształceniem i praktykowaną profesją. Spełnienie odpowiednich kryteriów było warunkiem koniecznym osiedlenia²⁵.

Wybór Gdyni na siedzibę EWZ podyktowany był tym, że to Okręg Gdańsk-Prusy Zachodnie przewidywany był początkowo na miejsce osiedlenia przybyszów z Łotwy i Estonii. W Gdyni i Gdańsku „repatrianci” (*Rückwanderer*), jak ich oficjalnie określano, zaraz po rejestracji i badaniach otrzymywali mieszkania, z których wcześniej usunięto Polaków, rzadziej trafiali do kwater tymczasowych²⁶. Poszukując miejsca dla nowych obywateli, Forster, na polecenie Heydricha, nakazał wysiedlić 45 tys. gdynian, a ich mieszkania zabezpieczyć. W deportacje ludności polskiej bezpośrednio zaangażowany był EWZ, a Sandberger uzależniał pracę podległej sobie instytucji od postępu deportacji dotychczasowych mieszkańców w całym okręgu²⁷. W celu usprawnienia prac związanych z przyjmowaniem transportów, rejestracją i selekcją Niemców bałtyckich Forster uczynił Sandbergera swoim pełnomocnikiem²⁸. Jednak w połowie grudnia 1939 r. szef EWZ zablokował akcję osiedleńczą we wspomnianym okręgu. Była to reakcja na działania Forstera, który próbował przejąć kontrolę nad polityką osadniczą, tworząc zależny od siebie Komisarjat ds. Niemców Bałtyckich (Baltenkommissariat), tym samym wykluczając aparat urzędniczy Himmlera. Działania Sandbergera mogły również wynikać z tego, że najważniejszym wówczas obszarem osadnictwa przybyszów z Łotwy i Estonii stał się Okręg Rzeszy Kraj Warty. W styczniu 1940 r. SS-Brigadeführer Ulrich Greifelt, szef sztabu RKfV, polecił SS-Gruppenführerowi Richardowi Hildebrandtowi, wyższemu dowódcy SS i Policji (Höhere SS- und Polizeiführer, HSSPF) w Gdańsku, a jednocześnie

²⁵ BAArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 55, Schnellbrief, 13 X 1939 r.; BAArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; A. Strippel, *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas. Rassenpolitisches Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945*, Paderborn 2011, s. 74–81; J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja...*, s. 352–354.

²⁶ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 158, Zweigstelle Gotenhafen. Baltendeutsche Gruppenleitung, Laufende Berichte, k. 37, Informacja, 27 X 1939 r., k. 38–40, Beobachtungen über die Lager der Volksdeutschen Rückwanderer im Gebiet Danzig und Gotenhafen, 29 X 1939 r., k. 130, Bericht, styczeń 1940 r.; sygn. 161, Zweigstelle Gotenhafen. Briefwechsel mit Reichssicherheitshauptamt als Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, k. 40–41, Baltendeutsche Rückwanderer im Gau Danzig-Westpreussen, 12 I 1940 r.

²⁷ G. Berendt, *Ludność Gdyni 1939–1945 – znaki zapytania*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 4, s. 194–195, 201–203; A. Strippel, *NS-Volkstumspolitik...*, s. 81–83.

²⁸ BAArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1141, k. 116–118, Besuch des Reichsführers SS in Danzig und Westpreussen, 21 X 1939 r.

pełnomocnikowi Himmlera w zakresie „umacniania niemczyzny”, przywrócenie polityki osiedleńczej na Pomorzu Gdańskim²⁹. Jednak, ze względu na opór Forstera oraz nieporozumienia między instytucjami centralnymi i regionalnymi, rozmiar akcji kolonizacyjnej był na tym obszarze mniejszy od zakładanego – do maja 1940 r. osiedlono na nim niecałe 6 tys. Niemców bałtyckich, wobec planowanych 12 tys.³⁰

Od listopada 1939 r. część transportów z Łotwy i Estonii kierowana była do Szczecina i Świnoujścia w Prowincji Pomorskiej (Provinz Pommern), czyli na obszar Starej Rzeszy. Do tych portów wpłynęły 32 statki z 20 tys. pasażerów³¹. Dalsi przesiedleńcy trafiali tam z Gdyni i Gdańska bezpośrednio po wpłynięciu do tamtejszych portów³². W końcu 1939 r. w tymczasowych kwaterach na Pomorzu, w oczekiwaniu na osiedlenie na ziemiach włączonych do Rzeszy, przebywało ponad 32 tys. Niemców bałtyckich. Dla porównania, w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie było ich w tym czasie 4 tys., z uwzględnieniem osób starszych i zniedołężniałych, zakwaterowanych w dawnym szpitalu psychiatrycznym w Świeciu³³. Imigranci przebywający na Pomorzu kwaterowani byli w budynkach publicznych, hotelach, prywatnych mieszkaniach, gospodarstwach, majątkach ziemskich oraz nadmorskich pensjonatach (m.in. w Kołobrzegu). Ich przymusowy pobyt w tych miejscach trwał nawet do kilkunastu tygodni, co wywoływało wśród nich frustrację, a głównym adresem skarg było Biuro Doradcze dla Imigrantów (Einwanderer-Beratungsstelle, też Volksdeutsche Einwanderer-Beratungsstelle), funkcjonujące przy VoMi³⁴. Jego pracami kierował Kroeger, wówczas w randze SS-Standartenführera, cieszący się pewnym autorytetem wśród Niemców bałtyckich³⁵. Zgodnie z nazwą, placówka ta doradzała przesiedleńcom w różnych kwestiach – od udzielania informacji o członkach rodziny i pomocy w sprawach związanych z przewożonym majątkiem i bagażem po wyszukiwanie nowego miejsca zamieszkania i pracy. Biuro Doradcze VoMi dysponowało siecią mężów zaufania, którzy interweniowali w różnych instytucjach administracji okupacyj-

²⁹ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 160, Zweigstelle Gotenhafen. Berufseinsatz, k. 190–192, Pismo Biura Doradczego do HSSPF Danzig, 23 XII 1939 r.; sygn. 161, k. 37, Unterbringung von Baltendeutschen, 10 I 1940 r.; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 764–766.

³⁰ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 161, k. 105–106, Einweisung von baltischen Rückwanderer aus dem Gau Pommern in den Gau Danzig-Westpreussen, 8 II 1940 r.; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 790–792.

³¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht.

³² APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 158, k. 73, Bericht des Leiters des Umsiedlungstransportes Langfuhr – Neu-Stettin, 13 XI 1939 r.

³³ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 92, Abteilung Handwerk. Allgemeine Korrespondenz, k. 1–244, Pisma przesiedleńców do różnych instytucji, 1939–1940; sygn. 158, k. 57, Bericht über den Transport der Alten und Siechen aus Danzig, 4 XI 1939 r., k. 58, Bericht über den Transport der Alten und Siechen nach Schwetz, 6 XI 1939 r.

³⁴ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 92.

³⁵ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 2, Zarządzenie H. Himmlera.

nej na rzecz przybyszów, przede wszystkim w kwestiach dotyczących zapewnienia im dobrych warunków bytowych³⁶.

Koncentracja tak znacznej liczby przesiedleńców w Prowincji Pomorskiej wymusiła także zmiany w organizacji i działalności EWZ. Sandberger powołał w listopadzie 1939 r. ekspozyturę EWZ (*Nebenstelle*) w Szczecinie i w Pile. Pierwsza z nich, ze względu na terytorialne rozproszenie przesiedleńców, działała poprzez „komisje lotne” (*fliegende Kommissionen*), które przeprowadzały wstępną ewidencję imigrantów, w tym chorych, zgromadzonych w szpitalach i sanatoriach. Ta forma rejestracji ograniczała się do kwestii policyjno-meldunkowych oraz gromadzenia informacji o zawodach, aby ustalić podstawowe „zdolności osadnicze” (*Einsatzfähigkeit*) przesiedleńców. Objęła ona łącznie 32 240 osób. Natomiast ekspozytura w Pile zarejestrowała 4999 osób, przy czym w mieście tym kwaterowano przybyszów uznanych za „niezdolnych do pracy”³⁷.

OSIEDLENIA W KRAJU WARTY. INSTYTUCJE I ROZMIAR OSIEDLEŃ

W tym czasie główna siedziba EWZ została przeniesiona z Gdyni do Poznania. W nowym miejscu rozpoczęła działalność 1 listopada 1939 r., a zakończyła 15 stycznia 1940. Wówczas, w związku z napływającymi transportami Niemców z Galicji i Wołynia, głównym miejscem jej funkcjonowania, już do końca okupacji, stała się Łódź³⁸. Decyzję o tym, że to Kraj Warty będzie głównym obszarem osiedlenia Niemców bałtyckich, przekazał Greiserowi Himmler podczas wizyty w Poznaniu 24 października 1939 r. 26 października doszło w tym mieście do spotkania Greisera z Sandbergerem. Himmler potwierdził, że część transportów będzie przechodzić przez porty w Szczecinie i Świnoujściu bezpośrednio do Poznania, a pierwszy z nich miał przyjechać do stolicy Kraju Warty 30 października 1939 r. Za organizację przejazdów odpowiadać miał Sandberger. Zresztą sam Greiser naciskał na bezpośredni transfer przesiedleńców do Poznania, zobowiązując się do przygotowania dla nich 20 tys. miejsc mieszkalnych i gwarantując odpowiednie stanowiska pracy³⁹.

³⁶ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

³⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; sygn. R 69/1123, k. 17–20, Aufgabe der Einwandererinnen-nebenstelle Pommern; sygn. R 69/1055, k. 76, Tagesbericht, 2 XII 1939 r.

³⁸ *Ibidem*, k. 1–83, Abschlussbericht; sygn. R 69/490, k. 20, Blitz-Fernschreiben, 27 X 1939 r.; sygn. 69/1055, k. 1, Tagesbericht, 2 XI 1939 r.

³⁹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/490, k. 17–19, Umsiedlung nach Reichsgau Posen, Blitz-Fernschreiben, 26 X 1939 r.; sygn. R 69/1141, k. 116–118, Besuch des Reichsführer SS.

Podobnie jak Forster, Greiser próbował zyskać wpływ na przebieg akcji osiedleńczej w swoim okręgu, tworząc Okręgowy Komisariat ds. Imigracji (Gaukommissariat für die Einwanderung)⁴⁰. Już w trakcie trwania przesiedleń gauleiter zamierzał połączyć go z poznańskim oddziałem EWZ, czemu jednak stanowczo sprzeciwili się Heydrich i Himmler⁴¹. Komisariat został sprowadzony do roli instytucji pomocniczej przy transportach przybyszów do tymczasowych obozów w głębi Kraju Warty⁴². 2 listopada 1939 r. reichsführer SS uczynił SS-Gruppenführera Wilhelma Koppego, wyższego dowódcę SS i Policji w Poznaniu, odpowiedzialnym za przebieg osadnictwa, mianując go swoim pełnomocnikiem w zakresie wysiedleń i osiedleń ludności (identyczną funkcję otrzymał Hildebrandt)⁴³. Wzmocnił też pozycję Greifelta, szefa placówki RKFDV, który miał centralnie rozdzielać osadników między różne regiony okupowanej Polski⁴⁴. W grudniu 1939 r. Koppe ustanowił przy swoim sztabie Urząd ds. Osiedlania Niemców Bałtyckich (Amt für Balteneinsatz) na czele z SS-Oberführerem Hansem Döringiem⁴⁵, szefem sztabu pełnomocnika RKFDV przy wyższym dowódcy SS i Policji w Poznaniu, który jednocześnie kierował pracami Urzędu ds. Przesiedleń Polaków i Żydów (Amt für Umsiedlung von Polen und Juden). Oznacza to, że pod kontrolą Koppego znalazły się w tym okresie wszystkie zadania związane z polityką wysiedlania Polaków i Żydów oraz sprowadzania w ich miejsce Niemców⁴⁶. Z perspektywy RKFDV w Kraju Warty powstały trzy ośrodki administracyjne, nadzorujące przesiedlenia i osiedlenia Niemców bałtyckich. Zadania związane z ich transportem, tymczasowym zakwaterowaniem, a następnie kierowaniem do miejsc nowego pobytu spoczywały na wyższym dowódcy SS i Policji jako „okręgowym pełnomocniku” RKFDV. „Rejestracja urzędowa” i nadawanie obywatelstwa były zadaniem EWZ. Natomiast zadaniem placówki Kroegera było doradztwo i pomoc w osadnictwie, zgodnie z pożądanymi kwalifikacjami zawodowymi (*Berufseinsatz*). Działania przesiedleńczo-osadnicze zostały zatem całkowicie podporządkowane Himmlerowi jako szefowi SS i Policji oraz komisarzowi Rzeszy ds. umacniania niemieczyny⁴⁷. Greiser ściśle współpracował z reichsführerem SS, który o jego „czynnym” zaangażowaniu donosił Hitlerowi⁴⁸.

⁴⁰ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 1–2, Pismo A. Greisera, 1 XI 1939 r.; H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 144.

⁴¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/491, k. 14, Aktenvermerk, 27 XI 1939 r.

⁴² *Ibidem*, sygn. R 69/362, k. 11–12, Tagesbericht, 27 XI 1939 r.; k. 22–23, Tagesbericht, 2 XI 1939 r.; sygn. R 69/1141, k. 141–144, Abgrenzung der Verantwortlichkeiten und Zuständigkeiten, Notiz, 1 XI 1939 r.

⁴³ IZ, Dok. I-373, k. 16–17, Neubildung deutschen Bauernturms, 17 I 1940 r.; k. 21, Anordnung Nr 13/I, 19 XII 1939 r.

⁴⁴ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 763.

⁴⁵ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 21–23, Sprawozdanie szefa sztabu HSSPF w Poznaniu do prezydentów rejencji w Inowrocławiu, Kaliszu i Poznaniu, 14 III 1940 r.

⁴⁶ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 155, 771.

⁴⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/28, k. 26–27, Zuständigkeiten in der Umsiedlung, 29 XI 1939 r.

⁴⁸ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 405–421, Der Einsatz der rückgeführten Baltendeutschen.

Skwapliwość gauleitera w szybkim przyjmowaniu przesiedleńców skutkowało tym, że duża część Niemców bałtyckich była przewożona koleją do Poznania wkrótce po przybyciu do portów w Szczecinie i Świnoujściu. Tak stało się np. z pasażerami parowca „Der Deutsche”, który 2 listopada 1939 r. wyruszył z Tallinna, aby po trzech dniach dopłynąć do Szczecina. Już 6 listopada przesiedleńcy z tego transportu znaleźli się w Poznaniu i zostali rozdzieleni po tymczasowych obozach w mieście. Z kolei spośród 2858 pasażerów „Steubena” (płynącego z Rygi), którzy 9 listopada znaleźli się w Szczecinie, 2 tys. zostało przetransportowanych czterema pociągami do Poznania już następnego dnia. Pozostali dotarli tam dwa dni później⁴⁹. Do 24 listopada 1939 r., w ciągu pierwszych trzech tygodni sprowadzania Niemców bałtyckich do stolicy Wielkopolski, przybyło do tego miasta 12 transportów kolejowych (osiem ze Szczecina i cztery z Kłajpedy⁵⁰) z 10,5 tys. przybyszów. 29 listopada na poznański dworzec kolejowy wjechał pierwszy transport z przesiedleńcami zakwaterowanymi tymczasowo w Prowincji Pomorskiej – było to 560 Niemców, przebywających wcześniej w powiecie gryfińskim (Kreis Greifenhagen). Już kolejnego dnia przybyli Niemcy bałtyccy z powiatu kamieńskiego (Kreis Cammin)⁵¹. W grudniu 1939 r. w większości przyjeżdżających do Poznania transportów znajdowali się imigranci przebywający okresowo w różnych miejscowościach na Pomorzu⁵².

Po przybyciu do stolicy Kraju Warty Niemcy trafiali do tymczasowych obozów przejściowych, zorganizowanych głównie w budynkach szkolnych. Ogółem w mieście było 14 obiektów tego rodzaju⁵³. Stamtąd byli wysyłani do siedziby EWZ, w której poddawano ich „przesiewowi”. Jak można wywnioskować na podstawie raportów dziennych Centrali Imigracyjnej, procedura ewidencyjno-rasowa odbywała się przeważnie w ciągu kilku dni od przybycia transportu do miasta, choć dążono do tego, żeby trwało to nie dłużej niż 24 godziny⁵⁴. Ponownie w trybie EWZ wpadały osoby wstępnie zewidencjonowane przez komisje lotne operujące na Pomorzu. Tak było chociażby w przypadku wspomnianego transportu z 29 listopada 1939 r., który dzień później poddany został kolejnej ewidencji i badaniom zdrowotno-rasowym⁵⁵.

Do świąt Bożego Narodzenia 1939 r. osiedlono w Poznaniu 8,5 tys. Niemców bałtyckich⁵⁶. 11,2 tys. zostało wysłanych do kilku miast powiatowych Kraju Warty. Oznacza to,

⁴⁹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 2–17, Tagesbericht, 4–10 XI 1939 r.

⁵⁰ *Ibidem*, sygn. R 69/28, k. 5–11, Die Arbeit der EWZ Posen, listopad 1939 r.; sygn. R 69/1058, k. 55–56, Informationsbericht, 24 XI 1939 r.

⁵¹ *Ibidem*, k. 70, Tagesbericht, 29 XI 1939 r.; k. 73, Tagesbericht, 30 XI 1939 r.

⁵² *Ibidem*, k. 78–124, Tagesbericht, 2–28 XII 1939 r.

⁵³ *Ibidem*, k. 10–11, Tagesbericht, 7 XI 1939 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/288, k. 14–21, Der Einsatz der Balten im Warthegau, tajny raport Gestapo, styczeń 1940 r.; H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 145.

⁵⁴ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 68, Tagesbericht, 28 XI 1939 r.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 73, Tagesbericht, 30 XI 1939 r.

⁵⁶ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 25, Stadtkommissar Posen an den Reichstatthalter, 23 XII 1939 r.

że do końca 1939 r. na obszarze tym zamieszkało ok. 20 tys. osadników, a dalsze 40 tys. oczekiwało na wyznaczenie miejsc zamieszkania⁵⁷. Presja, która powstała w wyniku sprowadzania do stolicy regionu kolejnych transportów, przyspieszyła podjęcie decyzji o wysiedleniu miejscowych Polaków. 5 listopada 1939 r., gdy w punktach zbiorczych przebywało kilka tysięcy Niemców bałtyckich, a EWZ przeprowadzała już regularnie „przesiewy”, rozpoczęły się deportacje poznaniaków. Kierowano ich najpierw do obozu przesiedleńczego w dzielnicy Główna, a stamtąd deportowano, w kolejnych tygodniach, do Generalnego Gubernatorstwa. Opuszczone przez nich mieszkania zajmowane były przez przesiedleńców oraz sprowadzonych do miasta Niemców z Rzeszy, przeważnie urzędników⁵⁸. 28 listopada 1939 r. Heydrich, w dalekopisie wysłanym do wyższych dowódców SS i Policji oraz inspektorów Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS, rozkazał wysiedlenie 80 tys. Polaków i Żydów z Kraju Warty. Na ich miejsce miało zostać osiedlonych 40 tys. Niemców bałtyckich⁵⁹. W sumie, w 1939 r. deportacje z okręgu, ujęte w ramy planu krótkofalowego (*Nahplan*), objęły 87 tys. osób narodowości polskiej i żydowskiej. W ramach kolejnego planu w okresie od 10 lutego do 15 marca 1940 r. wysiedlono dalsze 40 tys. osób⁶⁰. Przyczyną tych ostatnich wydań był brak wolnych mieszkań oraz miejsc pracy dla przesiedleńców⁶¹.

Na początku 1940 r. Himmler zdecydował o rozszerzeniu osadnictwa Niemców bałtyckich na wschodnie powiaty Kraju Warty, początkowo wyłączone z tego procesu. Tym samym ważnym punktem kolonizacji stała się Łódź – największe miasto tej jednostki administracyjnej. Do końca stycznia 1940 r. sprowadzono do niej 2,2 tys. osadników niemieckich, podczas gdy w całym Kraju Warty ich liczba wyniosła 27 tys.⁶² Niewykluczone, że pewien wpływ na decyzję Himmlera mogły mieć opinie Biura Doradczego VoMi. W połowie grudnia 1939 r. delegacja jego pracowników udała się do Łodzi, gdzie na miejscu stwierdziła, że miasto oferuje możliwości znalezienia pracy w handlu i hotelarstwie. Stwierdzono wprost, że Niemcy bałtyccy będą mieć szansę przejąć pozamykane sklepy polskie i żydowskie⁶³. Zresztą już w listopadzie 1939 r., zaraz po oficjalnym przyłączeniu Łodzi do Kraju Warty, rozpoczęły się przygotowania do zorganizowania w tym mieście

⁵⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 15, Tagesbericht, 9 XI 1939 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung.

⁵⁸ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 2, Tagesbericht, 4 XI 1939 r.; k. 5, Tagesbericht, 5 XI 1939 r.; APP, Szef Zarządu Cywilnego, sygn. 16, Lage-Tätigkeitsberichte und Stadtan gelegenheiten, Stadt Posen, k. 16–33, Lagebericht, 1 XI 1939 r.

⁵⁹ AIPN, GK 69/5, k. 60, Räumung im Warthegau, 28 XI 1939 r.

⁶⁰ C. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 118–119, 127; M. Rutowska, *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003, s. 46–51.

⁶¹ AIPN, GK 69/5, k. 106–108, Umsiedlung der Polen und Juden. Zwischenplan, 20 I 1940 r.

⁶² AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 17–38, Monatsbericht der Einwandererzentralstelle für den Monat Januar 1940, Lodsche, 1 II 1940 r.

⁶³ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 93, Abteilung Handwerk. Aktennotize, k. 17, Fahrt nach Lods vom 17.12–18.12.1939. Aktennotiz, 19 XII 1939 r.

oddziału EWZ⁶⁴. Do początku marca 1940 r. liczba osiedlonych w Warthegau wzrosła do 45 tys. Döring, podając tę liczbę, informował, że proces osiedlenia „zbliza się ku końcowi”. Jednocześnie wskazywał, iż nadal transporty Niemców bałtyckich przybywały z Pomorza do obozów przejściowych w Poznaniu⁶⁵. Do maja 1940 r. liczba kolonistów nieznacznie wzrosła – do 47,6 tys. wg danych EWZ lub 51 tys. zgodnie z szacunkami Biura⁶⁶. „Akcja bałtycka” w Kraju Warty zakończyła się w maju 1940 r. 25 maja zlikwidowano poznańską placówkę Centrali, która już wcześniej, po przeniesieniu głównej siedziby EWZ do Łodzi, została przekształcona w ekspozyturę⁶⁷. Z kolei Kroeger o „zasadniczym zakończeniu akcji” informował swoich zwierzchników na początku raportu datowanego na 27 maja, podsumowującego działalność Biura Doradczego⁶⁸.

SELEKCJE RASOWE PRZESIEDLEŃCÓW

12 grudnia 1939 r., w trakcie wizyty w Poznaniu, Reichsführer SS oznajmił, że zamierza uczynić z Kraju Warty „jasnowłosą prowincję” (*eine blonde Provinz*)⁶⁹. Miały tam być osiedlane tylko osoby spełniające nazistowskie kryteria rasowe. W grudniu 1939 r. SS-Gruppenführer Günther Pancke, szef Głównego Urzędu Rasy i Osadnictwa (Rasse- und Siedlungshauptamt, RuSHA), przygotował na polecenie Himmlera wytyczne dotyczące osiedlania Niemców w Kraju Warty. Wyróżnione zostały cztery grupy kolonistów. Preferowano repatriantów ze Wschodu, w tym z państw bałtyckich, oraz z Wołynia i Galicji, a także Niemców mieszkających już wcześniej na terenach okupowanych (*Volksdeutsche*). Pozostałe dwie grupy tworzyli przybysze z Rzeszy oraz chłopci zewidencjonowani przez Stan Żywicieli Rzeszy (Reichsnährstand). Członkowie dwóch pierwszych grup mieli przejść obowiązkową weryfikację rasową, przeprowadzoną przez ekspertów z RuSHA⁷⁰. W przypadku Niemców z Łotwy i Estonii, a później także kolejnych grup przesiedleńców, weryfikacja taka była jednym z etapów „przesiewu” w EWZ. Do maja 1940 r. w oddziale Centrali w Poznaniu poddano tym badaniom 55,6 tys. przybyszów z obu wspomnianych krajów. Selekcjonerzy RuSHA, prowadzący swoje obserwacje pod

⁶⁴ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 26–27, Tagesbericht, 12 XI 1939 r.

⁶⁵ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 21–23, Sprawozdanie szefa sztabu HSSPF.

⁶⁶ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

⁶⁷ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 67, Nebenstelle Posen der Auswandererzentralstelle Nordost, 17 V 1940 r.

⁶⁸ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

⁶⁹ BArch, Rasse- und Siedlungshauptamt SS, sygn. NS 2/60, k. 16, Ausführungen des Reichsführers SS anlässlich seines Besuches in der Einwandererzentralstelle Posen, 12 XII 1939 r.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 3–6, Die Schaffung einer Ausleseordnung für die Besiedlung der neuen Reichsgauen, 20 XII 1939 r.; I. Heinemann, *Rasa, ziemia...*, s. 202–209.

pozorem zwykłych badań lekarskich, wysoko oceniali wartość rasową przybyszów z krajów bałtyckich. 72 proc. Niemców z Estonii oraz 64 proc. z Łotwy zakwalifikowano do I lub II grupy rasowej, określanej jako „przeważnie nordycka” i „dobrze nadająca się” do osiedlenia na Wschodzie. Pozostali zostali zaliczeni do III grupy, określanej jako „jeszcze nadająca się”. Odsetek „niezdatnych” do osiedlenia w Kraju Warty oraz „mieszkańców” wynosił, uśredniając dane dla Niemców z obu państw bałtyckich, 5 proc. W opinii ekspertów z RuSHA sprowadzenie Niemców bałtyckich na nowe obszary Rzeszy oznaczało „pożądany napływ krwi nordyckiej”, służącej potencjalnie jako „wał krwi” (*Blutswall*) przeciwko Słowianom⁷¹.

NIEMCY BAŁTYCCY W PROCESIE „GERMANIZACJI ZIEMI”

W przekonaniach nazistowskich ideologów jednym z głównym obszarów osadnictwa niemieckiego miała być wieś. Dotyczyło to także przesiedleńców z Łotwy i Estonii, choć procent osób o odpowiednich kwalifikacjach był wśród nich niewielki. Zgodnie ze statystykami EWZ, w rolnictwie oraz w zawodach okołorolniczych (ogrodnictwo, leśnictwo itp.) pracowało 6 tys. osób, z których co trzecia była rolnikiem⁷². Początkowo uwaga specjalistów ds. osadnictwa skierowana była na dawnych właścicieli ziemskich z historycznych Inflant. Richard Walther Darré, minister Rzeszy ds. żywienia i rolnictwa, a przy tym propagator ideologii „krwi i ziemi”, wystosował w październiku 1939 r. zaadresowany do Hitlera i Himmlera obszerny memoriał, w którym przekonywał o konieczności osiedlenia na ziemiach wcielonych do Rzeszy przede wszystkim członków niemieckobałtyckiej arystokracji ziemskiej. Byli oni, jak przekonywał, grupą najbardziej poszkodowaną przez reformy ziemskie, co skazywało ich na egzystencję niegodną niemieckiej rasy. Po przesiedleniu, jako „najzdrowszy trzon niemieckości”, mieli otrzymać ziemię i gospodarstwa, które zapewniłyby im lepsze warunki życia. Tam mogliby pielęgnować „duchowe” przywiązanie do ziemi⁷³. Hitler zgodził się z tymi argumentami⁷⁴. Bardziej wstrzemięźliwy był Himmler, który do pisma ministra ustosunkował się pod koniec grudnia 1939 r., już po zakończeniu przesiedlania Niemców z Łotwy i Estonii. Reichsführer SS zastrzegł, że na nowych terenach nie będą tworzone latyfundia. Jako wynagrodzenie za przetrwanie czasu próby „głupich i destruktywnych” reform własności rolnej Niemcom zamierzano przekazać gospodarstwa o areale od

⁷¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 137–171, Pisma R.W. Darré do Kancelarii Rzeszy i Reichsführera SS, 16 X 1939 r.

⁷⁴ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 173, Odpowiedź z Kancelarii Rzeszy, 23 X 1939 r.

300 do 2 tys. mórg, czyli do 500 ha⁷⁵. Zakładano, że rolnicy z dwu krajów bałtyckich będą osiedlani przede wszystkim w powiatach zachodnich, z możliwością rozszerzenia obszaru kolonizacji na wschód⁷⁶. Kierunki akcji osadniczej na wsi były omawiane w Berlinie na początku grudnia 1939 r. na wspólnej konferencji planistów osadniczych, wśród których znaleźli się Werner Willikens, sekretarz stanu w Ministerstwie Rzeszy ds. Wyżywienia i Rolnictwa, SS-Oberführer Konrad Meyer z RKFDV, jeden z czołowych nazistowskich ekspertów ds. polityki osiedleń i planowania, a także Erik von Sivers z Placówki Doradczej VoMi. Postulowano, aby osadnikom przysługiwały majątki rolne równe lub większe od tych, które zostawili w krajach pochodzenia, tj. od 15 do 30 ha. Uczestnicy obrad podkreślali także, że ziemię powinni otrzymywać wyłącznie Niemcy uznani za „zdatnych” rasowo⁷⁷. Opierając się na pochodzących z 1942 r. danych Urzędu Ziemskiego SS (SS-Bodenamt), który zajmował się ewidencją gruntów i gospodarstw dla potrzeb polityki osadniczej, stwierdzić można, że Niemcy bałtyccy zostali osiedleni praktycznie we wszystkich powiatach Kraju Warty. Najwięcej ziemi otrzymali w powiatach mogileńskim (13,2 tys. ha), gnieźnieńskim (12,8 tys. ha) oraz inowrocławskim (8,9 tys. ha). W rejencji łódzkiej skierowani zostali przede wszystkim do powiatów kutnowskiego (5,4 tys. ha) i sieradzkiego (4,6 tys. ha). Łącznie przekazano im 2,5 tys. majątków rolnych o powierzchni 147 tys. ha. Stanowiło to blisko jedną czwartą areału rolnego rozdysponowanego wśród niemieckich przesiedleńców do początku 1942 r. Przybysze z Łotwy i Estonii byli także uprzywilejowani pod względem wielkości gospodarstw, ponieważ przydzielono im 267 dużych majątków ziemskich, podczas gdy w przypadku pozostałych grup kolonistów przeważały gospodarstwa o relatywnie niewielkiej powierzchni⁷⁸.

Głównym miejscem osiedlenia Niemców bałtyckich pozostały jednak miasta⁷⁹. Do Poznania skierowano ich 29 tys., do Łodzi 8,5 tys., do Kalisza 2 tys., a do Inowrocławia 1,2 tys. Dużym miejscem ich koncentracji był także Włocławek i powiat włocławski

⁷⁵ *Ibidem*, k. 176–185, Pismo H. Himmlera do ministra rolnictwa, 29 XII 1939 r. i odpis pisma do Kancelarii Rzeszy. Dokument dostępny też: AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 4–5. To samo stanowisko reprezentował szef Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu SS-Standartenführer M. Hammer, zob. APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, An den SS-Standartenführer E. Kroeger. Berichte und Aktenvermerke, k. 19, Aktenvermerk, 6 XII 1939 r.

⁷⁶ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 11–12, Tagesbericht, 27 XI 1939 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 2–3, Raport Biura Doradczego VoMi, 23 XI 1939 r.

⁷⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 38–39, Tagesbericht, 10 XII 1939 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 27–29, Zusammenfassendes Ergebnis einer Besprechung von Staatssekretär Willikens mit von Sivers und Prof. Konrad Meyer am 9. Dezember 1939 in Berlin, 11 XII 1939 r.

⁷⁸ BArch, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, sygn. R 49/1155, k. 82–88, Jahresabschlussberechtigung, 6 II 1942 r.; L. Bosse, *Vom Baltikum...*, s. 326–327; C. Łuczak, „Kraj Warty”..., s. 73; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 787–789.

⁷⁹ J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja...*, s. 347–348; H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 147–148.

(1,3 tys. osadników)⁸⁰. W rejencji łódzkiej rozmiar akcji bałtyckiej był stosunkowo niewielki, mimo relatywnej dostępności mieszkań w samej Łodzi, po deportacjach Polaków oraz przesiedleniu Żydów do getta. Problemem był brak odpowiednich miejsc pracy, a ponadto stolicę Kraju Warty cechowały lepsze warunki bytowe⁸¹. Poznań, który zaczął przypominać postronnym obserwatorom typowe „miasto bałtyckie”, był dla samych Niemców z Łotwy i Estonii wyczekiwany miejscem osiedlenia, co można wywnioskować m.in. z obszernej korespondencji adresowanej do Biura Doradczego VoMi⁸². Większość kolonistów znalazła zatrudnienie w miastach Kraju Warty do połowy 1940 r. Względnie często zostawali powiernikami przedsiębiorstw zagrabionych Polakom. Według statystyk Urzędu Powierniczego w Poznaniu (Treuhandstelle Posen), który administrował procedurą konfiskat prywatnego majątku Polaków i przekazywania go w zarząd komisaryczny, w czerwcu 1940 r. Niemcy bałtyccy stanowili prawie połowę całkowitej liczby powierników. W całym Kraju Warty było ich 1107 na 2372 członków tej grupy zawodowej (kolejni byli volksdeutsche – 655 osób oraz Niemcy z Rzeszy – 596)⁸³. Znaczący był ich udział w zarządzie komisarycznym placówek handlowo-usługowych i warsztatów rzemieślniczych – do połowy 1940 r. ok. 70 proc. z nich znalazło się w rękach imigrantów z Łotwy i Estonii. W przypadku zakładów przemysłowych, 45 proc. całkowitej liczby niemieckich powierników pochodziło z krajów bałtyckich. Szczegółowo obrazuje to tabela 1:

Tabela 1. Liczba niemieckobałtyckich powierników w Kraju Warty. Stan na 30 czerwca 1940 r.

	Ogólna liczba przedsiębiorstw skonfiskowanych przez Urząd Powierniczy	z tego przekazanych Niemcom bałtyckim
Zakłady przemysłowe	369	169
Placówki handlowo-usługowe	479	322
Warsztaty rzemieślnicze	425	301

Źródło: APP, Urząd Powierniczy w Poznaniu, sygn. 1126, k. 37–38, Übersicht über die von der Treuhandstelle Posen eingesetzten kommissarischen Verwalter und die von ihnen verwalteten Betriebe.

Nadmienić należy, że Niemcy bałtyccy zostawali powiernikami dzięki pośrednictwu Biura Doradczego VoMi. Na przykład w przypadku przedsiębiorstw przemysłowych,

⁸⁰ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia...*, s. 163–164.

⁸¹ J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja...*, s. 345; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 773–777.

⁸² APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 92; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/288, k.14–21, Der Einsatz der Balten.

⁸³ APP, Urząd Powierniczy w Poznaniu, sygn. 1126, k. 40, Verteilung der kommissarischen Betreibe auf Volksdeutsche, Baltendeutsche, Reichsdeutsche usw., 30 VI 1940 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 22, k. 2–51, Protokoll aus der Arbeitstagung betr. „Endgültige Einweisung der baltendeutschen Umsiedler in gewerblichen Betrieben”, 21 V 1940 r.; L. Bosse, *Vom Baltikum...*, s. 330.

z tej grupy pochodziło 203 zarządców, a w przypadku aptek – 110⁸⁴. W kolejnych latach przybysze z Łotwy i Estonii znacząco zwiększyli swój stan posiadania w Kraju Warty. Do maja 1943 r. w ich zarządzie komisarycznym znajdowało się 3275 zakładów przemysłowych, 12 208 przedsiębiorstw handlowych oraz 8599 warsztatów rzemieślniczych⁸⁵.

Osiedlanie członków omawianej społeczności w mniejszych miastach oraz na wsi było niemałym wyzwaniem dla władz okupacyjnych. Częściowo wynikało ono z niechęci landratów przed przyjmowaniem osadników. Niemieccy starostowie skarżyli się przede wszystkim na brak wolnych mieszkań i uzależniali przyjmowanie kolonistów od tempa usuwania ludności polskiej. Na przykład landrat Żnina postulował, by najpierw rozwiązać „kwestię wysiedleń” (*Evakuierungsfrage*)⁸⁶. Jego odpowiednik z Krotoszyna informował, że dzięki deportacji tysiąca Polaków w grudniu 1939 r. zyskał mieszkania dla Niemców⁸⁷. Natomiast landrat z Leszna odesłał z powrotem do Poznania 400 Niemców, dla których zabrakło w mieście mieszkań⁸⁸. W mniejszych miejscowościach brakowało także zakładów, które przybysze z krajów bałtyckich mogliby objąć w powiernictwo. Skonfiskowany majątek w pierwszej kolejności przejmowali ich rodacy z Rzeszy lub Niemcy miejscowi. Podobnie było z gospodarstwami rolnymi⁸⁹. Narastającym problemom zaradzić miało Biuro Doradcze VoMi, przy którym pod koniec listopada 1939 r. powstał wydział ds. prowincji⁹⁰. Większe znaczenie dla przyspieszania akcji osiedleńczej poza głównymi miastami miał jednak Urząd ds. Osiedlania Niemców bałtyckich, funkcjonujący przy Sztabie Głównym Dowódcy SS i Policji w Poznaniu. Pod koniec 1939 r. jego pracownicy przeprowadzili liczne inspekcje w różnych powiatach. Na przykład 1 grudnia 1939 r. wizytowali Kalisz, ponieważ już wcześniej zaczęły napływać do nich informacje o złej sytuacji mieszkaniowej w tym mieście. 960 Niemców bałtyckich, którzy tego dnia przyjechali do niego, trzeba było zakwaterować w tymczasowych obozach. W ocenie komisji w Kaliszu brakowało mieszkań, a te już dostępne były „zapluskwione i zawzone”. Zaznaczono ponadto, że miejscowe władze nie radziły sobie z wysiedleniami Polaków i Żydów. Problemom miało sprostać specjalne biuro ustanowione przy burmistrzu⁹¹. Döring usprawnił komunikację z landratami. Nie zawsze bowiem byli oni poinformo-

⁸⁴ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 100–108, Bericht über den Einsatz baltendeutscher Apotheker, 12 IV 1940 r.; sygn. 89, Volksdeutsche Einwanderer-Beratungsstelle, k. 17–18, Eingesetzte Treuhänder. Aktennotiz, 12 I 1940 r.

⁸⁵ H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 147–149.

⁸⁶ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 15–16, Tagesbericht, 28 XI 1939 r.

⁸⁷ *Ibidem*, k. 30–31, Tagesbericht, 7 XII 1939 r.

⁸⁸ *Ibidem*, k. 17–18, Tagesbericht, 29 XI 1939 r.

⁸⁹ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 23, Aktenvermerk, 9 XII 1939 r.; k. 56, Aktenvermerk, 21 XII 1939 r.; sygn. 93, k. 5–7, Bericht an den SS-Standartenführer Kroeger, 25 XI 1939 r., k. 13, Einsatz von Verkaufsgeschäften, 2 XII 1939 r.

⁹⁰ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 58–60, Tätigkeit der Abteilung „Provinz”, 23 XII 1939 r.

⁹¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 20–21, Tagesbericht, 1 XII 1939 r.

wani o kierowaniu do ich powiatów transportów z przesiedleńcami, ignorowano także ich prośby dotyczące przysyłania osób o wskazanych kwalifikacjach zawodowych. Szef Urzędu ds. Osiedlania Niemców bałtyckich podjął się tych działań, ponieważ w obliczu „zatykania się” (*Verstopfung*) tymczasowych obozów w Poznaniu należało przyspieszyć przydzielanie mieszkań kolonistom w tym mieście, a także wysyłanie ich na prowincję. W marcu 1940 r. informował prezydentów rejencji, że „akcja bałtycka” musi zakończyć się jak najszybciej, ponieważ do Kraju Warty przybywały już tysiące Niemców w ramach „akcji galicyjskiej” i „akcji wołyńskiej”⁹².

Gwoli uzupełnienia należy dodać, że w 1941 r. podjęto się sprowadzenia do Rzeszy także Niemców z Litwy (*Litauendeutsche*). Do końca marca tego roku przetransportowano do różnych obozów przejściowych ok. 50 tys. z nich, z czego ponad 23 tys. umieszczono w obozach VoMi w Łodzi. Akcja ta skończyła się pełnym niepowodzeniem. Jedynie w prowincji Prusy Wschodnie, przede wszystkim w rejencji ciechanowskiej, udało się osiedlić 3,8 tys. członków tej społeczności. W związku z tym Himmler podjął decyzję o odesłaniu ich do kraju pochodzenia. Ogółem, wg statystyk sztabu RKFdV, przesiedlono z powrotem co najmniej 27 tys. osób⁹³.

PODSUMOWANIE

Przesiedlenie ponad 60 tys. Niemców z Łotwy i Estonii było pierwszą wielką akcją sprowadzania osób tej narodowości na ziemie wcielone do III Rzeszy. Zakładano, że przybysze będą osiedlani w Okręgach Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie oraz Kraj Warty. W tym drugim od listopada 1939 r. do maja 1940 osiedlono ponad 80 proc. (50 tys.) z nich. Aby zapewnić kolonistom mieszkania i miejsca pracy, w tym samym czasie deportowano 120 tys. Polaków z tego obszaru do Generalnego Gubernatorstwa, przesiedlano także Żydów do gett. Należące do nich mieszkania i zakłady pracy były zajmowane przez Niemców, którzy stawali się powiernikami, a w dalszej perspektywie nowymi właścicielami zagrabionego mienia. Te gwałtowne zmiany struktury narodowościowej i własnościowej miały na celu zniemczenie całego okręgu. Ważnym elementem programu „germanizacji ziemi” była polityka rasowa – wszyscy koloniści musieli mieć pożądaną cechy fizyczne. Podczas przesiedleń Niemców bałtyckich Himmler po raz pierwszy na tak znaczną skalę zastosował badania w tej dziedzinie, przeprowadzane przez RuSHA. To wzajemne przenikanie się rasistowskiej ideologii oraz wymogów praktycznych, wynikających z prowadzenia przesiedleń, występowało także w trakcie

⁹² AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 21–23, Sprawozdanie szefa sztabu HSSPF.

⁹³ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 928–943; R. Meindl, *Gauleiter Prus Wschodnich. Erich Koch – biografia polityczna*, Poznań–Olsztyn 2022, s. 203–206.

kolejnych akcji kolonizacyjnych. Polityczna i instytucjonalna inicjatywa w tym zakresie należała do Himmlera, który jako komisarz Rzeszy ds. umacniania niemczyzny otrzymał od Hitlera bardzo szerokie prerogatywy, dotyczące „uporządkowania przestrzeni życiowej”. Głównymi narzędziami realizacji polityki osadniczej stały się VoMi oraz EWZ, podlegające Reichsführerowi SS. Znaczenie Himmlera podkreślali także wyżsi dowódcy SS i Policji, występujący w roli jego pełnomocników. Pod ich kontrolą znajdował się regionalny aparat administracyjny, odpowiedzialny za wysiedlenia dotychczasowych mieszkańców i sprowadzanie nowych. Himmler i jego instytucje mieli decydującą pozycję w Kraju Warty, a ich bezkonfliktowa współpraca z Greiserem, bardzo przychylnym przyjmowaniu osadników, spowodowała, że okręg ten stał się głównym celem kolejnych fal imigrantów oraz poligonem doświadczalnym polityki wysiedleńczo-kolonizacyjnej III Rzeszy.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Federalne w Berlinie (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde)

NS 2, Rasse- und Siedlungshauptamt SS,
R 43 II, Reichskanzlei,
R 49, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums,
R 69, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

GK 62, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty (Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland),
GK 69, Centrala Przesiedleńcza w Łodzi (Umwandererzentralstelle Litzmannstadt).

Archiwum Państwowe w Poznaniu

298, Szef Zarządu Cywilnego (Chef der Zivilverwaltung),
759, Urząd Powierniczy w Poznaniu (Treuhandstelle Posen),
800, Biuro ds. Przesiedlenia Niemców. Oddział w Poznaniu (Volksdeutsche Mittelstelle Posen).

Instytut Zachodni w Poznaniu

Dok. I, Zbiór dokumentów niemieckich.

Dokumenty drukowane

Mowa Wodza i Kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera wygłoszona w Reichstagu dnia 6 października 1939 r. [b.m.w. 1939].

Prasa

„Rigasche Rundschau” 1939.

OPRACOWANIA

- Bosse L., *Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland* [w:] *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, red. M. Garleff, Köln 2008.
- Berendt G., *Ludność Gdyni 1939–1945 – znaki zapytania*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 4.
- Haar I., *Wysiedlenia jako instrument totalitarnej polityki ludnościowej w Europie XX wieku* [w:] *Wysiedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku*, red. J. Wołoszyn, Lublin 2015.
- Heinemann I., *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy w Europie*, Gdańsk 2014.
- Łossowski P., *Przesiedlenia Niemców z państw bałtyckich w 1939/1941 roku* [w:] P. Łossowski, B. Makauskas, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005.
- Łuczak C., „Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej, Poznań 1972.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970.
- Marczewski J., *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979.
- Meindl R., *Gauleiter Prus Wschodnich. Erich Koch – biografia polityczna*, Poznań–Olsztyn 2022.
- Rutowska M., *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003.
- Sobczak J., *Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań 1966.
- Stiller A., *Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945*, Göttingen 2022.
- Strippel A., *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas. Rassenpolitisches Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945*, Paderborn 2011.
- Topij A., *Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii 1918–1939/41*, Bydgoszcz 1998.
- Zimniak H., *Wartheland – kraj niespełnionych nadziei. Niemcy bałtyccy w „Kraju Warty” w okresie II wojny światowej*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 2002, t. VIII/IX.

BOGUMIŁ RUDAWSKI – doktor, historyk, pracownik naukowy Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Zajmuje się tematyką okupacji niemieckiej w Polsce, ze szczególnym uwzględ-

nieniem struktur administracyjnych, polityki ludnościowej i gospodarczej w Kraju Warty. Autor takich opracowań, jak: *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu* (2018) oraz *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 1939–1945. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, „Documenta Occupationis”, t. XVIII (2022).

BOGUMIŁ RUDAWSKI – PhD, historian, researcher at the Institute for Western Affairs in Poznań. He researches the German occupation of Poland, with particular emphasis on administrative structures, population and economic policy in the Wartheland. Author of such studies as: *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu* [Property Theft in the Wartheland 1939–1945. Activities of the Trust Office in Poznań] (2018) oraz *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 1939–1945. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów* [The Higher Land Court in Poznań 1939–1945. An Outline of Activities and Selected Documents], “Documenta Occupationis”, vol. XVIII (2022).

ALICJA GONTAREK

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Lublinie

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

ORCID: 0000-0003-1556-1954

POLSKIE PIŚMIENNICTWO NA TEMAT POMOCY ZBROJNEJ UDZIELONEJ GETTU WARSZAWSKIEMU PRZEZ ARMİĘ KRAJOWĄ – AKCJA „GETTO” (KWIECIEŃ–MAJ 1943 R.)

POLISH PUBLICATIONS ON THE ARMED ASSISTANCE GIVEN
TO THE WARSAW GHETTO BY THE HOME ARMY –
ACTION “GHETTO” (APRIL–MAY 1943)

Streszczenie: Artykuł zawiera przedstawienie stanu badań na temat kilku akcji zbrojnych przeprowadzonych przez Armię Krajową w kwietniu i maju 1943 r., podczas powstania w getcie warszawskim (akcja „Getto”). Wydarzenia te, mające charakter epizodyczny, były jedynym przypadkiem zbrojnego wystąpienia reprezentantów społeczeństwa większościowego (chrześcijańskiego) w celu pomocy Żydom w Europie podczas okupacji niemieckiej. Dlatego są istotnym punktem odniesienia dla badań nad relacjami polsko-żydowskimi okresu II wojny światowej. Z uwagi na uwarunkowania polityczne i cenzurę w PRL, do lat sześćdziesiątych powstawało pseudonaukowe piśmiennictwo, mające na celu najpierw eliminację AK z horyzontu badawczego, a następnie dyskredytację tej największej konspiracyjnej formacji zbrojnej w okupowanej Polsce przy użyciu różnego rodzaju środków manipulacji i wątpliwych czy wprost fałszywych dokumentów. Ożywiona debata historyczna w tym przedmiocie rozpoczęła się dopiero w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. W rezultacie udało się nakreślić ogólny obraz akcji zbrojnych przy murach getta, tj. przedstawić, ile ich było, jaki miały charakter i zakres oraz jakie było ich realne znaczenie militarne i symboliczne, a także osadzić te wydarzenia w kontekście uwarunkowań okupacyjnych i strategii walki AK z niemieckim okupantem. Natomiast nie zwracano uwagi na liczne nieścisłości i sprzeczności faktograficzne, dotyczące przede wszystkim uczestników omawianych walk. Kwestia ta wymaga uporządkowania i skonfrontowania – w miarę możliwości – z dokumentacją aktową z epoki.

Słowa kluczowe: akcja „Getto”, Armia Krajowa, okupacja niemiecka, pomoc Żydom, powstanie w getcie warszawskim

Abstract: This article presents the state of research on several armed actions carried out by the Home Army in April and May 1943 during the Warsaw Ghetto Uprising (Action "Ghetto"). These events were episodic but they remained the only case in Europe under the German occupation of armed action taken by those from the major social group (Christians) in order to aid the Jews. Therefore they constitute an important point of reference for research into Polish-Jewish relations during World War II. Due to political conditions and censorship in Communist Poland, up to the 1960s pseudo-research efforts were directed first at eliminating the Home Army from the research horizon and then at discrediting this largest underground armed formation in occupied Poland with the use of various means of manipulation and questionable or outright false documents. A lively historical debate on this subject began only in the 1970s and 1980s. As a result it has been possible to draw a general picture of the armed actions at the ghetto walls, i.e. to show how many of those actions were executed, what their character and scope was and what their real military and symbolic meaning was, setting these issues in the context of both the conditions of the occupation and the strategy of the Home Army's resistance against the German occupant. Moreover, no attention has been paid so far to numerous factual inaccuracies and contradictions in regard mainly to the participants of fighting at the ghetto walls. This issue needs to be clarified and confronted as far as possible with the documentary records of the period.

Keywords: aid to Jews, German occupation, Action "Ghetto", Home Army, Warsaw Ghetto Uprising

W historiografii istnieją się dwie znaczące prace, których celem była analiza polskiego piśmiennictwa na temat wspierania ludności żydowskiej przez Polaków w czasie II wojny światowej¹. Jednak w żadnej z nich nie omówiono szerzej stanu badań nad pomocą zbrojną, udzieloną przez Armię Krajową (AK) w czasie powstania w getcie warszawskim w 1943 r. Tymczasem literatura przedmiotu na ten temat jest dość liczna, a problematyka w niej podejmowana ma duże znaczenie dla obrazu relacji polsko-żydowskich podczas okupacji. Dotyczy to zwłaszcza strony polskiej, która stanęła przed dylematem, jak zorganizować pomoc w obliczu Zagłady i pierwszego powstania zbrojnego w okupowanej przez Niemców Europie.

Na wspomnianą pomoc składało się kilka akcji sabotażowo-dywersyjnych i nękających, przeprowadzonych w kwietniu i maju 1943 r. przez dowództwo Komendy Głównej

¹ D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 17–80; *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.

(KG) AK i żołnierzy Okręgu Warszawskiego (OW) tej organizacji przy murach dzielnicy żydowskiej w Warszawie oraz w jej najbliższych okolicach. W historiografii noszą one nazwę akcja „Getto”². Zaprezentowana poniżej analiza obejmuje sposoby przedstawiania w literaturze przygotowań do walk, ich przebiegu, efektów oraz oceny tego rodzaju działań zbrojnych. Pod uwagę wzięto wszystkie prace naukowe i znaczące popularno-naukowe, głównie o charakterze historycznym³, napisane przez autorów narodowości polskiej i żydowskiej w języku polskim, w kraju lub na emigracji, w latach 1944–2023. Cezury te nie wymagają szerszego omówienia – uwzględniono znaczące piśmiennictwo powstałe od czasu, gdy część terytorium Polski była już wolna od okupanta niemieckiego, do współczesności. Dorobek badaczy zagranicznych, piszących w językach innych niż polski, być może zasługuje na odrębne opracowanie, choć – co warto podkreślić – problematyce tej poświęcili oni bardzo mało miejsca w swoich pracach.

DOROBK PIERWSZYCH LAT POWOJENNYCH I OKRESU STALINOWSKIEGO

Pierwszą pracą na interesujący nas temat jest broszurka Bernarda Marka, poświęcona powstaniu w getcie warszawskim, opublikowana w 1944 r. w Moskwie w serii biblioteczki Związku Patriotów Polskich⁴. Już same okoliczności wydania sytuują ją w kręgu literatury prokremlowskiej, której celem było m.in. budowanie nieprawdziwej narracji o przeszłości Polski, w tym o żydowskiej konspiracji i jej kontaktach z polskimi organizacjami niepodległościowymi⁵. Autor zbudował obraz enigmatycznego „podziemne-

² Odrębną kwestią są walki Polaków w samym getcie, które zostały zakwestionowane. Zob. szerzej D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2012; por. T. Bór-Komorowski, *Armia Podziemna*, Londyn 1950, s. 112; *idem*, *Armia Podziemna*, wyd. 2, Warszawa 2009, s. 127–128.

³ W okresie PRL poza oficjalnym obiegiem wydawniczym pojawiały się opracowania i druki podziemne, dotyczące Zagłady i relacji polsko-żydowskich. Niestety, z wyjątkiem prac T. Strzembosza (*Refleksje o Polsce i podziemiu*, Lublin 1987), W. Bartoszewskiego (*Los Żydów Warszawy 1939–1943*, Kraków 1985) oraz A. Alberta [W. Roszkowskiego] (*Najnowsza historia Polski 1918–1980*, [Warszawa] 1983), nie znalazły się wśród nich takie, które poruszałyby sprawę akcji „Getto”. Te, w których ten wątek się pojawia, powtarzają treści zamieszczone przez wspomnianych autorów w oficjalnych wydawnictwach. M. Grądzka-Rejak i J. Olszek – autorzy publikacji, w której prześledzili piśmiennictwo drugiego obiegu na temat Zagłady i relacji polsko-żydowskich podczas II wojny światowej – stwierdzili, że „nie było wówczas możliwości prowadzenia bardziej systematycznych badań”, *idem*, *Holokaust, pamięć, powielacz. Zagłada Żydów i okupacyjne stosunki polsko-żydowskie w publikacjach drugiego obiegu w PRL*, Warszawa 2020, s. 254.

⁴ B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, Moskwa 1944.

⁵ Na temat Marka i jego prac w okresie stalinowskim oraz w kolejnych latach zob.: W. Pełczyńska, *Bernard Mark o ghetcie warszawskim*, „Polemiki” 1964, z. 2, s. 34–62; J. Nalewajko-Kulikow, *Trzy kolory: szary. Szkic do portretu Bernarda Marka*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 263–284; S. Stach, „Duch

go ruchu polskiego”, „Polski Podziemnej”, „walczącej Polski Podziemnej” i „bojowych organizacji Polski Podziemnej”, dzieląc ich członków na dwie grupy – popierających dostawę broni dla Żydów w getcie warszawskim i „emisariuszy z Londynu”, blokujących pomoc⁶. Wobec tych ostatnich, posługując się stalinowską nowomową, Mark sformułował „tragiczny akt oskarżenia”, twierdząc, że „przez dłuższy czas [...] odmawiali kierownictwu ghetta pomocy w dostarczeniu broni” z dwóch powodów: racji politycznych (taktyki wyczekiwania i niedopuszczania do wystąpień zbrojnych) oraz niechęci do Żydów⁷. Z pracy nie wynika, czy bojownicy żydowscy ostatecznie otrzymali pomoc zbrojną od konspiracji polskiej, czy też nie. Ważniejsze od szczegółowych ustaleń było dla autora budowanie mitu bohaterskiej polsko-żydowskiej walki w getcie. Stronę polską reprezentowały w niej wyłącznie „elementy postępowe” społeczeństwa, komuniści oraz więźniowie Pawiaka. Skądinąd w omawianej publikacji nie padła ani razu nazwa AK, co służyło eliminacji tej formacji z horyzontu historiografii stołecznej dzielnicy żydowskiej. Jak napisał Mark, powstanie w getcie warszawskim było bojem „o Polskę, o tę wspólną Ojczyznę, która – mimo wszelkie krzywdy – była przez stulecia matką, karmicielką i domem polskiego żydostwa. Sztandar biało-czerwony łopotał nad głowami powstańców”⁸.

W 1946 r. inny historyk, Józef Kermisz, wydając publikację o powstaniu w getcie warszawskim, kontynuował narrację swego poprzednika. W napisanej przez siebie broszurze ustalił, tym razem nie unikając stosowania nazw takich jak AK czy Delegatura Rządu na Kraj, że obie struktury „nie zareagowały ani jednym strzałem”⁹. Warto podkreślić, że w czasie, gdy powstało powyższe opracowanie, cenzura nie miała jeszcze wymiaru totalnego i dopuszczano w prasie głosy krytyczne, wychodzące z kręgów

czasu wycisnął jednak na tej pracy swe piętno”. *Historia Zagłady w badaniach Żydowskiego Instytutu Historycznego w okresie stalinowskim*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2017, nr 13, s. 138–159.

⁶ B. Mark, *Powstanie w getcie...*, s. 25, 29, 33–34. Szerzej o ówczesnym dychotomicznym przekazie propagandowym zob. A. Grabski, *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2002, s. 21; D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 18.

⁷ *Ibidem*, s. 33.

⁸ *Ibidem*, s. 59, 62.

⁹ J. Kermisz, *Powstanie w getcie warszawskim (19 kwietnia – 16 maja 1943)*, Łódź 1946, s. 53–54. Rozwinięcie tej myśli odnajdziemy w tekście Adolfa Bermana, m.in. sekretarza Rady Pomocy Żydom Żegota, zamieszczonym w opublikowanym tuż po wojnie propagandowym zbiorze dokumentów na temat powstania 1943 r.: „[...] Realna pomoc dla walczącego ghetta szła nie od polskich czynników reakcyjnych, które ograniczały się w czasie powstania do pięknych słów i do dobrych rad dla powstańców, jednocześnie zaś starały się wszelkimi sposobami skurczyć powstanie w czasie i przestrzeni, aby, broń Boże, nie przeniosło się na polski teren, aby nie porwało polskich mas do walki z okupantem”. *Powstanie w ghetcie warszawskim 1943. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1945, s. 45 (brak autora i redaktora). Wspomnijmy, że Libionka w swojej wnikliwej pracy o polskim piśmiennictwie pomocowym niezgodnie ze stanem faktycznym stwierdził, że Kermisz „odnotował różne formy pomocy AK dla Żydów (w tym przekazywanie broni)”. D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 22.

byłych powstańców z Żydowskiej Organizacji Bojowej, a dotyczące narracji budowanej przez obu historyków¹⁰.

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w., w okresie stalinizmu, obaj wspomniani badacze wracali do tematu powstania w getcie warszawskim, analizując powojenne zeznania i relacje Jürgena Stroopa, dowódcy sił niemieckich, które tłumili ten zryw. Przy okazji pojawił się również, choć marginalnie, wątek polskiej pomocy zbrojnej. Pierwszy ukazał się artykuł Kermisza¹¹, napisany na podstawie prywatnych rozmów autora z nazistowskim dowódcą. Wynika z nich, że Strop dostrzegł polskie akcje zbrojne przy getcie tylko dwukrotnie, przy czym nie potrafił podać ani ich dat, ani miejsc, precyzując jedynie, że atakowano z budynków sąsiadujących z dzielnicą żydowską¹².

O ile powyższy artykuł jest pomocny przy próbie odpowiedzi na pytanie, czy akcje polskiego podziemia pod murami getta były dla Niemców istotne, czy nie, o tyle kolejne prace Marka, będące analizą oficjalnych zeznań Stroopa, nie wniosły do tej sprawy żadnych nowych wiadomości¹³. Badacz podtrzymał oskarżycielski ton wobec AK, przedstawiając ją, a także Delegaturę Rządu na Kraj, jako instytucje niezainteresowane wspieraniem walki Żydów. „Wzbogacił” też obraz konspiracji akowskiej o akty współpracy niektórych jej żołnierzy z Gestapo¹⁴. Abstrahując od treści propagandowych, artykuł miał jednak duże znaczenie w zakresie metanarracyjnym, ponieważ przywrócono w nim właściwe proporcje odnośnie do zaangażowania strony polskiej w walki w getcie. Skala jej zaan-

¹⁰ Jeden z nich pojawił się w jednodniówce „Nasze Słowo”, którą w trzecią rocznicę wybuchu powstania w getcie przygotowała Socjalistyczna Partia Robotnicza „Poalej Syjon” i Frahhajt-Hechaluc Hacair. Główny wpływ na treści w niej zawarte miał Icchak Cukierman. W 1946 r. na jej łamach oceniono dotychczasowe piśarstwo na temat powstania krytycznie: „To, co o powstaniu dotychczas napisano, to raczej luźne fragmenty, uwagi na marginesie i to niejednokrotnie odbiegające od »rzeczywistej rzeczywistości«. Broszury, które ukazały się w języku polskim, nie dają czytelnikowi politycznej historii powstania, nie odsłaniają przed nim całej mechaniki Żydowskiej Organizacji Bojowej i układu politycznego wewnątrz niej, nie starają się wyodrębnić rzeczywistych motywów powstania, mało wreszcie zajmują się samymi przywódcami ŻOB-u i powstania kwietniowego”. F. Hercberg, *Dlaczego właśnie oni...*, „Nasze Słowo”, numer: *W 3-cią rocznicę powstania w ghetcie warszawskim*, Łódź 1946, s. 4.

¹¹ W szkicu na temat Kermisza i jego piśarstwa historycznego podano informację, że mógł poszczycić się wielkim dorobkiem w powojennej Polsce, jakim był wkład w założenie czasopisma „Bleter far Geszichte”, w którym pojawiło się kilka napisanych przez niego doniosłych artykułów. Szkoda, że nie podano jakich. Na pewno zaliczyć do nich należy publikację jego rozmów ze Stroopem. D. Silberklang, *Józef Kermisz (1907–2005) – twórca badań Szoa*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10, s. 311.

¹² J. Kermisz, *Stroop tszuwes off an anketę*, „Bleter far Geszichte” 1948, nr 1 (3–4), s. 180. Interesująca jest także opinia Stroopa na temat różnych źródeł pochodzenia broni w getcie, którą dysponowała żydowska konspiracja. Zob. J. Kermisz, *Stenogrames fun geszprechn mit Stroop*, „Bleter far Geszichte” 1950, nr 1–2, s. 176–177.

¹³ B. Mark, *Der proces fun Jurgen Stroop un Franc Konrad: Vos hot er gegebn der forszung fun der geto-offsztand-geszichte*, „Bleter far Geszichte” 1951, nr 3, s. 3–42.

¹⁴ *Ibidem*, s. 13, 23. Ze względu na powyższe nie można zgodzić się ze stwierdzeniem Gabriela N. Findera, że w okresie stalinowskim Mark przemilczał istnienie AK. Zob. szerzej G.N. Finder, *Bernard Mark, powstanie w getcie warszawskim i proces Jürgena Stroopa*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2017, nr 13, s. 199 i n.

gażowania okazała się mniejsza, niż wcześniej pisano, a działania miały inny charakter. Według nowej wersji historii komuniści brali udział przede wszystkim w starciach przy murach w duchu idei pomocniczości, w tym w postaci zbrojnej demonstracji (bawafnte manifestacje), a nie walczyli w środku getta¹⁵. Teza ta, jak też użyty termin, po późniejszym włączeniu w krąg „polskiego podziemia” także AK, zasadniczo obowiązują do dziś, mimo wcale niemałej liczby powojennych relacji, zakwestionowanych przez historyków, w których walki Polaków wewnątrz getta zostały dokładnie przedstawione przez domniemych świadków historii¹⁶.

Wraz z pojawieniem się w 1953 r. monografii Marka o powstaniu, a następnie ukazywaniem się kolejnych jej wydań, postępowała dyskredytacja AK, obrastając w różnego rodzaju „rewelacje”. Odnajdziemy je w rozdziale *Braterstwo broni*, poświęconym pomocy zbrojnej Gwardii Ludowej (GL) i Polskiej Partii Robotniczej (PPR) dla getta. Na przykład: „Jeden z łączników ŻOB-u dotarł do przedstawiciela AK »grenadiera Karola« [*sic!*] (»majora Janiszewskiego«¹⁷), który nie tylko nie chciał przyrzec żadnej pomocy, lecz wręcz ostrzegł, iż jeżeli ŻOB wywoła powstanie, AK wystąpi przeciwko Żydom. »Grenadier Karol« posługiwał się podczas rozmowy osławionymi zwrotami »żydokomuna« itp.” Wspomnijmy, że wspomniany oficer został przedstawiony jako agent Gestapo, który „został sprzątnięty przez patriotów w 1944 r.”¹⁸ Poza tym kierownictwo AK miało wystosować „ostrzeżenie przeciwko powstaniu”¹⁹. Pewną nowością w omawianej pracy było

¹⁵ B. Mark, *Der proces...*, s. 38–40.

¹⁶ Zob. przypis 2. Abstrahując od nieprawdziwych relacji o udziale Polaków w walkach w getcie, należy podkreślić, że SS-Gruppenführer Jürgen Stroop w raporcie z akcji likwidacyjnej wielokrotnie używał sformułowania „Żydzi i bandyci”, podkreślając tym samym, że obok osób narodowości żydowskiej na obszarze getta z bronią w ręku opór stawiali Polacy. J. Stroop, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009.

¹⁷ „Karol” to Antoni Janiszewski, funkcjonujący w czasie okupacji niemieckiej także pod pseudonimami „Niedźwiedź” i „Basen”. Był jednym z zastępców dowódcy brygady kontrwywiadowczej OW AK, kierowanej przez Wiktora Boćkowskiego-Boczowskiego „Korwina” („Brygada »Korwina«”), a następnie, na początku 1943 r., przeszedł pod bezpośrednią zwierzchność mjr. kaw. Alfreda Klausala. Ten ostatni na początku 1942 r. został szefem kontrwywiadu Oddziału II Komendy OW AK. Grupa „Karola” nosiła kryptonim „Beczka”. W czasie okupacji Janiszewski ukrywał w Michalinie rodzinę żydowską, którą Niemcom udało się odkryć, w wyniku czego został aresztowany. Po ujawnieniu przed Niemcami swojej funkcji w AK zgodził się na współpracę z okupantem. Na wolności zameldował o tym fakcie KG AK. Otrzymał rozkaz zerwania kontaktów konspiracyjnych i opuszczenia Warszawy, jednak nie wykonał tego rozkazu, za co 23 II 1944 r. został zastrzelony w swoim mieszkaniu na ul. Siennej 61. D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie, hochsztaplerzy...*, s. 35, 396–399. Na temat kontrwywiadu Obszaru Warszawskiego AK zob.: W. Bułhak, A.K. Kunert, *Kontrwywiad podziemnej Warszawy. Struktura, zadania i obsada personalna Komendy Głównej, Obszaru Warszawskiego i Okręgu Warszawa ZWZ-AK w latach 1939–1944* [w:] *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, red. W. Bułhak, A.K. Kunert, Warszawa 2008, s. 239–373; O. Borzęcki, *Brygada Korwina w szeregach ZWZ-AK w latach 1941–1943*, „Dzieje Najnowsze” 2015, nr 3, s. 49–73.

¹⁸ B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg*, Warszawa 1953, s. 221.

¹⁹ *Ibidem*, s. 224.

stwierdzenie, iż GL postawiła sobie za cel stworzenie wspólnego frontu walki m.in. przez wciągnięcie do akcji bojowych przy murach pewnej grupy żołnierzy AK, którą na kartach tej pozycji nazywano „dołowymi elementami”²⁰. Dzięki temu wspomniani żołnierze mogli wziąć udział w akcjach bojowych GL, np. w ataku 20 kwietnia na ul. Sapieżyńskiej i na odcinku Bonifraterska–Sapieżyńska–Franciszkańska, które Mark opisał nieco szerzej. Według niego drugą z tych akcji jakoby samodzielnie dowodził „kapitan »Chwacki«”, czyli kpt. Józef Pszenny, przy czym z książki nie dowiemy się, jak brzmiało jego imię i nazwisko ani do jakiej formacji zbrojnej należał²¹. KG AK, w reakcji na domniemane próby podłączania się jej „elementów dołowych” do wspólnej walki z GL i ŻOB, rzekomo najpierw „usiłowała wszelkimi sposobami przeciwdziałać szlachetnym porywom prostych żołnierzy AK”, a gdy to nie pomogło, zabroniła im brania udziału w walkach przy murach²².

Jeśli chodzi o akcje zbrojne, drugie wydanie opracowania Marka, które pojawiło się rok później, zostało uzupełnione o informację, że rewelacje o wyżej wspomnianym „grenadierze Karolu” przekazał Icchak Cukierman „Antek” – łącznik ŻOB, mający w czasie okupacji kontakty z AK. Jego stwierdzenie w tej sprawie zostało odnotowane w stenogramie nieopisanej bliżej przez Marka sesji, która odbyła się w Żydowskim Instytucie Historycznym²³.

OD PAŹDZIERNIKOWEJ ODWILŻY DO MARCA 1968

Wraz z wejściem Polski w 1956 r. w okres „zdobyczy Października” Mark mógł pochwalić się nową wersją książki o walkach w getcie, która ukazała się w 1958, a następnie w 1959 r.²⁴ W istocie były to kolejne próby dostosowania się autora do nowej rzeczywistości politycznej. Jak zauważył Dariusz Libionka, Mark nie tylko uzupełnił i uszczegółowił w nich przyrastającą na przestrzeni lat wiedzę o walkach w getcie i w jego okolicach, lecz także złożył charakterystyczną dla tamtego czasu samokrytykę, rozliczając

²⁰ *Ibidem*, s. 227–229.

²¹ *Ibidem*, s. 231.

²² *Ibidem*, s. 229, 233. Por. omówienie pracy Marka z 1953 r. pod kątem informacji na temat AK w pracy D. Libionki, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 24.

²³ B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg*, wyd. 2, Warszawa 1954, s. 259. Libionka przywoływał inne, bardziej radykalne stwierdzenia na temat AK tego najwybitniejszego przedstawiciela żydowskiej konspiracji getta warszawskiego. W 1945 r. Cukierman „wzywał do domagania się od rządu polskiego silniejszego zwalczania »band AK«, które obarczał odpowiedzialnością za szerzenie antyżydowskiej przemocy, D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 19. Na temat labilnych ocen Cukiermana odnoszących się do kwestii współpracy AK z ŻOB zob. A.K. Kunert, *General »Monter» Antoni Chruściel. Komendant podziemnej Warszawy*, Warszawa 2012, s. 125–128.

²⁴ B. Mark, *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1958; *idem*, *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959.

się ze swoją stalinowską twórczością²⁵. Wśród ważnych refleksji znalazł się m.in. ustęp o AK. Warto go zacytować w całości: „Te braki, luki i błędna interpretacja dają się ująć z grubsza biorąc w trzy grupy – [...] Zbyt jednostronne potraktowanie tych sił Polski Podziemnej, które okazywały pomoc, zbrojną i moralną walczącemu gettu; niedostateczne pokazywanie udziału warszawskich działaczy i żołnierzy AK, SOB i demokratycznych ugrupowań w akcji pomocy i wystąpieniach solidarnościowych pod murami getta, przy jednoczesnym wykryciu całej i pełnej prawdy o negatywnym, a często wprost przestępczym stosunku skrajnie reakcyjnych, faszyzujących elementów do ludności żydowskiej i jej ostatniej walki”²⁶.

Jeśli chodzi o akcje zbrojne przy murach dzielnicy żydowskiej, autor zastosował, być może nie do końca nieświadomie, zróżnicowane ich nazewnictwo – wyróżnił „akcję bojową” z 19 kwietnia na ul. Sapieżyńskiej²⁷ oraz inne „akcje solidarnościowe”, nawiązując do uprzednio użytego terminu „zbrojne demonstracje”. Poza tym koncepcję podziału polskiego podziemia na „reakcję” (AK, Delegatura, rząd polski na uchodźstwie) i „obóz postępowy” (komuniści i popierający ich „postępowcy”) zastąpiła inna wizja, również dychotomiczna, tym razem obejmująca stosunki panujące wewnątrz AK. Uznając wkład tej organizacji w walki przy murach getta, Mark dostrzegł w jej łonie – używając jego języka – „złe” i „dobre duchy”, ponieważ, jak stwierdził, formację tę cechował brak jednolitości, który warunkował zróżnicowane stanowisko jej członków względem powstania w getcie. Wydaje się, że rolę „dobrego” odegrał w tej wizji dowódca OW AK płk Antoni Chruściel „Monter”, a złego – „ludzie z KG AK”, np. gen. bryg. Tadeusz Komorowski „Bór”, występujący w narracji Marka tylko pod pseudonimem²⁸. Widać w tym echa zastosowanego w okresie stalinowskim podziału tej organizacji na dowództwo i „elementy dołowe”.

²⁵ D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 26.

²⁶ Jednocześnie za jego samokrytyką stała próba obrony wspomnianej publikacji moskiewskiej. Zastanawiające, dlaczego akurat ta praca wydawała mu się z jakichś względów godna przywołania. Mark stwierdził mianowicie, że zarówno jego pierwsza moskiewska praca o getcie, jak też inne z tego czasu nie operowały źródłami, a ich autorzy dysponowali pierwszymi ogólnikowymi wiadomościami. Czy rzeczywiście stanowisko to uznać można za szczerą samokrytykę? B. Mark, *Walka i zagłada...* (wyd. 1959), s. 9.

²⁷ Historyk nie był konsekwentny w określeniu miejsca tej akcji – podrozdział o niej zatytułował *Akcja bojowa na Sapieżyńskiej*, choć omawiał walki i na Sapieżyńskiej, i na Bonifraterskiej. Z treści publikacji wynika, że nie przywiązywał do tego aspektu wagi, B. Mark, *Walka i zagłada...* (wyd. 1959), s. 315.

²⁸ Nadmienimy, że historyk ten do obiegu naukowego wprowadził wiele relacji członków podziemia niepodległościowego, choć manipulował ich świadectwami. Mowa nie tylko o relacji płk. Chruściela, lecz także o zastępcy komendanta Kedywu KG AK ppłk. Franciszku Niepokólczyckim „Teodorze”; płk. Henryku Wolińskim „Wacławie” (szefie Referatu Żydowskiego w Biurze Informacji i Propagandy KG AK) i prasowych powojennych rewelacjach płk. Jana Rzepeckiego, który w latach 1940–1945 był szefem Biura Informacji i Propagandy KG ZWZ-AK. W 1945 r. został aresztowany przez UB. Wówczas ujawnił swoich współpracowników ze Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”, namawiając do tego samego innych żołnierzy podziemia niepodległościowego. Mark posługiwał się również nazwiskami innych dowódców AK, jak Józef Rybicki (dowódca Kedywu OW AK) czy mjr dypl. Stanisław Weber (szef Wydziału III Komendy OW AK). B. Mark, *Walka i zagłada...* (wyd. 1959), s. 313–316.

Większą wartość mają ustalenia dotyczące szczegółów przebiegu akcji bojowych przy murze, choć w 1959 r. wiedza o nich była daleka od pełnej. I tak akcję z 19 kwietnia, wedle Marka, rozpoczął nieistniejący w rzeczywistości „Kedyw z Targówka”, składający się jakoby z młodzieży robotniczej i uczniów. Chodzi o grupę pod dowództwem Pszennego. Oddział ten, wedle wiedzy z końca lat pięćdziesiątych, składał się z trzech plutonów, którymi dowodzili ppor. Mieczysław Zborowicz „Gajowy”, sierż. Zbigniew Młynarski „Kret” i sierż. Józef Łapiński „Chmura”. Dwa z nich stanowiły osłonę, a trzeci z minerami posuwał się naprzód. Badacz podał również inne, niż w poprzedniej pozycji, dane dotyczące strat osobowych – byli nie tylko ranni, lecz także dwaj zabici – Józef Wilk „Orlik” i Eugeniusz Morawski „Młódek” (stopnie nieustalone), których fotografię zamieścił w książce. Również liczba rannych zwiększyła się do kilku osób. Historyk nie omieszczał także wspomnień, że za uratowanie jednego z ciężko rannych kpr. Zbigniewowi Pszennemu, bratu Józefa, dowództwo OW AK przyznało Krzyż Walecznych²⁹. Ogółem Mark wymienił 13 uczestników akcji zbrojnej z 19 kwietnia³⁰. Główną jego zasługą było to, że do obiegu naukowego wprowadził informacje z relacji i artykułów na temat akcji akowskich, które pojawiały się w prasie od lat pięćdziesiątych XX w. za sprawą Władysława Bartoszewskiego. W tym czasie Mark nie potrafił stwierdzić, czy akcja na ul. Sapieżyńskiej miała miejsce 19, czy 29 kwietnia. Jak argumentował, jeden świadek potwierdzał ten fakt, natomiast płk Chruściel mu zaprzeczał³¹.

Historyk ustalił, że do pozostałych akcji solidarnościowych AK doszło 23 kwietnia. Żołnierze OW AK atakowali wówczas siły niemieckie dwa razy, a potyczki tego dnia nosiły nazwę „centralnej akcji solidarnościowej”³². Zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy, obiema akcjami dowodził kpt. Jerzy Lewiński „Jerzy”, „Reda”³³ na rozkaz Chruściela. Jedną grupą oficerską w okolicy cmentarza na Okopowej kierował kpt. Zbigniew Lewandowski „Szyna”. Oddział ten zlikwidował w czasie walki dwóch żandarmów, a wycofując się, ostrzelał samochód niemiecki, który zmierzał w kierunku getta. Druga grupa „z Dywersji Bojowej Okręgu Mokotów”, pod dowództwem por. Tadeusza Jaegermanna „Klimka”, zaatakowała posterunki niemieckie na ulicach Leszno i Orlej. Historyk podał nazwiska i pseudonimy także czterech innych żołnierzy AK biorących udział w tej akcji – pchor. Zbigniewa Skalawskiego „Stadnickiego”, pchor. Zbigniewa Dunin-Wąsowicza, st. strz. Feliksa Sobczyńskiego „Felnera” oraz Zbigniewa Pszennego „Zbyszka”³⁴. Ówczesna

²⁹ Mark nie znał personaliów jednej z rannych osób i posługiwał się jej pseudonimem („Jasny”). Mowa o Jerzym Postku, *ibidem*, s. 318.

³⁰ Część nazwisk podał w przypisie, *ibidem*.

³¹ *Ibidem*, s. 316.

³² *Ibidem*, s. 344.

³³ Właściwy pseudonim konspiracyjny to „Chuchro” lub „Jurek”.

³⁴ W rzeczywistości akcją przy ulicach Leszno i Orlej nie dowodził Jaegermann, lecz Stalkowski (nie Skalawski).

wiedza o „akcjach solidarnościowych” z 23 kwietnia pochodziła głównie z dwóch artykułów prasowych autorstwa Bartoszewskiego z 1957 r.³⁵

Wiadomości o pozostałych akcjach były na tyle szczątkowe, że badacz nie potrafił podać ich dat ani szczegółów. Łącznie więc, wedle jego ustaleń i nazewnictwa, AK miała na koncie jedną „akcję bojową” przy getcie (19 kwietnia) i trzy „akcje solidarnościowe” (m.in. 23 kwietnia), w tym jedną zorganizowaną przez KG³⁶.

Autor omawianego dzieła pokusił się o ocenę tych wydarzeń. Przytoczył słowa Emanuela Ringelbluma o tym, iż akcja AK była „niewystarczająca”³⁷. W jego opinii ograniczony wpływ na zakres i rozmiar walk przy getcie miały wspomniana niejednorodność wewnętrzna AK oraz brak decyzji rządu polskiego na uchodźstwie, dotyczącej gotowości tej organizacji w kwietniu 1943 r. do szerszej akcji bojowej w okupowanym kraju³⁸.

Ostatnia, popularnonaukowa publikacja Marka na omawiany temat powstała w 1963 r.³⁹ Pojawienie się jej wniosło dość duże zmiany w narracji na temat bojów pod murami getta. W porównaniu do poprzednich książek tego autora ze spisu treści zniknął rozdział *Braterstwo broni*, co spowodowało, że ten wątek powstania stracił na znaczeniu i stał się „tylko” tłem walk Żydów. Mark ujednolicił także nazewnictwo dotyczące wszystkich omawianych zmagani, określając je, a zarazem popularyzując, jako „akcje solidarnościowe”. Wprowadził pewne korekty do wiedzy o przebiegu samych akcji. Na przykład zniknęły dywagacje na temat tego, czy jedna z nich miała miejsce 19 kwietnia, czy w dniu następnym, pojawiła się także informacja o zdradzeniu tego dnia oddziałów OW AK przez tzw. policję granatową, która zaalarmowała Niemców o obecności grupy bojowej w okolicach murów. Generalnie opis walk został w omawianej edycji uszczuplony o wiele faktów⁴⁰. Ponieważ Mark nie zamieścił w tej pracy przypisów, trudno ustalić, na podstawie jakich źródeł weryfikował uprzednio przedstawione wiadomości.

Niejako podsumowując akcje solidarnościowe, badacz zestawiał ze sobą komunikaty prasowe AK i GL na ich temat. Stwierdził, że ta pierwsza w ogóle o nich nie informowała, w przeciwieństwie do komunistów, którzy popularyzowali wśród społeczeństwa wiedzę o swoich bojach. Porównanie to należy traktować jako zarzut formułowany w stosunku do dowództwa AK.

³⁵ B. Mark, *Walka i zagłada...* (wyd. 1959), s. 344–345.

³⁶ *Ibidem*, s. 345.

³⁷ *Ibidem*, s. 314.

³⁸ *Ibidem*, s. 314.

³⁹ *Idem*, *Powstanie w getcie warszawskim. Nowe uzupełnione wydanie i zbiór dokumentów*, Warszawa 1963. Dwa lata przed ukazaniem się tej pozycji Artur Eisenbach opublikował swoje bardzo interesujące dzieło o niemieckiej polityce zagłady Żydów, które do dziś w pewnych obszernych fragmentach można uznać za rzetelne. Niestety autor nie pokusił się w nim o przedstawienie swojej wersji akcji zbrojnych przy murach getta, ograniczając się do referowania ustaleń Marka. A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 509.

⁴⁰ B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim. Nowe...*, s. 74–75.

Prace Marka nie pozostały bez odpowiedzi ze strony środowiska emigracyjnego. Ważny głos, pełen głębokiego szacunku dla bojowników getta, pojawił się w 1963 r. Generał bryg. Tadeusz Pełczyński (w czasie wojny zastępca komendanta głównego AK i szef sztabu KG AK) i Adam Ciołkosz (PPS-WRN) opublikowali niewielką broszurę, w której zwięźle przedstawili swoją wiedzę na temat omawianych akcji. Podstawą pracy były ich przemówienia wygłoszone na wieczorze współorganizowanym przez Studium Polski Podziemnej i Koło byłych żołnierzy Armii Krajowej w ówczesnym Instytucie Historycznym im. gen. Sikorskiego w Londynie z okazji dwudziestej rocznicy oporu zbrojnego w getcie warszawskim⁴¹. Autorzy ogólnikowo wskazali na brak w 1943 r. gotowości AK do walk na wielką skalę. Wy tłumaczyli także, że „[...] Pomoc Armii Krajowej musiała być ograniczona do wystąpień lokalnych, które miały na celu albo robić wyłomy w murach ghetta, aby umożliwić Żydom ucieczkę, albo odciążyć nacisk niemiecki na ghetto przez dywersję pod jego murami. Wystąpienia nasze miały wielkie znaczenie moralne, były wyrazem solidarności naszej z bojowcami ghetta”⁴². Zwróćmy także uwagę na to, że podane przez Pełczyńskiego i Ciołkosza fakty były znane z krajowych publikacji, lecz różniły się nieco od nich w szczegółach. I tak walki z 19 kwietnia miały miejsce nie na ul. Sapieżyńskiej, lecz na Bonifraterskiej. Grupa „Szyny” nie atakowała murów, lecz bramę na ulicach Okopowej (do której skądinąd nigdy nie dotarła). Akcją na ulicach Leszno i Orlej dowodził nie Jaegermann, lecz Stalkowski⁴³. Wbrew narracji Marka z lat sześćdziesiątych, jego polemiści podali informację, że miała miejsce także trzecia akcja solidarnościowa „w parę dni później, licząc od 23 kwietnia”. Dowodził nią por. art. Tadeusz Kern-Jędrzychowski „Szrapnel”, któremu wraz z oddziałem udało się zlikwidować posterunek SS „na zapleczu getta” przy ul. Zakroczymskiej⁴⁴.

Jednym z najważniejszych dzieł lat sześćdziesiątych było opracowanie Władysława Bartoszewskiego i Zofii Lewinówny *Ten jest z ojczyzny mojej*, opublikowane w 1966 r.⁴⁵ Jego autorzy po raz pierwszy w polskiej historiografii opisali szerszy kontekst kontaktów między AK i ŻOB w okresie od stycznia do marca 1943 r., dużo uwagi poświęcając planom wspólnej polsko-żydowskiej akcji zbrojnej, a także dostarczania broni do getta⁴⁶.

⁴¹ Broszura jest wyrazem hołdu złożonego bohaterskiej postawie powstańców walczących w getcie. Autorzy odnieśli się w niej szerzej również do wszystkich zarzutów formułowanych w opanowanym przez komunistów kraju wobec Polskiego Państwa Podziemnego. T. Pełczyński, A. Ciołkosz, *Opór zbrojny w getcie warszawskim w 1943 roku*, Londyn 1963, s. 15.

⁴² *Ibidem*, s. 8–9.

⁴³ *Ibidem*, s. 9; B. Mark, *Walka i zagłada...* (wyd. 1959), s. 345.

⁴⁴ T. Pełczyński, A. Ciołkosz, *Opór zbrojny...*, s. 9.

⁴⁵ *Ten jest z ojczyzny mojej*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Warszawa 1969. Pierwsze wydanie tej publikacji pojawiło się w 1966 r.

⁴⁶ Były to wówczas nowe informacje, np. o pracy konspiracyjnej w tym zakresie kobiecej służby saperskiej Kedywu OW AK, kierowanej przez dr Zofię Franio „Doktor”. Warto wspomnieć o jej współpracownikach: Kazimierze Olszewskiej ps. „Mira”, Marii Piotrowicz ps. „Zonia” i Michalinie Petrykowskiej ps. „Micia”. Jak ustalili autorzy, w pierwszym kwartale 1943 r. z magazynów OW AK wydano żydowskiej

Nie pokazali jednak klarownie, na czym dokładnie polegała współpraca obu organizacji, w tym militarna, tj. jaki był jej realny stopień i jakie były wspólne ustalenia obu stron. Mimo niedomówień, trzeba docenić, że autorzy podjęli próbę odtworzenia chronologii i dynamiki wspomnianych kontaktów⁴⁷. Ustalili, że realnym celem militarnym AK było uderzenie w celu dokonania wyłomu w murach getta. Miało to umożliwić odwrót żydowskich bojowców do Puszczy Kampinoskiej przez Dworzec Gdański i Żoliborz. Stwierdzili także, że kluczowym czynnikiem negatywnie wpływającym na dynamikę i częstotliwość rozmów polsko-żydowskich w marcu 1943 r. było aresztowanie 6 marca łącznika ŻOB Arie Wilnera „Jurka” oraz zwlekanie przez Żydowską Komisję Koordynacyjną z wyznaczeniem jego następcy. Gdy 13 kwietnia pojawił się nowy łącznik – Cukierman – w opinii autorów było już za późno na „należytą koordynację działań w warunkach konspiracyjnych”⁴⁸.

W warstwie faktograficznej omawiana praca przyniosła nowe ustalenia w stosunku do publikacji Marka. Pszenny został przedstawiony jako dowódca najlepiej uzbrojonych i najstarszych oddziałów dywersyjno-saperskich AK z rejonu Pragi (nie z Targówka). Jednostki te były wyposażone m.in. w pierwsze pistolety maszynowe Sten, pochodzące ze zrzutów z Wielkiej Brytanii. Podobnie jak Mark, autorzy podali, że wspomniany oficer dowodził podczas ataku 19 kwietnia trzema grupami, choć w ich dziele pojawiły się także informacje, że było ich sześć, o czym poniżej. Poza tym, w *Ten jest z ojczyzny mojej* nazywano je drużynami, a w pracach Marka czytamy o plutonach⁴⁹.

Tekst o przebiegu akcji zbrojnych przy murach w *opus magnum* Bartoszewskiego jest pełen szczegółów, oddających dramaturgię walki i jej charakterystyczne momenty. Wyróżniono akcje, którymi kierował Chruściel – z 19 kwietnia, 23 kwietnia (trzy) oraz między 23 a 27 kwietnia⁵⁰. Podczas walk 19 kwietnia, które zaczęły się odprawą o godz. 16.00, żołnierze AK pod dowództwem „Chwackiego” byli podzieleni na sześć grup – wspomnianych wyżej Młynarskiego, Łapińskiego i Zborowicza, a także ppor. Władysława Babczyńskiego „Pastora”, plut. Zbigniewa Malinowskiego „Kruka”⁵¹ i ppor. Czesława Młynarskiego „Oliwy”. Na przebieg działań kluczowy wpływ miały niespodziewana koncentracja sił niemieckich w przewidzianym do walki punkcie oraz nagłe pojawienie się samochodu tzw. granatowej policji, co uniemożliwiło wysadzenie fragmentu muru. Badacze wskazali także na brak doświadczenia bojowego młodych żoł-

konspiracji: 70 pistoletów z dwoma magazynkami i amunicją, 500 granatów, materiały wybuchowe z lontami i spłonkami, materiał do sporządzania butelek zapalających i granatów ręcznych, a w drugim rzucie: 1 rkm, 1 pm, 20 pistoletów z magazynkami i amunicją, 100 ręcznych granatów zaczepnych i materiał dywersyjny (bomby zegarowe i zapalniki czasowe). Szerzej: *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 44, 47–48.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 46.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 49.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 45–46.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 51–52.

⁵¹ U Tomasza Strzembosza figuruje jako Zygmunt; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983, s. 278.

nierzy. Akcja miała znaczenie moralne – akowcy „przelali krew na Bonifraterskiej jako pierwsze ofiary solidarności polskiego podziemia z żydowskimi bojownikami getta”⁵².

W kontekście walk z 23 kwietnia po raz pierwszy w literaturze naukowej padła nazwa Kierownictwo Dywersji Komendy Głównej AK w brzmieniu Kedyw („szefem Kedywu” nazwano Lewińskiego⁵³). Na placu boju pojawiła się także kolejna, wcześniej niewystępująca osoba – por. Jerzy Tabęcki „Marynarz”, „Lasso”, którego tożsamości Bartoszewski nie znał lub nie chciał podawać, wraz z jego czterema żołnierzami. Dowiadujemy się także, że 23 kwietnia ataku miał dokonać oddział Kedywu z Woli por. Jerzego Skupieńskiego „Jotesa”, ale w przeddzień „nadeszła wiadomość, że [...] nie może przeprowadzić akcji”⁵⁴. Mimo dobrego rozpoznania terenu, działania również nie przebiegły zgodnie z planem – na miejscu przebywało więcej Niemców, niż wynikało to z uprzedniej obserwacji, a w trakcie samej akcji zacięła się broń i nadjechał samochód z Niemcami, co spowodowało, że żołnierzom nie udało się podejść do bramy przy Okopowej i wysadzić jej przy użyciu miny. W tym samym dniu członkowie Oddziału DB-19 z Mokotowa pod dowództwem Stalkowskiego⁵⁵ przeprowadzili kolejny atak na mury. Wzięli w nim udział Zbigniew Dunin-Wąsowicz „Zbigniew Dunin”, Feliks Sobczyński „Felcer” oraz „Zdzisław”⁵⁶ i „Staszek”⁵⁷ (dwóch ostatnich pseudonimów badacz nie rozszyfrował). Na posterunki na Lesznie nacierał Dunin-Wąsowicz, a na Orlej – Sobczyński. Żaden z nich nie doczekał końca wojny. Ostatnia akcja, która miała miejsce pod koniec kwietnia 1943 r., była udziałem żołnierzy AK z Żoliborza, dowodzonych przez Kerna-Jędrzychowskiego. Jej celem była likwidacja przez ostrzelanie posterunku na rogu ulic Konwiktorskiej i Zakroczymskiej. Wzięło w niej udział 15 żołnierzy, m.in. ze zgrupowania żoliborskiego „Żmija”. Autor podał imiona i nazwiska lub pseudonimy dziewięciu z nich. Cztery osoby z tej grupy zginęły w Powstaniu Warszawskim⁵⁸.

Kolejna kanoniczna dla problematyki pomocowej publikacja została napisana w kilka lat po ukazaniu się dzieła Bartoszewskiego i jego współpracowniczek. W 1968 r., w którym nastąpił wzrost znaczenia omawianej problematyki w związku z kampanią antysemicką, Kazimierz Iranek-Osmecki wydał w Londynie opracowanie *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat*⁵⁹. Wydaje się, że autor słusznie wyróżnił w nim akcję zbrojną

⁵² *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 344, 347–348. W wydaniach z drugiego obiegu akcentował zwłaszcza pierwszy dzień walk AK pod murami getta. Zob. W. Bartoszewski, *Los Żydów Warszawy...*, s. 37.

⁵³ Mowa o dowódcy Kedywu Okręgu Warszawa.

⁵⁴ *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 349.

⁵⁵ Warto zwrócić uwagę na Jaegermana i Stalkowskiego w kontekście ich roli podczas akcji zbrojnej przy murze. Bartoszewski skorygował Marka, wyjaśniając, że dowódcą akcji przy murze był drugi z nich, natomiast dowódcą ODB Mokotów – pierwszy. Zob. dalej również ustalenia Strzembosza na temat Jaegermana.

⁵⁶ Postać niezidentyfikowana.

⁵⁷ Być może mowa o Stanisławie Ołdakowskim.

⁵⁸ *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 349–357.

⁵⁹ K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968.

na ul. Bonifraterskiej z 19 kwietnia, dostrzegając, że była ona lepiej zorganizowana niż inne działania dywersyjne⁶⁰. Za przebywającym na emigracji mjr. dypl. Stanisławem Weberem, którego relacje miały dla autora duże znaczenie, Iranek-Osmecki zupełnie zlekceważył ustalenia swoich poprzedników, dotyczące dynamiki i charakteru współpracy AK i ŻOB. Przedstawił tę współpracę jako niemal wzorcową, bez żadnych zakłóceń w kontaktach. Był to obraz wyraźnie bardziej optymistyczny niż u Bartoszewskiego i Lewinówny. W bliżej nieokreślonym czasie przedstawiciele obu organizacji mieli spotykać się co tydzień, w lokalach konspiracyjnych przy ulicach 6 Sierpnia, Wspólnej⁶¹ i Wilczej. Kontaktom towarzyszyły szkolenia bojowe przy ul. Marszałkowskiej 62, w których brał udział wspomniany już Lewandowski oraz por. sap. Leon Tarajkowicz „Gryf”⁶². W narracji Iranka-Osmeckiego nie odnajdziemy np. wątku dotyczącego zmiany planów punktów oporu w getcie, którą po samoobronie styczniowej 18 stycznia 1943 r. zarządził Chruściel⁶³. Jedyne przeszkody we współpracy obu struktur wynikały z trudności logistycznych w dostawach broni i długości ich trwania, co było spowodowane realiami okupacyjnymi i wymogami konspiracji. W ocenie autora ŻOB otrzymała słabe wyposażenie bojowe, ponieważ w tym czasie AK nie zdołała przekazać większej ilości broni z przyczyn obiektywnych⁶⁴.

Mimo pewnych różnic Iranek-Osmecki na emigracji i Bartoszewski w kraju twierdzili, że największe przeszkody w kontaktach strony żydowskiej z AK wystąpiły po 6 marca 1943 r. Spowodowały je aresztowanie Wilnera i innego łącznika ŻOB Zygmunta Frydrycha oraz zwłoka w wyznaczeniu przez konspirację żydowską nowej osoby do kontaktów z Polskim Państwem Podziemnym⁶⁵.

⁶⁰ Irankowi-Osmeckiemu bardzo zależało na propagowaniu wiedzy o pomocy zbrojnej, udzielonej przez AK Żydom warszawskim, dlatego jeden rozdział ze swojej książki na ten temat opublikował w „Zeszytach Historycznych”. K. Iranek-Osmecki, *Polacy i Żydzi 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1968, t. 14, s. 5–37.

⁶¹ W lokalu przy ul. Wspólnej w styczniu 1943 r. odbywały się spotkania konspiracyjne dowództwa OW AK. Czy rzeczywiście podejmowałoby ono ryzyko sprowadzania do niego także przedstawiciele konspiracji żydowskiej, jak twierdził za Weberem Iranek-Osmecki? Wydaje się, że takie postępowanie było bardzo ryzykowne. Zob. *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 45.

⁶² Bartoszewski twierdził w *Ten jest z ojczyzny mojej...*, że od grudnia 1942 r. szkolenia ŻOB odbywały się wyłącznie przy ul. Marszałkowskiej. Nie informował jednak, jaka była częstotliwość tych szkoleń. K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie...*, s. 147–149; *Ten jest z ojczyzny mojej...*, s. 44.

⁶³ K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie...*, s. 149. Wiele uwag pod adresem Iranka-Osmeckiego sformułował Libionka, podważając przy okazji wiarygodność Webera. Główny zarzut Libionki w przedmiocie akcji zbrojnych pod murami getta sprowadza się do tego, że emigracyjny historyk nie powołał się na relację Pszennego, która znajduje się w Studium Polski Podziemnej, a więc była dla niego dostępna. Inne zastrzeżenie dotyczy zmarginalizowania akcji zbrojnych GL – „mamy zatem do czynienia z odwróceniem sytuacji w stosunku do części literatury krajowej” – stwierdził Libionka, *idem, Polskie piśmiennictwo...*, s. 43–44.

⁶⁴ K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie...*, s. 150–152, 156.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 157.

Jeśli chodzi o przedstawienie przebiegu walk pod murami, dzieło Iranek-Osmeckiego jest odtwórcze. Generalnie jego publikacja była przede wszystkim odpowiedzią na zarzuty skierowane przeciwko AK w kraju i za granicą, m.in. o przekazanie powstańcom żydowskim niewystarczającej liczby broni. Zarzuty te pojawiły się w 1958 r., w publikacjach Bernarda Marka oraz Philipa Friedmana (*Extermination and Resistance*). Libionka stwierdził, że książka Iranek-Osmeckiego powstała jako przejaw chęci „obrony dobrego imienia Polski i Polaków”. To ostatnie określenie ma niekiedy zabarwienie dyskredytujące lub prześmiewcze⁶⁶. Dlatego, dla właściwego zrozumienia pobudek towarzyszących autorowi *Kto ratuje jedno życie...*, niezbędne jest uwzględnienie nieetycznej postawy niektórych autorów z PRL, na czele z Markiem, który także po 1956 r. posługiwał się sfałszowanymi dokumentami. Głosy części historyków tego czasu były reakcją na propagandową, fałszywą narrację reżimu komunistycznego wobec Polskiego Państwa Podziemnego⁶⁷.

Wspomnianym dwóm ważnym opracowaniom towarzyszyły popularnonaukowe prace propagandowe, skierowane do masowego czytelnika, powstające na fali tzw. kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968, w których całkowicie upolityczniono dyskurs naukowy dotyczący relacji polsko-żydowskich. Celował w tym Wacław Poterański. Ożywiał on mit kierowniczej roli komunistów w akcjach pomocy Żydom na kartach pracy *Warszawskie getto*, wielokrotnie wydawanej w tysiącach egzemplarzy i w wielu językach, oraz w mniej znanej broszurze *Powstanie w gettach i pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, napisanej pod egidą Związku Bojowników o Wolność i Demokrację⁶⁸. AK i jej akcje bojowe przy getcie zostały uwzględnione w tych dziełkach, jednak zajęły w nich marginalne miejsce w stosunku do działań prowadzonych przez PPR i GL, na czele m.in. z szefem Wydziału II Sztabu Głównego GL Marianem Spychalskim „Markiem” oraz Władysławem Gomułą „Wiesławem”. Tym samym w działania pomo-

⁶⁶ D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 44.

⁶⁷ Sporo uwagi na emigracji poświęcono kategoriicznemu w tonie listowi, wysłanemu przez Mordechaja Anielewicza w marcu 1943 r. do polskich władz podziemnych. Był on jednym z dokumentów, które posłużyły niektórym historykom do formułowania oskarżeń pod adresem Polskiego Państwa Podziemnego. Raz nosił datę 13 III, innym razem 18 III, w dodatku podpisał go jakoby ktoś posługujący się pseudonimem „Kalacki”, co nie przeszkodziło, by innym razem widniał pod nim podpis „Malachi”. Pierwsza zwróciła na to uwagę Wanda Pełczyńska, która nazwała go „apokryfem” – od 1943 r. była w VII Oddziale KG AK (szefostwo biur wojskowych). W. Pełczyńska, *Bernard Mark...*, s. 60–61; K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie...*, s. 162–163.

⁶⁸ W. Poterański, *Warszawskie getto*, Warszawa 1968; *idem*, *The Warsaw Ghetto: on the 25th anniversary of the armed uprising in 1943*, Warszawa 1968; *idem*, *Das Warschauer Getto: zum 25. Jahrestag des bewaffneten Kampfes im Getto 1943*, Warszawa 1968; *idem*, *Le ghetto de Varsovie: édition consacrée au XXVe anniversaire de la lute armée au ghetto en 1943*, Warszawa 1968; *idem*, *Powstanie w gettach i pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, Warszawa 1969.

cowe „włączono” osoby, których rzeczywisty udział w nich był marginalny lub w ogóle go nie było⁶⁹.

GŁOSY AKOWCÓW I PRÓBA SYNTEZY – LATA SIEDEMDZIESIĄTE I OSIEMDZIESIĄTE XX W.

Dla rozwoju wiedzy o działaniach zbrojnych AK przy murach getta ważne okazały się dyskusje z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Wpisywały się one w nową politykę historyczną PRL wobec podziemia niepodległościowego, choć – jak zauważył Jakub Maszkiewski – wciąż forsowano zapoczątkowaną w epoce gomułkowskiej ideę „dobrych żołnierzy i złego dowództwa”. Mimo to, w końcu lat sześćdziesiątych i na początku następnej dekady, w obiegu naukowym stopniowo pojawiało się coraz więcej rzetelnych informacji o dokonaniach AK, dzięki czemu obraz jej roli był coraz pełniejszy i bliższy prawdy⁷⁰.

W tym czasie pojawiały się ważne artykuły autorstwa Władysława Bartoszewskiego⁷¹, Włodzimierza Malinowskiego⁷², braci Henryka i Ludwika Witkowskich⁷³ oraz Tomasza Strzembosza⁷⁴, traktujące o akcjach zbrojnych AK w czasie powstania w getcie warszawskim. Duże znaczenie dla przywracania pamięci o Polskim Państwie Podziemnym miały także pozycje przygotowane przez Stefana Korbońskiego, choć nie wniosły one nowych informacji o omawianych akcjach⁷⁵.

Pierwszy ze wspomnianych wyżej artykułów był swego rodzaju podsumowaniem stanu wiedzy na temat kontaktów pomiędzy podziemiem polskim i żydowskim. Dzięki temu tekstowi po raz pierwszy, bez większych ingerencji cenzury, pojawiła się w literaturze krajowej teza, że los różnych działań żydowskiej konspiracji w getcie zależał „w zasadniczej mierze” nie od jej współpracy z GL czy AL, lecz od „tych ośrodków, które repre-

⁶⁹ W. Poterański, *Powstanie w gettach...*, s. 20. Te same informacje zostały zawarte w późniejszych rocznikowych opracowaniach tego autora z lat siedemdziesiątych, które były poświęcone gettu warszawskiemu. W. Poterański, *Warszawskie getto*, Warszawa 1973, s. 51 i n.

⁷⁰ J. Maszkiewski, *Armia Krajowa w polityce historycznej*, „Prosopon. Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne” 2018, nr 4, s. 305.

⁷¹ W. Bartoszewski, *Polska podziemna a walka powstania warszawskiego*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historii” 1973, nr 2–3, s. 45–66.

⁷² W. Malinowski, *Działania i walki Batalionu Saperów Praskich Armii Krajowej w okresie 1939–1944 roku (kryptonimy: „Batalion Chwackiego” i XII-S-6)*, „Rocznik Warszawski” 1971, t. X, s. 160–204.

⁷³ H. i L. Witkowsy, *Kedywiacy*, Warszawa 1973.

⁷⁴ T. Strzembosz, *Tragedia i chwała getta warszawskiego*, „Więź” 1979, nr 4, s. 65–80.

⁷⁵ Mowa o dwóch pracach tego autora: z lat 1975 i 1986, które później były wznawiane. S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Warszawa 2008, s. 137; *idem*, *Polacy, Żydzi i Holokaust*, Warszawa 2011.

zentowały wówczas realną siłę organizacyjną i możliwości pomocy finansowej, tj. przede wszystkim od Armii Krajowej, Delegatury Rządu na Kraj i głównych stronnictw i partii politycznych⁷⁶. Bardzo ważne było uprządkowanie chronologii współpracy AK z ŻOB. Inne podstawowe ustalenia, tworzące kontekst dla m.in. badań dotyczących walk zbrojnych pod murami, przedstawiają się następująco: w listopadzie 1942 r. żydowskie podziemie podporządkowało się rządowi londyńskiemu zarówno pod względem politycznym, jak i wojskowym; stosunek do sprawy walki getta był w Polskim Państwie Podziemnym ściśle związany z całokształtem jego koncepcji taktyki, metod, etapów i celów walki z okupantem; nie istniała możliwość udzielenia pomocy gettu w taki sposób, by ogół lub większość jego mieszkańców została ochroniona przed skutkami niemieckiej polityki eksterminacyjnej; obrona styczniowa wpłynęła na udzielenie szerszej pomocy zbrojnej w postaci broni i amunicji; na koncepcję wspólnego działania w przypadku wybuchu otwartej walki w getcie dezorganizujący wpływ wywarła utrata kontaktu z dzielnicą żydowską od chwili aresztowania Wilnera do przybycia Cukiermana; wszystkie walki pod murami miały wymiar moralny, psychologiczny i polityczny, a bohaterska postawa obrońców sprzyjała wytworzeniu się atmosfery solidarności, jednak działania te były skazane na niepowodzenie militarne⁷⁷.

Jeśli chodzi o przebieg walk, warto podkreślić, że w porównaniu do książki *Ten jest z ojczyzny mojej* z 1969 r., w artykule z lat siedemdziesiątych Bartoszewski, wyliczając akcje zbrojne przy murach getta, pominął likwidację posterunku na ul. Zakroczymskiej róg Konwiktorskiej (dowódca Kern-Jędrzychowski). Jest to – wydaje się – poważne przeoczenie, tym bardziej że w późniejszych wydaniach jego najwybitniejszego dzieła wydanie to było uwzględniane w narracji⁷⁸.

Znaczącym głosem w dyskusji na temat omawianych akcji stał się szczegółowy artykuł Malinowskiego, poświęcony przede wszystkim żołnierzom Batalionu Saperów Praskich AK (tzw. batalion „Chwackiego”) i ich akcjom zbrojnym podczas okupacji. Autor brał w nich udział, m.in. 19 kwietnia 1943 r. walczył pod murami getta⁷⁹. Jego opracowanie rozbudziło chęć ustalenia wielu szczegółów dotyczących przebiegu omawianych potyczek. Zagłębiając się w różne detale związane z organizacją batalionu, Malinowski zamieścił imponującą serię fotografii jego żołnierzy oraz dwie mapki obrazujące walkę przy murach we wspomnianym dniu. To właśnie on po raz pierwszy w polskiej historiografii użył określenia „akcja »Getto«”⁸⁰. Ustalił, posiłkując się

⁷⁶ W. Bartoszewski, *Polska podziemna...*, s. 47.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 50–53.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 55. Zob. wydanie z 2007 r.: *Ten jest z ojczyzny mojej*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Warszawa 2007, s. 256–257.

⁷⁹ Autor nie pracował samodzielnie, lecz w ramach Zespołu Historycznego Batalionu Saperów Praskich „Chwackiego” (w latach 1965–1967). W. Malinowski, *Działania i walki...*, s. 160.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 159, 172, 176.

pamięcią żołnierzy AK, że wiosną 1942 r. w ramach batalionu „Chwackiego” została utworzona osiemnastoosobowa grupa dywersyjna pod bezpośrednim dowództwem Józefa Pszennego. Na przełomie lat 1942 i 1943 zwiększyła ona swój stan liczebny do 30–40 ludzi, po czym przekształcono ją w jeden z oddziałów dyspozycyjnych Kedywu OW AK. Dowodził nim Pszenny, który jednocześnie pozostał dowódcą batalionu saperów. Zanim wspomniany oddział wziął udział w akcji „Getto” jako jednostka Kedywu, został podzielony na cztery sekcje (podano je w formie schematu, numerując od I do IV, wraz z dowódcami). Łącznie w ich składzie znalazło się 25 żołnierzy, jednak Malinowski nie wymienił sekcji „Kruka” i sekcji „Oliwy”, wspomnianych przez Bartoszewskiego⁸¹. W zakresie przebiegu akcji zbrojnych artykuł nie wniósł nowych informacji.

Dyskusja o akcji „Getto”, zwłaszcza o walkach z 19 kwietnia, ożywiła się po wydaniu publikacji braci Witkowskich *Kedywiacy*. Autorzy przedstawili w niej m.in. swój udział w omawianych walkach. Byli żołnierzami tego samego batalionu co Malinowski, jednak znajdując się w innym miejscu na polu walki niż on, nieco inaczej zapamiętali jej przebieg. Można odnieść wrażenie, że ich książka jest niekiedy zawołowaną polemiką z Malinowskim. Wydaje się, że bracia z większą rezerwą niż ich poprzednik opisywali kulisy akcji z 19 kwietnia. Wymowna jest ich opinia na ten temat: „Nie wiem, czy którykolwiek z bezpośrednich uczestników akcji mógłby opisać jej przebieg »z lotu ptaka«, to bowiem, co zaczęło się dziać od chwili oddania pierwszego strzału, wymykało się spod jakiegokolwiek kontroli i było raczej rozpaczliwą walką poszczególnych sekcji o życie niż zorganizowanym w myśl planu działaniem...”⁸². Witkowscy stwierdzili ponadto, że wiedza źródłowa szeregowych żołnierzy batalionu nie obejmowała całokształtu akcji, gdyż wtajemniczano ich jedynie w szczegóły dotyczące wykonania ich własnych zadań. Tym samym sygnalizowali, że kompleksowe informacje mieli tylko dowódcy. Ponadto z ich publikacji dowiadujemy się, że przygotowania do walki i rozpoznanie polegało na zaledwie kilkudniowej obserwacji okolic murów o różnej porze dnia i że duży nacisk kładziono na ćwiczenia na planie za pomocą drewnianych pionków i makiet⁸³.

⁸¹ *Ibidem*, s. 160–163. Odnotujmy, że w latach siedemdziesiątych panowało pewnego rodzaju zamieszanie związane z ustaleniem roli poszczególnych żołnierzy w akcjach zbrojnych. Na przykład w starannie jak na ówczesne czasy wydanej i popularnej pozycji opracowanej przez Stanisława Wrońskiego i Marię Zwolakową na temat relacji polsko-żydowskich podczas okupacji pojawia się informacja, że jedną z akcji zbrojnych z 23 IV dowodził Zbigniew Dunin-Wąsowicz. Miał on wraz ze Stalkowskim kierować akcją „2 patroli oddziału dywersyjnego AK Mokotów”, co nie odpowiada prawdzie. W rzeczywistości Dunin-Wąsowicz zdecydował się na samodzielny i zarazem bohaterski wypad na wroga, więc informacja o tym, że „dowodził” akcją jest przerysowana, *Polacy-Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971, s. 190.

⁸² H. i L. Witkowscy, *Kedywiacy...*, s. 83.

⁸³ *Ibidem*, s. 77–79.

Co istotne, bracia podali inny podział batalionu na sekcje niż Malinowski. Według nich sekcji było nie cztery, lecz pięć. Pierwszą dowodził „Kret”, drugą „Chmura”, trzecią „Gajowy”, czwartą „Pastor”, a piątą „Kruk”; do tego dochodził pododdział określony jako „stanowisko” „Oliwy”. Inne niż u Malinowskiego były również nazwiska członków poszczególnych sekcji, np. w sekcji przedstawianej jako trzecia przez Malinowskiego (pierwszej u Witkowskich) nie ma st. strz. Eugeniusza Domańskiego „Misia”, strz. Ryszarda Jabłonowskiego „Wawrka” i kpr. Tadeusza Ślesickiego „Tatara”, którzy zostali wymienieni w *Kedywiakach*⁸⁴.

Aby zilustrować przydzielone zadania, w publikacji zamieszczono dokładną mapę *Szkic sytuacyjny akcji pod murami getta w dniu 19 kwietnia 1943 r.* Co do przebiegu tej akcji, zasadnicza różnica między Malinowskim a braćmi polegała na wskazaniu różnych okoliczności, które wprowadziły chaos do działań. Według Witkowskich zasadniczym problemem dla powodzenia potyczki pod murami była nie tylko przewaga sił przeciwnika w wyznaczonym punkcie, lecz przede wszystkim odgłosy niemieckich karabinów maszynowych i wybuchy w getcie, które wszystko zagłuszały. W rezultacie jeszcze przed akcją utrudniony był kontakt między sekcjami, co spowodowało brak szerszej koordynacji działań sił polskich. Kolejne niespodziewane wydarzenia, jak przybycie na miejsce samochodów z tzw. granatowymi policjantami, spotęgwały chaos⁸⁵.

Szerzej zakrojone badania nad aspektami militarnymi polskiej pomocy zbrojnej dla getta podjął Tomasz Strzembosz, który najpierw, w ramach studiów wstępnych, omówił przebieg powstania w dzielnicy żydowskiej z wojskowego punktu widzenia⁸⁶. Ich wynikiem była popularnonaukowa monografia poświęcona akcjom zbrojnym polskiego podziemia w okupowanej Warszawie w latach 1939–1944. Podstawowym walorem tej pracy, czyniącym z niej kanoniczne opracowanie, była udana próba usystematyzowania wiedzy na temat akcji zbrojnych przy murach getta⁸⁷. Autor omówił przygotowania do tych walk, ich przebieg, skutki i znaczenie akcji „Getto”. Nie próbował jednak zweryfikować wielu sprzeczności występujących w literaturze przedmiotu, dotyczących m.in. składów osobowych sekcji batalionu „Chwackiego”. Różnice między poszczególnymi badaczami w tym zakresie są znaczące (zob. tabela 1). Elementy takie Strzembosz pomijał, uznając zapewne, że wielu szczegółów nie uda mu się ustalić. Nie chciał ich więc przywoływać jako pewników.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 80.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 83–87.

⁸⁶ T. Strzembosz, *Tragedia i chwała getta warszawskiego*, „Więź” 1979, nr 4, s. 65–80.

⁸⁷ Lektura przedmowy do wydania 2 i wstępu do tej pozycji uświadamia, iż wymiar popularyzatorski książki został autorowi niejako narzucony. Choć nie wyraża on tego wprost, niejednokrotnie wskazuje na różne zewnętrzne ograniczenia, które warunkowały taką formę prezentacji wyników badań. T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 5–9.

Tabela 1. Żołnierze AK biorący udział w akcji „Getto” 19 kwietnia 1943 r. wedle przynależności do sekcji – stan wiedzy

Sekcje grupy dywersyjno-sabotażowej Kedywu OW AK złożonej z żołnierzy Batalionu „Chwackiego”	Opracowanie W. Bartoszewskiego 1966 r.	Opracowanie W. Młynarskiego 1974 r.	Opracowanie T. Strzembosza 1983 r.	Opracowanie H. i L. Witkowskich 1985 r.
Sekcja Z. Młynarskiego „Kreta”:	Eugeniusz Domański „Miś”, Ryszard [„Wawrek”] i Franciszek Jabłonowski „Matros”, Tadeusz Ślesicki „Tatar”, Henryk Cepek „Karcz”	Czesław Młynarski, Orest Fedorenko, F. Jabłonowski, H. Cepek	„6-osobowa sekcja”. Wspomniani ranni w akcji E. Domański i H. Cepek bez określenia przynależności do sekcji	E. Domański, R. i F. Jabłonowscy, T. Ślesicki, H. Cepek
Sekcja J. Łapińskiego „Chmury”	Józef Wilk „Orlik”, Jacek Mackiewicz „Kujawa”	Zygmunt Malinowski, J. Wilk, Jacek Malczewski, Leonard Tadeusz Zieliński, Jerzy Postek „Jasny”, Grzegorz Pszeny,	„3-osobowa sekcja”. Wspomniani ranni J. Postek bez określenia przynależności do sekcji	J. Mackiewicz, J. Wilk
Sekcja minerska W. Babczyńskiego „Pastora”	Zbigniew Pszeny, Marian Dukalski „Marek”, Włodzimierz Malinowski „Tygrys”, Zygmunt Puchalski „Atomek”, Zygmunt Puterman „Kowal”, Eugeniusz Morawski „Młódek”, Edward Branicki „Baran”	M. Dukalski, W. Malinowski, Z. i Piotr Puchalscy, E. Branicki, Z. Puterman, E. Morawski	„5 ludzi”, wśród nich: M. Dukalski, Zygmunt Malinowski „Rekin”, E. Morawski, J. Wilk. Wspomniani ranni Z. Puchalski bez określenia przynależności do sekcji	E. Morawski, J. Postek, W. Malinowski „Marek” i inni
Sekcja Zbigniewa Malinowskiego „Kruka”	Jerzy Postek, Tadeusz Zieliński	–	–	Z. Malinowski „Jarząbek”
Sekcja C. Młynarskiego „Oliwy”	C. Młynarski	–	–	C. Młynarski

Sekcje grupy dywersyjno-sabotażowej Kedywu OW AK złożonej z żołnierzy Batalionu „Chwackiego”	Opracowanie W. Bartoszewskiego 1966 r.	Opracowanie W. Młynarskiego 1974 r.	Opracowanie T. Strzembosza 1983 r.	Opracowanie H. i L. Witkowskich 1985 r.
Sekcja Mieczysława Zborowicza „Gajowego”	Bronisław Cholewiński „Lotnik”, Stefan Gąsiorowski „Ułan”	Eustachiusz Malinowski, Aleksander Gozdan, Ryszard Górecki, B. Cholewiński, S. Gąsiorowski	„3-osobowa sekcja Gajowego”	B. Cholewiński, S. Gąsiorowski

Źródło: Opracowanie własne na podstawie przywoływanej w przypisach literatury.

Według Strzembosza, na akcję „Getto” składały się następujące zbrojne wystąpienia przy murach dzielnicy żydowskiej: przy ul. Bonifraterskiej z udziałem batalionu „Chwackiego” (19 kwietnia); przy ul. Okopowej w pobliżu Pawiej z udziałem oficerów sztabu Kedywu OW AK – Lewandowski w roli dowódcy akcji, Lewiński i Tabęcki oraz czterech do pięciu ludzi z Oddziału Dywersji Bojowej (ODB) Śródmieście (23 kwietnia); przy ulicach Leszno i Orlej z udziałem patrolu wyłonnego z ODB „19” z Obwodu V Mokotów dowodzonego przez Stalkowskiego⁸⁸ (23 kwietnia); przy ul. Zakroczymskiej z udziałem zespołu bojowego, w którego skład wchodził żołnierz Kedywu i konspiracyjnej Szkoły Podchorążych z Obwodu II Żoliborz oraz paru harcerzy z Szarych Szeregów pod dowództwem Kerna-Jędrzychowskiego (28 kwietnia); przy ul. Bonifraterskiej z udziałem drużyny dywersyjnej V Rejonu VI Obwodu Praga pod dowództwem kpt. Antoniego Zawojkiego „Wrony” i zespołu dywersyjnego z Rejonu VII (Bródno) pod dowództwem por. Jerzego Tęsiorowskiego „Zawady” (koniec kwietnia lub początek maja – brak daty); przy ul. Bonifraterskiej róg Muranowskiej z udziałem trzech żołnierzy Kedywu OW AK z „grupy Andrzeja”: lek. por. Stanisława Sosabowskiego „Stasinka”, ppor. Kazimierza Jakubowskiego „Kazika” i ppor. Antoniego Wojciechowskiego „Antka” (15 maja). Łącznie, wedle tego badacza, było siedem potyczek⁸⁹.

Działania te historyk nazwał pomocą zbrojną dla walczącego getta, precyzując, że miały one charakter „akcji odciążającej” i zarazem „nękającej”, mającej na celu zdeorganizowanie poczynąń niemieckich i ułatwienie wydostania się za mury przynajmniej niektórym. Zarazem wyraźnie podkreślił, że tylko akcja z 19 kwietnia miała charakter

⁸⁸ Dowódca ODB-19 Tadeusz Jaegermann nie brał udziału w akcji, ponieważ nieco wcześniej przeszedł zabieg chirurgiczny prawej ręki, *ibidem*, s. 597.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 277–286.

planowy, a pozostałe były „bardziej improwizowane” i przybrały formę „drobnych uderzeń nękających”⁹⁰. Więcej przemyśleń tego badacza na omawiany temat odnajdziemy w zbiorze refleksji o polskim podziemiu w latach 1939–1945, wydanym w 1987 r. w drugim obiegu. Na druku tym widnieje adnotacja „Wydane bez wiedzy i zgody autora”. Choć w warstwie faktograficznej nie dowiadujemy się z tej pracy niczego nowego o akcji „Getto”, przynosi ona nieco więcej informacji o tym, jak badacz ją oceniał. Zdaniem Martyny Grądzkiej-Rejak i Jana Olaszka, omawiany badacz reprezentował nurt autorów podziemnych w PRL, którzy przede wszystkim akcentowali pozytywne działania Polskiego Państwa Podziemnego wobec Żydów, choć nie pozostawali bezkrytyczni wobec ich skuteczności. Jest to poprawny wniosek, niemniej w kontekście problematyki niniejszego artykułu równie istotne wydaje się zaakcentowanie przez Strzembosza polsko-żydowskiego braterstwa broni w kwietniu 1943 r. („Gdy getto podjęło walkę, biło się i ginęło przy współudziale Polaków”), dzięki któremu Żydzi nie zostali całkowicie osamotnieni w obliczu Zagłady⁹¹. Historyk poruszył także temat goryczy, odczuwanej przez powstańców w getcie w związku z niewystarczającą pomocą militarną kierowaną do niego przez AK. Zadał pytanie: „Czy było to wszystko, co można było zrobić?”. Odpowiedział, że „Nigdy nie można zrobić wszystkiego” i dodał, iż należało znacznie wcześniej, niż to uczyniono (sierpień 1943 r.), rozpocząć likwidację szmalcowników i dostarczyć więcej broni, choć – jak podkreślił – w jego ocenie konspiracja żydowska była lepiej uzbrojona niż powstańcy w 1944 r. Sporo miejsca poświęcił również zaangażowaniu szeregowych żołnierzy AK w sprawy żydowskie, choć niektórzy z nich nie pałali życzliwością do osób tej narodowości. Mimo to stanęli do walki z bronią w rękę, niekiedy pierwszej w swoim młodym życiu. Rozważania na ten temat Strzembosz zakończył stwierdzeniem skierowanym prawdopodobnie do zapalczywych krytyków postawy AK wobec Zagłady: „Jest prawo do goryczy. Ale też trzeba być sprawiedliwym”⁹².

Z ważniejszych prac tego okresu należy wymienić jeszcze monografię o Kedywie OW AK napisaną przez Henryka Witkowskiego w 1985 r. Autor sporządził w niej wykaz akcji, opatrując krótkie, poświęcone im notki informacjami na temat źródeł, z których zaczerpnięto dane. W wykazie nie ma akcji przy ul. Zakroczymskiej, o której pisał Strzembosz. Różnice pojawiły się także w opisie akcji z końca kwietnia – począt-

⁹⁰ *Ibidem*, s. 12.

⁹¹ T. Strzembosz, *Refleksje o Polsce i podziemiu...*, s. 75–76; M. Grądzka-Rejak, J. Olaszek, *Holokaust, pamięć, powielacz. Zagłada Żydów i okupacyjne stosunki polsko-żydowskie w publikacjach drugiego obiegu PRL*, Warszawa 2020, s. 144. W wydaniu tej publikacji z 1990 r. Strzembosz zmienił cytowane wyżej zdanie – „Gdy getto podjęło walkę, biło się i ginęło przy współudziale Polaków” – na: „Ale kiedy mieszkańcy getta podjęli walkę, wspólnie z nimi bili się i ginęli Polacy”. Wymowa tych dwóch zdań jest nieco różna – oba wskazują na braterstwo broni, jednak drugie mocniej podkreśla wspólną walkę i informuje o ofiarach po stronie polskiej w trakcie powstania w getcie warszawskim. T. Strzembosz, *Refleksje o Polsce i podziemiu 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 100.

⁹² T. Strzembosz, *Refleksje o Polsce...*

ku maja 1943 r. Witkowski uważał, że miała ona miejsce przy ul. Świętojerskiej, a nie Bonifraterskiej, a jej wykonawcami byli żołnierze praskich struktur Obwodu, bez udziału wspomnianego przez Strzembosza zespołu dywersyjnego z Bródna⁹³.

Na koniec tej części artykułu wspomnijmy, że w latach osiemdziesiątych wzmianka o akcjach zbrojnych przy murach getta znalazła się w monumentalnych najnowszych dziejach Polski pióra Wojciecha Roszkowskiego, które ukazały się w drugim obiegu wydawniczym. Autor potraktował te działania – nie tylko akowskie – jako zmierzające do wspólnego celu, a mianowicie do odciążenia walczących w dzielnicy żydowskiej i ułatwienia im wydostania się na tzw. aryjską stronę. Nie użył wobec tych wydarzeń nazwy „akcja »Getto«”, lecz nazwał je „pewnym wsparciem dla walczących powstańców”, entuzjastycznie przywitany przez ŻOB, która 23 kwietnia 1943 r. wydała odezwę do społeczeństwa polskiego, zawierającą słowa o polsko-żydowskim braterstwie broni⁹⁴.

HISTORIOGRAFIA TEMATU PO 1989 ROKU I „KRYTYCZNE PODEJŚCIE” (XX I XXI WIEK)

Ustalenia Strzembosza z lat osiemdziesiątych okazały się ostatnimi, które w znaczący sposób ukształtowały naszą wiedzę o akcji „Getto”⁹⁵. W 1996 r. Piotr Matusak podjął w nowych, demokratycznych warunkach próbę przedstawienia omawianych akcji. Jego opracowanie nie wniosło jednak żadnych nowych ustaleń⁹⁶. W tym czasie pojawiało się sporo przypuszczeń i spekulacji. Na przykład Paweł Szapiro dywagował o przyczynach milczenia o akowskich bojach przy murach w okupacyjnej prasie i podejmował – bez wskazania nowych źródeł – kwestię niedyspozycji wspomnianego już oddziału dowodzonego przez Skupieńskiego. W tej ostatniej kwestii postawił hipotezę, że jego żołnierze odmówili wykonania rozkazu uczestnictwa w walkach pod murami getta⁹⁷. Mniej

⁹³ H. Witkowski, „Kedyw” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944, Warszawa 1984, s. 251–253.

⁹⁴ A. Albert [W. Roszkowski], *Najnowsza historia Polski...*, s. 94. Zob. także późniejsze wydanie londyńskie tej pozycji: *idem, Najnowsza historia Polski 1918–1980*, Londyn 1989.

⁹⁵ Po 1989 r. pojawiło się parę prac popularyzatorskich i edukacyjnych, będących kompilacją faktów o akcji „Getto”, m.in. autorstwa Lesława Bartelskiego z serii „Warszawskie Termopile” czy Tomasza Kubickiego z serii „Historyczne Bitwy”. Wydawnictwo o charakterze edukacyjnym przygotował z kolei Instytut Pamięci Narodowej. L. Bartelski, *Getto. Warszawskie Termopile 1943*, Warszawa 1999; *Pomoc Armii Krajowej dla powstańców żydowskich w getcie warszawskim (wiosna 1943 r.)*, Warszawa 2012; T. Kubicki, *Getto warszawskie*, Warszawa 2017.

⁹⁶ P. Matusak, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w akcji pomocy Żydom [w:] Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996, s. 146–147.

⁹⁷ P. Szapiro, *Problem pomocy dla walczącego getta w publicystyce Polski Podziemnej [w:] Holokaust z perspektywy półwiecza*, red. D. Grinberg, P. Szapiro, Warszawa 1993, s. 310–322. Zob. szerzej: *Wojna żydow-*

więcej w tym samym czasie Dariusz Stola spekulował, że „są podstawy do podejrzeń, że dowództwo AK zataiło przed Londynem fakt przeprowadzenia akcji solidarnościowych na rzecz powstania w getcie warszawskim”⁹⁸. Nie potrafiiono jednak skonfrontować tych przypuszczeń z dokumentacją. Ogólnie po 1989 r. zauważono, że podstawowym problemem w dalszych badaniach omawianej problematyki był brak źródeł archiwalnych.

Jest symptomatyczne, że na początku XXI w., w największej pracy dotyczącej getta warszawskiego, tematyce powstańczej poświęcono zaledwie kilkanaście stron, a samą akcję „Getto” wzmiankowano w kilku miejscach w formie pojedynczych zdań⁹⁹. Informacji o tej akcji nie ma także w pracy o „utajonym mieście”, czyli o podziemnej sieci pomocy dla Żydów w stolicy¹⁰⁰.

Na tym tle najważniejszym i wyróżniającym się studium, poruszającym m.in. tematykę akcji zbrojnych przy murach getta, jest obszerny artykuł Dariusza Libionki, poświęcony stanowisku ZWZ-AK i Delegatury Rządu na Kraj wobec Zagłady, w pełni zasługujący na miano minimonografii. Jak stwierdził Joshua Zimmerman, Libionka należy do środowiska naukowego, którego celem była m.in. chęć nowego, „krytycznego podejścia” do badań nad relacjami polsko-żydowskimi w czasie II wojny światowej (chodzi o Polskie Centrum Badań nad Zagładą)¹⁰¹. W tym duchu, rozumianym jako próba weryfikacji i rewizji wszystkich powojennych ustaleń, przedstawiono również kwestię akowskich walk pod murami getta. Z powodu braku dokumentów lub ich niejednoznaczności wspomniane zabiegi badaczy powiodły się tylko połowicznie, a część ich rozważań ma charakter spekulatywny. W takim trybie poruszono kwestię domniemanego zatajania przez KG AK informacji o akcjach przy murach getta przed Naczelnym Wodzem czy zakazania przez tego ostatniego podejmowania działań zbrojnych wspomagających Żydów¹⁰². Skądinąd wydaje się, że skłonność do spekulowania to cecha wielu prac wydanych po 1989 r., poruszających m.in. temat akcji „Getto”. Ich autorzy, świadomi luk w źródłach, a zarazem pesymistycznie nastawieni do możliwości ich zapełnienia, starali się niwelować je swoimi domysłami i hipotezami i generalnie więcej miejsca poświęcali innym istotnym sprawom niż samym walkom przy murach.

sko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy, oprac. P. Szapiro, Londyn 1992.

⁹⁸ D. Stola, *Nadzieja i Zagłada. Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa 1995, s. 206–205.

⁹⁹ B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001, s. 733–445.

¹⁰⁰ G.S. Paulsson, *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie (1940–1945)*, Kraków 2007, s. 137–139.

¹⁰¹ J. Zimmerman, *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018, s. 23. Zobacz więcej na temat motywacji naukowych i ujęcia sprawy stosunku ZWZ-AK i Delegatury do Zagłady: D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich [w:] Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 15, 137–139.

¹⁰² D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura...*, s. 88–89.

Poza wyżej wspomnianymi interpretacjami kluczowe są ustalenia Libionki dotyczące akcji 19 kwietnia. Podobnie jak pozostałe, została ona przeprowadzona na podstawie nowych planów, przedstawionych w tym dniu przez płk. Chruściela w gronie dowódczym AK¹⁰³. Po ich zaakceptowaniu Chruściel pięciokrotnie próbował się skontaktować z ŻOB w sprawie koordynacji działań bojowych (Cukierman potwierdził odbiór jednego z meldunków). Przebieg wystąpienia z 19 kwietnia poznajemy dzięki nowo odkrytemu źródłu, a mianowicie relacji Józefa Pszennego, złożonej w 1946 r. w Studium Polski Podziemnej w Londynie. Libionka dostrzegł, że przekaz ten prezentuje przebieg walki w sposób inny niż literatura przedmiotu, choć – podkreślmy – szczegóły podane przez omawianego badacza w niewielkim stopniu wpływają na ocenę tego, czym były owe akcje i jakie miały znaczenie militarne. W relacji Pszennego czytamy, że jedna trzecia oddziału nie dotarła w oznaczonym czasie na miejsce koncentracji, nie została też użyta „duża siła ognia oddziału”, na którego wyposażeniu nie było osiem, jak podawała dawniejsza literatura, ale sześć pistoletów maszynowych Sten, z czego w walce wykorzystano tylko dwa¹⁰⁴. Badacz skonstatował, iż choć akcja – w przeciwieństwie do pozostałych wystąpień zbrojnych przy murze – była poważnym, dobrze przygotowanym przedsięwzięciem, o jej przebiegu zadecydował brak przygotowania żołnierzy, przypadek i sposób realizacji. Niedobrze się jednak stało, że to nie z tekstu autora, lecz ze świadectwa Pszennego, umieszczonego w aneksie, dowiadujemy się, dlaczego na placu boju nie stawiała się przewidziana liczba żołnierzy. Autor źródła pisał o „niemożności zawiadomienia względnie trudności w komunikacji”, której to informacji Libionka nie skomentował. Przewidziana siła ognia zaś nie była pełna, ponieważ – jak ujął to Pszenny – „w samej walce prowadziły ogień, oprócz pistoletów i granatów ręcznych, tylko dwa sten-y; dwa pozostałe milczały na skutek zbytniej »nerwowości« tych dwóch sekcji, które je posiadały”¹⁰⁵. Jak zatem eufemistycznie wyjaśnia Pszenny, pewne osoby, choć miały broń, nie podjęły walki ze strachu. Pokazuje to ludzką stronę akcji „Getto”. Opisana sytuacja potwierdza przywoływany powyżej wniosek Bartoszewskiego, że w kwietniu 1943 r. żołnierze AK nie byli wystarczająco przygotowani i zaprawieni w bojach ulicznych. Dzięki Pszennem dowiadujemy

¹⁰³ Choć kwestia dostaw broni dla konspiracji żydowskiej nie dotyczy samej akcji „Getto”, to podkreślmy, że ważnym ustaleniem Libionki jest podanie ilości i rodzajów broni dostarczonej ŻOB przez AK. Zwrócił on uwagę na rozbieżności w tym zakresie występujące w różnych opracowaniach. W jego ocenie najwiarygodniejsze w tej kwestii są źródła z epoki (jedno polskiej proveniencji i dwa żydowskiej) podane w następującej kolejności: sprawozdanie Henryka Wolińskiego z 1944 lub 1945 r. (ok. 50 pistoletów, poważna ilość ładunków wybuchowych, 80 kg materiałów do wyrobu butelek zapalających i pewna ilość granatów obronnych); opracowanie *Powstanie i rozwój ŻOB* z kwietnia 1944 r. („pistolety, granaty i materiały wybuchowe oraz możliwość zakupu za uzyskane pieniądze kilkuset rewolwerów i amunicji”); list Icchaka Cukiermana do dowódcy AK z listopada 1943 r. (59 pistoletów, 50 granatów, materiały wybuchowe). D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura...*, s. 70.

¹⁰⁴ Dwa z sześciu stenów pobrał oddział „Jotesa”, który ostatecznie, jak wspomniano, nie wziął udziału w walce. D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura...*, s. 207.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 80, 206.

się również, że oddział „Jotesa” nie wziął udziału w akcji z powodu braku broni krótkiej, choć trzeba przyznać, że wyjaśnienie to brzmi enigmatycznie¹⁰⁶. Podsumowując swoje rozważania, Libionka stwierdził: „Nawet jednak gdyby polskie oddziały przeprowadziły poważniejsze działania zbrojne, w niczym nie mogły one zmienić sytuacji walczących Żydów. Otwarta konfrontacja AK ze zmobilizowanymi siłami niemieckimi skończyłaby się katastrofą”¹⁰⁷.

Warto podkreślić, że zarówno wspomniany badacz, jak i Marcin Urynowicz (każdy na swój sposób), dostrzegając za Bartoszewskim wiele czynników obiektywnych, wpływających na stosunek AK do walk getta warszawskiego, akcentowali wpływ antysemityzmu i niechęci do Żydów w łonie Polskiego Państwa Podziemnego na zakres działań pomocowych¹⁰⁸. Rozważając to zagadnienie, warto wziąć pod uwagę, że polskie podziemie niepodległościowe i komuniści zorganizowali pod murami getta łącznie 11 bardzo do siebie podobnych akcji, najczęściej polegających na ataku na pojedynczy posterunek lub stanowisko ogniowe¹⁰⁹. To uświadamia, jakie były rzeczywiste możliwości bojowe całego podziemia, bez względu na sympatie i antypatie do Żydów.

Inaczej o kwestii braku zaufania i niechęci AK do konspiracji żydowskiej pisał Marek Jan Chodakiewicz. Historyk połączył te postawy z popularnym w kręgach żydowskich powstańców komunizmem, poglądami prosowieckimi i postulatami rewolucji społecznej, które to hasła nie były akceptowane ani w kręgach dowódczych AK, ani rządowych. Historyk stwierdził, że to nie antysemityzm, lecz pragmatyzm wpłynął na ograniczony kształt pomocy zbrojnej dla getta¹¹⁰.

Kończąc przegląd prac polskich, warto wspomnieć o stosunkowo nowej monografii cytowanego powyżej Zimmermana o Polskim Państwie Podziemnym i Żydach. Co prawda autor ten nie reprezentuje historiografii polskiej, niemniej autorytatywnie wypowiada się na temat stosunków polsko-żydowskich. Do poważnych uwag, które pojawiły się wobec jego publikacji¹¹¹, można dołączyć również i tę dotyczącą akcji „Getto”. Zimmerman zarzucił Strzemboszowi przypisanie AK 11 akcji pod murami

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 207.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 80–81.

¹⁰⁸ M. Urynowicz, *Stosunki polsko-żydowskie w Warszawie w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Polacy i Żydzi...*, s. 611–613.

¹⁰⁹ T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 290, 598.

¹¹⁰ M.J. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie i Zagłada*, Warszawa 2023, s. 301–306. Warto podkreślić, że bez względu na to, do jakich szkół historycznych poszczególni badacze należeli i należą i jakie ujęcia interesującego nas tematu reprezentowali, prawie wszyscy zgodzili się co do tego, że w sensie militarnym wpływ akcji pod murami dzielnicy żydowskiej na przebieg powstania w getcie był niewielki. Wyjątkiem był Marian Fuks, który ocenił, iż akcje te miały duże znaczenie bojowe. M. Fuks, *Pomoc Polaków bojownikom getta warszawskiego*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1989, nr 1, s. 43–52.

¹¹¹ Zob. np. W. Grabowski, [rec.] *Joshua Zimmerman, „Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej”*, Warszawa 2018, „Polish-Jewish Studies” 2021, nr 2, s. 297–320.

getta, podczas gdy zdaniem Libionki była to liczba wszystkich akcji polskiej konspiracji, łącznie z komunistami¹¹².

Błąd ten, jak również inne rozbieżności i nieścisłości, dotyczące nie tylko interpretacji, lecz przede wszystkim ustalenia podstawowych faktów na temat walk przy murze getta, skłaniają do wniosku, że pewne obszary poznania omawianej kwestii pozostają wciąż niedopracowane. Stanowiska czołowych badaczy polskich, którzy stworzyli swe prace w kraju lub za granicą, są zgodne – akcja „Getto” pod względem militarnym nie mogła odwrócić losów powstania i takiego celu dowództwo AK sobie nie stawiało. Historycy rozważali, jakie były realne możliwości udzielenia pomocy przez AK, jak wpływały na nie ograniczenia spowodowane realiami okupacji oraz jak należy oceniać skuteczność akcji w takim kształcie, w jakim je zaplanowano i przeprowadzono. Nie bez znaczenia pozostaje zasadnicza rozbieżność celów podziemia polskiego i żydowskiego z powodu różnic w polityce niemieckiej wobec obu grup narodowych. Pewną rolę odgrywały wreszcie czynniki subiektywne – niechęć do Żydów wśród żołnierzy czy dowódców niższego szczebla lub niewiara w zdolności bojowe konspiracji żydowskiej, pozytywnie zweryfikowane obroną styczniową. Jednak najważniejszym postulatem badawczym wciąż pozostaje ustalenie podstawowych faktów dotyczących akcji „Getto”. Zadanie to powiedzie się, jeśli sięgniemy do źródeł z epoki – polskich i żydowskich. Z pewnością bazowanie tylko na nich nie doprowadzi nas do odpowiedzi na wiele pytań, jednak pozwolą one zorientować się, jak przedstawia się katalog dokumentów na omawiany temat i co z nich wynika. Dzięki temu być może unikniemy wikłania się w – by tak rzec – subiektywne wersje wydarzeń, zmieniające się wraz z wiatrami politycznymi i modami naukowymi.

Na kwestię możliwości poszerzenia zasobu źródłowego, dotyczącego akcji „Getto”, przez dziesięciolecia patrzono sceptycznie, ponieważ nie odnajdywano nowych dokumentów wytworzonych w okresie okupacji. Nieustające kwerendy i wiara w to, że istniały i zachowały się do dnia dzisiejszego zwarte akta proveniencji akowskiej z czasu, gdy trwało powstanie w getcie warszawskim, zostały wynagrodzone. Wraz z wcześniej znanymi dokumentami mogą one stanowić podstawę nowego spojrzenia na akcje pod murem dzielnicy żydowskiej, jak też na całe powstanie w getcie¹¹³.

¹¹² J. Zimmerman, *Polskie Państwo...*, s. 307.

¹¹³ By nie być gołosłownym, podajmy przykład nowych, nieznanych dotąd dokumentów, które stanowią podstawę przygotowanej do druku publikacji o obrazie powstania w getcie warszawskim w świetle zwartych źródeł akowskich: T. Domański, A. Gontarek, *Powstanie w getcie warszawskim 1943 r. i jego konteksty w świetle sprawozdań VI Brygady Kontrwywiadu Armii Krajowej Obszaru Warszawskiego* [w:] *„Walczyliśmy do ostatniego”. Opór Żydów na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa 2025.

BIBLIOGRAFIA

OPRACOWANIA

- Albert A. [Roszkowski W.], *Najnowsza historia Polski 1918–1980*, [Warszawa] 1983; wyd. 2, Londyn 1989.
- Bartoszewski W., *Polska podziemna a walka powstania warszawskiego*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1973, nr 2–3.
- Bartoszewski W., *Los Żydów Warszawy 1939–1943*, Kraków 1985.
- Borzęcki O., *Brygada Korwina w szeregach ZWZ-AK w latach 1941–1943*, „Dzieje Najnowsze” 2015, nr 3.
- Bór-Komorowski T., *Armia Podziemna*, Londyn 1950; wyd. 2, Warszawa 2009.
- Bułhak W., Kunert A.K., *Kontrwywiad podziemnej Warszawy. Struktura, zadania i obsada personalna Komendy Głównej, Obszaru Warszawskiego i Okręgu Warszawa ZWZ-AK w latach 1939–1944* [w:] *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, red. W. Bułhak, A.K. Kunert, Warszawa 2008.
- Chodakiewicz M.J., *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie i Zagłada*, Warszawa 2023.
- Edelman M., *Getto walczy*, Łódź 2015.
- Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
- Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001.
- Finder G.N., *Bernard Mark, powstanie w getcie warszawskim i proces Jürgena Stroopa*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2017, nr 13.
- Fuks M., *Pomoc Polaków bojownikom getta warszawskiego*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1989, nr 1.
- Grabski A., *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944–1949*, Warszawa 2002.
- Grądzka-Rejak M., Olaszek J., *Holokaust, pamięć, powielacz. Zagłada Żydów i okupacyjne stosunki polsko-żydowskie w publikacjach drugiego obiegu w PRL*, Warszawa 2020.
- Hercberg F., *Dlaczego właśnie oni...*, „Nasze Słowo”, numer: *W 3-cią rocznicę powstania w getcie warszawskim*, Łódź 1946.
- Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968.
- Iranek-Osmecki K., *Polacy i Żydzi 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1968, t. 14.
- Kermisz J., *Powstanie w getcie warszawskim (19 kwietnia – 16 maja 1943)*, Łódź 1946.
- Kermisz J., *Stenogrames fun geszprechn mit Stroop*, „Bleter far Geszichte” 1950, nr 1–2.
- Kermisz J., *Stroop tszuwes off an ankete*, „Bleter far Geszichte” 1948, nr 1 (3–4).
- Korboński S., *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Warszawa 2008.

- Korboński S., *Polacy, Żydzi i Holokaust*, Warszawa 2011.
- Kubicki T., *Getto warszawskie*, Warszawa 2017.
- Kunert A.K., *Generał „Monter” Antoni Chruściel. Komendant podziemnej Warszawy*, Warszawa 2012.
- Libionka D., *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2008, nr 4
- Libionka D., Weinbaum L., *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2012.
- Libionka D., *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich [w:] Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
- Matusak P., *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w akcji pomocy Żydom [w:] Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996.
- Malinowski W., *Działania i walki Batalionu Saperów Praskich Armii Krajowej w okresie 1939–1944 roku (kryptonimy: „Batalion Chwackiego” i XII-S-6)*, „Rocznik Warszawski” 1971, t. 10.
- Mark B., *Der proces fun Jurgen Stroop un Franc Konrad: Vos hot er gegebn der forschung fun der geto-ojfsztand-geszichte*, „Bleter far Geszichte” 1951, nr 3.
- Mark B., *Powstanie w getcie warszawskim*, Moskwa 1944.
- Mark B., *Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg*, Warszawa 1953; wyd. 2, Warszawa 1954.
- Mark B., *Powstanie w getcie warszawskim. Nowe uzupełnione wydanie i zbiór dokumentów*, Warszawa 1963.
- Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1958; wyd. 2, Warszawa 1959.
- Maszkiewski J., *Armia Krajowa w polityce historycznej*, „Prosopon. Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne” 2018, nr 4.
- Nalewajko-Kulikow J., *Trzy kolory: szary. Szkic do portretu Bernarda Marka*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2008, nr 4.
- Paulsson G.S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie (1940–1945)*, tłum. E. Olender-Dmowska, red. B. Engelking-Boni, J. Leociak, Kraków 2007.
- Pelczyńska W., *Bernard Mark o ghetcie warszawskim*, „Polemiki” 1964, z. 2.
- Pelczyński T., Ciołkosz A., *Opór zbrojny w ghetcie warszawskim w 1943 roku*, Londyn 1963.
- Pomoc Armii Krajowej dla powstańców żydowskich w getcie warszawskim (wiosna 1943 r.)*, Warszawa 2012.
- Poterański W., *Das Warschauer Getto: zum 25. Jahrestag des bewaffneten Kampfes im Getto 1943*, Warszawa 1968.
- Poterański W., *Le ghetto de Varsovie: édition consacrée au XXVe anniversaire de la lute armée au ghetto en 1943*, Warszawa 1968.
- Poterański W., *Powstanie w gettach i pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*, Warszawa 1969.

- Poterański W., *The Warsaw Ghetto: on the 25th anniversary of the armed uprising in 1943*, Warszawa 1968.
- Poterański W., *Warszawskie getto*, Warszawa 1968; wyd. 2, Warszawa 1973.
- Powstanie w ghetcie warszawskim 1943. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1945.
- Silberklang D., Józef Kermisz (1907–2005) – twórca badań Szoa, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10.
- Stach S., „Duch czasu wycisnął jednak na tej pracy swe piętno”. *Historia Zagłady w badaniach Żydowskiego Instytutu Historycznego w okresie stalinowskim*, „Zagłada. Studia i Materiały” 2017, nr 13.
- Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Domański, A. Gontarek, Warszawa–Kielce 2022.
- Stola D., *Nadzieja i Zagłada. Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa 1995.
- Stroop J., *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009.
- Strzembosz T., *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.
- Strzembosz T., *Refleksje o Polsce i podziemiu (1939–1945)*, Lublin 1987; wyd. 2, Warszawa 1990.
- Strzembosz T., *Tragedia i chwała getta warszawskiego*, „Więź” 1979, nr 4.
- Szapiro P., *Problem pomocy dla walczącego getta w publicystyce Polski Podziemnej* [w:] *Holokaust z perspektywy półwiecza*, red. D. Grinberg, P. Szapiro, Warszawa 1993.
- Ten jest z ojczyzny mojej*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 2, Warszawa 1969; wyd. 3 uzupełn., Warszawa 2007.
- Urynowicz M., *Stosunki polsko-żydowskie w Warszawie w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
- Witkowski H., „Kedyw” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944, Warszawa 1984.
- Witkowski H., Witkowski L., *Kedywiacy*, Warszawa 1973.
- Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy*, oprac. P. Szapiro, Londyn 1992.
- Zimmerman J., *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, tłum. M. Mićńska, red. nauk. M. Rusiniak-Karwat, Warszawa 2018.

ALICJA GONTAREK – doktor, adiunkt w Katedrze Historii Społecznej i Edukacji Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, starszy specjalista Biura Badań Historycznych IPN, sekretarz czasopisma „Polish-Jewish Studies”, zajmuje się relacjami polsko-żydowskimi podczas II wojny światowej. Jest autorką opracowań: *Żydzi Mińska Mazowieckiego w latach 1918–1939* (2015); Leon Rappaport, *Komitet Pomocy Uchodźcom*

Polakom w Wilnie (19 wrzesień 1939 – 1 styczeń 1941 rok) (wstęp i red. nauk., 2020); *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa* (współautor, współred., 2022).

ALICJA GONTAREK – PhD, associate professor, Department of Social History and Education at the Institute of History at the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, senior researcher at the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance, secretary of the periodical “Polish-Jewish Studies”, researching Polish-Jewish relations during World War II. Author of the studies: *Żydzi Mińska Mazowieckiego w latach 1918–1939* (2015); [The Jews in Mińsk Mazowiecki 1918–1939] (2015); Leon Rappaport, *Komitet Pomocy Uchodźcom Polakom w Wilnie (19 wrzesień 1939 – 1 styczeń 1941 rok)* [Committee for Aid to Polish Refugees in Vilnius (September 19, 1939 – January 1, 1941)] (introduction and ed., 2020); *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa* [The State of Research on Aid to Jews in Polish Lands under German Occupation. Overview of the Literature in the Field] (co-author and co-editor, 2022).

GRZEGORZ HRYCIUK

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-1010-8491

REPRESJE WOBEC POLAKÓW I OBYWATELI POLSKICH W ZSRS W LATACH 1939–1941. STAN WIEDZY I PERSPEKTYWY BADAWCZE

REPRESSION AGAINST POLES AND POLISH CITIZENS IN THE USSR 1939–1941. STATE OF KNOWLEDGE AND RESEARCH PERSPECTIVES

Streszczenie: Do lat osiemdziesiątych XX w. problematyka represji stosowanych przez władze sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich w okresie międzywojennym, podczas II wojny światowej oraz po jej zakończeniu pozostawała, ze względów politycznych, poza zainteresowaniem historyków polskich w kraju. Względnie skromny był również dorobek badaczy z diaspory. Wynikało to nie tylko z instytucjonalnej słabości polskiej nauki na emigracji, lecz także z utrudnionego dostępu do zbiorów archiwalnych, w tym do bogatego materiału zebranego w latach 1941–1945, przechowywanego w Instytucie Hoovera w Stanford.

Przełom nastąpił w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., po przemianach demokratycznych w Polsce i innych krajach bloku wschodniego. Zniesienie ograniczeń cenzuralnych i możliwość skorzystania ze znacznej części utajnionej i niedostępnej wcześniej dokumentacji sowieckiego aparatu bezpieczeństwa, a także szerokie sięgnięcie po źródła autobiograficzne – wspomnienia i relacje – pozwoliło na podjęcie badań nad zagadnieniami do tej pory nieeksplorowanymi oraz na pojawienie się nowych tematów badawczych. Najcenniejsze opracowania powstały dzięki wysiłkom historyków polskich oraz badaczy rosyjskich należących do kręgu Stowarzyszenia „Memoriał”. Problematyka represji sowieckich budziła i budzi znaczne zainteresowanie także wśród naukowców z Litwy, Ukrainy i Białorusi. Osiągnięcia innych historiografii na tym polu są mniej znaczące lub co najwyżej wtórne. Mimo poważnego dorobku naukowego i znacznej liczby publikacji źródłowych, dostrzec można zagadnienia nie tylko mniej eksplorowane, ale wręcz wciąż pozostające poza obszarem badań historyków. Nowe perspektywy poznawcze wynikają zarówno z – na razie teoretycznej – możliwości wprowadzenia do obiegu naukowego wielu jeszcze niewykorzystanych źródeł, lecz także użycia nowych narzędzi analitycznych, podejścia

interdyscyplinarnego oraz spojrzenia makro- i mikrohistorycznego. Warunkiem *sine qua non* w większości przypadków jest jednak udostępnienie archiwaliów przechowywanych Rosji i na Białorusi, pozostających nadal poza zasięgiem naukowców.

Słowa kluczowe: obywatele polscy, represje sowieckie,
sowiecki aparat bezpieczeństwa, okres międzywojenny,
II wojna światowa, Stowarzyszenie „Memorial”

Abstract: Up to the end of the 1980s the problem of repressions exerted by the Soviet authorities against Poles and Polish citizens in the interwar period, during World War II and after its end for political reasons remained beyond the interest of Polish historians in the country. The contribution in this context of Polish researchers from the diaspora were also quite modest. This resulted not only from the institutional weakness of Polish scholarship in exile, but also from difficult access to archival collections, including the comprehensive materials collected in the years 1941–1945 and stored in the collections of the Hoover Institution Library & Archives at Stanford University.

The breakthrough came in the 1980s and 1990s after the democratic changes in Poland and other countries of the Eastern Bloc. The lifting of censorship restrictions and the possibility of using a significant part of the previously classified and inaccessible documentation of the Soviet security apparatus, the wide use of autobiographical sources – memoirs and accounts, allowed for research on a number of issues not explored before and the emergence of new research topics. The most valuable studies emerged thanks to the efforts of Polish researchers and Russian historians belonging to the “Memorial” Association. The issue of Soviet repressions has aroused and continues to arouse considerable interest among scholars from Lithuania, Ukraine and Belarus. The breadth of other historiographies are less significant or at most secondary. Despite the extent of significant research and the large number of source publications, one can clearly see not only less explored themes, but also research questions that still remain beyond the attention of historians. New research perspectives result from both the – for now – potential possibilities of introducing many unknown sources into scholarly circulation, but also from the use of new analytical tools, an interdisciplinary approach and a macro- and micro-historical perspective. However, the *sine qua non* condition in most cases is to make available archives from Russia and Belarus that are still beyond the reach of scholars.

Keywords: Polish citizens, Soviet repressions, Soviet security apparatus,
interwar period, World War II, “Memorial” Association

Represje wobec Polaków i innych obywateli polskich, zamieszkujących wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej, zaanektowane przez Moskwę w 1939 r., przez długi czas – aż po rozpad imperium sowieckiego – były swoistym tabu, chronionym zarówno tajemnicą i brakiem dostępu do materiałów źródłowych, jak i czujnością instytucji cenzorskich oraz aparatu represji nie tylko w Polsce, lecz także we wszystkich krajach tzw. demokracji ludowej. W rezultacie relacje i wspomnienia dotyczące pobytu w więzieniach, łagrach czy na zesłaniu w ZSRS nierzadko były traumą przeżywaną w gronie rodzinnym, obszarem, do którego nie dopuszczano osób z zewnątrz. Jedyłą – choć ważną – enklawą swobody wypowiedzi i kultywowania pamięci ofiar pozostawała diaspora polska w Europie Zachodniej oraz na kontynencie amerykańskim.

OCENY I SZACUNKI BIEŻĄCE

Władze polskie na emigracji od początku zbierały wiadomości na temat omawianych prześladowań. Informacje o nich – nie zawsze precyzyjne – docierały z kilku źródeł. Do późnej wiosny 1940 r. najważniejszym z nich były meldunki i raporty konspiracji. Później, z powodu rozbicia, sparaliżowania, a nawet opanowania przez sowiecki aparat bezpieczeństwa struktur podziemia, były to relacje uchodźców z Kresów Wschodnich, przybyłych w kwietniu–czerwcu 1940 r. do Generalnego Gubernatorstwa na mocy umowy pomiędzy Niemcami a ZSRS oraz osób wyjeżdżających legalnie i uciekinierów, którzy znaleźli się na Węgrzech i w Rumunii i byli badani przez polskie służby dyplomatyczne. Mniej oczywistym źródłem wiedzy była ocenizowana korespondencja zesłańców oraz informacje zbierane wśród wychodźców żydowskich, którym udało się wydostać z terenów zajętych w 1940 r. przez Związek Sowiecki dzięki dokumentom wystawionym przez konsula japońskiego w Kownie Chiunę Sugiharę i wyjechać na Daleki Wschód¹. Omawiane prześladowania, w tym deportacje obywateli II Rzeczypospolitej w głąb kraju okupanta, jeszcze przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r. znalazły swoje odzwierciedlenie w działalności informacyjnej władz polskich na emigracji, m.in. w nocy z 3 maja 1941 r., skierowanej do przedstawicielstw krajów sprzymierzonych i neutralnych².

Informacje dotyczące mordów, dokonanych przez aparat bezpieczeństwa Moskwy w więzieniach na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej latem 1941 r., zamieszczane były nie tylko w prasie niemieckiej i polskojęzycznych pismach gadzinowych, lecz także

¹ *Zesłańcy polscy w ZSRR*, Tokio 1941.

² *L'Occupation allemande et soviétique de la Pologne. Note adressée le 3 Mai aux Puissances alliées et neutres*, Londres 1941.

w gazetach i czasopismach krajów neutralnych, których korespondenci zostali zaproszeni przez Ministerstwo Propagandy i Oświaty Ludu III Rzeszy do Lwowa³.

Momentem przełomowym, jeśli chodzi o stan wiedzy na omawiany temat, było podpisanie umowy Sikorski–Majski i – w rezultacie – wznowienie polsko-sowieckich stosunków dyplomatycznych, amnestia dla obywateli II Rzeczypospolitej ogłoszona przez władze w Moskwie, a także formowanie Armii Polskiej w ZSRS. Personel ambasady RP w Związku Sowieckim miał czuwać nad wypełnianiem przez drugą stronę warunków umowy – chodziło przede wszystkim o zwolnienie obywateli polskich z więzień, obozów pracy, obozów jenieckich i miejsc zesłania, pomoc ludności cywilnej oraz mobilizację do oddziałów Wojska Polskiego. W tym momencie najważniejsze było ustalenie losów jeńców wojennych – zwłaszcza oficerów – oraz liczebności zesłańców, więźniów i łagierników, którzy mieli stanowić bazę rekrutacyjną dla tworzonych jednostek Polskich Sił Zbrojnych.

Dane przedstawiane przez władze sowieckie przyjmowano z niedowierzaniem, były bowiem sprzeczne z dostępnymi szacunkami, w tym z wyliczeniami opracowanymi na podstawie informacji zebranych w trakcie wyprawy Aleksandra Klotza i Eleonory Wandy Ptaszek do miejsc zesłania Polaków w ZSRS, odbytej między majem a wrześniem 1940 r.⁴ Priorytetowym problemem było odnalezienie lub zdobycie wiarygodnych informacji na temat miejsca pobytu tysięcy oficerów i policjantów, więzionych do wiosny 1940 r. w Starobielsku, Kozielsku i Ostaszkowie. Żmudne starania o ustalenie, na podstawie relacji ocalonych, imiennej listy – jak wówczas sądzono – zaginionych lub wciąż więzionych jeńców podjął szef Biura Poszukiwania Zaginionych rtm. Józef Czapski, były więzień Starobielska. Efektem pracy jego zespołu był wykaz 3848 osób, przedłożony w grudniu 1941 r. Stalinowi, w marcu 1942 r. liczący już 4518 nazwisk⁵.

Liczba tych, którzy w latach 1941–1942 znaleźli się w oddziałach polskich w ZSRS oraz pod opieką aparatu pomocowego Ambasady RP w Moskwie, zbliżona bardziej do danych sowieckich (mówiących o 390 tys. jeńców, więźniów i zesłańców) niż do polskich szacunków (1,5 mln osób), stała u źródeł domysłów mówiących o przebywaniu setek tysięcy uwięzionych na niedostępnych obszarach Związku Sowieckiego, a także o ogromnej śmiertelności wśród deportowanych⁶.

Wybuch wojny Niemiec z ZSRS odblokował propagandę antykomunistyczną (anty-sowiecką) na terenach okupowanych przez III Rzeszę. Skutkowało to nie tylko lawiną artykułów prasowych o charakterze informacyjno-perswazyjnym, lecz także pojawieniem

³ G. Hryciuk, „Brygidki” i inne więzienia lwowskie w czerwcu 1941 roku [w:] *Od izolacji do resocjalizacji. Sto lat historii więziennictwa w niepodległej Polsce. Wybrane aspekty*, red. J. Korczak, R. Nowakowski, B. Perlak, G. Strauchold, Wrocław 2024, s. 87–88.

⁴ Tekst raportu opublikowany m.in. w przygotowanych wzorcowo wspomnieniach Klotza: A. Klotz, *Zapiśki konspiratora 1939–1945*, oprac. G. Mazur, Kraków 2001.

⁵ J. Czapski, *Wspomnienia starobielskie*, b.m.w. 1944; *idem, Na nieludzkiej ziemi*, Paryż 1949.

⁶ Zob. S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.

się pewnej liczby stosunkowo niewielkich objętościowo publikacji zwartych o charakterze wspomnieniowym⁷. Jedną z cenniejszych spośród nich była broszura Władysława Studnickiego *Rządy Rosji Sowieckiej we wschodniej Polsce*⁸. Pojawiły się także wydawnictwa o charakterze źródłowym, zawierające zdobyte, oryginalne materiały z – na ogół skrzętnie ewakuowanych lub zniszczonych – archiwów sowieckich służb bezpieczeństwa. Wśród nich ważne miejsce zajęła edycja dokumentów z Litwy⁹, w której znalazły się – cytowane później wielokrotnie, także w publikacjach sygnowanych przez władze polskie na emigracji – takie pisma, jak rozkaz ludowego komisarza spraw wewnętrznych Litewskiej SRS w latach 1940–1941 Aleksandra Guzevičiusa, dotyczący kategorii osób podejrzanych i rozpracowywanych z 1940 r., oraz rozkaz pierwszego zastępcy ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego ZSRS Iwana Sierowa z 1941 r. na temat przygotowań do deportacji w republikach bałtyckich.

W przypadku polskich oficerów i policjantów, wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną w 1939 r., przełomową publikacją, stanowiącą do lat osiemdziesiątych XX w. podstawowe źródło informacji o losach wszystkich – jak błędnie założyli niemieccy wydawcy Materiału Urzędowego – zaginionych jeńców z obozów specjalnych, był raport specjalnej komisji na temat zwłok odkrytych w Katyniu¹⁰. Ponadto w tzw. prasie gadzinowej publikowano informacje z przejętych przez III Rzeszę archiwów NKWD w Smoleńsku na temat osób, które zostały przeniesione z obozu w Kozielsku do Juchnowa i miały tam być dalej rozpracowywane przez władze bezpieczeństwa ZSRS¹¹.

Imponujący zbiór źródeł stanowią relacje zebrane po 1942 r. wśród cywilów i żołnierzy Armii Polskiej na Wschodzie. Na ogromną bazę dokumentacyjną, będącą do dyspozycji władz polskich, składają się materiały Ambasady RP w Kujbyszewie, w tym korespondencja, listy, sprawozdania mężów zaufania, kartoteka zawierająca dane o blisko 500 tys. osób; materiały zebrane przez specjalne komisje działające w Teheranie od 1942 r.; 25 tys. stron ankiet zebranych w wojsku; materiały ankietowe zgromadzone przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji wśród ludności cywilnej ewakuowanej z ZSRS; materiały uzyskane od uchodźców przebywających w Afryce; dokumenty zgromadzone przez Centrum Informacji na Wschodzie oraz Biuro Dokumentów Armii Polskiej na Wschodzie¹². Skali wysiłków dokumentacyjnych dowodzi fakt, że tylko w zasobach Biura

⁷ W. Grott, „Kto oni są?”. *Propaganda antysowiecka w niemieckich broszurach polskojęzycznych z okresu II wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2023, nr 1, s. 101–123.

⁸ W. Studnicki, *Rządy Rosji Sowieckiej we wschodniej Polsce 1939–1941*, Warszawa 1943. Materiał zawarty w broszurze został wykorzystany raz jeszcze przez autora w pracy opublikowanej w 1953 r. na emigracji: W. Studnicki, *Polska za linią Curzona*, Londyn 1953.

⁹ *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, t. 1–3, Kaunas 1942; t. 4, Vilnius 1943.

¹⁰ *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterial*, Berlin 1943.

¹¹ Zob. G. Hryciuk, „Gazeta Lwowska” 1941–1944, Wrocław 1992.

¹² K. Zamorski, *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990, s. 29–30.

Dokumentacji znalazło się 60 tys. stron ankiet i relacji spisanych przez 14 336 osób, w tym 5159 zesłańców¹³. Mimo prac przygotowawczych do wydania zbiorów relacji i wspomnień, dokumentujących losy dzieci oraz kobiet, większość tych źródeł nie doczekała się edycji w języku polskim ani np. angielskim. Wyjątkiem jest ważne i pionierskie studium Kazimierza Zamorskiego i Stanisława Starzewskiego, występujących pod pseudonimami Sylwester Mora i Piotr Zwierniak, zatytułowane *Sprawiedliwość sowiecka*, opublikowane w 1945 r. Zostało ono poświęcone obywatelom polskim, głównie przebywającym w sowieckich więzieniach, choć dokumentowało także losy zesłańców¹⁴. Ambicję całościowego opracowania strat polskich miało krótkie zestawienie Bohdana Podoskiego *Polska Wschodnia 1939–1941*¹⁵.

STAN WIEDZY W PIERWSZYCH DEKADACH POWOJENNYCH

Zamiast opracowań, odwołujących się do dziesiątek i setek ankiet, relacji czy listów, najważniejszym świadectwem tragicznych doświadczeń Polaków w ZSRS okazała się literatura wspomnieniowa, określona przez badaczkę polskiego życia literackiego na uchodźstwie Marię Danilewicz-Zielińską mianem literatury zsyłkowej¹⁶ bądź obozowej¹⁷. Wśród stosunkowo skromnych objętościowo prac ukazujących się na emigracji, mających po części charakter broszur informacyjnych, dużą wartość dokumentacyjną i źródłową mają oficjalne i półoficjalne publikacje władz polskich na uchodźstwie, studium Władysława Wielhorskiego, dopełniony dodatkowym materiałem tom *enfant terrible* polskiej sceny politycznej Władysława Studnickiego¹⁸ czy dwa tomy przygotowane przez Stanisława Kota¹⁹. Najważniejszą publikacją, obejmującą całokształt polskiego doświadczenia martyrologicznego w Związku Sowieckim, choć zogniskowaną na trage-

¹³ *Ibidem*, s. 312–314.

¹⁴ S. Mora, P. Zwierniak, *Sprawiedliwość sowiecka*, Włochy 1945. Praca została także przetłumaczona i wydana w językach angielskim, francuskim, włoskim.

¹⁵ B.P., *Polska Wschodnia 1939–1941*, Rzym 1945. Miał to być wyciąg z nieopublikowanej ostatecznie pracy Bohdana Podoskiego „Polska Wschodnia okupowana przez Z.S.R.R. w latach 1939–1941 w cyfrach”.

¹⁶ M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Paryż 1978, s. 87.

¹⁷ Zob. m.in. M. Wańkowicz, *Dzieje rodziny Korzeniewskich*, New York 1944; I. Wasilewska, *Za winy niepopelnione*, Rzym 1945; H. Naglerowa, *Ludzie sponiewierani*, Rzym 1945; W. Hort (H. Ordonówna), *Tułacze dzieci*, Bejrut 1948. Ze wspomnień obozowych np.: B. Obertyńska, *W domu niewoli*, Rzym 1946; G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Londyn 1953; A. Krakowiecki, *Księżka o Kołymie*, Londyn 1950.

¹⁸ W. Studnicki, *Polska...*

¹⁹ Zob. np. *Stalin and the Poles. An indictment of the Soviet Leaders*, ed. B. Kuśnierz, London 1949; W. Wielhorski, *Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)*, Londyn 1956; S. Kot, *Listy...*; *idem*, *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959.

dii katyńskiej, był tom *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*²⁰ oraz przygotowana już w 1945 r. publikacja Józefa Mackiewicza o Katyniu, która doczekała się najpierw edycji obcojęzycznych²¹. Uzupełnieniem źródłowym tych publikacji był raport specjalnej komisji Kongresu Stanów Zjednoczonych dotyczący wspomnianej zbrodni, wydany w 1952 r.²² Podstawową pozycją angielskojęzyczną podsumowującą stan wiedzy na ten temat przez lata pozostawała monografia Janusza K. Zawodnego *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, która doczekała się wielu edycji i tłumaczeń, w tym, w 1989 r., wydania w języku polskim²³. W dziele popularyzacji problematyki katyńskiej ważną rolę w Wielkiej Brytanii i RFN odegrał w latach siedemdziesiątych historyk amator, były oficer Royal Navy i biznesmen Louis FitzGibbon, autor wielu książek poświęconych temu mordowi²⁴. Wartościową pozycją pokazującą polityczny kontekst losów obywateli polskich w ZSRS w latach 1939–1941, ale i po 1941 r., są dwa obszernie woluminy sygnowane przez Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, wydane w latach sześćdziesiątych i poświęcone relacjom polsko-sowieckim w latach II wojny światowej²⁵. Cenne materiały źródłowe zamieszczone zostały w tomie I i II oraz w pełniącym rolę uzupełnienia tomie VI monumentalnego wydawnictwa Studium Polski Podziemnej w Londynie *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*²⁶. Potwierdzają one fakt stosunkowo słabej orienta-

²⁰ *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Londyn 1948. Jej uzupełnieniem była tzw. Lista Katyńska, zawierająca personalia 9615 zaginionych więźniów z obozów w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie: *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk – Ostaszków – Starobielsk zaginieli w Rosji Sowieckiej*, oprac. A. Mośzyński, Bruksela 1949. Świadectwo dokumentujące indywidualne losy byłych jeńców stanowią wspomnienia gen. Władysława Andersa (W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału*, Londyn 1949), które ukazały się nie tylko w licznych edycjach polskich, ale także w tłumaczeniu na wiele języków, dwie pozycje autobiograficzne Józefa Czapskiego (z przekładami francuskimi i brytyjskimi) czy wydane dość późno wspomnienia Stanisława Świaniewicza przybliżające okoliczności mordu na jeńcach z obozu w Kozielsku, S. Świaniewicz, *W cieniu Katynia*, Paryż 1976.

²¹ Jako pierwsze ukazało się niemieckie tłumaczenie książki w 1949 r. (J. Mackiewicz, *Katyn – ungesühntes Verbrechen*, Zürich 1949). W kilka lat później pojawiły się przekłady angielski, włoski i hiszpański. Pierwsze wydanie w języku polskim pojawiło się dopiero w 1997 r.

²² *House Report No 2505. The Katyn Forrest Massacre. Final Report*, Washington 1952. Polskie wydanie materiałów Komisji opublikowane zostało przez IPN: *Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską Komisją Maddena w latach 1951–1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, t. 1–3, Warszawa 2017–2020.

²³ J.K. Zawodny, *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, Notre Dame (Indiana) 1962; *idem*, *Katyn*, Paris 1989.

²⁴ L. FitzGibbon, *Katyn – A Crime without Parallel*, London 1971; *idem*, *The Katyn Cover Up*, London 1972; *idem*, *Unpitied and Unknown. Katyn – Bologoye – Dergachi*, London 1975; *idem*, *Katyn – Triumph of Evil*, Dun Laoghaire 1975; *idem*, *The Katyn Massacre*, London 1977; *idem*, *The Katyn Memorial*, London 1977. Pierwsza z wymienionych pozycji ukazała się w 1980 r. w tłumaczeniu niemieckim. L. FitzGibbon był także autorem wstępu do wydanych w 1972 r. staraniem Polskiej Fundacji Kulturalnej raportów ambasadora Owena O'Malleya: *Katyn. Dispatches of Sir Owen O'Malley to the British Government*, London 1972.

²⁵ *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, t. 1: 1939–1943, London 1963; t. 2: 1944–1945, London 1967.

²⁶ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941, wyd. J. Żmigrodzki, Londyn 1970; t. 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943, wyd. J. Tokarski, Londyn 1973; t. 6: *Uzupełnienia*, Londyn 1989.

cji polskiego podziemia niepodległościowego w latach 1939–1941 w faktycznych celach, specyfice i skali represyjnej polityki okupanta sowieckiego.

Jak widać, mimo mnogości potencjalnie dostępnych wspomnień i relacji ani epopeja zesłańcza, ani obozowo-więzienna nie znalazły właściwego miejsca w publikacjach pojawiających się w środowiskach polskich na Zachodzie w okresie powojennym. Jedną z przyczyn marginalizacji tej problematyki było to, że bogate archiwalia II Korpusu, zawierające tysiące świadectw zesłańców, znalazły się w zbiorach Instytutu Hoovera w Stanford i nie zostały wyzyskane przez autorów polskich na wychodźstwie. Ich ponowne odkrycie nastąpiło za sprawą Ireny Grudzińskiej-Gross i Jana Tomasza Grossa, którzy w 1983 r. opublikowali wstrząsający wybór relacji dzieci i dorosłych na temat deportacji i życia na zesłaniu w Związku Sowieckim, opatrzone ciekawym i wnikliwym wstępem²⁷. Podsumowaniem niezbyt imponującego stanu badań w tej dziedzinie była opublikowana w 1987 r. praca Juliana Siedleckiego *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*²⁸. Powieliła ona ustalenia faktograficzne i liczbowe, funkcjonujące w publicystyce i literaturze naukowej od 1945 r. Punktem wyjścia były szacunki dokonane przez Podolskiego, ustalające łączną liczbę represjonowanych obywateli polskich na 1 692 tys., w tym 230 tys. jeńców wojennych wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r., 990 tys. zesłańców, 12 tys. żołnierzy i oficerów przejętych z obozów internowania na Litwie i Łotwie, 210 tys. ludzi zmobilizowanych do Armii Czerwonej i 250 tys. więźniów „zesłanych przeważnie do karnych obozów pracy”. Spośród osób, które znalazły się na obszarach ZSRS, do lata 1941 r. zginęło 434 300 osób, a z powodu chorób, głodu i wycieńczenia – dalszych 322 tys. Wśród zesłanych, aresztowanych i wcielonych do Armii Czerwonej miało być 1 114 tys. stałych mieszkańców ziem wschodnich, w tym 703 tys. Polaków, 217 tys. Ukraińców, 83 tys. Żydów, 56 tys. Białorusinów, 35 tys. „Poleszuków”, 20 tys. Rosjan i Litwinów, a spośród 336 tys. uchodźców spod okupacji niemieckiej – 138 tys. Polaków i 198 tys. Żydów²⁹. Nieco inne, acz generalnie zbieżne dane opublikowano w 1950 r. w tomie III *Polskich Sił Zbrojnych...*, poświęconym Armii Krajowej. Zgodnie z nimi deportowanych zostało 1 200 tys. obywateli polskich – 220 tys. w lutym 1940 r., 320 tys. w kwietniu tego roku, 240 tys. w czerwcu i „ponad 300 tys.” w czerwcu 1941 r.

²⁷ „W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali...”. *Polska a Rosja 1939–1942*, wybór i oprac. J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, Londyn 1983. Kwestie podniesione we wstępie zostały nieco szerzej potraktowane w wydanej w języku angielskim i niemieckim monografii na temat sowietyzacji Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej. J.T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988; *idem*, *Und wehe, du hoffst. Die Sowjetisierung Ostpolens nach dem Hitler-Stalin-Pakt. 1939–1941*, Breisgau 1988.

²⁸ J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Londyn 1987. Innym – nieco spóźnionym w obliczu ujawnienia materiałów sowieckich – dziełem powstałym na emigracji, mającym ambicję zarysowania całokształtu represyjnej polityki ZSRR wobec ludności polskiej w latach 1939–1943, była praca: Z.S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, Londyn 1991.

²⁹ B.P., *Polska Wschodnia...*, s. 9–14.

Nie podano liczby aresztowanych, ale sądząc po opisie warunków życia deportowanych, zaliczono do nich także więźniów poprawczych obozów pracy. Wywiezieni w głąb ZSRS mieli przebywać w 2500 punktach 40 systemów obozowych, a zesłańcy – w 3 tys. miejscowości³⁰. Zgodnie z szacunkami, opublikowanymi po raz pierwszy w 1943 r., spośród 1 050 tys. deportowanych, ok. 300 tys. pochodzić miało z Wileńszczyzny, 200 tys. z Polesia i Nowogródzczyzny, 150 tys. z Wołynia i 400 tys. z Galicji Wschodniej³¹.

POMIJANIE PROBLEMATYKI REPRESJI SOWIECKICH W PUBLICYSTYCE I NARRACJI NAUKOWEJ PRL

Choć część elit politycznych tzw. Polski Ludowej, zwłaszcza wojskowych, miała za sobą ważny osobiście i formujący ideowo epizod bynajmniej niedobrowolnego pobytu na obszarze ZSRS w latach II wojny światowej, temat losów Polaków w tym kraju nie był nadmiernie eksplorowany. Pisanie o powrocie „najkrótszą drogą” do Polski nie oznaczało szczegółowego przedstawiania genezy tego dramatycznego doświadczenia. Znaczona tragediami historia setek tysięcy obywateli polskich sprowadzana została do zakończonego szczęśliwie repatriacją „epizodu” bliżej nieokreślonego „wychodźstwa”, „tułaczki”, a nawet „emigracji”, przy czym w publikacjach skupiano się nie na represjach okresu 1939–1941, lecz na życiu „wychodźstwa polskiego” w ZSRS w latach 1941–1946. W okresie późniejszym wzmianki o represjach sowieckich w okresie 1939–1941 pojawiały się w dziełach autorów nie wolnych od politycznego zaangażowania, ale miały charakter marginalny. Aresztowania i deportacje setek tysięcy ludzi określane były mianem co najwyżej „nadużyć” lub nawet „absurdów”³². Generał Ignacy Blum, w wydanej na prawach rękopisu monografii poświęconej składowi osobowemu i strukturze socjalnej żołnierzy Armii Polskiej w ZSRS (tzw. Armii Berlinga), dokonał poważniejszej próby weryfikacji danych liczbowych, dotyczących represjonowanych obywateli polskich, na podstawie materiałów Związku Patriotów Polskich. Wydał swoją książkę w chwili, gdy znajdował się już na bocznym torze kariery wojskowej i naukowej³³. Ograniczenia cenzuralne prowadziły do tego, że bitwa o Monte Cassino, włączona generalnie do panteonu polskiego czynu zbrojnego w latach II wojny światowej, omawiana była bez próby przedstawienia genezy

³⁰ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 31–36.

³¹ *Polish-Soviet Relations 1918–1943. Official Documents*, Washington 1943, s. 21–22.

³² M. Turlejska, *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939 – grudzień 1941*, Warszawa 1968, s. 307–310.

³³ I. Blum, *Żołnierze Armii Polskiej w ZSRR (stan osobowy, skład socjalny, czynniki integrujące)*, Warszawa 1967. Także w ujęciu Bluma powodem represji była „powszechna niemal nieufność” władzy radzieckiej wobec niektórych grup ludności „zwłaszcza polskiej” i w jej rezultacie błędy, których wynikiem były „represje stosowane wobec całych grup b. obywateli polskich przez beriowski aparat bezpieczeństwa”, *ibidem*, s. 71.

formowania Armii Polskiej na Wschodzie i II Korpusu Polskiego. Swoistym *curiosum* było umieszczenie na liście szkolnych lektur pomocniczych *Szkiców spod Monte Cassino* Melchiora Wańkowicza czy wcześniejsze wydanie pokiereszowanej przez strażników pamięci z Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk wersji jego reportażu historycznego *Monte Cassino*, pozbawionej jakichkolwiek odniesień do Związku Sowieckiego³⁴.

Rysą na tym koherentnym przekazie informacyjnym, pozbawionym faktów godzących w podstawy sojuszu Polski z ZSRS i wykluczającym krytyczną, niezafałszowaną narrację na temat represji sowieckich okresu 1939–1941, stała się aktywność polskiej opozycji politycznej, a zwłaszcza jej części nastawionej bardziej tradycjonalistycznie i niepodległościowo. Symbolem walki z zakłamaniem stała się kwestia katyńska, którą w centrum zainteresowania postawił Instytut Katyński, powstały w 1978 r. w Krakowie z inicjatywy Adama Macedońskiego. Poza „Biuletynem Katyńskim”, przed sierpniem 1980 r. Instytut opublikował tłumaczenie na język polski raportu Komisji Kongresu Stanów Zjednoczonych z 1952 r.³⁵ Największym rozgłosem spośród tekstów poświęconych zbrodni katyńskiej, powstałych w PRL, cieszyła się wydana po raz pierwszy w 1980 r. i wielokrotnie później wznawiana broszura Leopolda Jerzewskiego (właśc. Jerzego Łojka) *Dzieje sprawy Katynia*³⁶.

Przełom polityczny lat 1980–1981 przyniósł zelżenie – mimo wprowadzenia później stanu wojennego – cenzury i dopuszczenie do omawiania pewnych zagadnień wcześniej traktowanych *per non est*. W tym czasie pojawił się także szeroki alternatywny system wydawania prasy i książek, który skupił się początkowo głównie na implementacji publikacji emigracyjnych do krajowego obiegu naukowego i świadomości społecznej. W efekcie opublikowano kilka ważnych pozycji zawierających omówienia kwestii wprawdzie nadal tylko wybranych, jednak traktowanych już bez wykorzystywania ideologicznych klisz. Były to prace dotyczące losów dzieci, oświaty czy opieki społecznej nad ludnością polską w ZSRS, ale głównie w latach 1943–1946³⁷. W związku ze zmianami zachodzącymi w polityce wewnętrznej ZSRS, zwłaszcza ogłoszenia głośności przez Michaiła Gorbaczowa, od połowy 1985 r. śmieiej, także w prasie oficjalnej, podnoszono zagadnienia

³⁴ M. Wańkowicz, *Monte Cassino*, Warszawa 1958; *idem*, *Szkice spod Monte Cassino*, Warszawa 1969.

³⁵ *Raporty Komisji Specjalnej Kongresu Stanów Zjednoczonych do Zbadania Sprawy Mordu w Katyniu*, cz. 1–2, Warszawa 1980.

³⁶ L. Jerzewski [J. Łojek], *Dzieje sprawy Katynia*, Warszawa 1980.

³⁷ Zob. T. Bugaj, *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939–1952*, Jelenia Góra 1982. Drugie poprawione i uzupełnione (o zwiększonej o ok. 25 proc. objętości) wydanie ukazało się w 1984 r.; E. Treła, *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941–1946*, Warszawa 1983. W 1983 r. Albin Głowacki na Uniwersytecie Łódzkim obronił pracę doktorską „Działalność opiekuńcza Związku Patriotów Polskich w ZSRR (1939–1946)”. Do 1989 r. autorowi udało się wydać jedynie kilka artykułów dotyczących problematyki podjętej w dysertacji, poświęconych m.in. opiece nad rodzinami wojskowych oraz inwalidami i starcami.

represji wobec Polaków w ZSRS i innych aspektów relacji polsko-sowieckich w okresie II wojny światowej.

Na fali zachodzących zmian i z myślą o poprawie relacji międzysojuszniczych w ramach Układu Warszawskiego 21 kwietnia 1987 r. Michaił Gorbaczow i Wojciech Jaruzelski podpisali deklarację o współpracy w dziedzinie ideologii, nauki i kultury, która zapowiadała „likwidację »białych plam« w historii stosunków między narodami ZSRR i Polski”. W maju 1987 r. powołano Wspólną Komisję PZPR–KPZR do Spraw Historii Stosunków między PRL i ZSRR. W jej strukturach powstały dwa zespoły – polski i sowiecki – ds. deportacji i przemieszczeń ludności polskiej w głąb ZSRS. Na czele pierwszego z nich stanął generał MSW prof. Tadeusz Walichnowski, co najmniej kontrowersyjny historyk resortowy, rektor Akademii Spraw Wewnętrznych³⁸. Zespół ten przygotował na potrzeby prac Komisji przegląd piśmiennictwa dotyczącego deportacji, opublikowany w 1989 r. przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe jako książka w nader wysokim nakładzie 180 tys. egzemplarzy³⁹.

Przemiany polityczne drugiej połowy lat osiemdziesiątych, pozwalające na rozszerzenie aktywności Ośrodka „Karta” i Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, przyczyniły się do zaistnienia inicjatyw dokumentacyjnych oraz ogłaszania konkursów na relacje i wspomnienia zesłańcze. Przyspieszyło to zbieranie relacji, pamiętników, wspomnień i dokumentów osobistych Sybiraków. Inicjatywa Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego z 1988 r., a więc z okresu przed przełomem politycznym, zaowocowała napływem 343 tekstów wspomnień i pamiętników o łącznej objętości około 60 tys. stron, które stały się – wraz z kolejnymi, docierającymi w następnych latach świadectwami – podstawą unikatowej kolekcji materiałów źródłowych poświęconych gehennie ludności polskiej na Wschodzie w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu⁴⁰.

Ewolucja sytuacji politycznej w Polsce umożliwiała zapoznanie się z dorobkiem badaczy i publicystów emigracyjnych oraz sowietologów zachodnich. Oznaczało to jednak ciągle badanie dość już obszernego, lecz mało zróżnicowanego materiału dokumentacyjnego o charakterze relacyjno-wspomnieniowym i – w dużej mierze – powielanie dotychczasowych schematów interpretacyjnych oraz szacunków liczbowych bez dostępu do nowych, szczególnie ważnych źródeł proveniencji sowieckiej. Co więcej, mimo że na Zachodzie pojawiały się publikacje sygnowane przez dysydentów z ZSRS, będących uprzednio osobami bliskimi ścisłym kręgom władzy, do wiadomości publicznej nie przedostały się np. ustalenia liczbowe, znane od połowy lat pięćdziesiątych XX w. członkom kierownictwa w Moskwie. Na ich ujawnienie nie zdecydował się nawet Nikita Chruszczow, na którego zlecenie KGB opracowywało materiały dotyczące m.in. Zbrodni Katyńskiej z 1940 r.

³⁸ *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Walichnowski, Warszawa 1989, s. 12–13.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Zob. M. Ruchniewicz, *Kolekcja sybiracka Archiwum Naukowego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu. Bibliografia komentowana*, Wrocław 2020.

PRZEŁOM W BADANIACH

Zasadnicza zmiana stanu wiedzy mogła nastąpić jedynie wraz z udostępnieniem dokumentacji wytworzonej przez sowiecki aparat władzy, w tym przez organy bezpieczeństwa. Z wolna zaczęło to następować od 1989 r., gdy wgląd do niektórych odtajnionych zespołów przechowywanych w (ówczesnym) Centralnym Archiwum Państwowym im. Rewolucji Październikowej (przekształconym następnie w Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej) uzyskała stosunkowo nieduża grupa historyków rosyjskich. Pierwszą, odwołującą się do tej podstawy źródłowej, choć niepozbawioną poważnych błędów merytorycznych publikacją na temat deportacji obywateli polskich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej był artykuł Walentyny Parsadanowej⁴¹, członkini sowieckiej części wspomnianej wyżej Wspólnej Komisji. Wkrótce potem ważne ustalenia opublikowali Nikołaj Bugaj⁴² i Wiktor Ziemskow⁴³. Poważnym problemem, utrudniającym ocenę podawanych danych, było to, że w pierwszych publikacjach dotyczących represji – nawet w wydawnictwach źródłowych – nie podawano nie tylko tytułów dokumentów, lecz także ich sygnatur archiwalnych, ograniczając się do odwołań do bliżej niezidentyfikowanej kolekcji źródeł.

Rozpad ZSRS i polityka władz rosyjskich w epoce Borysa Jelcyna spowodowały dalsze zdejmowanie ograniczeń dostępu do dokumentów, nie tylko w postaci odtajnienia sygnatur archiwalnych, lecz także dopuszczenia do nich większej grupy badaczy zarówno z Rosji, jak i z zagranicy. Pojawiły się także incydentalnie pojedyncze źródła pochodzące spoza państwowej rosyjskiej sieci archiwalnej, m.in. z archiwum resortowego FSB, a także tzw. Archiwum Prezydenckiego (byłe Archiwum Biura Politycznego KC KPZS). W obiegu naukowym pojawiły się także bogate faktograficznie dokumenty z archiwów regionalnych. Ogromną rolę w ujawnianiu materiałów i zakrojonych na szerszą skalę badaniach na temat zesłań i represji odegrali badacze związani z rosyjskim Memoriałem, zwłaszcza Aleksandr Gurjanow i Nikita Pietrow⁴⁴. Niezwykle interesujące dane, głównie z archiwów rosyjskich, opublikował ukraiński „resortowy” historyk Iwan Biłas⁴⁵. W latach dziewięćdziesiątych zaczęto udostępniać także dokumenty przechowywane w archiwach aparatu partyjnego i służb bezpieczeństwa dawnych republik związkowych ZSRS. O ile w przypadku Litwy oraz – nie bez pewnych zahamowań – Ukrainy możliwości wykorzy-

⁴¹ В. Парсаданова, *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг.*, „Новая и новейшая история”, 1989, № 2.

⁴² Zob. pr. М. Бугай, *Депортація населення з України (30–50-ті роки)*, „Український історичний журнал” 1990, № 10, 11.

⁴³ Zob. pr.: В. Земсков, *Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР)*, „Социологические исследования” 1990, № 11.

⁴⁴ Niezwykle wartościowe okazały się szczególnie teksty zamieszczone w tomie: *Пенпессии против поляков и польских граждан*, ред. А. Гурьянов, Москва 1997.

⁴⁵ I. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, т. 1–2, Київ 1994.

stania źródeł wytworzonych przez partię komunistyczną i aparat bezpieczeństwa stale się poprawiały, o tyle na Białorusi z czasem nastąpił wyraźny regres.

Stosunkowo korzystny klimat polityczny i otwarcie na współpracę w ramach zewnętrznych inicjatyw źródłowniczych, które uwzględniały szeroki udział archiwistów z krajów posowieckich (głównie z Rosji), zaowocował ważnymi wydawnictwami źródłowymi dotyczącymi wielu istotnych zjawisk i procesów w Związku Sowieckim, w tym zwłaszcza represji. Najcenniejsze przekazy opublikowano w powstałej w 1997 r. serii „Rossija XX wiek. Dokumenty”⁴⁶. Trudną do przecenienia wartość miała także siedmiotomowa edycja źródłowa poświęcona dziejom stalinowskiego Gułagu⁴⁷. Edycjom tym bardzo często towarzyszyły, albo nawet je wyprzedzały, publikacje analityczne powstałe na podstawie obszernych, często dopiero wprowadzanych do obiegu naukowego materiałów archiwalnych. Szansa ta, jeśli chodzi o Rosję, nie została w pełni wykorzystana przez badaczy polskich. Najbardziej wymierne, jeśli chodzi o objętość i wartość pozyskanej dokumentacji, okazały się rezultaty działań Wojskowej Komisji Archiwalnej. Choć początkowo skupiać się ona miała na wyszukiwaniu materiałów dotyczących losów jeńców polskich na terenie ZSRS w okresie II wojny światowej i po wojnie, jednak – jak świadczy inwentarz pozyskanych kopii⁴⁸ – dotarła, wprawdzie niekiedy wyrывkowo i fragmentarycznie, do wielu innych interesujących materiałów obrazujących stosunek władz sowieckich do Polaków i Polski w latach trzydziestych, czterdziestych, a nawet pięćdziesiątych XX w.

PODSTAWOWE PROBLEMY BADAWCZE

Dyskusja wokół tzw. białych plam w historii Polski w największym stopniu dotyczyła przemilczanych albo zafałszowanych aspektów relacji Polski z ZSRS z okresu II wojny światowej. Na plan pierwszy, ze względu na nośność polityczną i swoisty wymiar symboliczny, wysunęła się kwestia Katynia i jeńców polskich w niewoli sowieckiej w latach 1939–1941, a także sowieckich zbrodni wojennych, popełnionych we wrześniu 1939 r. Tematem drugim, ze względu na znaczący rezonans społeczny oraz liczbę osób dotkniętych represjami, stały się deportacje w głąb ZSRS z lat 1940–1941. Tu chyba najmocniej zaznaczył się rozziew między wyobrażeniami społecznymi a rezultatami badań historycznych. Na trzecim miejscu, jeśli możliwe jest wprowadzenie nieco subiektywnej gradacji

⁴⁶ Na przykład: *Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш» 1939 – март 1946*, сост. В.Н. Каньшин, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2006.

⁴⁷ *История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в семи томах*, т. 1–7, Москва 2004–2005.

⁴⁸ <https://wbh.wp.mil.pl/pl/pages/kolekcja-akt-z-archiwow-rosyjskich-grupa-zespolow-2020-01-17-b2pv/>, dostęp 28 II 2025 r. Całość pozyskanych kopii obejmuje 87 zespołów liczących 27,4 metrów bieżących akt.

ważności tematyki, pojawiła się kwestia aresztowań i epopei Polaków (obywateli polskich) na obszarze *sensu stricte* Gułagu. Kwestią pochodną, lecz także budzącą zainteresowanie badaczy i części opinii społecznej, był problem mordów dokonanych przez NKWD w więzieniach wschodniej Polski latem 1941 r. Ze względu na pewne wątpliwości i kontrowersje w niniejszym artykule pominięte zostaną kwestie przymusowych przesiedleń ze strefy nadgranicznej w 1940 r. oraz poboru i mobilizacji do Armii Czerwonej w latach 1940–1941, które w niektórych ujęciach i badaniach traktowane są jako przejaw represyjnej polityki okupanta wobec obywateli polskich na obszarach zaanektowanych przez ZSRS.

KATYŃ I PROBLEMATYKA JEŃCÓW

Jednym z najważniejszych i trwałych osiągnięć historyków i archiwistów polskich, współpracujących ze swoimi kolegami z Rosji, Białorusi i Ukrainy, stały się niezwykle cenne wydawnictwa źródłowe, zawierające niejednokrotnie unikatowe materiały dotyczące represji przeciwko ludności polskiej w okresie 1939–1941, umożliwiające pogłębione badania na ten temat. Ogromną rolę w wyjaśnieniu genezy, okoliczności, przebiegu oraz konsekwencji Zbrodni Katyńskiej odegrała czterotomowa edycja *Katyń. Dokumenty zbrodni*⁴⁹, zawierająca także źródła dotyczące jeńców, którzy uniknęli tragicznego losu wiosną 1940 r. Swoistym kompromisem między oczekiwaniami społecznymi i rygorami naukowymi było zamieszczenie w niej jedynie polskich przekładów akt sporządzonych w języku rosyjskim. Została ona poprzedzona niewielkim tomem zawierającym faksymile i tłumaczenie kilkunastu najważniejszych dokumentów dotyczących stosunku najwyższego kierownictwa partyjno-państwowego ZSRS do oficerów polskich, a później także do samego mordu⁵⁰. Swoistym pokłosiem tego wydawnictwa i ujawnienia list katyńskich były liczne publikacje, zawierające wykazy i biogramy ofiar zbrodni pod kątem ich miejsca zamieszkania oraz statusu społecznego i zawodowego⁵¹. Wytrwałe poszukiwania, prowadzone do początku

⁴⁹ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny sierpień 1939 – marzec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1995; t. 2: *Zagłada marzec – czerwiec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1998; t. 3: *Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*, red. W. Materski et al., Warszawa 2001; t. 4: *Echa Katynia kwiecień 1943 – marzec 2005*, red. W. Materski et al., Warszawa 2006.

⁵⁰ *Katyń. Dokumenty ludobójstwa*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992.

⁵¹ Poza tomami wydanymi w ramach *Indeksu Represjonowanych* zob. m.in.: *Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 2000; *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, t. 1–2, red. Z. Gajowniczek, B. Gronek, Warszawa 2006; *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Tucholski, W.K. Roman, Warszawa 2003; a także: W. Lutyński, *Lista lekarzy weterynarii jeńców obozów w Kozielsku i Starobielsku zamordowanych w Katyniu i Charkowie*, Warszawa 1998; Z.J. Peszkowski, S.Z. Zdrojewski, *Leśnicy w grobach Katynia*, Warszawa–Łódź–Orchard Lake 2001; M.J. Rubas, *Katyńska lista strat formacji granicznych. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariusze Straży Granicznej pomordowani i zaginieni na wschodzie na przełomie lat 1939/1940*, Warszawa 2000.

lat dwudziestych XXI w. przez historyków rosyjskiego Memoriału, pozwoliły na dodanie, w księgach pamięci zamordowanych w Katyniu i Kalininie, wydanych w latach 2015 i 2019 w Moskwie, po kilka–kilkanaście nowo zidentyfikowanych ofiar tych zbrodni, a także na wzbogacenie niektórych biogramów m.in. o prawdopodobne daty śmierci⁵². Swoistym rewersem monumentalnych ksiąg upamiętniających ofiary są prace poświęcone wykonawcom zbrodni, przynoszące interesujące dane na ich temat. Wykaz, zawierający ustalone na podstawie akt personalnych i list nagrodzonych za zbrodnie funkcjonariuszy i żołnierzy Wojsk Konwojowych NKWD, został opublikowany przez Pietrowa⁵³.

Do pierwszych obszernych, analitycznych publikacji poruszających zagadnienie Mordu Katyńskiego należy pionierska praca Albina Głowackiego, zawierająca także omówienie wielu innych aspektów polityki ZSRS wobec ludności polskiej na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941⁵⁴ oraz zogniskowane na losach jeńców publikacje Stanisława Jaczyńskiego⁵⁵. Mniejszą wartość miały prace Piotra Żaronia, nierecypujące ujawnionej dokumentacji posowieckiej⁵⁶. W historiografii rosyjskiej przełomową publikacją była monografia Natalii Lebediewej na temat Katynia z 1994 r.⁵⁷ Ważne były także kolejne prace historyków rosyjskich: Inessy Jaźborowskiej, Anatolija Jabłokowa i Jurija Zorii z 1998 r.⁵⁸ oraz Inessy Jaźborowskiej, Anatolija Jabłokowa i Walentyny Parsadanowej z 2001 r.⁵⁹ Osobnych opracowań – w postaci artykułów, rzadziej książek – doczekały się obozy jenieckie, zarówno funkcjonujące w okresie 1939–1940, jak i powstałe dopiero po mordzie na oficerach i policjantach polskich oraz aneksji państw bałtyckich przez ZSRS

⁵² *Убиты в Катини. Книга памяти польских военнопленных-узников Козельского лагеря НКВД, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2015; *Убиты в Калинин. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташиковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, т. 1: *Биограммы военнопленных А–Л*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019; *Убиты в Калинин. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташиковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*; т. 2: *Биограммы военнопленных М–Я*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019. *Убиты в Калинин. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташиковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*; т. 3: *Что мы знаем о Медном*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

⁵³ N. Pietrow, *Poczet katów katyńskich*, Warszawa 2015; *idem*, *Награждены за расстрел 1940*, Москва 2016.

⁵⁴ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.

⁵⁵ S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2000; *idem*, *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012. Zob. też publikację pod redakcją tego autora: *Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995.

⁵⁶ P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 1994; *idem*, *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939. Los jeńców polskich*, Toruń 1998.

⁵⁷ Н. Лебедева, *Катынь: преступление против человечества*, Москва 1996.

⁵⁸ I. Jaźborowska, A. Jabłokow, J. Zoria, *Катынь. Зbrodnie chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998.

⁵⁹ И. Яжборовская, А. Яблоков, В. Парсаданова, *Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях*, Москва 2001.

w czerwcu 1940 r.⁶⁰ Wiele kwestii, dotyczących zarówno samego mordu, jak i wojennej oraz powojennej historii „sprawy katyńskiej”, szczegółowe zagadnienia dotyczące eks-humacji, a także upamiętnienia ofiar zbrodni dokonanych wiosną 1940 r. znalazły się w dziesiątkach tekstów zamieszczonych na łamach 26 numerów „Zeszytów Katyńskich”, publikowanych od 1990 r. staraniem Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej i Polskiej Fundacji Katyńskiej. Charakter podsumowujący kolejne etapy badań i upamiętniania miała praca o charakterze popularyzatorskim autorstwa Andrzeja Przewoźnika i Jolanty Adamskiej⁶¹.

W ostatnich latach, z inicjatywy Instytutu Pamięci Narodowej, wydane zostały dwie ważne – choć dokumentujące nie tylko Zbrodnię, ale także tzw. sprawę katyńską – edycje źródłowe: wspomniane już tłumaczenie materiałów Komisji Maddena oraz kolekcja Jana Zygmunta Robla⁶².

Nieco w tle tych publikacji znajdowały się edycje źródłowe dotyczące militarnych aspektów agresji sowieckiej na Polskę we wrześniu 1939 r., w których pojawiły się dokumenty Armii Czerwonej na temat zbrodni wojennych, niekiedy przybranych w kostium rewolucyjnego wymiaru sprawiedliwości, popełnionych na żołnierzach, policjantach i osobach cywilnych⁶³. Problematyce tej poświęcono fragmenty prac Wiktora Cygana, Ryszarda Szawłowskiego („Karola Liszewskiego”), Krzysztofa Jasiewicza oraz najpełniejszej monografii na temat działań zbrojnych na wschodnich ziemiach Polski autorstwa Czesława Grzelaka⁶⁴.

⁶⁰ Na przykład: M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Siedlce 2013; M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszewie (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Szczytno 2016; B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2014. Problematyka funkcjonowania tzw. obozu rówieńskiego (lwowskiego) znalazła się w kręgu zainteresowań A. Głowackiego – zarówno w jego obszernej pracy dotyczącej sowieckiej polityki okupacyjnej, jak i – nieco bardziej szczegółowo – w kilku artykułach publikowanych w latach dziewięćdziesiątych, np.: A. Głowacki, *Z badań nad dziejami jenieckiego obozu pracy NKWD w Równem (1939–1941)*, „Przegląd Historyczny” 1993, nr 3, s. 307–318; *idem*, *Jeńcy polscy w rówieńskim i lwowskim obozie pracy NKWD (wrzesień 1939 – kwiecień 1941 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1995, t. 38, s. 223–235.

⁶¹ A. Przewoźnik, J. Adamska, *Zbrodnia katyńska. Mord, kłamstwo, pamięć*, Kraków 2010.

⁶² *Gdy nieme groby przemawiają... Archiwum dr. Jana Zygmunta Robla*, cz. 1–4, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023; *Gdy nieme groby przemawiają... Spuścizna katyńska*, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023.

⁶³ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, red. E. Koźłowski, Warszawa 1994; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 2: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1996; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 3: *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, red. C. Grzelak, Warszawa 1995.

⁶⁴ K. Liszewski [R. Szawłowski], *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Londyn 1986 (i kolejne uzupełnione wydania); W.K. Cygan, *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1990; *idem*, *Zbrodnie sowieckie na jeńcach wojennych we wrześniu–październiku 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3; K. Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów: ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*,

Ujawnienie dokumentów dotyczących zbrodni na jeńcach z obozów w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie nieoczekiwanie przyniosło informację o jeszcze jednej masowej zbrodni – mordzie na przeszło 7 tys. więźniów aresztowanych od września 1939 do kwietnia 1940 r. na terenach okupowanych przez ZSRS. Dodatkowe informacje na ten temat zawierały m.in. ustalenia Lebediewej, jednak przełomowe okazały się materiały ujawnione w zasobach byłego archiwum KGB Ukrainiejskiej SRS w Kijowie. Przekazane stronie polskiej wykazy nazwisk z list transportowych więźniów wywiezionych z Kresów Południowo-Wschodnich pozwoliły Zuzannie Gajowniczek na zestawienie tzw. ukraińskiej listy katyńskiej⁶⁵ – osób zamordowanych wiosną 1940 r. w trzech więzieniach tej republiki sowieckiej na mocy decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r. Zgodnie z danymi służb bezpieczeństwa ZSRS teczki osobowe ofiar miały ulec zniszczeniu. Niestety poszukiwania analogicznej listy ofiar z sowieckiej Białorusi, zamordowanych w 1940 r. prawdopodobnie w Kuropatach pod Mińskiem, nie dały rezultatu. Istnieje tylko spis osób uwięzionych na przełomie 1939 i 1940 r. w tzw. zachodnich obwodach Białoruskiej SRS, o których losach brak wiadomości, sporządzony na podstawie informacji od rodzin i innych dokumentów, jednak daleko mu do kompletności⁶⁶.

Próbą poszerzenia pola badawczego na temat kwestii Zbrodni Katyńskiej (rozumianej także jako jej implikacje oraz reperkusje polityczne i społeczne, także współczesne) i wyznaczenia nowych kierunków badań jest zbiór *Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty*, wydany w 2025 r. pod redakcją Sławomira Kalbarczyka i Witolda Wasilewskiego, zawierający 14 tekstów historyków polskich, ukraińskich i rosyjskich⁶⁷.

ARESZTOWANIA

Cenne informacje na temat działalności represyjnej organów NKWD i NKGB w pierwszych miesiącach okupacji sowieckiej zostały zamieszczone w dwóch zbiorach dokumentów – ukraińskim z 2009 r. oraz białoruskim, opublikowanym dziesięć lat później,

Warszawa 1997; C. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 1998.

⁶⁵ *Ukraiński ślad Katynia*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995. W 1998 r. ukazała się kolejna publikacja zawierająca wiele uzupełnionych danych biograficznych: *Śladem zbrodni katyńskiej*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1998. Niestety zawierająca pełniejsze informacje na temat ofiar Księga Cmentarna Cmentarza w Bykowni obejmuje na razie jedynie pierwszy tom: *Polski Cmentarz Wojenny Kijów-Bykownia. Księga cmentarna*, t. 1: A–B, oprac. P. Libera, R. Rybka, K. Stepan, Warszawa 2015. Dwa kolejne tomy – V i VI – zawierają ikonografię.

⁶⁶ M. Wyrwa, *Nieodnalezione ofiary Katynia? Lista osób zaginionych na obszarze północno-wschodnich województw II RP od 17 września 1939 do czerwca 1940 r.*, Warszawa 2015. W kontekście prac dotyczących losów zamordowanych na Białorusi, w Kuropatach pod Mińskiem, warto wspomnieć o pracy białoruskiego historyka: J. Gorelik, *Kuropaty – polski ślad*, Warszawa 1996.

⁶⁷ *Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty*, red. S. Kalbarczyk, W. Wasilewski, Warszawa 2025.

obejmującym jednak tylko okres do grudnia 1939 r.⁶⁸ Problematyka aresztowań na okupowanych obszarach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941, podobnie jak kwestie zwalczania – skala, ale także metody operacyjne – konspiracji niepodległościowej, przede wszystkim polskiej, znalazły się w kilku edycjach źródłowych. Pierwszą z nich był niezwykle cenny, dwutomowy wybór dokumentów z archiwum FSB w Moskwie, dotyczący walki z polskim podziemiem⁶⁹. Stanowił on rozwinięcie pierwszych dwóch części wydawnictw *Organy gosudarstwiennoj biezopasnosti*⁷⁰, w którym pojawiło się kilka interesujących dokumentów dotyczących rozpracowywania podziemia, nie tylko polskiego, lecz także ukraińskiego, białoruskiego, żydowskiego i litewskiego na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Kryteria doboru i sposób edycji (we fragmentach, a w przypadku edycji rosyjskiej bez jakichkolwiek informacji o sygnaturze) nie pozwalają rozstrzygnąć kwestii reprezentatywności tych dokumentów. Kolejne bardzo cenne wydawnictwa źródłowe były efektem bliskiej współpracy pracowników archiwum MSWiA, a później IPN, z pionem archiwalnym SBU na Ukrainie, dysponentem bogatych archiwaliów NKWD i NKGB z lat 1939–1941. Jej rezultatem były dwie publikacje dotyczące represji wobec podziemia polskiego w tym okresie na terenach tzw. zachodnich obwodów Ukraińskiej SRS⁷¹. IPN udało się także uzyskać kopie ważnych dokumentów z archiwów sowieckich służb bezpieczeństwa z Litwy. Niestety polityka władz w Mińsku uniemożliwiła głębszą eksplorację materiałów ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś. Próbką ich zawartości mogą być edycje źródłowe Michała Gnatowskiego, poświęcone sytuacji na Białostocczyźnie w latach 1939–1941, w których znajdują się m.in. sprawozdania i meldunki lokalnych (rejonowych) placówek NKWD⁷². Dopełnieniem materiałów NKWD i NKGB są sprawozdania innych pionów administracji ZSRS⁷³, a także świadectwa oso-

⁶⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, ред. В. Даниленко, С. Кокін, Київ 2009; НКВД в Западной Белоруссии. Сентябрь – декабрь 1939 г. Документы и материалы, Минск–Москва 2019.

⁶⁹ Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941, t. 1–2, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa–Moskwa 2001.

⁷⁰ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов, т. 1: Накануне, кн. 1: (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.); кн. 2: 1 января – 21 июня 1941 г., ред. В.П. Ямпольский и др., Москва 1995.

⁷¹ Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 3: Polskie podziemie 1939–1941, cz. 1–2, red. J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa–Kijów 2004; t. 10: Rozkaz nr 001353. Operacja proskrypcyjna NKWD 1939–1941, red. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2020.

⁷² M. Gnatowski, Problemy SZP-ZWZ w regionie białostockim w latach 1939–1941 w świetle dokumentów NKWD (NKGB), „Studia Podlaskie” 1998, t. VIII, s. 227–299; idem, Niepokorna Białostocczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach, Białystok 2001; idem, Nowe radzieckie dokumenty o postawach ludności i polskim podziemiu niepodległościowym w regionie łomżyńskim w 1941 r., „Studia Łomżyńskie” 2006, t. 16, s. 397–470.

⁷³ W.I. Adamuszek, N.W. Iwanowa, Litości... Represje w obwodzie wilejskim w dokumentach 1939–1941, Warszawa 1996; Wyzwoleni i zniewoleni. Polsko-białoruskie pogranicze 1939–1941 w białoruskich dokumentach archiwalnych, red. A. Smalianczuk, Warszawa 2023.

biste, ukazujące indywidualny aspekt represji. Szczególnie interesujące są materiały ukazujące styk sowiecko-polsko-białoruski czy sowiecko-polsko-żydowski⁷⁴. Dokumenty obrazujące – niekiedy w wymiarze jednostkowym – terror okupanta w latach 1939–1941 na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej znalazły się w kilku tomach cennego wydawnictwa źródłowego *Polacy na Ukrainie* wydawanego pod redakcją Stanisława Stępnia⁷⁵. Wybór niezwykle interesujących danych dotyczących represji wobec Kościoła grecko-katolickiego i jego hierarchii, ujawniający skalę rozpracowywania duchowieństwa, a także wobec podziemia nacjonalistycznego na Ukrainie, zawierają m.in. zbiory dokumentów dotyczących działalności Stepana Bandery, Romana Szuchewycza czy metropolity Andreja Szeptyckiego⁷⁶. Wysiłek historyków Memoriału w postaci szczegółowej kwerendy w rosyjskich archiwach centralnych, ale przede wszystkim regionalnych, pozwolił na wydanie wielotomowego zbioru zawierającego listy represjonowanych w latach 1939–1941. Znalazły się w nim spisy personalne i podstawowe informacje o pobycie w więzieniach i obozach tysięcy obywateli II Rzeczypospolitej, poprzedzone kompetentnym wstępem badaczy rosyjskich lub polskich⁷⁷. Znacznie trudniejsze do wykorzystania są dane zgromadzone w ramach ukraińskiego projektu „Zrehabilitowani przez historię”. Ze względu na zróżnicowane – odmienne niemal w każdym obwodzie – założenia i podstawę archiwalną (zasadniczym materiałem źródłowym są akta NKGB, MGB, KGB przechowywane w zasobie SBU, dotyczące spraw osób zrehabilitowanych) oraz sposób opracowania, nie obejmują one wszystkich kategorii represjonowanych⁷⁸.

⁷⁴ *Archiwum Ringelbluma*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000; *Widziałem anioła śmierci... Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej. Świadczenia zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006; K. Jasiewicz, *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009; *Za pierwszych Sowietów. Polsko-białoruskie pogranicze 1939–1941 w relacjach mówionych mieszkańców Białorusi*, red. A. Smalianczuk, Warszawa 2021.

⁷⁵ *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 2: *Lata 1939–1945*, red. S. Stępień, t. 1–4, Przemyśl 2015–2023; *Wołyn za „pierwszych Sowietów”. Losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego. Zbiór dokumentów. Lata 1939–1941*, t. 1–4, red. S. Stępień, Przemyśl 2019–2024.

⁷⁶ *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944)*, red. С. Богунов, В. Сергійчук та ін., Київ 2005; *Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки*, red. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2006; *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*, red. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2007.

⁷⁷ *Indeks Represjonowanych*, t. 1: *Rozstrzelani w Katyniu*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1995; t. 2: *Rozstrzelani w Charkowie*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1996; t. 3: *Rozstrzelani w Twerze*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1997; t. 5: *Jeńcy w Gрязowcu i Suzdału*, red. E. Rybarska, Warszawa 1998; t. 6: *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza*, red. A. Knyt, Warszawa 1998; t. 9: *Jeńcy zmarli i zaginięci*, red. E. Rybarska, Warszawa 1999; t. 10, cz. 1 i 2: *Więźniowie łagrów w rejonie Workuty*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2001; t. 11: *Jeńcy w Juży*, red. E. Rybarska, Warszawa 2000; t. 12: *Jeńcy obozu lwowskiego*, red. E. Rybarska, Warszawa 2001; t. 15: *Aresztowani na Zachodniej Białorusi*, red. E. Dzwonkiewicz, Warszawa 2003; t. 21: *Zabici w Katyniu*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2013.

⁷⁸ Opublikowane dla Galicji Wschodniej i Wołynia tomy (obwód wołyński – 4 tomy, rówieński – 10, iwano-frankiński – 2, lwowski – 15 i tarnopolski – 6 tomów) zawierają dziesiątki tysięcy biogramów,

Fundamentalną pracą, opierającą się na słabo dostępnych lub w ogóle niedostępnych dla badaczy polskich archiwaliach FSB, wprowadzającą do historiografii dokładne dane na temat skali aresztowań, przynależności narodowej i społecznej uwięzionych, zarzutów oraz zapadłych wyroków, jest publikacja Olega Gorłanowa i Arsienija Rogińskiego w zbiorze *Memoriału*⁷⁹. Odwołując się do tych samych materiałów sprawozdawczych struktur NKWD i NKGB publikacje Olega Mozochina⁸⁰ są znacznie uboższe w odniesieniu do obszarów okupowanych, choć dzięki zestawieniu z danymi obejmującymi obszar całego ZSRS pokazują skalę i intensywność represji na terenach nowo wcielonych, forsownie sowieetyzowanych w latach 1939–1941.

Udostępnione dokumenty z archiwów litewskich, ukraińskich i białoruskich stały się postawą fundamentalnej pracy Rafała Wnuka na temat polskiego podziemia niepodległościowego i represji wobec niego⁸¹, a także opracowań Tomasza Strzembosza dotyczących podziemia i partyzantki antysowieckiej, zwłaszcza na ziemi augustowskiej⁸², i Wandy Roman o konspiracji wojskowej na Wileńszczyźnie⁸³. Prace te pozwoliły na zarysowanie obrazu struktur podziemia, zadziwiająco rozbudowanych w pierwszych miesiącach okupacji, ale jednocześnie potwierdziły ogromną skuteczność aparatu NKWD i NKGB w ich likwidacji oraz skalę represji i strat poniesionych przez członków konspiracji. Jaką wagę mogą mieć materiały poszczególnych spraw śledczych i karnych, dowodzą szczegółowe studia przypadków – Pawła Rokickiego poświęcone rozpracowaniu Nikodema Sulika⁸⁴ oraz bardziej publicystyczne Elżbiety Kotarskiej o tzw. procesie czternastu⁸⁵. Funkcjonowanie więziennictwa sowieckiego na Kresach

głównie jednak osób represjonowanych po 1944 r., ponadto wspomnienia, relacje i – pełniące funkcję ilustracyjną – dokumenty z niektórych spraw osobowych.

⁷⁹ O.A. Горланов, А.Б. Рогинский, *Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг.* [w:] *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997.

⁸⁰ Spośród wydawanych pod różnymi tytułami zestawień statystycznych: О. Мозохин, *Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ (1918–1953 гг.)*, Москва 2018.

⁸¹ R. Wnuk, „Za pierwszego Sowietu”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

⁸² Poza wcześniejszymi krótszymi opracowaniami, opierającymi się głównie na dokumentacji polskiej, zob. przede wszystkim T. Strzembosz, R. Wnuk, *Czerwone bagno: konspiracja i partyzantka antysowiecka w Augustowskiem: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Gdańsk 2009.

⁸³ W. Roman, *Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Toruń 2001; eadem, *Za Polskę do celi śmierci: śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2001; eadem, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001.

⁸⁴ P. Rokicki, *Obiekt „Kazilas”. Inwigilacja komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ płk. Nikodema Sulika przez NKWD-NKGB w latach 1940–1941*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowej” 2020, nr 2, s. 117–141.

⁸⁵ E. Kotarska, *Proces czternastu*, Warszawa 1998.

Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 znalazło swoje odbicie m.in. w obszernym artykule Głowackiego oraz w pierwszym rozdziale publikacji Moniki Tomkiewicz, dotyczącym wileńskiego więzienia na Łukiszkach⁸⁶. Próbę zarysowania represji wobec świata nauki podjął Kalbarczyk⁸⁷. Informacje dotyczące terroru wobec mieszkańców okupowanych ziem wschodnich znalazły się także w publikacjach poświęconych historii poszczególnych regionów, autorstwa m.in. Edyty Czop, Anny Zapalec czy – w języku ukraińskim – Mykoły Kuczerepy⁸⁸. Dokumenty obrazujące działania represyjne aparatu bezpieczeństwa ZSRS zostały wykorzystane także w studiach historyków litewskich⁸⁹ czy ukraińskich (Ihor Iljuszyn), poświęconych tematyce polskiego podziemia niepodległościowego⁹⁰. Całościową próbą ukazania sowieckiej polityki represyjnej na obszarach tzw. Ukrainy Zachodniej w latach 1939–1941 jest monografia Wołodymyra Barana i Wasyla Tokarśkiego *Zaczystka*⁹¹. W przypadku Litwy należy wspomnieć o pierwszych rozdziałach monografii Arvydasa Anušauskasa, traktującej o represjach sowieckich wobec ludności Litwy w latach 1940–1958⁹². Na osobną uwagę zasługuje wysiłek poznawczy historyków spod znaku Memoriału, którzy opublikowali prace niezwykle cenne i przydatne w analizie represyjnej polityki władz ZSRS – wykaz obozów, obsadę kadry kierowniczej NKWD do 1941 r., a także tom dokumentów poświęcony przekształceniom struktur sowieckiego aparatu bezpieczeństwa do 1960 r.⁹³

⁸⁶ A. Głowacki, *Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR*, Łódź, 10 czerwca 1996 r., red. J. Mikoda, Warszawa 1997, s. 12–55; M. Tomkiewicz, *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa 2018.

⁸⁷ S. Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej. Zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001. W odniesieniu do ukraińskiej inteligencji tzw. Zachodniej Ukrainy zob. też: O.C. Рубльов, Ю.А. Черченко, *Сталініцина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*, Київ 1994 oraz O. Hnatiuk, *Odwaga i strach*, Wojnowice 2016.

⁸⁸ E. Czop, *Obwód łwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941*, Rzeszów 2004; A. Zapalec, *Ziemia tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, Kraków 2006; M. Кучерепа, *Історія Волині 1939–1941 рр.*, Луцьк 2006.

⁸⁹ A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius 2015.

⁹⁰ І. Ілюшин, О. Пшенников, *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2–4, s. 424–434.

⁹¹ В. Баран, В. Токарський, „Зачистка”. *Політичні репресії в західних областях України 1939–1941*, Львів 2014.

⁹² A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius 1995.

⁹³ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960, сост. А.И. Какурин, Н.В. Петров, Москва 2000; Н.В. Петров, К.В. Скоркин, *Кто руководил НКВД 1934–1941*, Москва 1999; *Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1991. Справочник*, Москва 2003; *Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960. Справочник*, сост. М.В. Смирнов, Москва 1998.

MORDY W WIĘZIENIACH W 1941 R.

Wśród kwestii, które znalazły się w latach pięćdziesiątych XX w. w kręgu zainteresowania nie tylko naukowców, lecz także organów ścigania (śledztwa podjęte przez prokuraturę IPN), były także mordy dokonane przez NKWD w więzieniach na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu 1941 r. i zbrodnicza ewakuacja więźniów oraz jeńców z tzw. obozu lwowskiego. Wiele dokumentów opublikowano w pracy Biłasa⁹⁴, w zbiorze *Zachidnoukrajinska trahedija*⁹⁵ oraz periodyku „Z istoriji WCzk, OHPU na Ukraini”⁹⁶. W Polsce wydany został tom *Drogi śmierci*, zawierający wybór dokumentów z moskiewskiego Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej, kilka tekstów poświęconych masowym zabójstwom więźniów⁹⁷ oraz tom zbiorowy, zawierający wyniki badań poświęconych tej problematyce⁹⁸. W połączeniu z późniejszymi prześladowaniami i pogromami ludności żydowskiej opis dramatu więźniów znalazł się w pracy Bogdana Musiała⁹⁹ oraz w obszernej monografii Kaia Struvego¹⁰⁰. W 2017 r. podstawowe ustalenia historiografii oraz dokumentacja opublikowane zostały w anglojęzycznym tomie źródeł *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941*¹⁰¹.

DEPORTACJE

Ogromną społeczną nośność i wagę miał problem Sybiraków. Przekładał się on nie tylko na aktywność w sferze politycznej, publicystyce, lecz także na zainteresowanie naukowców masowymi deportacjami obywateli polskich w latach 1940–1941. Także w tym wypadku publikacjom analitycznym towarzyszyły edycje źródłowe, powstające w efekcie współpracy naukowców polskich, rosyjskich i białoruskich. Szczyt współpracy przypadł na ostatnie lata XX i pierwsze lata XXI w., a ich efektem są polsko-rosyjskie¹⁰²

⁹⁴ I. Білас, *Репресивно-каральна система...*

⁹⁵ О. Романів, І. Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941*, Львів–Нью-Йорк 2002.

⁹⁶ „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1997, № 1–2, s. 394–431; 1998, № 1–2, s. 390–430.

⁹⁷ K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1997.

⁹⁸ *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD...*

⁹⁹ Tłumaczenie polskie: B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.

¹⁰⁰ K. Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*, München 2015. O pogromach antyżydowskich zob. też W. Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012.

¹⁰¹ *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. A Sourcebook*, wyd. K. Kiebusinski, A. Motyl, Amsterdam 2017.

¹⁰² *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. W. Chrisforow, W. Majewski, J. Tucholski, Warszawa–Moskwa 2003.

i polsko-białoruskie¹⁰³ tomy dokumentów, częściowo lub w całości poświęcone przymusowym wysiedleniom obywateli II Rzeczypospolitej. Znacznie trwalsza okazała się nawiązana jeszcze pod koniec XX w. współpraca polsko-ukraińska, która zaowocowała w 2024 r. tomem poświęconym masowym deportacjom ludności z byłych ziem wschodnich Polski¹⁰⁴. Zawiera on dokumenty, pozwalające na bardzo szczegółowe odtworzenie mechanizmu przygotowania i przeprowadzenia operacji wysiedlenia tzw. osadników, rodzin osób represjonowanych w kwietniu 1940 r., tzw. bieżenców oraz rodzin represjonowanych w okresie 1940–1941. Pojedyncze, choć często wartościowe dokumenty pojawiały się w poszczególnych edycjach ukraińskich, rosyjskich czy litewskich¹⁰⁵. Ewenementem był wydany najpierw po rosyjsku, a później także po polsku zbiór dokumentów z archiwów Kazachstanu, poświęconych deportacjom Polaków do tego kraju od lat trzydziestych po 1956 r.¹⁰⁶

Wśród organizacji, środowisk czy instytucji, które w sposób bardziej systematyczny zajmowały się fundamentalnymi edycjami źródeł i materiałów dotyczących zesłań, należałoby wymienić wydawnictwa Biblioteki Zesłańca, bazujące na materiałach zebranych w archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, które po kilkunastoletniej przerwie wznowiło swoją prężną działalność edytorską¹⁰⁷, oraz środowisko Karty, które – m.in. dzięki współpracy z badaczami rosyjskimi – nie tylko opracowywało bazę danych ofiar NKWD, lecz także opublikowało wielotomową serię „Indeks Represjonowanych”, w tym kilka pozycji zawierających kompletne spisy osób deportowanych do poszczególnych regionów Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (obwody archangielski, wołogodzki, mołotowski oraz Komi ASRS)¹⁰⁸.

¹⁰³ „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941, t. 2: *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, red. B. Groniek, Z. Jakubowski, Warszawa 2001.

¹⁰⁴ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 11: *Operacje deportacyjne NKWD 1939–1941*, red. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2024.

¹⁰⁵ *Органы*, t. 1, cz. 1 i 2...; *Радянські...; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х томах*, red. Я. Сливка та ін., Львів 1998–2002.

¹⁰⁶ *Z dziejów Polaków w Kazachstanie 1936–1956. Zbiór dokumentów z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstan*, red. B.Ż. Abyłhożyn et al., tłum. Z. Landowski, Warszawa 2006. Ich uzupełnieniem jest publikacja przygotowana na podstawie dwóch tomów kazachskiej edycji poświęconej deportacjom na obszarach Kazachskiej SRS w latach trzydziestych i czterdziestych XX w. wydana w 2019 r. w Gdańsku nakładem Muzeum II Wojny Światowej: *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu*, oprac. D. Panto, Gdańsk 2019. Warto zauważyć, że publikacja zawiera również kilka relacji, a dokumenty z archiwów kazachskich datowane są w istocie na lata 1935–1944.

¹⁰⁷ Poza kilkunastoma tomami wydanymi w latach dziewięćdziesiątych XX w. w ramach projektu „Biblioteka Zesłańca. Świadczenia XX wieku” w latach 2019–2024 M. Ruchniewicz, P. Cichoracki i M. Jakimowicz opublikowali 17 tomów zawierających 35 wspomnień zesłańców, dotyczących w znacznej mierze okresu 1939–1941.

¹⁰⁸ *Indeks Represjonowanych*, t. 14: *Deportowani w obwodzie archangielskim, cz. I–VII*, red. E. Rybarska, A. Gurjanow, Warszawa 2003–2007; *Indeks Represjonowanych*, t. 17: *Deportowani w obwodzie wołogodz-*

Prace o charakterze naukowym, wraz ze źródłami zamieszczanymi w dziale „Relacje z zesłania”, publikowane są w kwartalniku Rady Naukowej Zarządu Głównego Związku Sybiraków „Zesłaniec”, ukazującym się od 1996 r. z inicjatywy Antoniego Kuczyńskiego i Wiesława Krawczyńskiego. Ważnym ośrodkiem nie tylko edukacyjnym, lecz także edytorskim i naukowym stało się Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku. Poza wydawnictwami o charakterze popularyzatorskim, dotyczącymi m.in. dziejów Syberii, postrzeganych przez pryzmat losów Polaków (od XVIII w.), w serii „Wspomnienia i Relacje” publikowane są świadectwa zesłańców z lat II wojny światowej. Nieco skromniejszą niż wspomniane muzeum aktywność edytorską przejawia założone w 2011 r. Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

Możliwość zapoznania się z archiwaliami posowieckimi przez coraz większą grupę historyków polskich zaowocowała pojawieniem się fundamentalnych prac dotyczących polityki represyjnej ZSRR wobec obywateli II Rzeczypospolitej, w tym deportacji, autorstwa Albina Głowackiego¹⁰⁹, Ewy Kowalskiej¹¹⁰ czy Daniela Boćkowskiego¹¹¹. Ożywione badania z wykorzystaniem źródeł wspomnieniowych i relacji podjęli także badacze z ośrodka wrocławskiego pod kierunkiem Stanisława Ciesielskiego – Grzegorz Hryciuk i Aleksander Srebrakowski. Jako pierwsi, w pracy wydanej jeszcze w 1993 r., bazując nie tylko na analizie licznych wcześniejszych danych i szacunków, przychylił się do uznania zweryfikowanych, niższych od wcześniej przyjmowanych, ustaleń liczbowych, a także osadzili deportacje Polaków w szerszym kontekście sowieckich akcji represyjnych lat II wojny światowej i okresu powojennego¹¹². Ciesielski, wraz z zespołem badawczym, zainicjował prace nad problematyką życia codziennego zesłańców polskich w ZSRR w latach 1940–1946, odwołujące się do bogatego materiału wspomnieniowego i relacyjnego, a także do dostępnych już archiwaliów posowieckich¹¹³. Wysoko oceniona została również oryginalna i pionierska monografia Ciesielskiego na temat losów Polaków

kim, red. A. Dzienkiewicz, Warszawa 2005; *Indeks Represjonowanych*, t. 18: *Deportowani w Komi ASRR*, cz. I–II, red. E. Rybarska, M. Rogaczow, Warszawa 2008–2009; *Indeks Represjonowanych*, t. 20: *Deportowani w obwodzie mołotowskim*, red. E. Kołodziejska, Warszawa 2010.

¹⁰⁹ A. Głowacki, *Sowieci...*

¹¹⁰ E. Kowalska, *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998.

¹¹¹ D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.

¹¹² S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003. Ogólny kontekst sowieckiej polityki represyjnej nakreślił później znacznie szerzej Stanisław Ciesielski w swoim trzytomowym opracowaniu poświęconym represjom w ZSRR w okresie 1929–1953, w tym dotyczącym polityki represyjnej w latach 1928–1941: S. Ciesielski, *Wróg jest wszędzie. Stalinowska polityka represyjna w latach 1928–1941*, Toruń 2013.

¹¹³ *Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997.

zesłanych do Kazachstanu¹¹⁴, mogąca stanowić model dla opracowań dotyczących obywateli polskich deportowanych do innych regionów ZSRS. Kuczyński, w wielokrotnie później wznawianej pracy, wpisał represje wobec obywateli II Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej w szeroką panoramę losów polskich na Syberii¹¹⁵. Próbę zestawienia miejsc uwięzienia i zesłania mieszkańców Polski podjął w 1993 r. Kalbarczyk, publikując pierwszy, a cztery lata później drugi tom wykazu łagrów i miejsc ich przymusowej pracy w latach 1939–1943¹¹⁶.

Poza historykami rosyjskimi z kręgu Memoriału oraz pojedynczymi badaczami ukraińskimi¹¹⁷, białoruskimi¹¹⁸ i litewskimi¹¹⁹, podejmującymi kwestie deportacji obywateli polskich z punktu widzenia polityki represyjnej wobec mieszkańców byłych wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, traktowanych jako integralna część powojennych Białorusi, Ukrainy czy Litwy, omawiana problematyka pozostała domeną badaczy polskich. Nieco bardziej wartościowy – dzięki publikacji z ostatnich lat – wydaje się dorobek w dziedzinie dokumentacji wojennych losów wysiedlonych Żydów¹²⁰.

Publikacje z anglosaskiego czy niemieckiego kręgu językowego mają często charakter wtórny, naśladowczy, kompilacyjny; najbardziej wartościową ich część stanowią tłumaczenia prac, a także wydawnictw źródłowych, autorów polskich i rosyjskich. W kręgu odbiorców tych opracowań niewątpliwie największe zainteresowanie budzi Katyń, który w publikacjach popularnonaukowych i popularnych stanowi swoisty symbol zbrodniczego charakteru stalinowskiego systemu władzy. Część spośród prac naukowych w większym stopniu skupia się na powojennej recepcji sprawy Katynia, a także na kwestiach polityki pamięci¹²¹.

¹¹⁴ S. Ciesielski, *Polacy w Kazachstanie 1940–1946. Zesłańcy lat wojny*, Wrocław 1996.

¹¹⁵ A. Kuczyński, *Syberia. Czterysta lat polskiej diaspory. Antologia historyczno-kulturowa*, Wrocław 1993.

¹¹⁶ S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939–1943*, t. 1, Warszawa 1993; t. 2, Warszawa 1997.

¹¹⁷ Zob. np. I.I. Винниченко, *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання*, Київ 1994; Т.В. Вронська, *Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин ворогів народу в Україні (1917–1953)*, Київ 2009; В. Баран, В. Токарський, „Зачистка”...

¹¹⁸ Zob. np.: A.F. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939–1941)* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994; J.S. Pawłow, *Represjonowanie polskich osadników w zachodnich obwodach Białorusi* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945...*

¹¹⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių...; Lietuvos gyventojų tremimai 1941, 1945–1952 M. Dokumentu rinkinys*, red. G. Rudis, Vilnius 1994.

¹²⁰ *Jews in Eastern Poland and the USSR 1939–1946*, wyd. N. Davies, A. Polonsky, London 1991; M. Nesselrodt, *Dem Holocaust entkommen. Polnische Juden in der Sowjetunion 1939–1946*, Berlin 2021; E. Adler, *Survival on the Margins. Polish Jewish Refugees in the Wartime Soviet Union*, Cambridge–London 2020.

¹²¹ W jęz. angielskim: P. Allen, *Katyn: The Untold Story of Stalin's Polish Massacre*, New York 1991; *idem*, *Katyn: Stalin's massacre and the seeds of Polish Resurrection*, Annapolis 1996; *idem*, *Katyn: Stalin's Massacre and the Triumph of Truth*, DeKalb 2010; W. Abarinow, *The murderers of Katyn*, New York 1993; G. Sanford, *Katyn and the Soviet massacre of 1940: Truth, justice and memory*, London 2005; A. Cienfiala, N. Lebedeva, W. Materski, *Katyn: A Crime without Punishment. Annals of Communism Series*, Yale 2008; E. Maresch, *Katyn 1940: The documentary evidence of the West's betrayal*, Stroud 2010; *Remem-*

Postęp badań skłaniał co pewien czas do przeprowadzenia próby uogólnienia i podsumowania stanu wiedzy i ustaleń dotyczących terroru sowieckiego wobec obywateli polskich w latach 1939–1941. Stanowiły one z reguły część szerszych ujęć, poświęconych represjom wobec ludności lub obywateli II Rzeczypospolitej lub stratom poniesionym w okresie II wojny światowej. Za pierwszą z nich można uznać raport profesorów Stanisława Ciesielskiego, Albina Głowackiego i Andrzeja Paczkowskiego, przygotowany w 2000 r. pod egidą Karty i Ministerstwa Sprawiedliwości¹²². Szerszy zakres miała podobna publikacja z 2009 r., sygnowana przez IPN¹²³. W języku angielskim ukazała się praca Hryciuka, przynosząca rekapitulację dotychczasowych ustaleń liczbowych dotyczących charakteru i rozmiarów represji na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej¹²⁴. Omówieniu bilansu badań nad kwestiami spornymi z dziejów relacji polsko-rosyjskich w XX w. poświęcony był obszerny tom wydany po polsku i po rosyjsku na temat białych plam w relacjach polsko-sowieckich¹²⁵. Reasumpcję stanu wiedzy o represjach przyniósł wreszcie wydany przez IPN tom poświęcony porównaniu wybranych aspektów okupacji ziem polskich przez III Rzeszę i ZSRS w okresie II wojny światowej. Charakter syntetycznej, skrótowej charakterystyki specyfiki rządów sowieckich, niewnoszącej jednak ważnych ustaleń faktycznych ani propozycji interpretacyjnych, miał tekst Marka

bering Katyn, red. A. Etkind *et al.*, Cambridge 2012; *Katyn: State-sponsored extermination: Collection of essays*, red. M. Szonert-Binienda, Cleveland 2012; J. Rogoyska, *Surviving Katyn. Stalin's Polish Massacre and the Search for Truth*, London 2021. W jęz. niemieckim: G. Kaiser, *Katyn. Das Staatsverbrechen – das Staatsgeheimnis*, Berlin 2002; V. Zaslavsky, *Klassensäuberung. Das Massaker von Katyn*, Berlin 2007; T. Urban, *Katyn 1940. Geschichte eines Verbrechens*, München 2015 (wydanie także w jęz. angielskim); C. Weber, *Krieg der Täter. Die Massenerschießungen von Katyn*, Hamburg 2015; *Erinnerungsorte für die Opfer von Katyn*, red. A. Kaminsky, Leipzig 2013; C. Kalmbach, *Das Massaker erinnern: Katyn als lieu de mémoire der polnischen Erinnerungskultur*, Frankfurt am Main 2015. Warto wspomnieć, że kilka spośród wymienionych pozycji, w tym prace Paula Allena, Thomasa Urbana czy Eugenii Maresch, ukazało się także w tłumaczeniu na język polski.

¹²² S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002. Pierwsze wydanie raportu pojawiło się w 2000 r. pod patronatem Ministerstwa Sprawiedliwości.

¹²³ C. Grzelak, *Represje i przestępstwa sowieckie w trakcie działań wojennych na terytorium Polski od 17 września 1939 roku* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 206–214; W. Materski, *Jeńcy wojenni i internowani w latach 1939–1941* [w:] *Polska...*, s. 215–226; K. Jasiewicz, *Aresztowania na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941* [w:] *Polska...*, s. 227–237; A. Głowacki, *Deportowani w latach 1940–1941* [w:] *Polska...*, s. 238–246. Charakter syntetyczny miał także tekst niewątpliwie jednego z najbardziej zasłużonych badaczy tematyki represji sowieckich w latach trzydziestych i czterdziestych XX w. wobec Polaków: A. Gurjanow, *Sowieckie represje polityczne na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2008, s. 21–30.

¹²⁴ G. Hryciuk, *Victims 1939–1941: the Soviet Repression in Eastern Poland* [w:] *Shared History – divided Memory. Jews and others in Soviet occupied Poland 1939–1941*, red. E. Barkan *et al.*, Leipzig 2007.

¹²⁵ *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010. Teksty Albina Głowackiego, Andrzeja Przewoźnika i Natalii Lebie-diewej.

Wierzbickiego i Piotra Olechowskiego, opublikowany jako aneks do *Raportu o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945* Instytutu Strat Wojennych im. Jana Karskiego¹²⁶.

DEFICYTY POZNAWCZE I POSTULATY BADAWCZE

Zniknięcie barier politycznych i zniesienie cenzury w Polsce oraz udostępnienie licznych, choć daleko nie wszystkich, posowieckich materiałów archiwalnych pozwoliło na ustalenie przynajmniej zbliżonych do realnych liczb ofiar terroru, motywów i przebiegu wielu operacji represyjnych, przywrócenie pamięci setek tysięcy znanych już z nazwiska ofiar aresztowań, deportacji i mordów. Zgodnie z obecnym stanem wiedzy, jeśli uznać za ofiary omawianych działań okupanta jeńców (45 tys.), aresztowanych (ok. 110 tys.) oraz zesłańców (315 tys.), to w trakcie trwającej 22 miesiące okupacji sowieckiej na obszarze wschodniej Polski liczba represjonowanych mogła sięgnąć ok. 470 tys. osób. Spośród nich śmierć poniosło ok. 33 tys. (skazani na śmierć oraz zamordowani podczas ewakuacji więzień kresowych w czerwcu–lipcu 1941 r.), dalszych 25 tys. zmarło do sierpnia 1941 r. (tj. do ogłoszenia amnestii dla obywateli polskich w ZSRS) w wyniku nieludzkich warunków życia w obozach jenieckich, łagrach i na zesłaniu.

Mimo poważnego dorobku naukowego i znacznej liczby publikacji źródłowych dostrzec można kwestie nie tylko mniej eksplorowane, ale nawet nadal pozostające poza polem zainteresowania historyków. Częściowo wynika to ze specyfiki wykorzystywanych źródeł, a częściowo z rozproszenia informacji. Wobec braku pełniejszej znajomości zawartości archiwów posowieckich w Rosji, zwłaszcza zasobów archiwów Prezydenckiego, FSB oraz archiwów prowincjonalnych, niepełnej wiedzy na temat zasobów obwodowych archiwów Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, a także materiałów, które w latach dziewięćdziesiątych XX w. znajdowały się w gestii ukraińskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych tego kraju (we Lwowie zgromadzone miały być m.in.teczki personalne deportowanych z lat 1940–1941), nie sposób wyrokować, które z deficytów badawczych miałyby przynajmniej hipotetyczną szansę na częściowe choćby wypełnienie.

Tymczasem, mimo – wydawałoby się – znacznej objętości publikacji, brakuje podstawowych wiadomości dotyczących liczebności poszczególnych grup represjonowanych w rozbiciu na jednostki terytorialne (obwody w Białoruskiej i Ukraińskiej SRS) czy „zabarwienia” – tzw. okraski – obwinień. Niedostępne są bardziej szczegółowe dane,

¹²⁶ G. Hryciuk, *Polityka represyjna pod okupacją sowiecką* [w:] *Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop–Mołotow: okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 w porównaniu*, t. 1, red. S. Kalbarczyk, M. Przeglęta, Warszawa 2020, s. 150–177; M. Wierzbicki, P. Olechowski, *Okupacja przez ZSRR ziem polskich w latach 1939–1941* [w:] *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2022, s. 442–464.

poza zagregowanymi na poziomie republikańskim i związkowym, dotyczące ruchu aresztowanych, zabarwienia politycznego uwięzionych, wysokości wyroków ferowanych w poszczególnych sprawach, brakuje także dostępu do zachowanych teczek personalnych osób osądzonych.

Choć znana jest lista ukraińska z 1940 r., nadal brakuje jej białoruskiego odpowiednika. Nie zostały ujawnione okoliczności, daty ani miejsca śmierci osób z obu list. Na tle niepełnych danych, dotyczących rozpracowywania i represji wobec Kościoła greckokatolickiego, brakuje takich materiałów w odniesieniu do Kościoła rzymskokatolickiego, a także Cerkwi prawosławnej.

W obliczu fragmentarycznej lub bardzo ogólnej wiedzy na temat struktury i obsady personalnej NKWD i NKGB na terenach okupowanych przez ZSRS (najlepiej znane są dane z Wileńszczyzny)¹²⁷ poważnym wyzwaniem badawczym wydaje się ustalenie struktury i obsady oraz analiza kadr aparatu represji – nie tylko NKWD i pionu bezpieczeństwa (później NKGB), lecz także milicji, prokuratury i sądownictwa.

Dalece niepełna pozostaje znajomość wytycznych, dyrektyw aparatu bezpieczeństwa, dotyczących rozpracowywania grup wrogich, środowisk stanowiących zagrożenie dla władzy czy polskiego podziemia niepodległościowego. Ważny jest postulat próby odtworzenia szczegółów gry operacyjnej aparatu bezpieczeństwa ZSRS, która doprowadziła do przejęcia kontroli nad strukturami ZWZ i konspiracji cywilnej na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej. Poza pewnymi danymi pochodzącymi z archiwów ukraińskich i litewskich struktur aparatu bezpieczeństwa ZSRS nie są znane bliżej liczby tzw. rozpracowań, prowadzonych przez aparat bezpieczeństwa okupanta, a także osób będących ich obiektem. Nieznana pozostaje także liczba tajnych współpracowników.

Brakuje danych dotyczących liczby i składu narodowościowego osób aresztowanych, skierowanych do odbywania wyroków w łagrach znajdujących się w „oddalonych rejonach Związku Sowieckiego”. Niedostępne pozostają statystyki ukazujące liczebność aresztowanych z terenów tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy oraz Litwy w poszczególnych kompleksach obozowych.

Poza pewnymi danymi dotyczącymi obszaru Litewskiej SRS z lat 1940–1941 oraz wiadomościami z 1941 r. brakuje informacji na temat liczby i obsady personalnej więzień, a także tego, ile osób w nich przetrzymywano. Listy osadzonych mogłyby pomóc w uzupełnieniu spisów zamordowanych w 1941 r. w trakcie ewakuacji więzień.

Objętość utajnionych materiałów śledztwa katyńskiego wskazuje, jak wiele – mimo wysiłków badaczy – okoliczności tego mordu czeka na ujawnienie.

¹²⁷ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*, Vilnius 1999.

Dostęp do takich materiałów, jak teczki personalne więźniów lub zesłańców umożliwiły podjęcie badań prozopograficznych, pozwalających pełniej scharakteryzować poszczególne grupy represjonowanych.

Wśród zagadnień wymagających dalszych badań, niejednokrotnie o charakterze podstawowym, znajduje się m.in. kwestia składu narodowościowego, w tym udziału osób narodowości polskiej wśród deportowanych z 1941 r.

Brakuje analizy – opartej na zasobach archiwów rosyjskich, kazachskich, uzbeckich i innych – warunków życia zesłańców, stosunku do nich władz lokalnych, wreszcie relacji z miejscową ludnością, niekiedy także zesłańcą, w całej jej różnorodności, od konfliktów, poprzez koegzystencję, kooperację, aż po bliskie relacje, w zależności od okresu oraz regionu. W tym kontekście niezbędna wydaje się kontynuacja prac badawczych nad funkcjonowaniem najniższego szczebla aparatu państwowego w miejscach zesłania (komendantur osiedlowych) i wykorzystanie sprawozdawczości tego ogniwa władz represyjnych, być może zachowanej w archiwach prowincjonalnych.

W dotychczasowych publikacjach w znacznym stopniu pominięto zagadnienia dotyczące wyboru strategii przeżycia w sytuacji krańcowej, w tym kwestii wstydliwych, przeczących heroicznemu modelowi zachowania Polaków, np. współpracy z władzami, kradzieży czy wykorzystywania współtowarzyszy niewoli. Sprzeczny z martyrologicznym aspektem owego mitu i podobnie tabuizowany jest temat życia intymnego, związków nie tylko między zesłańcami, lecz także osobami spoza tego kręgu, jak również przemocy fizycznej i wykorzystywania uprzywilejowanej pozycji w relacjach seksualnych. Mimo publikacji źródłowych i wspomnieniowych brakuje pozycji (także pisanych z pozycji gender) dotyczących życia kobiet, które albo od początku (zsyłka kwietniowa w 1940 r., część zesłańców z wiosny 1941 r.), albo z biegiem czasu (pobór do wojska mężczyzn) pozostawały same, bardzo często obciążone koniecznością utrzymania rodziny, zwłaszcza dzieci. Dodatkowych wysiłków, pomimo istnienia pewnych opracowań na ten temat, wymagałaby kwestia funkcjonowania dzieci na zesłaniu – warunków życia, dorastania oraz relacji z rówieśnikami, zarówno spośród zesłańców, jak i spoza tej grupy.

W polskich publikacjach niedostateczną uwagę zwracano dotąd na stosunki z zesłańcami narodowości żydowskiej, ukraińskiej czy białoruskiej oraz na różnice w postrzeganiu niektórych aspektów życia w głębi ZSRS przez różne grupy narodowe. Wzbogacenie tej perspektywy byłoby możliwe dzięki szerszemu sięgnięciu do relacji ukraińskich i białoruskich, przede wszystkim zaś do licznych świadectw Żydów, gromadzonych w Polsce, a także w Izraelu.

Zasygnalizowana została jedynie i w niewielkim stopniu omówiona¹²⁸ problematyka stosunku społeczności lokalnych do wysiedleń, przejmowania mienia zesłańców, ale

¹²⁸ O możliwościach tego kierunku badań świadczyć może m.in. mikrohistoryczne studium przypadku poprzedzające wybór świadectw Sybiraków: *Sztuka przetrwania. Deportacja z powiatu bielskiego 1940–1941. Relacje zesłańców*, red. i wstęp W. Konończuk, Warszawa 2019.

także pomocy i kontaktów (do 1941 r.) z niewysiedlonymi członkami ich rodzin, krewnymi oraz znajomymi.

PODSUMOWANIE

Mimo – wydawałoby się – sprzyjającego klimatu politycznego oraz przyzwolenia i oczekiwań społecznych rezultaty wysiłków historyków z okresu po 1989 r. dalekie są od satysfakcjonujących. Dalsze perspektywy wynikają nie tylko z możliwości wprowadzenia do obiegu naukowego wielu jeszcze niewykorzystanych źródeł, lecz także z użycia nowych narzędzi analitycznych, podejścia interdyscyplinarnego oraz spojrzenia makro- i mikro-historycznego. Kolejne publikacje, przynosząc odpowiedzi na wiele pytań, stają się punktem wyjścia do formułowania kolejnych postulatów badawczych. W miarę pozyskiwania wiedzy coraz wyraźniej widzimy obszary naszej ignorancji. Niestety pozytywne rezultaty dalszych badań uzależnione są przede wszystkim od możliwości skorzystania z materiału źródłowego przechowywanego w archiwach rosyjskich i białoruskich, pozostających poza zasięgiem historyków. Tu perspektywy wydają się mało optymistyczne. *Utinam falsus vates sim...*

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Edycje dokumentów

- Adamuszek W.I., Iwanowa N.W., *Litości... Represje w obwodzie wilejskim w dokumentach 1939–1941*, Warszawa 1996.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1994.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 2: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1996.
- Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 3: *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, red. C. Grzelak, Warszawa 1995.
- Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterial*, Berlin 1943.
- Archiwum Ringelbluma*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, wyd. J. Żmigrodzki, Londyn 1970.

- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 2: Czerwiec 1941 – kwiecień 1943, wyd. J. Tokarski, Londyn 1973.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 6: Uzupełnienia, Londyn 1989.
- Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, oprac. W. Christoforow, W. Majewski, J. Tucholski, Warszawa–Moskwa 2003.
- Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu*, oprac. D. Panto, Gdańsk 2019.
- Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, t. 1: 1939–1943, London 1963; t. 2: 1944–1945, London 1967.
- Gdy nieme groby przemawiają... Archiwum dr. Jana Zygmunta Robla*, cz. 1–4, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023.
- Gdy nieme groby przemawiają... Spuścizna katyńska*, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023.
- House Report No 2505. The Katyn Forrest Massacre. Final Report*, Washington 1952.
- Jasiewicz K., *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009.
- Katyń. Dokumenty ludobójstwa*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t.1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny sierpień 1939 – marzec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1995.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2: *Zagłada, marzec – czerwiec 1940*, red. W. Materski, Warszawa 1998.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3: *Losy ocalałych, lipiec 1940 – marzec 1943*, red. W. Materski et al., Warszawa 2001.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 4: *Echa Katynia, kwiecień 1943 – marzec 2005*, red. W. Materski et al., Warszawa 2006.
- Katyn. Dispatches of sir Owen O'Malley to the British Governement*, London 1972.
- Kot S., *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.
- Kot. S., *Rozmowy z Kremlen*, Londyn 1959.
- Lietuvos gyventojų tremimai 1941, 1945–1952 M. Dokumentu rinkinys*, red. G. Rudis, Vilnius 1994.
- Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, t. 1–3, Kaunas 1942; t. 4, Vilnius 1943.
- Mord w Lesie Katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską Komisją Maddena w latach 1951–1952*, wstęp, wybór i oprac. W. Wasilewski, t. 1–3, Warszawa 2017–2020.
- L'Occupation allemande et soviétique de la Pologne. Note adressée le 3 Mai aux Puissances alliées et neutres*, Londres 1941.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 2: *Lata 1939–1945*, red. S. Stępień, t. 1–4, Przemyśl 2015–2023.
- Polish-Soviet Relations 1918–1943. Official Documents*, Washington 1943.

- Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3: *Polskie podziemie 1939–1941*, t. 1–2, red. J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa–Kijów 2004.
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 10: *Rozkaz nr 001353. Operacja proskrypcyjna NKWD 1939–1941*, red. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2020.
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 11: *Operacje deportacyjne NKWD 1939–1941*, red. J. Antoniuk et al., Warszawa–Kijów 2024.
- Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1–2, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa–Moskwa 2001.
- Raporty Komisji Specjalnej Kongresu Stanów Zjednoczonych do Zbadania Sprawy Mordu w Katyniu*, cz. 1–2, Warszawa 1980.
- Stalin and the Poles. An indictment of the Soviet Leaders*, red. B. Kuśnierz, London 1949.
- Widziałem anioła śmierci... Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej, świadectwa zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006.
- Wołyń za „pierwszych Sowietów”. Losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego. Zbiór dokumentów. Lata 1939–1941*, t. 1–4, red. S. Stępień, Przemyśl 2019–2024.
- Z dziejów Polaków w Kazachstanie 1936–1956. Zbiór dokumentów z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu*, red. B.Ż. Abyłhożyn et al., tłum. Z. Landowski, Warszawa 2006.
- Za pierwszych Sowietów. Polsko-białoruskie pogranicze 1939–1941 w relacjach mówionych mieszkańców Białorusi*, red. A. Smalianczuk, Warszawa 2021.
- „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941*, t. 2: *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, red. B. Gronek, Z. Jakubowski, Warszawa 2001.
- Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Londyn 1948.
- Zesłańcy polscy w ZSRR*, Tokio 1941.
- Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х томах*, ред. Я. Сливка та ін., Львів 1998–2002.
- История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в семи томах*, т. 1–7, Москва 2004–2005.
- Ліквідація УТКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки*, ред. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2006.
- Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш» 1939 – март 1946*, сост. В.Н. Капустин, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова, Москва 2006.
- Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944)*, ред. С. Богунів, В. Сергійчук та ін., Київ 2005.

НКВД в Западной Белоруссии. Сентябрь – декабрь 1939 г. Документы и материалы, Минск–Москва 2019.

Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов, т. 1: Накануне, кн. 1: :ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.; кн. 2: 1 января – 21 июня 1941 г., ред. В.П. Ямпольский и др., Москва 1995.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України, ред. В. Даниленко, С. Кокін, Київ 2009.

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950), ред. В. Сергійчук, т. 1, Київ 2007.

Wspomnienia

Anders W., *Bez ostatniego rozdziału*, Londyn 1949.

Czapski J., *Wspomnienia starobielskie*, b.m.w. 1944.

Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, Paryż 1949.

Herling-Grudziński G., *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Londyn 1953.

Hort W. (H. Ordonówna), *Tułacze dzieci*, Bejrut 1948.

Klotz A., *Zapiski konspiracyjatora 1939–1945*, oprac. G. Mazur, Kraków 2001.

Krakowiecki A., *Książka o Kołymie*, Londyn 1950.

Naglerowa H., *Ludzie sponiewierani*, Rzym 1945.

Obertyńska B., *W domu niewoli*, Rzym 1946.

Swianiewicz S., *W cieniu Katynia*, Paryż 1976.

Sztuka przetrwania. Deportacja z powiatu bielskiego 1940–1941. Relacje zesłańców, red. i wstęp W. Konończuk, Warszawa 2019.

„W czterdziestym nas matko na Sybir zesłali...”. *Polska a Rosja 1939–1942*, wybór i oprac. J.T. Gross, I. Grudzińska-Gross, Londyn 1983.

Wańkowicz M., *Dzieje rodziny Korzeniewskich*, New York 1944.

Wasilewska I., *Za winy niepopołnione*, Rzym 1945.

OPRACOWANIA

Abarinow W., *The murderers of Katyn*, New York 1993.

Adler E., *Survival on the Margins. Polish Jewish Refugees in the Wartime Soviet Union*, Cambridge–London 2020.

Allen P., *Katyn: Stalin's massacre and the seeds of Polish Resurrection*, Annapolis 1996.

Allen P., *Katyn: The Untold Story of Stalin's Polish Massacre*, New York 1991.

Allen P., *Katyn: Stalin's Massacre and the Triumph of Truth*, DeKalb 2010.

Anušauskas A., *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius 1995.

B.P., *Polska Wschodnia 1939–1941*, Rzym 1945.

- Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010.
- Blum I., *Żołnierze Armii Polskiej w ZSRR (stan osobowy, skład socjalny, czynniki integrujące)*, Warszawa 1967.
- Boćkowski D., *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.
- Bubnys A., *Pasipriešino judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius 2015.
- Bugaj T., *Dzieci polskie w ZSRR i ich repatriacja 1939–1952*, Jelenia Góra 1982.
- Chackiewicz A.F., *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939–1941)* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994.
- Charków. *Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Tucholski, W.K. Roman, Warszawa 2003.
- Cienciala A., Lebedeva N., Materski W., *Katyn: A Crime without Punishment. Annals of Communism Series*, Yale 2008.
- Ciesielski S., *Polacy w Kazachstanie 1940–1946. Zesłańcy lat wojny*, Wrocław 1996.
- Ciesielski S., *Wróg jest wszędzie. Stalinowska polityka represyjna w latach 1928–1941*, Toruń 2013.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993.
- Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A., *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002.
- Cygan W.K., *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1990.
- Cygan W.K., *Zbrodnie sowieckie na jeńcach wojennych we wrześniu–październiku 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 3.
- Czop E., *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941*, Rzeszów 2004.
- Danilewicz-Zielińska M., *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Paryż 1978.
- Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa*, red. T. Walichnowski, Warszawa 1989.
- Erinnerungsorte für die Opfer von Katyn*, wyd. A. Kaminsky, Leipzig 2013.
- Fałdowska M., *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Siedlce 2013.
- Fałdowski M., *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostasz-kowie (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Szczytno 2016.
- FitzGibbon L., *Katyn – A Crime without Parallel*, London 1971.
- FitzGibbon L., *Katyn – Triumph of Evil*, Dun Laoghaire 1975.
- FitzGibbon L., *The Katyn Cover Up*, London 1972.
- FitzGibbon L., *The Katyn Massacre*, London 1977.

- FitzGibbon L., *The Katyn Memorial*, London 1977.
- Fitz Gibbon L., *Unpitied and Unknown. Katyn – Bologoye – Dergachi*, London 1975.
- Gałek B., *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2014.
- Głowacki A., *Deportowani w latach 1940–1941 [w:] Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Głowacki A., *Jeńcy polscy w rówieńskim i lwowskim obozie pracy NKWD (wrzesień 1939 – kwiecień 1941 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, Biuletyn GKBZpNP – IPN, t. 38, 1995.
- Głowacki A., *Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 [w:] Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r.*, red. J. Mikoda, Warszawa 1997.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997.
- Głowacki A., *Z badań nad dziejami jenieckiego obozu pracy NKWD w Równem (1939–1941)*, „Przegląd Historyczny” 1993, nr 3.
- Gnatowski M., *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001.
- Gnatowski M., *Nowe radzieckie dokumenty o postawach ludności i polskim podziemiu niepodległościowym w regionie łomżyńskim w 1941 r.*, „Studia Łomżyńskie” 2006, t. 16.
- Gnatowski M., *Problemy SZP-ZWZ w regionie białostockim w latach 1939–1941 w świetle dokumentów NKWD (NKGB)*, „Studia Podlaskie” 1998, t. VIII.
- Gorelik J., *Kuropaty – polski ślad*, Warszawa 1996.
- The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. A Sourcebook*, ed. K. Kiebusinski, A. Motyl, Amsterdam 2017.
- Gross J.T., *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton 1988.
- Gross J.T., *Und wehe, du hoffs. Die Sowjetisierung Ostpolens nach dem Hitler-Stalin-Pakt. 1939–1941*, Breisgau 1988.
- Grott W., „Kto oni są?” *Propaganda antysowiecka w niemieckich broszurach polskojęzycznych z okresu II wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2023, nr 1.
- Grzelak C., *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 1998.
- Grzelak C., *Represje i przestępstwa sowieckie w trakcie działań wojennych na terytorium Polski od 17 września 1939 roku [w:] Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Gurjanow A., *Sowieckie represje polityczne na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 [w:] Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2008.

Hnatiuk O., *Odwaga i strach*, Wojnowice 2016.

Hryciuk G., „Brygidki” i inne więzienia lwowskie w czerwcu 1941 roku [w:] *Od izolacji do resocjalizacji. Sto lat historii więziennictwa w niepodległej Polsce. Wybrane aspekty*, red. J. Korczak, R. Nowakowski, B. Perlak, G. Strauchold, Wrocław 2024.

Hryciuk G., „Gazeta Lwowska” 1941–1944, Wrocław 1992.

Hryciuk G., *Polityka represyjna pod okupacją sowiecką* [w:] *Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop–Mołotow: okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 w porównaniu*, t. 1, red. S. Kalbarczyk, M. Przeglętki, Warszawa 2020.

Hryciuk G., *Victims 1939–1941: the Soviet Repression in Eastern Poland* [w:] *Shared History – divided Memory. Jews and others in Soviet occupied Poland 1939–1941*, ed. E. Barkan et al., Leipzig 2007.

Indeks Represjonowanych, t. 1: *Rozstrzelani w Katyniu*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1995.

Indeks Represjonowanych, t. 2: *Rozstrzelani w Charkowie*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1996.

Indeks Represjonowanych, t. 3: *Rozstrzelani w Twerze*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1997.

Indeks Represjonowanych, t. 5: *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu*, red. E. Rybarska, Warszawa 1998.

Indeks Represjonowanych, t. 6: *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza*, red. A. Knyt, Warszawa 1998.

Indeks Represjonowanych, t. 9: *Jeńcy zmarli i zaginieni*, red. E. Rybarska, Warszawa 1999.

Indeks Represjonowanych, t. 10: cz. I–II, *Więźniowie łagrów w rejonie Workuty*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2001.

Indeks Represjonowanych, t. 11: *Jeńcy w Juży*, red. E. Rybarska, Warszawa 2000.

Indeks Represjonowanych, t. 12: *Jeńcy obozu lwowskiego*, red. E. Rybarska, Warszawa 2001.

Indeks Represjonowanych, t. 14: *Deportowani w obwodzie archangielskim*, cz. I–VII, red. E. Rybarska, A. Gurjanow, Warszawa 2003–2007.

Indeks Represjonowanych, t. 15: *Aresztowani na Zachodniej Białorusi*, red. E. Dzwonkiewicz, Warszawa 2003.

Indeks Represjonowanych, t. 17: *Deportowani w obwodzie wołogodzkiem*, red. A. Dzieńkiewicz, Warszawa 2005.

Indeks Represjonowanych, t. 18: *Deportowani w Komi ASRR*, cz. I–II, red. E. Rybarska, M. Rogaczow, Warszawa 2008–2009.

Indeks Represjonowanych, t. 20: *Deportowani w obwodzie mołotowskim*, red. E. Kołodziejska, Warszawa 2010.

Indeks Represjonowanych, t. 21: *Zabici w Katyniu*, red. A. Dzieńkiewicz, A. Gurjanow, Warszawa 2013.

Jaczyński S., *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012.

- Jaczyński S., *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2000.
- Jasiewicz K., *Aresztowania na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Jasiewicz K., *Zagłada polskich Kresów: ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1997.
- Jaźborowska I., Jabłokow A., Zoria J., *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998.
- Jerzewski L. [J. Łojek], *Dzieje sprawy Katynia*, Warszawa 1980.
- Jews in Eastern Poland and the USSR 1939–1946*, ed. N. Davies, A. Polonsky, London 1991.
- Kaiser G., *Katyn. Das Staatsverbrechen – das Staatsgeheimnis*, Berlin 2002.
- Kalbarczyk S., *Polscy pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej. Zamordowani, więzieni, deportowani*, Warszawa 2001.
- Kalbarczyk S., *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939–1943*, t. 1, Warszawa 1993; t. 2, Warszawa 1997.
- Kalmbach C., *Das Massaker erinnern: Katyń als lieu de mémoire der polnischen Erinnerungskultur*, Frankfurt am Main 2015.
- Katyn: State-sponsored extermination: Collection of essays*, ed. M. Szonert-Binienda, Cleveland 2012.
- Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojskowego*, red. J. Snitko-Rzeszut, Warszawa 2000.
- Kotarska E., *Proces czternastu*, Warszawa 1998.
- Kowalska E., *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998.
- Kuczyński A., *Syberia. Cztery lata polskiej diaspory. Antologia historyczno-kulturowa*, Wrocław 1993.
- Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk – Ostaszków – Starobielsk zaginieli w Rosji Sowieckiej*, oprac. A. Moszyński, Bruksela 1949.
- Liszewski K. [R. Szawłowski], *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Londyn 1986.
- Lutyński W., *Lista lekarzy weterynarii jeńców obozów w Kozielsku i Starobielsku zamordowanych w Katyniu i Charkowie*, Warszawa 1998.
- Mackiewicz J., *Katyn – ungesühntes Verbrechen*, Zürich 1949.
- W. Materski, *Jeńcy wojenni i internowani w latach 1939–1941* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Maresch E., *Katyn 1940: The documentary evidence of the West's betrayal*, Stroud 2010.
- Mędykowski W., *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012.

- Miednoje. *Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojkowego*, t. 1–2, red. Z. Gajowniczek, B. Gronek, Warszawa 2006.
- Mora S., Zwierniak P., *Sprawiedliwość sowiecka*, Włochy 1945.
- Musiał B., *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.
- Nesselrodt M., *Dem Holocaust entkommen. Polnische Juden in der Sowjetunion 1939–1946*, Berlin 2021.
- Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995.
- Pawłow J.S., *Represjonowanie polskich osadników w zachodnich obwodach Białorusi* [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, red. W. Balcerak, Warszawa 1994.
- Peszkowski Z.J., Zdrojewski S.Z., *Leśnicy w grobach Katynia*, Warszawa–Łódź–Orchard Lake 2001.
- Pietrow N., *Poczet katów katyńskich*, Warszawa 2015.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950.
- Polski Cmentarz Wojenny Kijów-Bykownia. Księga cmentarna*, t. 1: A–B, oprac. P. Libera, R. Rybka, K. Stepan, Warszawa 2015.
- Popiński K., Kokurin A., Gurjanow A., *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1997.
- Przewoźnik A., Adamska J., *Zbrodnia katyńska. Mord, kłamstwo, pamięć*, Kraków 2010.
- Remembering Katyn*, ed. A. Etkind et al., Cambridge 2012.
- Rogoyska J., *Surviving Katyn. Stalin's Polish Massacre and the Search for Truth*, London 2021.
- Rokicki P., *Obiekt „Kazilas”. Inwigilacja komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ płk. Nikodema Sulika przez NKWD-NKGB w latach 1940–1941*, „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowej*” 2020, nr 2.
- Roman W., *Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Toruń 2001.
- Roman W., *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001.
- Roman W., *Za Polskę do celi śmierci: śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2001.
- Rubas M.J., *Katyńska lista strat formacji granicznych. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariusze Straży Granicznej pomordowani i zaginieni na wschodzie na przełomie lat 1939/1940*, Warszawa 2000.
- Ruchniewicz M., *Kolekcja sybiracka Archiwum Naukowego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu. Bibliografia komentowana*, Wrocław 2020.
- Sanford G., *Katyn and the Soviet massacre of 1940: Truth, justice and memory*, London 2005.
- Siedlecki J., *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Londyn 1987.
- Siemaszko Z.S., *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, Londyn 1991.
- Struve K., *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*, München 2015.

- Strzembosz T., Wnuk R., *Czerwone bagno: konspiracja i partyzantka antysowiecka w Augustowskiem: wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Gdańsk 2009.
- Studnicki W., *Polska za linią Curzona*, Londyn 1953.
- Studnicki W., *Rządy Rosji Sowieckiej we wschodniej Polsce 1939–1941*, Warszawa 1943.
- Śladem zbrodni katyńskiej*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1998.
- Tomkiewicz M., *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa 2018.
- Trela E., *Edukacja dzieci polskich w Związku Radzieckim w latach 1941–1946*, Warszawa 1983.
- Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė I., *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*, Vilnius 1999.
- Turlejska M., *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939 – grudzień 1941*, Warszawa 1968.
- Ukraiński ślad Katynia*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995.
- Urban T., *Katyn 1940. Geschichte eines Verbrechens*, München 2015.
- Wańkowicz M., *Monte Cassino*, Warszawa 1958.
- Wańkowicz M., *Szkice spod Monte Cassino*, Warszawa 1969.
- Weber C., *Krieg der Täter. Die Massenerschießungen von Katyn*, Hamburg 2015.
- Wielhorski W., *Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939–1956)*, Londyn 1956.
- Wierzbicki M., Olechowski P., *Okupacja przez ZSRR ziem polskich w latach 1939–1941 [w:] Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945, t. 1*, Warszawa 2022.
- Wnuk R., „Za pierwszego Sowietą”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.
- Wyrwa M., *Nieodnalezione ofiary Katynia? Lista osób zaginionych na obszarze północno-wschodnich województw II RP od 17 września 1939 do czerwca 1940 r.*, Warszawa 2015.
- Zamorski K., *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990.
- Zapalec A., *Ziemia tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, Kraków 2006.
- Zaslavsky V., *Klassensäuberung. Das Massaker von Katyn*, Berlin 2007.
- Zawodny J.K., *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*, Notre Dame (Indiana) 1962.
- Zawodny J.K., *Katyn*, Paris 1989.
- Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty*, red. S. Kalbarczyk, W. Wasilewski, Warszawa 2025.
- Żaroń P., *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939. Los jeńców polskich*, Toruń 1998.
- Żaroń P., *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 1994.
- Życie codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997.
- Баран В., Токарський В., „Зачистка”. *Політичні репресії в західних областях України 1939–1941*, Львів 2014.

- Білас І., *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, т. 1–2, Київ 1994.
- Бугай М., *Депортація населення з України (30–50-ті роки)*, „Український історичний журнал” 1990, № 10, 11.
- Винниченко І.І., *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання*, Київ 1994.
- Бронська Т.В., *Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин ворогів народу в Україні (1917–1953)*, Київ 2009.
- „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1997, № 1–2; 1998, № 1–2.
- Горланов О.А., Рогинский А.Б., *Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. [w:] Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва 1997.
- ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960, сост. А.И. Какурин, Н.В. Петров, Москва 2000.
- Земсков В., *Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР)*, „Социологические исследования” 1990, № 11.
- Илюшин І., Пшенников О., *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2000, № 2–4.
- Кучерепа М., *Історія Волині 1939–1941 рр.*, Луцьк 2006.
- Лебедева Н., *Катынь: преступление против человечества*, Москва 1996.
- Лубянка. *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991. Справочник*, Москва 2003.
- Мозохин О., *Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ (1918–1953 гг.)*, Москва 2018.
- Парсаданова В., *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг.*, „Новая и новейшая история” 1989, № 2.
- Петров Н.В., *Награждены за расстрел 1940*, Москва 2016.
- Петров Н.В., Скоркин К.В., *Кто руководил НКВД 1934–1941*, Москва 1999.
- Репрессии против поляков и польских граждан*, ред. А. Гурьянов, Москва 1997.
- Романів О., Федущак І., *Західноукраїнська трагедія 1941*, Львів–Нью-Йорк 2002.
- Рубльов О.С., Черченко Ю.А., *Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)*, Київ 1994.
- Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923–1960. Справочник*, сост. М.В. Смирнов, Москва 1998.
- Убиты в Катыни. Книга памяти польских военнопленных-узников Козельского лагеря НКВД, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2015.
- Убиты в Калинине. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению*

Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года, т. 1: Биограммы военнопленных А–Л, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

Убиты в Калинине. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года; т. 2: Биограммы военнопленных М–Я, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

Убиты в Калинине. Захоронены в Медном. Книга памяти польских военнопленных – узников Осташковского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года; т. 3: Что мы знаем о Медном, отв. сост. А. Гурьянов, Москва 2019.

Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В., *Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях*, Москва 2001.

Netografia

<https://wbh.wp.mil.pl/pl/pages/kolekcja-akt-z-archiwow-rosyjskich-grupa-zespolow-2020-01-17-b2pv/>, dostęp 28 II 2025 r.

GRZEGORZ HRYCIUK – ur. 1965 r., profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zainteresowania badawcze skupiają się na zagadnieniach narodowościowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w., historii Ukrainy i relacjach polsko-ukraińskich w XX stuleciu oraz problematyce migracji przymusowych w Europie Wschodniej. Jest autorem m.in. monografii: *Polacy we Lwowie w latach 1939–1944. Życie codzienne* (2000), *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* (2005) oraz *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków 1944–1946* (2023).

GRZEGORZ HRYCIUK – born in 1965, professor at the University of Wrocław. His research interests focus on the nationality issues of Central and Eastern Europe in the 19th and 20th centuries, the history of Ukraine and Polish-Ukrainian relations in the 20th century and the issue of forced migrations in Eastern Europe. Author of, i.a., monographs: *Polacy we Lwowie w latach 1939–1944. Życie codzienne* [Poles in Lwów 1939–1944. Everyday Life] (2000), *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* [National and Population Changes in Eastern Galicia and Volhynia 1931–1948] (2005) and *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków 1944–1946* [Those Resettled. The Great Saga of Poles 1944–1946] (2023).

KRZYSZTOF SIWEK

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

ORCID: 0000-0002-6259-1673

AMBASADOR PRZEGRANEJ SPRAWY – ANTHONY DREXEL BIDDLE WOBEC POLITYKI RZĄDU STANISŁAWA MIKOŁAJCZYKA W KWESTII POLSKICH GRANIC W 1943 R.¹

AMBASSADOR OF A LOST CAUSE –
ANTHONY DREXEL BIDDLE ON
THE STANISŁAW MIKOŁAJCZYK GOVERNMENT POLICY
REGARDING POLISH FRONTIERS IN 1943

Streszczenie: W artykule poruszono kwestię granic Polski w okresie II wojny światowej w kontaktach Anthony'ego J. Drexela Biddle'a z gabinetem Stanisława Mikołajczyka w 1943 r. do chwili odejścia Biddle'a ze stanowiska ambasadora USA przy rządzie RP. Celem jest ukazanie spojrzenia Stanów Zjednoczonych na problem granic Polski w kluczowym okresie II wojny światowej, a także oczekiwań rządu polskiego względem USA, dotyczących kwestii terytorialnych na tle pogarszających się stosunków Polski z ZSRS.

Słowa kluczowe: Anthony J. Drexel Biddle, Stany Zjednoczone, Polska, ZSRS, granice, Stanisław Mikołajczyk, II wojna światowa

Abstract: The article concerns the issue of the borders of Poland during World War II in Anthony J. Drexel Biddle's engagements with the Stanisław Mikołajczyk cabinet in 1943 until Biddle left the position of US ambassador to the Polish government-in-exile. The aim of the study is to present the assessment of the Polish frontier problem by the United States

¹ Podstawą źródłową artykułu są materiały uzyskane w ramach realizacji projektu grantowego Narodowego Centrum Nauki w konkursie Miniatura 2 o numerze rej. 2018/02/X/HS3/00728 oraz stypendium Fundacji z Brzezia Lanckorońskich w 2019 r. (dokumenty archiwalne z The National Archives and Records Administration w College Park, Franklin Delano Roosevelt Presidential Library w Hyde Park (USA), a także dokumenty Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie).

during the key period of World War II, as well as the expectations of the Polish government-in-exile towards the USA regarding territorial issues in the context of deteriorating relations between Poland and Soviet Union.

Keywords: Anthony J. Drexel Biddle, United States, Poland, USSR, borders, Stanisław Mikołajczyk, World War II

WSTĘP

Szczególna rola ambasadora Stanów Zjednoczonych przy rządzie RP w Londynie, Anthony'ego J. Drexela Biddle'a, w kontaktach pomiędzy stroną polską i aliantami zachodnimi nie stała się dotąd poważnym przedmiotem badań historycznych w naszym kraju². Tymczasem do grudnia 1943 r., tj. do końca swojej misji, której zamknięcie zbiegło się symbolicznie z konferencją Wielkiej Trójki w Teheranie, Biddle należał do nielicznych dyplomatów zachodnich cieszących się szczególnym zaufaniem Polaków³. Jego znajomość stosunków II Rzeczypospolitej z Niemcami i ZSRS, a przede wszystkim wiedza na temat polskiej oceny europejskich relacji międzynarodowych, czyniła z niego dyplomatę wyjątkowo dobrze zorientowanego w całokształcie zagadnień Europy Środkowej i Wschodniej, który przekazywał swoje obserwacje Departamentowi Stanu i głównym decydentom politycznym w Waszyngtonie⁴.

Dostępne źródła archiwalne wskazują na to, że co najmniej od śmierci premiera Władysława Sikorskiego w lipcu 1943 r. Biddle miał świadomość, że sprawa Polski jest zasadniczo przegrana, a jej rząd znajduje się w sytuacji beznadziejnej. Dlatego, chociaż wiedział o ogromnym znaczeniu problemu granic w polityce zagranicznej władz Rzeczypospolitej, liczył na ich zdolność do współpracy z Sowietami na zasadach „realistycznych”, tj. zakładających ustępstwa terytorialne na wschodzie⁵. Zamiarem

² Godna uwagi jest amerykańska edycja wybranych dokumentów Biddle'a z lat 1937–1939: *Poland and the Coming of the Second World War. The Diplomatic Papers of A.J. Drexel Biddle, Jr., United States Ambassador to Poland, 1937–1939*, red. Ph.V. Cannistraro, E.D. Wynot, Jr., Th.P. Kovaleff, Columbus 1976.

³ National Archives and Records Administration (dalej: NARA), RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, A.J.D. Biddle, Memorandum, Londyn, 23 XI 1943 r.

⁴ W latach 1937–1939 Biddle był ambasadorem USA w Warszawie i utrzymywał regularne kontakty z szefem polskiej dyplomacji Józefem Beckiem, zob. szerzej: K. Siwek, *Anthony J. Drexel Biddle wobec sytuacji międzynarodowej Polski w latach 1937–1939*, „Przegląd Zachodni” 2018, nr 3 (368), s. 97–126.

⁵ Zob. szerzej: *idem*, *Amerykański przyjaciel? Problem granic Polski w kontaktach ambasadora Anthony'ego J. Drexela Biddle'a z rządem Władysława Sikorskiego w latach 1941–1943*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2018, t. LXXIII, nr 4, s. 103–146.

piszącego te słowa jest naświetlenie kontrastu pomiędzy optyką amerykańską i polską w ocenie problemów granicznych. Pozwoli to na ukazanie źródła ówczesnego kryzysu sprawy polskiej, który tkwił nie tylko w relacjach Rzeczypospolitej z ZSRS i mocarstwami anglosaskimi, lecz także w krytycznym spojrzeniu USA na międzynarodową rolę i miejsce naszego kraju w Europie Środkowej i Wschodniej. Należy zaznaczyć, że chociaż Biddle podziwiał moralną odwagę i determinację rządu Polski w walce o odzyskanie przez nią niepodległości we współpracy z mocarstwami zachodnimi, nie doceniał związku jej suwerenności politycznej z postulowanym przez władze RP udzieleniem jej gwarancji terytorialnych przez Stany Zjednoczone. Z uwagi na interesy wojennej koalicji dyplomata nie dzielił się z Polakami wiedzą o niepomysłnej dla nich koniunkturze politycznej w Waszyngtonie, by nie spowodować rewizji ich polityki wobec aliantów. Do końca swojej misji odgrywał rolę zaufanego rzecznika ich interesów na Zachodzie, podtrzymując ambicje polityczne i wysiłek wojenny polskich sojuszników. Dzięki temu, w jego wielostronnej korespondencji z rządem RP oraz władzami Stanów Zjednoczonych, a także innych członków koalicji, można dostrzec najbardziej czytelnie podłoże korelacji pomiędzy kryzysem w stosunkach polsko-sowieckich i narastającą opozycją mocarstw zachodnich wobec postulatów granicznych Polski, zwłaszcza dotyczących utrzymania jej przedwojennej granicy wschodniej. Treść materiałów ambasadora świadczy o sceptycznym – praktycznie od początku wojny – stosunku zachodnich aliantów do dezyderatów terytorialnych Rzeczypospolitej, z czym jej rząd wydawał się niepokodzony, ulegając złudnym nadziejom na sojuszniczą lojalność. Trzeba podkreślić, że Biddle odgrywał czynną rolę w budowaniu przekonania władz RP o bezalternatywnym związku sprawy polskiej z interesem aliantów zachodnich.

Podstawę źródłową niniejszej pracy stanowią dokumenty dyplomatyczne zbioru Record Group 84 w The National Archives and Records Administration w College Park, obejmujące materiały ambasady USA i misji amerykańskiej przy rządzie polskim na uchodźstwie. Wykorzystano także zbiory gabinetu prezydenta Stanów Zjednoczonych zgromadzone w Franklin Delano Roosevelt Presidential Library w Hyde Park oraz kolekcję dokumentów Biddle'a ze zbiorów Historical Society of Pennsylvania w Filadelfii. Wymienione źródła lepiej ukazują aktywność ambasadora w kontekście kontaktów polsko-amerykańskich i amerykańsko-sowieckich niż opublikowana kolekcja *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, zawierająca jedynie wybraną dokumentację głównych kierunków polityki USA. Ważnym zadaniem było wydobyć z materiałów amerykańskich, uzupełnionych źródłami polskimi (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie), treści pozwalających na zweryfikowanie bieżącego stanu wiedzy na temat kluczowych zagadnień dotyczących postulatów granicznych Polski podczas II wojny światowej. Zagadnienie to nie spotkało się dotąd z większym zainteresowaniem badaczy, a w świetle materiałów Biddle'a zasługuje na ponowne przemyślenie.

NIEOSIĄGALNE GWARANCJE USA

Po objęciu teki premiera przez Stanisława Mikołajczyka sekretarz stanu USA Cordell Hull, w rozmowie z ambasadorem RP w Waszyngtonie Janem Ciechanowskim 21 lipca 1943 r., zasygnalizował zwrot w kierunku „kompromisu” mocarstw zachodnich z ZSRS w sprawie Polski. Wyraził wówczas zadowolenie z tego, że jej nowy rząd został skonstruowany w sposób „rozsądny”, tj. dający szansę na porozumienie z Sowietami⁶. W jego skład wchodziło bowiem nieco liczniejsze, niż poprzednio, grono ministrów wywodzących się ze środowisk wiejskich i robotniczych, co nadawało mu bardziej lewicowy wizerunek⁷. Jak wspominał asystent sekretarza stanu Adolf A. Berle, po śmierci Sikorskiego sam naród polski musiał dokonać „wielkich wyłomów” w swoim stanowisku⁸. Zaledwie kilka dni wcześniej Hull powiadomił ambasadora USA w Wielkiej Brytanii Johna Winanta, że w obliczu zmienionego składu polskiego gabinetu Stany Zjednoczone powinny natychmiast wesprzeć odbudowę stosunków między nim a Sowietami⁹. Odmienne stanowisko mogło bowiem sprawić wrażenie, że władze USA zmieniły swój stosunek do rządu RP. Wobec tego Hull proponował odnieść się do „spraw zasadniczych”, nie wdając się w polemiki z Moskwą, np. kwestii obywatelstwa Polaków zamieszkujących ziemie okupowane przez ZSRS w 1939 r.¹⁰ Wynikało to z jego przekonania, że problem ten nie musiał kolidować z sowieckimi planami dotyczącymi granicy z Polską¹¹. Dodajmy, że Hull we wcześniejszym o kilka dni telegramie do Biddle’a otwarcie odciął się od wszelkich związków tej amerykańskiej propozycji z problemem granic, jako „nieistotnym dla spraw zasadniczych”, czyli słusznym praw osób (*legitimate rights of individuals*) oraz utrzymania zgody wśród Narodów Zjednoczonych¹². Dlatego wyrażał nadzieję na „podjęcie kwestii granic [...] w sposób szczerzy, jeśli rząd sowiecki okazałby ducha współpracy, którego można się spodziewać po członku Narodów Zjednoczonych”¹³. Miał jednak na myśli nie tyle wytyczenie nowych rubieży, ile przyznanie możliwości wyboru obywa-

⁶ J. Ciechanowski, *Przegranicy zwycięzcy. Wspomnienia ambasadora Polski w Stanach Zjednoczonych w czasie II wojny światowej*, Kraków 2017, s. 314.

⁷ R.C. Lukas, *The Strange Allies. The United States and Poland, 1941–1945*, Knoxville 1978, s. 42.

⁸ *Navigating the Rapids, 1918–1971. From the Papers of Adolf A. Berle*, red. B.B. Berle, T.B. Jacobs, New York 1973, s. 439.

⁹ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, telegram C. Hulla do J. Winanta, 10 VII 1943 r.

¹⁰ C. Hull, *The Memoirs of Cordell Hull*, t. 2, New York 1948, s. 1271.

¹¹ L. Pastusiak, *Roosevelt a sprawa polska*, Warszawa 1980, s. 110.

¹² *Foreign Relations of the United States* (dalej: FRUS), *Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East*, t. 3: Cordell Hull, *The Secretary of State to the Ambassador to the Polish Government in Exile (Biddle)*, at London, Washington, July 17 1943, red. W.M. Franklin, E.R. Perkins, Washington 1963, s. 445–446.

¹³ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, telegram C. Hulla do J. Winanta, 10 VII 1943 r.

telstwa przez osoby zamieszkujące terytorium II Rzeczypospolitej w chwili wybuchu wojny, ponieważ wzmocniłoby to ich wiarę w utrzymanie przez mocarstwa sojusznicze zasady samostanowienia opartej na treści Karty Atlantyckiej. Zauważył, że wystarczającym krokiem Sowietów w tym kierunku byłby powrót do postanowień traktatu Polski z ZSRS z lipca 1941 r., który przyznawał „amnestię” wszystkim obywatelom RP, nawet wbrew rezultatom zorganizowanych przez Moskwę „plebiscytów” z 1939 r. Podkreślił zatem drugorzędne znaczenie zagadnienia granic dla USA, zwracając uwagę na wartość „istnień ludzkich, a nie ziemi czy własności”, co nakazywało unikanie wysuwania postulatów, tak polskich, jak sowieckich, dotyczących spornych terytoriów¹⁴. Chociaż, poza kwestią składu rządu RP, to właśnie wspomniane zagadnienie angażowało największą uwagę strony sowieckiej i polskiej, Departament Stanu pragnął za wszelką cenę uniknąć obu tych tematów w kontaktach z Moskwą¹⁵. Postawa ta nie świadczyła o wysokiej randze sprawy polskiej w Waszyngtonie ani – szerzej – o wadze wschodnioeuropejskich niuansów terytorialnych i historycznych w oczach Amerykanów.

W zgodzie z tymi założeniami, 11 sierpnia 1943 r. doszło do amerykańsko-brytyjskiej interwencji dyplomatycznej w Moskwie, podczas której ambasadorowie William H. Standley oraz Clark Kerr przedstawili Józefowi Stalinowi propozycję wznowienia stosunków polsko-sowieckich¹⁶. Amerykanie zaproponowali m.in. możliwość wyboru obywatelstwa przez osoby, także niepolskiej narodowości, zamieszkujące do 1939 r. wschodnie terytoria II Rzeczypospolitej. Dodajmy, że po inwazji aliantów na Sycylię i wobec spodziewanej kapitulacji Włoch Stany Zjednoczone miały mocne narzędzia nacisku na Stalina w kwestii polskiej, którą jednak traktowały w kategoriach przeszkody przy ustanawianiu powojennego ładu europejskiego¹⁷. Dłatego Biddle, podczas swojego pierwszego spotkania z nowym ministrem spraw zagranicznych Tadeuszem Romerem 12 sierpnia 1943 r., zakomunikował mu, że USA zamierzały nie tyle rozwiązać, ile wyeliminować główne punkty sporne wynikające z porozumienia polsko-sowieckiego z 1941 r., aby stworzyć podstawę do ustanowienia „trwałych relacji” między Polską i ZSRS¹⁸. Jednak Romer nie ukrywał swojego zastrzeżenia dotyczącego rozróżnienia przez Waszyngton między etnicznymi Polakami a mniejszościami narodowymi, które mogło uzasadniać sowieckie roszczenia do ziem wschodnich RP¹⁹.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ R.C. Lukas, *The Strange Allies...*, s. 40–41.

¹⁶ Z.A. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki. Polityka zagraniczna Rządu Rzeczypospolitej na obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipiec 1943 – 28 listopad 1944)*, Melbourne 2012, s. 68–69.

¹⁷ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska 1939–1945*, Warszawa 2013, s. 231–234.

¹⁸ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, Points made orally by Mr. A.J. Drexel Biddle, Jr. when presenting Aide Memoire to the Polish Foreign Minister Monsieur T. Romer, Londyn, 12 VIII 1943 r.

¹⁹ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej: PISM), A.11.49/Sow./7, T. Romer, Rozmowa Ministra Romera z Ambasadorem Amerykańskim Drexel Biddle w Ministerstwie Spraw Zagranicznych dnia 12 sierpnia 1943 r. o godz. 10.30 rano, Londyn, 14 VIII 1943 r.

Biddle niezwłocznie powiadomił Hulla o uwadze strony polskiej, dotyczącej wyboru obywatelstwa przez ludność pochodzenia niepolskiego (*non-racial Poles*), które mogło spowodować podniesienie problemu granicy, czemu strona amerykańska chciała zapobiec²⁰. Natomiast odpowiadając szefowi dyplomacji RP, ambasador USA dał wyraznie do zrozumienia, że kwestia granic „nie powinna być teraz przedmiotem dyskusji”, ponieważ stanowiła przeszkodę dla budowy jedności Narodów Zjednoczonych w walce przeciwko III Rzeszy²¹. Warto podkreślić, że polski minister „podzielał w całej pełni” amerykańskie stanowisko o odłożeniu kwestii granic w przeświadczeniu, że było ono równoznaczne z poparciem USA dla przedwojennej *status quo*²². Do tego błędnego przekonania mógł przywieść go sam Biddle, który dostrzegając „próby szantażu” sowieckiego wobec mocarstw anglosaskich, wydawał się przychylny polskim postulatam.

Należy podkreślić, że nawet w tak trudnych okolicznościach międzynarodowych Polska w stosunkach z Zachodem nie wydawała się zupełnie bezradna ani politycznie rozbrojona. Wiemy, że autentyczny niepokój Biddle'a o przyszłość jej współpracy z Sowietami umacniany był przez bezpodstawne pogłoski o poufnych negocjacjach między Niemcami i ZSRS, które ponoć miały się odbyć w Sztokholmie. Moskwa rzekomo dążyła wówczas do podyktowania Niemcom warunków pokoju na zasadach korzystniejszych niż alianci zachodni²³. Niedługo potem ambasador dowiedział się od Mikołajczyka również o polsko-niemieckich kontaktach w Lizbonie, w których trakcie gen. Alexander von Falkenhausen miał badać możliwość zawarcia odrębnego pokoju z mocarstwami zachodnimi pod warunkiem otrzymania od nich wolnej ręki w celu „zatrzymania marszu bolszewizmu w Europie”²⁴. Co więcej, polski premier przekazał Biddle'owi doniesienia wywiadowcze, jakoby feldmarszałek Erich von Manstein dążył do ustanowienia *modus vivendi* między niemieckimi siłami okupacyjnymi i ludnością polską²⁵. Bez względu na wiarygodność tych doniesień, miały one zapewne stanowić rodzaj polskiego nacisku na aliantów oraz uświadomić Biddle'owi wagę polityczną Rzeczypospolitej dla mocarstw anglosaskich tuż przed spodziewaną konferencją Franklina D. Roosevelta i Winstona

²⁰ FRUS, *Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Ambassador to the Polish Government in Exile (Biddle) to the Secretary of State, London, 17 August 1943*, s. 455.

²¹ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, Points made orally by Mr. A.J. Drexel Biddle, Jr. when presenting Aide Memoire to the Polish Foreign Minister Monsieur T. Romer.

²² PISM, A.11.49/Sow./7, T. Romer, Rozmowa Ministra Romera z Ambasadorem Amerykańskim Drexel Biddle.

²³ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943 Poland, Polish Government in Exile, London, England, Top Secret General Records, 1942–1945, Box 1, Germany/Russia: Peace Negotiations, 24 IX 1943 r.

²⁴ *Ibidem*, Poland, Government in Exile (London), General Records, 1940–1944, 1943, Box 16, A.J.D. Biddle, Reporting confidential disclosures by Prime Minister Mikołajczyk of reports from Polish Political Intelligence channels, Londyn, 25 XI 1943 r.

²⁵ *Ibidem*.

Churchilla ze Stalinem, zwłaszcza w świetle polsko-sowieckiego zatargu terytorialnego. Ostatecznie manewry Mikołajczyka zakończyły się fiaskiem wobec odrzucenia przez ZSRS pod koniec września amerykańsko-brytyjskiej propozycji kompromisu z Polską²⁶. Jednak przesądzającym czynnikiem niepowodzenia tej próby nie była opozycja sowiecka, lecz wykazana wyżej amerykańska niechęć do podejmowania decyzji terytorialnych, zwłaszcza zaostrażających spór Polski z ZSRS²⁷.

Ponownie kwestia granic stała się przedmiotem rozmów Biddle'a z rządem RP jesienią 1943 r., w czasie organizowania, a następnie obrad konferencji amerykańsko-brytyjsko-sowieckiej w Moskwie oraz zbliżania się Armii Czerwonej do przedwojennej wschodniej granicy Polski. Jeszcze pod koniec lipca Roosevelt zakomunikował Ciechanowskiemu, że Prusy Wschodnie znajdują się w granicach powojennej Polski, ale od razu dodał słowa o „rekompensacie” w postaci „jakichś korekt” polskiej granicy wschodniej²⁸. W rozmowie z Hullem, przed jego wyjazdem na konferencję moskiewską, ambasador RP zadeklarował determinację swojego rządu do obrony stanu posiadania jego kraju na wschodzie, ponieważ wojska sowieckie okupowały sporne obszary w 1939 r. „nie jako sprzymierzeniec, ale jako sojusznik Hitlera”²⁹. Polski ambasador przedłożył wówczas Hullowi obszernie memorandum wnoszące o gwarancje aliantów zachodnich dla niepodległości, integralności i bezpieczeństwa Polski, połączone z ich obecnością wojskową na jej wyzwolonych obszarach oraz wykluczające okupację sowiecką³⁰. W tym samym duchu również Romer zaapelował o gwarancje amerykańsko-brytyjskie, umożliwiające przejście administracji terenowej przez legalny rząd Polski z chwilą wkroczenia wojsk sowieckich na jej terytorium. Gwarancje te uważał za warunek wstępny podjęcia przez władze RP rozmów o przyszłych granicach, w których Śląsk i Prusy Wschodnie miały stanowić wkład w przyszły pokój, rozbrojenie Niemiec i bezpieczeństwo całej Europy Środkowej, nie zaś rekompensatę za ziemie wschodnie³¹. Jednocześnie władze polskie nie odrzucały udziału w powojennym, wielostronnym systemie bezpieczeństwa, którego składową miał pozo-

stać, oprócz mocarstw zachodnich, także ZSRS. Zagadnienia te zostały przedyskutowane na spotkaniu Mikołajczyka z ambasadorem USA w połowie października 1943 r. Polski premier powtórzył wówczas Biddle'owi odmowne stanowisko Romera, przedstawione niedawno szefowi brytyjskiej dyplomacji Anthony'emu Edenowi w odpowiedzi na jego pytanie o ewentualną zgodę rządu polskiego na „rosyjską granicę bezpieczeństwa we wschodniej Polsce” w zamian za

²⁶ Z.A. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki...*, s. 72–73.

²⁷ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 234.

²⁸ J. Ciechanowski, *Przegraní zwycięzcy...*, s. 328–329.

²⁹ *Ibidem*, s. 371–377.

³⁰ C. Hull, *The Memoirs...*, s. 1271–1272.

³¹ FRUS, *Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Ambassador to the Polish Government in Exile (Biddle) to the Secretary of State, London, 17 November 1943*, s. 481–482.

Prusy Wschodnie i część Górnego Śląska³². Wiadomo, że Churchill gotowy był wówczas przyznać ZSRS prawo do „historycznych granic”, zarówno z 1914 r., jak i z 1939, co skądinąd nie świadczyło dobrze o jego rozeznanie w historii politycznej tej części Europy, a w rządzie RP wzbudzało jedynie uzasadnioną nieufność co do intencji Londynu³³. Również niektórzy urzędnicy Departamentu Stanu, jak Berle, odnosili się krytycznie do układu brytyjsko-sowieckiego z maja 1942 r., uważanego za zapowiedź odbudowania tradycyjnych stref wpływów w Europie, co było sprzeczne z amerykańską wizją globalnego bezpieczeństwa opartego na polityce „dobrego sąsiedztwa”³⁴. Dlatego w rozmowie polskiego premiera z Biddlem wybrzmiewał ton skargi na politykę brytyjską, która była niezdolna do zagwarantowania integralności terytorialnej Rzeczypospolitej na jakimkolwiek obszarze, nawet przy założeniu jej zgody na sowiecką „granice bezpieczeństwa”³⁵. Zaznaczmy jednak, że jeszcze przed konferencją moskiewską Mikołajczyk wypowiedział się kategorycznie przeciwko podejmowaniu dyskusji z Moskwą o granicach przed zakończeniem wojny oraz zapowiadał możliwość podjęcia przez naród polski „samoobrony” wobec wkraczających wojsk sowieckich³⁶. Jeśli zatem powyższa dyskusja z Biddlem była próbą wytargowania amerykańskich gwarancji terytorialnych dla Polski, to dowodziła z kolei braku orientacji Mikołajczyka w polityce mocarstw anglosaskich, z zasady niechętnych gwarantowaniu granic, zwłaszcza gdy zagrażało to spójności koalicji. Roosevelt zainteresowany był co najwyżej nadaniem prawomocności zmianom granicznym niekorzystnym dla Polski, natomiast nigdy nie kwestionował ich istoty³⁷. Wbrew bowiem publicznym deklaracjom dyplomacji USA, nie tylko najważniejsze decyzje terytorialne aliantów zapadały już w trakcie wojny, ale polska odmowa podjęcia tego tematu tym bardziej wykluczała uzyskanie zachodnich gwarancji w sprawie granic, których ostatecznego przebiegu rząd RP nie znał i nie mógł przewidzieć.

³² NARA, RG 84, Poland, Government in Exile (London), General Records, 1940–1944, 1943, Box 16, A.J.D. Biddle, Substance of conversation with Prime Minister Mikołajczyk, Londyn, 14 X 1943 r.

³³ Instrukcję takiej treści Churchill wysłał Edenowi przed rozpoczęciem konferencji moskiewskiej. Została ona później zmodyfikowana przez ministra na podstawie granicy zachodniej ZSRR z 22 czerwca 1941 r.; J. Tebinka, *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej, 1939–1945*, Warszawa 1998, s. 280–281.

³⁴ J.A. Schwarz, *Liberal. Adolf A. Berle and the Vision of an American Era*, New York–London 1987, s. 184–185.

³⁵ *FRUS, Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Ambassador to the Polish Government in Exile (Biddle) to the Secretary of State, London, 14 October 1943*, s. 474.

³⁶ Szczególnie sceptycznie zapatrywał się Eden na stanowisko Mikołajczyka i Romera, jakoby nabytki terytorialne kosztem Niemiec były Polsce „należne” przy jednoczesnym zachowaniu granicy ryskiej na wschodzie. Uważał, że „bezpieczniejsze” dla Polaków byłoby podjęcie rozmów o granicach w Moskwie w celu zachowania przez Polskę przynajmniej Lwowa oraz zagwarantowania otrzymania przez nią Prus Wschodnich i Górnego Śląska; Z.A. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki...*, s. 144–146.

³⁷ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 235–236.

Eden z wyraźnym niepokojem zwracał uwagę Biddle'a na nieustępliwość zarówno polskiego rządu, jak i społeczeństwa oraz sił zbrojnych, które uparcie odmawiały odejścia od traktatu ryskiego w sprawie granicy z ZSRS³⁸. W tej sytuacji uważał za konieczne przekonanie nie tyle rządu, ile żołnierzy i oficerów polskich na Zachodzie do „rekompensaty terytorialnej” w postaci Prus Wschodnich, Opolszczyzny i Śląska, jako kompromisu w interesie całej Polski. Poszukiwanie przez aliantów kontaktu z wojskiem z pominięciem rządu wynikało z tego, że Mikołajczyk konsekwentnie podnosił argument, wysuwany uprzednio przez Sikorskiego, że żaden polski rząd na emigracji nie może rozważać możliwości ustępstw terytorialnych bez wyrażenia na nie zgody przez cały naród, gdyż oznaczałoby to zupełną utratę jego politycznego autorytetu³⁹. Zdaniem premiera, każdy gabinet upadłby, zawierając kompromis z ZSRS na podstawie linii paktu Ribbentrop–Mołotow, nawet oparty „na zasadzie równoprawnej i dobrosąsiedzkiej”⁴⁰. Wynikało to z politycznej słabości władz RP, które – w oddaleniu od kraju – nie były zdolne do podejmowania ważnych decyzji terytorialnych, co czyniło je wątpliwym partnerem do negocjacji zarówno z zachodnimi aliantami, jak i ze Związkiem Sowieckim. Okoliczność ta nie tylko ograniczała swobodę działania rządu Mikołajczyka, lecz także poważnie obniżała rangę sprawy polskiej na arenie międzynarodowej.

Wkrótce potem premier zapowiedział Biddle'owi „podróż do rodaków i wyjaśnienie im tego stanowiska”, ponieważ w jego przekonaniu był to jedyny sposób na uzyskanie poparcia narodu polskiego dla ewentualnych ustępstw terytorialnych⁴¹. Nie wykluczył zatem zmiany przebiegu granicy z ZSRS, jednak pod warunkiem że alianci udzieliliby gwarancji dla pozostałego terytorium Polski, zwłaszcza rubieży zachodniej⁴². Przypomnijmy, że bezpośrednio przed konferencją moskiewską z dramatycznym apelem o amerykańską obecność wojskową w Polsce wystąpił do Hulla ambasador Ciechanowski⁴³. Interesujące, że w tym samym czasie również Edward Raczyński miał „całkowicie prywatnie” wypo-

³⁸ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, A.J.D. Biddle, Memorandum, Londyn, 23 XI 1943 r.

³⁹ *Ibidem*, Poland, Government in Exile (London), General Records, 1940–1944, 1943, Box 16, A.J.D. Biddle, Reporting confidential disclosures by Prime Minister Mikołajczyk, Londyn, 25 XI 1943 r.

⁴⁰ *Ibidem*, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, A.J.D. Biddle, Views of Polish Prime Minister and of Polish Minister of Labor, as expressed to Czechoslovak President Benes, concerning possible basis for a compromise of Polish–Russian differences, Londyn, 23 XI 1943 r.

⁴¹ Premier rozważał możliwość przerzucenia członków polskiego rządu do okupowanego kraju w celu zmobilizowania sił zbrojnych do powstania przeciwko Niemcom „we współpracy z wojskami rosyjskimi od chwili ich wkroczenia do Polski”; NARA, RG 84, Poland, Government in Exile (London), General Records, 1940–1944, 1943, Box 16, A.J.D. Biddle, Reporting confidential disclosures by Prime Minister Mikołajczyk, Londyn, 25 XI 1943 r.

⁴² *Ibidem*, A.J.D. Biddle, Substance of conversation with Prime Minister Mikołajczyk, Londyn, 14 X 1943 r.

⁴³ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 238–239.

wiedzieć się wobec Foreign Office za porozumieniem polsko-sowieckim w sprawie granicy, pod warunkiem wszakże uprzedniego „przymuszenia” do tego aktu rządu RP przez mocarstwa anglosaskie w połączeniu z międzynarodowymi gwarancjami na rzecz bezpieczeństwa Polski⁴⁴. Zdaniem Mikołajczyka, takie gwarancje, wraz ze zgodą Moskwy na wznowienie stosunków dyplomatycznych z Rzeczpospolitą, mogły przekonać naród polski do terytorialnego kompromisu z Sowietami⁴⁵. Rozwiązanie to dałoby również nadzieję na odroczenie kwestii granicznych w rozmowach z ZSRS do zakończenia wojny, ratując tym samym prestiż rządu Mikołajczyka. Biddle nie skomentował wówczas tej propozycji, choć wiedział, że Eden odmówił podejmowania z polskim premierem „spekulacji” na ten temat. Zabiegi władz RP o obecność amerykańskiej misji wojskowej na wyzwalanych przez Sowietów obszarach Polski spotykały się również z obojętną reakcją Departamentu Stanu⁴⁶. Nawet krytyczny wobec Sowietów Berle uważał, że „mniejsze państwa w Europie Wschodniej nie mogą istnieć jako odizolowane podmioty” i muszą znaleźć się pod dominacją silniejszego kraju⁴⁷. Inne zdanie wyraził szef brytyjskiej dyplomacji przed Biddlem, któremu dał do zrozumienia, że trzy mocarstwa mogłyby wspólnie zagwarantować bezpieczeństwo powojennej Polski pod warunkiem przyjęcia przez jej rząd proponowanej „wymiany” terytoriów⁴⁸. Można sądzić, że Brytyjczykowi zależało na przekonaniu Polaków do tego rozwiązania przez dyplomację amerykańską, wobec której okazywali więcej zaufania i zrozumienia niż względem Londynu. Świadczyło o tym wyolbrzymione przekonanie Ciechanowskiego, że w sprawie stosunków polsko-sowieckich Departament Stanu zgadzał się z polskim stanowiskiem „w całej rozciągłości”⁴⁹. Wbrew temu przekonaniu Hull nie krył nigdy przed Biddlem swojego rozczarowania i niechęci do polskiego krytycyzmu w ocenie konferencji moskiewskiej, który nazywał „krótkowzroczną polską agitacją [...] o całkowicie nieprzyjaznej wymowie”⁵⁰. Miarę cynizmu sekretarza stanu potęgowało jego oczekiwanie, by w wypadku fiaska odbudowy stosunków polsko-sowieckich rząd RP dał się przekonać do podjęcia przez podziemie zbrojne „pełnoskalowego ataku na Niemców”, co miało dać mocarstwom anglosaskim silniejszą pozycję w negocjacjach z Moskwą o powojennych polskich granicach. Tymczasem za

⁴⁴ J. Tebinka, *Polityka brytyjska...*, s. 281–282.

⁴⁵ NARA, RG 84, Poland, Government in Exile (London), General Records, 1940–1944, 1943, Box 16, A.J.D. Biddle, Substance of conversation with Prime Minister Mikołajczyk, Londyn, 14 X 1943 r.

⁴⁶ R.C. Lukas, *The Strange Allies...*, s. 44.

⁴⁷ J.A. Schwarz, *Liberal...*, s. 185.

⁴⁸ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, A.J.D. Biddle, Memorandum, Londyn, 23 XI 1943 r.

⁴⁹ J. Ciechanowski, *Przegrani zwycięzcy...*, s. 379–386.

⁵⁰ Chodziło głównie o polski sprzeciw wobec Deklaracji czterech mocarstw, pozwalającej Sowietom na administrowanie terytorium Polski w sposób analogiczny do obszarów byłych sojuszników III Rzeszy, czyli w praktyce państw wrogich aliantom; FRUS, *Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Secretary of State to the Ambassador to the Polish Government in Exile (Biddle), Washington, 25 November 1943*, s. 486.

kulisami konferencji mocarstw Wielka Brytania i USA uchyliły się od odpowiedzialności za suwerenność Polski, wskazując przykład niedawnego układu sowiecko-czechosłowackiego jako modelu przyszłego systemu bezpieczeństwa w Europie⁵¹. Warto dodać, że w tym samym czasie Roosevelt zapowiedział Hullowi poparcie dla utrzymania Lwowa w granicach Rzeczypospolitej, ale Ciechanowskiemu przyznał otwarcie, że nie zamierzał wypowiadać Sowietom wojny z powodu tego miasta⁵². Ostatecznie ambasador RP, pod presją sytuacji militarnej, zgodził się w rozmowach z Amerykanami na odroczenie kwestii granic⁵³. Ostrzeżenia Mikołajczyka, składane Biddle'owi, o gotowości strony polskiej do samodzielnej walki zbrojnej o Wilno i Lwów nie mogły wywrzeć wrażenia w Waszyngtonie, w którym panowało przekonanie, że właśnie marsz sowieckich armii na zachód wymusi powstanie zbrojne Polaków przeciwko Niemcom, umacniając, z braku alternatywy, lojalną postawę rządu RP wobec aliantów zachodnich.

To właśnie Biddle otrzymał od Hulla zadanie wywierania nacisku politycznego na Polaków, ponieważ wciąż cieszył się ich „wyjątkowym zaufaniem”⁵⁴. Jednak, na podstawie swojej pięcioletniej misji przy rządzie RP, ambasador uważał, że zaproponowanie mu wprost bolesnego „kompromisu” z ZSRS jedynie „uraziłoby polską dumę”, wywołało podejrzenia o spiskowanie USA z Sowietami i podważyło zaufanie strony polskiej do Ameryki. Zdaniem dyplomaty, nie należało nadużywać zaufania Polaków do Zachodu, ponieważ stanowiło ono „wartość dla wszystkich zainteresowanych”. Zamiast więc wyrażać otwarcie stanowisko amerykańsko-brytyjskie, proponował ostrożne przekazywanie rządowi Mikołajczyka opinii władz USA dotyczących stosunków między jego krajem i ZSRS. Oczekiwał, że w konsekwencji sami Polacy „będą naciskali” na przyjęcie rozwiązania zaproponowanego przez Edena⁵⁵. Manipulowanie przez Amerykanów sprawą polską służyło już nie tyle uzyskaniu mało prawdopodobnej zgody rządu RP na ugodę z Moskwą, ile pozbyciu się odpowiedzialności USA za problem polski, a zwłaszcza za kwestię granic.

PROBLEM UKRAIŃSKI

Należy podkreślić, że na stanowisko Biddle'a wobec problemu stosunków polsko-sowietkich i polskiej granicy wschodniej miało również pewien wpływ zagadnienie ukraińskie, coraz bardziej widoczne w 1943 r. Dla dyplomaty nie była to kwestia nowa w kontekście

⁵¹ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 241–242.

⁵² R.C. Lukas, *The Strange Allies...*, s. 43.

⁵³ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 238.

⁵⁴ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, A.J.D. Biddle, Memorandum, Londyn, 23 XI 1943 r.

⁵⁵ *Ibidem*.

spraw polskich, albowiem zetknął się z nią jeszcze przed wojną, gdy był ambasadorem w Warszawie⁵⁶. Wydaje się, że nieprzypadkowo właśnie po zerwaniu przez Sowietów stosunków z Rzeczpospolitą kontakt z Biddlem nawiązał kpt. Sergiusz Nahnybida, pilot ukraińskiego pochodzenia służący w Polskich Siłach Powietrznych w Wielkiej Brytanii⁵⁷. Zwrócił on uwagę ambasadora na potrzebę poruszenia kwestii ukraińskiej w dyskusjach międzysojuszniczych, szczególnie w warunkach polsko-sowieckiego sporu terytorialnego. Jego zdaniem, problem ten „nie był ani rosyjski, ani polski, lecz przede wszystkim był to problem narodu ukraińskiego”, wobec którego oczekiwał zastosowania zasad Karty Atlantyckiej podbudowanej „prawem i siłą” Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii⁵⁸. Oficer przesłał ambasadorowi USA treść niedawnego wystąpienia Anthony’ego Hlynki, członka kanadyjskiej Izby Gmin, wzywającego aliantów do utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego. Z zachowanej dokumentacji nie wynika, jakie środowisko mógł reprezentować Nahnybida. Temat budowy niezależnej Ukrainy został podniesiony w październiku 1943 r., w okresie konferencji moskiewskiej. Wołodymyr Sołowij, były ukraiński działacz polityczny w Polsce, przedstawił wówczas Biddle’owi „niezależny ukraiński punkt widzenia” na sprawę granic między Polską i ZSRS⁵⁹. Oczekiwał poparcia mocarstw anglosaskich dla „sprawiedliwych żądań nieszczęśliwych ludzi pozbawionych środków do obrony ich świętej sprawy”, tj. stworzenia państwa ukraińskiego. Opowiadał się za stworzeniem, przy udziale USA i Wielkiej Brytanii, „wolnej federacji” narodów od Bałtyku do mórz Śródziemnego i Czarnego, co nawiązywało częściowo do polskiej koncepcji federacyjnej⁶⁰. Trudno w tym miejscu spekulować, w jakim stopniu wspomniane wystąpienia mogły być skutkiem inspiracji sowieckiej, ale koncepcja niezależnej federacji środkowo-europejskiej z pewnością nie cieszyła się uznaniem ani Roosevelta, ani Departamentu Stanu. Świadczyło o tym również stanowisko podsekretarza stanu Sumnera Wellesa, który wskazywał na potrzebę stworzenia w Europie Wschodniej „systemu regionalnego” pod hegemonią ZSRS, opartego na modelu międzyamerykańskim oraz na układzie sowiecko-czechosłowackim. Według Wellesa, realizacja tej koncepcji miała otworzyć Europę Wschodnią na wymianę handlową z USA⁶¹.

⁵⁶ Zob. K. Siwek, *Polska „polityka równowagi” w ocenie Anthony’ego J. Drexela Biddle’a w latach 1937–1939* [w:] *W stulecie powrotu odrodzonego państwa polskiego na mapę Europy i świata. Polska myśl geopolityczna i sprawy międzynarodowe w XX wieku*, red. D. Iwaneczko, B. Wójcik, Rzeszów 2020, s. 361–362.

⁵⁷ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Poland, Government in Exile (London), General Records, 1940–1944, 1943, Box 16, S. Nahnybida, A Ukrainian Voice in the Russo-Polish Dispute, kwiecień 1943 r.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, W. Solowij do A.J.D. Biddle’a, Londyn, 21 X 1943 r.

⁶⁰ *Ibidem*, W. Solowij, Memorandum. On the Justice of the Soviet Claim to the Ukrainian and Byelo-Russian Territories, Constituting in 1939 Eastern Parts of Poland, październik 1943 r.

⁶¹ S. Welles, *The Time for Decision*, New York–London 1944, s. 332–334, por. reakcję mocarstw anglosaskich na polskie plany federacji środkowoeuropejskiej: S.M. Terry, *Poland’s Place in Europe. General Sikorski and the Origin of the Oder-Neisse Line, 1939–1943*, Princeton 1983, s. 315–334.

Jednak Biddle zainteresował się stanowiskiem ukraińskim, które przekazał Departamentowi Stanu⁶². Zainteresowanie to mogło być związane z doniesieniami wywiadu amerykańskiego, że tajne negocjacje Niemiec i ZSRS w 1943 r. nie obejmowały sprawy polskiej, natomiast załamały się z powodu postulowanego przez Berlin utrzymania administracji III Rzeszy na Ukrainie⁶³. Warto dodać, że w obliczu spodziewanej klęski Niemiec rząd Mikołajczyka starał się w tym czasie bezskutecznie doprowadzić do pojednania polsko-ukraińskiego, które miało się opierać na pełnym równouprawnieniu politycznym, prawnym, językowym i wyznaniowym Ukraińców w granicach przyszłej Polski⁶⁴. Jednak, w obliczu ogromu ukraińskich zbrodni dokonanych pod kierunkiem UPA na polskiej ludności Wołynia i Małopolski Wschodniej, były to koncepcje zupełnie oderwane od rzeczywistości. Ostatecznie, w listopadzie 1943 r., Biddle otrzymał stanowisko rządu RP przedstawione przez ministra pracy Jana Stańczyka, który przyznał, że „w przypadku południowo-wschodniej Polski prawdziwym problemem nie była granica [polsko-sowiecka], lecz problem ukraiński”⁶⁵. Minister zaproponował rozwiązanie w postaci „przesiedleń ludności ukraińskiej z Polski do Rosji oraz rozsądnych poprawek granicznych”, z zastrzeżeniem, że Lwów i Wilno pozostaną przy Polsce, w której skład wejdą także Prusy Wschodnie i część Śląska. Niedługo potem Biddle usłyszał od samego Mikołajczyka, że problem granicy wschodniej mógł zostać rozwiązany pomyślnie dla Rzeczypospolitej jeszcze w grudniu 1941 r., gdy Stalin zaproponował Sikorskiemu przesiedlenie mniejszości ukraińskiej z Polski do ZSRS⁶⁶. Z tego powodu podczas swojej ostatniej wizyty w USA Sikorski wyraził przed Wellesem pogląd, że Stalin nie zamierzał

⁶² Pomimo dobrego rozeznania Biddle'a w stosunkach polsko-ukraińskich do 1939 r., nic nie wskazuje na jego wiedzę o stanie tych stosunków w okupowanej Polsce, w tym o ludobójstwie na Wołyniu dokonanym w 1943 r. przez nacjonalistów ukraińskich. Warto jednak zwrócić uwagę na korelację rzezi wołyńskiej i kryzysu w stosunkach polsko-sowieckich ze zwiększoną aktywnością ukraińskich środowisk nacjonalistycznych w Wielkiej Brytanii, Kanadzie i USA; NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Poland, Government in Exile (London), General Records, 1940–1944, 1943, Box 16, A.J.D. Biddle do S. Nahnybidy, Londyn, 28 IV 1943 r.

⁶³ Z punktu widzenia mocarstw anglosaskich niebezpieczne wydawały się sowieckie zamiary „utworzenia nowego bloku kierującego losem Europy”, do którego należałyby ZSRS, Niemcy i Francja; *ibidem*, Poland, Polish Government in Exile, London, England, Top Secret General Records, 1942–1945, Box 1, Germany/Russia: Peace Negotiations, 24 IX 1943 r.

⁶⁴ Z. Woźniczka, *Żałowanie się koncepcji współpracy z Ukraińcami, 1943–1945 (wybrane aspekty)* [w:] *Humanistyka między narodami. Interdyscyplinarne studia polsko-ukraińskie*, red. J. Ławski, L. Suchanek, Białystok 2020, s. 267–269.

⁶⁵ NARA, RG 84, Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London), Supplemental General Records, 1943, A.J.D. Biddle, Views of Polish Prime Minister and of Polish Minister of Labor, as expressed to Czechoslovak President Benes, concerning possible basis for a compromise of Polish-Russian differences, Londyn, 23 XI 1943 r.

⁶⁶ Polski premier miał odmówić w 1941 r. dyskusji ze Stalinem o problemie ukraińskim, ponieważ uważał, że Ukraińcy z ziem polskich „rozzarowali się [do Sowietów] pod rosyjską ręką”, dlatego „przekazywanie ich jak bydło” byłoby wobec nich niesprawiedliwe; *ibidem*, A.J.D. Biddle, Secret Memorandum A, Londyn, 1 XII 1943 r.

odbierać Polsce terytorium, natomiast „dąży raczej do odebrania nam Ukraińców”⁶⁷. Ponieważ po śmierci Sikorskiego Waszyngton i Londyn mówiły już otwarcie o przesunięciu polskich granic na zachód, rząd Mikołajczyka, uzależniony od ich woli, stopniowo musiał ulec żądaniom Sowietów do terytoriów, których polskość kwestionował teraz dodatkowo ruch ukraiński. Dla strony polskiej jego aktywność była zatem czynnikiem osłabiającym wagę postulatów granicznych na wschodzie. Problem ukraiński mógł stanowić użyteczny czynnik nacisku nie tylko Sowietów, lecz także mocarstw anglosaskich na Polskę w kwestii ugody z Moskwą. W tej sytuacji szef sowieckiej dyplomacji Wiaczesław Mołotow nie musiał już spodziewać się opozycji Zachodu wobec przesunięcia polskich granic na zachód, deklarując, że podstawą wznowienia stosunków z Polską miało być całkowite pogodzenie się jej z aneksją wschodnich terytoriów przez ZSRS⁶⁸. Jak twierdził Welles, zapewnienie pokoju w Europie wymagało „chirurgicznej operacji” w sprawie granic, podczas gdy linia traktatu ryskiego groziła przywróceniem wrogich relacji etnicznych w regionie⁶⁹.

„NIE BĘDZIE STREF WPŁYWÓW”

Wkrótce po amerykańsko-brytyjsko-sowieckiej konferencji ministrów spraw zagranicznych w Moskwie Biddle zwrócił uwagę Departamentu Stanu na zaniepokojenie Polaków, spowodowane spadkiem zainteresowania USA sprawami Europy Wschodniej, Środkowej i Południowo-Wschodniej, najwyraźniej przekazywanymi pod kuratelę sowiecką⁷⁰. Mobilizacja środowisk polonijnych w Stanach Zjednoczonych przeciwko decyzjom konferencji wraz z rosnącą opozycją niektórych kongresmenów i senatorów musiała wywołać wyjątkowo negatywne wrażenie na administracji Roosevelta, akcentującej „sukces” Deklaracji czterech mocarstw i zwyczajowo zatroskanej o własny polityczny wizerunek⁷¹. W listopadzie Mikołajczyk na posiedzeniu rządu RP wprost dał wyraz swojemu oburzeniu z powodu wyników konferencji, które godziły w politykę federacyjną Polski, tworząc zarazem swoistą „dyktaturę trzech mocarstw”⁷². Premier pozytywnie ocenił tylko przełomową deklarację amerykańsko-brytyjsko-sowiecką, mówiąc, że „Niemcy

⁶⁷ W. Sikorski, *Sprawozdanie Prezesa Rady Ministrów z trzeciej podróży do USA [w:] Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. IV: Grudzień 1941 – sierpień 1942, red. W. Rojek, Kraków 1998, s. 88.

⁶⁸ Z.A. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki...*, s. 152–153.

⁶⁹ S. Welles, *The Time for Decision...*, s. 331.

⁷⁰ Historical Society of Pennsylvania (dalej: HSP), A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 94, Minister Plenipotentiary – Final Report to Secretary of State, A.J.D. Biddle, Uneasiness over omissions of reference to these problems in Moscow Declaration, Londyn, 29 XI 1943 r.

⁷¹ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 245–249.

⁷² Z.A. Derwiński, *W okowach Wielkiej Trójki...*, s. 158–159.

muszą złożyć bezwarunkową kapitulację wobec wszystkich trzech mocarstw”, co miało wykluczać niebezpieczeństwo zawarcia odrębnego pokoju pomiędzy III Rzeszą a ZSRS⁷³. Premier jednak nie zauważył, że ten właśnie warunek, obejmujący także sojuszników III Rzeszy, obniżał polityczną rangę Polski, gdyż mocarstwa anglosaskie i Sowietci mogli odtąd zawierać porozumienia w sprawie zakończenia wojny, ignorując ważne dla Polaków zagadnienia przyszłych granic oraz statusu rządu RP na uchodźstwie⁷⁴. Członkowie gabinetu Mikołajczyka wiedzieli natomiast, że w Moskwie odbyły się poufne rozmowy Edena z Sowietami na temat sprawy polskiej, czemu towarzyszyła rezygnacja aliantów z projektu otwarcia drugiego frontu na Bałkanach. Zmiana ta wykluczała potencjalną współpracę Polski z Węgrami i Rumunią, kładąc kres idei federacji środkowoeuropejskiej. Warto podkreślić, że zdecydowany sprzeciw wobec polskiej koncepcji federacyjnej wyraził w Moskwie Hull, który uważał, że była ona sprzeczna z amerykańską ideą powszechnego systemu bezpieczeństwa⁷⁵. Amerykański sekretarz stanu nie kwestionował sensu budowania regionalnych związków w celu rozwoju handlu i gospodarki, ale w żadnym wypadku nie mogły one kolidować z europejskim systemem bezpieczeństwa, którego częścią miał być ZSRS⁷⁶. Ten sam Hull, wcześniej zapowiadający bałamutnie obronę sprawy polskiej „aż do końca”, teraz tłumaczył Ciechanowskiemu, że Sowietom bardzo zależało na uwzględnieniu ich żądań terytorialnych jako warunku odnowienia stosunków z Polską⁷⁷. W związku z tym Mikołajczyk na początku grudnia przekazał Biddle’owi informację o „pogłoskach”, mówiących, że planowane polskie powstanie nie znajdzie się w planach strategicznych zachodnich sojuszników⁷⁸. Jednocześnie zbrojne wystąpienie podziemia przeciwko Niemcom uważał za nieuniknione w obliczu zbliżania się Armii Czerwonej do wschodnich granic Polski. Premier miał bowiem świadomość, że to działania militarne przesądzą o przesunięciu granic sowieckich i polskich w kie-

⁷³ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 94, The Whitehall Letter, Review of the War, Londyn, 5 XI 1943 r.

⁷⁴ Mocarstwom anglosaskim zależało w tym czasie na jak najszybszym narzuceniu III Rzeszy oraz jej satelitom żądania bezwarunkowej kapitulacji, aby przekreślić niemieckie próby zawarcia odrębnego pokoju z zachodnimi aliantami, podejmowane w Lizbonie. Polityka amerykańsko-brytyjska na tym odcinku ograniczała możliwości budowania przez Polskę kontaktów z państwami sojuszniczymi III Rzeszy, jak Węgry i Rumunia, co świadczyło o planach umieszczenia Europy Środkowej i Wschodniej w sferze wpływów ZSRS; HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 94, A.J.D. Biddle, Strictly Secret Memorandum, Londyn, 1 XII 1943 r. Por. szerzej: T. Piszczkowski, *Miedzy Lizboną i Londynem. Z sekretów dyplomacji polskiej w czasie drugiej wojny światowej*, Londyn 1979, s. 121–144.

⁷⁵ W. Materski, *Współkonstruktorzy ładu powojennego. Konferencje Narodów Zjednoczonych 1943–1945*, Warszawa 2015, s. 41–42.

⁷⁶ G. Lundestad, *The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1943–1947. Universalism in an Area not of Essential Interest to the United States*, Tromsø–Oslo–Bergen 1978, s. 347–351.

⁷⁷ J. Ciechanowski, *Przegraną zwycięzcy...*, s. 408–409.

⁷⁸ Mikołajczyk miał stwierdzić w tej samej rozmowie, że polskie powstanie przeciwko Niemcom wybuchnie bez względu na plany sojuszników zachodnich w sprawie lokalizacji drugiego frontu w Europie; HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 94, A.J.D. Biddle, Memorandum, Londyn, 1 XII 1943 r.

runku zachodnim⁷⁹. Biddle powiadomił Departament Stanu o podejrzaniach polskich środowisk politycznych w Londynie, że „Polska została już w Moskwie w całości sprzedana [Sowietom] na zasadach drugiego Monachium”⁸⁰. Przytoczone fakty wskazują, że brak porozumienia obejmował teraz w większym stopniu relacje polsko-amerykańskie niż polsko-sowieckie. Zgodnie z wykładnią Hulla powojenny ład europejski wykluczał bowiem „strefy wpływów, sojusze i równowagę sił”, które dotąd determinowały bezpieczeństwo i interesy narodów⁸¹. Nawet Berle, zwyczajowo niechętny sowieckiemu imperializmowi, wykluczał tworzenie „kordonów sanitarnych” w Europie Wschodniej, proponując w zamian nieokreślony ład oparty na liberalnej polityce handlowej, który przewycięży „rosyjski lęk” przed inwazją z zachodu, zabezpieczając jednocześnie „ograniczoną, lecz mniej iluzoryczną niepodległość” mniejszych narodów⁸². Strona polska wydawała się nie dostrzegać wagi tego idealistycznego wektora amerykańskiego internacjonalizmu, który konsekwentnie pogrążał jej interesy na Zachodzie.

Ponadnarodowa amerykańska wizja Europy Wschodniej sprawiła, że w korespondencji Biddle’a z brytyjskim Foreign Information Bureau w listopadzie 1943 r. to rząd Mikołajczyka obwiniano o uniemożliwienie podjęcia przez mocarstwa anglosaskie bezpośredniej dyskusji o przyszłych polskich granicach na konferencji w Moskwie, co ograniczyło im pole manewru przy negocjowaniu porozumienia polsko-sowieckiego⁸³. Przemilczenie na tej konferencji sprawy granic Rzeczypospolitej trudno było uznać za sukces jej władz. Chociaż Biddle przyznawał, że Polacy „z całego serca kochali swój kraj”, to w swych „rozgorączkowanych umysłach [...] nie przyjmowali idei kompromisu”, gdyż nienawidzili zarówno Niemców, jak i Rosjan, stawiając własny naród między dwoma zagrożeniami. Ponieważ ambasador przypisywał polskim przywódcom zamiar zatrzymania sowieckiego marszu na zachód i zmuszenia ZSRS do zwrotu Polsce terytorium odebranego w 1939 r., realna stawała się groźba konfrontacji polskiego podziemia zbrojnego z armią sowiecką. Biddle nie wierzył w zapewnienia Mikołajczyka, że ludność wschodniej Polski będzie posłuszna jego rozkazom, ponieważ – uwzględniając doświadczenia „trzykrotnej rosyjskiej okupacji” – spodziewał się uzbrojenia Polaków przez Niemców „w dogodnym psychologicznie momencie, gdy Rosjanie staną u polskich wrót”⁸⁴. W celu powstrzymania tego potencjalnie niebezpiecznego dla zachodnich aliantów scenariusza ambasador oczekiwał wydania przez rządy Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii

⁷⁹ FRUS, *Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Ambassador to the Polish Government in Exile (Biddle) to the Secretary of State, London, 27 November 1943*, s. 488–489.

⁸⁰ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 96, A.J.D. Biddle, Memorandum, 13 XI 1943 r.

⁸¹ E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 244.

⁸² J.A. Schwarz, *Liberal...*, s. 186–187.

⁸³ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 96, The Whitehall Letter, Poland, Londyn, 19 XI 1943 r.

⁸⁴ *Ibidem*, A.J.D. Biddle, Strictly Secret Memorandum, Londyn, 1 XII 1943 r.

kategorycznego polecenia Polakom, aby nie stawiali oporu Sowietom⁸⁵. Żalił się w depeszy do Departamentu Stanu na rząd RP, który nigdy „nie konsultował się z nami w sprawianiu problemów, ale popadając w kłopoty, szukał naszej pomocy”⁸⁶. W tej atmosferze nie było zaskoczeniem stwierdzenie Hulla, wyrażone w rozmowie z Ciechanowskim tuż przed konferencją w Teheranie, jakoby spotkanie Mikołajczyka z Rooseveltem było nieuzasadnione bez konkretnych propozycji polskich ustępstw terytorialnych wobec Sowietów⁸⁷. Administracja amerykańska łączyła bowiem kwestię zmian kształtu Polski z szerszym projektem powołania międzynarodowej organizacji strzegącej pokoju, opartej na formule Narodów Zjednoczonych, w ramach których przebieg granic miał zależeć od suwerenności sprawowanej docelowo przez „czterech policjantów”⁸⁸. Nie ulegało zatem wątpliwości, że rząd RP nie mógł oczekiwać pomocy ze strony mocarstw anglosaskich na odcinku stosunków z Moskwą, ponieważ problem polski stanowił przeszkodę dla amerykańskiej wizji powojennego ładu europejskiego.

Niemal równoległe z konferencją Wielkiej Trójki w Teheranie, której postanowień ambasador USA nie znał, odbyła się jedna z ostatnich rozmów Biddle’a z Mikołajczykiem. Powrócił na niej temat stosunku zachodnich mocarstw do bezpieczeństwa terytorialnego Polski w kontekście ZSRS. Polski premier miał wyrazić pogląd, że bezpośrednie porozumienie polsko-sowieckie mogło stanowić drogę do rozwiązania kwestii granicy między obu państwami na wczesnym etapie wojny⁸⁹. Z tego samego powodu Hull utrzymywał, że tylko Sikorski był zdolny to zawarcia porozumienia z Moskwą⁹⁰. W opinii Mikołajczyka miał on po temu najlepszą okazję podczas rozmów ze Stalinem w grudniu 1941 r., lecz odmówił wówczas podejmowania dyskusji w tej sprawie bez uprzedniego skonsultowania jej z wolą narodu, a ponadto „Polska nie chciała współpracować z Rosją bez pełnego porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią”⁹¹. Problem polegał na tym, że to właśnie związek z mocarstwami anglosaskimi zmuszał teraz rząd RP do niekorzystnego kompromisu z Sowietami. Dlatego Mikołajczyk podzielił się wówczas z Biddle’em swoją bezradną refleksją nad konsekwencjami lojalności Polski wobec Zachodu. Na „lojalnościowy” argument powołał się również Ciechanowski w listopadowej rozmowie z Hullem,

⁸⁵ Wyrażał ubolewanie, że rząd brytyjski, od którego strona polska oczekiwała najwięcej, bazując na układzie sojuszniczym z 1939 r., nie wydał jeszcze Polakom instrukcji w sprawie stosunku do armii sowieckiej. Obawiał się, że Polacy „zawsze będą gotowi zbić kapitał z tego faktu [...], oskarżając rząd brytyjski o własny przyszły los”; *ibidem*.

⁸⁶ R.C. Lukas, *The Strange Allies...*, s. 39.

⁸⁷ J. Ciechanowski, *Przeegrani zwycięzcy...*, s. 416.

⁸⁸ Ewa Cytowska-Siegrist używa w tym kontekście mało precyzyjnego terminu amerykańskich „planów przyszłościowych”, zob. E. Cytowska-Siegrist, *Stany Zjednoczone i Polska...*, s. 252–254.

⁸⁹ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 96, A.J.D. Biddle, Secret Memorandum A, Londyn, 1 XII 1943 r.

⁹⁰ C. Hull, *The Memoirs...*, s. 1270.

⁹¹ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 96, A.J.D. Biddle, Secret Memorandum A, Londyn, 1 XII 1943 r.

mówiąc, że Polsce należało się „uprzywilejowane” traktowanie ze strony zachodnich aliantów, którzy zamiast tego odmawiali teraz Polakom prawa do walki o swoje wyzwolenie i narodowe terytorium⁹². Biddle wiedział, że odmowa zawarcia przez Polskę umowy z Sowietami o przesiedleniu ludności, podyktowana przekonaniem rządu RP o poparciu Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, w zasadzie ułatwiła Moskwie wysunięcie żądań terytorialnych⁹³. Wobec odkrycia zwodniczej polityki mocarstw anglosaskich Mikołajczyk stwierdził, że jedyną „pozycją przetargową”, która mu pozostała, mogło być przyzwolenie Sowietom na „przemarsz rosyjskich wojsk przez Polskę do Niemiec”, aby tym sposobem „Rosja nie mogła już szantażować zachodnich demokracji groźbą układu z Niemcami”. W zamian oczekiwał silniejszego oddziaływania Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii na ZSRS, które pozwoliłoby Polsce na osiągnięcie „sprawiedliwego i rozsądnego rozwiązania jej problemów z Rosją”⁹⁴. Należy przyznać, że jego stanowisko było raczej wyrazem rezygnacji i bezsilności niż szczerym oczekiwaniem na sprawiedliwość mocarstw. Nawet ambasador Ciechanowski, pod wpływem rozmów z Hullem, zwątpił w swoje dotychczasowe „nazbyt ufne oczekiwanie na przyjęcie przez Amerykę przywództwa w sprawach światowych”⁹⁵.

W odpowiedzi na stanowisko rządu polskiego Biddle, powtarzając wcześniejszy wywód Hulla, zarysował amerykański pogląd na europejskie problemy terytorialne, twierdząc, że w rezultacie konferencji Wielkiej Trójki „zniknie potrzeba tworzenia stref wpływów, sojuszy, równowagi sił i wszelkich specjalnych rozwiązań, które w nieszczęśliwej przeszłości służyły zapewnieniu narodom bezpieczeństwa”⁹⁶. Było to w zasadzie powtórzenie poglądu sekretarza stanu, który kwestię granic uważał za „specyficzną” i drugorzędną wobec stworzenia ponadnarodowej struktury „utrzymującej pokój”, docelowo przeznaczoną do sprawowania suwerennej władzy⁹⁷. W podobny sposób Biddle próbował przekonać swych polskich rozmówców, że projektowany przez USA porządek międzynarodowy zmniejszy znaczenie jakichkolwiek granic politycznych, które dotąd stanowiły probierz politycznej suwerenności państw. Wynikało to z jego przekonania, że wojna, która zmusiła wiele rządów europejskich do emigracji z ich rodzimych terytoriów, stworzyła w Londynie unikatową „miniaturę Europy”, pozwalającą na wyłonienie

⁹² J. Ciechanowski, *Przeegrani zwycięzcy...*, s. 412–413.

⁹³ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 94, A.J.D. Biddle, Secret Memorandum A, Londyn, 1 XII 1943 r.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ J. Ciechanowski, *Przeegrani zwycięzcy...*, s. 419.

⁹⁶ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 94, Minister Plenipotentiary – Final Report to Secretary of State, A.J.D. Biddle, Uneasiness over omissions of reference to these problems in Moscow Declaration, Londyn, 29 XI 1943 r.

⁹⁷ Sekretarz stanu przypisywał sobie w tej kwestii istotną zasługę, jaką miało być opóźnienie przez USA otwarcia „puszki Pandory” w postaci innych problemów terytorialnych, które podniesione zostały w porozumieniu brytyjsko-sowieckim z maja 1942 r., C. Hull, *The Memoirs...*, s. 1273.

się „świeżych wartości” nowego porządku międzynarodowego, bazującego na dobru wspólnym wszystkich narodów oraz bezpieczeństwie socjalnym i ekonomicznym⁹⁸. Zainspirowany ideą „czterech wolności” Roosevelta oraz amerykańskiego federalizmu nieco naiwnie wierzył w możliwość budowy na tych zasadach powojennej Europy, w której granice, narody i terytoria utraciłyby dotychczasowe znaczenie. Wydawał się nie rozumieć niepokoju o bezpieczeństwo i integralność Polski w obliczu politycznej ekspansji ZSRS oraz złożonego podłoża historycznego konfliktów etnicznych i granicznych w Europie Środkowej i Wschodniej. W rozmowie z Mikołajczykiem powtórzył zatem amerykańską formułę pozostawienia kwestii granicznych w zawieszeniu do zakończenia wojny, bez względu na zmiany terytorialne, nieodwracalnie dokonujące się w jej trakcie⁹⁹.

KONIEC MISJI AMBASADORA

Biddle poważnie rozważał odejście ze stanowiska już w marcu 1943 r.¹⁰⁰ Praktycznie zakończył jednak swoją misję w grudniu tego roku, gdy opuścił Londyn, udając się do Stanów Zjednoczonych, przekazawszy uprzednio swoje obowiązki Rudolfowi Schoenfeldowi, nowemu *chargé d'affaires* ambasady. Uzasadniając swoją rezygnację przed prezydentem Rooseveltem, przyznał, że od początku swojej pracy przy władzach RP na uchodźstwie dążył przede wszystkim do odzyskania niepodległości przez narody okupowanych krajów¹⁰¹. Chciał przy tym wierzyć, że służba przy rządzie polskim nie była „misją w straconej sprawie”, lecz jedynie w sprawie „zawieszanej”. Chociaż decyzję o rezygnacji dyplomata podjął wcześniej, to na spotkaniu z ambasadorem Ciechanowskim zapowiedział, że odejście ze swojego stanowiska, jeżeli nadzieje Polaków na suwerenność i integralność terytorialną nie zostaną zaspokojone przez prezydenta Roosevelta¹⁰². Zgodnie z mglistą amerykańską formułą, opowiedział się wówczas za nieuznawaniem przez zachodnich aliantów żadnych „faktów dokonanych siłą”, czym sprawił wtedy na polskim ambasadorze wrażenie „bardzo dla Polski przychylnego, a nawet przyjaznego”¹⁰³. Jednak Ciechanowski

⁹⁸ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 96, A.J.D. Biddle, Planning a New Europe, „Free Europe”, 17 VII 1942 r.

⁹⁹ *Ibidem*, Box 94, Minister Plenipotentiary – Final Report to Secretary of State, A.J.D. Biddle, Uneasiness over omissions of reference to these problems in Moscow Declaration, Londyn, 29 XI 1943 r.

¹⁰⁰ Franklin Delano Roosevelt Library (dalej: FDRL), The President’s Secretary’s File, A.J.D. Biddle, 1942–1944, Box 24, A.J.D. Biddle, Londyn, 10 III 1943 r.

¹⁰¹ FDRL, Official File 1667, Biddle, 1935–1943, A.J.D. Biddle do F.D. Roosevelta, Londyn, 20 I 1944 r.

¹⁰² Ambasador USA był przekonany, że „może bardziej przydać się Polsce, jeśli założy mundur”, dołączając do amerykańskiego sztabu jako ekspert do spraw krajów wschodnioeuropejskich, ponieważ spodziewał się wysłania do Polski „oddziałów wojsk amerykańskich lub przynajmniej naszych misji wojskowych”; J. Ciechanowski, *Przegrani zwycięzcy...*, s. 446–448.

¹⁰³ PISM, A.11.49/Sow./14a, J. Ciechanowski, Rozmowy prowadzone w związku z przekroczeniem przez wojska sowieckie wschodniej granicy Polski, Waszyngton, 8 I 1944 r.

zdał sobie sprawę, że ten skądinąd „porządny i uczciwy Amerykanin” sam stracił już nadzieję na rozwiązanie problemów Rzeczypospolitej, ponieważ był wyraźnie zaniepokojony nastrojami panującymi w otoczeniu Roosevelta i w amerykańskich sferach politycznych. Nastroje te wiązały się z przekonaniem dyplomacji USA, że w obliczu postępów armii sowieckiej rządy państw okupowanych musiały odłączyć liczyć na odbudowę swoich krajów nie tyle na drodze politycznej lub dyplomatycznej, ile wojskowej¹⁰⁴. W kontekście rezygnacji Biddle’a i jego pożegnalnej rozmowy z Ciechanowskim duże znaczenie polityczne i symboliczne miał fakt, że właśnie w tym czasie wojska sowieckie przekroczyły przedwojenną granicę Polski. W tej sytuacji ambasador RP mógł jedynie zwrócić uwagę Hulla na polityczną wagę tego wydarzenia, które nastąpiło bez uprzedniego nawiązania stosunków z Polską, co wykluczało status Sowietów jako jej sojusznika¹⁰⁵.

W styczniu 1944 r., będąc jeszcze formalnie ambasadorem, Biddle miał okazję usłyszeć w Waszyngtonie od czechosłowackiego ministra Jana Masaryka o „wielkim zadowoleniu” Edena z układu zawartego niedawno między Czechosłowacją i ZSRS¹⁰⁶. Warto przypomnieć, że w oczach polityków anglosaskich dokument ten miał charakter modelowy dla przyszłej organizacji bezpieczeństwa w Europie Środkowej i Wschodniej. Dawał bowiem Amerykanom i Brytyjczykom nadzieję na podobnie „satisfakcjonujące uregulowanie kwestii polsko-sowieckich” poprzez ustalenie granicy obu państw na linii Curzona w zamian za przyznanie Polsce Prus Wschodnich, części Opolszczyzny, Śląska oraz obszarów północno-wschodnich Niemiec aż do Odry. W tej sytuacji Hull nie potrafił uzasadnić rozgoryczonemu Ciechanowskiemu swojego twierdzenia, jakoby Stany Zjednoczone podczas konferencji teherańskiej nie zgodziły na żadne ustępstwa w sprawie polskiej¹⁰⁷. Sekretarz stanu „nie znalazł dokładnej odpowiedzi” na prośby polskiego ambasadora o większe zaangażowanie USA w sprawę Europy Środkowej i Wschodniej wobec groźby zdominowania jej przez Sowietów. Zaapelował jedynie o „wiarę” Polaków we wspólne zasady¹⁰⁸. Tymczasem już wówczas Biddle odnotował, że obiecana jeszcze premierowi

¹⁰⁴ Biddle miał odłąć pełnić stanowisko oficera łącznikowego w sztabie Dowództwa Sił Sprzymierzonych w Londynie odpowiadającego za stosunki z rządami sojusznymi; FDRL, Official File 1667, Biddle, 1935–1943, F.D. Roosevelt do A.J.D. Biddle’a, Waszyngton, 22 I 1944 r.

¹⁰⁵ PISM, A.11.49/Sow./14a, J. Ciechanowski, Rozmowy prowadzone w związku z przekroczeniem przez wojska sowieckie wschodniej granicy Polski.

¹⁰⁶ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 96, A.J.D. Biddle, Main Points of Minister Masaryk’s disclosure re Dr. Benes’ cabled observations on his Moscow visit, Waszyngton, 17 I 1944 r.

¹⁰⁷ PISM, A.11.49/Sow./14a, J. Ciechanowski, Rozmowy prowadzone w związku z przekroczeniem przez wojska sowieckie wschodniej granicy Polski.

¹⁰⁸ Poirytowanie ambasadora polskiego wywołała sugestia sekretarza stanu, aby z postulatami polskimi zwrócić się do rządu brytyjskiego, gdyż w przeciwieństwie do USA „Wielka Brytania ma traktat z Sowietami”. W stanie wyraźnego wzburzenia Ciechanowski oświadczył Hullowi, że w oczach „każdego Polaka [...] Niemcy są mniej niebezpieczne dla Polski niż Rosja Sowiecka”, ponieważ w przeciwieństwie do tej ostatniej, „w której można zatrzeć i zniszczyć bez pozostawienia śladów miliony ludzi”, nie miały możliwości unicestwienia całego narodu. Ten argument miał wywrzeć „głębokie wrażenie” na Hullu, ale został

Sikorskiemu rekompensata terytorialna na zachodzie miała zostać ograniczona na niekorzyść Polski, ponieważ Eden „nie wiedział, jak wytłumaczyć Polakom stanowisko w sprawie Królewca”¹⁰⁹. Ambasador USA dostrzegał dążenie Rosjan do posiadania bazy strategicznej w tym porcie, co nie przybliżało perspektywy wznowienia stosunków Polski z ZSRS. Przy tym oddanie Moskwie głównego miasta Prus Wschodnich pozostawało w sprzeczności z wcześniejszymi zapewnieniami dyplomacji USA i Wielkiej Brytanii dotyczącymi rekompensaty terytorialnej. Stanowiło tym samym świadectwo politycznej niewiarygodności zachodnich sojuszników oraz braku ich woli odbudowy Polski niezależnej politycznie i integralnej terytorialnie przy jednoczesnym dotrzymaniu zobowiązań Rzeczypospolitej wobec nich. Zakończenie misji Biddle’a, które nastąpiło niemal równocześnie z konferencją mocarstw w Teheranie, wymownie świadczyło o traktowaniu przez aliantów zachodnich sprawy polskiej jako przeszkody w planowaniu powojennego ładu oraz stanowiło jej symboliczne zamknięcie. Zgodnie w wykładnię Wellesa, w przedwojennej polskiej granicy wschodniej „nie było nic uświęconego”, co zasługiwałoby na obronę¹¹⁰. Co więcej, także kwestię granicy zachodniej pozostawiono w stanie niepokojącego zawieszenia. W tej sytuacji wymowne były słowa Mikołajczyka wypowiedziane do Biddle’a przed konferencją teherańską o Polsce, będącej w sytuacji skazanego na śmierć, któremu odmówiono nawet prawa do wypowiedzenia ostatniego słowa¹¹¹.

Ciężar odpowiedzialności za przegraną kwestię granic Polski nie spada oczywiście wyłącznie na USA i aliantów zachodnich, lecz również na rząd RP, który nie wyciągnął wniosków z faktu, że mocarstwa anglosaskie świadomie zmierzały do przebudowy Europy w sposób niekoniecznie zgodny z polską wizją narodowej suwerenności. Powojenny porządek polityczny, kwestionujący samodzielność państw położonych między Niemcami i ZSRS, miał jednak niewiele wspólnego z rzekomą bezradnością USA wobec ofensywy sowieckiej w Europie Wschodniej. Od początku wojny administracji Roosevelta zależało bowiem na rozbiciu dotychczasowych silnych organizmów państwowych Starego Kontynentu, co wykluczało wszelkie federacje i związki regionalne, a tym samym otwierało drogę do dominacji sowieckiej w jego części środkowej i wschodniej¹¹². W oczach prezydenta USA projekty podziału Niemiec, odłączenia od nich Prus Wschodnich, przesunięcia granic Polski i ZSRS na zachód, a nawet podziału

postawiony zbyt późno, aby wywołać pomyślną dla Polski reakcję Departamentu Stanu; PISM, A.11.49/Sow./14a, J. Ciechanowski, Rozmowy prowadzone w związku z przekroczeniem przez wojska sowieckie wschodniej granicy Polski.

¹⁰⁹ HSP, A.J. Drexel Biddle Papers, Collection 3110, Box 96, A.J.D. Biddle, Main Points of Minister Masaryk’s disclosure re Dr. Benes’ cabled observations on his Moscow visit.

¹¹⁰ S. Welles, *The Time for Decision...*, s. 331.

¹¹¹ R.C. Lukas, *The Strange Allies...*, s. 45.

¹¹² J.L. Harper, *American visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson*, Cambridge 1996, s. 89–93, por. G.F. Kennan, *Memoirs, 1925–1950*, New York 1967, s. 452–456.

Belgii, w połączeniu z umiędzynarodowieniem szlaków handlowych, stanowiły podstawowy warunek stworzenia podzielonej i osłabionej Europy¹¹³. Na ten fakt zwrócił uwagę Biddle'a Mikołajczyk, podnosząc w 1943 r. problem faktycznego nieuznawania przez zachodnich aliantów suwerenności tych państw okupowanych, które miały nieuregulowane „dysputy terytorialne”¹¹⁴. Odmowa uznania przez Amerykanów zmian granicznych przed zakończeniem wojny przekładała się zatem na zakwestionowanie prawa zainteresowanych narodów do samostanowienia podczas trwania konfliktu. W tym kontekście wymowny był kontrast między relatywnie wczesnymi decyzjami aliantów dotyczącymi linii Curzona a pozostawieniem sprawy zachodniej granicy Polski w stanie zawieszenia i niesprecyzowania aż do 1945 r. Pozycję rządu RP z pewnością komplikował faktyczny brak kontroli nad okupowanym terytorium własnego kraju, co osłabiało jego rangę negocjacyjną zarówno z aliantami zachodnimi, jak i z Sowietami, zwłaszcza z chwilą wkroczenia na to terytorium Armii Czerwonej. Także postulaty ukraińskie, zyskujące pewien posłuch w krajach anglosaskich, nie pomogły Polsce. Jak na ironię, dramatyczny dla niej rezultat wojny, choć widoczny już przed jej zakończeniem, wynikał z wyolbrzymionego przekonania rządów Sikorskiego i Mikołajczyka, że bezwarunkowa lojalność władz RP wobec Waszyngtonu i Londynu pozwoli na uzyskanie zachodnich gwarancji bezpieczeństwa i ocalenie integralności terytorialnej kraju. Krytyczna ocena polskich projektów terytorialnych przez Biddle'a oraz jego zwierzchników w Waszyngtonie wskazuje na to, że niekorzystne dla Polski decyzje USA i Wielkiej Brytanii dojrzały na długo przed kluczowymi konferencjami Wielkiej Trójki w Teheranie, Jałcie i Poczdamie. Udział w koalicji z mocarstwami anglosaskimi, który miał podnieść wagę polskich racji terytorialnych w stosunkach z ZSRS, ostatecznie doprowadził do uwikłania władz RP w niekorzystne dla narodowych interesów kalkulacje Waszyngtonu i Londynu dotyczące powojennego ładu, a faktycznie prowadzące do sowieckiej dominacji nad Europą Wschodnią. Co więcej, zależność rządu polskiego od mocarstw anglosaskich umacniała się wraz z postępującą na zachód ekspansją sowiecką, wymuszającą podyktowany Polsce przez aliantów „kompromis” w kwestii granic. Ambasador Biddle, jako zaufany przedstawiciel USA przy rządzie RP, odegrał w tym procesie niebagatelną rolę. Dlatego zasadne wydają się wątpliwości płk. Leona Mitkiewicza, w jakim stopniu postawienie wówczas całego kapitału politycznego na Stany Zjednoczone było zgodne z polską racją stanu¹¹⁵.

¹¹³ C. Hull, *The Memoirs...*, s. 1265–1266.

¹¹⁴ R.C. Lukas, *The Strange Allies...*, s. 44.

¹¹⁵ Sikorski miał zastanawiać się nad zasadniczą zmianą koncepcji państwa polskiego w kształcie z 1939 r., ale ostatecznie „przyjął rady zachodnich aliantów”, poszukując „kompromisów” i odkładając najważniejsze decyzje do zakończenia wojny; L. Mitkiewicz, *Z Generałem Sikorskim na obczyźnie*, Paryż 1968, s. 304.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Franklin D. Roosevelt Presidential Library (FDRL), Hyde Park

President's Secretary's File (1933–1945),

Biddle, Anthony J. Drexel, 1937–1944.

Historical Society of Pennsylvania (HSP), Philadelphia

A.J. Drexel Biddle Papers,

Collection 3110.

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (PISM), Londyn

A.11.49/Sow./1,

A.11.49/Sow./7,

A.11.49/Sow./14a.

The National Archives and Records Administration (NARA), College Park

RG 84 – Records of Foreign Service Posts of the Department of State,

Poland Government in Exile (London), General Records, 1940–1944,

Poland, (London) Mission Near the Polish Government in Exile (London),

Supplemental General Records, 1943.

Źródła opublikowane

Foreign Relations of the United States (FRUS), Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, t. 3, red. W.M. Franklin, E.R. Perkins, Washington 1963.

Poland and the Coming of the Second World War. The Diplomatic Papers of A.J. Drexel Biddle, Jr., United States Ambassador to Poland, 1937–1939, red. Ph.V. Cannistraro, E.D. Wynot, Jr., Th.P. Kovaleff, Columbus 1976.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. IV: Grudzień 1941 – sierpień 1942, red. W. Rojek, Kraków 1998.

Wspomnienia

Ciechanowski J., *Przegrani zwycięzcy. Wspomnienia ambasadora Polski w Stanach Zjednoczonych w czasie II wojny światowej*, Kraków 2017.

Hull C., *The Memoirs of Cordell Hull*, t. 2, New York 1948.

- Kennan G.F., *Memoirs, 1925–1950*, New York 1967.
- Mitkiewicz L., *Z Generałem Sikorskim na obczyźnie. Fragmenty wspomnień*, Paryż 1968.
- Navigating the Rapids, 1918–1971. From the Papers of Adolf A. Berle*, red. B.B. Berle, T.B. Jacobs, New York 1973.
- Welles S., *The Time for Decision*, New York–London 1944.

OPRACOWANIA

- Cytowska-Siegrist E., *Stany Zjednoczone i Polska 1939–1945*, Warszawa 2013.
- Derwiński Z.A., *W okowach Wielkiej Trójki. Polityka zagraniczna Rządu Rzeczypospolitej na obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipiec 1943 – 28 listopad 1944)*, Melbourne 2012.
- Harper J.L., *American visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson*, Cambridge 1996.
- Lukas R.C., *The Strange Allies. The United States and Poland, 1941–1945*, Knoxville 1978.
- Lundestad G., *The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1943–1947. Universalism in an Area not of Essential Interest to the United States*, Tromsø–Oslo–Bergen 1978.
- Materski W., *Współkonstruktorzy ładu powojennego. Konferencje Narodów Zjednoczonych, 1943–1945*, Warszawa 2015.
- Pastusiak L., *Roosevelt a sprawa polska*, Warszawa 1980.
- Piszczykowski T., *Między Lizboną i Londynem. Z sekretów dyplomacji polskiej w czasie drugiej wojny światowej*, Londyn 1979.
- Siwek K., *Amerykański przyjaciel? Problem granic Polski w kontaktach ambasadora Anthony'ego J. Drexela Biddle'a z rządem Władysława Sikorskiego w latach 1941–1943*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2018, t. LXXIII, nr 4.
- Siwek K., *Anthony J. Drexel Biddle wobec sytuacji międzynarodowej Polski w latach 1937–1939*, „Przegląd Zachodni” 2018, nr 3 (368).
- Siwek K., *Polska „polityka równowagi” w ocenie Anthony'ego J. Drexela Biddle'a w latach 1937–1939 [w:] W stulecie powrotu odrodzonego państwa polskiego na mapę Europy i świata. Polska myśl geopolityczna i sprawy międzynarodowe w XX wieku*, red. D. Iwaneczko, B. Wójcik, Rzeszów 2020.
- Schwarz J.A., *Liberal. Adolf A. Berle and the Vision of an American Era*, New York–London 1987.
- Tebinka J., *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej, 1939–1945*, Warszawa 1998.
- Terry S.M., *Poland's Place in Europe. General Sikorski and the Origin of the Oder–Neisse Line, 1939–1943*, Princeton 1983.
- Woźniczka Z., *Załamanie się koncepcji współpracy z Ukraińcami, 1943–1945 (wybrane aspekty) [w:] Humanistyka między narodami. Interdyscyplinarne studia polsko-ukraińskie*, red. J. Ławski, L. Suchanek, Białystok 2020.

KRZYSZTOF SIWEK – doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego od 2011 r. Jego zainteresowania badawcze obejmują historię polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych, historię Śląska, Polski, Europy Środkowo-Wschodniej i Ameryki Łacińskiej w XX w. Prowadzi badania dotyczące wpływu amerykańskiego internacjonalizmu i liberalizmu politycznego na problem granic Polski. Autor monografii *The Political Coexistence of the United States with Cuba, 1961–1975* oraz licznych artykułów poświęconych spojrzeniu USA na problemy terytorialne Polski. E-mail: krzysztof.siwek@uwr.edu.pl

KRZYSZTOF SIWEK – PhD, assistant professor at the Institute of History of the University of Wrocław since 2011. His research includes U.S. foreign policy, history of Silesia, Poland, Central and Eastern Europe and Latin America in the 20th century. His research is on the impact of American internationalism and political liberalism on the question of Poland's frontiers. Author of the monograph *The Political Coexistence of the United States with Cuba, 1961–1975* and numerous articles concerning the U.S. approach to territorial problems of Poland. E-mail: krzysztof.siwek@uwr.edu.pl

WŁADYSŁAW BUŁHAK

Biuro Badań Historycznych IPN
 Uniwersytet Warszawski
 ORCID: 0000-0003-0803-3061

MARIUSZ OLCZAK

Archiwum Akt Nowych

FAŁSZYWY GENERAL. PRZYPADEK KAZIMIERZA LESKIEGO I SIATEK ŁĄCZNOŚCI AK WE FRANCJI W LATACH 1942–1944 JAKO PRZYKŁAD WYKREOWANEJ NARRACJI W DZIEJACH POLSKIEGO WYWIADU

THE FALSE GENERAL. THE CASE OF KAZIMIERZ LESKI
 AND THE HOME ARMY'S COMMUNICATION NETWORKS
 IN FRANCE 1942–1944 AS AN EXAMPLE OF INVENTED
 NARRATIVES IN THE HISTORY OF POLISH INTELLIGENCE

Streszczenie: W pierwszej części tekstu autorzy poddają krytycznej ocenie twierdzenia Kazimierza Leskiego „Bradla” dotyczące jego rzekomych podróży po Europie w mundurze niemieckiego generała, podejmują także próbę opisanie rzeczywistego znaczenia kierowanej przezeń komórki „666” Oddziału II Komendy Głównej ZWZ-AK. W drugiej części rekonstruuje historię budowy w omawianym okresie systemu łączności zagranicznej tej organizacji, łączącej okupowaną Polskę z Londynem poprzez Francję, i starają się odtworzyć rzeczywistą rolę odegraną w tych działaniach przez bohatera artykułu, a także inne osoby, w tym Bohdana Wernera, Tadeusza Jabłońskiego i Charlotte Trolley de Prévaux (*née* Lotkę Leitner). Wykazują, że opowieści Leskiego o jego podróżach po Europie w niemieckim mundurze generalskim można bez większych wątpliwości uznać za fałszywą narrację historyczną, a jego wspomnienia należy traktować jako dzieło częściowo literackie, tylko osnute wokół rzeczywistych wydarzeń. „Bradl” bez wątpienia uczestniczył w tworzeniu sieci łączności kraju z centralą w Londynie, jednak jego rola w tych działaniach była co najwyżej pomocnicza. Także znaczenie niewielkiej komórki „666” zostało przezeń zmitologizowane. Ponadto wydaje się prawdopodobne, że zagraniczne zadania jego, względnie owej komórki, były przede wszystkim związane z działalnością wywiadu i kontrwywiadu ZWZ-AK. Jest to nasze oryginalne ustalenie, zaprezentowane po raz pierwszy w tym tekście.

Słowa kluczowe: Kazimierz Leski, Bohdan Werner, Tadeusz Jabłoński, Charlotte Trolley de Prévaux (*née* Lotka Leitner), wywiad ZWZ-AK, łączność zagraniczna ZWZ-AK, Oddział II ZWZ-AK, fałszywa narracja historyczna

Abstract: In the first part of the text, the authors critically assess Kazimierz Leski's (nom-de-guerre "Bradł") claims regarding his alleged travels in Europe in the disguise of a German general, and attempt to describe the history and significance of Home Army Headquarters Second Division (intelligence) unit "666" commanded by him. In the second part of the text, the authors reconstruct the setting at that time of a new system of the Home Army foreign communications networks, connecting occupied Poland with London *via* France well as the actual role played in this activity by Leski and other people involved, such as Bohdan Werner, Tadeusz Jabłoński or Charlotte Trolley de Prévaux (*née* Lotka Leitner). The authors point out that Leski's stories about his travels in Europe in a German general's uniform can be regarded as a false historical narrative. Thus, his memoirs should, in the opinion of authors, be treated in part as a literary work only revolving around actual events. Leski undoubtedly participated in the creation of the communications network between the military underground in occupied Poland and London headquarters. However, his role in setting up this system was, at best, ancillary. At the same time, he has mythologised the role of the small unit "666". Moreover, the hypothesis that Leski's (or that unit's) foreign tasks were primarily Home Army intelligence and counter-intelligence operations seems plausible. These original findings are presented here for the first time in this text.

Keywords: Kazimierz Leski, Bohdan Werner, Tadeusz Jabłoński, Charlotte Trolley de Prévaux (*née* Lotka Leitner), Home Army intelligence, Home Army foreign communications networks, Second Division of Home Army Headquarters, false historical narrative

WPROWADZENIE

W niniejszym studium pochylamy się nad opowieścią stanowiącą w opinii wielu badaczy jeden z najbardziej sensacyjnych fragmentów dziejów polskiego wywiadu. Chodzi o zagraniczne misje Kazimierza Leskiego „Bradła” i jego rolę w budowaniu tras podziemnej łączności wywiadu AK. Sam zainteresowany w swoich wspomnieniach

utrzymywał, że wytyczając owe szlaki, wielokrotnie był we Francji, najpierw z dokumentami kolejarza, potem niemieckiego podporucznika, wreszcie wcielając się w generałów Wehrmachtu Juliusa von Hallmanna i Karla Leopolda Jansena. Niejako przy okazji udało mu się zdobyć ściśle tajne materiały dotyczące budowy przez Niemców Wału Atlantyckiego, co – w domyśle – wpłynęło na losy wojny¹. W pracach o ambicjach naukowych najlepiej chyba streścił tę opowieść Piotr Matusak, twierdząc, że Leski „w mundurze generała Wehrmachtu jeździł wzdłuż północnego wybrzeża Francji i rozpoznawał jego sieć obronną”². W dzieło budowy tej narracji udało się Leskiemu skutecznie zaprząć najważniejsze autorytety w dziedzinie badań nad historią Polskiego Państwa Podziemnego, a także instytucje państwowe i społeczne, poczynając od Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) w PRL, aż po Muzeum Powstania Warszawskiego³.

Pierwotnie sami ufaliśmy naszemu bohaterowi na słowo, zapominając o tym, że gry, wcielenia i fałszywe tropy stanowią nieodłączną część świata wywiadu, do którego bez wątpienia przynależał on całym sobą. Z czasem jednak ta pociągająca opowieść zaczęła budzić w nas coraz większe wątpliwości, które wyrażaliśmy na różnych forach i łamach. W niniejszej publikacji rozwijamy argumenty zawarte w naszych uprzednich wypowiedziach. W pierwszej części tekstu zajmujemy się zatem „legendą generalską” Leskiego i historią kierowanej przezeń komórki „666” Oddziału II Komendy Głównej (KG) AK jako przykładem narracji wykreowanej *post factum* i uzgodnionej z innymi rzekomymi uczestnikami wydarzeń. W drugiej zrekonstruujemy dzieje budowy w omawianym okresie nowego systemu łączności polskiego podziemia z Londynem poprzez Francję i tym samym postaramy się odtworzyć rzeczywistą rolę odegraną przez Leskiego, a także inne osoby zaangażowane w to przedsięwzięcie, na czele z Tadeuszem Jabłońskim „Janem”, Stanisławem Sokołowskim „Ziomkiem”, Charlotte Trolley de Prévaux „Kalo” i Bohdanem Wernerem „Bolesławem”.

Od razu chcielibyśmy zastrzec, że celem niniejszego artykułu w żadnym wypadku nie jest podważanie bezdyskusyjnych zasług naszego bohatera, który w ciągu swego życia był aktywny na bardzo wielu polach, nie tylko jako konspirator i oficer wywiadu. Wywodził się w prostej linii ze słynnej żydowskiej rodziny Natansonów, która uległa asymilacji w polskim środowisku, co w swoich wspomnieniach starał się zataić. A przecież jego przodkowie wyróżniali się zarówno w działalności patriotycznej, jak i w życiu

¹ K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone. Wspomnienia oficera wywiadu i kontrwywiadu AK*, wyd. 1, Warszawa 1989, s. 207–251.

² P. Matusak, *Wywiad Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 2002, s. 460.

³ T. Szarota, *Przedmowa* [w:] K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 5–10; M. Ney-Krawawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej. 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 109; *idem*, *Życie codzienne a służba żołnierzy-pracowników Komendy Głównej Armii Krajowej 1939–1944*, Warszawa 2023, s. 163–164.

gospodarczym kraju. Dziad naszego bohatera, Kazimierz Natanson (1853–1935), był czołowym polskim bankierem, współtwórcą Banku Handlowego. Znaną osobistością był także drugi dziadek – wybitny artysta Marcin Olszyński (1829–1904) ze znanej rodziny ziemiańskiej herbu Pniejnia. Ojciec naszego bohatera – Juliusz Natanson-Leski (1883–1969) – był inżynierem, przemysłowcem i wysokim oficerem Wojska Polskiego. Brał udział w walkach o niepodległość w szeregach Legionów Polskich, potem zaangażował się w budowę przemysłu zbrojeniowego II Rzeczypospolitej (co niestety skutkowało uzasadnionymi oskarżeniami o zachowania korupcyjne). W latach II wojny światowej był bliskim współpracownikiem gen. Władysława Sikorskiego. W 1920 r. interesująca nas część rodziny przyjęła nazwisko Leski. Należał do niej także Kazimierz, który jeszcze przed wojną, jako bardzo młody człowiek, ujawnił swoje liczne talenty, m.in. jako dobrze zapowiadający się inżynier okrętowy (uczestniczył w budowie legendarnego ORP „Orzeł”) i specjalista w kluczowej dziedzinie logistyki z otwartą drogą do sukcesu w międzynarodowym biznesie. We wrześniu 1939 r. walczył dzielnie jako lotnik (strzelec obserwator) i został ranny. W okupowanym kraju był organizatorem i szefem wielu ważnych komórek wywiadu i kontrwywiadu (w tym kontrowersyjnej organizacji tzw. Muszkieterów), co zwińczył rolę wyróżniającego się w boju dowódcy kompanii w Powstaniu Warszawskim. Następnie należał do przywódców antykomunistycznego podziemia niepodległościowego – pełnił funkcję szefa sztabu w Komendzie Obszaru Zachodniego AK, następnie działał w Delegaturze Sił Zbrojnych na Kraj, a w końcu w organizacji WiN. Skutkowało to słynnym procesem pokazowym i wieloletnim więzieniem, w którym prezentował postawę niezłomną. W okresie tzw. małej stabilizacji PRL, a więc w zwykłym życiu, nie spoczął na laurach, tylko znów się wyróżniał, tym razem jako wynalazca, naukowiec (z doktoratem), organizator pracy innych badaczy, kwalifikowany turysta, wreszcie działacz społeczny i kombatancki. Ta niezwykła biografia uczyniła go rzeczywistym autorytetem w wielu kręgach, nie tylko wśród byłych uczestników działań wojennych. Trzeba jednak stwierdzić, że autorytetem tym stał się po części w wyniku wieloletniego, świadomego kreowania własnego, nie całkiem prawdziwego wizerunku. Pod tym względem wyprzedził, w pewnym sensie, swoje czasy. Dla szerszej rozpoznawalności jego osoby historia o podróżach do Paryża w mundurze niemieckiego generała stała się opowieścią poniekąd sztandarową⁴.

⁴ Por. K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, *passim*; W. Bułhak, *Kazimierz Leski – niezwykły żywot oficera wywiadu i kontrwywiadu Armii Krajowej* [w:] M. Oleksicki, T. Piątkowski, *Bradł*, t. 3, Warszawa 2018, b.p.

CZĘŚĆ I: „LEGENDA GENERALSKA” KAZIMIERZA LESKIEGO I ROLA KOMÓRKI „666”. MIĘDZY NARRACJĄ A PRAWDĄ HISTORYCZNĄ

W sposób uchwytny źródłowo wątek „generalski” w wojennych reminiscencjach Leskiego pojawił się w pochodzącym z września 1968 r. doniesieniu tajnego współpracownika SB ps. „A-Wiktor”, czyli Adama Obarskiego, wcześniej działacza niepodległościowej PPS, skazanego w procesie III Komendy WiN na długoletnie więzienie, a po październiku 1956 r. redaktora w różnych wydawnictwach⁵. Wytykał on wprost bohaterowi niniejszego artykułu mitomanię i twierdził, że „im bardziej oddala się od okresu okupacji, tym bardziej w jego wyobraźni rośnie jego rola. Opowiada, że w latach okupacji w mundurze generała niemieckiego jeździł z ważną misją do Paryża. To jest miara jego chorobliwej wyobraźni”⁶. Nie wiemy, jakie były osobiste relacje autora źródła z „Bradlem”. Można jednak sądzić, że zarówno pozytywny odbiór społeczny kombatanckich wspomnień Leskiego, jak i jego wizerunek człowieka relatywnego sukcesu w warunkach PRL mogły wyjątkowo drażnić złamanego więzieniem Obarskiego, który odgrywał niegdyś w konspiracji rolę nieco podobną do naszego bohatera, tj. aspirującego działacza średniego szczebla.

Podstawowym narzędziem służącym upowszechnieniu omawianej narracji były wspomnienia „Bradla”, publikowane w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. w oficjalnej prasie PRL, a także napisany przezeń rozdział w książce *Życie na krawędzi*, pod redakcją Władysława Kozaczuka z Wojskowego Instytutu Historycznego, w której niejako ekumenicznie połączono doświadczenia wywiadowców pracujących na rzecz legalnych władz polskich i dla Sowietów. Rozdział autorstwa Leskiego powstał na osobistą prośbę sekretarza generalnego ZBoWiD, komunisty Stanisława Kujdy, już na początku lat siedemdziesiątych. To czyni narrację „Bradla” elementem jego gry czy też swoistej kohabitacji z władzami PRL i ich opowieścią o historii, co z kolei utrudnia użycie dominującego dziś antykomunistycznego klucza do jej zrozumienia⁷. Zwieńczeniem tych wszystkich

⁵ Za identyfikację tej osoby dziękujemy dr. Witoldowi Bagińskiemu z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN); zob. M. Gałęzowski, *Adam Tadeusz Obarski (1905–1973)* [w:] *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 2, Kraków–Warszawa–Wrocław 2004, s. 362–366.

⁶ AIPN, 01208/1747, Wyciąg z doniesienia t[ajnego] w[s]półpracownika ps. „A-Wiktor” [Adama Obarskiego] z 12 IX 1968 r., k. 21, pdf.

⁷ K. Leski, „666” [w:] *Życie na krawędzi. Wspomnienia żołnierzy antyhitlerowskiego wywiadu*, red. W. Kozaczuk, Warszawa 1980, s. 139–158; por. Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej (dalej: FGEZ), 25-M/Zagr., K. Leski, 666, k. 4–30 (maszynopis z 1974 r.); *ibidem*, K. Leski do E. Zawackiej, Warszawa, 7 IV 1980 r., k. 74; FGEZ, 29-M/Zagr., K. Leski do E. Zawackiej, Warszawa, 29 I 1975 r., k. 68.

starań stały się bestsellerowe wspomnienia Leskiego *Życie niewłaściwie urozmaicone*, opublikowane po raz pierwszy w roku 1989 i następnie wielokrotnie wznawiane. Książka ta została m.in. nagrodzona przez polski PEN-Club specjalną nagrodą pamiątnikarską. Spotkała się także z pozytywnymi reakcjami zawodowych historyków, które jednak nie miały charakteru krytycznych recenzji⁸.

„LEGENDA GENERALSKA” – PODSTAWOWE WĄTPLIWOŚCI

Sam Leski utrzymywał w swych wspomnieniach, że generalską „pokrywkę” (używając ówczesnego pojęcia, które dziś zastąpiło „przykrycie”, popularnie „przykrywka”) wymyślił poniekąd samowolnie, chcąc poprawić swój komfort podróży, gdyż jeżdżąc na Zachód z fałszywymi dokumentami niemieckiego kolejarza, a potem podporucznika Wehrmachtu, musiał godzinami stać w korytarzach zatłoczonych pociągów, znosząc ból kręgosłupa, uszkodzonego w czasie kampanii wrześniowej. Jednak wybór tej legendy w sposób oczywisty stanowiłby złamanie podstawowej zasady pracy w wywiadzie, jaką jest wtapianie się w tłum. Znany jest przypadek, gdy w 1945 r. wywiad sowiecki uznał kandydatkę na łączniczkę za nieodpowiednią z powodu charakterystycznego wyglądu, spowodowanego chorobą Basedowa⁹. Tymczasem należałoby oczekiwać, że generalski uniform raczej będzie przyciągał uwagę postronnych, w tym niemieckich służb. Użycie go byłoby przejawem skrajnego braku profesjonalizmu wywiadu AK.

Co więcej, gdyby przełożeni Leskiego zgodzili się tylko z powodu jego dyskomfortu na wysłanie go jako hitlerowskiego generała, musieliby zlecić komórkom legalizacyjnym, newralgicznym dla bezpieczeństwa całego podziemia, dużą pracę, związaną z dodatkowym ryzykiem, tym bardziej że podróży „Bradla” do Francji było niewiele, może nieco więcej niż trzy, które udało nam się potwierdzić w źródłach innych niż jego własne, wewnętrznie sprzeczne relacje, zeznania i wspomnienia. Tym samym liczbę możliwych misji „generalskich” należałoby ograniczyć do dwóch lub trzech (jednej w 1942 r., a drugiej i może trzeciej w latach 1943 i 1944), a dodatkowo należałoby je jeszcze rozdzielić pomiędzy generałów von Hallmanna i Jansena. Stworzenie tych skomplikowanych i drogich tożsamości przez pion legalizacji miałoby zatem charakter właściwie jednorazowy, co wydaje się kompletnie nieracjonalne i właściwie wyklucza

⁸ Zob. E.C. Król [nota], *K. Leski*, „*Życie niewłaściwie urozmaicone*”, „*Acta Poloniae Historica*” 1992, t. LXVI, s. 181; zob. także A. Wernic, *Wspomnienia oficera wywiadu i kontrwywiadu*, „*Kronika Warszawy*” 1990, t. 1/4 (81–84), s. 186–190.

⁹ Zob. J.E. Heines, H. Klehr, A. Vassiliev, *Spies. The Rise and Fall of the KGB in America*, New Haven–London 2009, s. 396.

podobny scenariusz. Ponadto Leski przywoływał w swoich relacjach i wspomnieniach inne komórki i ludzi niż te, które naprawdę zajmowały się przygotowywaniem zagra-nicznych podróży kurierów ZWZ-AK, do czego wrócimy poniżej¹⁰. Rzecz jasna, za ryzy-kowne należy także uznać używanie dwóch tożsamości w jednym miejscu (w Paryżu) w stosunkowo krótkim odstępie czasu. Mogło się to jednak zdarzyć i akurat opowieść Leskiego o jego rozpoznaniu pod poprzednim fałszywym nazwiskiem przez portiera w hotelu wydaje się dość wiarygodna¹¹.

Należy także podnieść problem znajomości języka niemieckiego, którego Leski, jak sam twierdził, nauczył się w polskiej szkole średniej w Warszawie. Nawet gdyby był bardzo pilnym uczniem, na pewno nie potrafiłby mówić jak rodowity Niemiec. Co prawda przed wojną mieszkał dość długo za granicą, ale głównie w Holandii, a nie w którymś z krajów niemieckojęzycznych¹². Trzeba też zwrócić uwagę na jego wiek. W 1942 r. miał 30 lat. Co prawda najmłodszym niemieckim generałem był jego równoletek, lotnik Adolf Galland, stanowił on jednak wyjątek, a przy tym był swoistym wojskowym celebrytą. Większość niemieckich generałów tej epoki, w tym wszystkich siedmiu o specjalizacji inżynierskiej, czyli rzekomych „kolegów po fachu” Leskiego, urodziła się jeszcze w XIX w. Skądinąd przywoływany w pierwotnej wer-sji jego wspomnień tytuł „generała wojsk technicznych” w Wehrmachcie w ogóle nie istniał, byli natomiast generałowie saperów i wojsk łączności. Poza tym w III Rzeszy generalicja stanowiła zamknięty krąg ludzi, pochodzących w dużej części z szeregów arystokracji rodowej, których – obok słynnej niemieckiej akademii wojennej względ-nie tzw. kursów sudańskich – łączyło głębokie doświadczenie pokoleniowe w postaci udziału w I wojnie światowej¹³.

Na koniec, trudno sobie wyobrazić generała z omawianej epoki, także niemieckiego, podróżującego samotnie, z walizą w rękę, bez swity adiutantów i ordynansów, nawiązu-jącego relacje bez uprzedniego formalnego zapowiedzenia, zwłaszcza na niższych szczeb-lach hierarchii wojskowej czy służbowej, wreszcie załatwiającego osobiście takie sprawy, jak przydział noclegu w paryskim hotelu¹⁴.

Reasumując, należy przyjąć, że „legenda generalska” Leskiego to rodzaj fikcji lite-rackiej, wykreowanej przez niego w latach sześćdziesiątych XX w. i upowszechnionej w następnej dekadzie.

¹⁰ K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 216–217.

¹¹ *Ibidem*, s. 245.

¹² *Ibidem*, s. 24–53.

¹³ Zob. [https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Generals_of_the_German_Army_\(Wehrmacht\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Generals_of_the_German_Army_(Wehrmacht)), dostęp, 2 I 2024 r.; por. K. Leski, „666”..., s. 143.

¹⁴ K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 225.

„WIRTSCHAFTSTAB VII” I POZYSKANIE PLANÓW WAŁU ATLANTYCKIEGO

Podobnie ma się rzecz z opowieścią o pozyskaniu planów Wału Atlantyckiego, twórczo rozwijaną później przez całe kohorty historyków, publicystów i dziennikarzy. Ta sprawa chyba najlepiej pokazuje metodę kreowania i ubarwiania przez Leskiego jego historii, utkanej z rozmaitych niedopowiedzeń i sugestii, które można różnie rozumieć, także jako mimowolną nadinterpretację skądinąd prawdziwych zdarzeń. Nasz bohater utrzymywał, że jako rzekomy gen. von Hallmann wielokrotnie składał wizyty „w jednym ze sztabów naczelnego dowódcy wojsk niemieckich w Europie Zachodniej [feld]marszałka [Gerda] von Rundstedta” o nazwie „Wirtschaftstab VII”. Miał udawać, że poszukuje robotników z Francji do prac fortyfikacyjnych na zapleczu frontu wschodniego i niejako przy okazji uzyskać „sporą dawkę informacji i danych” odnoszących się do budowanych przez Niemców umocnień Wału Atlantyckiego. Wspomniana gra wywiadowcza miała trwać cały rok¹⁵.

Tymczasem w bogatej literaturze przedmiotu, odnoszącej się do niemieckiej okupacji we Francji, nie ma jednostki Wirtschaftstab VII. Jej możliwy pierwowzór można z dużym prawdopodobieństwem zidentyfikować w strukturze zarządu Wehrmachtu w tym kraju (*Der Militärbefehlshaber in Frankreich*), kierowanego przez gen. Carla-Heinricha von Stülpnagla. Siedziba tej instytucji mieściła się w paryskim hotelu „Majestic” przy avenue Kléber, niedaleko Łuku Triumfalnego. W jej skład zaś wchodził pion o nazwie Wehrwirtschafts- und Rüstungsstab (dosłownie: sztab czy też zarząd gospodarki wojennej i uzbrojenia). W jego kompetencjach znajdowała się przede wszystkim współpraca z firmami i instytucjami francuskimi w zakresie kontraktów zbrojeniowych na rzecz Wehrmachtu. Jego wydział VII (*Abteilung Wi VII*), czyli być może pierwowzór „Wirtschaftstab VII”, rzeczywiście odpowiadał za dyslokację siły roboczej i jej sprawy socjalne we Francji. Na jego czele stał niejaki Eckelmann, noszący tytuł szefa wydziału administracji wojskowej (*Kriegsverwaltungsabteilungschef*). Rekrutacją Francuzów na roboty do Niemiec w ramach tego wydziału zajmowała się jego Grupa B I (*Gruppe B I*), której zwierzchnikiem był starszy radca administracji wojskowej (*Oberkriegsverwaltungsrat*) dr Hötzel. W ogólnych zarysach zgadza się to z opowieścią Leskiego i potwierdza, że mógł on mieć z tą strukturą jakiś kontakt, pośredni lub bezpośredni. Należy jednak wątpić, czy Eckelmann i Hötzel mieli jakkolwiek dostęp do „planów Wału Atlantyckiego”¹⁶. Oczywiście jakieś elementy pozyskanych od nich

¹⁵ *Ibidem*, s. 219, 238.

¹⁶ Zob. H. Umbreit, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940–1944, Wehrwissenschaftliche Forschungen*, Boppard am Rhein 1968, *passim*; zob. też *Frankreich und Belgien unter Deutscher Besatzung 1940–1944. Die Bestände des Bundesarchiv-Militärarchivs Freiburg*, oprac. S. Martens, S. Remus, Stuttgart 2002, *passim*.

informacji mogły zostać wykorzystane do rozpoznania niemieckiej maszyny wojennej przez wywiad. Jednak wizytowanie podrzędnej komórki dr. Hötzela przez generała ze Wschodu z pominięciem choćby kurtuazyjnej wizyty u gen. Stülpnagla musiałoby budzić zdziwienie i podejrzenia przy avenue Kléber. Co innego, gdyby takie wizyty składała osoba legitymująca się dokumentami „wyższego urzędnika administracji wojskowej południowo-wschodniego frontu” (jak zeznawał o sobie Leski w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, MBP) względnie analogicznego szczebla urzędnika kolei Rzeszy, dość dokładnie odpowiadającego rangą Eckelmannowi i Hötzelowi¹⁷. W niemieckiej administracji wojskowej istniała poza tym Wirtschaftsorganisation Ost zarządzana przez Wirtschaftsstab Ost, zajmująca się podobnymi zagadnieniami na okupowanych terenach Związku Sowieckiego. Nic jednak nie wiadomo o ewentualnych związkach Leskiego z tą instytucją¹⁸.

W POSZUKIWANIU WŁAŚCIWEJ „POKRYWKI” (FAŁSZYWEJ TOŻSAMOŚCI) LESKIEGO

Alicja Iwańska „Wiewiórka”, żona kuriera Jana Gralewskiego „Pankracego”, a w 1942 r. pracownica „Łzy-24” (Działu Łączności Zagranicznej Oddziału V-K KG AK, noszącego także krypt. „Zagroda”), pisała w swoich wspomnieniach, że „kurierzy jeździli na przeróżnych »dobrych papierach«, o czym wiedziałam od dawna, robiąc fotokopie Kennkart i Ausweisów z wielu krajów okupowanej Europy”. Według niej w przypadku Francji (krypt. „Janka”) „dobre” miały być „papiery francuskiej firmy samochodowej Renault”¹⁹. Bardziej wiarygodna wydaje się relacja bliskiego współpracownika Leskiego, wspomnianego wyżej Jabłońskiego, zgodnie z którą wiosną 1942 r. ten ostatni, podając się za urzędnika Ostbahnu (kolei Generalnego Gubernatorstwa (GG), powstałej na bazie PKP), uzyskał bez trudu w Wojskowej Komendanturze Placu w Paryżu oryginalne dokumenty uprawniające do podróżowania specjalnymi pociągami przewożącymi urlopowanych żołnierzy i oficerów (tzw. *Urlauberzugami*). Co ważne, na granicach jedynie dość pobieżnie kontrolowano dokumenty ich pasażerów²⁰. Potwierdził to zresztą w swoich wspomnieniach sam Leski²¹.

¹⁷ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Kazimierza Leskiego (życiorys własny), Warszawa, 11 VII 1949 r., k. 251–252, pdf.

¹⁸ *Vom Überfall auf die Sowjetunion bis zur sowjetischen Gegenoffensive bei Stalingrad (Juni 1941 bis November 1942)*, oprac. K. Drechsler, K. Drobisch, W. Schumann, Berlin 1975, s. 120 (seria: „Deutschland im zweiten Weltkrieg”, t. 2).

¹⁹ A. Iwańska, J. Gralewski, *Wojenne odcinki (Warszawa 1940–1943)*, Londyn 1982, s. 169–170.

²⁰ AIPN, 0259/106, t. 1, Odpis życiorysu Tadeusza Jabłońskiego ps. „Jan”, „Brom”, k. 108–109, pdf.

²¹ K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 239.

Jabłoński pisał, że „od tej [chwili] poczta przewożona mogła być w rozmiarach nieograniczonych. Kurierzy jeździli jako członkowie Wehrmachtu i mieszkali w hotelach zarezerwowanych dla Niemców”. Co więcej, jego zdaniem „od wiosny 1943 r.” była to wręcz jedyna „pokrywka” używana przez kurierów „Zagrody”²². „Jan” wyjaśniał później, że to właśnie „Bradł” miał szybko spowodować wykonanie wielu kopii pozyskanych dokumentów. Nie były one jednak dziełem komórki C-8 wywiadu AK, kierowanej przez słynnego Stanisława Jankowskiego „Agatona”, jak utrzymywał Leski, lecz wykonano je na zlecenie „Zagrody”, w której za podobne sprawy odpowiadał „wysoki blondyn, wysłany latem 1942 r. do centrali przez Szwajcarię” (Adam Smulikowski „Adam”, „Korczyk”), a po nim „Paweł” (Lesław Neumann). Jabłoński został w ten sposób inż. Robertem Winterem w randze starszego sekretarza kolei Rzeszy (Reichsbahn-Obersekretär, ROS). Nie chodziło zatem o Wehrmacht, tylko o zmilitaryzowane koleje niemieckie w GG. Wydaje się, że w zaistniałej sytuacji, zgodnie z przyjętą w AK pragmatyką, w tej samej komórce i wedle tego samego wzoru powstały także fałszywe papiery używane przez Leskiego w czasie jego zagranicznych podróży, które odbywał zwykle razem z Jabłońskim²³.

Urzędnicy kolei Rzeszy, w tym Ostbahnu, mieli prawo nosić mundury granatowe lub w kolorze *feldgrau*, charakterystyczne „siodlaste” czapki, buty, tzw. oficerki, a także odpowiednie opaski, epolety, baretki itd. Dodanie do nich opaski z napisem „Deutsche Wehrmacht” nadawało każdemu z nich pełne prawa kombatantha²⁴. W sposób oczywisty uniformy kolejowe były o wiele łatwiejsze do zdobycia, uszycia, „zalegendowania” itd. przez polską konspirację niż wojskowe. Ponadto komórki legalizacyjne AK wykonywały podróbki dużych ilości rozmaitych dokumentów Ostbahnu i w ogóle niemieckich kolei. Jak widać, można znaleźć ziarno prawdy w opowieści Leskiego o mundurze, choć nie był on generalski²⁵. Zresztą Jabłoński wspominał, że od urzędników kolejowych nie oczekiwano występowania w oficjalnych strojach czy uniformach w trakcie służbowych podróży²⁶.

Powyższą hipotezę w pełni potwierdza zachowana bogata kolekcja fałszywych i prawdziwych dokumentów francuskich i niemieckich, którymi posługiwał się jeden z kurierów, Józef Kopyto „Andrzej”. Podróżował on, bynajmniej nie na korytarzu, II klasą w pośpiesz-

²² FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 6, 7.

²³ AIPN, 0259/106, t. 1, Odpis życiorysu „Broma” [T. Jabłońskiego], b.d.m., k. 109–111, pdf; FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 7; por. H. Łatkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939–1944. Odcinek „Południe”*, Lublin 1985, s. 46–47.

²⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Ranks_and_insignia_of_the_Reichsbahn, dostęp 5 I 2024 r.; M. Reimer, V. Kubitzki, *Die Eisenbahn in Polen 1939–1945. Die Geschichte der Generaldirektion der Ostbahn*, Stuttgart 2004, *passim*.

²⁵ K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 208–209.

²⁶ AIPN, 0259/106, t. 1, Odpis życiorysu „Broma” [T. Jabłońskiego], b.d.m., k. 110, pdf.

ných pociągach sypialnych jako inż. Leo Müller, zatrudniony w węźle kolejowym w Kijowie (Haupt-Eisenbahndirektion Süd). W Paryżu zatrzymywał się w istniejącym do dziś luksusowym hotelu Carlton's przy 55 Boulevard de Rochechouart²⁷. W roli nazistowskiego funkcjonariusza musiał być nawet bardziej przekonujący od Leskiego, niemiec-ki był bowiem jego językiem ojczystym, biegle mówił też po polsku i po francusku²⁸.

W kontekście niemieckich mundurów używanych przez kurierów AK, w tym „Bradla”, wypada także zwrócić uwagę na powojenne zeznania bardzo bliskiej współpracowniczki (sekretarki i łączniczki) tego ostatniego – Hanny Antoniny Jułkowskiej (później Sitkowskiej) ps. „Molle 997”, dziennikarki PAT, powiązanej z kręgami PPS (notabene zupełnie przemilczanej w jego wspomnieniach). W sierpniu 1953 r. twierdziła ona, że w czasie okupacji „Leski wyjeżdżał dwa lub trzy razy do Paryża w mundurze gestapowca, gdzie kontaktował się z nieznanymi mi ludźmi”. Identyczny błąd w identyfikacji uniformów używanych przez kurierów AK popełniła niezależnie od niej, po latach, także żona „Jana”, Maria Klementyna Jabłońska, *secundo voto* Rospędzihowska „Klima”. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że obie pomyliły rzekome uniformy gestapowskie z kolejarski-mi. Funkcjonariusze Gestapo w GG nie mieli własnego umundurowania, lecz używali uniformów SS z naszywkami SD (Sicherheitsdienst)²⁹.

KWESTIA KOMÓRKI „666”

Pierwotna wersja wspomnień Leskiego z jego zagranicznych misji nosiła właśnie tytuł „666”, będący kryptonimem kierowanej przezeń komórki wywiadu AK, co niejako miało podkreślać jej znaczenie³⁰. W zachowanej dokumentacji ZWZ-AK nie udało nam się dotąd odszukać żadnych śladów funkcjonowania tej struktury, co jednak o niczym nie świadczy. Dokumentacja ta jest bowiem niekompletna, zwłaszcza jeżeli chodzi o inte-

²⁷ FGEZ, 52-M/Zagr., Pieczęć z adresem hotelu na odwrocie Befristeter Ausweis No 069694 [tymczasowy dowód tożsamości], Leon Müller, 27 III 1943 r., k. 110–111.

²⁸ FGEZ, 52-M/Zagr., Raport Andrzeja Renana [J. Kopyto] dla Headquarters 6801st. M[ilitary] I[ntelligence] S[ervices]-X detachment United States Forces. European Theater U.S. Army, Paryż, 6 VIII 1946 r., k. 4–7; *ibidem*, Relacja Józefa Kopyty z pracy okupacyjnej spisana przez „Rozalię” [Eleonorę Rostalską] [18] X 1977 r., k. 8–14; *ibidem*, Deutsche Reisebahn, Personnenausweis Nr 794, Leo Müller, Dipl[om] Ingenieur, Warschau, 16 April [19]42, k. 74; *ibidem*, Dienststelle F[eldpost] Nr. 38880, Bescheinigung, 8 V 1943 r., k. 98.

²⁹ „Atlantic” – Referat 997 Wydziału Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu KG AK, oprac. M. Olczak, Warszawa 2023, s. 24–25, 37–38; AIPN, 0259/106, t. 1, Adnotacja na notatce służbowej SB PRL dot. Kazimierza Leskiego, Warszawa, 3 XII 1958 r., k. 36, pdf; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Janiny [właściwie Hanny] Antoniny Sitkowskiej, Warszawa, 6 VIII 1953 r., k. 78, pdf; por. M.K. Rospędzihowska, *Tadeusz Jabłoński*, „Dziennik Polski” [Londyn], 27 VIII 1992 (wycinek prasowy FGEZ, 24-M/Zagr., Jabłoński Tadeusz ps. „Jan”, k. 24).

³⁰ FGEZ, 25-M/Zagr., K. Leski, „666”..., k. 4–30.

resujący nas okres 1941–1942. Wydaje się, że w jakiejś formie istniała ona rzeczywiście. Dyskusyjne są jednak tak podstawowe sprawy, jak jej właściwy kryptonim, podległość służbowa i ulokowanie w strukturze AK, okres funkcjonowania, zasadnicze zadania oraz skład osobowy i jego ewolucja w czasie. W tzw. zeznaniu własnym z marca 1946 r., spisany w więzieniu MBP, Leski pisał z wyraźnym tonem przechwałki, że poza sporym wycinkiem pracy kontrwywiadowczej Oddziału II KG AK, odpowiadał także za jego „łączność zagraniczną”, a dokładnie za „wydział specjalny 666”, to jest za „przerzut ludzi, poczty, meldunków i innych materiałów poza granice okupacji niemieckiej, w danym wypadku do Szwajcarii, Francji nieokupowanej i Hiszpanii”. W jego ujęciu „ten wydział został zbudowany przejściowo ze względu na stałe zawodzenie i fatalne funkcjonowanie łączności zagranicznej oddz[iału] V-go sztabu KG, którego działalność przejawiała się w ciągłych »wspach« oraz niesłuchanie powolnym funkcjonowaniu”. Następnie uściślił: „komórkę tę utworzyłem w połowie 1942 r. i prowadziłem do pierwszych miesięcy 1943”. Niejako przy okazji, „w czasie 14 bytności we Francji, Francji nieokupowanej, Belgii, Holandii, raz Hiszpanii, raz Szwajcarii”, „Bradł” miał rozwinąć „spórą sieć wywiadowczą we Francji”³¹. Wedle innych własnych zeznań, w latach 1942–1943 Leski miał przebywać 7 lub 8 razy w Niemczech właściwych, Belgii i Francji³².

Te liczby są sprzeczne zarówno same ze sobą, jak i z naszą wiedzą pochodzącą z innych źródeł. Być może autor zeznania sumował nie kraje, ale przekroczone granice (w tym te wewnątrz Francji). Może traktował jako własne także misje np. Zbigniewa Sztumpfa czy Tadeusza Jabłońskiego, które tylko wspomagał czy organizował, ale osobiście w nich nie uczestniczył. Słynna emisariuszka, a potem badaczka dziejów łączności zagranicznej AK, Elżbieta Zawacka „Zo”, odnosiła się do tych informacji z dużym sceptycyzmem³³.

W notatce, sporządzonej w sierpniu 1983 r. w Studium Polski Podziemnej (SPP) w Londynie, Leski pisał o „666” dość skromnie: „komórka pierwotnie 1-osobowa (»Bradł«) z prawem dokooptowania”. Wymienił także jej pozostałych członków: „Jana” (Tadeusza Jabłońskiego), „Żaryna” (Bolesława Zieleniewskiego) i „Wilskiego” (Aleksandra Stępczyńskiego). Najwyraźniej obawiał się konfrontacji z zachowanymi źródłami i żyjącymi wciąż świadkami historii. Notatka ta została pozytywnie zweryfikowana „za zgodność”³⁴.

³¹ AIPN, 1568/72, K. Leski, Ciągłość pracy wywiadowczej z okresu AK – Deleg[atura] Sił Zbrojnych na Kraj – WiN, Warszawa, 4 III 1946 r., k. 8, 20, pdf; zob. też (niemal identycznie) *ibidem*, Protokół przesłuchania Kazimierza Leskiego, Warszawa, 13 III 1946 r., k. 424, pdf.

³² AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Kazimierza Leskiego (życiorys własny), Warszawa, 11 VII 1949 r., k. 251–252, pdf.

³³ FGEZ, 25-M/Zagr., przekreślona na krzyż notatka ręką E. Zawackiej: „[Leski Kazimierz] jakoby 14 razy w Paryżu”, b.d., k. 98.

³⁴ Studium Polski Podziemnej, Londyn (dalej: SPP), TP 3, Teczka Kazimierza Leskiego, Notatka dla Studium Polski Podziemnej w Londynie pisana 10 VIII 1983 r., cz. 1, k. 6.

WERSJA TADEUSZA JABŁOŃSKIEGO „JANA”

Najważniejszym źródłem do rekonstrukcji rzeczywistej roli Leskiego, a w domyśle także komórki „666”, są relacje Jabłońskiego – jedynego, poza samym „Bradlem”, jej w zasadzie niekwestionowanego członka. Niestety korzystanie z tych cennych świadectw poważnie utrudnia świadomie nieścisłe datowanie przez ich autora jego kolejnych konspiracyjnych aktywności, a zwłaszcza ich początków. Jak się wydaje, starał się on w ten sposób uzgodnić je z treścią zaświadczenia weryfikacyjnego wystawionego w 1947 r. w Londynie. Zgodnie z tym dokumentem jego pierwszym przydziałem była: „1 XII 1940 – 1 III 1941 – K[omenda] Gł[ówna] A.K. Oddział II, Warszawa”, a następnym: „1 III 1941 – 30 VI 1944 – K.Gł. A.K. Oddział V-K łączność zagraniczna”, co ewidentnie pozostaje w sprzeczności z innymi źródłami. Wydaje się, że w owym zaświadczeniu Jabłoński starał się „wydłużyć” okres służby w „regularnym” wojsku podziemnym, być może mając na uwadze tak przyziemne sprawy, jak wysługa lat do przyszłej emerytury³⁵.

Szczęśliwie w 1947 r., przebywając jeszcze w Wielkiej Brytanii, „Jan” sporządził szczegółowy raport o łączności kurierskiej we Francji w latach wojny. Rok później, po powrocie do kraju, stał się on – jak się można było spodziewać – ofiarą MBP. Złożył wtedy obszerne zeznania, został też zarejestrowany jako informator ps. „Brom” i zmuszony do sporządzania meldunków. W rzeczywistości jednak nigdy nie był faktycznym tajnym współpracownikiem UB. O swojej sytuacji ostrzegał bowiem krewnych i znajomych, a w „doniesieniach” uciekał w problematykę wojenną, co było wręcz podręcznikowym zachowaniem w podobnej sytuacji³⁶.

Nie ulega jednak wątpliwości, że to właśnie on, zapomniany dziś kompletnie, a nie jego kolega Leski, był kluczowym kurierem AK na wspomnianej trasie, którą odbył ok. 50 śmiertelnie niebezpiecznych podróży. W ich trakcie pełnił funkcję swego rodzaju przewodnika. Wśród przerzucanych bądź eskortowanych przez niego osób, obok kilkudziesięciu zbiegłych jeńców, głównie brytyjskich (tzw. dorszy), a także samego Leskiego, byli m.in. Józef Kopyto *vel* André Renan „Andrzej”, Jerzy Lerski „Jur”, Jan Gralewski „Pankracy”, Elżbieta Zawacka „Zo”, rtm. Andrzej Lipkowski „Aruś”,

³⁵ FGEZ, 24-M/Zagr., Zaświadczenie weryfikacyjne Jabłońskiego Tadeusza ps. „Jan”, Londyn, 10 VII 1947 r., k. 16; por. AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 62–66, pdf; *ibidem*, Odpis życiorysu [T. Jabłońskiego], b.d.m., k. 105–118, pdf; *ibidem*, Doniesienie agenturalne, źródło „Brom” [T. Jabłoński], 28 II 1951 r., k. 119–123, pdf; AIPN, 0423/3597, Karta repatriacyjna Tadeusza Jabłońskiego ps. „Jan”, Glasgow, 15 III 1948 r., k. 4–7.

³⁶ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 62–66, pdf; *ibidem*, Odpis życiorysu [T. Jabłońskiego ps. „Brom”], b.d.m., k. 105–118, pdf; *ibidem*, Doniesienie agenturalne, źródło „Brom”, 28 II 1951 r., k. 119–123, pdf; por. FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 4–7; *ibidem*, Protokół z rozmowy [E. Zawackiej] z Marią Jabłońską, żoną kuriera „Jana”, Warszawa, 27 IV 1974 r., k. 47–48.

Adam Gerżabek „Wincenty”, Juliusz Walewski „Krzysztof” oraz Bolesław Zieleniewski „Henryk”, „Żaryn”³⁷.

Helena Latkowska-Rudzińska „Hela”, „Helena”, zastępczyni Emilii Malessy „Marcysi”, szefowej „Zagrody”, w swojej ważnej publikacji, łączącej cechy opracowania historycznego i relacji, czyni Jabłońskiego pełniącym obowiązki kierownika placówki Działu Łączności Zagranicznej w Paryżu (kryptonim „Janka”) w drugiej połowie 1942 r. Zbiega się to dokładnie z terminem wspólnych wypraw „Bradla” i „Jana” do stolicy Francji, czyli z wyobrażonym apogeum działania komórki „666”. To z kolei pozwala na postawienie pytań o ówczesną relację obu konspiracyjnych siatek i ich miejsce w strukturze AK, być może nacechowane tzw. podwójną podległością i groźnym nakładaniem się na siebie ich kompetencji³⁸.

PIERWSZA MISJA – PRZERZUT ZBIGNIEWA SZTUMPFa

Na szczęście możliwe jest bardzo dokładne datowanie pierwszej zagranicznej operacji „zmontowanej” przez Leskiego i Jabłońskiego, a tym samym określenie daty uruchomienia interesującej nas trasy kurierskiej. Chodzi o przerzut luźno związanego z konspiracją Zbigniewa Sztumpfa, w charakterze swego rodzaju królika doświadczalnego, do Wielkiej Brytanii przez Hiszpanię przy pomocy dwóch „czerwonych” Hiszpanów – Abdona Cassellasa „Andre” i Rogera Cassasa „Rogera”³⁹.

Z zestandaryzowanego kwestionariusza przesłuchania Sztumpfa w Londynie przez zajmującą się podobnymi przypadkami brytyjską służbę MI 19 wynika, że w okupowanej Warszawie pracował on w Urzędzie Pracy (Arbeitsamt). Szczególnie interesujące dla Brytyjczyków były jego wrażenia z pobytu w lutym 1942 r. w Akwizgranie (niemieckie Aachen), położonym w Niemczech przy granicy z Belgią. Wszystko to dokładnie zgadza się z późniejszymi relacjami i zeznaniami Jabłońskiego, z których wynika, że znał on Sztumpfa właśnie z pracy w Arbeitsamcie, a ich wspólne wyprawy były rzeczywiście dwie, przy czym pierwsza była rodzajem nader ryzykownego rekonesansu, właśnie do Akwizgranu⁴⁰.

³⁷ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 65–66, pdf.

³⁸ H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 46.

³⁹ FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 4; por. K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 211.

⁴⁰ The National Archives, Londyn (dalej: TNA), WO 208/3690, Interrogation of Zbigniew Stanislaw Sztumpf, Polish student, born 2nd April 1922. Left Poland April 1942. Arrived U.K. from Lisbon 16 October 1942, b.p. (Marii Zimie-Marjańskiej bardzo dziękujemy za pomoc w dotarciu do tego dokumentu); por. AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 65, pdf; *ibidem*, k. 108, pdf.

Z szyfrogramu wysłanego z Londynu do Warszawy wynika, że Sztumpf „wyjechał 13 IV [1942 r.] z Warszawy *via* Bruxella do Lizbony z poleceniem do Stefana Olszyńskiego od swojego szefa Kazimierza pseudo Kowalskiego”⁴¹. Data jego podróży pociągiem przez Niemcy do Belgii (14 kwietnia 1942 r.) znajduje dokładne potwierdzenie w dokumentach MI 19⁴². Wspomniany w szyfrogramie „Kowalski” to z całą pewnością Leski. Aby się uwiarygodnić, Sztumpf miał ze sobą jego fotografię, zachowaną do dziś w aktach w SPP, wraz z wysłanym z Lizbony listem wspomnianego Olszyńskiego do ojca Leskiego, przedstawiającym całą sprawę⁴³. Leski senior rozpoznał syna na zdjęciu⁴⁴.

PODRÓŻE LESKIEGO W JEGO ZEZNANIACH W MBP I INNYCH ŹRÓDŁACH

Krótko po „przetarciu drogi” przez Sztumpfa, a zatem nie wcześniej niż w drugiej połowie kwietnia 1942 r., Leski odbył swoją pierwszą wyprawę na Zachód, pierwotnie docierając tylko do Belgii. Po kilku latach zeznawał w MBP: „zaopatrując się w dokumenty volksdojczerskie i legitymację kolejarzy Ostbahnu, wyrobione przez komórkę legalizacyjną »C-8«, na dokumenty te pojechaliśmy do Berlina, stamtąd na podobne zaświadczenia do Brukseli, gdzie nawiązaliśmy kontakt z grupą Hiszpanów [...]. U Hiszpanów tych zorganizowaliśmy pierwszy punkt oparcia i poza tym dali nam oni kontakt [...], między innymi do płk. lotnictwa republikańskiego w Bordeaux Romero, [...]. W Warszawie otrzymałem polecenie wyjechania powtórnie, wobec czego wyrobiłem sobie dokumenty reichsdojczerskie wyższego urzędnika administracji wojskowej południowo-wschodniego frontu i tym razem sam wyjechałem bezpośrednio do płk. Romera do Bordeaux”⁴⁵.

⁴¹ SPP, A.092, „Rawa” (ppłk Michał Protasewicz) do „Kaliny” (gen. Stefana Roweckiego), [Londyn], 19 X 1942 r., k. 281.

⁴² TNA, WO 208/3690, Interrogation of Zbigniew Stanislaw Sztumpf..., b.p.

⁴³ SPP, TP 3, Teczka Kazimierza Leskiego, S. Olszyński do J. Leskiego, [Lizbona], 5 X 1942 r., b.p.; *ibidem*, kpt. Jan Lipiński z Oddziału VI SNW do szefa Oddziału VI SNW (ppłk. M. Protasewicza), Londyn, 24 XI 1942 r., b.p. Używanie przez Leskiego nazwiska „Kowalski” znajduje też potwierdzenie w innych źródłach z epoki.

⁴⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), AK I-11, Szef Oddziału VI SNW „Rawa” (ppłk Michał Protasewicz) do „Kaliny” (gen. Stefana Roweckiego), [Londyn], 16/19 XI 1942 r., k. 97.

⁴⁵ AIPN, 0259/106, t. 1, Odpis życiorysu [T. Jabłońskiego], b.d.m., k. 110, pdf; *ibidem*, Protokół przesłuchania podejrzanego Kazimierza Leskiego (życiorys własny), Warszawa, 11 VII 1949 r., k. 251–252, pdf. Może tutaj chodzić o płk. Carlosa Romero Giméneza, który w latach 1940–1942 mieszkał w Bordeaux i działał we francuskim ruchu oporu; w maju 1942 r. wyemigrował do Meksyku, https://en.wikipedia.org/wiki/Carlos_Romero_Gim%C3%A9nez, dostęp 27 XII 2023 r.; wzmiankowana komórka C-8 jeszcze wówczas nie istniała, co zresztą wynika z wspomnień samego K. Leskiego, spisanych w książce *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 214.

Jabłoński potwierdził, że osobiście towarzyszył Leskiemu (ps. „Czarny”) w jego dwóch wyprawach na Zachód w 1942 r., a później w jeszcze jednej w roku 1943. W trakcie pierwszej z nich „Bradł” miał „uzyskać za pośrednictwem ROGERA [Cassasa] Grenzübertrittschein⁴⁶ do Francji nieokupowanej. Dało to nam dojście do Vichy, skąd za po[mocą] ambasady amerykańskiej mogliśmy posyłać pocztę do centrali”. Jabłoński potwierdził też, że po zakończeniu dwóch misji Leskiego, jeszcze w 1942 r., ten ostatni „nie dostał zezwolenia od zwierzchników na stworzenie osobnej poczty” Oddziału II i w związku z tym przekazał „Jana” „na kontakt” do Malessy. Zgadza się to z równoległymi zeznaniami zarówno samego „Bradla”, jak i Zieleniewskiego⁴⁷.

BOLESŁAW ZIELENIEWSKI „ŻARYN” I KWESTIA ODSUNIĘCIA LESKIEGO OD SPRAW ŁĄCZNOŚCI ZAGRANICZNEJ

Bohater niniejszego artykułu musiał zakończyć swoją aktywność na polu łączności zagranicznej najpóźniej na początku 1943 r. na „polecenie szefa Oddz[iału] II »Dzięcioła«” (ppłk. Mariana Drobika), a „drogę pocztową do Paryża” w osobach „Jana” i „Żaryna” przekazać „do dyspozycji szefa Oddziału V[-K] KG AK [Emilii] Malessy, ps. »Marcysia«”. Należy zauważyć, że w źródle nie ma żadnej wzmianki o Stpiczyńskim (do czego jeszcze wrócimy)⁴⁸. Także wedle najbardziej wiarygodnej, sporządzonej jeszcze w Londynie relacji „Jana” „jesienią 1942 r. BRADL przestaje pracować z łącznością”⁴⁹.

W 1946 r. sprawę tę dodatkowo naświetlił Zieleniewski w swoich zeznaniach w MBP. Także on był aktywnie zaangażowany w powojenne podziemie, co skończyło się aresztowaniem⁵⁰. Zeznał: „Zadaniem moim jako szefa placówki »Janka« [w Paryżu] było zorganizowanie na terenie Francji sieci służącej do przerzutu poczt i kurierów z kraju do Londynu”. W swoim założeniu „sieć ta miała być całkowicie niezależna od dawnych placówek »Bradla«, jednak w pierwszym okresie kurierzy (Lipkowski »Aruś«, »Wilski« i »Pankracy«) byli znani »Bradlowi« i nawet częściowo korzystali z jego pomocy przy próbach przejścia do Hiszpanii”. Według Zieleniewskiego, świadomie odizolowano Leskiego

⁴⁶ Tj. przepustkę graniczną.

⁴⁷ FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 6; por. AIPN, 0259/106, t. 1, Doniesienie agenturalne, źródło „Brom” [T. Jabłoński], 28 II 1951 r., k. 121, pdf.

⁴⁸ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania Kazimierza Leskiego, Warszawa, 7 I 1952 r., k. 192, pdf.

⁴⁹ FGEZ 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 6.

⁵⁰ AIPN, 944/197, Zeznanie Bolesława Zieleniewskiego, 27 V 1946 r., k. 212–218, pdf.

od sieci stworzonej wokół paryskich kontaktów rodziny Lipkowskich, m.in. z francuską organizacją podziemną określaną tutaj skrótem CDLL (Ceux de la Libération), której przywódcą był Gilbert Védy „Médéric”. Ten fragment zeznań Zieleniewskiego pozostaje w całkowitej sprzeczności ze wspomnieniami bohatera niniejszego artykułu, jednak ewidentnie jest od nich bardziej wiarygodny⁵¹.

Na koniec swoich zeznań „Żaryn” dodał, że po kilku wypadkach (m.in. „Wilskiego”) w ogóle zrezygnowano z drogi lądowej przez Hiszpanię na rzecz bezpośrednich lotów z lotnisk we Francji do Wielkiej Brytanii (tzw. *wind*). Opowieść swą zakończył słowami: „praca moja jako szefa placówki w »Jance« trwała do końca 1943 roku, kiedy nieporozumienia z moim szefem [Emilią Malessą] »Maniutą« doprowadziły do takiego zaostrzenia stosunków osobistych, że dalsza współpraca stała się niemożliwą i w dniu 31 stycznia 1944 roku zdałem wszystkie akta zastępcy »Maniuty«, [Elżbiecie Zawackiej] »Zoi« [właściwie »Zo«]. Zieleniewski utrzymywał, że został wtedy skierowany z powrotem do „dwójki”, która jednak z jego usług nie skorzystała (co nie musi być prawdą). Nie jest wykluczone, że źródłem konfliktu z Malessą była właśnie równoległa współpraca Zieleniewskiego z Oddziałem II poprzez Leskiego⁵².

KWESTIA WYKORZYSTANIA KURIERÓW „ZAGRODY” W CHARAKTERZE AGENTÓW INFORMACYJNYCH

W swoich powojennych zeznaniach i raportach Jabłoński twierdził bowiem, że Leski, po przekazaniu trasy i kurierów pod komendę „Marcysi”, prowadził nadal za jej plecami „swoich ludzi”, już jako agentów informacyjnych Oddziału II⁵³. Uzyskiwał, także od „Jana”, informacje wywiadowcze zarówno z terenu Austrii i Niemiec, jak i te „o sytuacji w grupie kurierów w kierunku na Francję, o pracy na tym kierunku Males[s]y, jej stosunku do kurierów”⁵⁴. Człowiekiem Leskiego w „Zagrodzie” miał też być jego dobry kolega,

⁵¹ *Ibidem*, k. 216, pdf; por. K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 222–250; zob. też J. Tucholski, *Spadochroniarze*, Warszawa 1991, s. 145.

⁵² AIPN, 944/197, Zeznanie Bolesława Zieleniewskiego z dnia 27 V 1946 r., k. 217–218, pdf.

⁵³ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 67–68; *ibidem*, t. 1, Doniesienie agenturalne, źródło „Brom” [T. Jabłoński], 28 II 1951 r., k. 121, pdf.

⁵⁴ *Ibidem*, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 67, pdf, tamże wykaz źródeł osobowych, z których Jabłoński czerpał informacje wywiadowcze i pozyskiwał wzory dokumentów do celów legalizacyjnych m.in. w Wiedniu, Klagenfurcie i Monachium. Wśród nich byli: Polak, tokarz Tadeusz Borkowski, zatrudniony w zakładach BMW, ponadto „biali Rosjanie” Jerzy Zubowicz i Irena Wietuchow, a także nieznanego nazwiska Niemiec imieniem Karol. Nie były to osoby fikcyjne, np. Wietuchow figuruje na liście absolwentów liceum francuskiego w Warszawie z lat 1919–1939 jako najlepsza uczennica w klasie promocji 1936 r., zob. 1919–2019. *Centenaire du Lycée français de Varsovie / Stulecie Liceum Francuskiego w Warszawie*, t. 1: 1919–1939, red. L.A. Mensdorff-Pouilly, D. Gerard, Warszawa 2019, s. 109.

kurier na Szwajcarię i zarazem jeden z zastępców Malessy, Tadeusz Niedbalski „Seweryn”, przed 1939 r. student Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, zaginiony pod koniec wojny⁵⁵. Mianem „wtyczki Leskiego do Malessy” Jabłoński określał także „Żaryna” i „Arusia”⁵⁶. Także Zawacka mogła coś słyszeć od „Marcysi” o problemach generowanych w sieciach „Zagrody” przez „Bradla” i jego ludzi, zanotowała bowiem, że Jabłoński „był gorliwym współpracownikiem komórki »666« utworzonej przez kontrwywiad (kierownik Kazimierz Leski ps. »Bradł«) i oddany czasowo na usługi »Zagrody«”⁵⁷. Sam Leski, przesłuchiwany w tej kwestii w MBP, zaprzeczył, jakoby po przekazaniu Malessie „Jana” i „Żaryna” nadal ich „prowadził” jako swoich agentów. Ewentualne kłamstwo w tej kwestii żadnej ujemy mu jednak nie przynosi⁵⁸.

Przedstawioną powyżej interpretację wydarzeń zdaje się potwierdzać wzmiankowane już wysłanie „Jana” wiosną 1943 r. przez Leskiego, w tajemnicy przed Malessą, z misją pomocy „Wilskiemu”. Ten ostatni potwierdził to w swoich opublikowanych wspomnieniach, przywołując nawet (fałszywie) ich wspólną przynależność do komórki „666”. Jednak w swoim pierwotnym, bardzo drobiazgowym meldunku o aresztowaniu i przeżyciach więziennych, sporządzonym jeszcze w 1943 r. w Londynie, nic o tym nie wspominał⁵⁹.

W tym kontekście należy przywołać także przypadek Iwańskiej. W dość niejasnych okolicznościach, po złapaniu jej przez Gestapo w mieszkaniu jednego z kurierów „Zagrody” – „Bolesława” (Bohdana Wenera) – i wydostaniu się z tej opresji, pod koniec 1942 r. przeniosła się z kierowanej przez Malessę „Łzy-24” do referatu 997 Oddziału II KG AK, tj. pod komendę skonfliktowanego z tą ostatnią „Bradla”. W dodatku uczyniła to dokładnie w apogeum ich sporu, zakończzonego odsunięciem Leskiego od misji zagranicznych AK. Sytuacja ta daje do myślenia, może bowiem oznaczać, że „Wiewiórka” współpracowała z „Bradlem” już wcześniej, niekoniecznie będąc przy tym lojalną wobec „Marcysi”⁶⁰.

Według relacji Jabłońskiego podobne zdarzenia i sytuacje, a przede wszystkim „wykorzystywanie kurierów” do celów wywiadowczych lub kontrwywiadowczych, prowadziły

⁵⁵ AIPN, 0259/106, t. 1, Doniesienie agenturalne, źródło „Brom” [Tadeusz Jabłoński], 28 II 1951 r., k. 121, pdf; K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 13, 206.

⁵⁶ AIPN, 0259/106, t. 1, Doniesienie agenturalne, źródło „Brom” [Tadeusz Jabłoński], 28 II 1951 r., k. 121, pdf.

⁵⁷ FGEZ, 24-M/Zagr., Jabłoński Tadeusz ps. „Jan” (notatka odręczna E. Zawackiej, b.d.), k. 35.

⁵⁸ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania Kazimierza Leskiego, Warszawa, 7 I 1952 r., k. 192, pdf.

⁵⁹ SPP, KOL 23/273, Meldunek „Jerzego Wilskiego” (Aleksandra Stpiczyńskiego) dotyczący jego aresztowania i pobytu w niemieckim więzieniu, Londyn, listopad 1943 r., k. 16–31; AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 68, pdf; por. A. Stpiczyński, *Wbrew wyrokowi losu*, Warszawa 1988, s. 113.

⁶⁰ SPP, KW 3/5361, Alicja Iwańska do Zarządu Koła AK w Londynie, Reading, 21 III 1973 r., k. 3; A. Iwańska, J. Gralewski, *Wojenne odcinki...*, s. 169–170. Obszerna zachowana powojenna korespondencja między Leskim a Iwańską nie rzuca na tę sprawę żadnego dodatkowego światła poza tym, że pokazuje ich daleko idącą zażyłość, zob. AAN, Akta Kazimierza Leskiego, 109, *passim*.

do ciągłych „scysji” pomiędzy „Czarnym” i „Marcysią”, dodatkowo potęgowanych przez trudne charaktery i ambicje obojga. Malessa miała oczywiście rację, wspomniane praktyki Leskiego prowadziły bowiem do zwiększenia zagrożenia newralgicznej sieci łączności AK z Londynem i jednocześnie do konfliktu interesów oraz kompetencji⁶¹. Świetnie obrazuje to afera opisana poniżej.

AFERA EDWARDA RAJNFELDA-TOHARIEGO

Odnosząc się do ulokowania w porządku konspiracyjnej biurokracji zagranicznych działań Leskiego, a poniekąd także do utrapienia, jakim był on dla osób traktujących serio jej reguły – takich jak Malessa – wypada przypomnieć sprawę żydowskiego prawnika i biznesmena Edwarda Rajnfelda-Tohariego. W lutym 1943 r. „Bradł” przerzucił go przez Hiszpanię do Londynu, korzystając z pomocy szefa paryskiej placówki „Zagrody” Zieleniewskiego, który miał Leskiemu osobiście sporo do zawdzięczenia. Zdaniem Dariusza Libionki, autora znakomitego tekstu na ten temat, odbyło się to bez wiedzy przełożonych „Bradła” z Oddziału II KG AK. Wynika z tego, że Leski miał wówczas praktyczną możliwość skorzystania z trasy kurierskiej KG AK. Nie był to jednak szlak alternatywny, zorganizowany przez komórkę „666”, jak utrzymywał w swoich wspomnieniach, zeznaniach i relacjach, lecz jeden z elementów sieci „Zagrody”. Samowolne skorzystanie z niego było skrajnie nieodpowiedzialne, nawet jeżeli całkiem uczciwie Leski zasłużył sobie w ten sposób na miano Sprawiedliwego wśród Narodów Świata⁶².

JÓZEF KOPYTO VEL ANDRÉ RENAN, CZYLI NARRACJA KONKURENCYJNA WOBEĆ WSPOMNIENIŃ LESKIEGO

W przywołanych wyżej zeznaniach Zieleniewski stwierdził: „do pomocy mnie w organizowaniu bazy na terenie Francji okupowanej został przerzucony jeszcze jeden pracownik, który występował pod nazwiskiem »Leon Tarnowski« – »Andrzej«, który stałą siedzibę miał w Paryżu”⁶³. Był to Ślązak o dość płynnej identyfikacji narodowej, Józef Kopyto vel André Renan, następca „Jana” jako p.o. kierownika „Janki” i samego „Bradła” jako kura-

⁶¹ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 66, pdf.

⁶² D. Libionka, *Z getta warszawskiego przez Francję i Hiszpanię do Londynu. Niewiarygodna historia Edwarda Rajnfelda-Tohariego*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2022, nr 18, s. 230.

⁶³ AIPN, 944/197, Zeznanie Bolesława Zieleniewskiego, 27 V 1946 r., k. 215, pdf.

tora trasy kurierskiej prowadzącej przez Hiszpanię. W przyszłości, po serii aresztowań, przejmie on kierowanie bazą łączności we Francji⁶⁴. Zatrzymajmy się na chwilę nad tą postacią i jej relacją z Leskim.

W raporcie, sporządzonym w 1946 r. na potrzeby wywiadu amerykańskiego, Kopyto stwierdził, że pojawił się w Paryżu 22 grudnia 1942 r., mniej więcej w tym samym czasie co rtm. Stpiczyński. Oświadczył też, że to on, a nie Leski, przy pomocy francuskich i hiszpańskich konspiratorów, o których wspominali „Bradł” i „Jan”, stworzył drogę przetrwania ludzi do Hiszpanii i dalej do Wielkiej Brytanii. Znajduje to przynajmniej częściowe potwierdzenie w źródłach, które przywołał w swojej pracy Jędrzej Tucholski. Co więcej, w bardzo długich i szczegółowych przekazach Kopyty – w relacji oraz na szczegółowej liście znanych mu ludzi kontaktujących się z bazą w Paryżu od grudnia 1942 r. – Leski w ogóle nie został wspomniany, choć znaleźli się na niej np. Cassas oraz praktycznie wszyscy znani nam kurierzy i emisariusze KG AK, na czele z „Wilskim”. Brak w tych świadectwach jeszcze jednego konkurenta Kopyty – Wojciecha Górskiego ps. „Biały”, „Jacek”, który dokładnie w tym czasie był p.o. szefa głównej bazy we Francji (krypt. „Ema”) i w tej roli korespondował z centralą w Londynie. Jak widać, Kopyto także uwypuklał własne osiągnięcia, przypisując różne sukcesy sobie, z pominięciem roli innych osób. Jeżeli cofniemy się pamięcią do informacji, że także Leski „zapomniał” o Kopycie w swoich wspomnieniach, to można powiedzieć, że trafił swój na swego⁶⁵.

PROBLEM UZGADNIANIA DOGODNEJ WERSJI HISTORII PRZEZ JEJ DAWNYCH BOHATERÓW – PRZYPADKI STANISŁAWA JANKOWSKIEGO „AGATONA” I ALEKSANDRA STPICZYŃSKIEGO „WILSKIEGO”

Wspomniani w podtytule zasłużeni oficerowie wywiadu AK podtrzymali wersję Leskiego odnośnie do dziejów komórki „666”, łącznie z „legendą generalską”. Dlatego przed przejściem do drugiej części naszych rozważań musimy przeprowadzić krytykę źródłową ich relacji. Warto to uczynić także w celu uwrażliwienia badaczy na niestety dość powszechne, a zdradliwe dla historyków zjawisko, polegające na uzgadnianiu po latach dogodnej lub tylko wspólnej wersji zdarzeń przez ich mniej lub bardziej rzeczywistych uczestników, funkcjonujących w środowiskach związanych wzajemną lojalnością, takich jak byli kon-

⁶⁴ J. Tucholski, *Spadochroniarze...*, s. 144–146; T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności zagranicznej ZWZ-AK w latach 1939–1945. Studia i materiały*, Częstochowa 2000, s. 168.

⁶⁵ FGEZ, 52-M/Zagr., Raport Andrzeja Renana..., k. 4–7; *ibidem*, Współpracownicy i kontakty BAZY, b.d., k. 187–188 (wykaz kilkudziesięciu pseudonimów i nazwisk). Na temat Górskiego por. np. J. Tucholski, *Spadochroniarze...*, s. 114, 144–146.

spiratorzy czy agenci wywiadu. W literaturze przedmiotu można wskazać wiele podobnych przypadków, czasem dyskusyjnych, a czasem niebudzących niczych wątpliwości.

„Agaton” został zrzucony do kraju wiosną 1942 r. Nie mógł zatem stworzyć fałszywych dokumentów Leskiego, używanych dokładnie w tym samym czasie (nawet odłożywszy na bok „legendę generalską”). Dopiero kilka miesięcy po zrzucie i odbyciu koniecznej kwarantanny powierzono mu kierownictwo powstającego wówczas, na bazie różnych rozproszonych komórek, wyspecjalizowanego wydziału legalizacji Oddziału II KG AK (Wd 68, C-8). Pełne „moce przerobowe” wydział ten uzyskał dopiero w połowie 1943 r., długo po opisanej we wspomnieniach Leskiego misji z dokumentami gen. von Hallmanna, a w innym porządku – po wspomnianym powyżej odsunięciu „Bradla” przez jego przełożonych od zagranicznych sieci łączności AK pod koniec roku 1942 lub na początku 1943⁶⁶.

W swoich wspomnieniach „Agaton” zastrzegał się wyraźnie, że „dyscyplina konspiracyjna nie sprzyjała relacjonowaniu przygód”, a o niezwykłych wyczynach Leskiego miał się dowiedzieć „wiele lat po wojnie” z opowieści samego zainteresowanego i jego „krótkiej notatki”, którą streścił i sparafrazował w swojej książce⁶⁷. Nie potwierdził też wprost wykonania fałszywych dokumentów na nazwiska generałów von Hallmanna i Jansena. Wspominał tylko, że jego komórka wyposażyla „Bradla” w doskonałe fałszywki francuskich „kartek żywnościowych”, co mogło być prawdą⁶⁸. W drobiazgowo prowadzonej ewidencji fałszywych dokumentów wydziału „Agatona” znajduje się potwierdzenie wydania komuś 27 sierpnia 1943 r. jednego zestawu francuskich dokumentów, spośród kilkudziesięciu kompletów sporządzonych, zgodnie z zauważalną w pionach legalizacji AK pragmatyczną metodą kreowania wielu zbliżonych do siebie tożsamości, wedle ustalonego schematu. Jest możliwe, że w tym przypadku chodziło o ostatni wyjazd Leskiego do Belgii i Francji, wzmiankowany w jego konspiracyjnej korespondencji i powojennych zeznaniach⁶⁹. Do takiej interpretacji źródła pasuje także odnaleziony przez nas wykaz dokumentów podróży, przekazany „do dyspozycji Bradla” przez komórkę Kazimierza Urbanka „Philipsa”, który u „Agatona” odpowiadał za archiwum i dokumentację. Co prawda dokument ten jest niedatowany, ale pochodzi właśnie z drugiej połowy 1943 r.⁷⁰ W swoich zeznaniach dla MBP Leski lokował jedną

⁶⁶ AAN, AK III-19, Materiały ewidencyjne Wydziału Wd-68, b.p.; K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 214; por. S. Jankowski, „Agaton”, *Z fałszywymi ausweisem w prawdziwej Warszawie*, Warszawa 1980, t. 1–2.

⁶⁷ S. Jankowski, „Agaton”, *Z fałszywymi ausweisem...*, t. 2, s. 118–125, 315; por. FGEZ, 25-M/Zagr., K. Leski, 666..., k. 4–30.

⁶⁸ AAN, Akta Kazimierza Leskiego, 189, Uwagi szczegółowe [Kazimierza Leskiego] do cz[ęści] II [maszynopisu S. Jankowskiego] „Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie”, [Warszawa], 3 V 1977 r., b.p.; por. S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem...*, t. 2, s. 120, 123.

⁶⁹ *Atlantic...*, s. 15; AAN, AK III-19, Materiały ewidencyjne Wydziału Wd-68, b.p.; AIPN, 944/113, Protokół przesłuchania Kazimierza Leskiego, Warszawa, 13 III 1946 r., k. 434, pdf.

⁷⁰ *Atlantic...*, s. 50. Pismo komórki „Philips” z informacjami dotyczącymi papierów przygotowanych do dyspozycji Kazimierza Leskiego ps. Bradl, Warszawa b.d. [1943]; wykaz ten jest omyłkowo datowany na

ze swoich wypraw „w okresie wpadki Dzięcioła”, czyli pod koniec 1943 r. Trudno powiedzieć cokolwiek pewnego o charakterze tej misji. Musiała ona jednak mieć charakter incydentalny, a nie stały i powtarzalny, jak sugeruje „Bradł” w swoich wspomnieniach. Nie uzasadniała zatem stosowania skomplikowanych, niestandardowych „pokrywek” i kompletów fałszywych dokumentów np. generalskich. Zapewne też raczej miała charakter ściśle wywiadowczy lub kontrwywiadowczy, a nie łącznikowy (o czym pisaliśmy powyżej)⁷¹. Konkludując, z wątku „Agatona” wynika, że twórcą fałszywych dokumentów, którymi posługiwał się Leski i inne osoby związane z łącznością zagraniczną AK w czasie wypraw do Francji w 1942 r., musiała być inna komórka legalizacyjna. Prowadzi to do wniosku, że Jankowski nie był rzeczywistym świadkiem opowiedzianej przez siebie historii „Bradla” i jego komórki „666”⁷².

Jeszcze poważniejszy problem mamy z wiarygodnością relacji rtm. Stpiczyńskiego, który po latach chętnie i wielokrotnie potwierdzał świadectwo Leskiego, jakoby był jego podwładnym w komórce „666”. Tymczasem różnica wieku, doświadczenia, stopnia wojskowego, a także pozycji obu oficerów w AK w drugiej połowie 1942 r. czyni te twierdzenia mało wiarygodnymi. „Wilski” był przedwojennym zawodowym oficerem wywiadu, m.in. autorem udanej, pomysłowej operacji, polegającej na wysłaniu do Związku Sowieckiego agenta pod cudzą tożsamością⁷³. Mniej chwalebłą rolę odegrał jako kierownik kijowskiej placówki „dwójki” F-8, wypadając nocą w stanie nietrzeźwym z okna tamtejszego konsulatu RP i łamiąc nogę⁷⁴. W czasie okupacji, jako jeden z nielicznych zawodowych oficerów wywiadu w podziemnej „dwójce”, był organizatorem kluczowej sieci „WW-72”, działającej na tyłach frontu wschodniego. W sporządzonym później w Londynie formularzu przebiegu służby kategoryzowano go na szczeblu „szefa wydziału” KG ZWZ-AK. Zagrożony aresztowaniem, został wysłany w grudniu 1942 r. jako emisariusz kierownictwa KG AK do Wielkiej Brytanii, skąd – po wielu perypetiach – powrócił we wrześniu 1944 r. jako cichociemny. Należy podkreślić, że w trasę do Londynu przez Paryż wyprawiał go bynajmniej nie Leski, lecz – zgodnie ze swymi kompetencjami – Dział Łączności Zagranicznej Oddziału V-K AK, a konkretnie „Marcysia” i jej zastępca „Paweł”⁷⁵.

18 IX 1943 r., w istocie liczba „1809” stanowi jego numer kancelaryjny; dokument noszący numer 1804 jest datowany na 28 VI 1943 r., co stanowi *terminus post quem*.

⁷¹ AIPN, 944/113, Protokół przesłuchania Kazimierza Leskiego, Warszawa, 13 III 1946 r., k. 434, pdf.

⁷² H. Łatkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 46–47.

⁷³ A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR. 1921–1939*, Warszawa 1996, s. 51, 123–124, 127.

⁷⁴ R. Kuśnierz, *Afera Rana – wpadka polskiego wywiadu w ZSRR*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2011, t. 46, s. 162.

⁷⁵ Zob. np. FGEZ, 29-M/Zagr., Notatka E. Zawackiej, Stpiczyński Aleksander ps. „Wilski” (dane wypisane z oryginalnego pamiętnika „Wilskiego” w 1977 r.), k. 4–8; *ibidem*, Notatka A. Stpiczyńskiego dot. przeżozonej przezeń poczty, którą otrzymał od „Marcysi”, b.d., k. 12; *ibidem*, Odpis odręczny meldunku szefa Oddziału Specjalnego SNW do szefa SNW, [Londyn], 18 X 1943 r., k. 18; *ibidem*, Notatka E. Zawackiej dot. „Wilskiego”, 12 VII 1975 r., k. 72; SPP, KOL 23/273, Przebieg służby wojskowej mjr. Stpiczyńskiego Aleksandra, b.p.; por. K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 227–230.

Wszystko to sytuuje „Wilskiego” w podziemnej hierarchii niepomiernie wyżej od „Bradla”. Z tym ostatnim łączyła go tylko potwierdzona źródłowo próba przedostania się do Hiszpanii szlakiem przez Bordeaux, wytyczonym przez Leskiego i jego współpracowników, która nie doszła do skutku z powodu śniegu w Pirenejach. Sam Stpiczyński, w kilkunastostronicowym meldunku na temat swojej misji, powstałym w 1943 r., poświęcił tej sprawie dosłownie dwa zdania, nie wspominając ani słowem ani o „Bradlu”, ani o komórce „666”⁷⁶. Dopiero z późniejszych wspomnień obydwu wynika, że przez granicę miał „Wilskiego” osobiście pilotować Leski; a nawet, że spędzili razem sylwestra w Paryżu i prawdziwym szampanem powitali Nowy Rok 1943⁷⁷.

Wzajemne relacje obu oficerów uległy poważnym zmianom w wyniku ich skomplikowanych losów wojennych i powojennych. „Wilski” nabył dług wdzięczności wobec „Bradla”, który – o czym dobrze wiedział – skutecznie wspomógł jego ucieczkę z niemieckiego więzienia na początku 1943 r.⁷⁸ Przede wszystkim jednak gdy w 1975 r. Wilski, mocno już starszy, schorowany i cierpiący niedostatek, powrócił do kraju z emigracji w Ameryce Łacińskiej, Leski pomógł mu załatwić członkostwo w ZBoWiD, czyli status kombatantha w PRL, a także związaną z nim wojenną rentę inwalidzką, uzyskaną na podstawie uzgodnionych świadectw Zawackiej i samego „Bradla”⁷⁹. W ten sposób Stpiczyński „stał się” po latach członkiem komórki „666”. Wynika to z porównania jego kolejnych biogramów, przechowywanych w archiwum „Zo”. W starszym z nich nie wspominał o Leskim i swojej przynależności do owej komórki, a w nowszym już tak, przy czym wstąpienie do niej (a jednocześnie do „Zagrody”) datował na grudzień 1942 r., czyli na początek swojej misji do Londynu⁸⁰. Interesujące jest, że co najmniej od powrotu do kraju „Wilski” utrzymywał, że podobnie jak „Brad” podróżował po okupowanej Europie w mundurze niemieckiego pułkownika z Krzyżem Żelaznym na szyi. Trudno jednak sobie wyobrazić, aby na podobną skomplikowaną, kosztowną i w dodatku jednorazową maskaradę zgodzili się Malessa i Neumann. Co więcej, sam Stpiczyński, albo inna osoba mająca dostęp do jego maszyny do pisania, skorygował

⁷⁶ K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 227–230, por. SPP, KOL 23/273, Meldunek A. Stpiczyńskiego, Londyn, listopad 1943 r., k. 16.

⁷⁷ A. Stpiczyński, *Wbrew wyrokowi losu...*, s. 18–36; K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 227–230.

⁷⁸ A. Stpiczyński, *Wbrew wyrokowi losu...*, s. 113; AIPN, 0259/106, t. 1, Zeznanie Tadeusza Jabłońskiego, Warszawa, 30 I 1952 r., k. 68, pdf.

⁷⁹ FGEZ, 25-M/Zagr., Korespondencja K. Leskiego i E. Zawackiej, *passim*; FGEZ, 29-M/Zagr., Oświadczenie świadka [E. Zawackiej „Zo”] dot. A. Stpiczyńskiego, Gdańsk, 12 II 1975 r., k. 22 [formularz ZBoWiD]; *ibidem*, Odpis oświadczenia świadka dr. inż. Kazimierza Leskiego ps. „Brad” dot. A. Stpiczyńskiego, b.d., k. 24; *ibidem*, A. Stpiczyński do E. Zawackiej, Warszawa, 28 X 1975 r., k. 39 („inwalidztwo dostałem dzięki Pani świadectwu”); *ibidem*, K. Leski do E. Zawackiej, Warszawa, 29 I 1975 r., k. 68–69.

⁸⁰ FGEZ, 29-M/Zagr., Major kaw[alerii] Aleksander Stpiczyński pseudonimy „Wilski”, „Klara” [życiorys], b.d., k. 11; por. *ibidem*, Mjr Stpiczyński Aleksander ps. „Wilski”, „Klara”, nazwiska paszportowe: Starzyński Aleksander, Rakowski Rafał, Zaleski [życiorys], b.d. [po 1987 r.], k. 13–14.

ten fragment życiorysu, co musi budzić szczególne podejrzenia, jeśli chodzi o jego wiarygodność⁸¹.

Notabene w przygotowaniu wspomnień „Wilskiego” do druku aktywnie uczestniczył sam Leski, który napisał do nich wstęp, poświęcony głównie komórce „666”. Wspomniał w nim o zorganizowanych przez nią „kilkuset przejazdach” (*sic!* – W.B., M.O.) kurierów do Francji bez żadnej wpadki, „dzięki wspaniałym dokumentom produkowanym przez komórkę legalizacyjną Oddziału II KG AK, na której czele stał inż. Stanisław Jankowski (Agaton)”⁸². Niejako w pigułce widać tutaj wersję historii pożądaną i uzgodnioną przez trzech pojonych przyjaciół.

CZĘŚĆ II: POWSTANIE KANAŁU ŁĄCZNOŚCI CENTRALA–KRAJ PRZEZ FRANCJĘ ORAZ ROLA KAZIMIERZA LESKIEGO, TADEUSZA JABŁOŃSKIEGO, STANISŁAWA SOKOŁOWSKIEGO, CHARLOTTE TROLLEY DE PRÉVAUX I BOHDANA WERNERA

Ocena rzeczywistej roli Leskiego w systemie sieci łączności zagranicznej AK staje się możliwa dopiero po szczegółowej analizie przechowywanej w SPP korespondencji wewnętrznej Oddziału II (wywiadu) i Oddziału VI (łączności z krajem) Sztabu Naczelnego Wodza (SNW) w Londynie, a także depesz szyfrowych, wymienianych z ekspozyturami we Francji i z KG ZWZ-AK w Warszawie. Wynika z nich, że pod koniec 1941 r. oba oddziały, w kooperacji z KG ZWZ, zajęły się budową nowej trasy szybkiego przerzutu kurierów, emisariuszy i poczty, wiodącej przez nieokupowaną część Francji. Szlak ten miał być alternatywny wobec coraz mniej bezpiecznych i powolnych dróg przez Węgry i Rumunię, a także przez Szwecję⁸³. Równocześnie podjęto próbę nawiązania bezosobowej łączności pocztowej z krajem *via* Niemcy i Francja za pomocą ukrytych w listach mikrofotografii,

⁸¹ FGEZ, 29-M/Zagr., Major kaw[alerii] Aleksander Stpiczyński pseudonimy „Wilski”, „Klara” [życiorys], b.d., k. 11 (fragment odnoszący się do podróży w mundurze niemieckiego pułkownika zmieniony w oryginale, tą samą maszyną, jednak innym odcieniem taśmy); *ibidem*, Notatka E. Zawackiej dot. „Wilskiego”, 12 VII 1975 r., k. 72: „pojechał jako płk Arnold Baron von Lückner w mundurze z żel[aznym] krzyżem”.

⁸² A. Stpiczyński, *Wbrew wyrokowi losu...*, s. 5–8 (słowo wstępne K. Leskiego).

⁸³ SPP, A. 91, Szef Oddziału II SNW (płk Stanisław Gano) do ekspozytury „F” (we Francji), [Londyn], 11 XII 1941 r., b.p.; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. II, cz. 1: *Czerwiec 1941 – kwiecień 1943*, red. W. Grabowski, Warszawa 2019, s. 431–432, Meldunek zbiorowy nr 120 [„Kalinę”] z 7 V 1942 r.

co w tym miejscu tylko sygnalizujemy⁸⁴. Zakładano przy tym m.in. możliwość skorzystania z amerykańskiej poczty dyplomatycznej, co jednak z końcem 1942 r. uległo dezaktualizacji⁸⁵.

Według zasadniczego planu, który powstał we współdziałaniu Oddziału II i Oddziału VI SNW, siatka łączności miała powstać przy użyciu rozbudowanych już wówczas aktywów wywiadu (czyli „dwójki”) we Francji, a następnie zamierzano przekazać ją pionowi łączności z krajem, czyli „szóstce”. W jej ramach kurierzy z Polski mieli przywozić pocztę do Marsylii, położonej w nieokupowanej wówczas części Francji. „Adres pokrywkowy” (skrzynka) znajdował się u tamtejszej współpracownicy polskiego wywiadu o nazwisku Jeanne Derun względnie Devun (lekcja nazwiska niepewna), później dodano zapasowy adres – Aleksandry i Zygmunta Dobrowolskich w Lyonie⁸⁶.

W tym kontekście należy zaznaczyć, że mniej więcej w tym samym czasie z podobnymi zadaniami („budowa łączności radiowej i lądowej z Wacławą [Warszawą] i sąsiadami”) został wysłany do Szwajcarii (krypt. „Ser”) jeszcze inny kurier, wspomniany powyżej Niedbalski, który z sukcesem wykonał swoje zadanie. Leski wzmiankował o nim lekceważąco w swoich wspomnieniach, mimo że jego rola w łączności AK była mu dobrze znana, choćby ze słynnej książki Jana Nowaka-Jeziorańskiego i korespondencji z „Zo”. Była też poważniejsza niż jego własna. Wyprawa do Szwajcarii stanowiła ważny element planu Londynu i Warszawy, w którym role kluczowych emisariuszy przypisane były właśnie do „Seweryna” i jeszcze jednego kuriera – wzmiankowanego wyżej Wernera „Bolesława”, który miał równolegle dotrzeć do „Klary”, czyli do nieokupowanej części Francji. Łatwo zauważyć, że do tego planu, nawet w sensie geograficznym, nie pasuje trasa wypracowana przez Leskiego i jego hiszpańskich współpracowników, prowadząca do Bordeaux, a więc do Francji okupowanej, a dopiero stąd do Hiszpanii. Droga ta stanowiła co najwyżej przysłowiowy plan B⁸⁷.

⁸⁴ SPP, A. 092, Szef Oddziału II SNW (płk Gano) do „Raba” (Aleksandra Olędzkiego) z ekspozytury „F” we Francji, [Londyn], 20 V 1942 r., k. 87.

⁸⁵ FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 5.

⁸⁶ SPP, A. 092, Szef Oddziału II SNW (płk Gano) do ekspozytury „F” (we Francji), [Londyn], 9 I 1942 r., k. 7; *ibidem*, Szef Wydziału Wywiadowczego Oddziału II SNW (mjr Jan Żychoń) do szefa Oddziału VI SNW (ppłk Tadeusza Rudnickiego), [Londyn], 23 II 1942 r., k. 36.

⁸⁷ SPP, A. 092, Szef placówki Oddziału VI w Szwajcarii „Lubiewa” (mjr Szczęśny Chojnacki) do szefa Oddziału VI SNW (ppłk M. Protasewicza), Berno, 9 VI 1942 r., k. 102; por. K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 206; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. II, cz. 1..., s. 432, Meldunek zbiorowy nr 120 [„Kalinę”] z 7 V 1942 r.; AAN, AK I-10, „Rawa” (ppłk Michał Protasewicz) do „Kalinę” (gen. Stefana Roweckiego), [Londyn], 22 VI 1942 r., k. 1; por. J. Nowak-Jeziorański, *Kurier z Warszawy*, Warszawa–Kraków 1989, *passim*; Elżbieta Zawacka konsultowała z Leskim biogram Niedbalskiego, zob. AAN, Akta Kazimierza Leskiego 105, Zawacka do Leskiego, [Toruń], 25 IV 1980 r., b.p. (z załącznikiem „Niedbalski Tadeusz ps. Seweryn – uwagi do biogramu”).

Przełomowym krokiem w budowie nowego szlaku było przerzucenie 29 czerwca 1942 r. do Francji drogą lotniczą energicznego i obrotnego wysłannika z centrali w osobie por. Stanisława Sokołowskiego ps. „Ziomek”, „Antoni” z Oddziału VI SNW. Jego głównym zadaniem było zorganizowanie w nieokupowanej części Francji „Emy”, czyli bazy łączności tego oddziału, do której miały prowadzić trasy kurierskie, montowane przez różne osoby, tworząc nowy, wielokanałowy system łączności z krajem⁸⁸. Porucznik Sokołowski uruchomił także nową skrzynkę kontaktową w Paryżu, w mieszkaniu Marii Blisse ps. „Maria”, „Janka” i „Nelly”, żony ppłk. Michała Protasewicza, szefa Oddziału VI. Zastąpiła ona punkt kontaktowy w Nanterre u Heleny Courvoisier „Heleny”, odtąd stanowiący skrzynkę pomocniczą. Głównym współpracownikiem „Ziomka”, okresowo pełniącym jego obowiązki, był wspomniany wyżej Górski, na co dzień kierujący placówką „Lila” w Lyonie⁸⁹.

Tucholski, autor najpoważniejszej jak dotąd pracy na ten temat, uznał, że to „Bradł” był „moim człowiekiem” „Kaliny” (gen. Stefana Roweckiego), który „podczas montażu szlaków [...] zetknął się w Klarze [południowej Francji] z waszym Ziomekiem”. Podstawą tej opinii były publikowane wspomnienia Leskiego oraz jego list, wysłany do wzmiankowanego historyka 2 czerwca 1986 r. Niestety, wybitny badacz, jak się wydaje, połączył w jedno kilka spotkań i kilku rozmówców por. Sokołowskiego lub po prostu dał się wyprowadzić w pole bohaterowi niniejszego artykułu⁹⁰.

ZAPOMNIANY EMISARIUSZ – BOHDAN WERNER „BOLESŁAW”

Tymczasem w ramach omawianego planu przewidywano, że pod koniec kwietnia 1942 r. do południowej Francji dotrą dwaj kurierzy – „Bolesław” (Werner) i „Jan” (Jabłoński). Centrala wywiadu instruowała tamtejszą placówkę, że ich zadaniem było uzgodnienie „sposobu stałej łączności poczt między Francją a krajem”. Warto zauważyć, że dwa wspomniane pseudonimy przewijają się bardzo często w korespondencji szyfrowej między Londynem, okupowaną Francją i Warszawą w roku 1942, gdy tymczasem nie ma w niej żadnej wzmianki o Leskim (poza sprawą Sztumpfa, w której występował on pod pseudonimem „Kowalski”)⁹¹.

⁸⁸ SPP, A. 092, Szef Oddziału VI SNW (ppłk M. Protasewicz) do Szefa Oddziału II SNW (płk. Gano), Londyn, 3 VII 1942 r., k. 107.

⁸⁹ FGEZ, 236-K/Zagr., Courvoisier Helena, k. 8, 9 (odręczne notatki E. Zawackiej); AIPN, 0259/106, t. 1, Odpis życiorysu [Tadeusza Jabłońskiego], k. 110–112, pdf; por. odszyfrowane przez Niemców polskie depesze opublikowane w: M. Zacharski, *Kody wojny. Niemiecki wywiad elektroniczny w latach 1907–1945 a losy polskich, sowieckich, alianckich kodów i szyfrów*, Kwilcz 2015, s. 844.

⁹⁰ J. Tucholski, *Spadochroniarze...*, s. 143.

⁹¹ SPP, A. 092, Szef Oddziału II SNW (płk Gano) do „Raba” z ekspozytury „F” we Francji, [Londyn], 18 IV 1942 r., k. 65. „Bolesław” wyruszył z kraju 22 IV 1942 r., wioząc ze sobą m.in. meldunek zbiorowy

Nie ma w tym w zasadzie nic dziwnego, albowiem to właśnie „Bolesław” był wówczas głównym emisariuszem o specjalnych, szerokich pełnomocnictwach, wysłanym do Francji z Warszawy przez KG AK poprzez sieć „Zagrody”. „Jan” najwyraźniej pełnił funkcję jego eskorty czy też asysty. Dodajmy, że „Bolesław” był postacią nietuzinkową. Porucznik rez. inż. Bohdan Werner (1897–1971), pochodzący ze znanej rodziny przemysłowców i inżynierów, znał siedem języków, przy czym kilkuletnia nauka, a następnie odbycie wyższych studiów we Francji spowodowały, że w języku Moliera mówił nie gorzej niż po polsku. Miał także pewne doświadczenie z pracy wywiadowczej w Oddziale II jeszcze z czasów wojny polsko-bolszewickiej. W okresie międzywojennym, po ukończeniu studiów politechnicznych, pracował w wojskowym Instytucie Badań Technicznych Lotnictwa, wydał też własnym sumptem podręcznik obsługi silników samolotowych, przeznaczony dla mechaników i pilotów. Wybiegając nieco w przód, przypomnijmy, że w czasie swojej drugiej wyprawy do Francji i próby przedostania się dalej do Hiszpanii, rozpoczętej wraz z „Pankracym” wiosną 1943 r., Werner został aresztowany i przeszedł prawdziwą gehennę w niemieckich więzieniach i obozach koncentracyjnych, do końca jednak nie zdradził swojej tożsamości, skutecznie udając Francuza nazwiskiem Robert Lebeau; starannie też zniszczył powierzoną mu pocztę konspiracyjną. Po wojnie mieszkał i zmarł w Brukseli. W niniejszych rozważaniach interesuje nas jednak tylko jego pierwsza misja z 1942 r., gdyż jej rekonstrukcja nie do końca zgadza się z narracją przedstawioną po latach przez Leskiego, a za nim przez literaturę przedmiotu, z wyraźną krzywdą wyrządzoną pamięci „Bolesława”⁹².

Leski i Werner musieli znać się z Warszawy, obracali się bowiem w tych samych, dość wąskich kręgach przemysłowych, politechnicznych, lotniczych, a wreszcie konspiracyjnych. „Bradł” na pewno wiedział o aresztowaniu „Wiewórki” przez Gestapo w warszawskim mieszkaniu „Bolesława”, gdyż w wyniku tego wydarzenia trafiła ona ostatecznie do jego referatu 997 w strukturze kontrwywiadu (o czym pisaliśmy wyżej)⁹³. Tymczasem,

gen. Stefana Grota-Roweckiego z 17 I 1942 r., zob. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. II, cz. I..., s. 345; AAN, AK I-11, Depesze „Rawy” (ppłk. M. Protasewicza) z 1942 r., *passim*; AAN, AK I-12, Depesze „Rawy” z 1942 r., *passim*.

⁹² SPP, A. 520, „Alan” [Włodzimierz Ledóchowski] do „Warty” [gen. Stanisława Tatara], [Paryż], 29 V 1945 r., k. 398; *ibidem*, Bohdan Werner „Curriculum Vitae”, Paryż, 29 V 1945 r., k. 399; AIPN, 0259/106, t. 1, Odpis życiorysu [T. Jabłońskiego], bez daty i miejsca opracowania, k. 110–112, pdf; FGEZ, 56-M/Zagr. [Notatka E. Zawackiej], inf[ormacje] [Adam] Smulikowski, [bez miejsca opracowania], listopad 1986 r., k. 30; W. Subotkin, *Z kart historii polskiego lotnictwa*, Warszawa 1985, s. 119; S. Werner, *Korzenie: sławni i bliscy z rodziny Wernerów oraz rodzin skoligaconych: Norblińów, Schuchów, Malczów, Fukierów, Meisnerów*, Warszawa 2002, s. 238–241; w pracy K. Minczykowskiej, *Cichociemna. Generał Elżbieta Zawacka „Zo”*, Warszawa–Toruń 2014, s. 99, „Bolesław” występuje błędnie jako Andrzej Werner ps. „Bogusław”, w istocie używał on fałszywych nazwisk Rafał Bogusławski i Robert Lebeau, a także kryptonimu „25025”; B. Werner, *Silniki i śmigła: podręcznik dla pilotów i mechaników*, Warszawa 1939.

⁹³ FGEZ, 56-M/Zagr. [Notatka E. Zawackiej], Bogusławski Bolesław [Bohdan Werner], b.d., k. 4–5; A. Iwańska, J. Gralewski, *Wojenne odcinki...*, s. 170.

z niewiadomych względów, poczynając od swoich zeznań w MPB, Leski konsekwentnie pomijał osobę Wernera jako kluczowego emisariusza z 1942 r., wymieniając w tym kontekście „Wilskiego” bądź „Żaryna”, których z całą pewnością nie było wówczas jeszcze we Francji⁹⁴. Także Stpiczyński, który siedział z „Bolesławem” w tych samych niemieckich obozach i więzieniach, przemilczał jego nazwisko, chociaż musiał je znać, spotykał się bowiem z nim również po wojnie⁹⁵. Wspominany wyżej obszerny meldunek „Wilskiego” z 1943 r. o jego aresztowaniu i losach więziennych zawiera nawet wyodrębniony załącznik poświęcony historii zatrzymania Wernera przez Niemców, jednak bez podania jego nazwiska⁹⁶.

Z kolei Jabłoński, w swojej relacji z 1947 r., potwierdził wysłanie do Francji z misją łącznikową „Bolesława”, któremu przypisał także zorganizowanie wspomnianego punktu kontaktowego w Nanterre u Heleny Courvoisier. Zdaniem „Jana”, Werner „był bardzo pechowy i swym wyglądem zwracał uwagę Grenzpolizei [niem. straży granicznej]”⁹⁷. Także inny ich kolega z „Zagrody”, Smulikowski, uważał, że „Bolesław” nie nadawał się na kuriera, gdyż „zachowuje się jak tajemniczy James”. Mógł o tym coś wiedzieć, gdyż wraz z Łatkowską-Rudzińską odprawiał go w jedną z misji⁹⁸.

ARESztOWANIE „BOLESŁAWA” I KWESTIA JEGO „DUBLERA”

W maju 1942 r. w kolejnych depe szach kierowanych do eksponentów wywiadu we Francji – Mariana Romeyki „Maka” i Aleksandra Olędzkiego „Raba” – Londyn zapowiadał przybycie „Bolesława”, który miał się spotkać z wysłannikiem centrali⁹⁹. Następnie planowano przerzucenie wysłannika z kraju do Szwajcarii przy pomocy Zbigniewa Szuberta, polskiego wicekonsula w Nicei, uprzednio *attaché* w Ambasadzie RP w Berlinie, który był współpracownikiem „dwójki”. Wiązało się to bezpośrednio ze wzmiankowaną wyżej misją Niedbalskiego „Seweryna”¹⁰⁰.

⁹⁴ AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Kazimierza Leskiego, Warszawa, 11 VII 1949 r., k. 252, pdf.

⁹⁵ A. Stpiczyński, *Wbrew wyrokowi losu...*, s. 80, 83, 117.

⁹⁶ SPP, KOL 23/273, Meldunek rtm. A. Stpiczyńskiego dotyczący jego aresztowania i pobytu w niemieckim więzieniu, Londyn, listopad 1943 r., k. 31 (załącznik nr 1).

⁹⁷ FGEZ, 24-M/Zagr. [Relacja Jabłoński Tadeusz ps. „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 6.

⁹⁸ FGEZ, 56-M/Zagr., [Notatka E. Zawackiej], Bogusław [Bohdan Werner], b.d., k. 17.

⁹⁹ SPP, A. 092, Szef Oddziału II SNW (płk Gano) do „Raba” i „Maka” z ekspozytury „F” we Francji, [Londyn], 26 V 1942 r., k. 91.

¹⁰⁰ SPP, A. 092, Szef Wydziału Wywiadowczego Oddziału II SNW (mjr Jan Żychoń) do szefa Oddziału VI SNW (ppłk. M. Protasewicza), [Londyn], 9 VI 1942 r., k. 101.

Jednak w tym samym miesiącu, wedle informacji zebranych przez Zawacką, Werner został aresztowany w Angoulême. Przez trzy tygodnie przebywał we francuskim więzieniu w Limoges, oskarżony o próbę nielegalnego przekroczenia granicy między Francją okupowaną i nieokupowaną. Podawał się za urlopowanego Francuza pracującego w Polsce. Uratowała go wspomniana już perfekcyjna znajomość języka Moliera, wyniesiona z lat nauki i studiów. W połowie czerwca 1942 r. został zwolniony i wrócił do Paryża. Przez kolejne tygodnie oczekiwał na możliwość wyruszenia na południe Francji, przy czym kilkakrotnie wyjazd ten był wstrzymywany. Konieczne było też ponowne przesłanie z Warszawy poczty kurierskiej, zniszczonej w związku z jego aresztowaniem. Wszystko to zbiegło się dodatkowo z aresztowaniami we francuskich sieciach „Atlasa”, czyli Oddziału II SNW¹⁰¹.

Zapewne w pierwszej połowie lipca 1942 r. na wstępne rozmowy z por. Sokołowskim wysłano na południe Francji innego przedstawiciela kraju, przebywającego akurat w Paryżu. Na podstawie zachowanych dokumentów, opublikowanych w 2000 r. przez Tadeusza Dubickiego, Zawacka uważała, że był to „Jan”, który – jak pamiętamy – pełnił wówczas funkcję p.o. kierownika tamtejszej placówki o kryptonimie „Janka”. Jednak w zeznaniu złożonym w MBP w lipcu 1949 r. Leski bardzo dokładnie opowiedział o swoim spotkaniu z „Ziomkiem” w Nicei. Wspominał, że „zgłosił się [tam] do jakiegoś instytutu polskiego i osoba wskazana mi w kraju, kobieta, zorganizowała mi z nim spotkanie”. W tej opowieści wszystko się zgadza z informacjami z innych źródeł, znamy nawet tożsamość wspomnianej kobiety, o której będzie jeszcze mowa w tym artykule¹⁰². Informację tę potwierdził w swoim kluczowym raporcie z 1947 r. sam Jabłoński, pisząc, choć bardzo krótko, że to „BRADL i ANTONI rozpoczęli organizację przerzutów kurierów i poczty do centrali przez Hiszpanię”. Oddaje to sprawiedliwość Leskiemu, choć nie wyklucza udziału „Jana” w spotkaniu na południu Francji. Być może byli tam obaj, o czym jednak Leski nie napomknął w swoich zeznaniach, relacjach ani wspomnieniach¹⁰³.

W 1982 r. bohater niniejszego artykułu uściślił, że latem 1942 r. pojechał „na wybrzeże (Morza Śródziemnego)” do miejscowości Pramousquier w celu „nawiązania łączności z wysłannikiem Londynu”. Adres miał otrzymać od „Marcysi”, misję zaś zlecił mu „Dzięcioł”. Dalej „Bradł” streścił ustalenia ze swojego spotkania z „Ziomkiem”: „zosta-

¹⁰¹ FGEZ, 56-M/Zagr. [Notatka E. Zawackiej], Bogusławski Bolesław [Bohdan Werner], b.d., k. 4–5; *ibidem*, Wyciąg z życiorysu Bohdana Wernera z 29 V 1945 r., k. 12; *ibidem*, [Notatka E. Zawackiej], inf[ormacje [Adam] Smulikowski, [bez miejsca opracowania], listopad 1986 r., k. 30; *ibidem*, [Notatka E. Zawackiej] z wypisami z korespondencji szyfrowej Oddziału VI SNW z SPP w Londynie], [Bohdan] Werner, b.d., k. 31.

¹⁰² FGEZ, 56-M/Zagr. [Notatka E. Zawackiej], Bogusławski Bolesław [Bohdan Werner], b.d., k. 4–5; AIPN, 0259/106, t. 1, Protokół przesłuchania podejrzanego Kazimierza Leskiego, Warszawa, 11 VII 1949 r., k. 252, pdf; T. Dubicki, *Bazy wojskowej łączności...*, s. 204–205: meldunek zbiorowy nr 125; por. H. Łatkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 46.

¹⁰³ FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński ps. „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 6.

ło ustalone, dokąd kurierzy mają zgłaszać się: Marsylia, Tulon. Załatwiałem przerzuty do tych miejscowości na skrzynki przygotowane przez Ziomka, który zabierał je drogą wodną. Działalem to tylko ja i kontakt był tylko z Ziomkiem [...]. Punkt zmontowany w Pramouquier był nasz”. Wszystkie te rzekome ustalenia są mieszaniną faktów, półprawd, przemilczeń i oczywistych fantazji¹⁰⁴.

Wydaje się jednak pewne, że w lipcu 1942 r. rzeczywiście nastąpiło nawiązanie po raz pierwszy bezpośredniego kontaktu między wysłannikami Londynu i Warszawy. Niejako udało się spiąć wysiłki organizacyjne z obydwu stron w jeden wspólny system, mniej więcej zgodny z pierwotnym, zarysowanym powyżej planem. Było to jednak działanie wynikające z nadzwyczajnych okoliczności, a wysłannik Warszawy był „dublerem” aresztowanego Wernera. Sam gen. Rowecki pisał w meldunku do Londynu, że polecił „Bolesławowi” „wyszukanie sobie całkowitego dubla (gdyby natrafił na trudności) i wskazałem mu człowieka”. Czy tym „dublem” był „Brad”? Jest to naprawdę dobre pytanie w kontekście interesującej nas tutaj historii¹⁰⁵. Być może był to on, być może „Jan”, a może „dubli” było dwóch.

ROLA ODDZIAŁU II SNW

I CHARLOTTE TROLLEY DE PRÉVAUX PS. „KALO”

Nie ulega wątpliwości, że odpowiednie pełnomocnictwa KG AK, kluczową pocztę oraz pełną wiedzę, w tym instrukcje przekazane ustnie w Warszawie, miał tylko Werner. Nie może zatem dziwić, że na początku lipca 1942 r. „kraj” ponownie awizował przybycie „Bolesława”, który w połowie tego miesiąca miał dotrzeć do Marsylii *via* Paryż właśnie na spotkanie „Ziomka”. Tym razem, dla bezpieczeństwa, miał on być eskortowany w drodze do Francji nieokupowanej przez odpowiednią osobę wysłaną do Paryża¹⁰⁶. W tym miejscu należy wprowadzić kolejną kluczową bohaterkę całej operacji, Lotkę Leitner (od 1940 r. Charlotte Trolley de Prévaux) ps. „Kalo”, polską Żydówkę, z zawodu modelkę, w czasie wojny agentkę Oddziału II SNW. Była ona żoną wyższego oficera marynarki francuskiej kmdr./konradm. Jacques’a Trolley de Prévaux, ps. „Vox”, eksponenta francusko-polskiej sieci wywiadowczej o kryptonimie F-2. W 1944 r. oboje zostali aresztowani i rozstrzelani przez Niemców¹⁰⁷.

¹⁰⁴ FGEZ, 25-M/Zagr., Notatka dla E. Zawackiej z rozmowy z K. Leskim, Warszawa, 8 VIII 1982 r., k. 80.

¹⁰⁵ FGEZ, 56-M/Zagr., [Notatka E. Zawackiej], Bolesław, Bohdan Werner, b.d., k. 14; T. Dubicki, *Bazy woj-skowej łączności...*, s. 217; Meldunek „Kalinę” [gen. Stefana Roweckiego] z 3 XII 1942 r.

¹⁰⁶ SPP, A. 092, Szef Oddziału VI SNW (ppłk. M. Protasewicz) do Szefa Oddziału II SNW (płk. Gano), Londyn, 3 VII 1942 r., k. 129; AAN, AK I-10, „Rawa” (ppłk. Michał Protasewicz) do „Kalinę” (gen. Stefana Roweckiego), [Londyn], 17 VII 1942 r., k. 6.

¹⁰⁷ Zob. A. Yung-de Prévaux, *Jacques i Lotka. Miłość i walka w ruchu oporu*, Warszawa 2010, *passim*; W. Bulhak, *W masce i bez maski. Wywiad polski na wychodźstwie w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2025, s. 224-251.

Niemal na pewno to ona była tajemniczą kobietą, która skontaktowała „dublera” z Warszawy z Sokołowskim. W swoich wspomnieniach „Bradł” zredukował ją do roli anonimowej gospodyni domowej, autorki świetnej zupy *bouillabaisse*, a zarazem przyjemnej polskiej żony nie mniej anonimowego oficera francuskiej marynarki, która incydentalnie odegrała rolę łączniczki¹⁰⁸. Wspomniany w przytoczonym powyżej źródle rzekomy „nasz punkt” w Pramousquier to z całą pewnością nadmorska willa państwa Trolley de Prévaux, których rolę Leski w swej relacji w ogóle przemilczał. Jeżeli jednak ów dom był jakimkolwiek punktem, to w sieci ekspozytury F-2 Oddziału II SNW, a nie komórki „666” czy „Zagrody”¹⁰⁹.

Szczęśliwie zachował się raport „w sprawie łączności z krajem”, którego autor oddał sprawiedliwość „Kalo” jako jednej z głównych organizatorek placówki łączności AK we Francji, a także właściwemu kurierowi z kraju – „Bolesławowi”. Czytamy w nim: „19 VIII [19]42 [r.] wróciła kurierka KALO z Paryża po całkowitym wykonaniu powierzonej jej misji. Linie demarkacyjne przeszła w obie strony na zielono. Przywiozła pocztę [...]. Poczta ta zawiera walizkę, termos, latarkę, maszynkę do golenia z poukrywanyimi wewnątrz raportami oraz 5.000 złotych w drobnych odcinkach. KALO przywiozła nadto cały szereg ustnych postulatów kuriera BOLESŁAW, które to postulaty wraz z wyżej wspomnianą pocztą zostały przekazane ZIOMKOWI”. Jak widać, żadna z tych kluczowych spraw nie została załatwiona przez „Bradła” (lub/i „Jana”) w czasie spotkania z „Ziomkiem” w lipcu. Jak można sądzić, nie byli oni do tego upoważnieni. Poza tym to właśnie „Kalo” wyrobiła wówczas Wernerowi „papiery osobiste francuskie”, w innym miejscu określane jako „normalna karta tożsamości”, które miały służyć w czasie jego kolejnej podróży na południe. Jak czytamy w wewnętrznej korespondencji SNW w Londynie, „kurier ten przyjechał na te dokumenty do żony wolnej i był przekazany ZIOMKOWI”. Co bardzo ciekawe, z omawianego raportu wynika też, że „Kalo” spotkała w Paryżu dwóch kurierów. Obok „Bolesława” mógł być to „Bradł” lub „Jan”. W tym kontekście ich drugorzędna, czy też pomocnicza, rola w operacji nie ulega kwestii. Nie wiadomo też, kto towarzyszył następnie Wernerowi w kolejnej wyprawie do Francji nieokupowanej. W odpowiednim meldunku zbiorczym KG AK mowa jest o „kierowniku przerzutów odcinka »Janki«”, którym był wówczas Jabłoński, a nie Leski. W gruncie rzeczy nie ma to większego znaczenia, kto był asystentem czy przewodnikiem „Bolesława” w czasie jego kluczowego spotkania z „Ziomkiem”¹¹⁰.

¹⁰⁸ AAN, Akta Kazimierza Leskiego, 189, Uwagi szczegółowe [Kazimierza Leskiego] do części II [maszynopisu S. Jankowskiego] „Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie”, [Warszawa], 3 V 1977 r., b.p.; K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone...*, s. 221.

¹⁰⁹ Por. J. Bourhill, *The Killing Fields of Provence. Occupation, Resistance and Liberation in the South of France*, Yorkshire–Philadelphia 2019, s. 31.

¹¹⁰ SPP, A. 092, Szef Wydziału Wywiadowczego Oddziału II SNW (mjr Jan Żychoń) do szefa Oddziału VI SNW (ppłk. M. Protasewicza), [Londyn], 31 VIII 1942 r., k. 223; *ibidem*, *eidem*, Londyn, 19 IX 1942 r.,

Owo zasadnicze spotkanie organizacyjne „kuriera z kraju”, czyli wedle wszelkiego prawdopodobieństwa właśnie Wernera, z „wysłannikiem centrali” Sokołowskim miało miejsce 3 września 1942 r., a kolejne – już w Paryżu – w październiku¹¹¹. Także odpowiedni fragment pisma szefa wywiadu mjr. Jana Henryka Żychonia do szefa Oddziału VI SNW ppłk. Protasewicza dość wyraźnie wskazuje, choć ostatecznie nie rozstrzyga, kim był najważniejszy krajowy uczestnik tych spotkań: „dnia 3.9. [19]42 [roku] przybył kurier z kraju i przekazany został ZIOMKOWI, który omówił z nim wszystkie sprawy. Jest to ten sam kurier, który wręczył w Paryżu pocztę KALO”. Znowu niemal na pewno mowa jest o Wernerze, a nie o Leskim¹¹². Wszystko to wyjaśnia, choć oczywiście nie usprawiedliwia, dlaczego „Bradł” prawie całkowicie usunął „Bolesława” i „Kalo” z opowiadanej przez siebie historii i poważnie zredukował postać „Jana”. Po prostu przypisał sobie częściowo ich rolę i zasługi, poniekąd korzystając z tego, że nie było już ich wśród żywych.

Jakże inaczej potrafił zachować się ten ostatni. W swoim przywołanym powyżej raporcie z 1947 r. starał się, z własnej inicjatywy, wskazać osoby najbardziej zasłużone w misjach łącznościowych ZWZ-AK do Francji. Zaliczył do nich „Zo”, „Henryka”, „Wincentego”, „Krzysztofa”, „Bradla”, „Marcysię” i „Helenę”, „Andrzeja”, „Bolesława”, „Arusia”, „Wilskiego”, „Jura”, Sztumpfa, „Marię”, „Antoniego”, „Pankracego”, „Grzegorza” (Stanisława Zaborowskiego), „Pawła” i „Zbigniewa” (właściwie: „Zdzisława” – Feliksa Grodzickiego). Jabłoński uważał także za stosowne wystąpienie o odznaczenie kilku dotąd niedocenionych osób, m.in. „czerwonych” Hiszpanów Cassellasa i Cassasa, a także – przede wszystkim – „Bolesława”. Jak widać, Leski został wymieniony, ale sprawiedliwie, tj. wśród wielu innych, podobnie lub bardziej od niego zasłużonych osób¹¹³. I niech to posłuży za pointę.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych, Warszawa

Armia Krajowa, Akta Kazimierza Leskiego.

k. 241; J. Tucholski, *Spadochroniarze...*, s. 143 (meldunek zbiorczy KG AK z 3 XII 1942 r., cytowany w przypisie 17); H. Latkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna...*, s. 46; A. Yung-de Prévaux, *Jacques i Lotka...*, s. 159–161.

¹¹¹ SPP, A. 092, Szef Wydziału Wywiadowczego (mjr Jan Żychoń) do szefa Oddziału VI SNW (ppłk. Michała Protasewicza), Londyn, 29 VI 1942 r., k. 125; J. Tucholski, *Spadochroniarze...*, s. 143–144 (m.in. meldunek zbiorczy KG AK z 3 XII 1942 r.).

¹¹² SPP, A. 092, Szef Wydziału Wywiadowczego Oddziału II SNW (mjr Jan Żychoń) do szefa Oddziału VI SNW (ppłk. M. Protasewicza), [Londyn], 17 IX 1942 r., k. 249.

¹¹³ FGEZ, 24-M/Zagr. [T. Jabłoński „Jan”], „Łączność konspiracyjna na terenie Francji”, [Londyn], 9 VI 1947 r., k. 7.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa

Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie [1944] 1945–1954.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [1944] 1954–1990.

Stołeczny Urząd Spraw Wewnętrznych w Warszawie [1944] 1983–1990.

Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie 1946–1955.

Fundacja General Elżbiety Zawackiej, Toruń

Archiwum Wydziału Łączności Zagranicznej Komendy Głównej ZWZ-AK „Zagroda”.

National Archives, Kew, London

War Office.

Studium Polski Podziemnej, Londyn

Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, Kolekcja 23: Cichociemni – skoczowie, Kwestionariusze Weryfikacyjne, Teki Personalne.

Edycje źródłowe

„Atlantic” – *Referat 997 Wydziału Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu KG AK*, oprac. M. Olczak, Warszawa 2023.

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. II, cz. 1–2: *Czerwiec 1941 – kwiecień 1943*, red. W. Grabowski, Warszawa 2019.

Wspomnienia i relacje

Iwańska A., Gralewski J., *Wojenne odcinki (Warszawa 1940–1943)*, Londyn 1982.

Jankowski S., „Agaton”, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie*, Warszawa 1980, t. 1–2.

Nowak-Jeziorański J., *Kurier z Warszawy*, Warszawa–Kraków 1989.

Leski K., *Życie niewłaściwie urozmaicone. Wspomnienia oficera wywiadu i kontrwywiadu AK*, wyd. 1, Warszawa 1989.

Leski K., „666” [w:] *Życie na krawędzi. Wspomnienia żołnierzy antyhitlerowskiego wywiadu*, oprac. W. Kozaczuk, Warszawa 1980.

Mańkowska K., *Moja misja wojenna. Bez trwogi i nienawiści*, Poznań 2022.

Stpiczyński A., *Wbrew wyrokowi losu*, Warszawa 1988.

NETOGRAFIA

https://en.wikipedia.org/wiki/Carlos_Romero_Gim%C3%A9nez, dostęp 27 XII 2023 r.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Generals_of_the_German_Army_\(Wehrmacht\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Generals_of_the_German_Army_(Wehrmacht)), dostęp 2 I 2024 r.

https://en.wikipedia.org/wiki/Ranks_and_insignia_of_the_Reichsbahn, dostęp 5 I 2024 r.

OPRACOWANIA

- 1919–2019. *Centenaire du Lycée français de Varsovie / Stulecie Liceum Francuskiego w Warszawie*, t. 1: 1919–1939, red. L.A. Mensdorff-Pouilly, D. Gerard, Warszawa 2019.
- Bourhill J., *The Killing Fields of Provence. Occupation, Resistance and Liberation in the South of France*, Yorkshire–Philadelphia 2019.
- Bułhak W., Kazimierz Leski – niezwykle żywot oficera wywiadu i kontrwywiadu Armii Krajowej [w:] M. Oleksicki, T. Piątkowski, *Bradł*, t. 3, Warszawa 2018.
- Bułhak W., Kunert A.K., *Kontrwywiad podziemnej Warszawy. Struktura, zadania i obsada personalna Kontrwywiadu Komendy Głównej, Obszaru Warszawa i Okręgu Warszawa ZWZ-AK w latach 1939–1944* [w:] *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, red. W. Bułhak, Warszawa 2008.
- Bułhak W., *W masce i bez maski. Wywiad polski na wychodźstwie w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2025.
- Dubicki T., *Bazy wojskowej łączności zagranicznej ZWZ-AK w latach 1939–1945. Studia i materiały*, Częstochowa 2000.
- Frankreich und Belgien unter Deutscher Besatzung 1940–1944. Die Bestände des Bundesarchiv-Militärarchivs Freiburg*, oprac. S. Martens, S. Remus, Stuttgart 2002.
- Gałęzowski M., *Adam Tadeusz Obarski (1905–1973)* [w:] *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 2, Kraków–Warszawa–Wrocław 2004.
- Heines J.E., Klehr H., Vassiliev A., *Spies. The Rise and Fall of the KGB in America*, New Haven–London 2009.
- Król E.C. [nota], K. Leski, „Życie niewłaściwie urozmaicone”, „Acta Poloniae Historica” 1992, t. 66.
- Kuśnierz R., *Afera Rana – wpadka polskiego wywiadu w ZSRS*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2011, t. 46.
- Latkowska-Rudzińska H., *Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939–1944. Odcinek „Południe”*, Lublin 1985.
- Libionka D., *Z getta warszawskiego przez Francję i Hiszpanię do Londynu. Niewiarygodna historia Edwarda Rajnfelda-Toharięgo*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2022, nr 18.
- Matusak P., *Wywiad Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 2002.
- Minczykowska K., *Cichociemna. Generał Elżbieta Zawacka „Zo”*, Warszawa–Toruń 2014.
- Ney-Krwawicz M., *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990.
- Ney-Krwawicz M., *Życie codzienne a służba żołnierzy-pracowników Komendy Głównej Armii Krajowej 1939–1944*, Warszawa 2023.
- Peplowski A., *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996.
- Reimer M., Kubitzki V., *Die Eisenbahn in Polen 1939–1945. Die Geschichte der Generaldirektion der Ostbahn*, Stuttgart 2004.

- Subotkin W., *Z kart historii polskiego lotnictwa*, Warszawa 1985.
- Tucholski J., *Spadochroniarze*, Warszawa 1991.
- Umbreit H., *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940–1944, Wehrwissenschaftliche Forschungen*, Boppard am Rhein 1968.
- Vom Überfall auf die Sowjetunion bis zur sowjetischen Gegenoffensive bei Stalingrad (Juni 1941 bis November 1942)*, oprac. K. Drechsler, K. Drobisch, W. Schumann, Berlin 1975 (seria: „Deutschland im zweiten Weltkrieg”, t. 2).
- Werner B., *Silniki i śmigła: podręcznik dla pilotów i mechaników*, Warszawa 1939.
- Werner S., *Korzenie: sławni i bliscy z rodziny Wernerów oraz rodzin skoligaconych: Norblinów, Schuchów, Malczów, Fukierów, Meisnerów*, Warszawa 2002.
- Wernic A., *Wspomnienia oficera wywiadu i kontrwywiadu*, „Kronika Warszawy” 1990, t. 1/4 (81–84).
- Yung-de Prévaux A., *Jacques i Lotka. Miłość i walka w ruchu oporu*, Warszawa 2010.
- Zacharski M., *Kody wojny. Niemiecki wywiad elektroniczny w latach 1907–1945 a losy polskich, sowieckich, alianckich kodów i szyfrów*, Kwilcz 2015.

WŁADYSŁAW BUŁHAK – doktor habilitowany (tytuł nadany przez Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego). Historyk specjalizujący się w dziejach wywiadu i specjalista w zakresie bezpieczeństwa. Pracownik Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie oraz wykładowca na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW. Współorganizator i były wicedyrektor (2000–2006, 2011–2016) Biura Edukacji Publicznej IPN. Pomysłodawca i współorganizator serii międzynarodowych konferencji „Need to Know” poświęconych historii wywiadu (czternaście edycji od 2011 r.). Profesor wizytujący na Uniwersytecie Południowej Danii w Odense (2019). Członek Międzynarodowego Stowarzyszenia Historii Wywiadu (IIHA), a także komitetów Naukowego i Programowego Zagreb Security Forum. Zastępca redaktora naczelnego rocznika „Aparat Represji w Polsce Ludowej”. Kontakt: wladyslaw.bulhak@ipn.gov.pl

MARIUSZ OLCZAK – dyrektor Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Ukończył studia magisterskie na kierunku historia ze specjalizacją archiwalną na Uniwersytecie Wrocławskim. Od blisko 30 lat związany zawodowo z AAN. W latach 2016–2020 zastępca dyrektora tego archiwum ds. informacji naukowej, udostępniania i archiwów społecznych. Autor i współautor kilkunastu książek dotyczących m.in. historii Polskiego Państwa Podziemnego oraz dziejów Dolnego Śląska. Kontakt: mariusz.olczak@aan.gov.pl

WŁADYSŁAW BUŁHAK – Dr. habil. (postdoctoral degree awarded by the Faculty of Political Science and International Studies at the University of Warsaw). Historian specializing in the history of intelligence and specialist in the domain of security studies. Presently at

the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance (IPN) in Warsaw and lecturer at the Faculty of Political Science and International Studies at the University of Warsaw. Co-organizer and former deputy director (2000–2006, 2011–2016) of the IPN Public Education Office. Initiator and co-organizer of the international conference series “Need to Know” on intelligence history (fourteen events since 2011). Visiting professor at the University of Southern Denmark in Odense (2019). Member of the International Intelligence History Association (IIHA) and the Academic and Program Committees of the Zagreb Security Forum. Deputy Editor-in-Chief of the yearly “Aparat Represji w Polsce Ludowej”. Contact: wladyslaw.bulhak@ipn.gov.pl

MARIUSZ OLCZAK – director of the Central Archives of the Modern Records (AAN) in Warsaw. M.A. in history with an archival specialization, graduate of the University of Wrocław. Professionally associated with the AAN for nearly 30 years. From 2016 to 2020, AAN deputy director for academic information, access and social archives. Author and co-author of more than a dozen books on, among others, history of the Polish Underground State and Lower Silesia. Contact: mariusz.olczak@aan.gov.pl

DARIUSZ ROGUT

Akademia Sztuki Wojennej

Biuro Edukacji Narodowej IPN

ORCID: 0000-0002-1023-0411

ŻOŁNIERZE ARMII KRAJOWEJ I OBYWATELE POLSCY W SOWIECKIM OBOZIE DLA JEŃCÓW WOJENNYCH I INTERNOWANYCH NKWD-MWD NR 228 W DZAUDŽIKAU (GRUDZIEŃ 1945 – LISTOPAD 1947 R.)

**HOME ARMY SOLDIERS AND POLISH CITIZENS
IN SOVIET NKVD-MVD PRISONERS OF WAR
AND INTERNEE CAMP NO. 228
IN DZAUDŽIKAU (DECEMBER 1945 – NOVEMBER 1947)**

Streszczenie: Polacy deportowani w ramach represji sowieckich w marcu 1945 r. z Krakowa do ZSRS, którzy przeżyli pobyt w obozach dla internowanych NKWD nr 516 w Krasnowodzku i nr 520 w Groznym, w grudniu 1945 r. znaleźli się w obozie NKWD-MWD nr 228 w Dzaudżikau (obecnie Władykaukaz), w podobozie w Nuzalu. W podobozie tym, pierwotnie należącym do obozu nr 515, już od kwietnia 1945 r. przebywała grupa obywateli polskich deportowanych z Sanoka. Władze sowieckie zaliczyły ich do kategorii internowanych-aresztowanych grupy „B”. W większości byli oni podejrzani o różne formy współpracy z okupantem niemieckim, ale wśród nich znalazła się także grupa żołnierzy Armii Krajowej oraz Narodowych Sił Zbrojnych. W obozach nr 228 i 520 sytuacja bytowo-aprowizacyjno-sanitarna oraz warunki pracy już wówczas były relatywnie dobre, choć uwięzionych w Nuzalu zatrudniono przy ciężkich robotach w kopalni rudy cynku i ołowiu. Prowadzono także wśród nich rozpracowanie kontrwywiadowcze oraz działania propagandowe. Niewielkie partie spośród 252 Polaków osadzonych w Nuzalu

zwalniano już w 1946 r. Największą i zarazem ostatnią grupę, liczącą 165 osób, odesłano do Polski pod koniec października 1947 r.

Słowa kluczowe: Polacy, Armia Krajowa, obywatele polscy, obozy sowieckie, represje sowieckie, obozy dla internowanych, aresztowani-internowani, grupa „B”, NKWD, Nuzal

Abstract: Poles deported in March 1945 from Cracow to the USSR in the course of Soviet repressions, who survived their confinement in NKVD internment camps no. 516 in Krasnovodsk and no. 520 in Grozny, were transferred in December 1945 to the Nuzal sub-camp of NKVD-MVD Camp no. 228 in Dzauzhikau (now Vladikavkaz). Originally subordinated to the Camp no. 515, Nuzal subcamp had since April 1945 held a group of Polish citizens deported from Sanok. The Soviet authorities classified them as “Class B Internees/ Arrestees”. Most were suspected of various forms of collaboration with the German occupiers, but the group also included soldiers of the Home Army (AK) and the National Armed Forces (NSZ). Camps no. 228 and 520 already at that time offered relatively decent living, sanitation and working conditions, as well as food supplies, although the people imprisoned in Nuzal performed hard labour in a zinc and lead mine. They were also subject to counterintelligence investigations and propaganda indoctrination. Small groups of the 252 Polish prisoners of Nuzal were released as early as 1946. The largest and last group of 165 people was sent back to Poland at the end of October 1947.

Keywords: Poles, Home Army (AK), Polish citizens, Soviet camps, Soviet repressions, camps for internees, arrested-internees, B class internees, NKVD, Nuzal

Władze ZSRS, narzucając po II wojnie światowej obcy ustrój polityczny Polakom, musiały przede wszystkim spacyfikować powszechne wśród nich nastroje antykomunistyczne i antysowieckie. Realizując swoją ekspansjonistyczną i zbrodniczą ideologię, w której nie było miejsca na niepodległą Rzeczpospolitą, w pierwszej kolejności stworzyły kolaboracyjną strukturę w postaci Polskiej Partii Robotniczej (PPR), stanowiącą sowiecką agenturę polityczną. Następnie, chcąc uzyskać iluzję funkcjonowania demokratycznej władzy, w połowie lipca 1944 r. powołały w Moskwie marionetkowy, kolaboracyjny *quasi-rząd* w postaci Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego¹.

¹ Zob. A. Noskova, *Stalin i Armia Krajowa. Droga do wypracowania stanowiska sowieckiego kierownictwa* [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005,

Jednocześnie, w celu fizycznego osłabienia społeczeństwa, w większości lojalnego wobec legalnego rządu w Londynie, rozpoczęły w drugiej połowie tego miesiąca masowe represjonowanie członków Polskiego Państwa Podziemnego. Struktury aparatu bezpieczeństwa ZSRS, wraz z komunistycznym Urzędem Bezpieczeństwa Publicznego (UB), wspieranym przez funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej (MO)², podejmowały walkę z oddziałami partyzanckimi, rozbrajały i aresztowały żołnierzy Armii Krajowej (AK), Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ) i Batalionów Chłopskich (BCh). Prześladowania objęły także osoby cywilne, choćby podejrzane o postawę antysowiecką. Na okupowanych terenach Polski zorganizowano sieć obozów i więzień Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD) ZSRS, w których przesłuchiowano, torturowano, a nierzadko brutalnie mordowano zarówno żołnierzy konspiracji, jak i cywilów. Część z nich wywożono w głąb Związku Sowieckiego, do obozów NKWD³.

W rezultacie tysiące Polaków i obywateli polskich innych narodowości, w tym żołnierzy organizacji niepodległościowych, trafiło do praktycznie wszystkich sowieckich systemów obozowych. Wielu znalazło się w obozach Głównego Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych i Internowanych (GUPWI), podlegającego NKWD, które w 1946 r. przekształcono w Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MWD) ZSRS⁴. Wciąż nie mamy pełnej wiedzy na temat losów tych ludzi.

Przykładem dotychczas nieznanej historii są dzieje pobytu Polaków w obozie nr 228 GUPWI NKWD-MWD w Północnoosetyjskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Sowieckiej (ASRS). Dotychczas nie zostały one opisane w polskiej literaturze przedmiotu. Wynikało to m.in. z ograniczonego dostępu badaczy do źródeł archiwalnych, niewielu wspomnień świadków, ale także braku zainteresowania wśród historyków. Poniższy tekst ma na celu wypełnienie tej luki badawczej poprzez przedstawienie zarówno funkcjonowania obozu, jak i losów osadzonych w nim osób pochodzących z Polski⁵.

15 marca 1945 r. Państwowy Komitet Obrony ZSRS wydał dekret nr 7838s o wyko-rzystaniu jeńców wojennych do prac przy budowie elektrowni wodnej Dzaudżikau.

s. 28–47; P. Gontarczyk, *PPR jako ekspozycja Kremla* [w:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019, s. 491–517.

² Szerzej zob. P. Kołakowski, *Pretorianie Stalina. Sowieckie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2010.

³ Szerzej zob. *Obozy i więzienia sowieckie na ziemiach polskich (1944–1945). Leksykon*, wstęp, oprac. i red. nauk. D. Iwaneczko, Rzeszów–Warszawa 2022.

⁴ Egzemplifikację literatury dotyczącej obozów, w których znaleźli się Polacy, zob. D. Rogut, „Kontrrewolucjonista i sabotażysta”. Major dr Franciszek Michał Amałowicz „Tatar” – lekarz, oficer Wojska Polskiego i Armii Krajowej w obozach sowieckich, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 4, s. 188–191.

⁵ W dostępnym artykule rosyjskojęzycznym brak jest jakichkolwiek informacji o osadzonych w nim internowanych. Zob. P. Kecaewa, A. Бесолова, *О содержании немецких военнопленных на территории Северной Осетии в 1943 г. (на примере лагеря № 228 НКВД)*, „Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К.Л. Хетагурова” 2017, № 1, s. 26–29.

W jego następstwie, na mocy rozkazu NKWD ZSRS nr 00364 z 24 kwietnia 1945 r., powstał obóz nr 228, zlikwidowany później na podstawie rozkazu MWD ZSRS nr 00779 z 7 lipca 1948 r. Zarząd obozu umieszczono w mieście Biesłan. W 1945 r. podlegało mu od pięciu do ośmiu podobozów, usytuowanych m.in. w samym Biesłanie oraz we wsiach Woznesiensk, Kardżin i Urodon. Ogółem w podobozach przebywało od 2,5 do 4 tys. jeńców wojennych i internowanych, w większości Niemców. Z czasem ich liczba się zmniejszała. W końcu stycznia 1946 r. w podobozie nr 1 przebywało 988 jeńców, w tym 776 Niemców, 10 Austriaków, 70 Węgrów, 109 Rumunów oraz 23 osoby innych narodowości (ogółem 49 oficerów oraz 937 podoficerów i szeregowych). W tym czasie w podobozie nr 4b osadzonych było 525 internowanych (447 mężczyzn i 78 kobiet). Wśród nich największą grupę stanowili obywatele polscy – 220 mężczyzn i 32 kobiety, następnie Czechosłowacy (180 mężczyzn i trzy kobiety) oraz Niemcy (95 mężczyzn i 41 kobiet). Ponadto przetrzymywano tam 14 obywateli węgierskich i dwóch rumuńskich (tylko mężczyźni), a także 16 obywateli innych państw, w tym dwie kobiety⁶. 1 kwietnia 1946 r. w podobozie przebywało 219 obywateli polskich, w tym 187 mężczyzn i 32 kobiety. Do końca miesiąca opuściło go ośmiu z nich. W marcu 1947 r. w całym obozie znajdowało się ok. 1450 osób skoncentrowanych w dwóch podobozach. W maju 1948 r. było w nim 812 jeńców niemieckich, w tym 43 oficerów⁷.

Funkcję komendanta zarządu obozu od momentu jego powstania do likwidacji pełnił płk I. Martirosow⁸, a jego zastępcy do spraw operacyjnych – ppłk Bzarow. Naczelnikiem pionu ochrony i reżimu był lejtn. Gagijew, naczelnikiem pionu sanitarnego lekarz Osipowa, a starszym inspektorem do spraw ewidencji – lejtn. gwardii Kosow. Obóz miał charakter produkcyjny, dlatego jeńcy i internowani byli zobowiązani do prac fizycznych przede wszystkim przy budowie dróg, domów mieszkalnych oraz robotach leśnych i pozyskiwaniu drewna opałowego. Głównymi instytucjami gospodarczo-publicznymi, które wykorzystywały siłę roboczą osadzonych, były m.in. Zarząd Budowy Elektrowni Wodnej na rzece Terek, Sadońskie Przedsiębiorstwo Wydobywania Rud Ołowiowo-Cynkowych, Zjednoczenie „Malgobekneft” (producent gazu i ropy naftowej), Warsztaty Samochodowe

⁶ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (dalej: CAW WBH), Kolekcja akt z archiwów rosyjskich (Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej, dalej: Kolekcja), Dyslokacja i meldunki o liczbie jeńców w obozie nr 228 w Dzaudżikau, Północnoosetyjska ASRR (dalej: Dyslokacja), VIII.800.20.120, k. 19, 22.

⁷ Pod koniec kwietnia 1946 r. w podobozie nr 4b znajdowało się ogółem 500 internowanych, w tym – oprócz obywateli polskich – 177 czechosłowackich (w tym trzy kobiety), 133 niemieckich (w tym 41 kobiet), 14 węgierskich, dwóch rumuńskich oraz ośmiu obywateli innych państw. NKWD o Polsce i Polakach. *Rekonstrucja archiwalna*, red. W. Materski, A. Paczkowski, Warszawa 1996, s. 79, 117–118, 123; CAW WBH, Kolekcja, Dyslokacja, k. 19.

⁸ Źródła proveniencji sowieckiej nie pozwalają na ustalenie imion większości występujących w nich osób.

nr 62 Ministerstwa Sił Zbrojnych ZSRS, Ordżonikidzka Szkoła Przygraniczna MWD oraz Państwowe Przedsiębiorstwo Rolne „Terek”⁹.

Na podstawie decyzji Rady Komisarzy Ludowych (RKL) Północnoosetyjskiej ASRS z 10 sierpnia 1945 r. wydzielono na potrzeby obozu 800 ha gruntów ornych z funduszu ziemskiego rejonu małgobekskiego, wchodzących w skład kołchozu „Czerwony Hodowca Zwierząt” i położonych przy stacji Wozniesieńsk. Odpowiedzialność za właściwe użytkowanie tego arealu, prowadzone uprawy i wysokość zbiorów spoczywała na komsanturze obozu¹⁰.

W grudniu 1945 r. w obozie nr 228 znaleźli się Polacy – ofiary sowieckich operacji represyjnych, przeprowadzonych od lutego tego roku na obszarze województwa krakowskiego. Aresztowano wówczas osoby podejrzane o szeroko rozumianą współpracę z Niemcami (kolaborantów, folksdojców itp.), ale także byłych żołnierzy AK, NSZ i innych formacji konspiracyjnych. Po znalezieniu się w obozie ludzie ci zostali zaliczeni do internowanych grupy „B”, formalnie obejmującej Niemców lub obywateli niemieckich – osoby cywilne niebędące obywatelami sowieckimi, aresztowane na terenach obcych państw i podejrzane o „wrogą działalność”.

Należy zaznaczyć, że nie byli to jedyni internowani z Polski, którzy znaleźli się w Północnoosetyjskiej ASRS. Od kwietnia do września 1945 r. na jej terenie zlokalizowany był obóz NKWD nr 515, także przeznaczony dla internowanych Niemców grupy „B”. Trafił do niego transport z 350–400 Polakami z Sanoka, uważanymi w większości za folksdojców lub podejrzanymi o współpracę z Niemcami (agenci żandarmerii oraz gestapo). Wśród nich znalazła się także grupa żołnierzy AK, BCh oraz NSZ¹¹.

Osadzeni w obozie nr 228 zostali wywiezieni z Krakowa już w marcu 1945 r. Pierwotnie trafili do obozu NKWD nr 516 dla internowanych Niemców w Krasnowodzku (Turkmeńska Socjalistyczna Republika Sowiecka)¹². Część tych, którzy przeżyli, została pod koniec sierpnia tego roku skierowana do obozu dla internowanych NKWD nr 520 w Groznm, a po czterech miesiącach wysłana dalej, właśnie do obozu nr 228, do którego dotarła 4 grudnia. Internowani trafili do podobozu nr 4b, położonego w pobliżu

⁹ *Лагеря для военнопленных НКВД-МВД СССР (1939–1956). Справочник. Военнопленные в СССР 1939–1956*, т. 6, ред. М. Загоруйко, С. Сидоров, Е. Цунаева, Волгоград 2005, s. 207.

¹⁰ Decyzja RKL Północnoosetyjskiej ASRS wynikała z Dekretu RKL ZSRS i Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii bolszewików z 7 IV 1942 r. oraz RKL ZSRS z 6 II 1945 r. *Население Северной Осетии в советских послевоенных реалиях 1945–1953 гг.: иллюзии и повседневные практики. Сборник документов*, сост. С. Хубулова, Э. Хубулова, Владикавказ 2016, s. 164–165.

¹¹ D. Rogut, *Nieznana historia. Obóz NKWD nr 515 w Północnoosetyjskiej ASRS dla internowanych obywateli polskich (kwiecień–wrzesień 1945 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2022, nr 2, s. 343–368, <https://doi.org/10.48261/pis224017>.

¹² D. Rogut, *Wrota piekieł. Żołnierze Armii Krajowej i obywatele polscy w obozie NKWD nr 516 w Krasnowodzku* [w:] *Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych państw*, red. J. Bednarek, D. Rogut, Łódź–Warszawa 2018, s. 47–72.

osady Nuzal, 30 km od miasta Ałagir nad rzeką Ardon, 54 km na zachód od Dzaudżikau (obecnie Władykaukaz), stolicy Północnej Osetii, w rejonie sadońskim. Wcześniej podobóz ten należał do obozu nr 515.

W omawianej grupie, liczącej ok. 140 internowanych-aresztowanych grupy „B”, oprócz osób uważanych za folksdojczów lub współpracowników Niemców, znalazło się według dokumentów NKWD ok. 30 żołnierzy AK bądź NSZ oraz współpracowników polskiej konspiracji. Byli to m.in. ppłk pil. Jan Kieżun („Biały”), kpt. Zbigniew Nosek-Witoski („Jantar”), mjr pil. Gustaw Sidorowicz („Wróbel”), kpt. Tadeusz Ciałowicz („Garda”, „Jacek”), ppor. Leonard Wyjadłowski („Ziemia”), kpr. pchor. Kazimierz Mikuła („Korbel”, „Kazik”), ppor. rez. Franciszek Szopa („Konrad”), kpt. Bohdan Thugutt *vel* Stanisław Kłosowski („Beteha”, „Brat”), ppor. rez. Jan Bartoszewski („Kruk”), ppor. Lucjan Kaczmarczyk („Wacław”, „Kruk”), Lesław Wiśniewski, Stefan Wilkosz („Wilk”, „Wiktor”), st. sierż. Stefan Klima, Jerzy Garzyński, ponadto ppor. Maksymilian Chrobok i Jan Gorus ze Śląska, a także krakowscy tzw. granatowi policjanci: ppor. rez. Wacław Dłużniewski, starszy posterunkowy Jan Kruk (kpr. pchor. „Biały”, „Ptak”) i Józef Owsiak oraz łączniczki i sanitariuszki AK-NSZ: Maria Wrona („Kora”, „Kara”) i Zofia Biernacka („Zosia”)¹³.

Podobóz, w którym znaleźli się członkowie tej grupy, zlokalizowano na ogrodzonym trzyhektarowym terenie, bez wieżyczek strażniczych. Znajdowało się tam kilka piętrowych, murowanych budynków mieszkalnych oraz parterowe kuchnia, łazienka i jadalnia. Sale mieszkalne wyposażono w pojedyncze łóżka, sienniki, poduszki, bieliznę pościelową i koce. Ogrzewano je piecami opalnymi drewnem. Warunki bytowe były niewspółmiernie lepsze niż w Krasnowodzku. Garnizon ochrony zajmował obiekty położone tuż za ogrodzeniem.

Nowo przybyli więźniowie zastali już kilkusetosobowy, wielonarodowy kontyngent internowanych. W jego skład wchodził Czesi, Słowacy, Węgrzy, Niemcy, Ślązacy, Łemkowie, nieliczni Rumuni, a także ok. 100 Polaków z transportu sanockiego. Część z nich – m.in. Józef Pitorak, Stanisław Zieliński, Jan Palider, Andrzej Gąsienica-Wawrytko, Andrzej Karpel, Kazimierz Rokicki i Stanisław Łukaszczyk – pochodziła z okolic Nowego Targu i Zakopanego¹⁴.

Na czele podobozu stał mjr Krikunow. Pracownia szewska, krawiecka, magazyny i kuchnia były obsadzone głównie przez Czechów i Słowaków. „Komendantem wewnętrznym” był także internowany Czech o nazwisku Mirej¹⁵. Opieka medyczna spoczywała

¹³ D. Rogut, *Z pustynnego piekła do górskiego raju... Żołnierze Armii Krajowej i obywatele polscy w sowieckim obozie dla internowanych NKWD nr 520 w Groznm*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2024, nr 2, s. 103–119.

¹⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie (dalej: AIPN Kr), Akta śledztwa w sprawie deportacji żołnierzy AK (dalej: Akta), S 47/01/Zk, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Heleny Łukaszczyk, 15 III 1996 r., k. 682–683.

¹⁵ W podstawowej czeskiej publikacji o jeńcach wojennych i internowanych pojawia się jedynie ogólna informacja, że według stanu na 1 lutego 1947 r. na terytorium Północnoosetyjskiej ASRS w obozach i w batalionach roboczych znajdowało się 343 internowanych obywateli czechosłowackich. T. Staněk,

Ausweis kpr. pchor. Kazimierza Mikuły ps. „Korbel”, „Kazik” z okresu okupacji niemieckiej.
Fot. CAW-WBH

w gestii Węgra dr. Fidlera, rzetelnego lekarza chirurga władającego językiem polskim. Spośród Polaków funkcyjnym był tylko ppłk pil. Kieżun, który prowadził skromną bibliotekę obozową. Codziennie odbywały się apele poranne i wieczorne, przeprowadzane stosunkowo szybko i sprawnie. Raz w tygodniu internowanych kierowano do łaźni, a co pewien czas mogli skorzystać także z usług fryzjerskich, wykonywanych przez współwięźniów. Raz na dwa miesiące dokonywano rewizji, równolegle osobistej osadzonych oraz pomieszczeń mieszkalnych. Na terenie obozu znajdował się niewielki dwuizbowy szpitalik, obsługiwany przez sowiecką lekarzkę, mającą do pomocy dr. Fidlera oraz kilku sanitariuszy wyznaczonych z grona internowanych. Nielicznymi chorymi byli głównie

Českoslovenští občané v systému GUPVI NKVD-MVD v SSSR v letech 1945–1956 a němečtí váleční zajatci v Československu v etapě 1945–1950 [w:] Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Sborník studií, část 2: Váleční zajatci a internovaní, red. M. Borák et al., Opava 2007, s. 62.

Zofia Biernacka „Zosia”.
Fot. AIPN Kraków

osadzeni, którzy ulegli wypadkom bądź kontuzjom w czasie pracy, choć zdarzały się także przypadki grypy oraz zapalenia oskrzeli i płuc¹⁶.

Po przybyciu kontyngentu internowanych pion kontrwywiadowczy (operacyjno-śledczy) NKWD rozpoczął proces jego operacyjnego rozpracowania, prawdopodobnie na podstawie dyrektywy NKWD-NKGB nr 74/60 z 26 kwietnia 1945 r. Każdy osadzony, zaraz po wprowadzeniu jego danych do ewidencji obozu, musiał podać podstawowe informacje na swój temat oficerowi NKWD, który umieszczał je w kwestionariuszu osobowym. Każdemu założono także teczkę kontrolno-śledczą (ewidencyjną). Znajdujące się w niej kwestionariusze wypełniał oficer do spraw ewidencyjnych¹⁷.

Internowanych zdolnych do ciężkiej pracy fizycznej kierowano do kopalni rudy cynku i ołowiu, która funkcjonowała w systemie trzymianowym, oraz do zlokalizowanych na jej terenie warsztatów mechanicznych. Kopalnia była położona w jednym z najstarszych okręgów górnictwa ołowiowo-cynkowego. Wydobywano w nim także srebro, bizmut, kadm, ind, a nawet złoto. Była ona jednym z kilkunastu zakładów wchodzących w skład Sadońskiego Przedsiębiorstwa Wydobywania Rud Ołowiowo-Cynkowych. Zarówno to przedsiębiorstwo, jak i sama kopalnia miały duże znaczenie w systemie wydobywania metali nieżelaznych nie tylko w Północnej Osetii, lecz także w całym ZSRS¹⁸.

Internowani mężczyźni oraz część kobiet (głównie Niemcy) byli wykorzystywani przede wszystkim do prac przy wydobywaniu metali. Musieli rąbać ściany kilofami i wywozić ręcznymi wózkami wydobytą rudę. Jak wynika z dostępnych źródeł, siedmiodzinna praca pod ziemią (dodatkową godzinę przeznaczano na dojście do kopalni (czasami więźniów dowożono samochodami) i natrysk w łaźni) należała do wyjątkowo ciężkich i niebezpiecznych. Podziemne korytarze miały niewielką wysokość, nie było profesjonalnego systemu wentylacji, a system odwodnienia cechowała niska sprawność. Brakowało nowoczesnego wyposażenia i rozwiązań technicznych odpowiednich do poziomu wydo-

¹⁶ B. Thugutt, *Wspomnienia z internowania w ZSRR 1945–1948* [w:] *Tak było... Sybiracy. Różne losy zesłańców*, t. 5, red. A. Szemioth et al., Kraków 1999, s. 110–111.

¹⁷ AIPN Kr, Kolekcja: Andrzej Kuler, Teodor Gąsiorowski (dalej: Kolekcja), 301/20, Materiały dotyczące internowanego Gustawa Sidorowicza, 4 XII 1945 r., k. 8–10; *ibidem*, Kolekcja, 301/13, Materiały dotyczące internowanego Leonarda Wyjadłowskiego, 4 XII 1945 r., k. 10–12.

¹⁸ Szerzej zob. B. Голик, Д. Мельков, А. Логачев, *К истории горнометаллургической отрасли Северной Осетии*, „Горный информационно-аналитический бюллетень” 2009, № 1, s. 194–199.

bycia. Panująca duchota, wysoka temperatura, woda zalewająca korytarze oraz prymitywne warunki pracy szybko osłabiały więźniów. Systematycznie dochodziło do wypadków, w tym często do kontuzji kończyn górnych i dolnych. Dotyczyło to zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Więźniowie otrzymywali odzież ochronną w postaci watowanych bluz i obuwia, lecz z powodu trudnych warunków bardzo szybko ulegała ona zniszczeniu. W kopalni każdy dziesiąty dzień miesiąca był wolny od pracy. Według niektórych świadków, górnicy wykonujący lub przekraczający normy pracy otrzymywali, po potrąceniu 300 rubli na koszty utrzymania, niewielkie sumy pieniężne (równowartość ceny 5 kg chleba). Zdaniem innych nie wypłacano żadnych pieniędzy, a za wykonanie normy przysługiwał jedynie dodatkowy talon na obiad i porcja chleba zwiększona do ok. 1 kg.

Część internowanych, w tym kobiety, skierowano do zbierania ziemniaków i buraków w okolicznych kołchozach. W czasie tych prac osadzeni spali w wykopanych przez siebie ziemiankach, a właściwie dołach. Inni tworzyli brygadę, wysyłaną w całości lub drużynami do naprawiania lokalnych dróg górskich – poszerzania poboczy, uzupełniania i utwardzania nawierzchni oraz usuwania zbędnych kamieni. Na czele brygady stał Słowak Mader, jego zastępcą był Jacek Rozmus, należeli zaś do niej internowani słowaccy oraz m.in. Józef Owsiak, Wacław Dłużniewski, Marian Szostak i Bohdan Thugutt¹⁹. Podczas jej prac także dochodziło do wypadków. Jedną z ofiar był Thugutt, który wspominał po latach: „Olbrzymia bryła zamrożonej ziemi upadając przygniotła mi lewą nogę i zmiażdżyła podudzie niemal do kolana. Odczułem straszny ból, wykluczający możliwość omdlenia. Wszyscy pracujący w pobliżu zbiegli się, próbując przy pomocy łomów oraz łopat podnieść ową bryłę i wyciągnąć mnie spod niej. Na próżno”²⁰. Życie uratował mu wspomniany wcześniej węgierski chirurg, który w prymitywnych warunkach obozowego szpitala zdołał przeprowadzić udaną operację i uratować mu część nogi (resztę amputował). Po około dwóch miesiącach ropienie ustało, a kości zaczęły się zrastać. Do końca pobytu w obozie Thugutt przebywał w szpitalu jako rekonwalescent.

Nie dysponujemy źródłami, ani urzędowymi proveniencji postsowieckiej, ani relacjami więźniów, pozwalającymi określić, jakie były normy żywieniowe dla internowanych. Jak wynika z relacji, były one podobne do tych w obozie nr 520, ale bardziej kaloryczne i urozmaicone. Dziennie więźniowie otrzymywali 600 g chleba (900 g dla przekraczających normy pracy), trzy porcje zupy oraz drugie danie (nawet ze skromną ilością mięsa z amerykańskich konserw, permanentnie kradzionego przez kucharzy), a także niewielką ilość cukru, margaryny i tytoniu. Pracę kuchni kontrolowała codziennie obozowa lekarka i jeden z internowanych, wyznaczany każdego dnia przez komendanta. Ich działania nie

¹⁹ B. Thugutt, *Wspomnienia...*, s. 111–115; AIPN Kr, Akta, S 47/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Mikuły, 21 II 1991 r., k. 59; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Jana Gorusa, 11 III 1991 r., k. 112; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Tadeusza Ciałowicza, 4 III 1991 r., k. 115.

²⁰ B. Thugutt, *Wspomnienia...*, s. 124.

zapobiegły kradzieżom artykułów żywnościowych przez kucharzy, ale w pewnym stopniu je ograniczały²¹. W sumie pod względem żywieniowym, bytowym i sanitarnym warunki w obozie były ogólnie dobre. Stan zdrowia internowanych, który generalnie poprawił się już po ich przybyciu z Krasnowodzka do Groznego, w Nuzalu uległ dalszej zmianie na lepsze. Kobietom wróciły nawet menstruacje.

Stosunki między internowanymi należały do poprawnych. Polakom najlepiej układały się kontakty ze Słowakami, pozytywnie również z Węgrami, gorzej było z Czechami. Dobre relacje funkcjonowały w obrębie grup narodowych, w których dochodziło nawet do bliższych kontaktów damsko-męskich. Na zaloty pozytywnie reagowały Niemki i Czeszki, które dość szybko znajdowały „swoich” mężczyzn wśród obozowych funkcyjnych (kucharzy, szewców itd.). Relacje te mogły mieć na celu uzyskanie wsparcia w przetrwaniu pobytu w obozie, ale nie można wykluczyć także związków opartych na uczuciach. W ich wyniku w 1947 r. urodziło się co najmniej jedno dziecko. Dziewczynka, Niemka, zmarła jednak w lipcu tego roku.

Według świadków życie kulturalne rozwijało się w niewielkim stopniu. W okresie świąt Bożego Narodzenia i Nowego Roku komendant obozu zgodził się na zorganizowanie konkursu kolęd. Uczestniczyli w nim Polacy, a wygrał zespół internowanych niemieckich. Za zgodą komendanta funkcjonowały także chóry, złożone z przedstawicieli poszczególnych grup narodowych.

W czasie pobytu w obozie Polaków obowiązywał zakaz korespondencji. Ci, którzy mieli takie możliwości, nielegalnie wysyłali listy za pośrednictwem życzliwych im rosyjskich lub osetyjskich robotników, na których adresy domowe przychodziły również odpowiedzi z Polski. Była to dla internowanych jedyna szansa na nawiązanie i podtrzymywanie kontaktów rodzinnych²². Niektórzy, jak Łukaszczyk, ryzykując złamaniem regulaminu, wysyłali listy polecone bezpośrednio z punktu pocztowego do Polski. W maju 1946 r. jeden z tych listów (później dochodziły także inne) dotarł do wsi Murzasichle w gminie Poronin, gdzie wywołał olbrzymią radość wśród jego bliskich. Jednak nie wszyscy mieli takie możliwości lub nie chcieli ryzykować łamania reżimu obozowego i narażać się na związane z tym kary. Paulina Spyрка przez prawie trzy lata nie otrzymała żadnej wiadomości od swojego męża Antoniego, aresztowanego pod koniec 1944 r. Przez ponad dwa lata pisała o jego zaginięciu do różnych instytucji, w tym do Polskiego Czerwonego Krzyża. O szczegółach wywózki i pobycie małżonka w obozie dowiedziała się po jego powrocie do Polski w październiku 1947 r.

W Nuzalu, podobnie jak w innych tego rodzaju placówkach, prowadzono wśród internowanych działalność propagandową. Odpowiedzialny za nią oficer polityczny organizował spotkania, w czasie których koncentrował się m.in. na gloryfikacji sowiec-

²¹ *Ibidem*, s. 111–115.

²² *Ibidem*, s. 118–120.

kiego ustroju i propagandzie antyfaszystowskiej. Zapewne wskutek jego działań powstał kilkunastoosobowy polski antyfaszystowski Klub Kulturalno-Oświatowy im. Wandy Wasilewskiej. Wydawał on gazetkę ścienną „Demokrata”. Nie znamy jego liczebności ani lidera (lub liderów). Nie dysponujemy wiarygodnymi źródłami, np. relacjami świadków, które umożliwiłyby pogłębienie i zweryfikowanie wiedzy dotyczącej faktycznej działalności tej grupy oraz form jej aktywności propagandowej. Autorzy nielicznych relacji nie wspominają ani o działalności pionu politycznego w obozie, ani o aktywności łagrowych „demokratów”. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, przez analogię do innych obozów, w których przebywali internowani Polacy, że skoro grupa ta otrzymała zgodę na wydawanie gazetki ściennej, to jej członkowie również organizowali odczyty propagandowe, pokazy filmów, mitingi polityczne, publicznie czytali prasę sowiecką i swoją postawą przekonywali do „socjalistycznego współzawodnictwa pracy, miłości do Kraju Rad oraz nierozzerwalnego braterstwa polsko-radzieckiego”. Zapewne podejmowali działania zgodne z wytycznymi pionu polityczno-wychowawczego obozu. Otwarte pozostaje pytanie, czy działali z pobudek ideowych, czy tylko chcieli poprawić swój byt i szybciej uzyskać zwolnienia z Nuzalu. Nieznany jest też ich wpływ na zmianę politycznych przekonań współwięźniów w duchu „przyjaźni polsko-radzieckiej”²³. Nie można wykluczyć, iż właśnie z tego środowiska, podobnie jak to było w innych obozach, wywodziła się agentura zwerbowana przez pion kontrwywiadowczy (operacyjno-śledczy). Wiadomo, że jednym z donosicieli był ppor. Chrobok.

Na każdym komendancie obozu spoczywał obowiązek założenia i utrzymania cmentarza na terenie wyznaczonym przez lokalne władze, a także zorganizowania grup pogrzebowych, nadzór sanitarny nad miejscem pochówków, ogrodzenie go drutem kolczastym lub głębokim rowem oraz zabezpieczenie przed fizycznym zniszczeniem mogił i znaków identyfikacyjnych, zgodnie z odpowiednimi rozkazami NKWD²⁴. Jak wynika z zachowanego raportu komisji kontrolnej z 23 marca 1946 r., cmentarz podobozu nr 4b należał wcześniej do obozu nr 515. Miał powierzchnię 1260 m kw. ogrodzoną jednym rzędem drutu kolczastego z pięciu linii na wysokość 1,5 m. Został podzielony na kwadraty po 20 mogił w każdym. Na każdym grobie znajdowała się tabliczka z jego numerem. W dokumentacji znajdował się szkic cmentarza oraz ewidencja zmarłych w księdze cmentarnej wraz z prawidłowo sporządzonym alfabetycznym indeksem ich nazwisk.

²³ W zależności od okresu, w którym Polacy znaleźli się w obozach, oraz specyfiki kontyngentu osadzonego w każdym z nich tzw. demokraci obozowi spotykali się ze zróżnicowanym traktowaniem. Zob.: P. Rokicki, *Obozowi demokraci*, „Karta” 1999, nr 12, s. 98–109; A. Arkusz, *Obywatele polscy w obozie NKWD-MWD ZSRR nr 178–454 w Riazaniu w latach 1944–1947*, Kraków 2010, s. 340–346; D. Rogut, *Mechanizmy sowieckich represji. Żołnierze Armii Krajowej w obozie NKWD nr 270 w Borowiczach (1944–1946) – studium przypadku*, Żelów 2017, s. 215–221.

²⁴ CAW WBH, Kolekcja, Protokoły kontroli cmentarza w m. Dżanges obozu nr 228 (Dzauździkau). Schematy i fotokopie rozmieszczenia mogił oraz wykaz imienny pochowanych w latach 1945–1948 (dalej: Protokoły), VIII.800.20.675, k. 7. Szerzej zob.: D. Rogut, *Nieznana historia...*, s. 357–358.

Łącznie w czterech mogiłach zbiorowych oraz 220 pojedynczych pochowano 354 internowanych. Pierwsza mogiła zbiorowa ze 130 zmarłymi została zlokalizowana w pobliżu podoboju, poza terenem cmentarza²⁵.

Śmiertelność w podoboju nr 4b od stycznia 1946 do marca 1948 r. należała do relatywnie bardzo niskich. Pochowano wtedy 11 osób, w tym – od stycznia 1946 do listopada 1947 r. – trzech obywateli polskich. Wśród nich byli legionista Władysław Fajfer (ur. 1897) oraz Erhard Hanus (ur. 1902)²⁶.

Jak wspominałem, w Nuzalu funkcjonował pion operacyjno-śledczy NKWD. Odpowiadał on za rozpracowanie internowanych oraz utworzenie wśród nich sieci agenturalnej. Konfidenti mieli za zadanie nie tylko zbierać dane o poszczególnych osobach, ich przeszłości politycznej, społecznej i wojskowej oraz ich ewentualnej aktywności antysowieckiej czy współpracy z Niemcami w czasie okupacji, lecz także informować władze o nastrojach wśród osadzonych, ich stosunku do władzy sowieckiej, przygotowywanych ucieczkach oraz planowanej działalności sabotażowej. Jak wynika z nielicznych źródeł, donosiciele werbowano różnymi sposobami, w tym poprzez szantaż lub możliwość osiągnięcia przez nich korzyści osobistych. Poglądy polityczne miały mniejsze znaczenie. Do zwerbowanych należał wspomniany wyżej ppor. Chrobok²⁷. Odmowa współpracy groziła nawet próbą wstrzymania możliwości powrotu do Polski, czego osobiście doświadczyła Biernacka. Zebrany przez obozowe NKWD materiał operacyjny ujawnił jej wysoce antysowieckie nastawienie, niezmiernie wrogi stosunek do władz „demokratycznej” Polski, a zarazem lojalność i szacunek wobec emigracyjnego rządu w Londynie. Ustalono, że osadzona przedstawiała swoje poglądy innym internowanym, w tym Noskowi-Witoskiemu i Sidorowiczowi, którzy w pełni je akceptowali. Co więcej, także po powrocie do kraju kobieta podkreślała obowiązek walki z reżimem komunistycznym oraz konieczność mobilizacji społeczeństwa przeciwko współpracy Polski ze Związkiem Sowieckim²⁸.

Dzięki konfidentom władze mogły aresztować nie tylko osoby wrogo nastawione do ZSRS czy prowadzące antysowiecką agitację, lecz także planujące ucieczki z obozu. W Nuzalu zapobiegły grupowej ucieczce organizowanej przez Wyjadłowskiego, Mikułę, Noska-Witoskiego i internowanego niemieckiego – Ślązaka Weinholza. Planowali oni opuszczenie obozu podczas pracy w kopalni. Przygotowywali się do niego przez dłuższy

²⁵ CAW WBH, Kolekcja, Protokoły, k. 5–6, 23.

²⁶ *Ibidem*, k. 31.

²⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Katowicach (1945) 1983–1990, 032/107, Pismo zastępcy komendanta SB Komendy Powiatowej MO w Rybniku do zastępcy komendanta SB KW MO w Katowicach, 3 V 1957 r., k. 190.

²⁸ Nieliczne wspomnienia potwierdzają, że pion operacyjny prowadził próby werbunku internowanych do agenturalnej współpracy z komunistycznymi organami bezpieczeństwa w Polsce tuż przed zwolnieniem internowanych z obozu. Na obecnym etapie badań trudno ocenić skalę i rezultaty tych działań. AIPN Kr, Akta, S 47/01/Zk, Protokół przesłuchania świadka Zofii Biernackiej-Paterek, t. 3, 4 IV 1993 r., k. 487; CAW WBH, Kolekcja, Biernacka Zofia, VIII.802.530.874, k. 9; B. Thugutt, *Wspomnienia...*, s. 130–131.

czas. W swój plan wtajemniczyli Stanisława Suse, kierownika obozowej szwalni, który przekazywał im odzież do sprzedaży. Dzięki temu zgromadzili pewną ilość pieniędzy i żywności. Weinholz ukradł także kurtki watowane z kopalnianego magazynu. Z tą grupą współpracował jeden z miejscowych Osetyńców, u którego uciekinierzy zamierzali ukryć się przed pościgiem przez kilka dni. Tuż przed realizacją planu trzech internowanych zatrzymano na terenie obozu. Zdołał go opuścić tylko Nosek-Witoski, jednak po kilku dniach także on został aresztowany w domu wspomnianego Osetyńca. Całą czwórkę ukarano dwutygodniowym pobytem w obozowym karcerze, ale później Noska-Witoskiego wywieziono do więzienia w Dzaudżikau. Osetyńca prawdopodobnie skazano²⁹.

Trudno określić datę ucieczki, ale wiadomo, że Nosek-Witoski po 21 sierpnia 1947 r. trafił do więzienia nr 1, podejrzany o „ciężkie przestępstwa przeciwko władzy”. Jednak nie chodziło o próbę nielegalnego opuszczenia obozu. Prowadzono przeciwko niemu sprawę śledczą z oskarżenia z art. 58 §14 kodeksu karnego Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej (kk RSFRS) o „sabotaż kontrrewolucyjny” oraz z art. 2 Dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 4 czerwca 1947 r. o Odpowiedzialności karnej za przywłaszczenie mienia państwowego i społecznego (kara od 5 do 25 lat pozbawienia wolności). Umieszczenie go w więzieniu było środkiem zapobiegawczym przed ewentualnym uchylaniem się od śledztwa i wyroku, zastosowanym na podstawie art. 145 i art. 158 kk RSFRS. Według śledczego w czasie przebywania w obozie podejrzany „prowadził systematycznie wśród internowanych przestępczą, kontrrewolucyjną agitację skierowaną na załamanie się zadań produkcyjnych Sadońskiego Zakładu Wydobywania Rudy. [...] Stworzył organizację podziemną z internowanych Polaków i wzywał ich do szpiegowskiej działalności wyrotowej skierowanej przeciwko Związkowi Sowieckiemu i do walki przeciwko istniejącemu polskiemu rządowi demokratycznemu [...] Nosek[-Witoski] informował o swoim twardym zamiarze prowadzenia walki przeciwko kierownictwu polskiego demokratycznego rządu, wykorzystując przy tym jego związki ze znanymi działaczami państwowymi Polski, a także jego byłe związki po linii AK”³⁰. Abstrahując od wiarygodności zarzutów, warto zwrócić uwagę na to, że do wszczęcia sprawy NKWD musiało pozyskać pewną ilość materiału dowodowego w postaci zeznań świadków lub donosów agentury. Jest prawdopodobne, że Nosek-Witoski, oficer Wojska Polskiego, cieszący się autorytetem wśród współwięźniów, mógł ich namawiać do niewykonywania narzuconych norm wydobywania rudy, wskazywać na ciężkie warunki pracy, brak zabezpieczeń w kopalni, częste wypadki itd. Nie można wykluczyć, że jego stanowisko faktycznie wpływało na postępowanie pewnej grupy internowanych i mogło doprowadzić do zmniejszenia

²⁹ *Ibidem*, k. 128–130. Nieco inną wersję wydarzeń przedstawił świadek. AIPN Kr, Akta, S 47/01/Zk, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Leonarda Wyjadłowskiego, 6 III 1991 r., k. 66–67.

³⁰ AIPN Kr, Kolekcja, 301/37, Materiały NKWD dotyczące internowanego Zbigniewa Noska, Postanowienie o przerwaniu sprawy karnej, 21 IX 1947 r., k. 14.

urobku. Na podstawie uzyskanych informacji śledczy ustalił także, iż pomiędzy 23 marca a 3 sierpnia 1947 r. podejrzany ukradł trzy metry sukna, nici oraz inne rzeczy należące do państwa sowieckiego. Ten czyn kwalifikował się pod wspomniany, rygorystyczny dekret z 4 czerwca tego roku. Po miesiącu śledztwa funkcjonariusz pionu operacyjnego MWD zarządu obozu st. lejtn. Gabisow postanowił przerwać sprawę karną. Jego decyzja nie wynikała jednak z braku dowodów „przestępczej działalności”, lecz z wydania rozkazu MWD ZSRS nr 00839 z 4 sierpnia 1947 r. o zwolnieniu Polaków z obozów, o czym piszę poniżej. W tej sytuacji sprawa przeciwko wspomnianemu oficerowi została umorzona i przekazana do archiwum, a on sam skierowany 23 października do obozu przejściowego MWD nr 284 w Brześciu nad Bugiem³¹. Na marginesie warto dodać, że Nosek-Witoski był jednym z aktywnych członków wspomnianego wyżej „klubu demokratycznego”, co każe się zastanowić nad rzeczywistym wpływem propagandy sowieckiej na internowanych.

Władze w Warszawie miały wiedzę na temat obywateli polskich przetrzymywanych w Nuzalu. Docierały do nich pisma od interweniujących rodzin oraz od byłych więźniów, zwolnionych z obozu NKWD nr 516. Wypuszczony z niego w kwietniu 1946 r. były powstaniec warszawski ppor. Witold Kieżun „Wypad” już 4 sierpnia tego roku skierował do przewodniczącego Komisji Likwidacyjnej byłej AK płk. Jana Mazurkiewicza „Radosława” wykaz żołnierzy Okręgu AK Kraków uwięzionych w Krasnowodzku. Zamieścił w nim nazwiska 24 mężczyzn i dwóch kobiet oraz dokładny opis lokalizacji obozu. Na podstawie tego spisu 9 sierpnia „Radosław” wystosował do generalnego pełnomocnika rządu do spraw repatriacji Władysława Wolskiego prośbę o udzielenie pomocy wymienionym w niej osobom w powrocie do kraju. Prawdopodobnie pełnomocnik wysłał w tej sprawie, poprzez warszawski MSZ, pismo do ambasady polskiej w Moskwie³².

O powrót deportowanych walczyły także ich rodziny, które wszelkimi możliwymi sposobami próbowały wpłynąć na przyspieszenie procesu ich zwolnienia. Pisano listy do Ambasady RP w Moskwie, instytucji państwowych, struktur politycznych, dygnitarzy partyjnych i państwowych oraz parlamentarzystów. W jednym z tych pism, skierowanym 11 listopada 1946 r. do ambasady polskiej w stolicy ZSRS, Felicja, żona internowanego Jana Kieżuna, zwróciła się o interwencję placówki w sprawie wypuszczenia z obozu jej męża. Przedstawiła jego przedwojenny życiorys wojskowy, udział w Powstaniu Warszawskim oraz przypadkowe aresztowanie przez Sowieców 8 marca 1945 r., gdy był tłumaczem podczas rewizji u sąsiada. Podkreśliła jego wiek – 54 lata, zły stan zdrowia oraz swoją trudną sytuację życiową. Pisała: „Moja 17-letnia córka biorąc czynny udział w powstaniu warszawskim zaginęła bez wieści, a ja straciwszy wszystko w Warszawie, zostałam samotna, bez męża, bez córki. Muszę sama, będąc chorowitą, ciężko pracować na swój byt, bez

³¹ *Ibidem*, 15.

³² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Biuro udostępniania (dalej: BU), Komisja Likwidacyjna byłej Armii Krajowej, Obszar Centralny, 9/69, 4 VIII 1946 r., k. 113–114, 117.

opieki męskiej, mając na utrzymaniu starszą matkę”. W podobnym duchu napisała także do ówczesnego wiceministra obrony narodowej gen. Mariana Spychalskiego. W odpowiedzi pochodzącej od naczelnika Wydziału Sowieckiego Departamentu Politycznego MSZ w Warszawie stwierdzono, że MSZ w Moskwie poinformował tamtejszą Ambasadę RP o losach jej męża, a także o krokach, które należy podjąć w celu jego uwolnienia, oraz że interweniowano w tej sprawie w Ambasadzie ZSRS w Polsce. Podano także dokładny adres obozu³³. 18 lutego 1947 r. do posła na Sejm Ustawodawczy Witolda Bieńkowskiego, członka Katolicko-Społecznego Klubu Poselskiego, wpłynęła prośba o interwencję od 15 członków rodzin osadzonych w Nuzalu: „Niżej podpisani zwracają się do Ob. Posła jako czołowego posła katolickiego z prośbą o zainteresowanie się naszą sprawą, która wymaga interwencji w myśl zasad elementarnej sprawiedliwości [...] Zasada jednoczenia wszystkich sił chętnych do pracy przy odbudowie Państwa Polskiego, w ich wypadku doznaje poważnego uszczerbku, przez wywiezienie są oni internowani i pokrzywdzeni. Wiemy, że decyzja o ich zwolnieniu jest zależna od naszych władz”³⁴. Nie wiadomo, czy poseł podjął jakiegokolwiek działania w tej sprawie.

Rodziny aresztowanych pisały także do Prezydium Rady Ministrów. Informowały o losach swoich bliskich i prosiły o interwencję. W dniu 12 listopada 1946 r. Wacław Branicki interweniował w ten sposób w sprawie swojej córki Zofii. Odpowiedź dyrektora Biura Prezydialnego z 9 maja 1947 r. w sposób lakoniczny informowała o zwolnieniu jego córki w ramach rządowego porozumienia polsko-sowieckiego z marca 1947 r.

Także internowani Polacy wszelkimi sposobami próbowali wydostać się na wolność i wyjechać do ojczyzny. Wiedzieli o zwolnieniach rodaków z innych obozów i zakończeniu procesu repatriacji. Powodowało to nie tylko rozczarowanie, ale przede wszystkim zwątpienie w możliwość powrotu do domu. Jak wspomniałem, prawdopodobnie jednym ze sposobów na poprawę bytu i próbą uzyskania zwolnienia była inicjatywa Klubu Kulturalno-Oświatowego im. Wandy Wasilewskiej, który szukał możliwości nawiązania kontaktu z przedstawicielami ambasady polskiej w stolicy ZSRS i powiadomienia jej o pobycie obywateli polskich w Nuzalu. 1 października 1946 r. grupa członków klubu wysłała do ambasady list, skierowany do Wandy Wasilewskiej. Czytamy w nim m.in.:

„Kochana Towarzysko!

Jak płomyczek dobrej nadziei dotarł do nas pierwszy i ostatni numer gazety »Wolna Polska«. Jaka wielka szkoda, że ostatni. Ludzie tego dnia wprost oszaleli z radości. Od dwóch lat zobaczyli znów słowo polskie, od siedmiu lat czytali o Wolnej i Niepodległej

³³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Bydgoszczy 1983–1990, 069/270, t. 1, Pismo do Ambasady Polskiej w Moskwie, 11 XI 1946 r., Pismo do wiceministra Obrony Narodowej generała Mariana Spychalskiego, 30 XI 1946 r., Pismo Felicji Kieżun od naczelnika Wydziału Radzieckiego Janusza Zambrowicza, 30 XI 1946 r., k. 85–87.

³⁴ Archiwum Akt Nowych, Prezydium Rady Ministrów, 25/6, Pismo do obywatela posła Witolda Bieńkowskiego, 18 II 1947 r., k. 11.

Polsce. [...] Ale równocześnie smutek objął nasze serca, gdy na łamach »Wolnej Polski« dowiedzieliśmy się, że podstawowa masa Polaków w ZSRR powróciła do Kraju, a my, widocznie zapomniani przez wszystkich, jesteśmy nadal za hańbiącym drutem internowania [...] Życie pod jednym dachem z tymi, którzy nas gnębili i prześladowali [z Niemcami i folksdojczami – D.R.], jest ciężkie i upokarzające. [...] Wiedząc, że Pani na terenie ZSRR jest przedstawicielką i opiekunką Polaków, zwracamy się na tej drodze o pomoc i opiekę. Wierzymy, że tylko Pani może coś zrobić, abyśmy szybko powrócili do naszych żon, matek i dzieci. [...] Dzięki ofiarnej pracy kilku naszych kolegów, nasza orientacja jest prosowiecka i demokratyczna. Oni potrafili nas przekonać i zjednoczyć. Dlatego nasza dwuletnia praca dla ZSRR była wydajna, bośmy zrozumieli, że każda wydobyta tona rudy daje mocne podstawy polsko-radzieckiej przyjaźni i Siły Słowiańskiego Świata!³⁵.

Podpis pod listem złożyło 13 osób, jak dziś wiemy, w większości żołnierzy AK, choć tylko trzech (Maksymilian Chrobok, Jan Fyde i Stefan Wilkosz) o tym wspomniało. Inni – ppłk pil. Kieżun, kpt. Nosek-Witoski i kpt. Ciałowicz – wymienili swoje stopnie oficerskie, pozostali przedstawiali swoje przekonania polityczne, prezentując się jako członkowie lub sympatycy Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), Stronnictwa Pracy (Chrobok), Stronnictwa Demokratycznego (SD) i Stronnictwa Ludowego (SL – Franciszek Szopa, Wacław Dłużniewski, Józef Sus, Jan Maćko oraz Leonard Wyjadłowski, który napisał także, że był członkiem BCh). Mikołaj scharakteryzował się jako „dowódca oddziału partyzanckiego, współpracownik sekretarza Bronka z PPR”, a Klima – jako „członek Spółdzielni Rolniczo-Handlowej”. W liście podkreślono, że 171 osadzonych w obozie Polaków (oprócz Niemców i folksdojczów – byłych obywateli polskich) to żołnierze AK, BCh i Armii Ludowej, członkowie PPS, SD, SL i PPR, w większości robotnicy i rolnicy, pochodzący ze Śląska, Podhala, Podkarpacia, ziemi krakowskiej, miechowskiej oraz z Warszawy. Jednocześnie autorzy listu, prawdopodobnie z powodów koniunkturalnych, gloryfikowali zmiany ustrojowo-gospodarcze zachodzące w Polsce i socjalizm jako system polityczny. Podkreślili także bardzo dobrą współpracę i zaangażowanie sowieckiej komendantury w rozwój ich koła, a nawet wyjątkowo życzliwe wspieranie „polskości i patriotyzmu” internowanych Polaków. Wskazywali na wyjątkowo negatywną atmosferę wśród osadzonych, wynikającą z powodu przebywania z nimi niemieckich konfidentów i folksdojczów. Można sądzić, że był to dla nich rzeczywiście poważny problem. Działalność polityczna „demokratów”, jak również treść listu, została prawdopodobnie pozytywnie oceniona przez sowieckie dowództwo. Świadczyły dobrze o samym naczelniku (co bez wątpienia miało znaczenie przy jego ocenianiu przez władze zwierzchnie), funkcjonowaniu podległej mu administracji obozowej oraz aktywności jej pionu propagandowego

³⁵ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: AMSZ), Noty w sprawie zwolnienia i powrotu obywateli polskich aresztowanych i internowanych w ZSRR w latach 1944–1945, korespondencja w sprawie zwolnień górników śląskich (dalej: Noty), Z-27, W-13, T-208, 1 X 1946 r., k. 51–52.

(polityczno-wychowawczego), który realizował stawiane mu zadania wśród więźniów. Z drugiej strony nie można wykluczyć, że deklarowane poglądy internowanych mogły mieć wpływ na pozytywną ocenę polskiej grupy przez Sowietów.

O ile informacje o Polakach z Północnej Osetii docierały do władz w Warszawie różnymi kanałami, np. poprzez korespondencję wpływającą do poszczególnych instytucji, o tyle bez wątpienia list obozowych „demokratów” potwierdził i – można powiedzieć – dookreślił ich sytuację. Wraz z dołączoną do niego gazetką dotarł do ambasady polskiej w stolicy ZSRS i przyspieszył działania na linii Ambasada RP w Moskwie – sowiecki MSZ. Już 2 listopada 1946 r. płk Juliusz Bardach, attaché wojskowy ambasady, skierował przez Wydział Kontaktów Zewnętrznych Ministerstwa Obrony ZSRS pismo do pełnomocnika Rady Ministrów tego kraju do spraw repatriacji gen. lejtn. Konstantina Gołubiewa z prośbą o przyspieszenie decyzji o zwolnieniu obywateli polskich z Nuzalu. Motywował ją powstaniem antyfaszystowskiego Klubu Demokratycznego oraz jego szeroką, podkreślającą w sposób szczególny przyjaźń polsko-sowiecką, działalnością polityczno-wychowawczą wśród tamtejszych Polaków. Pułkownik Bardach podkreślił, że zwolnienie tej grupy miałyby duże znaczenie polityczne dla strony polskiej. Prosił również o poinformowanie go o podjętych działaniach oraz o dacie przekroczenia przez zwolnionych wyznaczonego punktu repatriacyjnego na granicy polsko-sowieckiej. Dziękował również administracji obozu nr 228 za pomoc w procesie „demokratycznego wychowania” internowanych. W piśmie przedstawił także listę 14 członków klubu, bez określenia ich funkcji w konspiracji i politycznego zaangażowania, dodając jeszcze jedno nazwisko – Adama Chwaliboga, ziemianina spod Nowego Sącza³⁶. 11 listopada 1946 r. radca ambasady dr Henryk Wolpe przesłał list i gazetkę gen. bryg. Wiktorowi Groszowi, dyrektorowi Departamentu Prasy i Informacji MSZ w Warszawie. Następnie zostały one przekazane do Biura Prezydyjnego Krajowej Rady Narodowej na ręce jej przewodniczącego Bolesława Bieruta³⁷. Czy ten ostatni podjął jakąkolwiek inicjatywę? Nie wiadomo, ale warszawski MSZ rozpoczął działania w sprawie przetrzymywanych w Nuzalu.

Doktor Wolpe przypomniał o nich, a także o Polakach przebywających m.in. w obozach w Kutaisi i Stalinogorsku, w piśmie skierowanym 13 listopada 1946 r. do 4 Wydziału Europejskiego MSZ w Moskwie w sprawie przyspieszenia procesu zwalniania i repatriacji obywateli polskich osadzonych w obozach kontrolno-filtracyjnych, obozach dla jeńców wojennych i internowanych oraz poprawczych obozach pracy. Według autora dokumentu ich powrót miał wpłynąć stabilizująco na sytuację wewnętrzną w Polsce i dlatego był niezmiernie ważny dla rządu w Warszawie z przyczyn politycznych³⁸.

³⁶ CAW WBH, Kolekcja, VIII.800.22.103, Pismo płk. J. Bardacha do Pełnomocnika Rady Ministrów ZSRS do Spraw Repatriacji gen. lejtn. Konstantyna Gołubiewa, 2 XI 1946 r., k. 98–99.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ AMSZ, Noty, Z-27, W-13, T-208, Pismo Ambasady RP w Moskwie, 13 XI 1946 r., k. 43–45.

Z kolei 28 listopada 1946 r. Ambasada RP w Moskwie skierowała oficjalne pismo do 4 Wydziału Europejskiego MSZ ZSRS w sprawie zwolnienia 171 Polaków z obozu nr 228, zwracając się do odpowiednich organów władzy sowieckiej o rozpatrzenie prośby o odesłanie ich do kraju. Podkreślono, że odpowiadają oni warunkom zwolnienia, podobnie jak inni obywatele polscy, zgodnie z pismem ministra spraw zagranicznych ZSRS Wiaczesława Mołotowa do polskiego ambasadora w Moskwie Henryka Raabego z 3 marca 1946 r.³⁹ W dokumencie zwrócono także uwagę na to, że część internowanych, przy wsparciu i życzliwości władz obozowych, podjęła wśród współtowarzyszy dużą aktywność polityczną i kulturalno-uświadamiającą. Ludzie ci zorganizowali klub antyfaszystowski, wydawali ścienną gazetkę „Demokrata” i rozwinięli szeroką działalność propagandową. Wszystko to wskazywało na ich świadomość polityczną, miało także świadczyć o pozytywnym stosunku do przemian „demokratycznych” w Polsce i świadomości roli przyjaźni z ZSRS. Stanowiło to dobrą prognozę dla ich pracy na rzecz budowy „demokratycznego” państwa. W ostatnim akapicie pisma podkreślono, że przyspieszenie procesu zwalniania więźniów wpłynie pozytywnie na wewnętrzną sytuację polityczną w Polsce przed wyznaczonym terminem wyborów parlamentarnych⁴⁰.

Jest sprawą oczywistą, że zwolnienie internowanych nie mogło opierać się jedynie na decyzji sowieckiego MSZ czy arbitralnym poleceniu gen. Gołubiewa. Takie postanowienia zapadały tylko na podstawie przesłanek *stricto* politycznych i były podejmowane na najwyższych szczeblach władzy. Doszło do nich po wyborach w Polsce, przeprowadzonych w styczniu 1947 r. Ówczesny premier Józef Cyrankiewicz 25 lutego udał się na czele delegacji państwowej do Moskwy. Prowadził rozmowy ze Stalinem m.in. w kwestiach gospodarczych i politycznych. Prawdopodobnie poruszano również sprawę przetrzymywania Polaków w obozach sowieckich. Podpisano wówczas porozumienie dotyczące przyspieszenia repatriacji osób narodowości polskiej z ZSRS. Na jego realizację Warszawa czekała następne kilka miesięcy, aż do momentu podjęcia przez sowiecką Radę Ministrów uchwały nr 2641-816ss z 26 lipca 1947 r. O zwolnieniu i repatriowaniu do Polski obywateli polskich znajdujących się w ZSRR pod strażą⁴¹.

Na obecnym etapie badań trudno ustalić szczegółowy przebieg procesu zwolnień z obozu nr 228. Jak wspominałem wcześniej, prawdopodobnie niewielkie grupy osa-

³⁹ Warto wyjaśnić, że Mołotow w przywołanym piśmie potwierdził, iż do 21 II 1946 r. wszyscy obywatele polscy internowani i aresztowani w latach 1944–1945 na terytorium Polski w ramach operacji oczyszczania tyłów Armii Czerwonej, w liczbie 12 289, zostali zwolnieni i przekazani stronie polskiej na stacjach Brześć nad Bugiem i Przemyśl. Jednocześnie listy z nazwiskami zostały przekazane doradcy sowieckiemu przy Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie gen.-lejt. Nikołajowi Sieliwanowskiemu. *Ibidem*, Pismo do ambasadora RP w Moskwie, 3 III 1946 r., k. 10.

⁴⁰ *Ibidem*, Pismo Ambasady RP, 28 XI 1946 r., k. 47.

⁴¹ Szczegółowe kwestie zwolnień regulował rozkaz MWD ZSRR nr 00839 z 4 VIII 1947 r. Государственный архив Российской Федерации (Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej, dalej: GARF), фонд Министерство внутренних дел (МВД СССР), 9401, opis' 1, дело 227, list 53–62

dzonych kierowano do Polski na podstawie rozkazu NKWD nr 001301 z 29 października 1945 r. Do 1 stycznia 1946 r. z Nuzala odesłano 42 osoby i planowano 66 kolejnych. Prawdopodobnie w maju tego roku obóz opuściło czworo osadzonych. W podobozie 4b 1 kwietnia 1946 r. przebywało – o czym była mowa powyżej – 219 aresztowanych Polaków i obywateli polskich, w tym 187 mężczyzn i 32 kobiety. W pierwszych dniach października 1947 r. pozostawało w nim 165 internowanych z Polski, zatem w międzyczasie zwolniono 54 osoby. W tym miejscu pojawia się pytanie o podstawę prawną ich odesłania do kraju względnie do innych miejsc w ZSRS⁴².

Proces zwolnień z Nuzala przyspieszył jesienią 1947 r. Wynikało to ze wspomnianej uchwały Rady Ministrów ZSRS nr 2641-816ss⁴³. W połowie sierpnia rozpoczęły się przesłuchania, które trwały do końca następnego miesiąca. Weryfikowano wcześniejsze zeznania internowanych, sporządzano kolejne oraz indagowano świadków. Indywidualne postanowienia (wnioski) w sprawie ewentualnego zwolnienia Polaków, wciąż opisywanych w nomenklaturze obozowej jako „internowani grupy »B«”, sporządzał na początku września m.in. pełnomocnik operacyjny wydziału operacyjnego zarządu obozu mł. lejtn. Pryganow oraz pełnomocnik operacyjny lejtn. Batieniew. Zgodę na opuszczenie obozu powinien był wyrazić zastępca naczelnika zarządu do spraw operacyjnych ppłk Bzarow, a jego decyzje były zatwierdzane przez ministra spraw wewnętrznych Północnoosetyjskiej ASRS gen. mjr. Borisa Tiekajewa. Jednak nie wszędzie pojawiły się ich podpisy.

Jak wynika z pewnej liczby przeanalizowanych spraw, oficerowie operacyjni nie zamierzali zwolnić wszystkich internowanych. Odwoływali się do rozdziału IV pkt „d” rozkazu MWD z 4 sierpnia, który dotyczył specjalnej komisji rozpatrującej sprawy Polaków i osób narodowości polskiej, podejrzanych o „ciężkie przestępstwa” przeciwko Związkowi Sowieckiemu. Osoby takie miały nie być zwalniane⁴⁴. Powołując się na punkt „d”, oficerowie śledczy pisali m.in. o osobach podejrzanych o współpracę z Niemcami lub aktywnych członkach AK. W jednym z uzasadnień przedłużenia pobytu w obozie czytamy: „Szopa [Franciszek – D.R.] jest aktywnym członkiem partii PPS od 1926 roku. W 1943 r. brał aktywny udział w przygotowywaniu powstania narodowego w Warszawie, organizowanego przez emigracyjny rząd w Londynie. Działalność praktyczną Szopy w AK potwierdzają świadkowie...”. W podobnym tonie brzmiało kolejne: „Szostak [Marian – D.R.] został aresztowany jako kierownik sekcji AK, która miała za zadanie konfiskatę u chłopów żywności dla grupy dywersyjno-

⁴² NKWD o Polsce i Polakach..., s. 79, 117–118.

⁴³ D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1945–1949)*, Toruń 2003, s. 215.

⁴⁴ Tymi przypadkami zajęła się specjalna komisja na czele z gen. Iwanem Sierowem. GARF, 9401-2-200, k. 96, 154–156.

-terrorystycznej, ukrywającej się w lasach województwa krakowskiego⁴⁵. W przypadku Stanisława Kłosowskiego, który ujawnił swoją prawdziwą tożsamość jako Bohdan Thugutt, oficer śledczy scharakteryzował go jako aktywnego członka AK oraz łącznika dowódcy batalionu „Tarcza”. Z tego powodu proponował pozostawienie go w obozie w celu przekazania organom Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (MGB). Podobnie scharakteryzowano i oceniono Marię Wronę „Korę”, łączniczkę AK, która przyznała się do udziału w działalności podziemnej i udostępniania swojego mieszkania do celów konspiracyjnych⁴⁶. Decyzje odmowne dotyczyły także internowanych podejrzanych o współpracę z Niemcami. Jako konfidenti gestapo lub żandarmerii mieli donosić na Polaków np. uchylających się od pracy przymusowej czy na ukrywających się Żydów. Funkcjonariusze opierali swoje opinie na zeznaniach złożonych przez internowanych w styczniu i lutym 1945 r., w trakcie ich osadzania w więzieniach na terenie Polski, podczas przesłuchań, prowadzonych przez oficerów kontrwywiadu wojskowego „Smiersz”. W niektórych przypadkach jako materiały obciążające wykorzystywano dodatkowo zeznania świadków⁴⁷. Czy mogły być one całkowicie wiarygodne? Znajac metody śledcze stosowane wobec aresztowanych, ówczesne realia więzienne oraz zachowania polskich komunistów, należy mieć duże wątpliwości. Nie można jednak wykluczyć, że informacje odnoszące się do kolaboracji z niemieckim okupantem były częściowo prawdziwe. Na wszystkich dokumentach dotyczących proponowanych decyzji nie ma podpisów przełożonych oficerów śledczych, tzn. ppłk. Bzarowa oraz gen. Tiekajewa.

Oficer śledczy zaproponował odesłanie do Polski Wilkosza, który „11 marca 1945 r. został zatrzymany jako łącznik AK o ps. »Wiktor«. Wilkosz nie wypiera się swojej działalności jako łącznik AK, ale [...] materiałów świadczących o przestępczej działalności Wilkosza przeciwko Związkowi Sowieckiemu w sprawie nie ma...”. Podobnie uzasadnił zwolnienie z obozu Antoniego Gawrysa, żołnierza AK z Krakowa. Nieco inaczej motywował odesłanie Jana Bartoszewskiego z Częstochowy, który został zatrzymany jako agent polskiego wywiadu. Wystarczyło do tego zeznanie aresztowanego, złożone podczas przesłuchania, zgodnie z którym do 1937 r. często wyjeżdżał z Polski za granicę, m.in.

⁴⁵ AIPN Kr, Kolekcja, 301/37, Materiały dotyczące internowanego Józefa Owsiaika, Postanowienie, 2 IX 1947 r., k. 14; *ibidem*, 301/22, Materiały dotyczące internowanego Franciszka Szopy, Postanowienie, 2 IX 1947 r., k. 12–13; *ibidem*, 301/42, Materiały dotyczące internowanego Mariana Szostaka, Postanowienie, 2 IX 1947 r., k. 14.

⁴⁶ *Ibidem*, 301/34, Materiały dotyczące internowanego Bohdana Thugutta, Postanowienie, 1 IX 1947 r., k. 14; *ibidem*, 301/29, Materiały dotyczące internowanej Marii Wrony, Postanowienie, 28 VIII 1947 r., k. 13.

⁴⁷ *Ibidem*, 301/21, Materiały dotyczące internowanego Jana Szczeliny, Postanowienie, 2 IX 1947 r., k. 12; *ibidem*, 301/30, Materiały dotyczące internowanego Maksyma Twardowskiego, Postanowienie, b. d., k. 9.

do Niemiec, Włoch i Jugosławii. Dopiero podczas indagacji w obozie nie potwierdzono podejrzeń o jego działalność wywiadowczą, a także ustalono, że podróżował po Europie jako aktywny działacz sportowy⁴⁸.

Bez wątpienia lista 165 Polaków osadzonych w Nuzalu trafiła na posiedzenie komisji kierowanej przez gen. Iwana Sierowa, która 6 października 1947 r. postanowiła: „Polecić GUPWI MSW ZSRS zwolnić z obozów MSW zgodnie z załączonymi wykazami i przekazać Pełnomocnikowi Rady Ministrów Związku SRS do spraw repatriacji w celu wysłania do ojczyzny internowanych Polaków-obywateli polskich w liczbie 3388, na których brak jest materiałów o dokonaniu przez nich przestępstw przeciwko Związkowi Sowieckiemu, ale są materiały o dokonaniu przez nich przestępstw przeciwko polskiemu demokratycznemu państwu”⁴⁹.

W październiku przeprowadzono w obozie kontrolę medyczną internowanych, a nawet wykonano im proste zabiegi dentystryczne. W pierwszej turze odesłano grupę osób, które nie podpisały volkslisty. Tuż przed wyjazdem wszystkich skierowano do łaźni, wydano czystą bieliznę i wymieniono zniszczone obuwie. Polacy opuścili Nuzal 11 października. Towarzyszyła im niewielka liczba konwojentów, a warunki transportu były relatywnie dobre. Po kilku dniach trafili do obozu przejściowego MWD nr 284 w Brześciu nad Bugiem. Panowały w nim trudne warunki bytowe, w szczególności doskwierały przepełnione baraki i niskiej jakości żywienie. Po kilku dniach, 1 listopada, przekazano ich funkcjonariuszom Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego z Białej Podlaskiej. Na granicy weryfikowano listy przybyłych i dokładnie sprawdzano dane personalne. Każdy „repatriant” był przesłuchiwany przez funkcjonariuszy UB, musiał także wypełnić ankietę, która zawierała piętnaście pytań. Dotyczyły one m.in.: danych personalnych, wykształcenia, miejsca zamieszkania, stopnia wojskowego, przyczyn opuszczenia i przyjazdu do Polski, okresu pobytu poza granicami kraju i wykonywanej tam pracy. Przesłuchania, w formie wywiadu, przeprowadzał mjr R. Jakubowski z Wydziału „A” (obserwacja zewnętrzna) polskiej bezpieki. To on wystawiał każdemu internowanemu (repatriantowi) charakterystykę jego osoby. Odnosił się w niej m.in. do jego przedwojennej przeszłości, służby w Wojsku Polskim lub AK oraz oceniał stopień prawomyślności wobec władz komunistycznych. W przypadku kpt. Ciałowicza 15 listopada stwierdził: „Nic się nie zmienił. Deklaruje lojalność. Chce pozostać w WP. Na zaufanie nie zasługuje”. Podobnie pisał o Owsiaku: „Internowany na Węgrzech w 1940 r. Jesienią wraca drogą legalną do kraju. Zam. w Krakowie. Do żadnej organizacji nie należał. Na zaufa-

⁴⁸ *Ibidem*, 301/15, Materiały dotyczące internowanego Stefana Wilkosza, Postanowienie, 26 VIII 1947 r., k. 13; *ibidem*, 301/9, Materiały dotyczące internowanego Jana Bartoszewskiego, Postanowienie, 26 VIII 1947 r., k. 16; *ibidem*, 301/26, Materiały dotyczące internowanego Antoniego Gawryśza, Postanowienie, 26 VIII 1947 r., k. 16.

⁴⁹ *NKWD o Polsce i Polakach...*, s. 143.

nie nie zasługuje”⁵⁰. Każdy z internowanych musiał także zameldować się na UB lub MO w swoim miejscu zamieszkania.

Po przybyciu do Białej Podlaskiej zwolnionych przejmowali pracownicy Punktu Etapowego Państwowego Urzędu Repatriacyjnego (PUR), którzy starali się zapewnić im wszechstronną pomoc. Wydawali odzież z paczek Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy. Łukaszczyk otrzymał koszulę garniturową, płaszcz, kalesony, mydło oraz pół paczki żywności. Przekazano mu także jednorazową doraźną zapomogę finansową w wysokości 1000 zł i zaświadczenie (ze zdjęciem i numerem – 064491 z 14 listopada 1947 r.) o przybyciu do Polski i zarejestrowaniu się w PUR (dokument ten, na podstawie zarządzenia Rady Ministrów z 5 maja 1945 r., umożliwiał bezpłatny jednorazowy dojazd wszelkimi środkami transportu do miejscowości wskazanej przez powracającego). Łukaszczyk miał wówczas 32 lata, z czego 32 miesiące spędził w obozie, najpierw nr 515, a następnie nr 228. Był wygłodzony, wręcz chudy (wagi jedynie 48 kg), ale szczęśliwie powrócił do domu. Z kolei Wiśniewski przekroczył granicę 2 listopada i zanim udał się do Krakowa, otrzymał z PUR komplet odzieży, paczkę żywnościową, wspomnianą już doraźną zapomogę w wysokości 1000 zł oraz zaświadczenie nr 063752. Już 10 listopada zameldował się na 3 Komisariacie MO w rodzinnym mieście⁵¹.

Losy Polaków, w tym żołnierzy AK i NSZ, po powrocie układały się różnie. Większość podjęła pracę, odnalazła swoje rodziny i starała się żyć normalnie w komunistycznym państwie. Niektórzy, z różnych przyczyn, angażowali się w budowę narzuconego systemu władzy, stając się działaczami politycznymi i społecznymi, jeszcze inni podejmowali współpracę z komunistycznym aparatem represji w charakterze informatorów i tajnych współpracowników UB, a później Służby Bezpieczeństwa⁵². Jednak reżim komunistyczny uważał wielu z nich za potencjalnych „wrogów socjalizmu” i poddawał systematycznej inwigilacji. Tak było m.in. w przypadku Biernackiej czy Wilkosza⁵³. Bez względu na ich późniejsze losy, należy pamiętać, że trauma będąca rezultatem pobytu w sowieckim „raju” miała wpływ nie tylko na ich zdrowie fizyczne, lecz także do końca życia negatywnie wpływała na ich stan psychiczny.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że wszyscy, którzy przeszli i doskonale pamiętali piekło pustynnego obozu w Krasnowodzku, znaleźli w Nuzalu

⁵⁰ AIPN BU, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1944–1990, 2254, t. 4, 15 XI 1947 r., k. 274, 332.

⁵¹ AIPN Kr, Akta, S 47/01/Zk, t. 4, Protokół przesłuchania świadka Heleny Łukaszczyk, 15 III 1996 r., k. 682–683, 687; *ibidem*, Zaświadczenie dla Lesława Wiśniewskiego, 16 XI 1947 r., k. 428.

⁵² D. Rogut, *Wrota piekieł...*, s. 66–69.

⁵³ AIPN Kr, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Krakowie 1983–1990, 04/8, t. 1–2, Sprawa ewidencyjno-obszernyjna dot. Zofia Biernacka, imię ojca: Wacław, ur. 27-07-1925 r. Kontrola operacyjna byłego członka Narodowych Sił Zbrojnych internowanego w Związku Radzieckim w latach 1945–1948; *ibidem*, 075/18, t. 7, Sprawa obiektowa kryptonim „Akademia” dotycząca byłych żołnierzy Armii Krajowej z okręgu krakowskiego 1945–1951.

lepsze warunki bytowo-aprowizacyjno-sanitarne. Również praca w kopalni rudy cynku i ołowiu, chociaż ciężka, nie powodowała aż takiego wycieńczenia u internowanych jak warunki egzystencji w obozie nr 516. Także klimat w Północnej Osetii był korzystniejszy dla przeżycia. Skutkowało to względnie niską zachorowalnością, a także bardzo niskim poziomem śmiertelności internowanych.

Także członkowie grupy sanockiej, deportowani w kwietniu 1945 r. do obozu nr 515, mogli odczuć od końca tego roku poprawę warunków zarówno w pracy, jak i w miejscu zamieszkania. Bez wątpienia na Polaków niekorzystnie oddziaływał całkowity zakaz korespondencji z rodzinami w kraju. Wywoływało to apatię wśród większości internowanych i negatywnie wpływało na ich kondycję psychiczną. Jednak, oceniając ogólnie warunki panujące w omawianym obozie, należy zauważyć ich poprawę w stosunku do panujących w poprzednich miejscach pobytu uwięzionych, a w szczególności do obozu nr 516 w Krasnowodzku.

Proces rozpracowania kontrwywiadowczego uwięzionych był najbardziej intensywny pod koniec ich pobytu w Nuzalu. Prawdopodobnie osoby, na których ciążyły poważne zarzuty, np. konkretna działalność antysowiecka lub intensywna współpraca z Niemcami, a także posiadające wiedzę o dużym znaczeniu operacyjnym, miały pozostać za drutami. Ostatecznie podjęto polityczną decyzję o ich zwolnieniu i odesłaniu do Polski. Obecnie, z powodu braku dostępu do archiwów postsowieckich, ustalenie wszystkich aspektów funkcjonowania obozu, w tym pracy kontrwywiadowczej wśród internowanych, jest wciąż niemożliwe.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Prezydium Rady Ministrów.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Bydgoszczy 1983–1990.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Katowicach (1945) 1983–1990.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie

Akta śledztwa w sprawie deportacji żołnierzy AK.

Kolekcja: Andrzej Kuler, Teodor Gąsiorowski.

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Krakowie 1983–1990.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Komisja Likwidacyjna byłej Armii Krajowej, Obszar Centralny.
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1944–1990.

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych

Noty w sprawie zwolnienia i powrotu obywateli polskich aresztowanych i internowanych w ZSRR w latach 1944–1945, korespondencja w sprawie zwolnień górników śląskich.

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego

Kolekcja akt z archiwów rosyjskich.

Государственный архив Российской Федерации

fond 9401, Министерство внутренних дел (МВД СССР).

Źródła drukowane

NKWD o Polsce i Polakach. *Rekonesans archiwalny*, red. W. Materski, A. Paczkowski, Warszawa 1996.

Thugutt B., *Wspomnienia z internowania w ZSRR 1945–1948* [w:] *Tak było... Sybiracy. Różne losy zesłańców*, t. 5, red. A. Szemioth et al., Kraków 1999.

Население Северной Осетии в советских послевоенных реалиях 1945–1953 гг.: иллюзии и повседневные практики. Сборник документов, сост. С. Хубулова, Э. Хубулова, Владикавказ 2016.

OPRACOWANIA

Arkusz A., *Obywatele polscy w obozie NKWD-MWD ZSRR nr 178-454 w Riazaniu w latach 1944–1947*, Kraków 2010.

Gontarczyk P., *PPR jako ekspozytura Kremla* [w:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019.

Kołąkowski P., *Pretorianie Stalina. Sowieckie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2010.

Noskova A., *Stalin i Armia Krajowa. Droga do wypracowania stanowiska sowieckiego kierownictwa* [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005.

Obozy i więzienia sowieckie na ziemiach polskich (1944–1945). Leksykon, wstęp, oprac. i red. nauk. D. Iwaneczko, Rzeszów–Warszawa 2022.

- Rogut D., „Kontrrwolucjonista i sabotażysta”. Major dr Franciszek Michał Amałowicz „Tatar” – lekarz, oficer Wojska Polskiego i Armii Krajowej w obozach sowieckich, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 4.
- Rogut D., *Mechanizmy sowieckich represji. Żołnierze Armii Krajowej w obozie NKWD nr 270 w Borowiczach (1944–1946) – studium przypadku*, Żelów 2017.
- Rogut D., *Nieznana historia. Obóz NKWD nr 515 w Północnoosetyjskiej ASRS dla internowanych obywateli polskich (kwiecień–wrzesień 1945 r.)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2022, nr 2.
- Rogut D., *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1945–1949)*, Toruń 2003.
- Rogut D., *Wrota piekieł. Żołnierze Armii Krajowej i obywatele polscy w obozie NKWD nr 516 w Krasnowodzku* [w:] *Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych państw*, red. J. Bednarek, D. Rogut, Łódź–Warszawa 2018.
- Rogut D., *Z pustynnego piekła do górskiego rajy... Żołnierze Armii Krajowej i obywatele polscy w sowieckim obozie dla internowanych NKWD nr 520 w Groznym*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2024, nr 2.
- Rokicki P., *Obozowi demokraci*, „Karta” 1999, nr 12.
- Staněk T., *Českoslovenští občané v systému GUPVI NKVD-MVD v SSSR v letech 1945–1956 a němečtí váleční zajatci v Československu v etapě 1945–1950* [w:] *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956). Sborník studií, část 2: Váleční zajatci a internovaní*, red. M. Borák et al., Opava 2007.
- Голик В., Мельков Д., Логачев А., *К истории горнометаллургической отрасли Северной Осетии*, „Горный информационно-аналитический бюллетень” 2009, № 1.
- Кесаева Р., Бесолова А., *О содержании немецких военнопленных на территории Северной Осетии в 1943 г. (на примере лагеря № 228 НКВД)*, „Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К.Л. Хетагурова” 2017, № 1.
- Лагеря для военнопленных НКВД-МВД СССР (1939–1956). Справочник. Военнопленные в СССР 1939–1956*, т. 6, ред. М. Загорулько, С. Сидоров, Е. Цунаева, Волгоград 2005.

DARIUSZ ROGUT – ur. 1972 r., dr hab., wykładowca akademicki i profesor nadzwyczajny Akademii Sztuki Wojennej w Instytucie Historii i Polemologii (Zakład Historii Wojskowości), historyk dziejów najnowszych, działacz społeczny, radny Sejmiku Województwa Łódzkiego. Jego zainteresowania badawcze dotyczą podziemia niepodległościowego, antykomunistycznego młodzieżowego ruchu oporu na ziemi łódzkiej, historii NSZZ „Solidarność” w Bełchatowie oraz losów Polaków, w tym żołnierzy AK, przebywających od 1944 r. w sowieckich obozach dla jeńców wojennych i internowanych, obozach kontrolno-filtracyjnych oraz obozach koncentracyjnych NKWD-MWD. Jest autorem kilku publikacji zwartych (monografii, wydawnictw źródłowych), kilkudziesięciu artykułów naukowych

oraz redaktorem lub współredaktorem kilkunastu monografii zbiorowych. Publikował m.in. w języku gruzińskim, hiszpańskim, łotewskim, rosyjskim, słowackim oraz węgierskim. Poza Polską prowadził kwerendy naukowe m.in. w archiwach estońskich, gruzińskich, litewskich, łotewskich oraz rosyjskich. Był prelegentem w przeszło 80 konferencjach naukowych – zagranicznych, międzynarodowych, krajowych – oraz popularnonaukowych.

DARIUSZ ROGUT – born in 1972, Dr. habil., lecturer and associate professor at the War Studies University in the Institute of History and Polemology (Chair of Military History), historian of contemporary history, social activist, councillor of the Regional Assembly of the Łódź Voivodeship. His research interests include the independence underground, the anti-communist youth resistance movement in the Łódź region, the history of NSZZ “Solidarity” in Bełchatów, and the fate of Poles, including Home Army soldiers, held in Soviet prisoner-of-war and internment camps, control and filtration camps, and NKVD-MVD concentration camps from 1944 onwards. Author of several publications (monographs, source publications), dozens of research articles and editor or co-editor of a dozen collective monographs. His work has been published i.a. in Georgian, Spanish, Latvian, Russian, Slovak and Hungarian. He has conducted research in Estonian, Georgian, Lithuanian, Latvian and Russian archives and delivered papers at over 80 academic conferences including foreign, international, and national, and speeches for the general public.

JOANNA LUBECKA

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Krakowie

ORCID: 0000-0002-2965-7925

JERZY SAWICKI – PRZYCZYNEK DO BIOGRAFII

JERZY SAWICKI: TOWARDS A BIOGRAPHY

Streszczenie: W historii prawa w Polsce Jerzy Sawicki należy do najbarwniejszych postaci czasów po II wojnie światowej. Jego życiorys wydaje się zlepkim niepasujących do siebie okresów. W młodości pisywał artykuły do konserwatywnego „Buntu Młodych” i „Wiadomości Literackich”, w czasie wojny, jako osoba pochodzenia żydowskiego, musiał się ukrywać, a według niektórych źródeł kolaborował z Gestapo. Następnie, będąc prokuratorem Najwyższego Trybunału Narodowego (NTN), zasłynął świetnymi wystąpieniami, które wpłynęły znacząco na procesy niemieckich zbrodniarzy wojennych. Sawicki był jednym ze współtwórców koncepcji „zbrodniczego systemu”, która stała się fundamentem wielu aktów oskarżenia w procesach przed NTN, a która pozwalała ukazać całość i wieloaspektowość wyniszczania narodu polskiego, ale również osądzić rozkazodawców i urzędników nazistowskich. Od lat pięćdziesiątych Urząd Bezpieczeństwa, a następnie Służba Bezpieczeństwa prowadziły wobec Sawickiego rozpracowanie operacyjne pod kątem jego kolaboracji z Niemcami w czasie okupacji oraz domniemanego szpiegostwa. Równocześnie robił on karierę urzędnika, naukowca i felietonisty. Bez problemu wyjeżdżał za granicę oraz utrzymywał kontakty z uczonymi i dyplomatami z innych krajów.

Czy niewyjaśnione aspekty jego życia pozwalają na jednoznaczną ocenę? Czy poparcie, jakiego udzielił władzy komunistów i wsparcie dla stalinizacji systemu sądownictwa w Polsce przekreślają jego zasługi jako prawnika, naukowca?

Słowa kluczowe: Jerzy Sawicki, Najwyższy Trybunał Narodowy, procesy niemieckich zbrodniarzy wojennych, historia prawa, kolaboracja

Abstract: In the history of law in Poland, Jerzy Sawicki was one of the most colourful personalities after World War II. His biography appears to be a patchwork of incongruent periods. In his youth, he penned articles for the conservative journal *Bunt Młodych*, and

for *Wiadomości Literackie*; during the war, as a person of Jewish origin, he was forced into hiding and, according to some sources, allegedly collaborated with the Gestapo. Then, as a prosecutor at the post-war Supreme National Tribunal (Najwyższy Trybunał Narodowy, NTN), he was one of the co-creators of the concept of the “criminal system”, which became the foundation of numerous indictments in the German war crimes trials before the Tribunal. From the 1950s onward, the state security police kept Sawicki under surveillance regarding his conduct during the alleged collaboration with Germans during the occupation and suspected espionage. At the same time, Sawicki pursued a career as a civil servant, scholar and columnist. He travelled abroad without restrictions and maintained contacts with foreign academics and diplomats.

Do the ambiguous and unresolved aspects of his life allow for a definitive evaluation? Does his support for the new authorities and endorsement of the Stalinization of the Polish judiciary rule out his achievements as a lawyer and scholar?

Keywords: Jerzy Sawicki, Supreme National Tribunal (NTN), German war crimes trials, legal history, collaboration

WPROWADZENIE

Jerzy Sawicki, Izydor Reisler, Jerzy Biłobran, „Lex” – tymi nazwiskami i pseudonimami posługiwał się w swoim barwnym życiu polski prawnik żydowskiego pochodzenia (co nie pozostawało bez znaczenia dla jego losów), naukowiec, publicysta, przedstawiciel Polski na procesie norymberskim, urzędnik Ministerstwa Sprawiedliwości oraz prokurator Najwyższego Trybunału Narodowego (NTN). Był on także nauczycielem i mentorem wielu wybitnych jurystów¹. Lech Falandysz mówił o nim: „Przez krótki okres moim drugim mistrzem był profesor Jerzy Sawicki – słynny »Lex«. Postać niezwykle barwna i ciekawa, który swoim wyglądem przypominał raczej artystę niż profesora prawa”².

Skomplikowane losy bohatera niniejszego artykułu odzwierciedlają konfrontację człowieka z wojną, a także prawnika z wyzwaniami związanymi z sądzeniem nowego rodzaju zbrodni (przeciwko ludzkości, przeciwko pokojowi i ludobójstwa) oraz z transformacją systemu sprawiedliwości przeprowadzaną przez komunistów. W obu tych obszarach Sawicki był aktywny, zarówno w sensie pozytywnym, jak i negatywnym.

¹ M.in. Lecha Falandysza i Leszka Kubickiego.

² Rozmowa z prof. dr. hab. Lechem Falandyszem, przeprowadzili A. Kokocińska, P. Bałasz, 20 I 1997 r., <http://prawo.vagla.pl/node/6346>, dostęp 15 XI 2024 r.

Jego postać budzi kontrowersje. Z jednej strony był bardzo cenionym prawnikiem, prawdopodobnie jednym z najwybitniejszych w powojennym trzydziestoleciu, samodzielnie myślącym naukowcem, a z drugiej przyczynił się niektórymi powojennymi publikacjami do stalinizacji systemu sądownictwa. Zarówno w stosunkach służbowych, jak i prywatnych był tzw. duszą towarzystwa, człowiekiem niestroniącym od oficjalnych rautów i nieformalnych spotkań z przyjaciółmi. Jego kontakty nie ograniczały się jedynie do Polaków. Władał biegle kilkoma językami, co niewątpliwie ułatwiało mu utrzymywanie stosunków z wieloma dyplomatami akredytowanymi w kraju oraz z naukowcami z zagranicy. Żywo interesował się polską emigracją i również tam miał znajomych. Wydaje się, że irytował władze, które prowadziły wobec niego rozpracowania operacyjne, wykorzystując donosy dotyczące jego rzekomej kolaboracji z Niemcami w czasie wojny. Wiedząc, że jest śledzony, nie ograniczał swojej aktywności, a reżim nigdy nie posunął się dalej niż do inwigilacji. Można zaryzykować stwierdzenie, że Sawicki, nie przekraczając niebezpiecznych dla siebie granic, znalazł z komunistami *modus vivendi*, w którym równocześnie odgrywał rolę poważanego naukowca, celebryty, czasem kpiarza, równocześnie wykorzystując system dla własnych korzyści. Mimo możliwości i kontaktów zagranicznych nigdy nie wyemigrował z Polski.

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie o faktyczną rolę Sawickiego jako prawnika, urzędnika i naukowca w różnych momentach jego dramatycznego życia, w którym ciągle jest wiele białych plam związanych z okresem wojny (rzekoma kolaboracja z Niemcami w getcie lwowskim, działalność w Narodowej Organizacji Wojskowej) oraz z czasami po 1945 r. (podejrzenia o szpiegostwo).

Podstawą źródłową tej pracy jest dorobek naukowy i popularyzatorski Sawickiego, a także nieliczne wzmianki o nim w literaturze³. Przeanalizowano jego aktywność jako prokuratora NTN, w szczególności jego mowy. Najważniejsze informacje o nim znajdują się w dokumentach, zebranych lub wytworzonych przez organa bezpieczeństwa PRL, odzwierciedlających historię jego operacyjnego rozpracowania. Obecnie są one zgromadzone w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Obejmują materiały z lat 1949–1969. Zawierają m.in. relacje i donosy na Sawickiego z okresu wojny, gromadzone przez bezpiekę. Materiały te z jednej strony potwierdzają ciągle zainteresowa-

³ W zasadzie nie dysponujemy żadnym tekstem naukowym poświęconym w całości Jerzemu Sawickiemu. W różnych publikacjach pojawiają się jedynie wzmianki o nim, m.in. Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 2003; W. Wasilewski, *Kłamstwo Katyńskie – narodziny i trwanie* [w:] *Zbrodnia katyńska w kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 68–88; J. Lubecka, *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Kraków 2021. Pojawiają się również noty biograficzne w takich opracowaniach, jak *Słownik biograficzny adwokatów polskich A–Ż (zmarli w latach 1945–2010)*, red. A. Redzik, t. 3, z. 1, hasło: *Sawicki Jerzy*, oprac. J. Kanimir, Warszawa 2018; *Jerzy Sawicki* [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 24, Warszawa 2004. Cenne są także dotyczące Sawickiego wzmianki we wspomnieniach m.in. Lecha Falandysza, Zbigniewa Grabowskiego i Leszka Kubickiego.

nie służb jego osobą, a z drugiej są dowodem na brak ostatecznych konkluzji i decyzji w jego sprawie.

Tekst jest jedynie przyczynkiem do biografii Sawickiego, w której wciąż jest więcej pytań niż odpowiedzi.

OKRES PRZEDWOJENNY

Jerzy Sawicki, znany przed wojną jako Izydor Reisler, po wojnie używający również pseudonimu „Lex”, urodził się w 1910 r. w Gródku Jagiellońskim⁴. Pochodził ze zasymilowanej rodziny żydowskiej. Autor jednego z raportów doprecyzował: „pochodził z rodziny mieszczańskiej, był zawsze obcy ruchowi robotniczemu, był zdecydowanym zwolennikiem sanacji”⁵. Jego ojcem był Józef Reisler, a matką Barbara Rosenbach. Od 1927 r. studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Po ukończeniu studiów, w 1931 r. praktykował u jednego z najlepszych lwowskich adwokatów Lejba Landaua i ożenił się z jego córką Hanną. Landau był doktorem nauk prawnych i znanym działaczem społecznym. Miał wielki autorytet zarówno w środowisku inteligencji żydowskiej, jak i wśród prawników. Szczególne zasługi położył w dziedzinie propagowania muzyki w społeczności żydowskiej, był mecenasem chórów i wydarzeń muzycznych, działał w sekcji muzycznej przy Żydowskim Towarzystwie Literatury i Sztuki. Równocześnie uchodził we Lwowie za jednego z najlepszych adwokatów i znawców prawa karnego. Występował w wielu głośnych procesach (w tym w tzw. procesie Steigera w 1924 r., procesie mjr. Tadeusza Ścibora-Rylskiego i in.), co uczyniło go znanym w całym kraju. Zbigniew Grabowski, który podczas wojny krótko mieszkał u Landaua, wspominając Izydora Reislera (późniejszego Sawickiego), mówił: „Jego teściem był wyjątkowy człowiek, nazywał się Leib Landau. Najbardziej znany wówczas adwokat lwowski, niezwykle mądry i głęboki człowiek. Oni mieszkali w tym samym mieszkaniu i dali nam jeden pokój u siebie. Tam mieszkaliśmy. [...] Landau był szefem w Judenracie, to znaczy w radzie utworzonej przez Niemców do administrowania żydowską dzielnicą. Był odpowiedzialny za pomoc społeczną, za pomoc socjalną, na całym obszarze lwowskim. Był niesłychanie oddanym społecznikiem”⁶. Można przypuszczać, że osobowość teścia oraz atmosfera domu, w którym młody prawnik mieszkał z żoną, miały na niego znaczący wpływ. W 1936 r. złożył egzamin adwokacki i po wpisaniu na listę obrońców rozpoczął

⁴ *Słownik biograficzny adwokatów...*, s. 466–468.

⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Biuro Udostępniania (dalej: BU), O 192/339, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), t. 1, Charakterystyka sprawy Jerzego Sawickiego prokuratora Sądu Najwyższego, 10 I 1950 r., k. 65.

⁶ Wywiad ze Zbigniewem Grabowskim, 6 VI 2007 r. Rozmowę przeprowadziła M. Brama, <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/zbigniew-grabowski,1177.html>, dostęp: 12 I 2025 r.

samodzielną praktykę⁷. Często występował w procesach politycznych (m.in. przeciwko komunistom), a jednocześnie był aktywnym felietonistą. Pisywał do „Buntu Młodych” i „Wiadomości Literackich”. Co ciekawe, jego poglądy oscylowały raczej wokół ideologii lewicowych, natomiast wspomniane czasopisma należały do konserwatywnych lub neo-konserwatywnych (redaktorem „Buntu Młodych” był Jerzy Giedroyc)⁸. W latach 1934 i 1935 właśnie w „Buncie Młodych” opublikował (pod nazwiskiem Izidor Reisler) kilka artykułów analitycznych dotyczących polskiego prawa i praktyki jego stosowania oraz kondycji ówczesnej myśli socjalistycznej (m.in. *Droga powrotna socjalizmu, Narodziny i upadek mitu. Na szlakach myśli socjalistycznej*). Teksty te ukazują żywe zainteresowanie ich twórcy kwestiami ustrojowymi, ideologicznymi, a także rozległą wiedzę i czytanie w zakresie socjologii, doktryn politycznych i tekstów ideologicznych⁹. Autor analizował w nich rozwój myśli socjalistycznej, zderzał teorię z rzeczywistością, ukazując, jak ówczesne systemy autorytarne (włoski faszyzm, niemiecki narodowy socjalizm) instrumentalnie potraktowały socjalizm, a bolszewicka Rosja była jego wypaczeniem. Konkludował: „Solidaryzm robotniczy okazał się jedynie niespełnionym pragnieniem idealistów”¹⁰. Jednak najważniejsze jego artykuły w „Buncie Młodych” dotyczyły kondycji polskiego prawa karnego i jego stosowania. Imponuje w nich nie tylko wiedza, lecz przede wszystkim troska o przestrzeganie prawa, o godność człowieka, szczególnie oskarżonego i uwięzionego, często bezsilnego wobec aparatu państwa. Publicysta obalał powielane przez prasę i polityków mity dotyczące przestrzegania prawa oraz rzekomo dobrych warunków w polskich zakładach penitencjarnych. Sprzeciwiał się także populistycznej narracji, która w bezrefleksyjny sposób utożsamiała przeznaczanie środków finansowych na utrzymanie więźniów z uszczerbkiem dla wspierania ubogich¹¹. W serii czterech obszernych artykułów pt. *Cicha i głośnie prawda sądownictwa* przeprowadził druzgocącą krytykę przepisów i – przede wszystkim – procedur prawa karnego¹². Ostro krytykował źle funkcjonujący, jego zdaniem, areszt śledczy, w tym przeciąganie pobytu

⁷ *Słownik biograficzny adwokatów...*, s. 466.

⁸ „Bunt Młodych”, szczególnie w pierwszych latach ukazywania się, oddawał swoje łamy wielu intelektualistom. Większość tekstów Sawickiego, znanego ze swej erudycji i dobrego języka, dotyczyła kondycji polskiego sądownictwa. Co ciekawe, w 1935 r. władze sanacyjne skonfiskowały podwójny numer 3/4 „Buntu Młodych” właśnie ze względu na tekst Reislera *A bezpieczeństwo obywatela*. Uzasadniano, że tekst zawiera „świadomie kłamliwe wiadomości przygotowania ustaw oraz twierdzenie, że ustawodawcy nie kierują się dobrem obywateli, lecz pośpiechem”, za: M. Zakrzewski, *Rewolucja konserwatywna – przypadek polski. Myśl polityczna środowiska „Buntu Młodych” i „Polityki” 1931–1939*, Kraków 2021, s. 79.

⁹ I. Reisler, *Droga powrotna socjalizmu*, „Bunt Młodych” 1934, nr 3 (52), s. 4; *idem*, *Narodziny i upadek mitu. Na szlakach myśli socjalistycznej*, „Bunt Młodych” 1934, nr 6 (55), s. 3.

¹⁰ *Idem*, *Droga powrotna socjalizmu...*, s. 4.

¹¹ *Idem*, *Na razie tylko tyle...*, „Bunt Młodych” 1934, nr 2 (51), s. 2.

¹² *Idem*, *Cicha i głośnie prawda sądownictwa*, cz. 1, „Bunt Młodych” 1934, nr 8 (57), s. 5; cz. 2, „Bunt Młodych” 1934, nr 9 (58), s. 4–5; cz. 3, „Bunt Młodych” 1934, nr 10 (59), s. 3; cz. 4, „Bunt Młodych” 1934, nr 11 (60), s. 3.

w nim osób zatrzymanych oraz brak precyzji prawnej, którą nazywał „wolnizną przepisów”. Negatywnie oceniał poczucie odpowiedzialności wśród sędziów: „Omnipotencja sędziowska winna iść w parze z wielkim tylko poczuciem odpowiedzialności, w przeciwnym razie jest bowiem społecznie niebezpieczna”¹³. I dalej: „jedynie żywe poczucie odpowiedzialności sądownictwa i humanitarne tendencje interpretacyjne potrafią ochronić obywatela przed moralną męką, jaką jest areszt śledczy”¹⁴. Miał jednak w tej kwestii wątpliwości, pisząc: „Czy czasy są łaskawe na takie tendencje? Czy poczucie odpowiedzialności żywe?”¹⁵. Krytykował również funkcjonowanie sądów przysięgłych, choć samo ich istnienie uważał za słusze z punktu widzenia demokratycznego państwa¹⁶. Zwracał uwagę na dobór sędziów przysięgłych, a raczej negatywną, jego zdaniem, ich selekcję oraz brak wynagrodzenia za ich pracę. Jego troska o stan praworządności w Polsce, „smutne znaki lekceważenia jednostki”¹⁷, brak zabezpieczenia podstawowych swobód i praw obywatelskich w zderzeniu jednostki z machiną państwa miały swe źródło w głęboko humanistycznej osobowości autora, który wszelką krytykę kończył zawsze konkluzjami i realnymi postulatami. Wszystkie wspomniane teksty mają charakter erudycyjny, pełen odwołań do licznych dzieł literatury obcojęzycznej, są napisane barwnym, zrozumiałym językiem, mimo że traktują często o kwestiach trudnych. W ich świetle tym bardziej zastanawia udział autora w stalinizacji prawa w latach powojennych. Być może nie potrafił wieść spokojnego życia w kancelarii prawnej, a kariera i wysoka pozycja były ważniejsze niż wyznawane wcześniej wartości. Wśród badaczy pojawia się też inna hipoteza oparta na wypowiedzi Zbigniewa Błażyńskiego, emigracyjnego dziennikarza i współpracownika Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa, który uważał, że Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego dysponowało dowodami na współpracę Sawickiego z Gestapo w getcie lwowskim. Ten rzekomo wiedział o istnieniu tych akt, co miało gwarantować jego całkowite posłuszeństwo¹⁸. Wyjaśnienie tej kwestii wydaje się kluczowe przy podjęciu próby oceny jego działalności. Do tej sprawy wrócimy poniżej.

W 1939 r., jeszcze przed wybuchem wojny, Reisler po raz pierwszy podpisał się pod tekstem nowym imieniem i nazwiskiem – Jerzy Sawicki, przy którym ostatecznie pozostał¹⁹.

¹³ *Ibidem*, cz. 3..., s. 3.

¹⁴ *Ibidem*, cz. 2..., s. 5.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Sądy przysięgłych działały w ramach sądów okręgowych i orzekały w sprawach o przestępstwa zagrożone karą śmierci lub karą dożywotniego pozbawienia wolności, przestępstwa zagrożone karą pozbawienia wolności, której dolna granica wynosiła co najmniej 10 lat, oraz przestępstwa polityczne. Składały się z trzyosobowego trybunału, w którym zasiadali sędziowie sądu okręgowego, oraz dwunastoosobowej ławy przysięgłych. W okresie, w którym pisał Sawicki, sądy przysięgłych działały wyłącznie na terenach byłego zaboru austriackiego. Ogólnie kontrowersje dotyczyły udziału tzw. czynnika społecznego w procedurze sądownictwa.

¹⁷ I. Reisler, *Cicha i głośna prawda sądownictwa*, cz. 2..., s. 5.

¹⁸ Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło...*, s. 236.

¹⁹ Był to ostatni przedwojenny numer (nr 31/32) „Wiadomości Literackich” z 23–30 VII 1939; tytuł artykułu: *Polacy w Gdańsku pod rządami narodowo-socjalistycznymi*.

II WOJNA ŚWIATOWA

W spisywanych wielokrotnie życiorysach Sawicki bardzo zdawkowo traktował lata 1939–1945. Po zajęciu Lwowa przez Sowieców w 1939 r. nadal był adwokatem i pracował w Mięsnym Truście Ukrainy, najpierw jako szef sekcji planowania, a potem jako radca prawny²⁰. W 1940 r. został członkiem III Kolegium adwokatów w rodzinnym mieście. Okres okupacji niemieckiej kwitował w swoich CV zdaniem: „Od roku 1941 do 1944 ukrywałem się”²¹. W tym okresie pracował jako rzeźnik w rzeźni miejskiej, czasowo prawdopodobnie przebywał w getcie lwowskim. Mieszkając po tzw. stronie aryjskiej, używał nazwiska Jerzy Biłobran²². Od stycznia 1943 r. naziści zaczęli mordować kolejnych członków Judenratu, dlatego teść Sawickiego wraz z całą rodziną ukrywał się po stronie aryjskiej. Wraz z żoną Pauliną z domu Lindenbaum został zabity przez Niemców w lutym 1943 r., natomiast żona Sawickiego Hanna Reisler zginęła w Warszawie 28 lutego 1944 r.²³ W powstałych po wojnie donosach pojawiły się zarzuty o kolaborację Sawickiego z Niemcami, które były główną podstawą operacyjnego rozpracowania go przez organa bezpieczeństwa.

POWOJENNA DZIAŁALNOŚĆ PUBLICZNA I NAUKOWA

O ile dorobek naukowy Sawickiego nie budzi większych wątpliwości i pozwala stwierdzić, że był on wybitnym badaczem, o tyle jego działalność państwowa, urzędnicza nie pozwala na wydanie tak jednoznacznej opinii.

Po ponownym znalezieniu się pod władzą sowiecką, w okresie od sierpnia do października 1944 r. (w różnych miejscach podawał różne daty) Sawicki był członkiem Rady Narodowej w Zamościu. Od sierpnia 1946 r. należał do PPR, a potem do PZPR. W 1951 r. otrzymał naganę za „brak czujności i odpowiedzialności”, którym – według Komisji Kontroli Partyjnej – było dopuszczenie do publikacji „ideologicznie błędnego i politycznie szkodliwego artykułu”²⁴.

²⁰ AIPN, BU, 0 192/339, t. 1, Życiorys Jerzego Sawickiego, k. 40–41.

²¹ *Ibidem*, k. 40.

²² W relacji Zbigniewa Ryszarda Grabowskiego pojawia się następujący opis: „Niejaka pani Biłobranowa, piękna i młoda kobieta, niedługo przed wojną była oskarżona o jakieś ciężkie przestępstwo. W każdym razie w procesie, w którym ponoć nie miała żadnych szans, nasz przyjaciel, adwokat Izidor Reisler, wybronił ją i została uniewinniona. Odtąd była mu niezwykle wdzięczna i chyba kochała się w nim. Jemu przekazała dokumenty swego męża, swoje własne – jego żonie Hance”, portal *Zapis Pamięci*: <https://zapispamieci.pl/zbigniew-ryszard-grabowski/>; również: <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/zbigniew-grabowski,1177.html>, dostęp: 12 I 2025 r.

²³ Nie znalazłam informacji na temat okoliczności śmierci Hanny Reisler, choć źródła potwierdzają, że zginęła wraz z rodziną. Ta informacja pojawia się również w dokumentach SB, m.in. AIPN, BU, 0 192/339, t. 2, natomiast w licznych życiorysach pisanych przez Sawickiego jego pierwsza żona w ogóle nie była wymieniana.

²⁴ Chodzi o artykuł: *Rozwój spółdzielczości w Polsce* autora o nazwisku Marcisz, który ukazał się prawdopodobnie w „Przeglądzie Prawa Polskiego”, AIPN, BU, 0 192/339, t. 1, k. 46–48, Uchwała Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR z dnia 24 VI 1952 r. w sprawie Jerzego Sawickiego.

W następnym roku został wyrzucony z partii za „niegodne Polaka” zachowanie w czasie wojny²⁵ (o czym poniżej). W 1956 r., na fali odwilży, przyjęto go ponownie do PZPR.

Przełomem w karierze urzędniczej Sawickiego była funkcja wiceprokuratora Sądu Specjalnego w Lublinie, którą pełnił od października 1944 do lutego 1945 r. Był wówczas oskarżycielem członków załogi KL Lublin w pierwszym dużym procesie zbrodniarzy hitlerowskich, potocznie zwanym procesem Majdanka. Jego erudycja, znajomość prawa międzynarodowego i sprawność organizacyjna zwróciły uwagę władz centralnych. Odtąd robił bardzo szybką karierę. Od lutego 1945 do kwietnia 1946 r. był kierownikiem nadzoru prokuratorskiego w Ministerstwie Sprawiedliwości, od maja 1946 r. – dyrektorem Biura Współpracy Międzynarodowej tego resortu. Z racji swoich kompetencji oraz znajomości języków obcych został członkiem polskiej delegacji akredytowanej przy Międzynarodowym Trybunale Wojskowym w Norymberdze (obok Tadeusza Cypriana, Stefana Kurowskiego i Stanisława Piotrowskiego). Przesłuchiwał wtedy m.in. Ericha von dem Bacha Zelewskiego (dowódcę SS i Policji w Prusach Wschodnich i na Śląsku, odpowiedzialnego m.in. za pacyfikację powstania warszawskiego), Heinza Guderiana (generała Wehrmachtu, generalnego inspektora wojsk pancernych III Rzeszy), Waltera von Brauchitscha (feldmarszałka, naczelnego dowódcę niemieckich wojsk lądowych w okresie 1938–1941), Josefa Bühlera (zastępcę generalnego gubernatora Hansa Franka) i in.²⁶

W późniejszych dokumentach, m.in. w raporcie dla Komisji Kontroli Partyjnej PZPR z 15 lutego 1950 r., pojawiały się opinie, że „wysłanie Sawickiego do Norymbergi było tylko kompromitacją dla Polski, że Sawicki podając się tam za naczelnego Prokuratora RP, pił w restauracjach i nie płacił rachunków”²⁷; „był wypadek, że kiedy był w Norymberdze, pił i bawił się po restauracjach, a koledzy musieli płacić rachunki, nie chcąc kompromitować przedstawicieli władz polskich za granicą”²⁸. W jednej ze ściśle tajnych notatek służbowych cytowano również prokuratora Piotrowskiego, który oświadczył w rozmowie, że cała praca w Norymberdze spadała na niego, gdyż „Sawicki i Cyprian byli na tym procesie jedynie figurantami”²⁹. Piotrowski zarzucał Sawickiemu lenistwo i brak zainteresowania śledztwem. Podobnie oceniał jego aktywność w Ministerstwie Sprawiedliwości: „pracą biura [Obrotu Prawnego z Zagranicą] w ogóle się nie interesuje, całkowicie jest oderwany od pracy w Ministerstwie Sprawiedliwości”³⁰.

²⁵ *Ibidem*, k. 46.

²⁶ Protokoły przesłuchań zostały opublikowane w: J. Sawicki, *Przed polskim prokuratorem. Dokumenty i komentarze*, Warszawa 1961.

²⁷ AIPN, BU, O 192/339, MSW, t. 1, Oświadczenie dotyczące Jerzego Sawickiego, prokuratora N.T.N. i W-Dyrektora Gabinetu Ministra Sprawiedliwości z dn. 15 II 1950 r., k. 128.

²⁸ *Ibidem*, Charakterystyka na podstawie oświadczenia „CAP”, k. 49.

²⁹ *Ibidem*, Notatka służbowa z 24 II 1953 r., k. 177.

³⁰ *Ibidem*.

W 1946 r. Sawicki został prokuratorem Sądu Najwyższego i NTN, który był sądem specjalnym (zwanym często polską Norymbergą), powołanym do osądzenia najważniejszych zbrodniarzy niemieckich ekstradowanych do Polski. Był oskarżycielem w procesach namiestnika Rzeszy w Kraju Warty Arthura Greisera oraz Josefa Bühlera. Należał do najważniejszych twórców koncepcji oskarżenia w procesach przed NTN, którą określano pojęciem „zbrodniczy system”³¹. Opisowała ona spójny, koherentny i konsekwentnie realizowany plan, którego celem było wyniszczenie narodu polskiego w aspekcie nie tylko biologicznym, lecz także społecznym, kulturowym i państwowym³².

W tym czasie nie zaniedbywał również pracy naukowej, której głównym zagadnieniem było sądownictwo i karanie zbrodni niemieckich. Już we wrześniu 1947 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim obronił dysertację doktorską pt. „Podstawy socjologiczno-prawne odpowiedzialności zbrodniarzy faszystowskich”, a w październiku tego roku otrzymał tytuł docenta na podstawie rozprawy „Zbrodnie przeciw ludzkości – rozwój i definicja”. Od 1948 r. wykładał na Uniwersytecie Łódzkim, na którym otrzymał stanowisko profesora nadzwyczajnego³³. Pod koniec 1950 r. na podstawie decyzji prezydenta Bolesława Bieruta (prawdopodobnie na własną prośbę) został przeniesiony na Uniwersytet Warszawski. Od 1957 r. był profesorem zwyczajnym. Od 1954 r. do swojej śmierci w roku 1967 był kierownikiem katedry prawa karnego materialnego, okresowo pełnił także funkcję prodziekana Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Działał również w Polskiej Akademii Nauk. Współpracował z władzami PRL i stalinowskim aparatem sądowniczym, był współautorem komentarza do przepisów prawa karnego materialnego dotyczącego sądownictwa zbrodniarzy, który stanowił swego rodzaju przewodnik dla prawników³⁴. Z pewnością wniósł wkład w tworzenie podstaw prawa karnego, opierającego się na wzorcach sowieckich³⁵. Dopiero później, zarówno w pracy naukowej, jak i w rozmowach prywatnych, odcinał się od deklarowanych wcześniej poglądów, czasem sugerując, że wynikały one z sytuacji politycznej okresu stalinowskiego.

Od 1956 do 1967 r., czyli do swojej śmierci, Sawicki brał udział w pracach Komisji Kodyfikacyjnej przy Ministrze Sprawiedliwości³⁶. Żydowskie pochodzenie prawnika

³¹ Szerzej zob. J. Lubecka, *Niemiecki zbrodniarz...*

³² W sformułowaniach prawników widoczne są wpływy koncepcji ludobójstwa Rafała Lemkina, opisanej w książce jego autorstwa pt. *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, wydanej w USA w 1944 r.

³³ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, Akta osobowe, Jerzy Sawicki 1948–1950, sygn. 2505, Akt nominacji profesorskiej 10 X 1948 r., k. 7.

³⁴ J. Sawicki, B. Walawski, *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu, z komentarzem*, Kraków 1945.

³⁵ I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne Polski Ludowej*, Warszawa 1950.

³⁶ Szerzej zob. T. Szczygieł, *Prace nad kodyfikacją prawa karnego materialnego Polski Ludowej (1947–1969)*, Katowice 2025.

z czasem stanowiło coraz większy problem dla władz, prawdopodobnie również z tego powodu kontynuowano jego inwigilację³⁷.

ROZPRACOWANIA OPERACYJNE

Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP), a później Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW) prowadziło rozpracowanie operacyjne Sawickiego w dwóch aspektach: kolaboracja w czasie II wojny światowej oraz szpiegostwo w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Jedno z pierwszych oskarżeń, autorstwa Łucji Baranowskiej, pochodzi z 1946 r., co oficjalnie potwierdził prokurator Henryk Gacki w protokole spisany 5 września tego roku³⁸. Prawdopodobnie Baranowska była również autorką lub inspiratorką niektórych donosów anonimowych. Autor jednego z doniesień agenturalnych z 1952 r. pisał: „Prokurator Sawicki, obecnie prof. UW, został usunięty z partii. »Zrobiła go« żona Felka Baranowskiego, żydówka [sic!], której ojciec przed wojną prowadził handel mąką. Sawicki występował przeciwko niemu jako obrońca drugiej strony w jakimś procesie i o to Baranowska żywiła do niego śmiertelną nienawiść”³⁹. Wątek kolaboracji Sawickiego pojawił się również we wspomnieniach Błażyńskiego: „Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego miało w swoich aktach dowody, że Sawicki współpracował z Gestapo na terenie getta lwowskiego. Sawicki wiedział o istnieniu tych akt i to gwarantowało jego całkowite posłuszeństwo”⁴⁰. Błażyński nie powołał się jednak na żadne źródło, być może opierał się na krążących plotkach. W dokumentach rozpracowania operacyjnego Sawickiego znajduje się kilka obciążających go zeznań i donosów. We wszystkich pojawiają się te same, niekonkretne informacje, co może sugerować, że ich źródłem była jedna osoba. Z raportu przygotowanego przez funkcjonariusza MBP w 1953 r. wynika, że Sawickiego oskarżano o kolaborację z Niemcami we Lwowie, gdy był zatrudniony w zakładach Städtische Werkstätten⁴¹. Miała ona polegać na agitowa-

³⁷ W latach sześćdziesiątych rozpracowywany był również inny członek Komisji Kodyfikacyjnej żydowskiego pochodzenia Włodzimierz Winawer, szerzej: P. Fiedorczyk, A. Ostapa, *Projekt kodeksu karnego PRL z 1963 r. w świetle dokumentów Służby Bezpieczeństwa*, „Prawo i Więź” 2021, nr 2 (36), s. 166–187; P. Fiedorczyk, *O powstaniu, strukturze organizacyjnej i trybie prac Komisji Kodyfikacyjnej z 1956 roku [w:] O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk, ks. 2, Białystok–Katowice 2010, s. 473–484.

³⁸ AIPN, BU, 0 192/339, MSW, t. 1, Protokół przesłuchania świadka, k. 51–52; Łucja Baranowska – żona posła do KRN, potem wiceministra. Pochodziła z żydowskiej rodziny ze Lwowa.

³⁹ *Ibidem*, Doniesienie agenturalne z dn. 10 XII 1952 r., k. 141.

⁴⁰ Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło...*, s. 236.

⁴¹ Były to zakłady stworzone przez władze niemieckie, w których zatrudniano żydowskich rzemieślników. Uzyskanie w nich pracy było bardzo pożądane, gdyż przynajmniej przez pewien czas dawało względne bezpieczeństwo; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Teka Lwowska, lata: 1898–1928, 1941–1942, sygn. 229, s. 4.

niu Żydów do pracy i „pobieraniu łapówek za umieszczanie ludności żydowskiej w tego rodzaju warsztatach pracy”⁴². Dowodem na jego uwikłanie we współpracę z Gestapo miał być fakt, że nie pojawił się w zakładach w dniu wywożenia Żydów (w domniemaniu – został uprzedzony przez Niemców). W raportach pracowników MBP powtarzano ten zarzut, ale nie został on zweryfikowany. W rezultacie nie wszczęto formalnego śledztwa w tej sprawie.

Zdarzało się, że motywem denuncjacji dotyczących okresu wojny, w tym tzw. donosów obywatelskich (niekiedy anonimowych), była – jak w przypadku Baranowskiej – chęć osobistej zemsty. Opisane przez nią zachowanie Sawickiego nie musiało oznaczać kolaboracji. W warunkach wojennych, w trakcie realizowanej konsekwentnie eksterminacji ludności żydowskiej, zachowywał się on racjonalnie. Jako człowiek wykształcony, znający język niemiecki, mógł być pośrednikiem w pozyskiwaniu ludzi do pracy, która – niezależnie od ich późniejszych losów – w danym momencie dawała względne tymczasowe bezpieczeństwo. Niemożliwy do potwierdzenia okazał się zarzut domniemanego brania łapówek przez Sawickiego w zamian za pracę w Städtische Werkstätten.

Wydaje się, że służby ostatecznie nie weszły w posiadanie twardych dowodów kolaboracji Sawickiego lub z innych względów nie zdecydowały się go oskarżyć. W czerwcu 1949 r. dyrektor VII Departamentu MBP wystosował pismo do dyrektora V Departamentu tego resortu Julii Brystygier z pytaniem o materiały dotyczące Sawickiego. W odpowiedzi z 25 czerwca 1949 r. napisano: „Kompromateriałami nie dysponujemy”⁴³. W tamtych czasach brak świadectw potwierdzających winę nie musiał decydować o zaniechaniu prześladowania inwigilowanej osoby. W przypadku szanowanego prawnika, prokuratora Mieczysława Siewierskiego, władze nie dysponowały żadnymi dowodami potwierdzającymi dokonanie przez niego jakiegos przestępstwa, oskarżyły go zatem o „faszyzację życia” w okresie międzywojennym⁴⁴. Odpowiedź na pytanie, dlaczego w ten sam sposób nie potraktowano Sawickiego, wykorzystując domniemane zarzuty o kolaborację, może mieć jedynie spekulatywny charakter. Być może miał zbyt liczne powiązania z ludźmi władzy (m.in. Henrykiem Świątkowskim, ministrem sprawiedliwości w latach 1945–1956), być może decydowały jego zagraniczne znajomości⁴⁵. Jednak okupacyjna przeszłość nadal była instrumentem w działaniach wobec niego. W 1952 r., mimo swoich znajomości,

⁴² AIPN, BU, 0 192/339, MSW, t. 1, Streszczenie materiału sprawy dot. Sawickiego Jerzego *vel* Reislera, 3 II 1953 r., k. 159–168.

⁴³ *Ibidem*, Pismo dyrektora V Departamentu MBP Julii Brystygier z 26 VII 1949 r. w sprawie Sawickiego, k. 55.

⁴⁴ E. Romanowska, „Wkrótce już stanę przed innym sądem...”. *Prawnicy II Rzeczypospolitej represjonowani w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 2020, s. 158–214.

⁴⁵ W literaturze i wspomnieniach pojawia się również informacja, że Świątkowski zlecił Sawickiemu nadzór nad śledztwem w sprawie katyńskiej, które z kolei było konsultowane z zastępcą ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRS Andriejem Wyszynskim. Szerzej: W. Wasilewski, *Kłamstwo Katyńskie...*, s. 84.

został wyrzucony z partii, co uzasadniono m.in. „zachowaniem się w czasie okupacji niegodnym Polaka”⁴⁶.

W latach pięćdziesiątych Departament V (Społeczno-Polityczny) MBP nadal prowadził rozpracowanie operacyjne Sawickiego. Z dokumentów bezpieki z 1954 r. wynika, że zbierano akta sądowe z czasów okupacji (rzekome oskarżenie i skazanie go przez niemiecki sąd specjalny za rozbój na „obywatelu narodowości żydowskiej”), badano jego „działalność syjonistyczną” i rzekome próby korumpowania, do których zaliczono oferty pomocy prawnej dla osób uwięzionych lub pracujących naukowo, a także udzielanie wysokich pożyczek⁴⁷. Prawdopodobnie Sawicki interweniował również we wspomnianej sprawie Siewierskiego. Ten ostatni „rzekomo został zwolniony na interwencję prokuratora Sawickiego, który, jak twierdzą tutejsze sfery prawnicze, sam ma pewne sprawy na sumieniu, które chce ukryć z czasów okupacji”⁴⁸.

W aktach z lat pięćdziesiątych pojawiła się również zaskakująca informacja o przynależności Sawickiego do Narodowej Organizacji Wojskowej w Kraśniku: „Sawicki pod przybranym nazwiskiem Biłobran Jerzy należał do organizacji NOW. Przez pewien okres czasu był jej komendantem”⁴⁹. To byłby wystarczający powód, żeby postawić mu zarzuty, gdyby władza miała taki zamiar. W podsumowaniu tej sprawy z 1953 r. funkcjonariusz MBP napisał: „konspiracyjna działalność Sawickiego z okresu wojny jest o tyle ciekawa, że Niemcy go ścigali, lecz nigdy go nie ujęli”⁵⁰.

W raportach powtarzają się określenia zaczerpnięte prawdopodobnie z pierwszych donosów, charakteryzujących Sawickiego jako osobę „przebiegłą, skrytą, [...] nieprzebieającą w środkach w celu zdobycia pieniędzy”⁵¹, a także jako „karierowicza, spekulanta, pijaka”⁵². Wielokrotnie pojawiają się też ciekawe informacje dotyczące jego kompetencji, m.in. poświadczenie znajomości przez niego siedmiu języków obcych (rosyjskiego, ukraińskiego, angielskiego, francuskiego, niemieckiego, hebrajskiego i arabskiego)⁵³ oraz

⁴⁶ W uzasadnieniu tej decyzji można znaleźć wszystkie argumenty pojawiające się w donosach na Sawickiego, dotyczących jego pracy w Städtische Werkstätten, a więc działanie „w porozumieniu z władzami okupacyjnymi”, agitowanie Żydów do pracy, brak ostrzeżenia zatrudnionych w warsztatach Żydów przed wywózkami. AIPN, BU, O 192/339, MSW, t. 1, Uchwała Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej PZPR z dn. 24 VI 1952 r., k. 46.

⁴⁷ *Ibidem*, Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy ewidencyjnej FFCE 506/50 dot. Sawickiego Jerzego, 29 IV 1954 r., k. 210–217.

⁴⁸ *Ibidem*, Wyciąg z doniesienia informatora ps. „Andrzej” z dn. 14 VII 1950 r., k. 61.

⁴⁹ *Ibidem*, MSW, t. 1, Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy ewidencyjnej FFCE 506/50 dot. Sawickiego Jerzego, 29 IV 1954 r., k. 210; *ibidem*, t. 3, Doniesienie obywatelskie, źródło: „Wiechnik”, 12 X 1949 r., k. 7–9.

⁵⁰ *Ibidem*, t. 1, Streszczenie materiałów sprawy dot. Jerzego Sawickiego *vel* Reislera z 3 II 1953 r., k. 161.

⁵¹ *Ibidem*, Arkusz informacyjny – Jerzy Sawicki, k. 36–37.

⁵² *Ibidem*, Pismo dyrektora VII Departamentu MBP z 26 VII 1949 r. w sprawie Sawickiego, k. 55.

⁵³ W wielu doniesieniach agenturalnych pojawiają się informacje, że Sawicki nie tylko biernie znał te języki, ale biegle się w nich komunikował. Ich znajomość sam Sawicki potwierdzał w pisanych przez siebie CV.

rozległej wiedzy z zakresu prawa międzynarodowego: „bardzo zdolny i wysoko kwalifikowany naukowiec, wybitnie inteligentny”, ale również: „przebiegły, skryty, jest lubiany w swoim otoczeniu”⁵⁴.

Ostatecznie, z niewyjaśnionych powodów, w maju 1954 r. Julia Brystygier nakazała odstąpienie od prowadzenia sprawy Sawickiego. Na dokumencie „Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy ewidencyjnej FFCE 506/50 dot. Sawickiego Jerzego, 29 IV 1954 r.” widnieje odręczna notatka funkcjonariusza MBP Rogalińskiego: „Zgodnie z poleceniem Dyr. Brystygier – sprawę zaniechać 25/V-54”⁵⁵.

Pierwsze lata tzw. odwilży były dla Sawickiego nie tylko spokojniejsze, lecz także pełne sukcesów zawodowych. W 1956 r. ponownie przyjęto go do PZPR, powołano do wspomnianej już Komisji Kodyfikacyjnej, zezwalano na liczne zagraniczne wyjazdy naukowe. Sytuacja zaczęła się zmieniać na początku lat sześćdziesiątych. W tym czasie miał miejsce wzrost znaczenia w partii tzw. narodowych komunistów („partyzantów”), skupionych wokół Mieczysława Mocza. Podsyłali oni nastroje antysemickie, żądając z czasem usunięcia ze stanowisk osób pochodzenia żydowskiego. Jednak bezpośrednią przyczyną wznowienia inwigilacji Sawickiego, która trwała do jego śmierci w 1967 r., był donos, w którym sugerowano szpiegostwo. Został on sporządzony przez prezesa Sądu Wojewódzkiego w Gdańsku Zygmunta Ulmana i dotyczył wspólnego pobytu sędziów w okresie 10–20 czerwca 1958 r. w Wielkiej Brytanii⁵⁶. Po otrzymaniu tego dokumentu funkcjonariusz MSW odbył rozmowę z Ulmanem, z której sporządził raport: „Od chwili wyjazdu głównym »wodzirejem« był Sawicki, który na terenie Anglii ma bardzo szerokie kontakty wśród emigracji żydowskiej. Od samego początku po przybyciu do Anglii Sawicki nawiązał kontakt ze znajomymi i do samego jej zakończenia miał szereg prywatnych spotkań [...]. Sawicki ma również masę znajomych wśród Anglików, z którymi również umawiał spotkania w mieście. Ulman twierdzi, że kontakty Sawickiego w Londynie to nie zwykli znajomi, ale są to ludzie o pewnych powiązaniach i nie wątpi w to, że byli wśród nich i pracownicy wywiadu, a Sawicki wśród nich czuje się tak jak we własnym domu”⁵⁷. Ulman zrobił fotografię, na której rzekomo utrwalił moment przekazywania dokumentów „nieznanemu osobnikowi” przez Sawickiego, który – według delatora – „usilnie prosił go o oddanie mu tego zdjęcia”⁵⁸.

Wielu informacji o zagranicznych kontaktach bohatera tego tekstu udzielił również Stanisław Ziemiński, starszy asystent Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego,

⁵⁴ AIPN, BU, 0 192/339, MSW, t. 1, Arkusz informacyjny – Jerzy Sawicki, k. 36–37.

⁵⁵ *Ibidem*, Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy ewidencyjnej FFCE 506/50 dot. Sawickiego Jerzego, 29 IV 1954 r., k. 210.

⁵⁶ *Ibidem*, t. 2, Notatka służbowa kpt. Regulskiego, lipiec 1961 r., k. 21–23.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, Pismo Dyrektora Departamentu I MSW płk. Sokolaka do Dyrektora Departamentu II MSW płk. Matejewskiego z dn. 22 V 1961 r., k. 5.

a jednocześnie wicedyrektor Centralnego Zarządu Więziennictwa. Informował on o tym, że Sawicki miał regularne kontakty z ambasadą włoską za pośrednictwem Włochów, którzy mieszkali w tej samej kamienicy, przy ul. Francuskiej 18. Utrzymywał również znajomości z Anglikami oraz z Polakami, którzy zostali na emigracji (m.in. Aleksandrą Flatau-Kowalską i prof. Leonem Radzinowiczem)⁵⁹. Według Ziemińskiego, często w gabinecie rozmawiał przez telefon z obcokrajowcami, bardzo często jeździł także za granicę z różnymi wykładami i odczytami. „Sawicki nie brzydzi się najbrudniejszych spraw [...]. Ma dojście do każdej instytucji i załatwienie jakiejś sprawy nie nastrocza mu dużo kłopotu”⁶⁰.

Obraz wyłaniający się z akt bezpieki oraz z relacji osób zaprzyjaźnionych z Sawickim ukazuje człowieka niezwykle towarzyskiego, czującego się dobrze również w środowiskach międzynarodowych. Wyjazdy na Zachód pozwalały mu korzystać z życia – lubił dobre restauracje, uczestniczył w wydarzeniach kulturalnych. Miał on dobre kontakty ze Stanisławem Stommą, żywo interesował się problemami pisarzy, m.in. Stanisława Cata-Mackiewicza, Melchiora Wańkowicza i Stefana Kisielewskiego⁶¹. Był wielokrotnym delegatem Polski na Międzynarodowe Kongresy Prawników Demokratów (Paryż 1946, Bruksela 1947, Praga 1948). Bez problemu otrzymywał zgody na wyjazdy do Niemiec Zachodnich, Belgii, Danii, Francji, Wielkiej Brytanii i Izraela, nie mówiąc już o Czechosłowacji czy Związku Sowieckim⁶². Utrzymywał kontakty z naukowcami zarówno bloku wschodniego, jak i z Zachodu. Uwagi donosicieli i służb nie uszło, że prenumerował w ministerstwie wiele specjalistycznych dzienników i czasopism zachodnich⁶³. Chodził także na spotkania i rauty w różnych placówkach dyplomatycznych w Warszawie, m.in. utrzymywał intensywne kontakty z ambasadą Izraela⁶⁴.

W związku z podejrzeniem o szpiegostwo zastosowano wobec Sawickiego wszelkie tradycyjne metody operacyjne: donosy tajnych współpracowników (wśród nich byli asystent profesora „Leon” oraz kierownicy Mroczkowski i Raszkowski), kontrolę korespondencji oraz podsłuchy telefoniczne⁶⁵. Akta SB z lat 1960–1967 świadczą o objęciu Sawickiego

⁵⁹ *Ibidem*, Notatka służbowa kpt. Regulskiego, lipiec 1961 r., k. 21–23; Aleksandra Flatau-Kowalska – specjalistka prawa karnego, w latach pięćdziesiątych była asystentką Sawickiego na UW, pod koniec tej dekady wyjechała na stypendium do Paryża i tam wyszła za mąż za Zachariasza Shustera, dyrektora europejskiego biura American Jewish Committee; prof. Leon Radzinowicz – polski i brytyjski prawnik i kryminolog, od 1947 r. miał brytyjskie obywatelstwo.

⁶⁰ *Ibidem*, t. 2, Notatka służbowa kpt. Regulskiego, Wydział II, Departament II MSW, z dn. 28 VI 1961 r., k. 11.

⁶¹ *Ibidem*, Wyciąg z doniesienia źródła „Leon” z dn. 3 II 1953 r., k. 165–166.

⁶² *Ibidem*, Notatka służbowa sporządzona na podstawie akt B.P.Z. nr E 4730, z dn. 30 XI 1961 r., k. 205–206; notatka zawiera szczegółowy wykaz podróży zagranicznych Sawickiego od 1944 do 1961 r.

⁶³ *Ibidem*, t. 1, Spis czasopism prenumerowanych przez Referat Bibliotek M.S. w r. 1951 i 1952, k. 102–103.

⁶⁴ *Ibidem*, t. 2, Doniesienie (spisane ze słów), z dn. 14 V 1966 r., źródło: „Horzyca”, k. 179.

⁶⁵ *Ibidem*, Streszczenia rozmów Sawickiego w formie raportu, k. 96; *ibidem*, Streszczenie rozmów „P.T.” prowadzonych przez fig. Sprawy „Profesor”/Sawicki Jerzy w dn. od 14 IX do 9 XI 1962 r., k. 96–113; *ibidem*, t. 1, Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy ewidencyjnej FFCE 506/50 dot. Sawickiego Jerzego, 29 IV 1954 r., k. 210–217; nie udało mi się ustalić imion kierowników ani tożsamości „Leona”.

totalną kontrolą, z której on sam zdawał sobie sprawę, o czym świadczą jego nalegania na osobiste spotkania zamiast rozmów telefonicznych, ściszenie głosu w czasie rozmów, dawanie rozmówcom do zrozumienia, że rozmowa jest podsłuchiwana⁶⁶.

W donosach zachowały się oceny sytuacji w Polsce, dokonywane przez Sawickiego. Otwarcie wygłaszał swoje poglądy, choć wiedział, że jest podsłuchiwany, powtarzał zasłyszane rzekomo od znajomych komentarze, czasami bardzo radykalne, np. „w KC siedzi banda idiotów, którzy chcą, żeby wszystko chwalić”⁶⁷. Obawiał się szczególnie nagonki antysemickiej, której przejawy widział już na początku lat sześćdziesiątych w działaniach „partyzantów”: „Wyłażą na powierzchnię starzy alowcy, którzy nagle robią się Pierwszą Brygadą”⁶⁸. Z doniesień informatorów, m.in. „Leona”, jasno wynikało, że Sawicki był przestraszony wzrostem nastrojów antysemickich w partii i odwoływaniem ze stanowisk kolejnych osób pochodzenia żydowskiego⁶⁹. W nastrojach tych upatrywał przyczynę usunięcia z programu Telewizji Polskiej swojego autorskiego programu *Paragraf i fajka*, o którego przywrócenie się starał, wykorzystując swoje rozliczne znajomości⁷⁰. 7 stycznia 1963 r. informator „Leon” relacjonował: „Sawicki w rozmowie ze mną stwierdził, że w Polsce panuje ogólny bałagan, że sytuacja podobna jest do sytuacji w Niemczech hitlerowskich”⁷¹.

W raportach i donosach niezmiennie pojawiały się informacje o „kontaktach z obywatelami państw kapitalistycznych” i wprost formułowano podejrzenia o szpiegostwo⁷². W atmosferze nastrojów antysemickich Sawickiemu na pewno szkodziły jego bardzo intensywne w latach sześćdziesiątych relacje z przedstawicielami ambasady Izraela w Warszawie. Czujność służb dodatkowo wzmocniała okoliczność, że pod koniec życia profesor intensywnie współpracował z naukowcami z Niemiec Zachodnich, m.in. wygłaszając wykłady dotyczące propozycji nieprzedawniania zbrodni hitlerowskich. W jednym z doniesień z początku 1965 r. widnieje odręczna adnotacja funkcjonariusza: „z pobieżnego przejrzenia widać, że Sawicki zabawia się w niepotrzebną politykę”⁷³.

⁶⁶ *Ibidem*, t. 2, Streszczenia rozmów Sawickiego w formie raportu, k. 97.

⁶⁷ *Ibidem*, Wyciągi z doniesień dotyczące Jerzego Sawickiego – prof. UW, k. 117.

⁶⁸ *Ibidem*, Wyciągi z doniesień dotyczących Jerzego Sawickiego – prof. UW; donos źródło Stanisław z dn. 11 I 1963 r., k. 117.

⁶⁹ Wzrost nastrojów antysemickich miał także duży wpływ na prace Komisji Kodyfikacyjnej, o czym szerzej piszą: P. Fiedorczyk, A. Ostapa, *Projekt kodeksu karnego...*, s. 166–187.

⁷⁰ AIPN, BU, 0 192/339, MSW, t. 2, Streszczenie rozmów „P.T.” prowadzonych przez fig. Sprawy „Profesor”/Sawicki Jerzy w dn. od 14 IX do 9 XI 1962 r., k. 99, 108. Ostatni program Sawickiego ukazał się w czerwcu 1962 r. A. Koziół, *Za chwilę dalszy ciąg programu... Telewizja Polska czterech dekad 1952–1989*, Warszawa 2003, s. 79.

⁷¹ AIPN, BU, 0 192/339, MSW, t. 2, Wyciągi z doniesień dotyczących Jerzego Sawickiego – prof. UW, k. 117.

⁷² M.in. wiele takich informacji znajduje się w teczce w AIPN, BU, 0 192/339, t. 2.

⁷³ *Ibidem*, Pismo z Berlina, datowane na 17 II 1965 r., jako załączniki zawiera korespondencję Sawickiego z dr. Lotharem Kreyssigiem (założycielem Aktion Sühnezeichen Friedensdienste) oraz dr. Ludwigiem Raiserem (prawnikiem, działaczem Kościoła Ewangelickiego w Niemczech – EKD).

Jerzy Sawicki zmarł 5 czerwca w 1967 r. w Brukseli. Jak napisał w swoich wspomnieniach prof. Stanisław Waltoś: „Zmarł na atak serca, najprawdopodobniej pod wpływem informacji o ataku państw arabskich na Izrael”⁷⁴. Został pochowany na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie.

DOROBEK PRAWNICZY I JEGO ZNACZENIE

Sawickiego z pewnością można określić mianem lewicującego humanisty, a w zakresie prawa – jusnaturalisty. Już w okresie międzywojennym w swoich felietonach, szczególnie w serii artykułów *Cicha i głośna prawda sądownictwa*, zwracał uwagę na bezduszość niektórych rozwiązań prawnych i praktyk sądowych, w których człowiek był jedynie trybikiem w biurokratyczno-prawnej rzeczywistości⁷⁵. Po wojnie szerszą sławę przyniosły mu erudycyjne felietony pisane pod pseudonimem „Lex” w tygodniku „Kulisy” oraz zbiory felietonów popularyzujących wiedzę prawniczą⁷⁶. Od 1960 r. prowadził również własny, cieszący się dużą popularnością program telewizyjny *Paragraf i fajka*⁷⁷.

Swoje zainteresowania naukowe poszerzył o problematykę praw pacjenta, szczególnie prawa do decydowania o swoim losie w trakcie leczenia⁷⁸. Ciemną smugą na jego działalności jest podręcznik *Prawo karne Polski Ludowej* oraz książka *Istota przestępstwa w Polsce Ludowej. Kilka uwag z zakresu teorii prawa karnego*, napisane wspólnie z Igiem Andrejewem⁷⁹. Jednak całość dorobku naukowego Sawickiego – opiniowanego przez największe ówczesne autorytety prawnicze, m.in. Władysława Woltera, Ludwika Ehrlicha czy Konstantego Grzybowskiego – nie budzi wątpliwości. Jego najważniejsze publikacje są związane z sądem i orzecznictwem dotyczącym zbrodni II wojny światowej⁸⁰. Opracowania dotyczące tej kwestii, zarówno na polskim, jak i międzynarodowym gruncie, były nowatorskie – zawierały omówienia nowych koncepcji i pojęć, m.in. zbrodni ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości⁸¹. Sawicki był współtwórcą polskiego orzecz-

⁷⁴ S. Waltoś, *Czy profesor powinien mieć psa... i inne eseje*, Warszawa 2022, s. 138–139.

⁷⁵ Zob. przypisy 11–15.

⁷⁶ Są to m.in.: J. Sawicki, *Alchemia prawa*, Warszawa 1968; *idem*, *W kręgu starych i nowych konfliktów*, Warszawa 1967; *idem*, *Sędziowie są omylni*, Warszawa 1963; *idem*, *Ludzie i martwe paragrafy*, Warszawa 1961; *idem*, *Paragrafy i żywi ludzie*, Warszawa 1961.

⁷⁷ M. Borucka-Arctowa, *Popularyzacja prawa środkami masowego przekazu*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1967, nr 3 (33), s. 9.

⁷⁸ M.in. J. Sawicki, *Granice opieki lekarskiej (na marginesie orzeczeń Sądu Najwyższego)*, „Palestra” 1964, nr 8/10 (82), s. 49–60; *idem*, *Przymus leczenia i eksperyment lekarski w świetle prawa*, Warszawa 1964; *idem*, *Przymus leczenia, eksperyment, udzielanie pomocy i przeszczep w świetle prawa*, Warszawa 1966.

⁷⁹ I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne...*; I. Andrejew, J. Sawicki, *Istota przestępstwa w Polsce Ludowej. Kilka uwag z zakresu teorii prawa karnego*, Warszawa 1949.

⁸⁰ Szczegółowy spis znajduje się w bibliografii do niniejszego artykułu.

⁸¹ J. Sawicki, B. Walawski, *Zbiór przepisów specjalnych...*

nictwa dotyczącego sądenia niemieckich zbrodniarzy wojennych. Warto podkreślić, że pierwsze procesy przed polskimi sądami przeciwko tej grupie oskarżonych odbywały się jeszcze przed ogłoszeniem wyroku przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze⁸². W związku z tym polscy prawnicy musieli sami wypracować rozwiązania pozwalające osądzić zbrodnie wieloosobowe, zbrodnie popełniane „zza biurka”, a także popełniane w zgodzie z prawem własnego państwa (Rzeszy Niemieckiej). Sam Sawicki w mowie oskarżycielskiej w sprawie Greisera tak sformułował zadania stojące przed polskimi prawnikami: „stworzyć nowe sformułowanie prawne, stworzyć nowe koncepcje stanów faktycznych, nowe pojęcie typów przestępczych. Słowem: prawem nadążyć za potrzebą, którą narzuca nam rzeczywistość”⁸³.

Największym wyzwaniem było sformułowanie oskarżenia wobec osób popełniających „zbrodnie zza biurka” – dowódców i urzędników, którzy sami bezpośrednio nie popełnili czynów zabronionych, lecz bez ich rozkazów, logistyki i stworzonego przez nich systemu nie działałby w Europie aparat represji i terroru. Prokuratorzy chcieli też ukazać, że okupacja niemiecka w Polsce nie była tylko serią krwawych masakr, lecz uporządkowanym, przemyślanym i konsekwentnie realizowanym planem eksterminacji polskiego społeczeństwa za pomocą różnych metod⁸⁴.

Sawicki tak scharakteryzował nowego rodzaju zbrodnię: „Przestępca w białym kołnierzyku nie lubi brutalności. On twierdzi o sobie, że realizuje tylko interesy abstrakcyjnego państwa. Z tym łączy się dalsza osobliwość tych czynów. Te zespoły zbrodnicze zdradzają wielkie podobieństwo do zbrodniczych karteli i trustów”⁸⁵.

Sawicki był, wraz z Tadeuszem Cyprianem i Mieczysławem Siewierskim, twórcą koncepcji „zbrodniczego systemu”⁸⁶. Choć w Polsce, po przeszło pięcioletniej, brutal-

⁸² Były to: proces załogi KL Lublin (Majdanka) przed Specjalnym Sądem Karnym w Lublinie 27 IX – 2 XII 1944 r., proces Arthura Greisera przed Najwyższym Trybunałem Wojskowym w Poznaniu 22 VI – 7 VII 1946 r. oraz proces Amona Götha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w Krakowie 27 VIII – 5 IX 1946 r.

⁸³ *Przemówienie wstępne prokuratora dr. Jerzego Sawickiego w procesie Arthura Greisera* [w:] T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy*, Kraków 1949, s. 50; również: W. Kulesza, D. Schenk, *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, Łódź 2023.

⁸⁴ Niektórzy polscy prawnicy zaangażowani w prace NTN już w okresie międzywojennym współpracowali z Rafałem Lemkinem i z pewnością znali jego wcześniejsze pomysły i inicjatywy dotyczące międzynarodowego prawa karnego. Lemkin najbardziej związany był z wybitnym polskim prawnikiem, późniejszym sędzią NTN Emilem Stanisławem Rappaportem, ale koncepcje Lemkina być może znali też inni prawnicy, gdyż Lemkin podarował swoją książkę *Rządy państw Osi w okupowanej Europie* Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie; E. Gawron, *Proces Amona Goetha i pierwszy wyrok w sprawie zbrodni ludobójstwa* [w:] A. Bartus, P. Trojański, *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa w XX wieku*, Oświęcim 2012, s. 135; J. Sawicki, *Ludobójstwo. Od pojęcia do konwencji 1933–1948*, Kraków 1949.

⁸⁵ *Przemówienie końcowe prokuratora N.T.N. dr. Jerzego Sawickiego w procesie przeciw oskarżonemu Ludwikowi Fischerowi i innym* [w:] T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy...*, s. 155.

⁸⁶ W pewnych aspektach koncepcja „zbrodniczego systemu” odzwierciedlała ideę „planu ogólnego” (*common plan*), zakorzenioną w systemie anglosaskim. Wspólnym elementem obu koncepcji był m.in. świadomy udział w zbrodniczym planie, świadomość zbrodniczego celu.

nej okupacji, w warunkach przejmowania władzy przez komunistów, nie toczyły się tak burzliwe debaty prawników, jak na Zachodzie, jednak Sawicki zdawał sobie sprawę z tego, że nowatorskie interpretacje prawne mogą budzić obawy i kontrowersje nie tylko w kraju, lecz także za granicą. W procesie Greisera podkreślał, że sądenie za działanie zespołowe nie oznacza odpowiedzialności zbiorowej. „Jeżeli ktoś, znając metody i cele zespołu, doń wstępuje, to niewątpliwie przewiduje każde działanie zespołu i co najmniej nań się godzi”⁸⁷. Prokuratorzy w ten sposób osiągali dwa cele. Po pierwsze, takie podejście pozwalało analizować obozy koncentracyjne lub administrację okupacyjną (np. rząd Generalnego Gubernatorstwa) jako zespoły przestępcze. „Wielkie zbrodnie nie mogą być dokonywane przez jednego człowieka. Wielkie zbrodnie wymagają wielkiego aparatu technicznego” – mówił Sawicki w procesie Greisera⁸⁸. Po drugie, zastosowanie konstrukcji zbrodniczego zespołu pozwalało również osądzić „zbrodniarzy zza biurów”, urzędników takich jak Bühler czy Greiser.

W przemówieniu końcowym w procesie przeciwko Ludwigowi Fischerowi Sawicki w najbardziej klarowny sposób przedstawił zasady prawne oskarżenia o udział w „zbrodniczym spisku”⁸⁹. Podkreślał odpowiedzialność pojedynczego człowieka za działania innych członków spisku lub „zbrodniczej bandy” (Sawicki stosował te pojęcia zamiennie) pod warunkiem, że wstąpił do niego dobrowolnie⁹⁰. Oskarżenia nie mogą bronić się nieznaną celów spisku, gdyż od momentu przejścia władzy przez Adolfa Hitlera jego cele, opisane m.in. w *Mein Kampf*, były w Niemczech powszechnie znane⁹¹.

Sawicki podkreślał, że koncepcja „zbrodniczego systemu” nie oznacza winy zbiorowej narodu niemieckiego. W procesie Bühlera dobitnie podkreślił: „nawet w okresie największego napięcia emocjonalnego, kiedy dymiły ruiny Warszawy, kiedy stosy trupów leżały na ulicach, kiedy pod ścianą śmierci padały tysiące ofiar, nigdy z ust sędziego polskiego nie wyszło twierdzenie, że naród niemiecki jako całość jest winien [...]”. Żaden polski sędzia, żaden prokurator, nawet ten, którego cała rodzina została wymordowana, nie żądał osądzenia całego narodu niemieckiego jako winowajcy. Dla sądu polskiego »Niemiec« nie jest równoznaczne ze słowem »zbrodniarz«⁹². I dalej: „z jakim czołem

⁸⁷ Przemówienie końcowe prokuratora J. Sawickiego w procesie Arthura Greisera [w:] T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy...*, s. 65.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 65–66.

⁸⁹ Przemówienie końcowe J. Sawickiego w procesie przeciw Ludwigowi Fischerowi i in. [w:] T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy...*, s. 148.

⁹⁰ Oskarżając o udział w spisku, prokuratorzy powołali się na przedwojenne przepisy. Pojęcie „bandy” zdefiniowane zostało w kodeksie karnym z 1932 r. (tzw. Kodeks Makarewicz), szczególnie art. 97 i 166. J. Makarewicz, *Zasady polskiego kodeksu karnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1932, nr 12 (2), s. 46.

⁹¹ Przemówienie końcowe J. Sawickiego w procesie przeciw Ludwigowi Fischerowi i in. [w:] T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy...*, s. 150.

⁹² AIPN, GK, 196/241, Najwyższy Trybunał Narodowy w Warszawie, Proces Josefa Bühlera, Przemówienie prokuratora Jerzego Sawickiego, pierwszy dzień rozprawy, k. 49.

moglibyśmy stanąć przed oskarżonymi, jeżeli sami uznawalibyśmy zasadę kolektywnej odpowiedzialności?⁹³ Wobec powszechnego w Polsce przekonania, zarówno opinii publicznej, jak i niektórych intelektualistów, o zbiorowej winie narodu niemieckiego pogląd taki narażał Sawickiego na krytykę⁹⁴.

Jego mowy prokuratorskie w wymiarze językowym, stylu i treści pozaprawnej ukazują ogromną erudycję autora. Swobodnie przywoływał literaturę piękną, Pismo Święte, wyniki badań psychologicznych, wspierał się także cytatami w kilku językach, szczególnie niemieckim i francuskim.

PODSUMOWANIE

Ocena działalności Sawickiego jako prawnika, naukowca i urzędnika oraz jego postawy jako człowieka nie jest prosta. Był postacią wielowymiarową, aktywną zarówno w sferze zawodowej, działalności publicznej, jak i w aspekcie towarzyskim i prywatnym. Działał trochę na własnych zasadach, choć wydaje się, że nie prowokował władz – wiedział, gdzie jest granica tego co wolno i starał się jej nie przekraczać. Współpraca z rządzącymi oraz piastowanie publicznych stanowisk dawały mu duże możliwości działania – interwencje w procesach, znajomości, wyjazdy zagraniczne. Zarazem jego wkład w orzecznictwo i upowszechnianie wiedzy o ściganiu i sądzeniu zbrodniarzy jest nie do przecenienia.

W życiorysie Sawickiego wiele jest jeszcze niewiadomych. W przemówieniu z okazji 45-lecia pracy swojego przyjaciela, prof. Cypriana⁹⁵, wspomniawszy m.in. o zakazie drukowania jakichkolwiek książek o Norymberdze, drugiego tomu *Agresji na Polskę*, zwrócił się także publicznie do jubilata: „Czy pamiętasz, jak kazali nam fałszować dokumenty? Czy pamiętasz, jak kazali nam fałszować akt oskarżenia, jeśli chodzi o powstanie war-

⁹³ *Ibidem*, k. 50. W tym samym czasie Emil Stanisław Rappaport pisał swoją książkę pt. *Naród zbrodniarz*, w której stwierdził, że naród niemiecki jest winny „gremialnego tolerowania zbrodni zespolowej, bez cienia choćby tajonego sprzeciwu, jest właśnie, w najłagodniejszym choćby ujęciu, nieumyślnym jej popieraniem, a więc w dzisiejszym nowym rozumieniu, karalnym, na terenie sprawiedliwości międzynarodowej, pomocnictwem do zbrodni agresji wojennej niemieckiej przeciwko ciągłości kultury współczesnej na obu półkulach świata”. Stanowisko Sawickiego i innych prokuratorów NTN stało w jawnej opozycji wobec społecznego odczucia, zgodnie z którym cały naród niemiecki ponosił winę za zbrodnie II wojny światowej.

⁹⁴ M.in. L.M. Nijakowski, *Rozkosz zemsty*, Warszawa 2014; J. Lubecka, *Niemiecki zbrodniarz...*

⁹⁵ Przyjaźń Sawickiego z Tadeuszem Cyprianem trwała całe życie. Poznali się w Londynie jesienią 1945 r. Sawicki był wówczas delegatem Ministerstwa Sprawiedliwości (wraz ze Stanisławem Piotrowskim i Stefanem Kurowskim, który dołączył nieco później) do Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Badania Zbrodni Wojennych. Do delegacji tej dołączył, z ramienia Rządu Jedności Narodowej (wcześniej rządu emigracyjnego), Cyprian, który po wojnie wrócił do Polski mimo związanego z tym ryzyka. Wspólnie z Sawickim napisał wiele książek dotyczących procesu w Norymberdze oraz polskich procesów przed NTN.

szawskie? [...] Czy pamiętasz, jak akt oskarżenia o zburzeniu Warszawy 5-krotnie został nam zwrócony, bośmy go nie chcieli obrócić przeciwko tym, którzy robili powstanie?”⁹⁶.

Niejednoznaczny był także stosunek władz do Sawickiego. Z jednej strony zbierano na niego materiały, inwigilowano go i kontrolowano do końca życia, ale z drugiej nie blokowano mu kariery naukowej ani licznych wyjazdów zagranicznych. Na obecnym etapie badań trudno jednoznacznie stwierdzić, skąd brała się ta niekonsekwencja. Na podstawie istniejących donosów i podejrzeń można było zorganizować proces polityczny albo przynajmniej sformułować akt oskarżenia. Wydaje się, że Sawicki był władzy potrzebny jako uznany prokurator w procesach przed NTN i urzędnik w Ministerstwie Sprawiedliwości, ale równocześnie starano się go kontrolować ze względu na jego stosunkowo dużą samodzielność. Brak zdecydowanych działań wobec niego mógł także być efektem rywalizacji między różnymi środowiskami, niewykluczone, że również sam Sawicki potrafił wygrywać spory między frakcjami i między ludźmi.

Z pewnością rację ma prof. Waltoś: „Jego tragiczny życiorys czeka ciągle na dobre pióro”⁹⁷.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

BU, 0 192/339, t. 1–3, Jerzy Sawicki (operacyjne rozpracowanie).

Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego

Akta osobowe Jerzego Sawickiego 1948–1951, sygn. 2505.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Teka Lwowska, lata: 1898–1928, 1941–1942, sygn. 229.

Library of Congress

Law Reports of Trials of War Criminals (Selected and prepared by The United Nations War Crimes Commission), http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf, dostęp 15 II 2025 r.

---

⁹⁶ AIPN, BU, 0 192/339, MSW, t. 2, Stenogram przemówienia profesora Sawickiego z okazji jubileuszu 45. rocznicy działalności naukowej prof. dr. Tadeusza Cypriana, k. 190–194.

⁹⁷ S. Waltoś, *Czy profesor...*, s. 138–139.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I OPRACOWANIA

- Andrejew I., Lernell L., Sawicki J., *Prawo karne Polski Ludowej*, Warszawa 1950.
- Andrejew I., Sawicki J., *Istota przestępstwa w Polsce Ludowej. Kilka uwag z zakresu teorii prawa karnego*, Warszawa 1949.
- Bartuś A., Trojański P., *Auschwitz a zbrodnie ludobójstwa w XX wieku*, Oświęcim 2012.
- Błażyński Z., *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Warszawa 2003.
- Borucka-Arctowa M., *Popularyzacja prawa środkami masowego przekazu*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1967, nr 3 (33).
- Cyprian T., Sawicki J., *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*, t. 1–2, Warszawa 1946.
- Cyprian T., Sawicki J., *Głos ma prokurator...*, Warszawa 1966.
- Cyprian T., Sawicki J., *Nie oszczędzać Polski! Zbrodnie hitlerowskie w Polsce na procesie norymberskim*, Warszawa 1960.
- Cyprian T., Sawicki J., *Oskarżamy*, Kraków 1949.
- Cyprian T., Sawicki J., *Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy*, Warszawa–Kraków 1948.
- Cyprian T., Sawicki J., *Siedem procesów przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Poznań 1962.
- Cyprian T., Sawicki J., *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956.
- Cyprian T., Sawicki J., *Walka o zasady norymberskie (1945–1955)*, Warszawa 1956.
- Fiedorczyk P., *O powstaniu, strukturze organizacyjnej i trybie prac Komisji Kodyfikacyjnej z 1956 roku [w:] O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk, ks. 2, Białystok–Katowice 2010.
- Fiedorczyk P., Ostapa A., *Projekt kodeksu karnego PRL z 1963 r. w świetle dokumentów Służby Bezpieczeństwa*, „Prawo i Więź” 2021, nr 2 (36).
- Kozieł A., *Za chwilę dalszy ciąg programu... Telewizja Polska czterech dekad 1952–1989*, Warszawa 2003.
- Kulesza W., Schenk D., *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, Łódź 2023.
- Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, D.C., 1944.
- Lubecka J., *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Kraków 2021.
- Makarewicz J., *Zasady polskiego kodeksu karnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1932, nr 12 (2).
- Nijakowski L.M., *Rozkosz zemsty*, Warszawa 2014.
- O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk, ks. 2, Białystok–Katowice 2010.

- Reisler I., *Cicha i głośna prawda sądownictwa*, cz. 1, „Bunt Młodych” 1934, nr 8 (57); cz. 2, „Bunt Młodych” 1934, nr 9 (58); cz. 3, „Bunt Młodych” 1934, nr 10 (59); cz. 4, „Bunt Młodych” 1934, nr 11 (60).
- Reisler I., *Droga powrotna socjalizmu*, „Bunt Młodych” 1934, nr 3 (52).
- Reisler I., *Na razie tylko tyle...*, „Bunt Młodych” 1934, nr 2 (51).
- Reisler I., *Narodziny i upadek mitu. Na szlakach myśli socjalistycznej*, „Bunt Młodych” 1934, nr 6 (55).
- Romanowska E., *„Wkrótce już stanę przed innym sądem...”*. Prawnicy II Rzeczypospolitej represjonowani w Polsce w latach 1944–1956, Warszawa 2020.
- Rozmowa z prof. dr. hab. Lechem Falandyszem, przeprowadzili A. Kokocińska, P. Bałasz, 20 I 1997 r., <http://prawo.vagla.pl/node/6346>, dostęp 15 XI 2024 r.
- Sawicki J., *Alchemia prawa*, Warszawa 1968.
- Sawicki J., *Granice opieki lekarskiej (na marginesie orzeczeń Sądu Najwyższego)*, „Palestra” 1964, nr 8/10 (82).
- Sawicki J., *Ludobójstwo. Od pojęcia do konwencji 1933–1948*, Kraków 1949.
- Sawicki J., *Ludzie i martwe paragrafy*, Warszawa 1961.
- Sawicki J., *Paragrafy i żywi ludzie*, Warszawa 1961.
- Sawicki J., *Polacy w Gdańsku pod rządami narodowo-socjalistycznymi*, „Wiadomości Literackie” 1939, nr 31/32.
- Sawicki J., *Przed polskim prokuratorem. Dokumenty i komentarze*, Warszawa 1961.
- Sawicki J., *Przymus leczenia i eksperyment lekarski w świetle prawa*, Warszawa 1964.
- Sawicki J., *Przymus leczenia, eksperyment, udzielanie pomocy i przeszczep w świetle prawa*, Warszawa 1966.
- Sawicki J., *Sędziowie są omylni*, Warszawa 1963.
- Sawicki J., Walawski B., *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu, z komentarzem*, Kraków 1945.
- Sawicki J., *W kręgu starych i nowych konfliktów*, Warszawa 1967.
- Słownik biograficzny adwokatów polskich A–Ż (zmarli w latach 1945–2010)*, red. A. Redzik, t. 3, z. 1, hasło: Sawicki Jerzy, oprac. J. Kanimir, Warszawa 2018.
- Szczygieł T., *Prace nad kodyfikacją prawa karnego materialnego Polski Ludowej (1947–1969)*, Katowice 2025.
- Waltoś S., *Czy profesor powinien mieć psa... i inne eseje*, Warszawa 2022.
- Wasilewski W., *Kłamstwo Katyńskie – narodziny i trwanie [w:] Zbrodnia katyńska w kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010.
- Wywiad ze Zbigniewem Grabowskim, 6 VI 2007 r., rozmowę przeprowadziła M. Brama, <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/zbigniew-grabowski,1177.html>, dostęp 12 I 2025 r.
- Zakrzewski M., *Rewolucja konserwatywna – przypadek polski. Myśl polityczna środowiska „Buntu Młodych” i „Polityki” 1931–1939*, Kraków 2021.

JOANNA LUBECKA – doktor habilitowany, historyk, politolog, pracownik Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie oraz Biura Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie. Autorka monografii *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym* (2021) oraz publikacji naukowych i popularnonaukowych dotyczących historii III Rzeszy, stosunków polsko-niemieckich oraz niemieckiej pamięci i polityki historycznej.

JOANNA LUBECKA – Dr. habil., historian and political scientist, assistant professor at the Pontifical University of John Paul II in Cracow as well as at the Institute of National Remembrance, Branch in Cracow. Her research interests include the impact of history on contemporary international relations, Polish-German relations and the history of the Third Reich. She is the author of the monograph *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym* [A German Criminal Before the Polish Court: Trials Before the Supreme National Tribunal] (2021), as well as numerous academic and popular science publications.

ROBERT SKOBELSKI

Instytut Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego

ORCID: 0000-0001-7034-611X

WBREW WŁADZOM. KWESTIA OPIEKI DUSZ- PASTERSKIEJ NAD POLAKAMI PRACUJĄCYMI W NIEMIECKIEJ REPUBLICE DEMOKRATYCZNEJ DO KOŃCA LAT SIEDEMDZIESIĄTYCH W ŚWIELE DOKUMENTÓW MSW*

AGAINST THE AUTHORITIES: THE ISSUE OF PASTORAL CARE
FOR POLES WORKING IN THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC
UNTIL THE END OF THE 1970S IN MINISTRY OF INTERNAL
AFFAIRS DOCUMENTS

Streszczenie: Kwestia opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi w NRD stanowi fragment relacji między Kościołem katolickim a państwem komunistycznym, nieustannie dążącym do zmniejszania wpływu religii na społeczeństwo. Kiedy w połowie lat sześćdziesiątych za zachodnią granicą zaczęto masowo zatrudniać obywateli PRL, polskie duchowieństwo rozpoczęło starania o umożliwienie im uczestnictwa w praktykach religijnych, nawiązując w tym celu szeroką kooperację z Kościołem katolickim we wschodnich Niemczech. O skuteczności tych zabiegów świadczy to, że w połowie lat siedemdziesiątych, mimo przeciwdziałania ze strony władz, większość Polaków przebywających za Odrą i Nysą Łużycką była otoczona opieką duszpasterską i mogła brać udział w mszach św. oraz innych przedsięwzięciach, także pozareligijnych, organizowanych przez księży polskich i niemieckich. Dzięki temu pracownicy z PRL lepiej znosili rozłąkę z krajem i utrzymywali kontakt z Kościołem, choć nie do końca udało się zapobiec różnym negatywnym zjawiskom, związanym z długim pobytem za granicą. Jednocześnie współpraca duchownych z obu państw przyczyniała się do zbliżenia zarówno pomiędzy Kościołami, jak również zwykłymi Polakami i katolikami niemieckimi.

Słowa kluczowe: Polacy pracujący w NRD, opieka duszpasterska, relacje między Kościołem katolickim a państwem komunistycznym

* Niniejszy tekst stanowi jeden z wątków projektu dotyczącego zatrudniania Polaków w państwach socjalistycznych i „zaprzyjaźnionych” krajach Trzeciego Świata.

Abstract: The issue of pastoral care for Poles working in the German Democratic Republic (GDR) was an integral part of the broader relationship between the Catholic Church and the communist state, which continuously sought to suppress religion's influence on society. In the mid-1960s, as large numbers of People's Polish Republic citizens were employed across the western border, the Polish clergy made efforts to ensure their access to religious practices. This involved extensive cooperation with the Catholic Church in East Germany. The effectiveness of these efforts was evident by the mid-1970s when, despite government opposition, most Poles residing in the GDR had access to pastoral care. They were able to attend mass and participate in other initiatives (not only religious) organized by Polish and German priests. This support helped workers from the Polish People's Republic cope with their prolonged stay abroad and maintain ties with the Church, although it did not entirely prevent various negative effects associated with long-term migration. At the same time, the collaboration between clergy on both sides of the border contributed to tighten relations not only between the two Churches, but also between Polish and German Catholics.

Keywords: Poles working in the GDR, pastoral care, relationship between the Catholic Church and the communist state

ROZWÓJ ZATRUDNIANIA POLAKÓW W NRD

Niemiecka Republika Demokratyczna nieustannie borykała się z deficytem siły roboczej, wynikającym z masowego odpływu jej obywateli do Niemiec Zachodnich (do 1961 r., kiedy to zbudowano mur, głównie przez Berlin Zachodni), jak również z niekorzystnych tendencji demograficznych¹. Brak rąk do pracy w nieomal wszystkich gałęziach gospodarki stanowił podstawową przeszkodę w przyspieszeniu rozwoju ekonomicznego kraju, zmuszając jego władze do sprowadzania siły roboczej z innych państw bloku wschodniego, a także z „zaprzyjaźnionych” krajów Trzeciego Świata – z Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej². Między innymi od połowy lat sześćdziesiątych masowo

¹ Liczba mieszkańców NRD malała przez cały okres jego istnienia (S. Wolle, *Wspaniały świat dyktatury. Codzienność i władza w NRD 1971–1989*, Warszawa 2003, s. 247–248).

² Poza Polakami władze NRD sprowadzały pracowników głównie z Wietnamu, Mozambiku, Kuby, Algierii, Węgier i ZSRS (zob.: G. Seethaler, *Zatrudnianie polskich pracowników w okręgach przygranicznych NRD* [w:] *Współpraca przygraniczna PRL–NRD*, red. H. Szczegół, K.H. Gräfe, Zielona Góra 1984; A. Stach, *Cudzoziemcy w NRD. Zapomniany rozdział historii Niemiec*, <https://www.dw.com/pl/cudzoziemcy-w-nrd-zapomniany-rozdzial-historii-podzielonych-niemiec/a-52580099>, dostęp 8 X 2024 r.; *Die „Gastarbeiter” der DDR. Politischer Kontext und Lebenswelt*, red. A. Zwengel, „Studien zur DDR-Gesellschaft” 2010, t. 13; R. Röhr, *Hoffnung – Hilfe – Heuchelei. Geschichte des Einsatzes polni-*

zatrudniano Polaków. Początkowo oferowano pracę kobietom z terenów przygranicznych, później zaś także osobom z innych części kraju³. Pierwsza umowa w tej sprawie, zawarta pomiędzy Komitetem Pracy i Płac PRL oraz Państwowym Urzędem Pracy i Płac NRD, została podpisana w marcu 1966 r. Od tego czasu liczba Polaków w enerdowskich przedsiębiorstwach systematycznie rosła, szczególnie po zniesieniu w styczniu 1972 r. obowiązku paszportowo-wizowego dla ruchu turystycznego na granicy między obu państwami⁴.

W połowie roku w różnych zakładach i na budowach za Odrą i Nysą Łużycką zajęcie znalazło ok. 8,6 tys. obywateli PRL, w tym 3,4 tys. w rejonach przygranicznych oraz 5,2 tys. w głębi kraju⁵. W roku 1980 liczba ta osiągnęła pułap 20,3 tys. osób, z których 12 tys. pracowało na kontraktach eksportowych (realizowanych przez przedsiębiorstwa handlu zagranicznego), 5,3 tys. w ramach umowy międzyrządowej o czasowym zatrudnieniu w enerdowskich zakładach oraz 3 tys. (głównie kobiet) w tzw. ruchu przygranicznym, na zasadzie codziennych dojazdów i związanego z tym przekraczania granicy⁶. Również w następnych latach najwięcej Polaków pracowało za zachodnią granicą na zasadach kontraktowych – pod koniec 1988 r. usługi budowlano-montażowe świadczyło w NRD aż 70 polskich przedsiębiorstw, zatrudniających blisko 25 tys. osób. Liczba pracujących w rejonach przygranicznych i w ramach umowy międzyrządowej wyniosła w tym samym czasie ok. 6 tys.⁷ W latach siedemdziesiątych

scher Arbeitskräfte in Betrieben des DDR-Grenzbezirks Frankfurt/Oder 1966–1991, Berlin 2001; E. Allina, „Neue Menschen” für Mosambik. Erwartungen an und Realität von Vertragsarbeit in der DDR der 1980er-Jahre, „Arbeit – Bewegung – Geschichte” 2016, t. 3).

³ Strona enerdowska już od 1963 r. zwracała się do władz w Warszawie z propozycjami zatrudnienia pracowników z Polski. Według danych, pochodzących jedynie z okręgu drezdeńskiego, w latach 1963–1964 różne przedsiębiorstwa z tego terenu zgłosiły zapotrzebowanie na kilkuset polskich pracowników (G. Seethaler, *Zatrudnianie polskich pracowników...*, s. 59; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, sygn. 13321, Problem możliwości zatrudnienia w NRD nadwyżek siły roboczej z Polski. Warszawa, 21–23 III 1963 r., b.p.; zob. też: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zespół 34/70, wiązka 2, bez numeru teczek, Pismo Przewodniczącego Komitetu Pracy i Płac do Towarzystwa Marii Wiernej, Dyrektora Generalnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 20 XII 1965 r., b.p.).

⁴ Umowa między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Niemieckiej Republiki Demokratycznej o wzajemnych podróżach obywateli obu państw, podpisana w Warszawie 25 listopada 1971 r., DzU 1971, nr 35, poz. 306.

⁵ D. Stola, *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010, s. 274.

⁶ AAN, Komitet Centralny PZPR, sygn. LXXVI-6, Informacja w sprawie zatrudnienia pracowników polskich w przedsiębiorstwach CSRS i NRD, Warszawa, 17 I 1975 r., b.p.; *ibidem*, Ministerstwo Handlu Zagranicznego, sygn. 17/342, Notatka, Warszawa, 1 XII 1979 r., b.p.; *ibidem*, Notatka w sprawie zatrudnienia pracowników polskich w NRD, Warszawa, 25 IV 1981 r., b.p.; *ibidem*, Informacja o zatrudnieniu pracowników polskich na terenie NRD, Warszawa, 11 I 1980 r., b.p.

⁷ *Ibidem*, sygn. X-47, Informacja z kontroli prawidłowości zatrudnienia obywateli PRL w NRD, Warszawa, 24 IV 1989 r., k. 2, 4.

pojawiła się jeszcze jedna forma zatrudnienia w krajach bloku wschodniego, dotycząca młodzieży. Do pracy w NRD, Czechosłowacji czy ZSRS, zwykle w sezonie letnim, jechały grupy junaków z Ochotniczych Hufców Pracy, rekrutowane przez organizacje młodzieżowe (Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, Związek Młodzieży Wiejskiej, Zrzeszenie Studentów Polskich) oraz zespoły praktykantów ze szkół średnich⁸.

Na początku lat siedemdziesiątych nieomal 80 proc. Polaków pracujących w NRD (na kontraktach eksportowych i umowie międzyrządowej o czasowym zatrudnieniu) miało nie więcej niż 25 lat, a 40 proc. – od 18 do 20 lat⁹. W kolejnej dekadzie przeciętny wiek zatrudnianych wzrósł – osoby w przedziale 26–40 lat stanowiły wówczas 51,5 proc.¹⁰ W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych prawie co piąta osoba, wysyłana w ramach kontraktu lub umowy rządowej za zachodnią granicę, podejmowała tam swoją pierwszą w życiu pracę. Według danych z 1980 r. w omawianej grupie dominowały osoby z wykształceniem podstawowym lub zawodowym (64,4 proc.); wykształceniem średnim ogólnokształcącym lub średnim zawodowym legitymowało się nieco ponad 34 proc., 1,5 proc. zaś miało wykształcenie wyższe. Proporcje te zmieniały się stopniowo i w roku 1984 wynosiły odpowiednio: 44,5, 52 oraz 2,5 proc. Najslabiej wykształcone były kobiety zatrudniane w rejonach przygranicznych – zdecydowana większość z nich miała ukończoną jedynie szkołę podstawową lub zawodową¹¹.

Polacy pracujący w NRD na kontraktach zajmowali się m.in. budową i konserwacją elektrowni i elektrociepłowni, montażem hal produkcyjnych, rozbudową kopalni odkrywkowych, a także pracami budowlanymi i remontowymi w różnych zakładach przemysłowych. Zatrudnionych w ramach umowy międzyrządowej kierowano do rozmaitych przedsiębiorstw – od kombinatów spożywczych, poprzez cementownie, przedsiębiorstwa budowlane, metalowe, elektryczne, optyczne, aż po stocznie i zakłady włókiennicze. Natomiast w rejonach przygranicznych polskich pracowników można było spotkać przede wszystkim w przedsiębiorstwach tekstylnych i elektrotechnicznych oraz w handlu i usługach. W tej grupie, jak już wspomniano, dominowały kobiety, które np. w roku 1983 stanowiły blisko 90 proc. ogółu zatrudnionych¹².

⁸ D. Stola, *Kraj bez wyjścia...*, s. 275.

⁹ *Ibidem*, s. 274.

¹⁰ AAN, Komitet Centralny PZPR, sygn. LXXXVI-241, Sprawozdanie z zatrudnienia polskich pracowników w przedsiębiorstwach NRD w 1984 r., Berlin, 3 IV 1985 r., b.p.

¹¹ *Ibidem*; Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Komitet Wojewódzki PZPR, sygn. 349, Informacja dotycząca zatrudnienia mieszkańców województwa zielonogórskiego poza granicami kraju, Zielona Góra, 15 II 1983 r., k. 3–4.

¹² AAN, Komitet Centralny PZPR, sygn. LXXXVI-241, Sprawozdanie z zatrudnienia polskich pracowników w przedsiębiorstwach w NRD w 1984 r., Berlin, 3 IV 1985 r., b.p.

OBJĘCIE OPIEKĄ DUSZPASTERSKĄ POLSKICH PRACOWNIKÓW

Władze komunistyczne, zarówno w Warszawie jak i w Berlinie Wschodnim, z oczywistych względów nie były zainteresowane uczestnictwem polskich pracowników, w zdecydowanej większości katolików, w praktykach religijnych. Hierarchowie polskiego Kościoła katolickiego dość szybko dostrzegli problem. Kwestia opieki duszpasterskiej nad obywatelami PRL zatrudnianymi u zachodniego sąsiada została podjęta jeszcze w 1967 r. z inicjatywy ks. bp. Bolesława Pylaka, biskupa pomocniczego diecezji lubelskiej i jednocześnie wykładowcy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Zaproponował on wówczas księżom studentom tej uczelni, znającym język niemiecki (pochodzącym w większości z diecezji katowickiej), trzymiesięczne wyjazdy do NRD w celu pogłębienia studiów, ale przede wszystkim odprawiania nabożeństw w języku polskim dla obywateli PRL przebywających w tym kraju. Pierwsze wyjazdy duchownych studentów miały miejsce w 1968 r. Wśród nich byli m.in. księża: Rudolf Zielasko, Józef Liszka, Antoni Dryja, Stanisław Musiał oraz Rufin Goczoł. Zostali oni zaproszeni przez proboszcza z Böhlen koło Lipska, który nie tylko udzielał im gościny, lecz także dowoził do świątyń w Bornie, Neukieritzsch i Lipsku, w których odprawiali msze św. Nabożeństwa dla pracowników z PRL zaczęło celebrować także kilku księży niemieckich, znających język polski¹³.

Ważnym momentem w rozwoju polskiego duszpasterstwa w NRD było wspomniane wyżej otwarcie granicy między obu państwami. W lutym 1972 r., podczas 129. Konferencji Episkopatu Polski, podniesiono problem rozszerzenia opieki religijnej nad Polakami zatrudnionymi w krajach należących do Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej¹⁴. Zbiegło się to w czasie z rozpoczęciem starań hierarchii Kościoła katolickiego w NRD o przysłanie z Polski większej liczby księży. Niemieccy duchowni dostrzegali, że szybko rosnąca liczba polskich pracowników i turystów w ich kraju postawi miejscowy Kościół w nowej sytuacji. Chodziło o to, że Polacy za granicą zostali odcięci od praktyk religijnych (lub ich unikali), a prowadząc – jak to eufemistycznie ujęto – laicki tryb życia, mieli wpływać negatywnie na postawę katolików niemieckich¹⁵. Z drugiej strony ich zwiększony

¹³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Biuro Udostępniania (dalej: BU), sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt (k. Magdeburga) w klasztorze Ojców Franciszkanów w dniach 13–14 IX 1978 r., k. 6–7; *ibidem*, Doniesienie. Sprawozdanie z zebrania duszpasterzy polskich w Halle dnia 21 III 1974 r. Warszawa, 7 V 1974 r., k. 136; zob. też: J. Pawlik, *Opieka duszpasterska nad pracownikami kontraktowymi w NRD* [w:] *Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945–2000*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hanover 2006, s. 64.

¹⁴ *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000*, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006, s. 112.

¹⁵ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD, Warszawa, 18 III 1974 r., k. 115.

napływ mógł być korzystny dla Kościoła wschodnioniemieckiego, gdyż otwierał możliwości współpracy ze stroną polską, a tym samym wzmocnienia aktywności religijnej oraz form oddziaływania na wiernych¹⁶.

O tych kwestiach biskup Berlina, kard. Alfred Bengsch, rozmawiał wiosną 1972 r. z przebywającym w Rzymie metropolitą krakowskim kard. Karolem Wojtyłą, który po powrocie do kraju polecił ks. Jerzemu Pawlikowi – wówczas krajowemu referentowi duszpasterstwa młodzieży żeńskiej – przeprowadzenie rekonesansu w skupiskach polskich pracowników w NRD¹⁷. Pierwsze wyjazdy ks. Pawlika, m.in. do Erfurtu, Lipska, Drezna i Budziszyna, miały miejsce w kwietniu i maju 1972 r. Zaowocowały szczegółowym raportem dotyczącym Polaków zatrudnionych we wschodnich Niemczech. W trakcie drugiej podróży, 24 maja, wysłannik z Polski odbył w Berlinie spotkanie konsultacyjne z niemieckimi duchownymi – kard. Alfredem Bengschem i ks. prałatem Grossem. W tym samym miesiącu z wizytą w Krakowie u kard. Wojtyły gościli, razem z ks. Pawlikiem, wspomniany ks. Gross oraz ks. Bussl – osobisty sekretarz kard. Bengscha. Podczas rozmów starano się uzgodnić szczegóły pomocy kadrowej ze strony polskiego Kościoła w celu rozszerzenia opieki duszpasterskiej nad obywatelami PRL przebywającymi w NRD¹⁸.

W czerwcu 1972 r., podczas obrad 131. Konferencji Episkopatu Polski, zaznajomiono hierarchów z dotychczasowymi ustaleniami z Berlina i Krakowa oraz scharakteryzowano negatywne zjawiska w środowiskach polskich pracowników w NRD, którzy zostali pozbawieni możliwości praktyk religijnych. Wskazywano, że wśród nich, w znacznej mierze ludzi młodych, szerzyło się pijaństwo, zachowania awanturnicze i rozwiązłość obyczajowa. Zdecydowano oficjalnie wydelegować ks. Pawlika do zorganizowania polskich placówek duszpasterskich u zachodniego sąsiada i obsadzenia ich sprowadzonymi z kraju duchownymi, znającymi język niemiecki. Jeszcze w 1972 r. za Odrę i Nysę Łużycką skierowano pięciu księży, w kolejnym roku zaś liczba polskich „misjonarzy” wzrosła do 14 duchownych, czterech zakonnic oraz jednej katechetki. Na początku 1974 r. grupę tę powiększono o dalszych pięciu księży. Postanowiono, w miarę możliwości, zaopatrywać polskich pracowników i turystów udających się do NRD w adresy placówek, w których

¹⁶ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 54. W NRD katolicy stanowili zaledwie 7–8% całego społeczeństwa, a ich największe skupiska znajdowały się na południu kraju. W 1971 r. wyznanie katolickie deklarowało tutaj 1 538 tys. osób, a w roku 1990, w przededniu zjednoczenia Niemiec, liczba ta wynosiła 1 279 tys. na 16 670 tys. ogółu obywateli (D. Zamiatała, *Zagadnienie Kościoła katolickiego podczas spotkań roboczych organów wyznaniowych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2, s. 633; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001, s. 190). O sytuacji Kościoła katolickiego w NRD zob. szerzej: B. Schäfer, *Staat und katholische Kirche in der DDR*, Köln 1998; J. Tarasiński, *Komuniści wobec Kościołów w Niemieckiej Republice Demokratycznej w latach 1949–1978*, Toruń 2013.

¹⁷ J. Pawlik, *Opieka duszpasterska...*, s. 59–60.

¹⁸ *Ibidem*, s. 60.

mogli uzyskać pomoc duszpasterską, a wszystkim administratorom parafii w Polsce wydano zalecenie, żeby zbierali adresy osób pracujących w enerdowskich przedsiębiorstwach i przekazywali je do swoich kurii. Nakazano także proboszczom utrzymywanie kontaktów korespondencyjnych z osobami zatrudnionymi w Niemczech Wschodnich, przede wszystkim z młodzieżą, i zapraszanie ich do siebie podczas urlopowych pobytów w Polsce¹⁹. Dla osób wyjeżdżających do pracy za Odrą i Nysą Łużycką, zwłaszcza młodych, zamierzano organizować dni skupienia, a także nabożeństwa analogiczne do tych, którymi żegnano poborowych udających się do odbycia zasadniczej służby wojskowej²⁰.

Równolegle kontynuowano spotkania z duchownymi z NRD w celu załatwiania różnych spraw organizacyjnych, związanych z wysyłaniem polskich księży do tego kraju. W latach 1972–1973 na rozmowy w tej sprawie przybyli do PRL m.in. kard. Alfred Bengsch i jego współpracownik, pochodzący z Raciborza ks. Wilhelm Lisura, a także bp Gerhard Schaffran z Görlitz. Niemieccy duchowni odwiedzali m.in. Gniezno, Kraków, Częstochowę i Poznań, gdzie spotykali się z kardynałami Stefanem Wyszyńskim, Karolem Wojtyłą i Bolesławem Kominkiem, abp. Antonim Baraniakiem, biskupami Wilhelmem Plutą, Jerzym Stroba, Ignacym Jeżem, Franciszkiem Jopem, Herbertem Bednorzem, a także przedstawicielami niektórych zgromadzeń zakonnych. W wyniku poczynionych wówczas ustaleń pod koniec 1973 lub na początku 1974 r. zawarto poufne porozumienie między oboma Kościołami w sprawie zapewnienia przez księży mówiących po polsku opieki duszpasterskiej nad robotnikami i turystami z PRL, przebywającymi w NRD, oraz obywatelami wschodnich Niemiec polskiego pochodzenia²¹. Pod koniec roku 1972 duchownym z Polski przydzielono do opieki duszpasterskiej konkretne rejony NRD. W okręgach Suhl i Erfurt (Turyngia) posługę sprawował ks. Leon Niechoj, w okręgu Cottbus (Brandenburgia) – ks. Edward Zacher, w okręgach Gera (Turyngia) i Karl-Marx-Stadt (Chemnitz, Saksonia) – ks. Józef Meisel, a w okręgu Magdeburg (Saksonia-Anhalt) – ks. Antoni Rauer. Wspomagało ich kilku księży niemieckich, znających język polski (pod koniec 1974 r. było ich dziewięciu)²². O skali ówczesnych działań duszpaster-

¹⁹ AIPN BU, sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt..., k. 7; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 116; P. Raina, *Kardynał Wyszyński*, t. 11: *Czasy prymasowskie 1972. Watykan a Ziemię Zachodnie i Północne*, Warszawa 2004, s. 98; P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik – życie i działalność (1919–2009)”, mps pracy doktorskiej, Katowice 2007, s. 154.

²⁰ Za: P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 206.

²¹ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja. Dotyczy: umowy między episkopatami Polski i NRD, Warszawa, 14 II 1974 r., k. 148; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 115; *ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD, Warszawa, 5 XII 1975 r., k. 59.

²² *Ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [brak datyiennej], k. 158–159; *ibidem*, Notatka infor-

skich świadczyło to, że pod koniec 1975 r. niemal wszystkie grupy pracowników z Polski były otoczone opieką religijną, a nabożeństwa odprawiano w 70 kościołach i kaplicach. Msze św. w tym czasie celebrowało również trzech księży, którzy dojeżdżali w soboty i niedziele do przygranicznych miejscowości w Niemczech Wschodnich²³. W tych nabożeństwach brali często udział uczniowie i studenci z PRL, odbywający w NRD praktyki podczas wakacji²⁴.

Księżom z Polski starano się zapewnić odpowiednie warunki pracy, co było istotne, zważywszy na zakres ich obowiązków i różne formy aktywności. Każdy z nich otrzymywał 600 marek miesięcznej pensji (przeciętne zarobki w NRD wynosiły na początku lat siedemdziesiątych ok. 1 tys. marek), pozostawiano im także kwoty uzyskane z usług religijnych, oferowano bezpłatne zakwaterowanie w wyznaczonych parafiach oraz możliwość korzystania z sal parafialnych w celu spotkań z wiernymi. Każdy otrzymał także do dyspozycji samochód, najczęściej marki Trabant, którego koszty eksploatacji (paliwo, naprawy) pokrywała parafia goszcząca.auta te stanowiły własność miejscowej kurii, były zarejestrowane na duchownych niemieckich, a polskiego księdza zaopatrywano w odpowiednie zaświadczenie. Duchowni z PRL dysponowali ponadto środkami na zakup sprzętu kulturalno-oświatowego (rzutniki przeźroczy, adaptery, polskie płyty, książki *etc.*), jak również specjalnym funduszem pożyczkowym przeznaczonym na doraźną pomoc dla polskich pracowników. Fundusz ten każdorazowo wynosił 1 tys. marek, ale kwota ta, po jej wyczerpaniu, była systematycznie uzupełniana przez stronę niemiecką²⁵.

Każdy polski ksiądz sprawujący posługę w NRD co sześć tygodni mógł wyjechać do swojej macierzystej diecezji i uczestniczyć w konferencjach diecezjalnych lub dekanalnych. Łączność z krajem była także zapewniana poprzez systematyczne odwiedziny ks. Pawlika w poszczególnych ośrodkach i punktach duszpasterskich, listy prymasa Wyszyńskiego do duchownych pracujących wśród rodaków za zachodnią granicą oraz organizowane

macyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD, Berlin, 2 X 1975 r., k. 68; P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 136. Prace duszpasterskie w NRD, również w następnych latach, realizowali kolejni księża, m.in.: Konstanty Andrzejewicz, Stanisław Bernacki, Henryk Chmielorz, Helmut Fiegler, Emil Głombica, Stanisław Jojczyk, Roman Karwacki, Stanisław Kawalec, Antoni Kret, Ryszard Kubinowski, Eugeniusz Legut, Lucjan Łukaszewicz, Jan Mrówka, Stanisław Musiał, Artur Przybył i Wiktor Skworc (zob. P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 173, 187).

²³ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 60–61; *ibidem*, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 68.

²⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej polskich księży pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Magdeburgu, przy Oststrasse 18, w dniach 28–29 IX 1977 r., k. 26.

²⁵ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 118; *ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 60; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 57–58; P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 190.

dla nich spotkania w Polsce. 3 maja 1976 r. wszystkich księży opiekujących się robotnikami w NRD zaproszono na Jasną Górę, gdzie obchodzono Dzień Modlitwy za rodaków przebywających na obczyźnie. Po uroczystej sumie i obiedzie duchowni spotkali się z prymasem, informując o prowadzonych przez nich działaniach duszpasterskich²⁶.

Od 1972 r. ważnym elementem współpracy niemieckich i polskich duchownych pracujących w NRD były cykliczne konferencje, prowadzone w różnych wschodnioniemieckich diecezjach i administraturach apostolskich. Omawiano wówczas wiele kwestii związanych z organizacją pracy duszpasterskiej i problemami Polaków przebywających za zachodnią granicą. Stałymi punktami tych spotkań były wykłady z teologii pastoralnej oraz sprawozdania poszczególnych księży z ich działań wśród wiernych z PRL. Pierwsze takie spotkanie, z udziałem kurialistów z NRD, odbyło się 23 października 1972 r. w Berlinie Wschodnim. Obrady kolejnych ze strony niemieckiej prowadził początkowo ks. Schäfer z Magdeburga, a następnie pochodzący z Kłodzka ks. Theodor Hubrich, w 1975 r. mianowany biskupem. Ze strony polskiej uczestniczył w nich ks. Pawlik. Na niektóre konferencje zapraszano również siostry zakonne (głównie szarytki), zajmujące się w NRD przede wszystkim pielęgniowaniem chorych i służących im pomocą²⁷.

We wrześniu 1974 r., na konferencji w Erfurcie, ks. Pawlik napominał zebranych duchownych, żeby unikali w swoich kazaniach tematów politycznych, by nie prowokować konfliktów z władzami, reagującymi w takich sytuacjach wydaleniem księży z NRD. Przywołał niedawne przykłady dwóch duchownych – Egona Bremera i Zbigniewa Tajnerta – którzy właśnie z tego powodu musieli powrócić do kraju (będzie o tym mowa w dalszej części tekstu)²⁸. Przeanalizowano także różne aspekty pobytu i postaw Polaków zatrudnianych u zachodniego sąsiada. Z obserwacji poczynionych w trakcie pracy duszpasterskiej wynikało, że znaczącą grupę pracowników stanowili ludzie bardzo młodzi, często świeżo po szkołach, dla których zabrakło miejsc pracy w polskich przedsiębiorstwach.

²⁶ J. Pawlik, *Opieka duszpasterska...*, s. 67–68; AIPN BU, sygn. 0639/148, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus, w dniach 22–23 I 1976 r., k. 46.

²⁷ AIPN BU, sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt..., k. 7. We wrześniu 1974 r. na konferencji w Erfurcie obecne były dwie bezhabitowe siostry zakonne, tzw. skrytki – Helena Kozłowska i Jadwiga Stec, pracujące na co dzień w Ilmenau (*ibidem*, Konferencja księży polskich pracujących w duszpasterstwie dla Polaków w NRD w dniach 12–13 IX 1974 r. w Seminarium Duchownym w Erfurcie, k. 107). Na początku 1977 r. przy chorych usługiwały cztery szarytki – dwie w Küllstedt (Turyngia) i dwie w Berlinie (*ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej polskich księży pracujących w NRD. Konferencja odbyła się 18–19 I 1977 r. w Lipsku, Bischof-Petrus-Haus, Prinz-Eugen-Str. 28, k. 40).

²⁸ Ks. Jerzy Pawlik także podczas późniejszych konferencji miał stanowczo przestrzegać duchownych przed głoszeniem „kazań politycznych” i zalecał, aby polskim pracownikom, przebywającym za zachodnią granicą, „nie mówić, że są niewłaściwie traktowani, źle zarabiają i są na poniewierce, gdyż – jak podkreślał – tego rodzaju tematy nie przyczyniają się do twórczej pracy Polaków w NRD” (*ibidem*, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 69).

Pozytywną stroną tej sytuacji, co także zauważono, była możliwość doskonalenia zawodowego oraz opanowania języka gospodarzy. Wskazywano jednak, że podczas pobytu w NRD wielu katolików nie uczestniczyło w praktykach religijnych, a nawet odchodziło od wiary i ulegało laicyzacji, co uwidaczniało się po ich powrocie do Polski. Dowodzono, że młodzi ludzie, wyrwani ze swoich środowisk i pozbawieni dotychczasowego nadzoru ze strony szkoły, Kościoła, a przede wszystkim domów rodzinnych, zaczęli „prowadzić się nagannie” i odrzucać tradycyjne wartości, czego dowodziły liczne przypadki pijaństwa, chuligaństwa i niechcianych ciąż. W tej sytuacji postulowano rozszerzanie działań duszpasterskich, zwiększenie liczby polskich księży w NRD i docieranie do możliwie wszystkich skupisk Polaków w tym kraju²⁹.

Na następnej konferencji, przeprowadzonej w Magdeburgu w listopadzie 1974 r., pojawił się pomysł opracowania „Vademecum duszpasterstwa dla Polaków w NRD”, wzorowanego na dawnym „Vademecum duszpasterstwa dla Polaków w Niemczech”, którego oryginalną wersję miał odnaleźć ks. Pawlik w jednym z enerdowskich archiwów³⁰. Zamierzano postawić w nim za cel głównie utrzymanie kontaktu pracowników polskich z wiarą katolicką, żeby po powrocie do kraju mogli na nowo włączyć się w nurt życia religijnego. Oprócz tego proboszczów w Polsce zobowiązano do informowania osób wyjeżdżających do pracy w NRD, że znajdują się tam kościoły katolickie, w których odbywają się nabożeństwa w języku ojczystym (nabożeństwa takie odprawiano również w świątyniach ewangelickich, korzystając z ich gościnności). Podkreślano, że księża niemieccy powinni powiadamiać polskich duchownych, gdzie znajdują się grupy pracowników z PRL, oraz ogłaszać w swoich parafiach możliwości uczestnictwa w mszach św., odprawianych po polsku (informacje na ten temat miały być także udostępniane w parafialnych gablotach)³¹. Postulowano także otoczenie opieką duszpasterską Polaków przebywających na kuracjach w enerdowskich uzdrowiskach (największą popularnością cieszyły się wówczas Bad Schandau i Oberhof), zaktywizowanie działalności wśród obywateli NRD pochodzenia polskiego, których tamtejszy Kościół katolicki nie potrafił do siebie przyciągnąć, a także zabieganie o zwolnienie polskich księży, pracujących za zachodnią granicą, z płacenia podatków w PRL³².

²⁹ *Ibidem*, Konferencja księży polskich pracujących w duszpasterstwie dla Polaków w NRD w dniach 12–13 IX 1974 r., k. 108–109; *ibidem*, Informacja dot. duszpasterstwa wśród Polaków przebywających w NRD, Kraków, 1 II 1974 r., k. 146–147.

³⁰ AIPN BU, sygn. 0365/51/3, Informacja dotycząca księży polskich, pracujących w duszpasterstwie wśród Polaków zatrudnionych na terenie NRD, Warszawa, 10 II 1975 r., k. 73.

³¹ *Ibidem*, Schemat „Vademecum duszpasterstwa polskiego w NRD”, k. 75–76. Korzystanie ze świątyń protestanckich w NRD w celu odprawiania nabożeństw katolickich dla Polaków było częstą praktyką i świadczyło o dobrej współpracy polskiego duchowieństwa z kościołami ewangelickimi. O życzliwości ze strony pastorów luteranckich wspominał wielokrotnie ks. Pawlik (zob.: P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 195).

³² AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. konferencji księży polskich, pracujących w duszpasterstwie wśród Polaków zatrudnionych na terenie NRD, Warszawa, 10 II 1975 r., k. 87. Ważnym tematem podczas

Stałym tematem podczas kolejnych konferencji były postawy i zachowania Polaków przebywających w omawianym kraju. Podkreślano, że do wyjazdu motywowała ich głównie możliwość zarobkowania, a w tej sytuacji Kościół i udział w życiu religijnym schodziły na drugi plan³³. Na konferencji w styczniu 1976 r. wspomniano o niskiej frekwencji na nabożeństwach – w niektórych placówkach sięgała ona 20 proc. ogółu Polaków zatrudnionych na danym terenie, w innych zaś 30–40 proc.³⁴ W związku z tym postulowano większą mobilizację wśród duchownych pracujących w skupiskach Polaków w Niemczech Wschodnich, zarówno intensyfikację działań duszpasterskich, jak i aktywności poza-religijnej. Księży zobowiązano do odwiedzania robotników w miejscach zakwaterowania, wizytowania i spowiadania chorych przebywających w szpitalach oraz organizowania wycieczek do atrakcyjnych miejsc w NRD. Zachęcano także do urządzania na plebaniach imprez kulturalno-rozrywkowych o charakterze zarówno religijnym (zajęcia katechetyczne, spotkania przy opłatku), jak i świeckim (wieczorki przy kawie i muzyce, spotkania z zaproszonymi gośćmi, wykłady, wyświetlanie filmów krótkometrażowych, przeżroczы itp.), prowadzenia kursów przedmażeńskich, a w razie potrzeby – udzielania robotnikom drobnych pożyczek pieniężnych³⁵.

Przedstawiciele Kościoła z NRD, napotykając przychylność ze strony Episkopatu Polski, mieli nadzieję na rozszerzenie współpracy. Proponowali nawiązanie kontaktów między parafiami przygranicznymi w obu krajach, co miało duże znaczenie w obliczu rozwijającego się dynamicznie ruchu turystycznego. Po obydwu stronach granicy wyznaczono kościoły, w których zaczęto odprawiać msze po polsku i niemiecku, a w wielu parafiach przystosowano harmonogram nabożeństw do uczestniczenia w nich katolików z obu krajów (m.in. w styczniu 1972 r. sześćdziesięcioosobowa grupa wiernych ze

tej konferencji były problemy Kościoła katolickiego w NRD, związane z dotkliwymi brakami kadrowymi, powodującymi zamykanie placówek duszpasterskich, oraz polityką tamtejszych władz komunistycznych, które nie wydawały zezwoleń na budowę nowych kościołów (*ibidem*).

³³ *Ibidem*, Informacja dot. kolejnej konferencji duszpasterskiej księży polskich w NRD, Warszawa, 30 V 1975 r., k. 83.

³⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus..., k. 44. Na przykład spośród prawie 1,5 tys. polskich pracowników przedsiębiorstwa budowlano-montażowego w Ilmenau (Turyngia) w niedzielnych nabożeństwach w miejscowej kaplicy brało udział ok. 300. Z kolei na ponad 1,4 tys. zatrudnionych w podobnym zakładzie w Piesteritz (Saksonia-Anhalt) na cotygodniowe msze św. przychodziło zazwyczaj 100–110 osób, *ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [bez daty dziennej], k. 160; *ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 58.

³⁵ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 60–61. W niektórych plebaniach (np. w Karl-Marx-Stadt) dostępne były m.in. stoły pingpongowe, a młodzi pracownicy z Polski mogli nawet wypożyczać magnetofony (*ibidem*, Informacja dot. działalności kleru rzymskokatolickiego wśród polskich robotników czasowo zatrudnionych w NRD, Warszawa, 22 II 1974 r., k. 141–142).

Zgorzelca uczestniczyła w nabożeństwie w kościele w Görlitz)³⁶. Zaczęto także organizować dla wiernych polskich i niemieckich wspólne uroczystości z okazji Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Bożego Ciała i Wszystkich Świętych, a także rekolekcje, nauki i spotkania. Duchowni z obu stron granicy coraz częściej wymieniali doświadczenia z działalności duszpasterskiej, głównie w zakresie katechizacji, oddziaływania na młodzież czy duszpasterstwa rodzin. Na przykład ks. Konrad Herman, proboszcz parafii Najświętszego Zbawiciela w Zielonej Górze, gościł u siebie 15 księży z NRD, którzy przyjechali w celu przedyskutowania współpracy w zakresie prowadzenia nauk świadomego macierzyństwa oraz zapoznania się z całokształtem pracy polskich społeczności parafialnych. Z kolei księża i klerycy z seminarium duchownego w Erfurcie odwiedzali paulinów, opiekujących się sanktuarium maryjnym w Biechowie (powiat wrzesiński). Opowiadali o zmaganiach Kościoła katolickiego z falą ateizmu we wschodnich Niemczech. W innym przypadku kilku proboszczów z Niemiec Wschodnich wystąpiło do abp. Jerzego Stroby z pomysłem zorganizowania w Polsce spotkania duchowieństwa północnych części ich kraju i diecezji szczecińskiej w celu przedyskutowania możliwości wspólnego oddziaływania na wiernych po obu stronach granicy³⁷. Wielu mieszkańców NRD uczestniczyło także w pielgrzymkach do polskich sanktuariów, a w latach 1972–1973 kilka grup enerdowskiej młodzieży szkolnej, w wieku 12–14 lat, pod opieką swoich księży porządkowało niemieckie groby na cmentarzach m.in. w Słubicach, Koszalinie, Gorzowie Wielkopolskim i Szczecinie³⁸.

ZWALCZANIE DZIAŁALNOŚCI DUSZPASTERSKIEJ PRZEZ WŁADZE PRL I NRD

Działalność polskich księży nie mogła ująć uwagi władz NRD. Starały się one kontrolować ich kontakty z duchownymi niemieckimi oraz utrudniać działalność duszpasterską, zwłaszcza organizowanie nabożeństw dla pracowników z PRL. Jednak z czasem, przynajmniej oficjalnie, przyzwalano na aktywność polskiego Kościoła, do czego mogły przyczynić się obawy Berlina Wschodniego o posądzenie, że jego polityka w tym zakresie

³⁶ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 55. W Zgorzelcu i Görlitz, po otwarciu granicy, zdarzało się, że księża polscy i niemieccy zapraszali się wzajemnie na procesje Bożego Ciała, *ibidem*, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus..., k. 44.

³⁷ *Ibidem*, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 56–57.

³⁸ *Ibidem*, k. 116–118. W erfurckim seminarium prowadzono lektorat języka polskiego dla kleryków, przygotowując ich do pracy duszpasterskiej wśród polskich katolików, *ibidem*, Doniesienie. Sprawozdanie z konferencji księży polskich pracujących w NRD. Konferencja odbyła się w Halberstadt..., k. 7–8.

przypominała działania władz hitlerowskich. Zdaniem niektórych przedstawicieli energo-wskiego duchowieństwa, niemałą rolę odegrała tutaj zręczna decyzja kard. Bengscha, który polecił opublikowanie w katolickim tygodniku „St. Hedwigsblatt”, ukazującym się w Berlinie Wschodnim w nakładzie 2 tys. egz., artykułów na temat dwóch niemieckich księży – Augusta Froehlich’a i Josefa Lenzla – zesłanych i zamordowanych w obozie koncentracyjnym w Dachau w 1942 r. za obronę praw i prowadzenie posługi duszpasterskiej dla Polaków, robotników przymusowych w III Rzeszy³⁹.

Poczynaniami polskich księży za zachodnią granicą niepokoiły się oczywiście także władze PRL. W Departamencie III Ministerstwa Spraw Wewnętrznych zorganizowano działającą w NRD specjalną grupę operacyjną, której zadaniem była polityczna „opieka” nad zatrudnionymi tam Polakami, a także obserwowanie oddziaływania duchowieństwa na tę zbiorowość. W jednej z analiz sporządzonych przez tę grupę czytamy: „Działania te [duszpasterskie – R.S.] wskazują, że celem księży jest oderwanie polskich robotników, głównie młodzieży, od działalności kulturalnej, oświatowej i wychowawczej organizowanej przez aktyw polityczno-społeczny grup polskich w NRD i przyciągnięcie jej do Kościoła”⁴⁰. W związku z tym, poprzez komórki i instancje PZPR oraz kierownictwa przedsiębiorstw, starano się utrudniać poczynania duchownych, czy wręcz wypierać ich obecność, wśród polskich załóg i grup pracowniczych. Nie pozwalano im np. na wywiezanie w hotelach robotniczych ogłoszeń informujących o nabożeństwach czy spotkaniach wiernych⁴¹. Dość często zabraniano przyjmowania w hotelach księży chodzących po kołędzie bądź straszono mieszkańców tych placówek odesłaniem do kraju, co miało być karą za umożliwienie duchownemu złożenia wizyty duszpasterskiej⁴².

Kierownictwa i opiekunowie polskich pracowników w NRD starały się różnymi sposobami odciągać ich nie tylko od praktyk religijnych, lecz także od wszelkich kontaktów z duchowieństwem. W tym celu w pierwszej kolejności stawiano na właściwe zagospodarowanie wolnego czasu, co rozumiano jako intensyfikowanie działań kulturalno-oświatowych oraz turystyczno-sportowych. Z kraju przywożono literaturę i prasę. Na przykład w 1973 r. do dyspozycji Polaków zatrudnionych w omawianym kraju sprowadzono 10 561 książek, 2654 egz. dzienników, 1165 egz. czasopism i 310 egz. gazet sportowych. Zapewniano im także regularne oglądanie polskich filmów. Ponadto tylko w pierwszym półroczu 1973 r. urządzono dla pracowników 294 wycieczki turystyczne po NRD

³⁹ J. Pawlik, *Opieka duszpasterska...*, s. 60; AIPN BU, sygn. 0639/148, Doniesienie. Sprawozdanie z zebrania duszpasterzy polskich w Halle..., k. 136.

⁴⁰ AIPN BU, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD [brak daty dziennej], k. 58.

⁴¹ P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlk...”, s. 199; AIPN BU, sygn. 0639/148, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 69.

⁴² AIPN BU, sygn. 0639/148, Sprawozdanie z konferencji duszpasterskiej księży polskich, pracujących w NRD, w Cottbus Johannes-Haus..., k. 46; *ibidem*, Notatka dot. konferencji polskich księży pracujących w polskim duszpasterstwie na terenie NRD, Warszawa, 2 III 1978 r., k. 11.

(w drugim półroczu planowano ich 310) oraz zorganizowano kursy na prawo jazdy na samochód i motocykl, z których skorzystało 1113 osób. Innymi formami zagospodarowania wolnego czasu Polaków pracujących w NRD była działalność 95 kół zainteresowań, 16 grup artystycznych i 22 zespołów instrumentalnych⁴³.

Działania te powodowały ograniczanie skali kontaktów duchowieństwa z polskimi wiernymi. Przykładem takiej sytuacji może być pobyt kard. Wojtyły w Erfurcie na początku września 1975 r. Metropolita krakowski rewizytował wówczas tamtejszego biskupa Joachima Meisnera. Strona kościelna starała się nadać temu wydarzeniu uroczystą oprawę, m.in. planowano otwarte nabożeństwo oraz wystąpienie kard. Wojtyły przed polskimi pracownikami. Komórki PZPR, działające w zakładach zatrudniających Polaków, mając wcześniej dokładne informacje o wizycie, podjęły intensywne starania w celu zmniejszenia udziału w nim członków załóg. Później odnotowano, nie bez satysfakcji, że choć w pobliżu Erfurtu, na różnych budowach i w przedsiębiorstwach, zatrudnionych było ok. 10 tys. pracowników z PRL, to we mszy św. oraz spotkaniu z metropolitą krakowskim miało wziąć udział zaledwie ok. 70 osób, w tym dziesięciu księży⁴⁴.

Szczególnie dużą wagę władze przywiązywały do tych miejsc i przedsięwzięć, w których – ich zdaniem – oddziaływanie kleru na polskich pracowników było najintensywniejsze. W tym kontekście wymieniano m.in. VEB Textilkombinat Cottbus oraz VEB Weimar-Kombinat. Chcąc ograniczyć to zjawisko, zwracano się wielokrotnie o pomoc do kierownictwa Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SED). W rezultacie w Karl-Marx-Stadt, w którym rzekomo „miejscowy ksiądz przejmował inicjatywę organizowania imprez dla młodzieży”, przyspieszono oddanie do użytku klubu z dyskoteką dla robotników z Polski. Podobne kluby uruchamiano także przy innych polskich grupach⁴⁵. Nierzadko uciekano się do przeszkadzania duchownym w prowadzeniu różnych przedsięwzięć. Na przykład we wrześniu 1976 r. w miejscowości Grimma (powiat lipski), w której mieszkała spora grupa pracowników z PRL, dominikanin ks. Stanisław Dobecki planował zorganizowanie w kościele wykładu na temat poczęcia dziecka i zapobiegania ciąży z udziałem zaproszonej lekarki. Spotkanie miało być poprzedzone nabożeństwem,

⁴³ *Ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [bez daty dziennej], k. 161–163.

⁴⁴ *Ibidem*, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 70. Kardynał Karol Wojtyła, oprócz Erfurtu, odwiedził wówczas także Görlitz, Drezno, Bautzen (Budziszyn), Naumburg oraz były obóz koncentracyjny Buchenwald. W podróży po NRD towarzyszyli mu ks. Jerzy Pawlik oraz jego dawny kapelan ks. Józef Dowsilas, *ibidem*, Informacja dot. konferencji księży polskich w NRD, Warszawa, dnia 12 XI 1975 r., k. 65. Z relacji ks. Pawlika wynikało, że w spotkaniu z kard. Wojtyłą w Erfurcie uczestniczyło ok. 200 polskich pracowników (za: P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 192–193). W grudniu tego samego roku z podobną wizytą w NRD gościł również abp Antoni Baraniak (*ibidem*, Informacja dot. współpracy episkopatów Polski i NRD w sprawie obsługi duszpasterskiej robotników polskich pracujących w NRD..., k. 61).

⁴⁵ *Ibidem*, Informacja o działalności kleru katolickiego wśród polskich pracowników zatrudnionych w Niemieckiej Republice Demokratycznej [bez daty dziennej], k. 161–163.

wcześniej zaś wśród Polaków rozprowadzono kilkadziesiąt zaproszeń. W umówionym terminie wykład się nie odbył, ponieważ kierownictwo polskiej grupy pracowniczej zorganizowało w tym samym czasie zebranie poświęcone omówieniu spraw socjalno-bytowych, kulturalnych oraz szkoleniowych dla załogi. Kiedy ksiądz ogłosił nową datę prelekcji, pracownikom zaproponowano atrakcyjną wycieczkę turystyczną. Jednocześnie z duchownym, którego aktywność coraz bardziej przeszkadzała władzom, rozmowę ostrzegawczą przeprowadził funkcjonariusz Służby Bezpieczeństwa (SB), zarzucając mu „zmuszanie do uczestnictwa w nabożeństwach, a także prowadzenie agitacji na terenie obiektów zamieszkałych [sic!] przez Polaków”⁴⁶. Podobne zarzuty pod swoim adresem usłyszał także ks. Stanisław Zymuła podczas wizyty w ambasadzie PRL w Berlinie Wschodnim; duchownemu oświadczone również, że polscy księża pracujący w NRD... „rozpijają młodzież polską” na plebaniach podczas wieczorków muzycznych i spotkań przy kawie⁴⁷.

Niektórym księżom przedstawiano zarzuty natury politycznej, które były podstawą do ich wydalenia z NRD. W lipcu 1974 r., na wniosek wspomnianej grupy operacyjnej Departamentu III MSW, władze enerderskie nakazały wyjazd z ich kraju ks. Bremerowi. Duchowny ten wiosną 1973 r. został skierowany do pracy duszpasterskiej wśród młodzieży polskiej w Karl-Marx-Stadt, Zschopau, Annaberg-Buchholz i Freibergu. W okresie jesienno-zimowym 1973/1974 organizował w świetlicy kościelnej w pierwszym w tych miast wieczorki towarzysko-taneczne, połączone z posiłkami. Podczas tych spotkań, jak wynikało z doniesień tajnych informatorów, duchowny miał inicjować krytyczne dyskusje na tematy polityczno-społeczne oraz gospodarcze, dotyczące PRL, m.in. w lutym 1974 r., w związku z podwyżką cen w kraju na niektóre artykuły i usługi, w kazaniach i dyskusjach z młodzieżą oceniał negatywnie politykę socjalno-bytową władz polskich. Funkcjonariusze SB dwukrotnie odbyli z księdzem „rozmowy profilaktyczne”, w czasie których duchowny zaprzeczał, jakoby prowadził jakąkolwiek działalność wykraczającą poza obowiązki duszpasterskie. Mimo to obarczono go winą za rzekome „szerzenie wrogiej propagandy, wywołującej niezadowolenie wśród polskich pracowników”. Przedstawiono mu także zarzuty „zakłócania porządku publicznego”, gdyż młodzież miała spożywać piwo na organizowanych przez niego spotkaniach, po czym „wracała podchmielona z hałasem do domu”, o czym informowała enerderska Policja Ludowa. Oskarżenia natury politycznej skierowano też wobec ks. Teinerta, pracującego w Berlinie, którego w tym samym czasie również zmuszono do opuszczenia NRD⁴⁸.

We współpracy kościołów z obu krajów kierownictwo PRL doszukiwało się także podtekstów rewizjonistycznych. Tak bowiem interpretowano w Warszawie zwiększoną

⁴⁶ *Ibidem*, Notatka, 8 X 1976 r., k. 37–38.

⁴⁷ *Ibidem*, Konferencja księży polskich pracujących w duszpasterstwie dla Polaków w NRD w dniach 12–13 IX 1974 r..., k. 110.

⁴⁸ *Ibidem*, sygn. 0365/51/3, Informacja dotycząca ks. Egona Bremer, Warszawa, 4 II 1975 r., k. 32–33; *ibidem*, sygn. 0639/148, Notatka informacyjna dotycząca działalności polskich księży w NRD..., k. 69.

aktywność duchowieństwa wschodnioniemieckiego. Twierdzono, że pomoc kadrowa Episkopatu Polski dla Kościoła w NRD odciażyła pewną grupę księży niemieckich, którzy dzięki temu zaczęli podejmować próby oddziaływania na ludność autochtoniczną w województwach: zielonogórskim, szczecińskim, koszalińskim, wrocławskim, opolskim, katowickim, gdańskim i olsztyńskim. Wyliczając przykłady rozwijania kontaktów energetycznych duchownych ze swoimi kolegami po stronie polskiej, postulowano spotkania przedstawicieli organów bezpieczeństwa obu państw w celu kompleksowego omówienia problemów wynikających ze współdziałania Kościołów⁴⁹.

W październiku 1980 r., w związku z kryzysem społeczno-politycznym w Polsce, związanym z powstaniem Solidarności, władze z Berlina Wschodniego jednostronnie zawiesiły warunki porozumienia z 1971 r. i zamknęły granicę z PRL dla ruchu turystycznego. Od tej pory koniecznym warunkiem wyjazdu za Odrę i Nysę Łużycką stało się otrzymanie indywidualnego zaproszenia od wschodnioniemieckiego obywatela lub instytucji, potwierdzonego przez tamtejszą policję (która czyniła to niechętnie)⁵⁰. Mimo to nie doszło do przerwania ciągłości opieki duszpasterskiej nad pracownikami z PRL, a polscy duchowni mogli w dalszym ciągu celebrować nabożeństwa i organizować życie religijne rodaków za zachodnią granicą. Po ogłoszeniu w Polsce stanu wojennego przeprowadzali w parafiach zbiórki charytatywne dla kraju. W kilku miejscach udało się siłami polskich robotników wyremontować obiekty sakralne, przekazane przez Kościół niemiecki na potrzeby Polaków. Księża w dalszym ciągu spotykali się na konferencjach, na których dyskutowano o kwestiach duszpasterskich i organizacyjnych (np. w styczniu 1983 r. omawiano program wizyty w PRL Jana Pawła II, planowanej na czerwiec tego roku), a także na rekolekcjach, prowadzonych dla nich przez ks. Pawlika, odbywających się w Waltershausen (Turyngia)⁵¹.

* * *

Kwestia opieki duszpasterskiej nad Polakami zatrudnionymi w NRD stanowi słabo znany fragment relacji między Kościołem katolickim a państwem komunistycznym, które nieustannie dążyło do wypierania wpływów religii w społeczeństwie. Pod koniec lat sześćdziesiątych, w obliczu szybkiego powiększania się liczby obywateli PRL pracujących u zachodniego sąsiada, polskie duchowieństwo rozpoczęło starania o umożliwienie im uczestnictwa w praktykach religijnych, nawiązując w tym celu szeroką współpracę z Kościołem katolickim w NRD i wysyłając za Odrę i Nysę Łużycką kapłanów znających język niemiecki. W wyniku tych zabiegów w połowie lat siedemdziesiątych, mimo przeciwdziałania ze strony władz, większość Polaków zatrudnionych w Niemczech

⁴⁹ *Ibidem*, sygn. 0639/148, Informacja dot. współpracy między duchowieństwem Polski i NRD w zakresie opieki duszpasterskiej nad Polakami pracującymi czasowo w NRD..., k. 120.

⁵⁰ Za: D. Stola, *Kraj bez wyjścia...*, s. 304.

⁵¹ P. Larysz, „Ksiądz Jerzy Pawlik...”, s. 182–185.

wschodnich miała możliwości brania udziału w mszach św. oraz innych przedsięwzięciach, także pozareligijnych, organizowanych przez księży polskich, a także niemieckich, władających językiem polskim. Dzięki temu pracownicy z PRL lepiej znosili rozłąkę z krajem i utrzymywali kontakt z Kościołem, choć nie do końca zapobiegało to różnym negatywnym zjawiskom, związanym z długim pobytem na obczyźnie. Jednocześnie współpraca duchownych po obu stronach granicy przyczyniała się do zbliżenia nie tylko między Kościołami, lecz także zwykłymi Polakami i Niemcami wyznania katolickiego.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Komitet Centralny PZPR,
Komisja Planowania przy Radzie Ministrów,
Komitet Współpracy Gospodarczej z Zagranicą,
Ministerstwo Handlu Zagranicznego.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Sygn. 0365/51/3; 0639/148.

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych

Zespół 34/70.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

Komitet Wojewódzki PZPR.

Źródła normatywne

Umowa między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Niemieckiej Republiki Demokratycznej o wzajemnych podróżach obywateli obu państw, podpisana w Warszawie 25 listopada 1971 r., DzU 1971, nr 35, poz. 306.

Źródła drukowane

Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945–2000, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006.

PRL–NRD 1970–1981. *Dokumenty i materiały*, wybór i wstęp R. Markiewicz, G. Sas, Warszawa 1983.

OPRACOWANIA

- Allina E., „*Neue Menschen*” für Mosambik. *Erwartungen an und Realität von Vertragsarbeit in der DDR der 1980er-Jahre*, „Arbeit – Bewegung – Geschichte” 2016, t. 3.
- Die „Gastarbeiter” der DDR. *Politischer Kontext und Lebenswelt*, red. A. Zwengel, „Studien zur DDR-Gesellschaft” 2010, t. 13.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 8: *Czasy współczesne 1914–1992*, Lublin 2001.
- Gańczak F., *Polski nie oddamy. Władze NRD wobec wydarzeń w PRL 1980–1981*, Warszawa 2017.
- Larysz P., „Książd Jerzy Pawlik – życie i działalność (1919–2009)”, mps pracy doktorskiej, Katowice 2007.
- Olschowsky B., *Stosunki państwowe pomiędzy NRD i PRL w latach 1949–1990* [w:] *Przyjaźń nakazana? Stosunki między NRD i Polską w latach 1949–1990*, red. B. Kerski, A. Kotuła, K. Wóycicki, Szczecin 2003.
- Pawlik J., *Opieka duszpasterska nad pracownikami kontraktowymi w NRD* [w:] *Duszpasterstwo polskojęzyczne w Niemczech 1945–2000*, red. S. Bober, S. Budyn, Lublin–Hanover 2006.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 11: *Czasy prymasowskie 1972. Watykan a Ziemia Zachodnie i Północne*, Warszawa 2004.
- Röhr R., *Hoffnung – Hilfe – Heuchelei. Geschichte des Einsatzes polnischer Arbeitskräfte in Betrieben des DDR-Grenzbezirks Frankfurt/Oder 1966–1991*, Berlin 2001.
- Schäfer B., *Staat und katholische Kirche in der DDR*, Köln 1998.
- Seethaler G., *Zatrudnianie polskich pracowników w okręgach przygranicznych NRD* [w:] *Współpraca przygraniczna PRL–NRD*, red. H. Szczegóła, K.H. Gräfe, Zielona Góra 1984.
- Stola D., *Kraj bez wyjścia. Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010.
- Tarasiński J., *Komuniści wobec Kościołów w Niemieckiej Republice Demokratycznej w latach 1949–1978*, Toruń 2013.
- Wolle S., *Wspaniały świat dyktatury. Codzienność i władza w NRD 1971–1989*, Warszawa 2003.
- Zamiatła D., *Zagadnienie Kościoła katolickiego podczas spotkań roboczych organów wyznaniowych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2.

Netografia

- Stach A., *Cudzoziemcy w NRD. Zapomniany rozdział historii Niemiec*, <https://www.dw.com/pl/cudzoziemcy-w-nrd-zapomniany-rozdzia%C5%82-historii-podzielonych-niemiec/a-52580099>, dostęp 8 X 2024 r.

ROBERT SKOBELSKI – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego. Autor i współautor kilku monografii, w tym *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty* (2010), *Powiew demokracji. Wybory do Sejmu PRL z 1957 roku* (2021). Publikował m.in. w „Kwartalniku Historycznym”, „Dziejach Najnowszych”, „Przeglądzie Zachodnim” oraz paryskich „Zeszytach Historycznych”. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół politycznej, społecznej i gospodarczej historii PRL oraz dziejów regionu lubuskiego po 1945 r.

ROBERT SKOBELSKI – Dr. habil., professor at the University of Zielona Góra. Author or co-author of several monographs, including *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty* [The Policy of the Polish People's Republic Toward Socialist States, 1956–1970. Cooperation – Tensions – Conflicts] (Poznań, 2010) and *Powiew demokracji. Wybory do Sejmu PRL z 1957 roku* [A Breath of Democracy. The 1957 Elections to the Sejm of the Polish People's Republic] (Warsaw, 2021). He has published i.a. in “Kwartalnik Historyczny”, “Dzieje Najnowsze”, “Przegląd Zachodni” and the Paris-based “Zeszyty Historyczne”. His research interests include the political, social, and economic history of the Polish People's Republic and the history of the Lubusz region after 1945.

KS. MICHAŁ KŁAKUS

Institut diocésain de formation pastorale, Toulon

ORCID: 0000-0002-0012-7525

DZIAŁALNOŚĆ KOMITETU POMOCY POLAKOM WE FRANCJI W ŚWIETLE MATERIAŁÓW Z ARCHIWUM POLSKIEJ MISJI KATOLICKIEJ W PARYŻU

THE ACTIVITIES OF THE COMMITTEE FOR ASSISTANCE
TO POLES IN FRANCE IN THE ARCHIVE RECORDS OF THE POLISH
CATHOLIC MISSION IN PARIS

Streszczenie: Wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. zaskoczyło kilka tysięcy Polaków we Francji. Nie wiedzieli, co mogło ich czekać po powrocie do kraju, dlatego część z nich zdecydowała się pozostać nad Sekwaną na stałe lub do momentu rozeznania sytuacji w Polsce. Ludzie ci wymagali wsparcia, gdyż nie mieli mieszkań, stałej pracy, w większości też nie mówili po francusku. 15 grudnia 1981 r. utworzono Komitet Pomocy Polakom we Francji. Jego prezydentem honorowym został Maurice Schumann, a pierwszym przewodniczącym Georges Mond. Stowarzyszenie to miało charakter apolityczny. Jako jedyne poświęciło się wyłącznie Polakom we Francji, udzielając im pomocy materialnej, moralnej i informacyjnej (m.in. w kontaktach z administracją francuską). Działo nieprzerwanie do 1991 r., udzielając wsparcia wielu tysiącom osób. Dzieje Komitetu oraz odegraną przezeń rolę pozwalają prześledzić akta zgromadzone w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu.

Słowa kluczowe: stan wojenny, Polacy we Francji, Maurice Schumann, Georges Mond

Abstract: The introduction of Martial Law on December 13, 1981 surprised several thousand Poles who had recently arrived in France. They did not know what could await them after returning home, which is why some decided to stay in France permanently or until they learned what Poland held in store. These people required support because they were without accommodation or permanent work and most of them did not speak French. On December 15, 1981, the Committee for Aid to Poles in France was established. Maurice Schumann became its honorary president and Georges Mond its first chairman. This asso-

ciation was apolitical. It was the only one to deal exclusively with Poles in France, conducting humanitarian actions aimed at providing informational, material, financial, moral and informational assistance (including contacts with the French administration). This activity continued uninterrupted until 1991, assisting several thousand people. The history of the Committee and the role it played could be traced through the records kept in the Archives of the Polish Catholic Mission in Paris.

Keywords: Martial Law, Poles in France, Maurice Schumann, Georges Mond

Opowieści o postawie Francuzów wobec wprowadzenia stanu wojennego w Polsce oraz formach ich pomocy dla mieszkańców naszego kraju napisano już wiele¹. Wystarczy wspomnieć, że polityka władz w Warszawie wobec Solidarności spotkała się wówczas z powszechną dezaprobatą i surową oceną francuskiej opinii publicznej. Postawa ta kontrastowała z niejednoznaczną i chaotyczną retoryką władz państwowych, przejawiającą się w łączeniu krytyki stanu wojennego i poparcia dla Solidarności z miękką postawą w sprawach ekonomicznych, a zwłaszcza z niechęcią do wprowadzenia sankcji gospodarczych². Na tym tle nieznane pozostają dzieje Komitetu Pomocy Polakom we Francji (dalej Komitet), powstałego 15 grudnia 1981 r., oficjalnie zarejestrowanego 25 stycznia następnego roku³. Jego celem było udzielanie pomocy materialnej i moralnej obywatelom PRL, którzy – zmuszeni do pozostania we Francji – znaleźli się w trudnej sytuacji życio-

¹ M. Heruday-Kielczewska, *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981 – styczeń 1982*, Warszawa 2012; *eadem*, „Solidarność” nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” w Paryżu 1981–1991, Gdańsk 2016, s. 314–323; *eadem*, *Association Solidarité France-Pologne dla emigracji solidarnościowej* [w:] *Emigracyjne Miscellanea. Studia z dziejów polskiej emigracji politycznej 1939–1990*, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2017, s. 253–254; A. Chwalba, *Czasy „Solidarności”. Francuscy związkowcy i NSZZ „Solidarność” 1980–1990*, Kraków 1997; M. Frybes, *Dziękujemy za Solidarność. Merci pour votre solidarité*, Warszawa 2005; *idem*, *Společná reakcja Zachodu na fenomen „Solidarności” i rola emigracyjnych struktur związku 1980–1989* [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, t. 2: *Ruch społeczny*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010, s. 505–574; K. Gebert, *Magia słów: polityka francuska wobec Polski po 13 grudnia 1981*, Londyn 1991; M. Kula, *Niespodziewani przyjaciele, czyli rzecz o zwykłej ludzkiej solidarności*, Warszawa 1995; M. Kunicki-Goldfinger, *Stowarzyszenie Solidarité France-Pologne i jego pomoc dla Polski w latach osiemdziesiątych XX wieku* [w:] *Świat wobec Solidarności*, red. P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2013, s. 145–180; P. Pleskot, *Kłopotliwa panna „S”. Postawy polityczne Zachodu wobec „Solidarności” na tle stosunków z PRL (1980–1989)*, Warszawa 2013.

² P. Pleskot, *Determinacja, appeasement czy realpolitik? Polityczne reakcje państw zachodnich wobec fenomenu „Solidarności”* [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, t. 7: *Wokół „Solidarności”*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010, s. 89, 102, 111, 125.

³ Rejestracja Komitetu w: *Journal officiel de la République française*, 10 II 1982 r., s. 1584. O jego działalności wspominała krótko M. Heruday-Kielczewska, „Solidarność” nad Sekwaną..., s. 268–269; *eadem*, *Association Solidarité...*, s. 251.

wej. Materiały zdeponowane w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu⁴ pozwalają zapoznać się z działalnością tej organizacji oraz rolą, jaką odegrała w latach 1981–1991. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie jej historii⁵.

Polscy emigranci nie byli grupą jednorodną. Docierali do Francji w różnych okresach i z różnych powodów – politycznych, ekonomicznych, naukowych lub turystycznych. Pierwsze osoby, które prosiły o azyl między 13 grudnia 1981 a wiosną 1982 r., przebywały w kraju nad Sekwaną w momencie wprowadzenia stanu wojennego i zdecydowały się nie wracać w obawie o swoją przyszłość. Następnie pojawili się byli internowani, których wiosną 1982 r. władze PRL „przekonały”, stosując szantaż, groźby i szykany, do wyjazdu na stałe za granicę⁶. Nie wiadomo, ilu Polaków przebywało we Francji po 1980 r. Janusz Wróbel pisał o 1500 emigrantach politycznych i ok. 100 tys. ekonomicznych w latach osiemdziesiątych XX w.⁷ Jak podaje Magdalena Herudaj-Kiełczewska, władze w Paryżu szacowały na 3–4 tys. liczbę przybyszów z PRL, przebywających w tym kraju po 13 grudnia 1981 r. z wizą krótkoterminową. Tamtejsze Ministerstwo Spraw Wewnętrznych podawało, że w 1982 r. przebywało we Francji 8860 polskich uchodźców⁸. Z kolei radca ds. religijnych tej instytucji Romuald Szramkiewicz szacował, że ok. 12 tys. Polaków otrzymało do 1986 r. status uchodźcy politycznego z prawem azylu⁹. Według rejestrów krajów docelowych, legalna imigracja z Polski do Francji w latach 1981–1989 wyniosła 4–9 tys.¹⁰ Natomiast władze Komitetu szacowały liczbę Polaków przybyłych do kraju nad Sekwaną w 1982 r. na 10 tys. (w tym ok. 1 tys. studentów)¹¹. Nie można zapominać,

⁴ Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji, Komitet Pomocy Polakom we Francji (dalej: KP). Archiwalia te liczą kilka metrów bieżących, łącznie 1536 teczek. Zawierają statuty Komitetu, protokoły, notatki i sprawozdania z jego zebrań, korespondencję z władzami, organizacjami i stowarzyszeniami we Francji, dokumentację finansową, listy darczyńców, broszury informacyjne, a także 1473 teczek zawierające akta osobowe mieszkańców Domu św. Antoniego. Autor niniejszego opracowania miał okazję zapoznać się z tymi materiałami w czasie kwerendy w 2010 r. Poszczególne karty materiałów archiwalnych nie były numerowane.

⁵ Formalnie Komitet Pomocy Polakom we Francji (dalej: Komitet) istniał po 1991 r., jednak po likwidacji Domu św. Antoniego i przeniesieniu biura do siedziby Polskiej Misji Katolickiej w Paryżu w 1990 r., a w roku następnym po dymisjach Michela Wierusz-Kowalskiego oraz ks. Eugeniusza Platera-Zyberka, jego rola stała się niewielka.

⁶ D. Stola, *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010, s. 357. Do końca 1982 r. 300 byłych internowanych zdecydowało się na wyjazd za granicę, *ibidem*, s. 319.

⁷ J. Wróbel, *Geografia emigracji solidarnościowej. Zarys problemu* [w:] *Za naszą i waszą „Solidarność”. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989)*, t. 1: *Państwa pozaeuropejskie*, red. P. Pleskot, Warszawa 2018, s. 30.

⁸ M. Herudaj-Kiełczewska, *Inicjatywy solidarnościowe Polonii i emigracji w latach 1980–1989. Francja* [w:] *Za naszą i waszą „Solidarność”. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989)*, t. 2: *Państwa europejskie*, red. P. Pleskot, Warszawa 2018, s. 168–169.

⁹ Centre des Archives diplomatiques de Nantes, 721PO/1/323, Ambassade de France en Pologne, R. Szramkiewicz, Note: La mission catholique polonaise en France, Paryż, 9 IV 1986 r.

¹⁰ D. Stola, *Kraj bez wyjścia?...*, s. 357.

¹¹ KP, Protokoły (1982–1989), 29/3, Conseil d'administration, Paryż, 20 III 1987 r.; *ibidem*, 29/23, Bilans akcji pomocy studentom polskim za rok szkolny 1983/1984, 1984/1985, 1985/1986.

że omawiane stowarzyszenie pomagało również tym Polakom, którzy pobyt we Francji traktowali jako przystanek w drodze do Kanady lub Stanów Zjednoczonych¹².

Przybysze z Polski borykali się z problemami natury psychologicznej i moralnej. Dominowało zniechęcenie, znużenie, a nawet depresja, której źródłem była samotność, tęsknota za rodzinami pozostawionymi w kraju, brak możliwości nawiązania z nimi kontaktu, a także niezajomość języka francuskiego¹³ czy tamtejszego systemu administracyjnego. Problemy te często potęgował brak wystarczających środków do życia, mieszkań, możliwości zdobycia legalnej pracy zarobkowej lub kontynuowania studiów uniwersyteckich.

Z myślą o tych ludziach w kręgach zarówno działaczy francuskich, jak i emigracji polskiej zaraz po wprowadzeniu stanu wojennego zrodziła się idea zorganizowania konkretnej pomocy. W rezultacie, jak wspomniano, już 15 grudnia 1981 r. powstał w Paryżu Komitet¹⁴. Jego głównymi pomysłodawcami byli Georges Mond oraz Bernadette Gradis¹⁵. Pierwszy z nich to pracownik naukowy w Institut français de presse oraz sekretarz generalny Towarzystwa Historyczno-Literackiego (od 1979 r.); druga zaś to przewodnicząca stowarzyszenia związanego z Bibliothèque Polonaise (Cercle Européen de la Culture). Pochodziła z wpływowej w kręgach politycznych i kulturalnych żydowskiej rodziny Servan-Schreiber¹⁶. To prawdopodobnie dzięki ich kontaktom udało się skłonić znanego francuskiego pisarza i polityka, członka Akademii Francuskiej Maurice'a Schumanna (1911–1998) do przyjęcia godności prezydenta honorowego Komitetu. Powołano także komitet honorowy, w którego skład weszły osobistości życia społeczno-politycznego i kulturalnego Francji: Simone Veil¹⁷, Mścisław Rostropowicz¹⁸, Irène de Lipkowski¹⁹,

¹² W latach 1981–1991 do Kanady przybyło ponad 95 tys. obywateli polskich, a w latach osiemdziesiątych azyl polityczny w USA przyznano ponad 35 tys. obywateli polskich, zob. J. Wróbel, *Geografia emigracji...*, s. 33–34.

¹³ 20 proc. studentów polskich przebywających zimą 1981 r. we Francji nie znało języka francuskiego, 40 proc. posługiwało się nim w stopniu podstawowym, a jedynie 40 proc. potrafiło porozumiewać się swobodnie, zob. KP, 29/23, Bilans akcji...

¹⁴ Jeszcze przed oficjalnym zarejestrowaniem w lutym 1982 r. używano nazwy: Comité de soutien aux Polonais retenue en France, *ibidem*, 29/51, Korespondencja Zarządu Komitetu Pomocy Polakom z Ministerstwem Opieki Społecznej we Francji (1982–1987), Mond do Questiaux, Paryż, 14 I 1982 r.

¹⁵ *Ibidem*, 29/3, Protokoły z zebrań Rady Administracyjnej Komitetu Pomocy Polakom we Francji (1982–1989), Conseil d'administration, Paryż, 20 III 1987 r. Prawdopodobnie w styczniu dołączył do nich Michel Wierusz-Kowalski, który tuż po ogłoszeniu stanu wojennego zamierzał wraz z Mieczysławem Hildebrandtem utworzyć, na bazie sekcji polskiej stowarzyszenia katolickiego St. Vincent de Paul oraz Polskiej Misji Katolickiej, Centralne Polskie Biuro Samopomocy, którego celem miało być wsparcie dla Polaków w kraju i we Francji oraz uświadamianie społeczeństwa francuskiego, *ibidem*, 29/1, Statut Komitetu Pomocy Polakom we Francji (1982–1990), Bureau Central d'entraide, Protocole, Paryż, 6 I 1982 r.

¹⁶ A. Russenholz, S. Treiner, *La Saga Servan-Schreiber*, Paris 1993.

¹⁷ Minister zdrowia (1974–1979), przewodniczący Parlamentu Europejskiego (1979–1982).

¹⁸ Znany sowiecki wiolonczelista, kompozytor i dyrygent, od 1974 r. poza granicami ZSRS.

¹⁹ Członkini ruchu oporu w czasie II wojny światowej, znana francuska feministka (przewodnicząca Alliance internationale des femmes) i polityk francuski.

Emmanuel Le Roy Ladurie²⁰, Lorin Maazel²¹, Alain Poher²², Jean-Louis Servan-Schreiber²³ oraz Silvia Monfort²⁴. Pierwszym przewodniczącym (do 1983 r.) został Mond²⁵, a Gradis przypadła funkcja wiceprzewodniczącej. Stanowisko sekretarza powierzono Arturowi Chagon-Dela²⁶, a skarbnika – Jacques'owi Galmiche'owi. Do 1990 r. w pracach omawianej organizacji brało udział kilkadziesiąt osób²⁷. Decydującą rolę odgrywali w nich Francuzi, zarówno rodowici, jak i mający polskie korzenie.

Podstawą prawną działalności Komitetu było francuskie prawo o stowarzyszeniach z 1901 r. Członkowie organizacji wiedzieli, że chcąc pozyskać fundusze na działalność, powinni nadać mu charakter ponadwyznaniowy oraz apolityczny. Umożliwiło to współpracę z utworzoną w 1969 r. przez gen. Charles'a de Gaulle'a Fondation de France²⁸. Jej władze utworzyły w ramach swojej działalności specjalne subkonto (nr 403), na które osoby zainteresowane udzieleniem pomocy Polakom we Francji mogły wpłacać datki. Darczyńcy mieli możliwość skorzystania z ulg podatkowych, przewidzianych w prawie dla osób wspomagających organizacje charytatywne²⁹. Brak podkreślania katolickiego charakteru stowarzyszenia, prowadzenia walki z komunizmem oraz zaangażowania w działalność polityczną ułatwiał nawiązywanie kontaktów oraz pozyskiwanie dotacji przyznawanych przez organizacje międzynarodowe (Fond international pour les étudiants polonais) i rząd francuski³⁰ (Ministerstwo Spraw Socjalnych i Solidarności Narodowej), władze miast (Paryż³¹,

²⁰ Historyk cywilizacji współczesnej w Collège de France oraz École des hautes études en sciences sociales (EHESS), jeden z głównych przedstawicieli szkoły „Annales”.

²¹ Amerykański kompozytor, dyrygent i wiolonczelista pochodzenia francuskiego.

²² Przewodniczący senatu francuskiego (1968–1992), prezydent Republiki – *par intérim* (1969, 1974).

²³ Pisarz i wydawca prasy francuskiej.

²⁴ Członkini ruchu oporu w czasie II wojny światowej, aktorka francuska, reżyserka spektakli, dyrektorka paryskich teatrów.

²⁵ Kolejnymi przewodniczącymi byli Georges Kalinowski (1983–1984) oraz Michel Wierusz-Kowalski (1984–1991).

²⁶ Kolejnymi sekretarzami byli Michel Wierusz-Kowalski (1983–1984), Tadeusz Woźniak (1984–1988) i Elżbieta Twarowska (1989).

²⁷ Oprócz wspomnianych osób, do najbardziej zaangażowanych należeli m.in.: Pierre-Jacques de Agostini, Anna Bożek, Evelin Cheuvreux, Barbara Hédoïn (wiceprzewodnicząca Wspólnoty Francusko-Polskiej), Mieczysław Hildebrandt, ks. Stanisław Jeż (rektor Polskiej Misji Katolickiej w latach 1985–2015), ks. Florian Kniotek SAC, Tadeusz Korbin, Alexandra Kwiatkowska-Viatteau, Grażyna Lubicz, Janusz Mrowa, Maria Noska, Paulina Plater, ks. Eugeniusz Plater-Zyberk, Sylvie Plique-Cancelloni, Catherine Polak, Grażyna Pomian, Maryla Regowska, Douglas Russel, ks. Tadeusz Tomasiński SAC, Marcel Troccaz, Horacy Unrug i Ewelina Żar, zob. KP, 29/3, Protokoły...

²⁸ Najważniejsza we Francji organizacja charytatywna, której celem (prócz udzielania pomocy materialnej) było wspieranie inicjatyw dobroczynnych w kraju.

²⁹ KP, 29/58, Korespondencja z Fondation de France w sprawach działalności Komitetu (1982–1988), Kowalski do Montalembert (de), styczeń 1985 r.

³⁰ Warto wspomnieć, że w latach 1981–1984 komuniści francuscy współuczestniczyli w rządach (gabinet Pierre'a Mauroy).

³¹ Archiwum Komitetu zawiera korespondencję z ówczesnym merem Paryża Jacques'em Chirakiem (przyszłym prezydentem Republiki) oraz jego zastępcą Alainem Juppém (przyszłym premierem), KP, 29/28,

Levallois-Perret), departamentów (Hauts-de-Seine), stowarzyszeń i organizacji publicznych (Fonds d'action sociale pour les travailleurs immigrés, Centre provisoire d'hébergement, Observatoire de la Coopération Internationale Locale), stowarzyszeń dobroczynnych o charakterze kościelnym (Secours Catholique, Société de Saint Vincent de Paul), świeckim (Fondation Salvé / mouvement pour les villages d'enfants, Rotary-club, Service social d'aide aux émigrants, Enfance et Partage), organizacji kulturalnych (Comédie-Française, Wheels-Club, Association des Amis de Francis Poulenc), praw człowieka (France Terre d'Asile), fundacji prywatnej (Rank Xerox), jak również stowarzyszenia przedsiębiorców (Chambre de commerce et de l'industrie) czy firm prywatnych (agencja reklamy Fusion z Lille, Mediavision, Circuit A)³². Część przedsięwzięć (głównie stypendia dla studentów) było finansowanych z funduszy przekazanych przez papieża Jana Pawła II³³.

Gradis zdawała sobie sprawę, że oprócz znanych nazwisk członków Komitetu, ważnym elementem wpływającym na wzmocnienie pozytywnego odbioru jego działalności wśród przedstawicieli paryskich sfer kulturalno-politycznych był jego adres. Dlatego, za jej zgodą, do stycznia 1985 r.³⁴ oficjalna siedziba stowarzyszenia mieściła się w lokalu używanym przez Cercle Européen de la Culture, przy 9, avenue Franklin Roosevelt, jednej z najbardziej prestiżowych paryskich alei. Tam też od 28 grudnia 1981 do 6 lutego 1982 r. funkcjonowało niewielkie (9 m kw.) biuro przyjęć. Jednak z powodu dużej liczby osób zgłaszających się po pomoc³⁵ konieczne było znalezienie większego lokum. Z pomocą przyszły władze stolicy Francji oraz miejscowe stowarzyszenie francusko-wietnamskie, które tymczasowo udostępniło część swoich pomieszczeń niedaleko Pól Marsowych i wieży Eiffła (42, rue Cambonne). Trudną sytuacją Komitetu zainteresowało się także

---

Korespondencja z władzami Paryża w sprawie subwencji dla Komitetu Pomocy Polakom we Francji (1983–1990), Chirac do Kowalskiego, Paryż, 4 VII 1986 r.; *ibidem*, Chirac do Kowalskiego, Paryż, 19 VI 1987 r.; *ibidem*, Juppé do Kowalskiego, Paryż, 15 VII 1986 r.; *ibidem*, Juppé do Kowalskiego, Paryż, 26 VI 1987 r.; *ibidem*, Juppé do Kowalskiego, Paryż, 4 VII 1989 r.

³² *Ibidem*, 29/3, Protokoły...; KP, 29/27, Wykaz darczyńców Komitetu Pomocy Polakom we Francji (1984–1989); *ibidem*, 29/51, Korespondencja...; *ibidem*, 29/53, Sprawozdania z działalności Komitetu Pomocy Polakom za rok 1989.

³³ *Ibidem*, 29/3, Protokoły..., Chagnon-Dela, Chers administrateurs, Levallois-Perret, 28 VIII 1982 r.; *ibidem*, 29/2, Skład Rady Administracyjnej Komitetu Pomocy Polakom we Francji (1987–1991), Compte-rendu de la réunion du conseil du comité de soutien aux Polonais, Paryż, 19 IV 1982 r.; Compte-rendu du secrétaire général pour la période du 1er novembre 1983 au 29 février 1984; Compte-rendu de la réunion du bureau du comité de soutien aux Polonais du 3 mars 1984; Réunion du bureau du 14 octobre 1985; Conseil d'administration, Paryż, 20 III 1987 r.; *ibidem*, Rapport financier 1986; Conseil d'administration, Paryż, 28 IV 1987 r.

³⁴ W styczniu 1985 r. przeniesiono ją do utworzonego i zarządzanego przez Komitet Domu św. Antoniego (13 rue Daubenton), a w 1990 r. stowarzyszenie znalazło miejsce w siedzibie Polskiej Misji Katolickiej (263 bis, rue Saint-Honoré), *ibidem*, 29/1, Statut..., Récépissé de déclaration de modification, Paryż, 31 I 1985 r.

³⁵ W ciągu pierwszych kilku tygodni biuro odwiedzało codziennie 50–60 osób. Do końca stycznia 1982 r. kartoteki miało już 400 Polaków.

stowarzyszenie Fondation Salvé, które 29 marca 1982 r. użyczyło bezpłatnie na jego potrzeby przestronny (60 m²) lokal w Levallois-Perret (49, rue Marius Auphan) – miejscowości oddalonej o 8 km od Paryża, lecz doskonale skomunikowanej z jego centrum. Właśnie tam przez pięć dni w tygodniu polscy imigranci zgłaszali się po pomoc.

Od 10 do 15 proc. przychodów Komitetu pochodziło ze składek zbieranych wśród jego członków³⁶, a reszta – z datków od osób prywatnych i wymienionych wyżej organizacji. O randze stowarzyszenia, a zarazem o możliwościach działania decydowało dotarcie z jego ideami i celami statutowymi do jak najszerszej grupy mieszkańców Francji. Podejmowano zatem inicjatywy mające na celu zapoznanie tamtejszej opinii publicznej z problemami polskich uchodźców i uwrażliwienie na nie. Mond był zapraszany z odczytami na temat ich sytuacji. Jean Yankowski zrealizował reportaż na ich temat, wyemitowany rankiem 1 stycznia 1982 r. w telewizji francuskiej. Wieczorem tego samego dnia kilkuminutową relację zaprezentowano w głównych wiadomościach. Informacje na temat działalności Komitetu ukazywały się we francuskiej prasie („Le Figaro”, „La Croix”, „Libération”, „Le Monde”, „L’Express”, „France-soir”, „Le Matin”, „Sud Ouest”) oraz w radiu (Europe 1, France-culture, France-inter RTL, Radio Notre Dame). Krótkie reportaże poświęcone sytuacji Polaków w kraju nad Sekwaną wyświetlano przed seansami w kinach. Zimą 1982 r. prowadzono akcję afiszową „Oni wszystko pozostawili w Polsce” („Ils ont tout laissé en Pologne”)³⁷. Organizowano spektakle, koncerty i kiermasze książek³⁸, wydano płytę CD z kompozycjami Chopina, sprzedawano widokówki.

Informacje o powstaniu Komitetu szybko dotarły do Polaków przebywających we Francji. Szacuje się, że w samym 1982 r. skorzystało z jego pomocy ok. 2 tys. z nich (w tym ok. 1200 ubiegających się o azyl polityczny), nie licząc studentów. W roku 1983 co miesiąc zwracało się o pomoc 160–200 osób. W kolejnych latach liczba ta nieznacznie zmalała (1000–1200 osób rocznie)³⁹. Byli to głównie mężczyźni (60 proc.), w większości ludzie młodzi (w 1983 r. 90 proc. miało poniżej 40 lat)⁴⁰. Wśród zgłaszających się w latach 1981–1990 można było wyróżnić trzy grupy: uchodźców politycznych, którzy zamierzali osiedlić się we Francji, ludzi oczekujących na możliwość otrzymania zezwo-

³⁶ W 1985 r. do Komitetu należało 239 osób.

³⁷ KP, 29/39, Bilanse i sprawozdania finansowe Komitetu Pomocy Polakom we Francji (1982–1986), Comité, Bilan d’activités, 31 VII 1982 r.; *ibidem*, Rapport financier 1983, Paryż, b.d.

³⁸ W grudniu 1981 r. w Théâtre de la Lune zorganizowano spektakl marionetek; 19 I 1982 r. w narodowym teatrze Salle Favart miał miejsce koncert symfoniczny z udziałem 600 osób; 22 III 1982 r. w teatrze Comédie des Champs-Élysées odbył się koncert zorganizowany przez Association des Amis de Francis Poulenc oraz Académie Maurice Ravel. W kwietniu 1982 r. zorganizowano kiermasz książek w centrum wystawowo-konferencyjnym Marjolaine, zob. *ibidem*, 29/3, Protokoły...

³⁹ *Ibidem*, 29/52, Korespondencja Zarządu Komitetu Pomocy Polakom z Funduszem Akcji Socjalnej w sprawie pozyskiwania subwencji na potrzeby komitetu (1986–1988), Rapport d’activités au cours de l’année 1985; *ibidem*, 29/54, Sprawozdania z działalności Komitetu Pomocy Polakom za rok 1988, Kowalski à F.A.S. Bureau du Logement, Paryż, 7 III 1989 r.

⁴⁰ *Ibidem*, 29/23, Bilans akcji...

lenia na wyjazd do Kanady lub USA oraz emigrantów zarobkowych lub „rodzinnych”, planujących powrót do kraju⁴¹.

Polacy przebywający we Francji oczekiwali przede wszystkim wsparcia moralnego. Już 25 grudnia 1981 r. członkowie Komitetu przygotowali dla nich w paryskim teatrze, prowadzonym przez Sylwię Montfort, przedstawienie *Noël pour la Pologne*. Wziął w nim udział Andrzej Seweryn, przebywający w stolicy Francji od 1980 r. Kilka dni później, 30 grudnia, miało miejsce spotkanie świąteczne, w którym uczestniczyło 150 członków Solidarności⁴². W kolejnych miesiącach Komitet co tydzień organizował spotkania grup wsparcia zarówno dla byłych związkowców, jak i dla studentów. Jednym z miejsc tych zgromadzeń była sala parafialna przy paryskim kościele Saint Germain l'Auxerrois.

Polacy, którzy postanowili nie wracać do kraju po 13 grudnia 1981 r., znajdowali się często w Paryżu i okolicach z – jak się zwykło określać – jedną walizką. Konieczna była organizacja doraźnego wsparcia w postaci żywności, odzieży, lekarstw i sprzętu medycznego (aparaty słuchowe, okulary itp.). W tym celu Komitet skutecznie współpracował z sekcją polską kościelnego Stowarzyszenia św. Wincentego a Paulo (Société de Saint Vincent de Paul). Jego członkinie, z Pauliną Plater na czele, jeszcze przed powstaniem Solidarności organizowały zbiórkę darów dla rodaków w Polsce⁴³. W latach 1981–1990 Komitet udzielił również kilkuset niewielkich zapomóg finansowych⁴⁴. W 1982 r. rozdano także 80 bezpłatnych karnetów ofiarowanych przez dyrekcję paryskich muzeów.

Równocześnie członkowie omawianego stowarzyszenia świadczyli pomoc w tłumaczeniu i uwierzytelnianiu niezbędnych dokumentów, pozwalających na legalny pobyt we Francji, w tym na uzyskanie statusu uchodźcy politycznego czy kontynuowanie rozpoczętych studiów (akty urodzenia, małżeństwa, śmierci rodziców, prawa jazdy, dyplomy i certyfikaty naukowe oraz zawodowe, książeczki zdrowia). Na przykład w 1985 r. Komitet pomógł 420 Polakom w uzyskaniu karty stałego pobytu, potrzebnych zezwoleń na podjęcie legalnej pracy lub statusu uchodźcy politycznego, a dla 120 zainteresowanych przygotowano dokumenty potrzebne do ubiegania się o wizę amerykańską lub kanadyjską⁴⁵. Stowarzyszenie współpracowało również z prawnikami, którzy udzielali pomocy w przypadkach naruszeń praw pracowniczych (brak wynagrodzenia lub innych świad-

⁴¹ *Ibidem*, 29/54, Sprawozdania..., Kowalski do F.A.S. Bureau du Logement, Paryż, 7 III 1989 r.

⁴² *Ibidem*, 29/3, Protokoły..., Bilan d'activités, Paryż, 1983, b.d.

⁴³ Warto wspomnieć, że po ogłoszeniu stanu wojennego paryscy lekarze polskiego pochodzenia udzielali bezpłatnie porad lekarskich, zob. F. Aghamalian-Konieczna, *Wkład Polonii francuskiej w pomoc dla narodu polskiego w latach 1981–1989* [w:] *Rola Polonii w uzyskaniu pomocy przez naród polski od społeczności międzynarodowej w latach 1981–1989*, red. M.S. Wolański, Zielona Góra 2010, s. 64.

⁴⁴ Np. w 1982 r. udzielono 256 zapomóg finansowych w wysokości 150 fr. każda, zob. Bilan d'activités, Paryż, 31 VII 1982 r.; KP, 29/3, Protokoły...

⁴⁵ *Ibidem*, 29/52, Korespondencja Zarządu Komitetu Pomocy Polakom z Funduszem Akcji Socjalnej w sprawie pozyskiwania subwencji na potrzeby komitetu (1986–1988), Rapport d'activités au cours de l'année 1985.

czeń, konflikty w pracy) i pomagali w rozwiązywaniu powstałych sporów⁴⁶. Staraniem członków Komitetu wydano drukiem po polsku poradniki, zawierające informacje na temat systemu opieki społecznej i zdrowotnej we Francji oraz wykazy tamtejszych instytucji świadczących pomoc materialną dla najuboższych⁴⁷.

Jak już wspomniano, większość przybyszów z Polski nie mówiła po francusku lub bardzo słabo znała ten język. Z myślą o nich zorganizowano kursy językowe dla początkujących, komunikatywnych i zaawansowanych. Były one bezpłatne⁴⁸, jednak zachęciano ich uczestników do partycypowania w kosztach w wysokości 100 fr. miesięcznie. Z pozyskanych funduszy zakupiono m.in. 300 podręczników. Nauka była prowadzona w pomieszczeniach użyczonych bezpłatnie przez paryskie szkoły (École alsacienne, Notre Dame des Champs, Notre-Dame de Sion) i stowarzyszenia (Włoska Misja Katolicka, Dom Jana Pawła II). Piętnaście osób brało bezpłatnie udział w kursach organizowanych przez Alliance française, a dziesięć kolejnych w innych paryskich szkołach językowych. Kursy trwały nieprzerwanie do 1990 r. Najwięcej osób, ponad 400, uczestniczyło w nich w 1982 r. Później liczba uczestników systematycznie malała. W 1988 r. było ich 60–70, a w 1990 – od 8 do 20⁴⁹.

Według szacunków Komitetu po 1981 r. we Francji przebywało kilkuset polskich studentów. Już w pierwszych dniach po proklamowaniu stanu wojennego zgłosiło się do niego z prośbą o pomoc 145 z nich⁵⁰. 71 osób nie ukończyło 25 lat, w tym 31 miało mniej niż 22 lata. Początkowo z prośbą o pomoc częściej zgłaszały się kobiety (62 proc.), jednak w kolejnych latach wzrastał odsetek mężczyzn⁵¹. Ponad 90 proc. młodzieży polskiej przybyło do Francji w 1981 r., w tym 47 osób w czasie wakacji letnich, a 89 jesienią tegoż roku. Większość z nich (114 osób) zamierzała kontynuować przerwane w Polsce studia. Połowa interesowała się naukami humanistycznymi i prawnymi, ok. 10 proc. zarządzaniem i ekonomią, trzy osoby chciały zdobyć dyplom lekarski, a pozostałe – studiować sztuki piękne⁵². Wszystkich łączyła tragiczna sytuacja materialna, gdyż nie mieli możliwości ubiegania się o status uchodźcy politycznego i związanego z nim prawa do stypendium socjalnego. Z drugiej strony była to grupa najlepiej znająca język francu-

⁴⁶ *Ibidem*, 29/54, Sprawozdania..., Kowalski do F.A.S. Bureau du Logement, Paryż, 7 III 1989 r.

⁴⁷ Również Mond przy wsparciu Komitetu Koordynacyjnego Solidarności wydawał „Przewodnik uchodźcy”, zawierający informacje dotyczące statutu uchodźców czy możliwości uzyskania przez nich zasiłków, zob. M. Heruday-Kielczewska, *Association Solidarité...*, s. 251.

⁴⁸ Władze stowarzyszenia opłacały kadre nauczycielską.

⁴⁹ KP, 29/2, Protokoły..., Bilan d'activités, Paryż, 31 VII 1982 r.; *ibidem*, Bilan d'activités, Paryż, 1983, b.d.; KP, 29/53, Sprawozdania..., Kowalski do F.A.S. Bureau du Logement, Paryż, 7 III 1989 r.; KP, 29/55, Korespondencja..., Kowalski do Paoliniego, Paryż, 26 VI 1990 r.

⁵⁰ W 1982 r. z prośbą o pomoc zgłosiło się 306 studentów. Do 1990 r. ich liczba wzrosła do przeszło tysiąca.

⁵¹ W 1985 r. odsetek mężczyzn wynosił 59 proc. O ogólnej liczbie studentów zob. KP, 29/24, Sprawozdanie z działalności na rzecz środowiska studenckiego we Francji za rok akademicki 1986/1987.

⁵² *Ibidem*.

ski – 80 proc. posługiwało się nim w stopniu komunikatywnym. Najbardziej potrzebującym władze stowarzyszenia przyznawały wsparcie finansowe. O ich otrzymaniu (przynajmniej w 1982 r.) decydowała atrakcyjność kierunku studiów na francuskim rynku pracy, kwalifikacje i zdolności kandydata oraz czas potrzebny do ukończenia nauki – im był krótszy, tym większe były szanse na uzyskanie stypendium⁵³. Kwota zapomogi nie przekraczała 1600 fr.⁵⁴ Służyła na pokrycie kosztów transportu publicznego w regionie paryskim (*carte orange* w cenie 100 fr.), wyżywienia (60 tzw. bonów obiadowych i kolacyjnych do wykorzystania w jadalni uniwersyteckiej w cenie 350 fr.), zakupu materiałów naukowych (250 fr.). Pokrywano również koszty związane z wynajęciem lokum. W zamian studenci pracowali kilka godzin w miesiącu na rzecz Komitetu. Co semestr weryfikowano także ich postępy w nauce. Do końca 1986 r. stowarzyszenie przyznało 562 stypendia⁵⁵. Środki na ich pokrycie pochodziły, jak wspomniano wyżej, z funduszy ofiarowanych przez Jana Pawła II, a także ze stowarzyszeń francuskich oraz programu *parrainage* (akcja adopcja), organizowanego przez Komitet, a polegającego na przypisaniu konkretnego studenta do francuskiej rodziny gotowej wspomóc go materialnie. W ten sposób w 1982 r. znaleziono 112 dobroczyńców. Stypendia otrzymywały nie tylko osoby studiujące w Paryżu, lecz także w Lyonie, Grenoble, Marsylii, Aix-en-Provence, Tuluzie, Clermont-Ferrand, Poitiers, Nantes, Rouen i Lille. Stypendia nie były jedyną formą pomocy udzielanej studentom polskim przez stowarzyszenie. Już kilka tygodni po wprowadzeniu stanu wojennego organizacja uzyskiwała w Ministerstwie Edukacji oraz u władz uniwersyteckich zgodę na przełożenie egzaminowania Polaków o kilka miesięcy w celu umożliwienia im poprawy znajomości języka francuskiego. Starano się również poszukiwać płatnych zajęć dla studentów polskich w charakterze *au pair* (głównie opieki nad dziećmi lub pomocy domowej). Do 1986 r. 152 osoby korzystające ze wsparcia stowarzyszenia ukończyły studia na poziomie wyższym lub doktoranckim w dziedzinie nauk humanistycznych oraz lingwistyki (33 proc.), ekonomii, zarządzania (31 proc.), sztuki i nauk artystycznych (ponad 21 proc.) oraz szkół technicznych (ponad 9 proc.)⁵⁶. Wielu swoją obecnością wzbogacało życie kulturalne Francji, uzupełniając je o elementy rodzime, m.in. studenci brali udział w występach artystycznych w czasie zjazdów Polonii

⁵³ Członkami komisji stypendialnej byli: Artur Dela, ks. Marian Faleńczyk, Jacques Galmiche, Mieczysław Hildebrandt, ks. Stanisław Jeż, prof. Jerzy Kalinowski, ks. Tadeusz Tomasiński i Michel Wierusz-Kowalski, zob. *ibidem*, 29/22, Protokół z zebrania Komisji Stypendialnej z dn. 13 IV 1987 r., Protokół zebrania Komisji Stypendialnej, Paryż, 13 IV 1987 r.

⁵⁴ W 1982 r. minimalne wynagrodzenie (SMIC) wynosiło ok. 2500 fr. Litr benzyny kosztował 4,27 fr., bagietka (250 g) – 2 fr.

⁵⁵ Do listopada 1982 r. przyznano 175 stypendiów, jeszcze w 1988 r. możliwe było sfinansowanie 92 stypendiów, zob. KP, 29/54, Sprawozdania..., Kowalski do F.A.S. Bureau du Logement, Paryż, 7 III 1989 r.

⁵⁶ *Ibidem*, 29/43, Protokoły z Zebrań Rady Administracyjnej Komitetu (1986–1990), Situation des bourses, Paryż, 1986 r.; *ibidem*, 29/23, Bilans akcji..., Charakterystyka studentów; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności na rzecz studentów polskich we Francji, rok akademicki 1984/1985.

w Osny, przygotowywali koncerty muzyczne organizowane w Bibliotece Polskiej w Paryżu, pomagali w czasie Tygodni Polskich (np. w Créteil w 1987 r.), prowadzili również działalność wydawniczą, przygotowując (od maja 1987 r.) biuletyn informacyjny „Passerelle”⁵⁷.

Najtrudniejszym wyzwaniem, z którym musieli zmagać się członkowie Komitetu, było poszukiwanie mieszkań oraz zatrudnienia dla uchodźców. W pierwszym roku działalności stowarzyszenie zarejestrowało ok. 400 próśb osób borykających się z brakiem mieszkań. W 1982 r., dzięki współpracy z francuskimi stowarzyszeniami i organizacjami pomocy społecznej, 250 z nich otrzymało lokum po okresie oczekiwania liczącym od kilku tygodni do kilku miesięcy. W 1983 r. stałe miejsce zamieszkania uzyskało 56 rodzin⁵⁸, a rok później – kolejne 53. Niestety, szczególnie po zniesieniu stanu wojennego (22 lipca 1983 r.), prośby o pomoc w znalezieniu mieszkania coraz rzadziej spotykały się z pozytywnym odzewem. Część Polaków była zmuszona nocować na stacjach metra, dworcach kolejowych czy w opuszczonych, przeznaczonych do rozbiórki budynkach. Kartoteki Komitetu z lat 1983–1984 zawierają 230 próśb Polaków, zmuszonych do egzystowania w zawilgoconych pomieszczeniach, pozbawionych kuchni i łazienek.

Szczęśliwym zbiegiem okoliczności późną wiosną 1984 r. do członków Komitetu dotarła wiadomość o opustoszałym siedmiopiętrowym budynku o łącznej powierzchni użytkowej 786 m², mieszczącym się w centrum stolicy, w odległości kilkuset metrów od Panteonu i dworca kolejowego Austerlitz (13, rue Daubenton), który parafia św. Medarda z Paryża była gotowa wynająć na potrzeby stowarzyszenia. 27 czerwca 1984 r. podpisano trzyletnią umowę wynajmu, z możliwością przedłużenia jej o kolejne trzy lata. Czynsz za wynajem budynku określono na 30 tys. fr. miesięcznie, co nie było wygórowaną kwotą, biorąc pod uwagę jego usytuowanie i wielkość⁵⁹. Z drugiej strony w 1984 r. kwota ta stanowiła 17 proc. wszystkich kosztów ponoszonych przez Komitet, a w 1989 r. – aż 65 proc.⁶⁰ Ponadto należało opłacić koszty bieżącego funkcjonowania (woda, prąd, ogrzewanie) i napraw, a także pensje dla dwóch strażników, dwóch kucharek i dwóch sprzątaczek⁶¹.

Budynkowi nadano nazwę Domu św. Antoniego (Foyer Saint Antoine)⁶². Był w dobrym stanie technicznym, dlatego po wykonaniu prac adaptacyjnych, których koszty zostały pokryte z daru Ojca Świętego, już 1 września zamieszkali w nim pierwsi lokatorzy. Do ich dyspozycji były 22 pokoje, każdy przeznaczony dla 2 lub 3 osób, a ponadto dwie większe

⁵⁷ *Ibidem*, 29/24, Sprawozdanie...; *ibidem*, 29/25, Wykaz osób, którym przyznano stypendium z funduszu pomocy studentom Komitetu Pomocy Polakom we Francji.

⁵⁸ *Ibidem*, 29/3, Protokoły..., Bilan d'activité 1983, b.d.

⁵⁹ Dla porównania minimalna pensja brutto (SMIC) w 1984 r. wynosiła 3850 fr. miesięcznie.

⁶⁰ KP, 29/40, Bilanse i sprawozdania finansowe Komitetu Pomocy Polakom we Francji (1987–1989), Répartition des recettes et dépenses, b.d.; KP, 29/56, Korespondencja z FAS w sprawach organizacyjnych Komitetu (1990), Situation du comité (kwiecień 1990 r.), b.d.

⁶¹ *Ibidem*, 29/39, Bilanse i sprawozdania..., Rapport financier 1985.

⁶² Na początku 1985 r. informację o jego działalności zamieszczono w paryskiej „Kulturze”, *Komunikat Komitetu Pomocy Polakom we Francji*, „Kultura” 1985, nr 1–2, s. 217.

sypialnie (łącznie 16 łóżek), kuchnia, sala telewizyjna i biblioteka (które w nagłych przypadkach również służyły jako miejsca noclegowe⁶³), biuro Komitetu, niewielka kaplica na siódmym piętrze oraz mieszkanie dyrektora. W budynku uruchomiono również jadłodajnię, która bezpłatnie lub za niewielką opłatą przygotowywała posiłki dla Polaków przebywających w Paryżu⁶⁴.

Dyrektorem Domu św. Antoniego został ks. Eugeniusz Plater-Zyberk⁶⁵. Od marca 1982 r. zarządzał on paryskim Biurem Koordynacyjnym Komisji Charytatywnej Episkopatu Polski, w którego ramach prawie 300 Komitetów Pomocy Polsce, zorganizowanych przez parafie katolickie oraz organizacje związków zawodowych, prowadziło od 1980 r. akcję pomocową dla Polaków w kraju⁶⁶. Jako zarządzający Domem św. Antoniego nie pobierał wynagrodzenia z racji pełnionych obowiązków⁶⁷.

Przed przyznaniem mieszkania każdy z zainteresowanych był zobowiązany do wypełnienia karty przyjęcia, w której musiał podać numery paszportu i wizy, opisać swoją sytuację rodzinną oraz okoliczności i daty przybycia do Francji. Jednocześnie podpisywał zobowiązanie do przestrzegania regulaminu, w którym m.in. zakazywano sporządzania kopii kluczy i przekazywania ich osobom nieuprawnionym, zobowiązywano do zachowania porządku i dbania o czystość w pokojach oraz pokrywania części kosztów utrzymania obiektu⁶⁸. W zamierzeniu członków stowarzyszenia dom miał służyć Polakom legalnie przebywającym we Francji, z unormowaną sytuacją administracyjną. Maksymalny czas pobytu wynosił sześć miesięcy.

Już w listopadzie 1984 r. schronienie w Domu św. Antoniego znalazło 70 osób, zarówno samotnych, jak i rodzin z dziećmi. W pierwszym roku działalności miał on 360 lokatorów, w tym 20 dzieci. Do 1988 r. liczba ta wzrosła (łącznie) do 640 osób, w tym 160 dzieci. Połowa z nich korzystała z noclegów bezpłatnie⁶⁹. W 1989 r. dla 18 dzieci zorganizowano wyjazd na kolonie zimowe⁷⁰.

Jak już wspomniano, drugi problem dotyczył pomocy w znalezieniu zatrudnienia. Z pomocą przyszedł rząd Francji, który już 14 stycznia 1982 r. wydał zarządzenie, na mocy którego obywatele polscy zostali włączeni do grup narodowościowych mogących legal-

⁶³ KP, 29/4, Protokoły... Regulamin dotyczy Sali TV oraz sal 22, 31 i 41, b.d.

⁶⁴ *Ibidem*, Projet d'activité pour 1989, Paryż, b.d.

⁶⁵ KP, 29/52, Korespondencja..., Projet d'activité pour 1986, Paryż, 1985 r.

⁶⁶ E. Plater-Zyberk, *Francuska pomoc charytatywna dla Polski w latach 1981–1990* [w:] *Rola Polonii w uży-skaniu...*, s. 68.

⁶⁷ Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, Komisja Charytatywna Episkopatu Polski, Pomoc – Francja, Secours Catholique, Plater do Domina, Paryż, 29 I 1985 r. (brak sygn., w opracowaniu).

⁶⁸ KP, 29/29, Materiały dotyczące organizacji pracy w Domu św. Antoniego: regulaminy, grafiki zajęć, zakres obowiązków pracowników; *ibidem*, 29/10, Umowy najmu pokoju w Domu św. Antoniego (1984–1989).

⁶⁹ *Ibidem*, 29/54, Sprawozdania..., Kowalski do F.A.S., Paryż, 7 III 1989 r.

⁷⁰ *Ibidem*.

nie pracować w tym kraju⁷¹. Polakom przysługiwały te same prawa, co innym legalnym pracownikom. Konieczne było jednak przysposobienie zawodowe, potwierdzające kwalifikacje. Z myślą o tym Komitet zorganizował kursy, w których uczestniczyło ok. 95 proc. Polaków poszukujących za jego pośrednictwem zatrudnienia. Członkowie stowarzyszenia nawiązywali kontakty bezpośrednie z dyrekcjami przedsiębiorstw, zamieszcza-
li także ogłoszenia w prasie. Na przykład do 1987 r. na 423 propozycje podjęcia pracy przez Polaków, które ukazały się w tygodniku katolickim „*Famille chrétienne*”, otrzymano 225 odpowiedzi⁷². Wyszukiwano oferty pracy zamieszczane w magazynach specjalistycznych, jak np. „*Courrier Cadres*”, „*L'Usine*”, „*Le Marché du travail*”. Powzięte przez stowarzyszenie działania zaowocowały w 1982 r. znalezieniem zajęcia dla 420 osób, w tym dla 160 na czas nieokreślony. Niestety, z powodu słabej znajomości języka francuskiego przez uchodźców były to zazwyczaj prace nisko płatne, przeznaczone głównie dla kobiet (sprzątaczk, pomoce domowe, opiekunki do dzieci i ludzi starszych)⁷³. W niewielkim stopniu udało się znaleźć zatrudnienie dla osób z wyższymi kwalifikacjami, jak technicy czy inżynierowie⁷⁴.

Kolejnym problemem, z którym musieli mierzyć się członkowie Komitetu, była następująca z czasem zmiana nastawienia francuskiej opinii publicznej do imigrantów z Polski. Już w lutym 1982 r. ubolewano, że prośby o wsparcie inicjatyw, zapoczątkowanych przez członków organizacji, nie spotykały się z tym samym oddźwiękiem, co w grudniu poprzedniego roku⁷⁵. Po okresie żywiołowego okazywania sympatii dla Solidarności⁷⁶ i działania na rzecz Polaków, którym sytuacja polityczna uniemożliwiła powrót do kraju, stosunki przybyszów z gospodarzami stawały się bardziej rutynowe i biurokratyzowane. Ponadto działalność Komitetu nie spotkała się z zainteresowaniem ze strony polskich stowarzyszeń działających we Francji. W 1987 r. starano się je zachęcić do współpracy, tworząc Polską Akcję Socjalną (PAS), która miała przeprowadzać wśród miejscowej Polonii coroczną zbiórkę na rzecz uchodźców⁷⁷. Jednak projekt ten nie zyskał popularności. Mogło to wynikać z zaangażowania miejscowych Polaków w różne formy pomocy dla kraju. Być może katolickie stowarzyszenia zniechęcał brak odwołania do wartości religijnych i patriotycznych w programie Komitetu. Również osoby, które otrzymały pomoc, nie były zainteresowane włączeniem się w działalność zastanej emigracji. Przy tym nie wszyscy przybysze, którym Komitet pomógł w znale-

⁷¹ KP, 29/51, Korespondencja..., Autain à „*Ms les Préfets...*”, Paryż, 14 I 1982 r.

⁷² *Ibidem*, 29/28, Rapport du secrétaire général pour l'année 1987.

⁷³ KP, 29/54, Sprawozdania..., Kowalski do F.A.S., Paryż, 7 III 1989 r.

⁷⁴ *Ibidem*, 29/28, Korespondencja..., Rapport du secrétaire général pour l'année 1987.

⁷⁵ *Ibidem*, 29/39, Bilanse i sprawozdania..., Raport financier 1983, Paryż, b.d.

⁷⁶ Tylko 14 XII 1981 r. we Francji odbyły się 153 manifestacje, w których udział wzięło ok. 116 tys. osób, zob. M. Heruday-Kielczewska, *Reakcja Francji...*, s. 102.

⁷⁷ KP, 29/3, Protokoły..., Conseil d'administration, Paryż, 20 III 1987 r.

zieniu pracy, byli z niej zadowoleni. W 1982 r. jedynie połowa (a w przypadku pracy stałej 30 proc.) była usatysfakcjonowana jej warunkami. Zmieniały się także kategorie osób zgłaszających się po pomoc. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych coraz rzadziej do Francji przybywali uchodźcy polityczni, a coraz częściej ludzie kierujący się względami zarobkowymi, rodzinnymi, naukowo-edukacyjnymi czy też osobistymi. W 1986 r. ok. 80 proc. podań o udzielenie azylu politycznego, przygotowanych przez stowarzyszenie, zostało odrzuconych przez władze państwowe. Osoby, których podania nie zostały zaakceptowane, miały 30 dni na opuszczenie Francji, jednak część decydowała się na nielegalny pobyt⁷⁸. Odmowy przez Komitet pomocy w znalezieniu dla nich nielegalnych form zatrudnienia spotykały się z niezrozumieniem⁷⁹. Co więcej, niektórzy przybysze twierdzili, że „pomoc im się należy”⁸⁰. W rezultacie z biegiem czasu malał zapal członków organizacji i pojawiała się uczucie zniechęcenia. Coraz częściej pytano o sens kontynuacji projektu. Pojawiły się głosy o konieczności zakończenia działalności Komitetu. W 1988 r. postanowiono skupić się na wsparciu moralnym, duchowym i prawnym, a pomoc materialną zawęzić do najbardziej potrzebujących, tj. rodzin z dziećmi, samotnych kobiet i osób chcących dokończyć studia wyższe⁸¹. Szczególnie trudna była sytuacja Domu św. Antoniego. Coraz częściej, szczególnie po 1986 r., zgłaszały się z prośbą o nocleg osoby, którym odmówiono prawa pobytu we Francji, pozbawione możliwości legalnego zatrudnienia, bezrobotne lub pracujące na czarno⁸². Co więcej, część mieszkańców, pomimo posiadania stałej pracy, odmawiała partycypowania w kosztach utrzymania budynku, twierdząc, że inni lokatorzy, mieszkający w nim bezpłatnie, nie byli zmuszani do jego opuszczenia⁸³. Domownicy oraz mieszkańcy z sąsiedztwa skarżyli się także na zakłócanie spokoju poprzez organizowanie przez niektóre osoby nocnych spotkań towarzyskich oraz nadużywanie alkoholu⁸⁴. Szczególnie burzliwy przebieg miało zebranie Rady Administracyjnej Komitetu 16 września 1989 r. Decyzję o zamknięciu Foyer poprzedziło emocjonalne wystąpienie sekretarz generalnej Elżbiety Twarowskiej: „Czego Bóg oczekuje od nas dalej? »Bo któż z was, chcąc zbudować wieżę, nie usiadzie wpierw i nie oblicza wydatków, czy ma na wykończenie? Inaczej, gdyby założył fundament, a nie zdołałby wykończyć, wszyscy, patrząc na to, zaczęliby drwić z niego: Ten człowiek zaczął budować, a nie zdołał wykończyć« (Łk 14,28). Dlatego poprosiłam o spotkanie. Ponieważ nie mamy prawa

⁷⁸ *Ibidem*, 29/43, Rapport du secrétaire général pour la période 1985/1986, b.d.

⁷⁹ *Ibidem*, 29/3, Projet d'activité pour 1989, Paryż, b.d.

⁸⁰ *Ibidem*, 29/4, Rapport du Président pour l'année 1988.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² KP, 29/30, Materiały dotyczące zamknięcia Domu św. Antoniego – korespondencja, plany techniczne budynków (84–91), Administracja Domu św. Antoniego, Szanowni Państwo, Paryż, 1 II 1990 r.

⁸³ *Ibidem*, 29/28, Korespondencja..., Rapport du secrétaire général pour l'année 1987, b.d.; *ibidem*, 29/4, Protokoły..., E. Twarowska, Conseil d'administration, Paryż, 16 IX 1989 r.

⁸⁴ *Ibidem*, Nota do regulaminu Domu św. Antoniego, Paryż, 20 III 1988 r.

podtrzymywać zła. Musimy rozróżnić między złem a nieszczęściem, niegodziwością i rozpaczą, złym usposobieniem i chorobą. To pokazuje nam potrzebę zweryfikowania naszego pomysłu na pomoc, jaką chcemy udzielić polskim imigrantom”⁸⁵. Odtąd działalność Komitetu miała się skupić na pomocy Polakom legalnie przebywającym we Francji – kursach języka francuskiego i udzielaniu pomocy w kontaktach z biurokracją państwową. W czasie zebrania z udziału w radzie administracyjnej zrezygnował Mond⁸⁶. Z tego okresu⁸⁷ zachował się pełen wyrzutów list ks. Platera-Zyberka: „[...] Bez sensu radzić osobie chorej na anginę, że ma nosić szalik. Ona potrzebuje pilnej opieki. To jest problem, z którym obecnie mamy do czynienia. Reprezentuję tu przed wami tę grupę imigrantów, którzy praktycznie niczego już nie żądają, nie narzekają, ale noszą w sobie zgorzknienie i nienawiść. Stopniowo zanika w nich poczucie tożsamości i celu życia, zawieszeni są między sentymentalnym i idealnym obrazem Polski a tym nierealnym dla nich zachodnim światem. Jałmużna [którą otrzymują] i nienawiść [którą odczuwają] powoduje, że tracą zdolność rozróżniania dobra i zła. Księża i zakonnicy z naszych polskich parafii w Paryżu nie lubią tych »trudnych« Polaków. I jest to bardzo dobrze zrozumiałe, bo jak rozmawiać z tymi ludźmi, którzy nie przychodzą do Kościoła, w nic już nie wierzą i mogą polegać jedynie na sobie i zdolności do kombinowania”⁸⁸.

Postanowienie o zamknięciu Domu św. Antoniego było z pewnością najtrudniejszą z decyzji podjętych przez władze Komitetu, zwłaszcza że pod koniec 1989 r. mieszkało w nim ponad 100 osób, w tym samotne matki i rodziny z dziećmi⁸⁹. 20 listopada 1989 r. zostały one poinformowane o konieczności opuszczenia obiektu do 31 marca 1990 r.⁹⁰ W tym czasie członkowie stowarzyszenia zwrócili się z prośbą o pomoc do władz miejskich (Poissy, Aulnay-sous-Bois, Fontenay-aux-Roses, Cergy-Pontoise) oraz kilkunastu organizacji pomocy społecznej (Secours Catholique, Francuski Czerwony Krzyż, Emmaüs, Armia Zbawienia) w zapewnieniu im lokum po tym terminie. Udało się znaleźć kilkanaście mieszkań na stałe lub tymczasowo. Nie wszystkie propozycje zostały zaakceptowane przez mieszkańców Foyer, głównie z powodu lokalizacji nowych mieszkań w departamencie Val d’Oise, kilkadziesiąt kilometrów na północ od stolicy⁹¹. W styczniu 1990 r. biuro Komitetu przeniesiono z Domu św. Antoniego do siedziby Polskiej Misji

⁸⁵ *Ibidem*, E. Twarowska, Conseil d’administration, 16 IX 1989 r.

⁸⁶ *Ibidem*, Conseil d’administration (compte-rendu), Paryż, 19 IX 1989 r.

⁸⁷ Niestety pismo nie zawiera daty, jednak znajduje się ona na kopii z przemówieniem E. Twarowskiej, co może sugerować, że jego treść została wygłoszona w czasie narady z 16 IX 1989 r. lub w odpowiedzi na podjęte na niej decyzje.

⁸⁸ *Ibidem*, 29/3, Protokoły..., E. Plater-Syberg, La misère et le désespoir des immigrés Polonais à Paryż, b.d.

⁸⁹ *Ibidem*, 29/28, Korespondencja..., Familles occupant les lieux au 13, rue Daubenton, b.d.

⁹⁰ *Ibidem*, 29/55, M. Wierusz-Kowalski, Szanowna Pani, Szanowny Panie, Paryż, 20 XI 1989 r., *ibidem*, 29/30; Michel Kowalski do Paoliniego, Paryż, 12 III 1990 r.

⁹¹ *Ibidem*, 29/4, Protokoły..., Foyer Saint Antoine, marzec 1990 r.

Katolickiej w Paryżu. Pod koniec marca, wobec odmowy opuszczenia mieszkań przez 52 osoby, członkowie stowarzyszenia zmuszeni byli prosić władze cywilne o pomoc w ich usunięciu. Pomimo decyzji sądu z 9 kwietnia 1990 r., nakazującej opuszczenie lokum do 8 lipca, jeszcze we wrześniu tegoż roku w budynku mieszkało kilka osób⁹². Wydarzenia te, obok zmian sytuacji społeczno-politycznej w Polsce po 1989 r., prowadziły nieuchronnie do wygaszania działalności stowarzyszenia. Pod koniec 1990 r. z pracy w nim zrezygnował skarbnik Jacques Galmiche. Na początku 1991 r. dymisję złożył dotychczasowy przewodniczący Michel Wierusz-Kowalski oraz członek zarządu ks. Plater-Zyberk. Komitet formalnie nie zakończył działalności, jednak przestał odgrywać znaczącą rolę w pomocy Polakom we Francji⁹³.

Omawiane stowarzyszenie było pierwszą organizacją pomocową, powołaną jako odpowiedź na wprowadzenie stanu wojennego, a zarazem jedyną, której cel stanowiła pomoc wyłącznie Polakom zmuszonym do pozostania we Francji lub przybyłym do niej po 13 grudnia 1981 r. z powodów politycznych, ekonomicznych, naukowych lub turystycznych i mającym zamiar zamieszkania w tym kraju. W przeciwieństwie do innych organizacji, Komitet nie angażował się w pomoc Polsce. Współpracował z organizacją *Solidarité France-Pologne* oraz Komitetem Koordynacyjnym *Solidarność* w Paryżu w organizowaniu wsparcia dla byłych internowanych i ich rodzin, którzy po kilkumiesięcznym pobycie w ośrodkach dla uchodźców potrzebowali pomocy celem odnalezienia się w nowej rzeczywistości⁹⁴. Do marca 1991 r. z pomocy Komitetu skorzystało ponad 20 tys. osób. Dla 300 z nich udało się znaleźć stałe miejsce zamieszkania, prawie tysiąc zakwaterowano tymczasowo w Domu św. Antoniego⁹⁵, ponad tysiąc znaleziono legalne zatrudnienie. Przygotowano kilkadziesiąt tysięcy posiłków, z czego połowę rozdano bezpłatnie. Udzielono także pomocy materialnej 400 studentom. Prawie 500 osób brało udział w organizowanych przez stowarzyszenie kursach języka francuskiego. Ponad dwóm tysiącom udzielono wsparcia doraźnego, a prawie tysiąc skorzystało z pomocy prawnej⁹⁶. Jak widać, omawiana organizacja odegrała znaczącą rolę w życiu Polaków przebywających we Francji po ogłoszeniu stanu wojennego.

⁹² *Ibidem*, 29/30, Materiały..., Tribunal de Grande Instance de Paris, Ordonnance, Paryż, 9 IV 1990 r.; *ibidem*, Réunion du Conseil, Paryż, 1 X 1990 r.

⁹³ Nazwa Stowarzyszenia nadal figuruje w informatorze rządowym, zob. <https://annuaire-entreprises.data.gouv.fr/entreprise/comite-soutien-aux-polonais-325752764>, dostęp 1 XII 2024 r.

⁹⁴ W ośrodkach dla uchodźców Polacy odbywali kurs języka francuskiego. Zyskiwali prawo do pobytu, zasiłku i ubezpieczenia społecznego lub podjęcia legalnego zatrudnienia, zob. M. Heruday-Kiełczewska, *Inicjatywy...*, s. 211.

⁹⁵ KP, 29/55, Korespondencja, Kowalski do Paoliniego, Paryż, 26 VI 1990 r.

⁹⁶ *Ibidem*, 29/56, Korespondencja z FAS, Situation du comité (kwiecień 1990 r.); *ibidem*, 29/4, Protokoły (1989–1991), Rapport d'activités 1989.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach

Komisja Charytatywna Episkopatu Polski,
Pomoc – Francja (w opracowaniu).

Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji

Zespół 29: Komitet Pomocy Polakom we Francji.

Centre des Archives diplomatiques de Nantes

Ambassade de France en Pologne, sygn. 721PO/1/323.

Źródła opublikowane

Journal officiel de la République française, 10 II 1982 r.

Komunikat Komitetu Pomocy Polakom we Francji, „Kultura” 1985, nr 1–2.

OPRACOWANIA

Aghamalian-Konieczna F., *Wkład Polonii francuskiej w pomoc dla narodu polskiego w latach 1981–1989* [w:] *Rola Polonii w uzyskaniu pomocy przez naród polski od społeczności międzynarodowej w latach 1981–1989*, red. M.S. Wolański, Zielona Góra 2010.

Chwalba A., *Czasy „Solidarności”. Francuscy związkowcy i NSZZ „Solidarność” 1980–1990*, Kraków 1997.

Frybes M., *Dziękujemy za solidarność, Merci pour votre solidarité*, Warszawa 2005.

Frybes M., *Společná reakcja Zachodu na fenomen „Solidarności” i rola emigracyjnych struktur związku 1980–1989* [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, t. 2: *Ruch społeczny*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010.

Gebert K., *Inicjatywy solidarnościowe Polonii i emigracji w latach 1980–1989. Francja* [w:] *Za naszą i waszą „Solidarność”. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989)*, t. 2: *Państwa europejskie*, red. P. Pleskot, Warszawa 2018.

Gebert K., *Magia słów: polityka francuska wobec Polski po 13 grudnia 1981*, Londyn 1991.

Gebert K., *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981 – styczeń 1982*, Warszawa 2012.

Gebert K., *„Solidarność” nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” w Paryżu 1981–1991*, Gdańsk 2016.

- Heruday-Kielczewska M., *Association Solidarité France–Pologne dla emigracji solidarnościowej* [w:] *Emigracyjne Miscellanea. Studia z dziejów polskiej emigracji politycznej 1939–1990*, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2017.
- Heruday-Kielczewska M., *Inicjatywy solidarnościowe Polonii i emigracji w latach 1980–1989. Francja* [w:] *Za naszą i waszą „Solidarność”. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989)*, t. 2: *Państwa europejskie*, red. P. Pleskot, Warszawa 2018.
- Heruday-Kielczewska M., *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981 – styczeń 1982*, Warszawa 2012.
- Heruday-Kielczewska M., „Solidarność” nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” w Paryżu 1981–1991, Gdańsk 2016.
- Kula M., *Niespodziewani przyjaciele, czyli rzecz o zwykłej ludzkiej solidarności*, Warszawa 1995.
- Kunicki-Goldfinger M., *Stowarzyszenie Solidarité France–Pologne i jego pomoc dla Polski w latach osiemdziesiątych XX wieku* [w:] *Świat wobec Solidarności*, red. P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2013.
- Plater-Zyberk E., *Francuska pomoc charytatywna dla Polski w latach 1981–1990* [w:] *Rola Polonii w uzyskaniu pomocy przez naród polski od społeczności międzynarodowej w latach 1981–1989*, red. M.S. Wolański, Zielona Góra 2010.
- Pleskot P., *Determinacja, appeasement czy realpolitik? Polityczne reakcje państw zachodnich wobec fenomenu „Solidarności”* [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, t. 7: *Wokół „Solidarności”*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010.
- Pleskot P., *Kłopotliwa panna „S”. Postawy polityczne Zachodu wobec „Solidarności” na tle stosunków z PRL (1980–1989)*, Warszawa 2013.
- Russenholz A., Treiner S., *La Saga Servan-Schreiber*, Paris 1993.
- Stola D., *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010.
- Wróbel J., *Geografia emigracji solidarnościowej. Zarys problemu* [w:] *Za naszą i waszą „Solidarność”. Inicjatywy solidarnościowe z udziałem Polonii podejmowane na świecie (1980–1989)*, t. 1: *Państwa pozaeuropejskie*, red. P. Pleskot, Warszawa 2018.

MICHAŁ KŁAKUS – doktor teologii, proboszcz, wykładowca historii Kościoła w Instytucie Pastoralnym w Tulonie (Francja). Specjalista w zakresie badań nad dziejami Kościoła na Śląsku, historii duszpasterstwa polskiego we Francji oraz życia i działalności abp. Józefa Gawliny. Autor kilkudziesięciu prac naukowych, m.in. *Na tropie Polaków w Ziemi Świętej* (wstęp i oprac., 2022); *The anti-communist crusade of Archbishop Józef Gawlina* („Nuova Storia Contemporanea” 2022); *Don de l’Eglise de France à l’Eglise de Pologne (1945)* („Revue d’histoire ecclesiastique” 2023). Kontakt: mklakus@gmail.com

MICHAŁ KŁAKUS – ThD, parish priest, lecturer of Church History at the Institute Diocésain de Formation Pastorale in Toulon (France). Specialised in research on the history of the Church in Silesia, the history of Polish pastoral ministry in France, and the biography of Archbishop Józef Gawlina. Author of several dozen academic works, including *Na tropie Polaków w Ziemi Świętej* [In Search of Poles in the Holy Land] (introduction and edition, 2022), *The Anti-Communist Crusade of Archbishop Józef Gawlina* (“Nuova Storia Contemporanea”, 2022), *Don de l’Eglise de France à l’Eglise de Pologne (1945)* (“Revue d’histoire ecclesiastique”, 2023). Contact: mklakus@gmail.com

MATERIAŁY I DOKUMENTY

DOI: 10.48261/PIS254517

RADOSŁAW STRÓŻYK

Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie

ORCID: 0000-0003-0452-4816

SPRAWOZDANIE OGÓLNOORGANIZACYJNE KOMENDY OKRĘGU WARSZAWA AK ZA OKRES OD 1 WRZEŚNIA 1943 DO 1 MARCA 1944 R.

GENERAL ORGANIZATIONAL REPORT OF THE HOME ARMY
WARSAW CIRCUIT COMMAND FOR THE PERIOD
SEPTEMBER 1, 1943 TO MARCH 1, 1944

Streszczenie: Okręg Warszawa AK był jedną z najsilniejszych struktur organizacyjno-terenowych Armii Krajowej działającej w konspiracji. Pod koniec lutego 1944 r., gdy AK osiągnęła największy stan organizacyjny, w jego strukturach znajdowało się przeszło 25 proc. oficerów i podchorążych, przeszło 11 proc. podoficerów i ok. 10 proc. szeregowych całości sił podziemnego wojska. Jednak z braku dokumentów podstawowych nie były znane szczegóły działalności Okręgu w tym czasie, a także, poza przytoczonymi ogólnymi danymi, stany poszczególnych komórek organizacyjnych. We wstępie artykułu nakreślono krótko stan historiografii oraz dostępnych źródeł. Opublikowany w dalszej części dokument składa się z części opisowej, sporządzonej prawdopodobnie przez płk. Antoniego Chruściela, i tabelarycznej, wykonanej pod kierunkiem mjr. Wacława Kuliszewskiego. Ukazuje wykonane prace organizacyjne oraz stan Okręgu Warszawa w szczytowym momencie rozwoju AK. Pozwala przyrzeć się bliżej jego strukturze, poznać stany ewidencyjne obwodów, Kedywu i Wojskowej Służby Ochrony Powstania oraz posiadanego przez nie uzbrojenia, a także liczbę zespołów Wojskowej Służby Kobiet oraz osiągnięcia Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty i Szkoły Młodszych Dowódców.

Słowa kluczowe: Antoni Chruściel, Wacław Kuliszewski, Armia Krajowa, Okręg Warszawa AK, wojsko

Abstract: The Home Army (AK) Warsaw Circuit was one of its strongest organizational and field structures. At the end of February 1944, when the Home Army reached its largest organizational state, the Warsaw Circuit structures included over 25% of AK officers and cadets, over 11% of non-commissioned officers and about 10% of the rank and file of its entire forces.

Moreover, due to the lack of basic records, the details of the AK Warsaw Circuit activities at that time were not known, as well as, apart from the general data quoted above, the status of its individual organizational units. The introduction briefly outlines the state of historiography and available sources. The document published later, consists of the outline part, written probably by Col. Antoni Chruściel and the tabular one prepared under the direction of Maj. Wacław Kuliszewski. It shows the organizational work carried out and the state of the Home Army Warsaw Circuit at the peak of the Home Army's development. This study outlines the Circuit's structure, the strength of its districts, as well as that of Kedyw (Directorate of Diversion) and Wojskowa Służba Ochrony Powstania (WSOP, Military Uprising Security, military police) and the weapons they possess, as well as the strength of Wojskowa Służba Kobiet (WSK, Women's Military Service) teams and the achievements of the Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty (Infantry Reserve Cadet School) and Szkoła Młodszych Dowódców (Junior Commander School).

Keywords: Antoni Chruściel, Wacław Kuliszewski, the Home Army, Home Army Warsaw Circuit, army

WPROWADZENIE

Okręg Warszawa Armii Krajowej (dalej OW AK, Okręg) był jedną z najsilniejszych struktur organizacyjno-terenowych tej organizacji. Został utworzony na początku 1940 r. w ramach Służby Zwycięstwu Polsce, a następnie przejął go Związek Walki Zbrojnej; jako Okręg Warszawa-Miasto pozostawał w składzie Obszaru nr 1 Warszawa, a potem Obszaru Warszawskiego ZWZ (pod koniec 1941 r. jako Okręg Południowy, a od 1942 r. – Okręg Warszawski). Na dzień 1 marca 1944 r. w jego skład wchodziło ok. 10 proc. żołnierzy całej AK, liczącej w tym czasie 350–380 tys. ludzi, w tym przeszło 25 proc. oficerów i podchorążych (z łącznej liczby 18 262) i przeszło 11 proc. pod-

oficerów (z łącznej liczby 87 886)¹. Duże osiągnięcia organizacyjne, które zawdzięczano m.in. realizowanej z powodzeniem akcji scaleniowej, nie były jego jedynymi sukcesami. Żołnierze warszawskiego podziemia mogli się poszczycić znacznymi zasługami w działalności m.in. wywiadowczej, informacyjno-propagandowej oraz dywersyjno-sabotażowej.

Mimo ogromnego wkładu w historię Sił Zbrojnych w Kraju w okresie II wojny światowej, OW AK nie doczekał się monograficznego ujęcia swoich dziejów. Kolejne apele badaczy, zajmujących się zarówno historią podziemia niepodległościowego, jak i wojskiem oraz wojskowością, o stworzenie rzeczowego, całościowego opracowania jego dziejów² pozostają bez odpowiedzi. Podstawową pracą pozostaje szkic historyczny autorstwa zastępcy szefa sztabu Komendy Głównej AK ds. organizacyjnych płk. inż. Antoniego Sanojcy „Kortuma”³. Informacje na temat działalności omawianej struktury odnaleźć można także w opracowaniu poświęconym Obszarowi Warszawskiemu AK, napisanym przez Jana Gozdawę-Gołębiowskiego⁴. Spośród pionów organizacyjnych solidne opracowanie ma jedynie Wydział V Łączności komendy OW AK dzięki pracy Kazimierza Malinowskiego⁵. Okręgowy kontrwywiad opisano w książce poświęconej wywiadowi i kontrwywiadowi AK pod redakcją Władysława Bułhaka⁶. O wydziale informacyjnym

¹ Stany liczebne AK na dzień 1 III 1944 r. za: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, wyd. 2, Warszawa-Londyn 1999, s. 119–123.

² Zob. m.in. M. Bielak, *Okręg Warszawa ZWZ-AK – stan badań*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2010, nr 32–33; A. Chmielarz, *Refleksje nierocznicowe*, „Biuletyn Informacyjny AK” 2012, nr 2, s. 63; W. Grabowski, *Polskie Państwo Podziemne. Stan wiedzy – kierunki potrzebnych badań historycznych* [w:] *I Kongres historyków konspiracji niepodległościowej. 25 lat niezależnych badań naukowych nad konspiracją niepodległościową 1939–1945. Ludzie, instytucje, wydarzenia*, red. J. Marszałec, K. Minczykowska, Toruń 2018, s. 21–58; W. Rawski, *Warszawska Armia Krajowa* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa 1996, s. 33–47; K. Utracka, *Historiografia Powstania Warszawskiego – postulaty badawcze* [w:] *Czy mamy coś nowego do powiedzenia? II wojna światowa w badaniach młodych historyków*, red. M. Krupecka, K. Utracka, Warszawa 2014, s. 227–228; *eadem*, *Historiografia Powstania Warszawskiego* [w:] A. Borkiewicz, *Powstanie warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 2018, s. 62–67; W. Włodarkiewicz, *Stan badań nad udziałem Wojska Polskiego w II wojnie światowej i potrzeby badawcze*, „Klio – czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2019, nr 2, s. 156. Brak monografii naukowej dotyczy nie tylko Okręgu Warszawa AK, lecz także krakowskiego i śląskiego.

³ A. Sanojca, *Zarys struktury organizacyjnej Okręgu Warszawa ZWZ-AK. Wrzesień 1939 – lipiec 1944 (wybrane zagadnienia)* [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, z. 3, red. K. Dunin-Wąsowicz, J. Kaźmierska, H. Winnicka, Warszawa 1973, s. 113–163. Warto też wspomnieć o artykule monograficznym W. Rawskiego *Warszawska Armia Krajowa...*, s. 33–47.

⁴ J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski Armii Krajowej. Studium wojskowe*, Lublin 1992.

⁵ K. Malinowski, *Żołnierze łączności walczącej Warszawy*, Warszawa 1983. Autor opisał strukturę i działalność pionu łączności OW ZWZ-AK w latach 1942–1944, a także organizację i działalność łączności na szczeblu KG ZWZ-AK w analogicznym okresie. Przy omawianiu historii wojsk łączności OW AK warto także wspomnieć o pracy W. Sadurskiej, *Kobiety w Łączności Komendy Głównej i Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK*, Warszawa 2002 oraz publikacji *Łączność, sabotaż, dywersja. Kobiety w Armii Krajowej*, red. E. Bukowska et al., Londyn 1985.

⁶ *Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej*, red. W. Bułhak, Warszawa 2008.

pisał także Piotr Matusak⁷, autor obszernej monografii poświęconej wywiadowi ZWZ-AK. Ponadto opublikowano wspomnienia szefa wywiadu Henryka Trojańczyka⁸. Strukturę organizacyjną i obsadę personalną służby sanitarnej OW AK odtworzył Stanisław Bayer⁹. Dzięki badaniom Grzegorza Mazura¹⁰ dość dobrze opisany został również Wydział VI OW AK. Zagadnienia walki bieżącej z niemieckim okupantem przedstawili Tomasz Strzembosz¹¹ i Henryk Witkowski¹². Dla bliższego poznania tego zagadnienia pomocne będą także m.in. liczne teksty Władysława Bartoszewicza¹³. Warto też zwrócić uwagę na wspomnienia szefa Kedywu OW AK Józefa Romana Rybickiego „Andrzeja”¹⁴. W przypadku działalności wydziałów: organizacyjnego, operacyjno-wyszkoleniowego, kwatermistrzowskiego i finansowego, czy też Wojskowej Służby Ochrony Powstania (dalej: WSOP), w dalszym ciągu nie dysponujemy rzetelnymi opracowaniami.

Schodząc na niższe szczeble omawianej struktury, dostrzegamy brak publikacji poświęconych większości obwodów. Całościowego i rzeczowego opracowania doczekał się Obwód VII Powiat¹⁵. Grzegorz Jasiński przedstawił Obwód II Żoliborz¹⁶, skupiając się jednak na aspektach militarnych w trakcie Powstania Warszawskiego. Prace dotyczące obwodów: IV Ochota¹⁷, V Mokotów¹⁸ i VI Praga¹⁹, mimo niewątpliwych walorów poznawczych, z całą pewnością nie wyczerpują tematu. Nie ma nadal całościowych opracowań I Obwodu Śródmieście, III Obwodu Wola i VIII Obwodu Okęcie²⁰.

⁷ P. Matusak, *Wywiad Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 2002.

⁸ H. Trojańczyk, *Wspomnienia szefa wywiadu Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej*, Warszawa 2012.

⁹ S. Bayer, *Służba zdrowia Warszawy w walce z okupantem 1939–1945*, Warszawa 1985.

¹⁰ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987. Dodać należy, że działalność referatu „N” Wydziału VI sztabu OW ZWZ-AK opisał jego kierownik Edmund Grudziński, „N”, „Drapacz” (*propaganda Okręgu Warszawskiego AK wśród Niemców*), „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1959, t. 2, s. 43–107.

¹¹ T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983; *idem*, *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983; *idem*, *Odbijanie i uwalnianie więźniów w Warszawie 1939–1944*, Warszawa 1972.

¹² H. Witkowski, „Kedyw” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944, Warszawa 1984.

¹³ Zob. m.in. W. Bartoszewski, *Organizacja małego sabotażu „Wawer” w Warszawie 1940–1944*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej 1939–1945” 1966, t. 10, s. 77–113; *idem*, *Akcje solidarnościowe pod murami getta warszawskiego (kwiecień 1943 r.)* [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 4, Kraków 2013.

¹⁴ J.R. Rybicki, *Notatki szefa warszawskiego Kedywu*, Warszawa 2003.

¹⁵ J.Z. Sawicki, „Obroza” w konspiracji i Powstaniu Warszawskim. *Dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*, Warszawa 2002.

¹⁶ G. Jasiński, *Żoliborz 1944. Dzieje militarne II Obwodu Okręgu Warszawa AK w Powstaniu Warszawskim*, Pruszków 2009.

¹⁷ J.K. Wroniszewski, *IV Obwód Armii Krajowej Ochota – Okręg Warszawa*, Warszawa 1997, por. *idem*, *Ochota 1944*, Warszawa 1970 i *Ochota 1939–1945*, Warszawa 1976.

¹⁸ L.M. Bartelski, *Mokotów 1944*, Warszawa 1986.

¹⁹ H. Sztandau, *6. Obwód Armii Krajowej Praga*, Warszawa 2010.

²⁰ Nie można uznać za kompleksowe opracowań dotyczących poszczególnych dzielnic Warszawy, ukażujących się od końca lat dziewięćdziesiątych XX w. w ramach serii przewodników historycznych po

W badaniach nad historią OW AK brakuje naukowych opracowań na temat kluczowych osób. Dysponujemy zasadniczo jedynie dwiema biografiami Antoniego Chruściela²¹. Niezmiennie cenną pozycją pozostaje *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944* Andrzeja Krzysztofa Kunerta²². Daniel Koreś, autor obszernej, kontekstowej biografii Józefa Szostaka²³, skonstruował: „Biografistyka armii podziemnej ma ciągle więcej białych plam niż zapełnionych pól badawczych”²⁴.

Zdecydowanie więcej prac dotyczy Powstania Warszawskiego 1944 r. Historiografia największej bitwy, stoczonej podczas II wojny światowej przez organizację podziemną z wojskami okupacyjnymi, liczy tysiące publikacji²⁵. Niezmiennie najlepszą z nich pozostaje dzieło Adama Borkiewicza, które niedawno doczekało się nowego wydania²⁶.

Podstawowym problemem w badaniu historii OW AK, który jest przyczyną niewielkiej liczby rzeczowych publikacji, w tym monografii obejmującej całość dziejów, jest stosunkowo niewielka ilość oryginalnych dokumentów, ukazujących działalność jego struktur. Według ocen historyków zachowało się 30–40% akt wytworzonych przez Okręg w czasie wojny²⁷. Niewielki stopień ich zachowania wynika z kilku czynników. Pierwszy z nich to konspiracyjny charakter ZWZ-AK²⁸ i związana z nim konieczność niszczenia

powstańczej stolicy pod wspólnym tytułem „Warszawskie Termopile”. Tematu o VIII Obwodzie Okęcie nie wyczerpuje również praca J. Kuleszy, „*Garluch*”. *Opowieść o siódmym pułku piechoty Armii Krajowej 1939–1944*, Warszawa 2004.

²¹ A.K. Kunert, *Generał Monter Antoni Chruściel. Komendant podziemnej Warszawy*, Warszawa 2012; G. Jasiński A. Wesołowski, *Generał Antoni Chruściel. Biografia nieoczywista*, Warszawa 2024.

²² A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1–3, Warszawa 1987–1991.

²³ D. Koreś, *W cieniu wyroku na miasto. Pułkownik dyplomowany Józef Szostak „Filip” (1897–1984). Biografia szefa Oddziału III i szefa operacji KG AK*, Warszawa 2023.

²⁴ *Idem*, *Blaski i cienie. XX-wieczna biografistyka wojskowa w historiografii polskiej z perspektywy trzech ostatnich dekad* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 7: *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, cz. 1, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024, s. 283.

²⁵ *Powstanie Warszawskie 1944 r. Bibliografia selektywna*, oprac. W. Henzel, I. Sawicka, t. 1–2, Warszawa 1994; t. 3, oprac. *idem*, Warszawa 1996; t. 4–5, oprac. I. Sawicka, Toruń 2004. Dostrzegalne są jednak znaczne dysproporcje w tematyce. Dominują kwestie genezy, przyczyn politycznych wybuchu, losów ludności cywilnej i uwarunkowań sprawy polskiej w 1944 r., zdecydowanie mniej uwagi poświęcono opisom walk i ich skutkom. Nie wszystkie opracowania są w pełni profesjonalne, często mają charakter szkicu historycznego, brakuje monografii wielu oddziałów i zgrupowań, brak też dogłębnie przebadanego składu jednostek pacyfikujących powstanie. Zob. P. Matusak, *Stan źródeł i badań nad zbrojnym ruchem oporu w Polsce 1939–1945* [w:] *VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości. Źródła w badaniach historii wojskowej*, red. K. Pindel, Toruń 2004. Łukę w niewystarczającej liczbie wydawnictw źródłowych w ostatnim czasie stara się wypełnić Muzeum Powstania Warszawskiego, publikując zarówno źródła polskie, jak i niemieckie. Staraniem Oddziału Warszawskiego IPN ukazał się w 2024 r. zbiór dokumentów z powstania na terenie Obwodu VI Praga AK – dzielnicy dotychczas mało rozpoznanej, a tym samym marginalizowanej. Zob. *Obwód VI Praga Okręgu Warszawa AK w powstaniu warszawskim – wybór dokumentów*, red. i oprac. R. Stróżyk, Warszawa 2024.

²⁶ A. Borkiewicz, *Powstanie warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 2018.

²⁷ Zob. Wstęp [w:] *Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK. Dokumenty 1940–1943. Archiwum „Drapacza” ze Skrzynki „Ali”*, t. 1, wstęp i oprac. M. Olczak, M. Strok, Warszawa 2018, s. 7.

²⁸ Szef warszawskiego Kedywu Józef Roman Rybicki w następujący sposób wspominał podejście płk. dypl. Antoniego Chruściela do przechowywania dokumentacji konspiracyjnej: „Pocztę w ogóle starano się

dokumentacji w momentach szczególnego zagrożenia. Duża część archiwaliów zaginęła w pożodze wojennej. Już po wojnie niektóre z odnalezionych dokumentów były bezpowrotnie niszczone przez przechowujące je osoby z obawy przed represjami ze strony organów bezpieczeństwa komunistycznego państwa. Część źródeł pozostała w zbiorach prywatnych, co niekiedy ogranicza historykom dostęp do nich.

Jednym z głównych zachowanych zbiorów akt jest część archiwum Kedywu OW AK, wyniesiona przez Rybickiego z Warszawy w 1945 r. Uratowane dokumenty, przechowywane przez niego w domu, przekazał on w 1962 r. w darze Instytutowi Historii Polskiej Akademii Nauk (dalej: IH PAN); obecnie znajdują się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN). Pozostałe dwie części, ukryte w Milanówku i Gołaszewie, odnalazła w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. jego córka Hanna Rybicka. Zostały one przekazane do Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i opublikowane w kilku tomach²⁹. Dzięki temu ujawniono dziesiątki nieznanych lub zapomnianych zdarzeń i osób. W IH PAN zdeponowano również akta z archiwum Biura Informacji i Propagandy (dalej: BiP) OW AK, w tym oryginały sprawozdań miesięcznych i półrocznych z lat 1942–1943.

Sytuacja poprawiła się po odkryciu w 2008 r., przez jednego z mieszkańców kamienicy przy ul. Filtrowej 68 w Warszawie, a następnie przekazaniu do Muzeum Powstania Warszawskiego, ponad 300 dokumentów³⁰. Po ich analizie okazało się, że są częścią archiwum komendy OW ZWZ-AK z lat 1940–1943. Wśród nich znajdowały się m.in. okólniki szefa sztabu Okręgu Warszawa Miasto ZWZ z początku 1940 r., dotyczące podziału terenu na dzielnice oraz organizacji pracy w komendzie Okręgu, instrukcje dotyczące używania nowych kryptonimów z 1940 i z maja 1941 r., a także sprawozdanie komendanta Okręgu za pierwsze półrocze 1941 r. (najwcześniejszy zachowany i znany dokument tego typu). Część odnalezionych archiwaliów opublikowała jako pierwsza Katarzyna

niszczyć, nie przechowywać. »Monter« uważał, że ponieważ wszystkie pisma i tak są do niego (a więc raporty i sprawozdania) – to wszelka inna archiwacja dokumentów jest zbędna. Pozwalał tylko wyjątkowo na zatrzymanie odpisów sprawozdań miesięcznych». Zob. J.R. Rybicki, *Notatki szefa...*, s. 169.

²⁹ Ukazały się m.in. następujące pozycje: *Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1943*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2006; *Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1944*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2009; *Obwodowe Oddziały Dywersji Bojowej Okręgu AK Warszawa. Dokumenty warszawskiego Kedywu z lat 1943–1944*, wybór i oprac. H. Rybicka, Warszawa 2010.

³⁰ Dokumenty, zapakowane w 21 szczegółowo opisanych kopert, w większości uporządkowane i podzielone tematycznie, liczące łącznie blisko 530 kart, zostały odnalezione przez mieszkańca kamienicy podczas remontu mieszkania nr 48. Znajdowały się w pomysłowej skrytce pod parapetem okna. Kwerenda źródłowa przeprowadzona przez pracowników Muzeum Powstania Warszawskiego wykazała, że odnalezione archiwalia pochodzą ze skrzynki alarmowej zorganizowanej przez szefową łączności konspiracyjnej komendy OW ZWZ-AK Stefanię Aluchną „Alę” (tzw. Skrzynka „Ali”). Poza wymienioną funkcją Aluchna była również kierowniczką kancelarii OW ZWZ-AK. Przez jej ręce przechodziła korespondencja z Okręgu do KG AK. Mieszkała na tym samym pięttrze pod numerem 46 (jej adres znali zarówno komendant OW AK płk. dypl. Chruściel „Monter”, jak również szef sztabu mjr dypl. Weber „Chirurg”). Z kolei pod numerem 33 mieszkała łączniczka Oddziału II KG AK Janina Woyciechowska (na drzwiach jej mieszkania oficjalnie znajdował się napis „Pani Szafranowa”).

Utracka³¹. Wszystkie odnalezione akta ze Skrzynki „Ali” opublikowali Mariusz Olczak i Marek Strok³².

Kolejnym zasygnalizowanym powyżej problemem jest rozproszenie i tak niewielkiej bazy źródłowej. Dokumentacja wytworzona przez komendę OW AK oraz podległe jej struktury, a także oddziały powstańcze, w dużej mierze trafiała do Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, skąd z czasem przekazywano ją m.in. do Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego, Archiwum Zakładu Historii Partii (późniejsze Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, dalej: CA KC PZPR) oraz Centralnego Archiwum MSW. Po roku 1989 dokumenty zdeponowane w CA KC PZPR znalazły się w AAN. Cenne zbiory przejęło także Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego³³, do którego trafiła dokumentacja Wojskowego Instytutu Historycznego. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej przejęło na przełomie lat 2000 i 2001 źródła przechowywane w archiwach organów bezpieczeństwa PRL. Jak wspomniano, różne części dokumentacji znajdują się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Powstania Warszawskiego, w innych instytucjach kultury, a także w rękach prywatnych. Kwerendę w tak rozproszonym materiale dodatkowo utrudnia nieprecyzyjność opisów poszczególnych jednostek archiwalnych oraz przemieszanie dokumentacji w obrębie różnych zespołów akt. Prace nad nimi wymagają niezwykle czasochłonnych poszukiwań w różnych zespołach archiwalnych oraz znajomości specyfiki działalności poszczególnych komórek.

Stan zachowania materiałów pionów organizacyjnych OW AK jest bardzo różnicowany, co stanowi kolejne wyzwanie dla badaczy. Najlepiej wygląda w przypadku dokumentacji komendy OW AK z lat 1940–1943. Brakuje akt wytworzonych przez nią w końcu 1943 i na początku 1944 r. Z jej komórek sztabowych do naszych czasów przetrwała m.in. część archiwum Wydziału II Informacyjno-Wywiadowczego z jego agendą kontrwywiadowczą, Wydziału IV Kwatermistrzowskiego (głównie Szefa Uzbrojenia), Wydziału VI BiP, a także dokumentacja Kedywu i WSOP.

Prezentowany poniżej dokument ukazuje stan OW AK na dzień 26 lutego 1944 r. Był to czas, gdy AK osiągnęła najwyższy stan liczebny. Jednocześnie okres ten jest najmniej

³¹ *Archiwum Komendy Okręgu Warszawa ZWZ-AK, 1939–1944*, oprac. K. Utracka, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2012, nr 1, s. 109–140.

³² *Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK...*, t. 1–2, wstęp i oprac. M. Olczak, M. Strok, Warszawa 2018.

³³ Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego utworzono w kwietniu 2016 r. z połączenia Centralnego Archiwum Wojskowego (CAW), które stało się komórką wewnętrzną Biura, oraz Wojskowego Biura Badań Historycznych (WBBH), wydzielonego z Wojskowego Centrum Edukacji Obywatelskiej. Archiwum WBBH, dawniej będące archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego, przekazano do CAW jako Kolekcję Akt Wojskowego Biura Badań Historycznych na przełomie lat 2009 i 2010. Na temat zbiorów zob. Z. Wojciechowski, *Źródła do dziejów wojen i wojskowości polskiej w Zbiorach Specjalnych Wojskowego Biura Badań Historycznych* [w:] *VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości. Źródła w badaniach historii wojskowej*, red. K. Pindel, Toruń 2004, s. 510–516 (w artykule autor posługuje się starymi sygnaturami).

rozpoznany w historii Okręgu z powodu, jak już zasygnalizowano, niezachowania się większości dokumentów wytworzonych przez jego komendę. Z tego powodu dane o jego działalności czerpano przede wszystkim z Meldunku organizacyjnego nr 240 Komendy Głównej AK (dalej: KG AK) za czas od dnia 1 września 1943 do 29 lutego 1944 r.³⁴ Korzystając z informacji w nim zawartych oraz notatek szefa sztabu OW AK mjr./ppłk. dypl. Stanisława Webera „Chirurga”, autorzy monumentalnego dzieła *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, opracowanego tuż po zakończeniu wojny, sporządzili na potrzeby określenia sił polskich w Powstaniu Warszawskim *ordre de bataille* OW AK według stanu z 29 lutego 1944 r.³⁵ Do ich ustaleń odwoływali się kolejni badacze, starający się przedstawić siły stołecznego podziemia, najczęściej w przededniu rozpoczęcia jawnej walki z niemieckim okupantem 1 sierpnia 1944 r.³⁶

Opublikowany poniżej dokument, podzielony na dwie części – opisową i tabelaryczną, przechowywany dawniej w archiwach organów bezpieczeństwa PRL, zdeponowany został w Archiwum IPN w zespole akt Obszaru Warszawskiego ZWZ-AK, zinwentaryzowanych w spisie 0255/342. Część opisowa źródła, zatytułowana „Sprawozdanie ogólnorganizacyjne za okres od 1 IX 1943 do 1 III 1944 r.”, przechowywana jest w teczce 139 „AK – organizacja, sytuacja społeczno-polityczna. Sprawozdania komendy obszaru i jednostek podległych 1943–1944”³⁷. Natomiast część statystyczna, nieopisana i luźno dołożona do innych dokumentów, znajduje się w teczce 12, zatytułowanej „Personalalia członków AK. Statystyki, wyliczenia, wnioski awansowe, tabele”.

Prezentowane poniżej sprawozdanie jest jedną z jego kopii, przekazanych komendantowi Obszaru Warszawskiego AK, na co wyraźnie wskazuje dekretecja poczyniona czerwoną kredką. Z całą pewnością dokumentami tego rodzaju dysponował do własnego użytku płk dypl. Chruściel, komendant OW AK, a kolejne egzemplarze przekazano do KG AK. Być może jeden zdeponowano w archiwum komendy OW AK, ewentualnie

³⁴ Meldunek organizacyjny nr 240 gen. bryg. T. Komorowskiego „Bora” za czas od 1 IX 1943 do 29 II 1944 r. z 1 III 1944 r. [w:] *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3: *Kwiecień 1943 – lipiec 1944*, Londyn 1976, s. 330–331. W dokumencie podano, że w OW AK funkcjonowało 647 plutonów pełnych i 153 plutony szkieletowe. Zob. też *Wykres z liczbą plutonów sformowanych w OW AK* [w:] A. Chmielarz, G. Jasiński, *Armia Krajowa 1939–1945*, Warszawa 2011, s. 100 (wykres zamieszczony przez autorów w publikacji jest reprodukcją oryginalnych opracowań graficznych sporządzonych przez Wydział Operacyjny Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie, na podstawie przesłanych z KG ZWZ-AK półrocznych meldunków organizacyjnych, obejmujących okres od 1 III 1940 do 29 II 1944 r.).

³⁵ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3..., s. 676–677. Autorzy zestawienia zwracali uwagę, że wliczono do niego żołnierzy Kedywu KG AK (ok. 2400 ludzi); WSOP miał liczyć 198 plutonów.

³⁶ Zob. m.in. J. Kirchmayer, *Powstanie warszawskie*, Warszawa 1959, s. 154; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 155–156. Jako podstawę obliczeń przyjmowano przelicznik, zaproponowany przez A. Borkiewicza (*Powstanie warszawskie...*, s. 104) – 60 żołnierzy w plutonie pełnym i 20 w szkieletowym. Jego propozycję zakwestionował T. Strzembosz (*Akcje zbrojne...*, s. 155–156), przyjmując jako podstawę przeliczeń 30 żołnierzy w plutonie pełnym i 15 w szkieletowym.

³⁷ Odpis sprawozdania znajduje się w tym samym zespole akt Obszaru Warszawskiego ZWZ-AK w teczce 22 (AIPN, 0255/342, t. 22, k. 20–23).

umieszczono w nim plik jego komendanta, po wykorzystaniu. Niestety żadna inna wersja tego źródła się nie zachowała.

Autorem części opisowej prezentowanego tekstu był prawdopodobnie sam płk dypl. Chruściel. Za opracowanie danych liczbowych odpowiadał Wydział I Organizacyjno-Personalny komendy OW AK, kierowany przez mjr. Wacława Kuliszewskiego „Radosta”, „Asesora”, „Jubilata”, „P-1”. Sprawozdanie wykonano zgodnie ze wzorem meldunku organizacyjnego wypracowanym w Oddziale I Organizacyjnym KG AK³⁸. Przy przygotowaniu części opisowej korzystano ze sprawozdań pisemnych szefów wydziałów i komendantów obwodów. Zawierały one następujące punkty: stan organizacyjny, charakterystyka zasadniczej pracy wykonanej w okresie sprawozdawczym (działaniami), bezpieczeństwo pracy i warunki, zamierzenia na następne półrocze. Sprawozdania te miały zostać przesłane do płk. Chruściela do 10 lutego 1944 r.³⁹ Zestawienia liczbowe od szefów wydziałów i szefów referatów organizacyjno-personalnych obwodów sporządzane było osobno, także według wzoru wypracowanego w KG AK⁴⁰, a następnie przekazywane bezpośrednio i w tym samym terminie do Wydziału I sztabu OW AK⁴¹, gdzie jego szef wykonywał tabele zbiorcze. Ze sprawozdań częściowych, które posłużyły do sporządzenia publikowanego dokumentu, zachowały się sprawozdania szefa Kedywu OW AK⁴², a także z Obwodów VI Praga⁴³ i VII Powiat⁴⁴.

³⁸ Okresowe meldunki organizacyjne, zawierające dane o stanie organizacyjnym, obsadach personalnych, wykonanych pracach, osiągnięciach w walce i zamierzeniach, zostały wyodrębnione w korespondencji komendanta głównego ZWZ/AK z Naczelnym Wodzem z konieczności informowania go o bieżących dokonaniach Sił Zbrojnych w Kraju. Za ich sporządzanie odpowiedzialny był ppor./kpt. Tadeusz Borkowski „Rum”, szef Wydziału (Redakcji) Półrocznych Meldunków Organizacyjnych Oddziału I Organizacyjnego KG ZWZ/AK. Począwszy od drugiego Meldunku organizacyjnego nr 37 z 21 XI 1940 r., ustalili się schemat tych dokumentów, na bieżąco uzupełniany wraz z rozwojem wojska podziemnego. Z periodycznie sporządzanych sprawozdań korzystał również Wydział *Ordre de bataille* Oddziału I Organizacyjnego KG ZWZ/AK, kierowany początkowo przez ppor./kpt. „Ruma”, a od drugiej połowy 1941 r. do wybuchu Powstania Warszawskiego przez kpt./ppłk. Stefana Krzywiaka „Ramsa”. Zob. M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 65–66.

³⁹ *Pismo płk. A. Chruściela „Nurta” do J. Rybickiego „Andrzeja” o sporządzeniu sprawozdania za okres 1 IX 1943 – 1 III 1944 r. z 20 I 1944 r.* [w:] Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1943..., s. 109–110.

⁴⁰ Wzór zestawienia stanów i strat podany został w rozkazie dowódcy AK nr 639 z 21 VI 1943 r. przesłanym do komend obszarów i okręgów. Zob. AAN, AK, 203/XV-6, k. 117.

⁴¹ *Pismo mjr. W. Kuliszewskiego „Asesora” do J. Rybickiego „Andrzeja” o sporządzeniu sprawozdania za okres 1 IX 1943 – 1 III 1944 r. z 20 I 1944 r.* [w:] Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1943..., s. 107–108.

⁴² *Sprawozdanie półroczne Kedywu OW AK za okres od 1 IX do 1 III 1944 r. sporządzone przez jego dowódcę Józefa Rybickiego „Andrzeja”* [w:] H. Witkowski, „Kedyw”..., zał. 1; Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1944..., s. 27–35.

⁴³ Zbiory Środowiska Żołnierzy 6-XXVI Obwodu Praga AK, Sprawozdanie półroczne za okres od 1 IX do 1 III 1944 r. Obwodu VI Praga sporządzone przez jego dowódcę ppłk. Zygmunta Ryłskiego „Hańczę”, „Zęba”, „Ładnego”, Warszawa, 15 I 1944 r. Sprawozdanie półroczne za okres od marca do sierpnia 1942 r. Obwodu VI Praga umieścił w swojej pracy H. Sztandau (6. *Obwód...*, s. 52–56). Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie opracowuje zbiór dokumentów z okresu okupacji Obwodu VI Praga AK, gdzie znajdują się ww. sprawozdania (publikacja planowana jest na 2026 r.).

⁴⁴ Zob. załącznik nr 10 [w:] J.Z. Sawicki, „Obroża”..., s. 267–274.

Zamieszczone w niniejszym artykule dokumenty nie były dotychczas publikowane w całości. Obszerne fragmenty pierwszej, opisowej części „Sprawozdania ogólny-organizacyjnego za okres od 1 IX 1943 do 1 III 1944 r.,” zaprezentowała i omówiła Monika Bielak⁴⁵, korzystając z jego odpisu. Dalsza, pogłębiona kwerenda źródłowa pozwoliła na odkrycie nie tylko oryginalnego dokumentu, lecz także jego części drugiej – tabelarycznej (statystycznej). Po porównaniu danych w niej zawartych z zachowanymi sprawozdaniami częściowymi stwierdzono jednoznacznie, że jest to dotychczas nierozpoznany drugi fragment sprawozdania półrocznego komendy OW AK z lutego 1944 r. Wytworzenie tego dokumentu przez sztab Okręgu dodatkowo potwierdza słabo widoczny, odręczny podpis płk. Chruściela.

Opisowa część prezentowanego dokumentu pozwala zapoznać się ze stanem organizacyjnym i obsadą personalną oraz głównymi pracami wykonanymi w okresie sprawozdawczym w poszczególnych wydziałach sztabu OW AK. Kolejne ważne informacje dotyczą rezultatów akcji scaleniowej. W meldunku znalazły się wiadomości o warunkach bezpieczeństwa pracy podziemnej, a także o zamierzeniach na następny okres. Bardzo istotnych danych, zwłaszcza w kontekście liczebności sił OW AK w przededniu Powstania Warszawskiego, dostarcza tabelaryczna część źródła. O ile liczba strat pokrywa się z dotychczas podawanymi informacjami, o tyle liczby zorganizowanych plutonów w oddziałach liniowych i drugiego rzutu znacząco się od nich różnią. Szczegółowo podana została kadra dowódcza z rozróżnieniem stopni i specjalności wojskowych. Sprawozdanie przynosi szczegółowy wykaz uzbrojenia poszczególnych obwodów, oddziałów specjalnych oraz WSOP. Dowiedzieć się możemy, jaka była zorganizowana liczba zespołów Wojskowej Służby Kobiet (dalej: WSK). Podane dane rzucają zupełnie nowe światło na stan organizacyjny OW AK, zwłaszcza w kontekście różnic w stanach ewidencyjnych, a tym samym otwierają nowe pola badawcze.

Przygotowując dokument do druku, zastosowano dość rozbudowany aparat krytyczny. W nawiasach kwadratowych podano uzupełnienia oraz rozwinięto skróty. W przypisach rzeczowych podano informacje biograficzne i objaśnienia dotyczące kontekstu oraz wyjaśniono nieścisłości. Nieliczne przypisy tekstowe informują o cechach formalnych tekstu (odręczne dopiski, przekreślenia). Zachowano przy tym podstawowy charakter dokumentów. Uwspółcześniono ortografię i interpunkcję, pozostawiając osobliwości językowe, zwłaszcza leksykalne i fleksyjne. Zachowano wielkie i małe litery oraz niekonsekwencje w ich stosowaniu.

⁴⁵ M. Bielak, *Okręg Warszawa...*, s. 162–164.

DOKUMENTY

Nr 1

1944 luty 26, Warszawa – Sprawozdanie ogóln organizacyjne komendy Okręgu Warszawa AK za okres od 1 września 1943 do 1 marca 1944 r. – część opisowa

„Wydra”¹

26 II [19]44 [r.]

^aK[omenda]nt Obszaru [Warszawskiego AK]^a

Sprawozdanie ogóln organizacyjne za okres od 1 IX [19]43 do 1 III [19]44 r.

A. Stan organizacyjny.

Sztab okręgu: K[omenda]nt ob. „Nurt”² (płk dypl. piech.), szef sztabu – ob. „Chirurg”³ (mjr dypl. art.), 2 inspekt[orów] terenowych na obwód podmiejski (lewo- i prawobrzeżny)⁴, wydziel[iał] I z ref[eratem] mobilizacyjnym⁵, biurem legalizacyjnym i komórką więzienną (Administracja⁶), wydziel[iał] II (Pracownia⁷), wydziel[iał] III (Ciepłarnia⁸), wydziel[iał] IV (Macierz⁹), wydziel[iał] V (Elektryczność¹⁰), wydział VI (Fabryka¹¹), Inspekt[or]at WSOP¹²

^{a-a} odręczna dekretycja.

¹ Kryptonim OW AK.

² Płk dypl. Antoni Chruściel „Nurt” (takim pseudonimem posługiwał się do 1 IV 1944 r.). Na temat pseudonimów przez niego używanych zob. A.K. Kunert, *General Monter...*, s. 102.

³ Szefem wydziału był mjr dypl. Stanisław Weber „Chirurg”.

⁴ Dla rejonów prawobrzeżnych inspektorem był ppłk Mieczysław Bigoszewski „Groch”, dla rejonów lewobrzeżnych ppłk Karol Błański „Rymarz”. Szczegół pośredni przy komendzie OW AK utworzono, aby ułatwić dowodzenie, kontrolę, wyszkolenie i lepszą koordynację VII Obwodu Powiat.

⁵ Zastępcą szefa Wydziału I Organizacyjno-Personalnego sztabu OW AK i szefem Referatu Mobilizacyjnego był mjr Stefan Krasnodębski „Borowik”, „Aplikant”, „P-2”.

⁶ Kryptonim Wydziału I Organizacyjno-Personalnego sztabu OW AK. Szefem wydziału był mjr Wacław Kuliszewski „Rados”, „Asesor”, „Jubilat”, „P-1”.

⁷ Kryptonim Wydziału II Informacyjno-Wywiadowczego sztabu OW AK. Szefem wydziału był mjr Henryk Trojańczyk „Miecz”, „Pomocnik”, „Plenipotent”, „Logarytm”, „Akwiwizor”, „D-1”.

⁸ Kryptonim Wydziału III Operacyjno-Szkoleniowego sztabu OW AK. Szefem wydziału był mjr dypl. Stanisław Weber „Chirurg”.

⁹ Kryptonim Wydziału IV Kwatermistrzowskiego sztabu OW AK. Szefem wydziału był mjr int. dypl. dr Tadeusz Emil Dąbrowski „Daktyl”.

¹⁰ Kryptonim Wydziału V Łączności sztabu OW AK. Szefem wydziału był kpt. Kazimierz Larys „Lech”, „Adwokat”, „Elaborant”.

¹¹ Kryptonim Wydziału VI BiP sztabu OW AK. Szefem wydziału był Aleksander Kamiński „Hubert”, „Kamyk”, „Kaźmierczak”, „Faktor”, „Fabrykant”.

¹² Powstała w 1941 r. Służba Ochrony Powstania (SOP), przemianowana na przełomie 1942 i 1943 r. na Wojskową Służbę Ochrony Powstania (WSOP), była formacją pomocniczą AK do ochrony powstania. Jej podstawowym zadaniem było ściśle współdziałanie z oddziałami bojowymi ZWZ/AK przy opanowaniu ważnych obiektów przemysłowych, użyteczności publicznej oraz ważnych obiektów komuni-

(Nazaret¹³), ref[erat] WSK¹⁴ (Balet¹⁵), Kedyw Okr[ęgu]¹⁶, ref[erat] lotn[iczy] (Łużyce¹⁷), ref[erat] art[ylerii] (Inżynier¹⁸), ref[erat] art[ylerii] p[rzeciwi]lot[niczej] (Łucznik), Szkoła mł[odszych] d[owódc]ów (Wawel¹⁹) oraz WSS²⁰ i szef s[łużby] duszpast[erskiej] (ks. „Wiktor”²¹).

Okręg obejmuje terytorialnie miasto – podzielone na 6 obwodów: „3”²² – Śródmieście, „17”²³ – Żoliborz, „16”²⁴ – Wola, „18”²⁵ – Ochota, „19”²⁶ – Mokotów, „12”²⁷ – Praga, oraz obwód podmiejski „Koleba”²⁸. Okęcie („Gromada”²⁹) na prawach obwodu tworzy enklawę w obw[odzie] „Koleby”.

Poza tym w dyspozycji k[omenda]nta okr[ęgu] pozostają nadal: grupa saperów „Cech”³⁰, plut[on] mot[orowy], oddz[iał] „Wigry”³¹ i oddz[iał] kawal[erii] „1806”³².

kacyjnych i telekomunikacyjnych w celu ich ochrony. Oddziały SOP/WSOP miały również zwalczać akcje antypaństwowe, dywersyjne, sabotażu i masowego gwałtu, nieprzyjacielską akcję spadochronową, prowadzić dozór jeńców, a także zorganizować bierną obronę przeciwlotniczą chronionych obiektów.

¹³ Kryptonim WSOP OW AK. Inspektorem jej był mjr Antoni Łocz „Noster”.

¹⁴ WSK – Wojskowa Służba Kobiet była służbą pomocniczą kobiet w strukturach ZWZ/AK. Zadania i organizację WSK określił Komendant Główny ZWZ w rozkazie nr 51 z 30 X 1941 r., w którym uznał kobiety w czynnej służbie wojskowej w konspiracji za żołnierzy. Zadaniem WSK było zorganizowanie i przeszkolenie kobiet do służby wojskowej na potrzeby konspiracji, powstania przeciwko okupantom i odtwarzania Sił Zbrojnych.

¹⁵ Kryptonim WSK OWAK. Komendantką była mjr Maria Szymkiewicz-Drzymulska „Rysia”.

¹⁶ Szefem Kedywu OW AK był ppor. cz. w. Józef R. Rybicki „Andrzej”.

¹⁷ Kryptonim Referatu Lotnictwa Komendy OW AK. Szefem referatu był mjr Michał Tajchman „Mikita”.

¹⁸ Kryptonim Referatu Artylerii Komendy OW AK. Szefem referatu był mjr art. Józef Badecki „Inżynier”.

¹⁹ Kryptonim Szkoły Młodszych Dowódców uruchomionej rozkazem KG AK w miejsce dotychczasowych Kursów Szkoły Podchorążych i Podoficerskiej. Kursy prowadzone w Szkole Młodszych Dowódców trwały od marca do końca lipca 1944 r. Jej komendantem był mjr Władysław Symonowicz „Mirski”.

²⁰ WSS – Wojskowe Sądy Specjalne. Szefem Służby Sprawiedliwości był kpt. rez. Władysław Sieroszewski „Sabała”.

²¹ Szefem Służby Duszpasterskiej sztabu OW AK był ks. ppłk Stefan Kowalczyk „Wiktor”, „Biblia”.

²² Kryptonim Obwodu I Śródmieście. Komendantem był ppłk Konstanty Kułagowski „Rabin”, „Rareż”, „Reżyser”, „Zbrożek”, a później ppłk Franciszek Edward Pfeiffer „Radwan”.

²³ Kryptonim Obwodu II Żoliborz. Komendantem był ppłk Mieczysław Niedzielski „Boruta”, „Papuga”, „Sadownik”, „Żywiciel”.

²⁴ Kryptonim Obwodu III Wola. Komendantem był mjr/ppłk Jan Tarnowski „Lelek”, „Waligóra”.

²⁵ Kryptonim Obwodu IV Ochota. Komendantem był ppłk Mieczysław Sokołowski „Pomian”, „Grzymała”, „Unikat”, „Ojciec”.

²⁶ Kryptonim Obwodu V Mokotów. Komendantem był ppłk Aleksander Hryniewicz „Marek”, „Przegonia”, „Wizytator”.

²⁷ Kryptonim Obwodu VI Praga. Komendantem był ppłk Zygmunt Ignacy Ryłski „Hańcza”, „Ząb”, „Ładny”, a od przełomu lutego i marca 1944 r. ppłk Antoni Żurowski „Bober”, „Atom”, „Papież”.

²⁸ Kryptonim Obwodu VII Powiat Warszawski. Komendantem był mjr/ppłk Kazimierz Krzyżak „Bronisław”, „Kartuz”, „Kalwin”, „Klient”.

²⁹ Kryptonim Obwodu VIII Okęcie. Komendantem był mjr Stanisław Babiarczyk „Gerwazy”, „Gniewosz”, „Wysocki”.

³⁰ Batalion Saperów OW AK. Szefem Referatu Saperów Komendy OW AK był kpt. śl. sap. Józef Pszeny „Chwacki”, „Apollo”.

³¹ Batalion „Wigry” (konspiracyjnej organizacji harcerskiej). Wraz z plutonem osłonowym sztabu i Batalionem NOW-AK „Antoni” tworzył skład odwodu komendanta OW AK. Zob. R. Bielecki, *Batalion harcerski „Wigry”*, Warszawa 1991.

³² Dywizjon „1806” (konspiracyjny 1. pułk strzelców konnych) dowodzony przez rtm. Czesława Nowackiego „Nowaka”.

Komenda Miasta (jednostka OSZ³³) „Hurtownia” funkcjonuje częściowo już obecnie.

B. Charakterystyka zasadniczej pracy wykonanej w okresie sprawozdawczym

W[ydział] I

Przekazano do scalenia obwodom oddz[iały] ZS³⁴, Orląt ZS³⁵ oraz resztki KPN³⁶. W trakcie przejmowania NOW³⁷, ZPS³⁸ i Chłostra³⁹ („Koleba”).

Wobec całkowitego ukończenia przejmowania ZS zaznaczyć trzeba, że we wszystkich obwodach naszych okazało się, iż stany ludzi były o $\pm 50\%$ mniejsze od zgłoszonych przez

³³ OSZ – Odtwarzanie Sił Zbrojnych w kraju. Miało na celu zorganizowanie na terenie tzw. bazy powstańczej, w terminie możliwie jak najszybszym, wojska, które będzie zdolne podjąć jawną walkę z wycofującym się wrogiem. Plan i cele OSZ w pierwszej wersji powstania powszechnego określał rozkaz KG ZWZ/AK z 10 V 1941 r., a w drugiej – z 9 IV 1942 r. Głównym zadaniem OSZ było organizowanie wojska według przedwojennego *ordre de bataille*. W planie odtwarzania sił zbrojnych w kraju OW AK miał odtwarzać Warszawską Brygadę Pancerno-Motorową oraz nieistniejącą przed wojną Warszawską Dywizję Piechoty. Zob. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3..., s. 211–214; *Plan Odtwarzania Sił Zbrojnych na terenie Okręgu i Obszaru Warszawa AK z 7 VI 1943 r.* [w:] *Archiwum Komendy...*, s. 137–140.

³⁴ Związek Strzelecki.

³⁵ Konspiracyjna organizacja młodzieżowa działająca przy Związku Strzeleckim. Na bazie konspiracyjnych hufców „Orlęcych” w prawobrzeżnej Warszawie sformowano dwa plutony, które weszły w skład Obwodu VI Praga AK. Hufiec „Grochów” otrzymał kryptonim 1680, a hufiec „Michałów” – 1681. Pododdziały te współtworzyły nowo sformowane jesienią 1943 r. zgrupowanie 1679, uzupełnione na początku następnego roku o dwa kolejne plutony. Do ich zadań należało opanowanie w powstaniu powszechnym praskich przyczółków mostów Poniatowskiego i Średnicowego; I VIII 1944 r., z powodu znacznej przewagi nieprzyjaciela, nie przystąpiły do realizacji zadania. Pozostałe plutony „Orlęce” dowodzone przez ppor. Stanisława Szrednickiego „Stacha” weszły w skład Dywizjonu Motorowego, przekształconego następnie w Kompanię Motorową podporządkowaną komendzie OW AK. W Powstaniu Warszawskim żołnierze Kompanii motorowej „Orląt” walczyli na Starym Mieście, a po jego upadku – w Śródmieściu i na Czerniakowie. Zob. M. Gałęzowski, *Orlęta Warszawy: Organizacja Orląt Związku Strzeleckiego w Warszawie: działalność przedwojenna, konspiracyjna i losy powojenne*, Warszawa 2009.

³⁶ KPN – Kadra Polski Niepodległej. Pododdziały KPN znajdowały się m.in. w Batalionie Pancernym AK „Golski”. Zob. E. Bruliński, *3 Batalion Pancerny AK „Golski”*, Warszawa 1996. W Powstaniu Warszawskim pododdziały KPN walczyły także m.in. w Śródmieściu w ramach Zgrupowania AK „Bartkiewicz”. Zob. M. Kledzik, *Zgrupowanie AK mjr. „Bartkiewicza”*, Warszawa 2002, i E. Bruliński, *3 Batalion...* Działalność KPN w szkicu historycznym opisała J. Radzyńska, *Zawsze niepodlegli*, Wrocław 1991. Pełniący m.in. funkcję zastępcy komendanta głównego KPN Feliks Widy-Wirski opublikował także fragment wspomnień (*Szlakiem wyzwolenia. Z historii wojskowej organizacji konspiracyjnej KPN (Kadra Polski Niepodległej) 1940–1944. Relacja własna*, Warszawa 1974).

³⁷ NOW – Narodowa Organizacja Wojskowa. Na temat akcji scaleniowej z AK i jego efektów zob. m.in. R. Bielecki, *„Gustaw” – „Harnaś”. Dwa powstańcze bataliony*, Warszawa 1989; K. Komorowski, *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000.

³⁸ Właśc. ZSP – Związek Syndykalistów Polskich, używający do 1941 r. kryptonimu „Związek Wolność i Lud”. Na bazie oddziałów bojowych SZP powstała 104 Kompania Syndykalistów, w AK pluton 1028 wchodzący w skład I Rejonu I Obwodu Śródmieście OW AK. W Powstaniu Warszawskim 1944 r. walczyła na Starym Mieście i w Śródmieściu.

³⁹ Kryptonim Batalionów Chłopskich, utworzony od ich pierwotnej nazwy „Chłopska straż”. Żołnierze BCh wcielono do VII Obwodu Powiat. Zob. J. Z. Sawicki, *„Obroza”...*, s. 268.

ZS, były wypadki, że d[owód]cy ZS nie mogli zebrać swoich ludzi albo też okazało się, że nie mieli ich w ogóle.

Plutony Orląt okazały się zdyscyplinowanymi i wartościowymi oddziałami młodzieży strzeleckiej.

Załatwiono sprawy awansowe i odznaczeniowe na rok 1943 w myśl otrzymanych rozkazów⁴⁰.

Biuro legalizacyjne⁴¹ załatwiło wszystkie bieżące zapotrzebowania.

W komórce więz[iennej] w związku z rozk[azem] KG [AK] Nr 216/998 ograniczono się do najkonieczniejszych potrzeb w zakresie informacji i kontaktu z uwięzionymi⁴².

W pracach OSZ wykonano: obsadę pers[onalną] odtwarzanych jednostek, zorganizowano Szef[ostwo] służb tab[orów] i mot[orowych], przygotowano wykazy mob[ilizacyjne] dla obwodów (przydz[iały] ofic. i pchor.); rozpracowano otrzymane z KG [AK] szczególne wskazówki broni i służb.

W[ydział] II

W okresie sprawozd[awczym] ref[erat] ofensywy nie uległ zmianie, wyłoniły się [natomiast] zagadnienia wymagające zdobycia informacji dokumentarnych przez informatorów wewnętrznych. Zaostrzenie obserwacji i podejrzliwości n[ie]p[rzyjacie]ła utrudnia uzyskanie takich informatorów, stwarzając pewne luki w dociekaniach ofensywnych.

Natomiast ref[erat] KW⁴³ został rozszerzony przez stworzenie 3-ej bryg[ady] wyw[iadowczej] oraz przez ustanowienie przy komendach obw[odów] kierowników grup KW, którzy podjęli rozbudowę swego aparatu przy rejonach, zgrupowaniach i mniej-

⁴⁰ Zob. Rozkaz nr 870/101/BP dowódcy AK gen. bryg. T. Komorowskiego regulujący zasady awansowania i odznaczenia żołnierzy AK w 1943 r. z 16 VIII 1943 r. [w:] *Armia Krajowa 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A. Chmielarz, G. Jasiński, A.K. Kunert, Warszawa 2013, s. 210–213.

⁴¹ Komórka legalizacji wydawała m.in. fałszywe dowody osobiste i karty meldunkowe, które otrzymywali członkowie organizacji, zwłaszcza zawodowi oficerowie Wojska Polskiego, podlegający obowiązkowi rejestracji. Zatajano w nich ich prawdziwe dane, miejsce zamieszkania i nazwisko, na jakie był zameldowany, oraz miejsce pracy – jeżeli pracował legalnie.

⁴² Sprawa łączności z aresztowanymi żołnierzami AK w Warszawie zgodnie z rozkazem gen. bryg. S. Roweckiego z 13 VI 1942 r. należała do wyłącznej kompetencji komórki więziennej („Kratki”) referatu „998” Wydziału Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Oddziału II KG AK.

⁴³ Szefem referatu kontrwywiadowczego Wydziału II Informacyjno-Wywiadowczego OW AK od 1 IX 1942 r. był por. rez. piech. Bolesław Kozubowski „Mocarz”, „Pleban”. Zatrzymany w łapance 6 XII 1943 r., odzyskał wolność dzięki swojemu podkomendnemu, który wpadł razem z nim, mającemu dojście do SS-Scharführera Ericha Matza. Zgodnie z obowiązującymi przepisami na trzy miesiące został zawieszony w wykonywaniu swoich czynności. Rozkazem dowódcy AK 3 V 1944 r. awansował do stopnia kapitana. Ponownie aresztowany 12 VI 1944 r. i osadzony na Pawiaku, w końcu lipca został przewieziony do KL Gross-Rosen (Rogoźnica). Po zakończeniu wojny służył w stopniu kapitana w Polskich Siłach Zbrojnych. Po demobilizacji pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii. Zmarł w 1965 r. Zob. M. Olczak, *Bolesław Kozubowski „Mocarz”, „Pleban”, „Lis”. Szef Kontrwywiadu Komendy Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK, „Biuletyn Informacyjny AK” 2016, nr 9.*

szych jednostkach⁴⁴. Przyczyniło się to do zabezpieczenia własnych oddziałów, niemniej jednak zainteresowanie n[ie]p[rzyjacie]ła naszymi oddziałami i naszą działalnością jest coraz większe.

W[ydział] III

Mając na uwadze przede wszystkim przygotowanie walki, przeprowadzono ćwiczenia z d[owód]cami na temat doprowadzenia oddziałów na podstawy wyjściowe⁴⁵; precyzowano w dalszym ciągu zadania bojowe i sposób wykonania⁴⁶. Sprawdzono szkolenie służb w obwodach i rejonach. Na szczeblach obwodów, rejonów, zgrupowań plutonów i plutonów prowadzono szkolenie przez d[owód]ców w myśl wytycznych okręgu. Odbyto szereg ćwiczeń alarmowych celem stwierdzenia dyscypliny i wychowania oddziałów – sta-
wiennictwo 70–80%. Przeprowadzono na terenie obwodów po 1–2 ćwiczenia nocne na kwaterach, celem zapewnienia tajemnicy alarmu końcowego. Rozpoczęto intensywne szkolenie saperów (pionierów) patroli szturmowych i młodszych d[owód]ców saperów (5 klas)⁴⁷.

⁴⁴ Autorem schematu organizacji kontrwywiadu OW AK był por. Kozubowski. Opracował go przy obejmowaniu swojej funkcji i przekazał płk. Chruścielowi. Uzupełnił go następnie 10 VI 1943 r. szczegółowymi opisami i uzupełnieniami, zarówno dla płk. „Montera”, jak i ppłk. Czesława K. Czajkowskiego „Szeremety” – szefa kontrwywiadu Oddziału II Obszaru Warszawskiego AK. Zob. *Schemat organizacyjny KW OW AK („Przystani”) wraz z opisem i uzasadnieniem przygotowany przez szefa KW OW AK por. B. Kozubowskiego po 10 VI 1943 r.* [w:] *Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK...*, t. 2, s. 236–239.

⁴⁵ Np. zob. CAW WBH, WBBH, IX.3.31.26, Zarządzenie dowódcy zgrupowania 748/1662 ppor. cz. w. Pawła Jurczaka „Pawelskiego”, „Jurwicza” dotyczące ćwiczeń szkieletowych z instrukcją do ich przeprowadzenia, Warszawa, 19 XI 1943 r., k. 45.

⁴⁶ Etapem końcowym tego procesu było sporządzenie rozkazów bojowych dla zgrupowań i plutonów na czas powstania powszechnego. Zob. np. Rozkaz bojowy mjr. Czesława Kuchcińskiego „Smoka” – dowódcy ogniska walki przy ul. 11 Listopada na warszawskiej Pradze z zadaniami oddziałów 4 Rejonu Michałów na czas powstania powszechnego z marca 1944 r. w: *Obwód VI Praga...*, s. 71–76.

⁴⁷ Uruchomienie zastępczego kursu szkolenia niższych dowódców saperów nakazał komendant główny AK z dniem 3 I 1944 r. Za jego organizację odpowiadał Wydział Saperów Oddziału III KG AK, a pomocą służył mu ściśle z nim współpracujący OW AK. Celem kursu było przygotowanie na okres walk powstańczych kandydatów na dowódców patroli i drużyn saperskich. Czas trwania kursu wynosić miał 6 miesięcy (300 godz. szkolenia). Pierwsze 280 godz. miało być poświęcone przygotowaniu dowodzenia patrolem i drużyną szturmową, a reszta – uzupełnieniu wiadomości saperskich w zakresie dowodzenia drużyną. Kandydaci mieli być wybierani z roczników 1925–1913, a nawet starsi. W każdej z 10 klas miało się uczyć po 4 lub 5 elewów. Zob. *Meldunek organizacyjny nr 240 gen. bryg. T. Komorowskiego „Bora” za czas od 1 IX 1943 do 29 II 1944 r. z 1 III 1944 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3..., s. 319; T. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna...*, s. 124. Szef saperów OW AK kpt. Józef Pszenney „Chwacki” przebieg kursu zapamiętał w następujący sposób: „Na początku 1944 r. został utworzony przy KG [AK] Kurs Mł[odszych] D[owód]ców Saperów. Kierownikiem kursu był mjr „Wład”. Cały kurs trwał 4 miesiące i zakończony został w końcu czerwca [19]44 r. – Kurs ten ukończyło 5 klas, tj. 25 ludzi z oddziału saperów Okr[ęgu] Warszawa [AK]”. Archiwum Studium Polski Podziemnej, BI/934, Relacja Józefa Pszennego, Camp Foxley koło Hereford, 27 V 1946 r., k. 21.

W[ydział] IV Kwatermistrz[owski]

1) Zakończył produkcję jablek uderzeniowych⁴⁸, wykonując przy pomocy komórki produkcji przewidzianych do elaboracji 15 000 sztuk⁴⁹. Obecnie przeprowadzane jest końcowe rozliczenie kosztów tej produkcji, która nieznacznie tylko przewyższyła koszty preliminarza.

Szef uzbr[ojenia].

1) W zakresie zakupu broni w okresie sprawozda[wczym] zakupiono broni na ogólną sumę około 1 800 000 – przy czym głównie zakupiono pistolety i broń maszynową. Ceny broni kształtowały się zwyklowo.

2) Przeprowadzono kontrolę magazynów obwodowych broni zrzutowej, przy czym kontrola wykazała racjonalne jej przechowywanie. W żadnym wypadku broń nie była przechowywana w ziemi.

3) Ukończono ewidencję numerów broni posiadanej⁵⁰.

4) W okresie sprawozda[wczym] przyjęto 20 [O]W⁵¹ i 20 [O]WB⁵², 15 SA⁵³ broni z zrzutów.

5) Przystąpiono do kontroli wiosennej konserwacji broni.

⁴⁸ Kryptonim granatów ręcznych. Na temat ich produkcji zob. m.in. AAN, AK, 203/X-35, Sprawozdanie kierownika placówki produkcyjnej „U” por./kpt. C. Odorkiewicza „Krybara” o przebiegu produkcji „nr 27” za okres 1940–1944, Warszawa, 31 III 1944 r., k. 98–99; K. Satora, *Podziemne zbrojownie polskie 1939–1944*, Warszawa 2001, s. 25.

⁴⁹ Wyniki produkcji konspiracyjnej podano już w Meldunku Organizacyjnym nr 220 KG AK za czas od 1 III do 31 VIII 1943 r. (*Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3..., s. 112). Wiele ciekawych informacji odnoszących się do tego działu, pochodzących z innych źródeł, podano w kolejnym meldunku półrocznym, czyli z okresu publikowanego dokumentu. W podpunkcie „Wyniki produkcji konspiracyjnej” punktu III „Wyniki pracy w terenie” podano „Okręg Warszawa-miasto: w toku produkcji 5000 butelek zapalających, zamierzona produkcja dalszych 20 000 granatów ręcznych niezrealizowana. Wyniki b. słabe”. Zob. *Meldunek organizacyjny nr 240 gen. bryg. T. Komorowskiego „Bora” za czas od 1 IX 1943 do 29 II 1944 r. z 1 III 1944 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3..., s. 230.

⁵⁰ Zob. *Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego*, 4952, Wytyczne prowadzenia ewidencji materiału uzbrojenia od 1 VI 1943 r., [Warszawa], b.d., b.p.

⁵¹ Zestaw Ognisko Walki (OW) składał się z 6 zasobników; w jednym z nich znajdowały się 2 rkm Bren z 2520 szt. naboju (po 1260 na rkm), w pozostałych: 18 pm Sten z 9400 szt. naboju, 21 rewolwerów z 575 szt. naboju, 40 granatów ręcznych, 76 granatów ppanc., 27 zapalników do granatów ppanc., 118 kg plastycznego materiału wybuchowego ze środkami zapalającymi (spłonki, lonty, akcesoria saperskie). Zob. CAW WBH, Oddział VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza, II.52.353, Załącznik z opisem zawartości zasobników i paczek terenowych do Sprawozdanie z działalności Wydziału Specjalnego „S” Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza 1942–1944, k. 82–92.

⁵² Półzestaw Ognisko Walki (OWB) składał się z 3 zasobników; w jednym z nich znajdowały się: 2 rkm Bren z 2520 szt. naboju (po 1260 na rkm), w pozostałych: 8 pm Sten z 3400 szt. naboju (po 425 na pm), 10 rewolwerów z 300 szt. naboju, 20 granatów ręcznych, 32 granaty ppanc., 12 zapalników do granatów ppanc., 42 kg plastycznego materiału wybuchowego ze środkami zapalającymi (spłonki, lonty, akcesoria saperskie).

⁵³ Półzestaw SA składał się z 3 zasobników; w jednym z nich znajdował się moździerz z podstawą, w następnych dwóch zasobnikach amunicja, w każdym po 23 pociski, razem 46 pocisków.

Intend[entura].

1) Ukończono wykonanie opasek [powstańczych] dla żołnierzy PZP⁵⁴ i Koła⁵⁵ oraz przystąpiono w obwodach do ich stemplowania. Opaski stemplowane są przechowywane jako t[a]jn[e] w rękach d[owód]ców plut[onów]

2) Nakazano obwodom gromadzenie 3-dniowych zapasów żywności (z wyjątkiem mięsa i chleba).

Sanitariat.

Powiększono stan zasobów mat[eriałów] san[itarnych], opracowano użytkowanie dla naszych celów szpitali miejskich, p[un]któw opatr[unkowych], sporządzono wykaz mat[eriałów] san[itarnych] i personelu na potrzeby okręgu. Dokonano podziału szpitali n[ie]p[rzyjacie]la, składnic san[itarnych] i instytucji san[itarnych]. Opracowano organizację szpitali dodatkowych. Kontynuowano bez przerwy szkolenie personelu san[itarnego], przeprowadzając egzaminy.

W[ydział] V

W obwodach dano ostateczne podstawy do pracy w łączności⁵⁶. Obsady są w trakcie szkolenia specjalnego. Przystosowano WSK do organizacyjnych potrzeb, przy czym stwierdzono, że zasadnicze wyszkolenie wojsk[owe] łączn[ości] opanowało 40% kobiet.

W[ydział] VI

W okresie sprawozda[wczym] zorganizowano czwarty zespół kolporterski, a trzy dotychczasowe rozbudowano. Ilość bibuły kolportowanej znacznie wzrosła: 27 000 B[iuletynu] I[nformacyjnego], 8000 Ż[ołnierza] P[olskiego], 5000 W[iadomości] P[olskich], 3000 „Serw[isu] 6”, 2000 R[zeczpospolitej] P[olskiej], 2500 G[łosu] P[olskiego].

Grupa „Wawer”⁵⁷ wykonała szereg napisów na ulicach i murach, rozlepiła różne odezwę i nalepki, przemianowano nazwy 13-u ulic stolicy, oraz po kilka w miastach powiatu. Dekorowano groby, pomniki i miejsca straceń.

⁵⁴ Polski Związek Powstańczy – kryptonim Armii Krajowej.

⁵⁵ Kryptonim Polskiej Partii Socjalistycznej; konspiracyjna nazwa WRN.

⁵⁶ Prawdopodobnie mowa o Rozkazie technicznym łączności OW AK opracowanym przez Wydział V sztabu OW AK w latach 1942–1943. Zob. K. Malinowski, *Żołnierze łączności...*, s. 98–100; autor umieścił również odpis tego dokumentu (zał. nr 1 na s. 319–314, który sądząc po kryptonimach, jest jego późniejszą wersją z 1944 r.). W latach 1942–1943 sformowano batalion łączności OW AK, mający zapewnić łączność na szczeblu okręgu, tj. między komendantem okręgu a dowódcami obwodów po tzw. sieci niebieskiej, oraz prowadzono szkolenie jego żołnierzy. W obwodach utworzono sieci łączności bojowej (tzw. czerwonej) między komendantem obwodu a podległymi mu rejonami w dół do dowódców zgrupowania włącznie oraz z dowódcami sąsiednich obwodów. W okresie sprawozdawczym trwały prace nad uzupełnieniem składu poszczególnych oddziałów oraz ich intensywne szkolenie.

⁵⁷ Organizacja Małego Sabotażu „Wawer” – konspiracyjna organizacja młodzieżowa oparta na strukturach Szarych Szeregów (Organizacji Harcerzy ZHP). Jej twórcą i komendantem głównym był Aleksander

Poza tym opracowano i wydano 9 broszur, które rozprowadzono w terenie.

Od września wychodzi dwa razy na miesiąc „Serwis 6”, mający wpływ na wychowanie ideowo-obywatelskie w oddziałach.

W akcji „N”⁵⁸ rozprowadzono za pomocą podrzutu 32 000 egz. bibuły KG. Rozesłano dwa listy od Niemców w 2300 egz. W fazie montowania – przeciwhitlerowska „organizacja Niemców”, mająca na celu wewnętrzną dywersję wśród społeczeństwa niemieckiego.

Kedyw⁵⁹

Ma trzy oddz[iały] dyspozycyjne, oraz do pomocy w dywersji boj[owej] sześć oddz[iałów] obwodowych. Poza tym pracuje dział toksykologiczno-sabotażowy, dział produkcji środków zapalających i burzących. W okresie sprawozda[wczym] w dyw[ersji] boj[owej] wykonano akcję przeciw czterem poc[iągom] posp[iesznym] i [na] jeden tow[arowy]; akcję przeciw łapankom, przy czym w sześciu wypadkach doszło do starć; w akcji przeciw bandytom rozbito dwie bandy oraz oddzielnie zlikwidowano dwóch bandytów. Wykonano 30 wyroków WSS⁶⁰.

Dokonano 20 mniej więcej udanych ataków na obiekty n[ie]p[rzyjacie]la. Wśród nich 2 duże spalenia (składy benzyny fort Bema, garaże ul. Ratuszowa).

W sabotażu przemysłowym uszkodzono 20–25 maszyn miesięcznie przez zalewanie sublimatem, chlorkiem żelaza lub innymi środkami [korozyjnymi]. Tu trzeba podkreślić mozolną pracę uświadomionego robotnika. W sabot[ażu] kolej[owym] wykonano 130 prac termit[owych] (240 parow[ozów], 2200 wagon[ów], 50 samoch[odów]). W dziale toksykol[ogicznym] – osobowo podawano przeciętnie ok. 400–500 porcji – sprawdzian wyników nikły. Poza tym przesyłek poczt[owych] przesłano 20–25 miesięcznie.

WSOP

Werbunek nowych ludzi osiągnął cyfrę 1980. WSOP pozostaje więc na poziomie poprzedniego okresu sprawozda[wczego]. W stanach oddz[iałów] WSOP młody rocznik

Kamiński. Głównym celem członków organizacji było zwalczanie propagandy niemieckiej technikami małego sabotażu. Zob. W. Bartoszewski, *Organizacja małego sabotażu...*, s. 77–113.

⁵⁸ Akcja „N” – dywersyjna działalność propagandowa skierowana do Niemców. Celem akcji było przyspieszenie i pogłębienie rozkładu moralnego armii niemieckiej w ostatnim okresie wojny poprzez kolportaż wydawanych w języku niemieckim ulotek i pism, w których autorzy podszywali się pod rzekome ośrodki opozycji antyhitlerowskiej. W wydawnictwach „N” występowało także w imieniu niemieckich władz wojskowych i cywilnych z prowokacyjnymi zarządzeniami i odezwaniami mającymi pozory autentyczności. Referat „N” w Biurze Informacji i Propagandy (BiP) Okręgu Warszawa-Miasto ZWZ został utworzony jednak dopiero w pierwszej połowie 1941 r., w następstwie powołania Podwydziału Propagandy Dywersyjnej „N” Oddziału VI – BiP KG ZWZ. Początkowo kierowany był przez N.N. „Romana”, a od 1942 r. przez Edmunda Grudzińskiego „Bruna”, „Rafała” i jego zastępcę Jerzego Kozłowskiego „Zdzisławskiego”.

⁵⁹ *Sprawozdanie Kedywu OW AK za okres od 1 IX do 1 III 1944 r.* [w:] H. Witkowski, „Kedyw”..., załącznik 1. Zob. też. *Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1944*, s. 27–35.

⁶⁰ WSS – Wojskowe Sądy Specjalne.

ma 60–80%. Praca wyszkoleniowa szła w kierunku szkolenia d[owó]dców i szeregowych. Część obiektów przekazano do PKB⁶¹. Opracowano służbę jeniecką. Skierowano główny wysiłek na organizację OPL. Sprawdzono i pogłębiono rozpracowania taktyczne na przedmioty przydzielone WSOP.

WSK

W dziale sanitarnym najliczniejsze zgłoszenia, najłatwiejsze szkolenie. Ścisła współpraca z szefem sanit[arnym]. W służbie administr[acyjnej] realizuje się dyspozycje kwatrystrów obwodów. W łączności zbyt mała ilość zgłoszeń w stosunku do dużych wymagań ze strony szefa łączn[ości] – praca postępuje.

Pomoc żołn[ierzom]⁶² – werbunek trudny. Zostały już wytypowane na obw[odach] referentki – wychowawczynie, które są obecnie szkolone.

Szkoła okr[ęgowa]

8 kursów – podzielonych każdy na 5–13 klas, klasa 5–6 uczniów. Kadra – 67 instr[uktorów]. Pomimo b. uciążliwych warunków pracy wyszkoleniowej, wyniki zupełnie zadowalające. W okresie sprawozda[wczym] dział nauki o broni stanął na wysokim poziomie. Kadra – sumienna i ofiarna, pomimo ustawicznych i wzrastających niebezpieczeństw. Dobór uczniów staranny – wszyscy wysoce ideowi i pilni. Poza normalną programową pracą szkoły, przeprowadzono szereg egzaminów i inspekcji w klasach szkolących kandydatów w organiz[acjach]: NOW, PN, KPN, ZS. Obecnie dochodzą jeszcze klasy OPW⁶³ (20).

C. Warunki i bezpieczeństwo pracy

Na skutek wzmożonej od dłuższego czasu terrorystycznej akcji n[ie]p[rzyjacie]ła, wyrażającej się w aresztowaniach ulicznych, z domów – oraz stwierdzonego wzrostu

⁶¹ PKB – Państwowy Korpus Bezpieczeństwa był formacją policyjną podległą Delegaturze Rządu RP na Kraj. W jego tworzeniu brali udział funkcjonariusze Policji Polskiej (tzw. policji granatowej). Podstawowym zadaniem PKB w trakcie przygotowywanego wystąpienia zbrojnego miało być opanowanie komisaratów policji i zabezpieczenie znajdującej się w nich broni i akt. Funkcjonariusze PKB następnie mieli zająć się utrzymaniem porządku i bezpieczeństwa w mieście oraz umożliwić instytucjom państwowym swobodną pracę.

⁶² Pomoc Żołnierzowi (PŻ) – referat w sztabie WSK OW AK. Do zadań członkin PŻ, popularnie nazywanych „peżetkami”, należało organizowanie i szkolenie kadry instruktorskiej PŻ, przygotowywanie planów przyszłej działalności oraz pomoc własnym oddziałom bojowym. W okresie powstania służba PŻ miała za zadanie: prowadzenie żołnierskich gospód frontowych, dworcowych, garnizonowych i dla poborowych, planowanie i kierowanie akcją pomocy pośredniej, prowadzonej przez czynniki społeczne (np. dary dla żołnierzy itp.), opieka nad rannymi i chorymi żołnierzami (rozrywki, odwiedziny, pisanie listów) oraz współudział w wykonywanej przez czynniki państwowe i społeczne opiece i pomocy dla inwalidów wojennych i rodzin żołnierskich (zwłaszcza sierot).

⁶³ OPW – Obóz Polski Walczącej. Konspiracyjna organizacja utworzona w sierpniu 1942 r. o charakterze polityczno-wojskowym będąca częścią obozu pilsudczykowskiego.

zainteresowań [ie]p[rzyjacie]la działalnością konspiracyjną – miniony okres pracy należy uznać za najtrudniejszy.

Coraz [wię]ksza ilość konfidentów rozpoznaje naszą działalność i właściwie ją ocenia (Wzmianki o „PZP”⁶⁴ na listach).

Straty w rozstrzelanych, aresztowanych i wywiezionych podane w tabeli I, niezwiązane w większości wypadków bezpośrednio z pracą konspiracyjną, były w minionym okresie stosunkowo duże. Stan psychiczny społeczeństwa wywołany prowadzonym terrorem stwarza warunki coraz większych trudności w uzyskiwaniu lokali na potrzeby pracy, co staje się kwestią ostrą szczególnie w szkolnictwie.

Przy ćwiczeniach w terenie – dyżurach zrzutowych – daje się zauważyć brak ubrań, ciepłej bielizny, butów. Część ludzi nie pracuje zarobkowo.

Osoby tzw. etatowe, poświęcające cały dzień pracy konsp[iracyjnej], cierpią niedostatek. Zasiłki nie wystarczają nawet na nędzną egzystencję, nie mówiąc już o sprawieniu sobie części garderoby. Szerzy się gruźlica. Szeregi najlepszych pracowników maleją. Polepszenie bytu pracowników staje się palącą potrzebą.

D. Zamierzenia na najbliższy okres

1) Wykańczać przygotowania do walki aktualizując je ze zmianami, które zachodzą w terenie.

2) Wzmocnić działalność bezpieczeństwa dowództw i oddziałów, opierając ją na szeroko rozgałęzionej i sięgającej wszystkich dołów org[anizacyjnych] – informacji, celem powszechnego tropienia agentów i ich niszczenia. Końcowy okres okupacji wyrazi się ze strony [ie]p[rzyjacie]la największym nasileniem terroru, toteż i nasza samoobrona musi zrównać się z terrorem.

3) Trzecie z kolei najważniejsze zagadnienie, to wywieranie tak dużego wpływu wychowawczego⁶⁵, by żołnierz konspiracyjny nie tylko sam wiedział, o co walczy, ale by mógł oddziaływać na otoczenie jako żarliwy wyznawca słusznych tez głoszonych przez czynniki miarodajne, przyjętych jako słuszne i sprawiedliwe przez każdego patriotę i godzące na szerokiej płaszczyźnie wszystkich Polaków od prawicy po lewicę.

4) Szkolenie prowadzić w zasadzie w dotychczasowym tempie, kładąc nacisk na wyszkolenie specjalistek w służbie łączności żołnierzy WSK. W dalszym ciągu zaznaczać z bronią zrzutową. Poza szkoleniem związanym z przygotowaniem walki, szkolić równolegle w zakresie swej specjalności kadry: broni panc[ernej], art[ylerii], lot[nictwa], art[ylerii] p[rzeciw]lot[niczej].

⁶⁴ Polski Związek Powstańczy – kryptonim Armii Krajowej.

⁶⁵ Komendant OW AK na podstawie przedłożonych mu przez szefa BiP-u OW AK wytycznych organizacyjno-programowych, wydał 23 IX 1943 r. Wytyczne dla pracy oświatowo-propagandowej. Zob. AAN, AK, 203/X-65, Wytyczne dla pracy oświatowo-propagandowej wydane przez płk. dypl. A. Chruściela, Warszawa, 23 IX 1943 r., k. 64.

5) Materiałowe przygotowanie saperskie doprowadzić do szczytu – również kwatermistrzowskie, łącznościowe i specjalnych środków walki.

6) Sprawdzić, czy ustalili się podział zadań między PKB a WSOP.

7) Z AZ⁶⁶, która w najbliższym okresie ma w programie załatwienie mnóstwa zagadnień o znaczeniu państwowym, utrzymać żywy kontakt i iść na współpracę w pełnej harmonii wysiłków.

Źródło: AIPN, Obszar Warszawski AK, 0255/342 t. 139, k. 21–23, oryginał, mps.

---

⁶⁶ Administracja Zastępcza – konspiracyjna sieć administracji państwowej tworzona na terenie kraju od 1940 r. przez KG ZWZ i AK, a od 1941 tr. równolegle przez Delegata Rządu RP na Kraj.

Nr 2

1944 luty 26, Warszawa – Sprawozdanie ogólnno-organizacyjne komendy Okręgu Warszawa AK za okres od 1 IX 1943 do 1 III 1944 r. – część tabelaryczna

Tab[ela] I [straty]¹

Nr	a ² [zmarli]	b [aresztowani]	c [wywiezieni]
K[omenda] O[kręgu]	12 31	16 43	2 14
[I] Śr[ódmiście]	6 34	5 29	0 6
[II] Ż[o]l[iborz]	2 10	0 12	0 1
[III] W[o]l[a]	1 5	2 9	0 2
[IV] Och[ota]	5 22	0 14	0 15
[V] M[o]k[o]t[ów]	3 19	2 15	0 10
VI Pr[aga]	4 30	0 31	5 65
VII Pow[iat]	6 70	2 71	0 45
[VIII] Gro[mada]	3 42	2 29	1 43
Sap[erzy]	2 3	1 9	0 4
[Referat] lot[niczy]	0 1	0 1	0 2
=	44 267	30 263	8 207

+ plut[on]
mot[orowy],
oddz[iał] „Wigry”
i oddz[iał]
kawal[erii]
„1806”

^a brak danych.

^b odręczny podpis płk. dypl. Chruściela „Nurta”.

¹ W Meldunku organizacyjnym Komendy Głównej AK nr 240 za okres od 1 IX 1943 r. do 29 II 1944 r. z 1 III 1944 r. (*Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3..., s. 328–329) odnotowano następujące straty w Okręgu Warszawa AK: zabici, rozstrzelani, zakatowani, zmarli – 44/267, aresztowani: 30/263, wywiezieni: 8/200, razem 82/737.

² W liczniku podano straty oficerów i funkcyjnych typu oficerskiego, w mianowniku zaś straty szeregowych (analogicznie w pozostałych rubrykach).

Tab[ela] II [ordre de bataille]³

[Nr]	a [plutony] ⁴	b [oficerowie]		c [podchorążowie]		d [podoficerowie]		e [szeregowi]
		s [sztab]	l [linia]	s [sztab]	l [linia]	s [sztab]	l [linia]	
[K]omenda O[kręgu]	6 0	38	35	10	26	20	40	293
[I] Śr[ódmiście]	72 42	15	331	4	328	1	1348	4005
[II] Ż[o]l[iborz]	24 14	12	63	–	97	1	564	1243
[III] W[o]l[a]	41 3	12	47	–	33	4	557	1796
[IV] Och[ota]	28 4	13	64	2	51	8	329	1054
[V] M[o]k[o]t[ów]	57 19	14	150	8	100	2	510	2648
[VI] Pr[aga]	88 11	14	228	–	1226	5	2081	3917
[VII] Pow[iat]	146 26	28	275	7	234	12	2388	7298
[VIII] Gr[omada]	26 14	–	51	–	85	–	535	1428
Sap[erzy]	6 8	–	32	–	23	–	124	290
[Referat] Lot[niczy]	7 2	3	31	–	13	3	177	198
=	501 143	149	1307	31	2216	56	8653	24 170

³ W Meldunku organizacyjnym Komendy Głównej AK nr 240 za okres od 1 IX 1943 r. do 29 II 1944 r. z 1 III 1944 r. (*Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3..., s. 330–331) podano, że w Okręgu Warszawa AK sformowano 647 plutonów pełnych i 153 szkieletowe, stan kadry dowódczej przedstawiał się następująco: oficerów – w sztabach – 149, w linii – 1789, podchorążych – w sztabach – 31, w linii – 2431, podoficerów – w sztabach 56, a w linii 10 579; liczba szeregowych nie została odnotowana.

⁴ W liczniku podano plutony pełne, w mianowniku zaś szkieletowe.

Poza tym:

KZ ⁵	–	–	116	–	20	–	56	–
Hurt[ownia]	7	–	44	–	8	–	–	–

Tab[ela] IIa [oficerowie]

	a [piech.]	b [art.]	c [kaw.]	d [lotn.]	e [panc./mot.]	f [łączn.]	g [sap.]	h [inni]	i [pozostali]	Razem
1	530	152	93	23	20	32	56	75	15	996
2	142	33	36	7	4	5	11	19	7	264
3	54	25	20	4	1	3	6	31	5	149
4	18	5	4	2	–	–	1	3	1	34
5	5	1	2	1	1	–	1	–	–	11
6	1	–	–	–	–	–	–	1	–	2
7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
=	750	216	155	37	26	40	75	129	28	1456

Tab[ela] III [wcielone i podporządkowane pododdziały innych organizacji]

N[a]zw[a]	a [plutony] ⁶	b [oficerowie]	c [podchorążowie]	d [podoficerowie]	e [szeregowi]	uwagi
ZS ⁷	21 5	14	18	332	920	scalony
Orlęta ⁸	5 0	–	6	4	230	[scalony]
KPN ⁹	1 0	1	3	24	37	[scalony]
PPS ¹⁰	10 5	8	11	193	474	Podporządkowane

⁵ KZ – Korpus Zachodni. Formacja ZWZ-AK działająca od 1941 r. na terenie Generalnego Gubernatorstwa, werbująca wysiedlonych mieszkańców Wielkopolski i Pomorza, jako przyszłe struktury wojskowe dla okręgów AK Poznań i Pomorze. Zob. A. Sanojca, *Zarys struktury...*, s. 141–142.

⁶ W liczniku podano plutony pełne, w mianowniku zaś szkieletowe.

⁷ Związek Strzelecki.

⁸ Konspiracyjna organizacja młodzieżowa działająca przy Związku Strzeleckim.

⁹ KPN – Kadra Polski Niepodległej.

¹⁰ PPS – Polska Partia Socjalistyczna; konspiracyjna nazwa WRN (Wolność, Równość, Niepodległość). Strukturę Okręgu Warszawskiego GL WRN/OW PPS opisał M. Żuczkowski, *Gwardia Ludowa Polskiej Partii Socjalistycznej i Oddziały Wojskowe Powstańczego Pogotowia Socjalistów w wojskowych strukturach Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] *Okupowana Europa. Podobieństwa i różnice*, red. W. Grabowski, Warszawa 2014.

N[a]zw[a]	a [plutony] ⁶	b [oficerowie]	c [podchorążowie]	d [podoficerowie]	e [szeregowi]	uwagi
S[zare]	7	–	19	12	492	scalone
S[zeregi] ¹¹	4	–	–	–	–	–
[C]hło[stra] ¹²	2 1	–	2	23	148	scalone
W trakcie przejmowania: NOW ¹³ i ZPS ¹⁴						

Tab[ela] IV [stan oddziałów WSOP]

[Nr]	a		b [oficerowie]		c [podchorążowie]		d [podoficerowie]		d [szeregowi]	e [obiekty do ochrony]	f [plutony do ochrony obiektów]	g [plutony do innych zadań]	h [uwagi]
	p [lutony] ¹⁵	s [sam. drużyny]	s [sztab]	l [linia]	s [sztab]	l [linia]	s [sztab]	l [linia]	l [linia]				
Szt[ab]	–	–	14	–	–	–	–	–	15	–	–	–	Wg danych z ostatnich miesięcy przyrost miesięczny wynosi ca 4%, wykazując tendencję malejącą
[I] Śr[ódmiście]	12 53	–	12	132	1	55	32	439	1263	74	54	11	
[II] Ż[o]l[iborz]	2 16	–	6	39	2	5	4	96	261	30	12	6	
[III] W[o]l[a]	3 2	–	2	2	–	3	–	55	182	17	8	2	
[IV] Och[ota]	0 5	0 1	3	4	3	5	–	43	105	7	5	1	
[V] M[o]k[o]t[ów]	5 32	–	10	55	–	56	7	193	853	57	17	20	
VI Pr[aga]	9 16	–	9	41	–	25	–	260	511	39	18	7	
Pow[iat] L[ewobrzeżny]	16 5	–	4	4	–	6	–	214	540	82	18	3	
Pow[iat] P[rawobrzeżny]	7 33	–	3	43	–	17	2	264	819	103	28	12	

¹¹ Szare Szeregi – kryptonim konspiracyjnej Organizacji Harcerzy ZHP.

¹² Kryptonim Batalionów Chłopskich, utworzony od ich pierwotnej nazwy „Chłopska Straż”, nadany przez Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego.

¹³ NOW – Narodowa Organizacja Wojskowa.

¹⁴ Właśc. ZSP – Związek Syndykalistów Polskich, używający do 1941 r. kryptonimu „Związek Wolność i Lud”.

¹⁵ W liczniku podano plutony pełne, w mianowniku zaś szkieletowe.

[Nr]	a		b [oficerowie]		c [podchorążowie]		d [podoficerowie]		d [szeregowi]	e [obiekty do ochrony]	f [plutony do ochrony obiektów]	g [plutony do innych zadań]	h [uwagi]
	p[lutony] ¹⁵	s [sam. drużyny]	s [sztab]	l [linia]	s [sztab]	l [linia]	s [sztab]	l [linia]	l [linia]				
UP ¹⁶	0 21	0 9	7	32	–	16	3	157	173	35	24	–	
Bud[owa] ¹⁷	–	–	21	18	–	7	21	80	1611	–	–	–	
WSK	–	–	–	–	–	–	–	–	1404	–	–	–	
R[azem]	54 183	0 10	91	370	6	195	69	1801	7737	444	184	62	

Tab[ela] IVa [oficerowie WSOP]

	a [piech.]	b [art.]	c [kaw.]	d [lotn.]	e [panc./mot.]	f [łączn.]	g [sap.]	h [inni]	i [pozostali]		R[azem]
1	121	22	15	3	5	5	12	10	8	=	201
2	53	27	21	3	5	3	6	16	4	=	138
3	19	9	9	2	1	1	2	11	1	=	55
4	4	4	1	–	–	–	–	4	1	=	14
5	2	3	–	–	–	–	–	1	–	=	6
6	1	2	1	–	–	–	1	2	–	=	7
7	–	–	–	–	–	–	1	–	–	=	1
0	–	–	–	–	–	–	–	–	39 ^{x)}	=	39
=	200	67	47	8	11	9	22	44	53		461

^{x)} dotyczy oficerów „Budowy” – wszystko starsze roczniki powyżej 50 lat.

¹⁶ Obiekty Użyteczności Publicznej.

¹⁷ Kryptonim pionu konspiracyjnego stanowiącego część WSOP odpowiedzialnego m.in. za ogólną koordynację działania ppoż.

Tab[ela] V [zespoły WSK]

[Nr]	zesp[oły] san[itarne]	z[espoły] adm[inistracyjne]	z[espoły] łączn[ości]	z[espoły] ochronne	z[espoły] pom[ocy] żołn[ierzom]	WSK	pomoc społ[eczna]	suma
[I] Śr[ódmiście]	24 p[un]kt[y] = 448 68 p[a]tr[oli] = 307	kuchnie 207	8 p[a]tr[oli] 46	sekcje (6-8) 435				
	R[azem] = 755	207	46	435	-	1443	59	1502
[II] Ż[o]ł[iborz]	15 p[un]kt[ów] 164 28 p[a]tr[oli] 137	kuchnie 44 magazyny 21 składn[ice] san[itarne] 6	9 p[a]tr[oli] 62	sekcje (6-8) 129				
	R[azem] = 301	71	62	129	-	563	39	602
[III] W[o]l[a]	7 p[un]kt[ów] 72 12 p[a]tr[oli] 57	kuchnie 23 magazyny 22	7 p[a]tr[oli] 33	sekcje (6-8) 76				
	R[azem] = 129	45	33	76	-	283	5	288
[IV] Och[ota]	4 p[un]kt[y] 61 30 p[a]tr[oli] 150	kuchnie 36 magazyny 8	11 p[a]tr[oli] 60 0 (łącznie z obsługą KG [AK])	sekcje (6-8) 78				
	R[azem] = 211	44	60	78	-	393	2	395
[V] M[o]k[o]-t[ów]	12 p[un]kt[ów] 105 10 p[a]tr[oli] 114	kuchnie 169	11 p[a]tr[oli] 50	sekcje (6-8) 325				
	R[azem] = 219	169	50	325	-	763	1	764

[Nr]	zesp[oty] san[itarnie]	z[espoły] adm[inistracyjne]	z[espoły] łączn[ości]	z[espoły] ochronne	z[espoły] pom[ocy] żołn[ierzom]	WSK	pomoc społ[eczna]	suma
[VI] Pr[aga]	20 p[un]kt[ów] 325	kuchnie 40	12 p[a]tr[oli] 79	sekcje (6-8) 250				
	79 p[a]tr[oli] 296							
	R[azem] = 621							
		40	79	250	-	990	32	1022
Sztab	Sztab 8	Sztab 28	Sztab 65	Kadra instruktaz[owa] 9	Sz[tab] 15			
Pow[iat]	p[a]tr[ole] na punktach 361	p[un]kty wyżyw[ienia] 240	p[a]tr[ole] 219	Sekcje 80	27		117	
P[rawobrzeżny]								
Pow[iat]	[patrole na punktach] 157	[punkty wyżyw[ienia] 65	[patrole] 162	[sekcje] 5			254	
L[ewobrzeżny]								
	R[azem] = 526	333	446	94	42	1441	371	1812
				Okręg W[arszawa]	71		59	130
R[azem]	= san[itarnie] 2762	adm[inistracyjne] 909	łączn[ości] 776	wartow[nicze] 1387	113	5947	563	6515

Pom[oc] żołn[ierzom] ujęta jest całym okręgiem 71 instr[uktorek], 59 sił pomocniczych poza Pow[iatem]. Jako pomoc uwzględniam te, które zadeklarowały kilkugodzinną pomoc na okres najintensywniejszej pracy, a nie są i nie nadają się do WSK.

Tab[ela] VI [uzbrojenie]¹⁸

[Nr]		a ¹⁹ [ckm]	b [rkm]	c [kb]	d [pist.]	e [pm]	f [działa]	g [armaty ppanc.]	h [kb ppanc.]	i [granaty ręczne]
K[omenda] O[kręgu]		3 0	2 0	35 2158	102 9670	–	–	1 0	[...]a	25 805
[I] Śr[ódmiście]	wł.	3 6400	7 3620	69 28 340	207 2090	2 180	–	–	1 5	832
	z.	–	–	–	16 474	22 9878	–	–	–	124
[II] Ż[o]l[iborz]	wł.	1 0	0 3	89 6045	229 3677	–	–	–	–	10 052
[III] W[o]l[a]	wł.	–	14 0	94 13 140	101 2089	1 40	–	–	2 46	1974
[IV] Och[ota]	wł.	–	1 0	66 7076	78 1743	–	–	–	–	2304
	z.	–	–	–	–	22 7950	–	–	–	–
[V] M[o]k[o]- t[ów]	wł.	–	4 4250	9 950	74 4030	1 210	–	–	–	2015
	z.	–	–	–	17 370	32 14 484	–	–	–	35
VI Pr[aga]	wł.	4 14 624	9 4876	104 38 830	287 5609	2 130	–	1 100	2 51	289
VII Pow[iat]	wł.	6 13 526	22 0	661 95 123	385 9467	–	–	–	3 908	1239
	z.	–	–	–	228 10 100	163 73 573	–	–	4 160	459
[VIII] Gro[mada]	wł.	–	1 620	25 1890	39 630	–	–	–	–	5
	z.	–	–	–	19 475	20 13 244	–	–	–	143

¹⁸ W Meldunku organizacyjnym Komendy Głównej AK nr 240 za okres od 1 IX 1943 r. do 29 II 1944 r. z 1 III 1944 r. (*Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3..., s. 332–333) podano, że Okręg Warszawa AK dysponował następującym uzbrojeniem: 18 ckm z 35 049 szt. amunicji, 75 rkm z 15 800 szt. amunicji, 284 pm z 121 tys. szt. amunicji, 1316 kb z 234 tys. szt. amunicji, 1965 pistoletami z 52 tys. szt. amunicji, 2 armatami ppanc. z 100 pociskami, 12 karabinami ppanc. z 1170 szt. amunicji, 45,5 tys. granatów ręcznych i 28 tys. zapalników.

¹⁹ W liczniku podano liczbę broni, w mianowniku zaś liczbę sztuk amunicji (analogicznie w pozostałych rubrykach).

[Nr]		a ¹⁹ [ckm]	b [rkm]	c [kb]	d [pist.]	e [pm]	f [działa]	g [armaty ppanc.]	h [kb ppanc.]	i [granaty ręczne]
Sap[erzy]	wł.	–	8 0	107 37 600	16 405	–	–	–	–	54
R[azem]		17 34 549	68 13 368	1259 231 152	1798 50 809	265 119 689	–	2 100	12 1170	45 330

Tab[ela] VIa [uzbrojenie oddziałów Kedywu]²⁰

Kedyw	wł.	1 500	6 2200	47 3300	70 1680	1 119	–	–	–	98
	z.	–	–	–	–	18 2433	–	–	–	–
R[azem] =		1 500	6 2200	47 3300	70 1680	19 2552	–	–	–	98

Tab[ela] VIa [uzbrojenie oddziałów WSOP]

[Nr]	a [ckm]	b ²¹ [rkm]	c [kb]	d [pist.]	e [pm]	f [działa]	g [armaty ppanc.]	h [kb ppanc.]	i [granaty ręczne]
Szt[ab]	–	–	–	–	–	–	–	–	–
[I] Śr[ódmiście]	–	–	2 300	61 kilkaset	–	–	–	–	30 30
[II] Ż[o]l[iborz]	–	–	–	–	–	–	–	–	–
[III] W[o]l[a]	–	–	–	–	–	–	–	–	–
[IV] Och[ota]	–	–	1 0	4 25	–	–	–	–	30 30
[V] M[o]k[o]t[ów]	–	1 0	4 100	4 100	–	–	–	–	–
VI Pr[aga]	–	–	–	–	–	–	–	–	–

²⁰ Dane w tabelach VIa, VII i VIIa zaczerpnięto z części statystycznej Sprawozdania Kedywu OW AK za okres od 1 IX do 1 III 1944 r. zob. *Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1944...*, s. 34–35. W wykazach stanu uzbrojenia (tabela VIb) w Sprawozdaniu Kedywu OW występuje mniejsza liczba karabinów (rubryka „c”) 42 – przy nieznacznie większej liczbie sztuk amunicji do nich – 3340; więcej jest z kolei pistoletów (rubryka „d”) – 81 i amunicji do nich – 1798; podano też magazynki – 131. Przy pistoletach maszynowych (rubryka „e”) rozbieżność dotyczy liczby sztuk amunicji – w Sprawozdaniu OW AK jest ich 2433, a w Sprawozdaniu Kedywu OW 1756.

²¹ W liczniku podano liczbę broni, w mianowniku zaś liczbę sztuk amunicji (analogicznie w pozostałych rubrykach, z wyjątkiem rubryki „i”, w której w liczniku podano granaty ręczne, a w mianowniku zapalniki).

[Nr]	a [ckm]	b ²¹ [rkm]	c [kb]	d [pist.]	e [pm]	f [działa]	g [armaty ppanc.]	h [kb ppanc.]	i [granaty ręczne]
Pow[iat] L[ewobrzeżny]	–	–	4 0	28 0	–	–	–	–	2 2
Pow[iat] P[rawobrzeżny]	–	–	–	–	–	–	–	–	–
R[azem] =	–	1 0	11 400	97 kilkaset	–	–	–	–	62 62

Tab[ela] VII [stan oddziałów Kedywu]

	a				b [oficerowie]		c [podchorążowie]		d [podoficerowie]		d [szeregowi]
	1 [oddziały dyspozycyjne]	2 [patrole dywersyjne]	3 [związki oddziałów partyzanckich]	4 [czynne oddziały partyzanckie]	s [sztab]	1 [linia]	s [sztab]	1 [linia]	s [sztab]	1 [linia]	1 [linia]
	3	17	–	–	–	21	14		5 sztab 51 [w oddziałach] boj[owych]		171
R[azem] =	3	17				21	14		56		171

Tab[ela] VIIa [oficerowie Kedywu]

	a [piech.]	b [art.]	c [kaw.]	d [lotn.]	e [panc./mot.]	f [łączn.]	g [sap.]	h [inni]	i [pozostali]		R[azem]
1	7	3	1	–	–	–	–	1	–	=	12
2	2	3	–	–	–	–	–	2	–	=	7
3	–	–	–	–	–	1	–	1	–	=	2
4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	=	–
5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	=	–
6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	=	–
7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	=	–
=	9	6	1	–	–	1	–	4	–	=	21

Tab[ela] VIII Sumaryczne zestawienie SPRP i S[zkoly] M[łodszych] D[owódców]

	a [liczba klas]	b [liczba wszystkich elewów]	c [liczba elewów z pomyślnie zdany egzaminem]	ubyło		uwagi
1. [SPRP]	23	213	204	9	2 rozstrzelanych 3 aresztowanych 4 zdyskwalifikowanych	Pod b. i c. są również podani z „Jutra” i z KPN. Ze ZS są również wliczeni
2. [SMD]	44	212	187	25	1 zabity 1 rozstrzelany 3 aresztowanych 1 zaginiony 4 uciekło przed n[ie]- p[rzyjaciel]em 7 zdyskwalifikowanych 8 z własnej inicjatywy	Ze ZS są wliczeni
R[azem] =	67	425	391	34		

„Nurt”^b

Źródło: AIPN, Obszar Warszawski AK, 0255/342 t. 12, k. 41–47, oryginał, mps.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół AK.

Archiwum Zakładu Historii II Wojny Światowej Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk.

Archiwum IPN

Obszar Warszawski AK.

Archiwum Studium Polski Podziemnej

Relacja Józefa Pszennego.

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego

Kolekcja WBBH,

Oddział VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza.

Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego

Archiwum Józefa Romana Rybickiego.

Zbiory Środowiska Żołnierzy 6-XXVI Obwodu Praga AK

Sprawozdanie półroczne za okres od 1 IX do 1 III 1944 r. Obwodu VI Praga AK sporządzone przez jego dowódcę ppłk. Zygmunta Rybskiego „Hańczę”, „Zęba”, „Ładnego”, Warszawa, 15 I 1944 r.

Dokumenty opublikowane

Archiwum Komendy Okręgu Warszawa ZWZ-AK, 1939–1944, oprac. K. Utracka, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2012, nr 1.

Armia Krajowa 1939–1945. Wybór źródeł, oprac. A. Chmielarz, G. Jasiński, A.K. Kunert, Warszawa 2013.

Armia Krajowa w dokumentach, t. 3: Kwiecień 1943 – lipiec 1944, Londyn 1976.

Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1943, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2006.

Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1944, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2009.

Obwodowe Oddziały Dywersji Bojowej Okręgu AK Warszawa. Dokumenty warszawskiego Kedywu z lat 1943–1944, wybór i oprac. H. Rybicka, Warszawa 2010.

Obwód VI Praga Okręgu Warszawa AK w powstaniu warszawskim – wybór dokumentów, red. i oprac. R. Stróżyk, Warszawa 2024.

Okręg Warszawa-Miasto ZWZ i Okręg Warszawski ZWZ-AK. Dokumenty 1940–1943. Archiwum „Drapacza” ze Skrzynki „Ali”, t. 1–2, wstęp i oprac. M. Olczak, M. Strok, Warszawa 2018.

Wspomnienia

Rybicki J.R., *Notatki szefa warszawskiego Kedywu*, Warszawa 2003.

Trojańczyk H., *Wspomnienia szefa wywiadu Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej*, Warszawa 2012.

Widy-Wirski F., *Szlakiem wyzwolenia. Z historii wojskowej organizacji konspiracyjnej KPN (Kadra Polski Niepodległej) 1940–1944. Relacja własna*, Warszawa 1974.

Ziółek Z., *Od okopów do barykad. Wspomnienia 1939–1944*, Warszawa 1976.

OPRACOWANIA

Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny, red. K. Komorowski, Warszawa 1996.

Bartelski L.M., *Mokotów 1944*, Warszawa 1986.

Bartoszewski W., *Akcje solidarnościowe pod murami getta warszawskiego (kwiecień 1943 r.)* [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 4, Kraków 2013.

Bartoszewski W., *Organizacja małego sabotażu „Wawer” w Warszawie 1940–1944* [w:] „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej 1939–1945” 1966, t. 10.

Bayer S., *Służba zdrowia Warszawy w walce z okupantem 1939–1945*, Warszawa 1985.

Bielak M., *Okręg Warszawa ZWZ-AK – stan badań*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2010, nr 32–33.

Bielecki R., *Batalion harcowski „Wigry”*, Warszawa 1991.

Bielecki R., „Gustaw” – „Harnaś”. *Dwa powstańcze bataliony*, Warszawa 1989.

Borkiewicz A., *Powstanie warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 2018.

Brułiński E., *3 Batalion Pancerny AK „Golski”*, Warszawa 1996.

Chmielarz A., Jasiński G., *Armia Krajowa 1939–1945*, Warszawa 2011.

Chmielarz A., *Refleksje nierocznicowe*, „Biuletyn Informacyjny AK” 2012, nr 2.

Gałęzowski M., *Orlęta Warszawy. Organizacja Orląt Związku Strzeleckiego w Warszawie: działalność przedwojenna, konspiracyjna i losy powojenne*, Warszawa 2009.

Gozdawa-Gołębiowski J., *Obszar Warszawski Armii Krajowej. Studium wojskowe*, Lublin 1992.

Grabowski W., *Polskie Państwo Podziemne. Stan wiedzy – kierunki potrzebnych badań historycznych* [w:] *I Kongres historyków konspiracji niepodległościowej. 25 lat niezależnych badań*

- naukowych nad konspiracją niepodległościową 1939–1945. *Ludzie, instytucje, wydarzenia*, red. J. Marszałec, K. Minczykowska, Toruń 2018.
- Grudziński E., „N”, „Drapacz” (*propaganda Okręgu Warszawskiego AK wśród Niemców*) „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1959, t. 2.
- Jasiński G., Wesołowski A., *Generał Antoni Chruściel. Biografia nieoczywista*, Warszawa 2024.
- Jasiński G., *Żoliborz 1944. Dzieje militarne II Obwodu Okręgu Warszawa AK w Powstaniu Warszawskim*, Pruszków 2009.
- Kirchmayer J., *Powstanie warszawskie*, Warszawa 1959.
- Kledzik M., *Zgrupowanie AK mjr. „Bartkiewicza”*, Warszawa 2002.
- Komorowski K., *Polityka i walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939–1945*, Warszawa 2000.
- Koreś D., *Blaski i cienie. XX-wieczna biografistyka wojskowa w historiografii polskiej z perspektywy trzech ostatnich dekad* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 7: *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, cz. 1, red. C. Kukło, W. Walczak, Białystok 2024.
- Koreś D., *W cieniu wyroku na miasto. Pułkownik dyplomowany Józef Szostak „Filip” (1897–1984). Biografia szefa Oddziału III i szefa operacji KG AK*, Warszawa 2023.
- Kulesza J., „Garluch”. *Opowieść o siódmym pułku piechoty Armii Krajowej 1939–1944*, Warszawa 2004.
- Kunert A.K., *Generał Monter Antoni Chruściel. Komendant podziemnej Warszawy*, Warszawa 2012.
- Kunert A.K., *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1–3, Warszawa 1987–1991.
- Łączność, sabotaż, dywersja. *Kobiety w Armii Krajowej*, red. E. Bukowska et al., Londyn 1985.
- Malinowski K., *Żołnierze łączności walczącej Warszawy*, Warszawa 1983.
- Matusak P., *Stan źródeł i badań nad zbrojnym ruchem oporu w Polsce 1939–1945* [w:] *VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości, Źródła w badaniach historii wojskowej*, red. K. Pindel, Toruń 2004.
- Matusak P., *Wywiad Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 2002.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1987.
- Ney-Krawawicz M., *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990.
- Olczak M., *Bolesław Kozubowski „Mocarz”, „Pleban”, „Lis”. Szef Kontrwywiadu Komendy Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK, „Biuletyn Informacyjny AK”* 2016, nr 9.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 3: *Armia Krajowa*, wyd. 2, Warszawa–Londyn 1999.
- Powstanie Warszawskie 1944 r. Bibliografia selektywna*, oprac. W. Henzel, I. Sawicka, t. 1–2, Warszawa 1994; t. 3, oprac. *idem*, Warszawa 1996; t. 4–5, oprac. I. Sawicka, Toruń 2004.
- Radzyńska J., *Zawsze niepodlegli*, Wrocław 1991.

- Rawski W., *Warszawska Armia Krajowa* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. nauk. K. Komorowski, Warszawa 1996.
- Sadurska W., *Kobiety w Łączności Komendy Głównej i Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK*, Warszawa 2002.
- Sanojca A., *Zarys struktury organizacyjnej Okręgu Warszawa ZWZ-AK. Wrzesień 1939 – lipiec 1944 (wybrane zagadnienia)* [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, z. 3, red. K. Dunin-Wąsowicz, J. Kaźmierska, H. Winnicka, Warszawa 1973.
- Satora K., *Podziemne zbrojownie polskie 1939–1944*, Warszawa 2001.
- Sawicki J.Z., „Obroża” w konspiracji i Powstaniu Warszawskim: dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy, Warszawa 2002.
- Sztandau H., *6. Obwód Armii Krajowej Praga*, Warszawa 2010.
- Strzembosz T., *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.
- Strzembosz T., *Odbijanie i uwalnianie więźniów w Warszawie 1939–1944*, Warszawa 1972.
- Strzembosz T., *Oddziały szturmowe konspiracyjnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.
- Utracka K., *Historiografia Powstania Warszawskiego – postulaty badawcze* [w:] *Czy mamy coś nowego do powiedzenia? II wojna światowa w badaniach młodych historyków*, red. M. Krupecka, K. Utracka, Warszawa 2014.
- Witkowski H., „Kedyw” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944, Warszawa 1984.
- Włodarkiewicz W., *Stan badań nad udziałem Wojska Polskiego w II wojnie światowej i potrzeby badawcze*, „Klio – czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2019, nr 2.
- Wojciechowski Z., *Źródła do dziejów wojen i wojskowości polskiej w Zbiorach Specjalnych Wojskowego Biura Badań Historycznych* [w:] *VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości. Źródła w badaniach historii wojskowej*, red. K. Pindel, Toruń 2004.
- Wroniszewski J.K., *IV Obwód Armii Krajowej Ochota – Okręg Warszawa*, Warszawa 1997.
- Wroniszewski J.K., *Ochota 1939–1945*, Warszawa 1976.
- Wroniszewski J.K., *Ochota 1944*, Warszawa 1970.
- Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej, red. W. Bułhak, Warszawa 2008.
- Żuczkowski M., *Gwardia Ludowa Polskiej Partii Socjalistycznej i Oddziały Wojskowe Powstańczego Pogotowia Socjalistów w wojskowych strukturach Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] *Okupowana Europa. Podobieństwa i różnice*, red. W. Grabowski, Warszawa 2014.

RADOSŁAW STRÓŻYK – historyk, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie, zajmuje się historią wojskowości polskiej w latach 1939–1945. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół historii podziemia niepodległościowego w Warszawie w okresie II wojny światowej. Autor pracy *Obwód VI Praga Okręgu Warszawa AK w powstaniu warszawskim – wybór dokumentów* (2024). E-mail: radoslaw.strozyk@ipn.gov.pl.

RADOSŁAW STRÓŻYK – historian, presently at the Institute of National Remembrance Branch in Warsaw, conducts research on the history of the Polish military 1939–1945, focusing on the history of the independence underground in Warsaw during World War II. Author of *Obwód VI Praga Okręgu Warszawa AK w powstaniu warszawskim – wybór dokumentów* [AK Warsaw Circuit Praga District VI in the Warsaw Uprising – Selection of Documents] (2024). E-mail: radoslaw.strozyk@ipn.gov.pl.

RECENZJE I POLEMIKI

DOI: 10.48261/PIS254518

MARIA ZIMA-MARJAŃSKA

Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie

ORCID: 0000-0001-5660-9374

JOANNA URBAŃSKA, ÁRON MÁTHÉ,
LENVIRÁGOK A VÉRES MEZŐKÖN.
UKRÁNOK, LENGYELEK ÉS MAGYAROK:
NÉPIRTÁS, MENEKÜLÉS, SEGÍTSÉGNYÚJTÁS,
SZÜLŐFÖLD KÖNYVKIADÓ,
[SZOMBATHELY] 2025, 271 S.

Temat Zbrodni Wołyńskiej pojawia się w węgierskiej historiografii dopiero od kilkunastu lat¹. Jest to wynik m.in. publikacji polskich historyków, piszących o pomocy okazanej przez honwedów² ich rodakom – zarówno ludności cywilnej, jak i ruchowi oporu³ – w latach II wojny światowej. Wątek tego wsparcia, okazanego w związku ze

¹ Warto wymienić następujące publikacje: I. Ravasz, *Az ukrán-magyar katonai kapcsolatok a XX. század első felében* [w:] *Magyar-ukrán közös múlt és jelen: nemzetközi tudományos konferencia anyagai*. [Kijów] 14–16 IV 2005, red. V.A. Szmolij, Kijów 2006, s. 217; O. Pahirja, *Fejezetek az ukrán felkelő hadsereg és a magyar megszálló csapatok kapcsolat történetéből*. *Volhínia és Dél-Poliszja, 1943–1944*, „Hadtörténelmi Közlemények” 2011, t. 2, s. 496–508; G. Lagzi, *Etnikai tisztogatás vagy függetlenségi harc? Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) létrejötté tevékenysége a második világháború során*, „Pro Minoritate” 2003, cz. 4, s. 195–216.

² Honwed (węg. *honvéd*) – dosł. obrońca ojczyzny, określenie oznaczające węgierskiego żołnierza.

³ Zob. *Ramię w ramię. Wspomnienia cudzoziemców uczestniczących w polskim ruchu oporu w latach 1939–1945*, oprac. S. Okęcki, Warszawa 1980; T. Bereza, *A volhíniai és a kis-lengyelországi mészáras – ukrán nacionalisták lengyelelles gyilkosságai 1943-ban és 1944-ben* [w:] *Nemzetiségi sorsok Köztes-Európában. A népiértás anatómiája a vészorszakban*, red. K. Biernacki, K. Rótar, Szeged 2015; M. Zima, *Magyar katonák és a varsói felkelés*, Budapest 2018.

zbrodniami popełnianymi przez ukraińskich nacjonalistów na narodzie polskim na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej, jest sygnalizowany w polskiej literaturze przedmiot⁴, w tym wspomnieniowej⁵.

Recenzowana książka jest pierwszą monografią wyżej wymienionej zbrodni, wydaną w języku węgierskim. Ukazała się wiosną 2025 r. Jej tytuł w tłumaczeniu na polski brzmi: *Kwiaty lnu na zakrwawionych polach. Ukraińcy, Polacy i Węgrzy: ludobójstwo, ucieczka, pomoc* (tłum. – M.Z.M.). Autorzy pracy – dr Áron Máthé⁶ oraz Joanna Urbańska⁷ – zajmują się badaniem i upowszechnianiem historii, w tym dziejów stosunków polsko-węgierskich. Książka została wydana przy wsparciu węgierskiej Fundacji im. Wacława Felczaka.

Autorzy już we wstępie zaznaczają, że choć ich praca ma na celu przede wszystkim udokumentowanie pomocy okazanej przez Węgrów Polakom na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej, to jej zakres tematyczny jest znacznie szerszy. Monografia ma układ problemowo-chronologiczny i składa się z sześciu rozdziałów. W pierwszym, zatytułowanym *W węgierskim zwierciadle – problem źródeł i narracji* (tłum. M.Z.M.), dokonano przeglądu dostępnych źródeł spisanych w języku węgierskim, poruszających kwestię postrzegania Ukraińców i Polaków w latach II wojny światowej, w tym konfliktu między nimi, przez honwedów. Máthé i Urbańska wskazują, że zachowały się wspomnienia węgierskich żołnierzy – głównie z 1. Armii, Dywizji Huzarów i Grupy Karpackiej – z walk na froncie wschodnim, poruszające sprawę kontaktów z Polakami. Część z nich opublikowano, inne są dostępne m.in. w Archiwum Historii Wojskowości (HL) oraz Archiwum Historycznym

⁴ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2000; S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939–1946*, Wrocław 2004; P. Zychowicz, *Wołyni zdradzony, czyli jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA*, Poznań 2019; A. Podhajcki, *OUN i UPA pod skrzydłami III Rzeszy*, Warszawa 2013; J. Wołczański, *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe*, cz. 2, Kraków 2006; T. Bereza, *Węgrzy wobec eksterminacji ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/wegry/76835,Wegry-wobec-eksterminacji-ludnosci-polskiej-przez-nacjonalistow-ukrainskich.html>, dostęp 8 V 2025 r.; M. Zima-Marjańska, „Bratankowie” w chwili próby. Węgrzy na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach II wojny światowej [w:] *80 lat temu na Wołyniu*, dodatek specjalny Instytutu Pamięci Narodowej do tytułów Polska Press, 10 VII 2023.

⁵ Np. T. Olszański, *Kresy Kresów. Stanisławów*, Warszawa 2008; S. Leszczyński, *Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945*, Rzeszów 2016; W. Romanowski, *Kainowe dni*, Biały Dunajec–Ostróg 2016.

⁶ Áron Máthé – historyk i socjolog, wiceprzewodniczący węgierskiego Komitetu Pamięci Narodowej (NEB), ściśle współpracującego z polskim Instytutem Pamięci Narodowej. Jest m.in. współautorem (wraz z Rafałem Reczkiem, Stanisławem Jankowiakiem i Rafałem Kościańskim) monografii, wydanej po polsku i po węgiersku przez IPN oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, *Miasta Wolności. Poznań – Budapeszt 1956*, Warszawa–Poznań 2021.

⁷ Joanna Urbańska – filolog węgierski, w latach 2018–2023 dyrektor Instytutu Polskiego w Budapeszcie. Obecnie prezes Polsko-Węgierskiego Stowarzyszenia im. Rodziny Korompayów. Za swoje działania na rzecz umacniania relacji polsko-węgierskich została odznaczona m.in. Krzyżem Kawalerskim Węgierskiego Orderu Zasługi.

Węgierskich Służb Bezpieczeństwa Narodowego (ABTL). Autorzy cytują wspomnienia przechowywane w HL, np. Gábora Monsparta, w których otwarcie opisywano przyjazne relacje z ludnością polską, polegające na wzajemnej nieagresji oraz m.in. na jej dozbrajaniu. W tych źródłach znajdujemy także informacje o stratach, zadanych sobie nawzajem przez obie strony. Wynikały one z tego, że nie zawsze bohaterowie wydarzeń orientowali się zawczasu, że mieli do czynienia z przedstawicielami narodu, z którym łączyła ich tradycja braterstwa i z którym nie byli w stanie wojny. Autorzy omawianej pracy zaznaczają, że – mimo przeprowadzonej przez nich kwerendy archiwalnej – w licznych zespołach zawierających relacje żołnierzy węgierskich z okresu II wojny światowej mogą znajdować się nieprzebadane jeszcze przekazy dotyczące wydarzeń na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej.

Autorzy opisali słabości i zalety omawianych źródeł. Do pierwszych zaliczyli ich relatywnie niedużą liczbę. A przecież, skoro honwedzi stacjonowali na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej, niemożliwe jest, by nie wiedzieli o zbrodniach OUN-UPA na Polakach. Sytuacja ta jest prawdopodobnie wynikiem niekompletnego zachowania przekazów oraz zrabowania części dokumentów przez Sowietów po wkroczeniu Armii Czerwonej na Węgry pod koniec II wojny światowej. Później zaś, z uwagi na realia życia w reżimie komunistycznym, byli żołnierze, czy to podczas zeznań przed sądami, czy spisując wspomnienia, woleli lub musieli pomijać bądź ograniczać wątki kontaktów z Polakami i Ukraińcami. Mimo to twórców książki dziwi np. ogólny brak występowania w węgierskich relacjach informacji o potyczkach z siłami ukraińskimi, wzmiankowanych w źródłach polskich. Można zresztą zauważyć kontrast pomiędzy wspomnianymi przekazami a mnogością polskich relacji na temat postawy Węgrów wobec zbrodni OUN-UPA. Co ciekawe i ważne, autorzy w swoich ustaleniach przywołali publikację zawierającą ukraińskie dokumenty opisujące pomoc udzielaną przez honwedów Polakom napadanyom przez bojówkarzy z UPA⁸. Inną kwestią jest to, że relacji Węgrów poświęconych Polakom jest i tak więcej niż tych dotyczących Ukraińców, dzięki czemu historycy mają jednak możliwość skonfrontowania źródeł polskich i węgierskich i zbudowania pełniejszego obrazu wydarzeń z lat 1942–1944, np. w kwestii kontaktów obu stron podczas Powstania Warszawskiego⁹. Spotkania z OUN-UPA zaczęto opisywać na Węgrzech dopiero w prasie powojennej¹⁰. Kolejną ważną kwestią, z punktu widzenia krytyki omawianych źródeł, są problemy z rozróżnianiem partyzantów sowieckich i ukraińskich przez honwedów, o czym świadczy zdziwienie jednego z pułkowników, gdy dowiedział się, że na jego obsza-

⁸ Zob. *Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Documents from the Archives of the Secret Services*, wybór i red. J. Bednarek, D. Boyko, W. Chudzik i in., Łódź–Warszawa–Kijów 2012.

⁹ Zob. M. Zima, *Węgrzy wobec Powstania Warszawskiego*, Pruszków 2016.

¹⁰ Za: J. Urbańska, Á. Máthé, *Lenvirágok a véres mezőkön Ukránok, lengyelek és magyarok: népirtás, menekülés, segítségnyújtás*, Szülöföld Könyvkiadó, [Szombathely] 2025, s. 27.

rze działań operuje jakaś ukraińska formacja partyzancka (s. 28). Autorzy piszą też, że Węgrzy rzadko opisywali zbrodnie OUN-UPA na Polakach w swych wspomnieniach.

Mimo to zaprezentowane przekazy, w tym mające charakter pamiętnikarski, zawierają opisy kontaktów żołnierzy węgierskich z Polakami (w tym okazanej im pomocy) i Ukraińcami. Wartość recenzowanej publikacji podnosi fakt, że część cytowanych w niej źródeł nie była wcześniej wykorzystywana przez historyków. Dotyczy to zwłaszcza badaczy polskich, którzy w niewielkim stopniu wykorzystują przekazy węgierskie. Omawiana praca otwiera możliwość sięgnięcia do nich.

Generalnie z dostępnych materiałów wyłania się dość wyraźnie opinia, że honwodzi stacjonujący w latach 1941–1944 na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej „udzielili wszechstronnej pomocy Polakom” (s. 197).

W tym rozdziale autorzy dokonują także przeglądu ówczesnej prasy węgierskiej, wskazując, że nie potępiano w niej wprost działań ukraińskich nacjonalistów, zestawiając je z rewizjonizmem samych Węgrów, obejmującym m.in. Zakarpacie. Poza tym ewentualne powstanie państwa ukraińskiego oddalało od Budapesztu bezpośrednie zagrożenie ze strony ZSRS. Równocześnie tytuły gazet węgierskich, które były przychylne sprawom polskim (np. „Magyar Nemzet”, „Új Somogy”), często podkreślały szczególną wrogość ukraińskich nacjonalistów do Polaków. Jednak, na co zwracają uwagę autorzy, o Zbrodni Wołyńskiej pisano nad Dunajem w sposób zawoalowany (s. 23).

Drugi rozdział monografii nosi tytuł *Stosunki węgiersko-ukraińskie, Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińska Powstańcza Armia* (tłum. M.Z.M.). Omówiono w nim niezrealizowany pomysł utworzenia ukraińskiego obszaru autonomicznego w Cesarstwie Austrii i dążenia Ukraińców do utworzenia swojego państwa. W związku z proklamowaniem Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej pojawiła się także kwestia uzyskania autonomii przez prowęgierskich Rusinów na Zakarpaciu, za czym jednak politycy omawianej narodowości, dążący do pełnej unifikacji ziem zamieszkałych przez swoich rodaków, się nie opowiedzieli. Autorzy zaznaczyli, że w początkowym okresie II wojny światowej Węgrzy generalnie nie byli przeciwni ukraińskiemu ruchowi narodowemu. Był on raczej uważany za wzmocnienie koalicji antysowieckiej. Urbańska i Máthé zaznaczyli, że w 1941 r. także ogół ludności ukraińskiej miał przychylny stosunek do Węgrów, witanych jako wyzwolicieli spod jarzma sowieckiego (s. 63). Tym, co stopniowo zniechęcało honwedów do Ukraińców, były liczne i brutalne napaści tych ostatnich na Polaków oraz dwulicowa postawa ich przedstawicieli wobec Węgrów. W propagandzie OUN-UPA również ich uznawano za wrogów, choć okresowo strona ukraińska szukała form współpracy wojskowej z nimi. Do kontaktów dochodziło także na szczeblu najwyższych władz; najpierw delegat ukraiński złożył wizytę w Budapeszcie, a potem doszło do rewizyty u działaczy OUN pod koniec 1943 r. W rezultacie UPA zawarła kilka porozumień z armią węgierską (s. 72). W ich wyniku honwodzi wspierali Ukraińców lekarstwami

i bronią, ci zaś odwodzili się żywnością. Planowano zorganizowanie nieoficjalnego przedstawicielstwa Ukrainy w Budapeszcie, a strona węgierska była skłonna przyjąć uchodźców ukraińskich w przypadku zajęcia ich ziem przez Armię Czerwoną¹¹. Autorzy omawianej pracy zauważają, że w relacjach członków OUN-UPA kontakty z Węgrami są przedstawione z dużą przesadą, a zawarty w nich obraz nie znajduje pokrycia w innych dokumentach (s. 73). Stwierdzenie potwierdzają źródła polskie, zawierające informacje o przedstawianiu Węgrów przez OUN-UPA raczej w negatywnym świetle¹². Kwestia ta wymaga dalszych badań, w tym porównania z przekazami niemieckimi. W HL można znaleźć interesującą relację Ukraińca, który zaznaczył, że nie doszło do głębszej współpracy wojskowej, ponieważ Ukraińcy oczekiwali całkowitego i natychmiastowego zwrócenia się Węgier przeciw III Rzeszy, co było w tym czasie postulatem niemożliwym do spełnienia¹³. Ponadto część zwierzchników OUN-UPA widziała w honwedach jedynie okupantów. Znamienne jest stwierdzenie autorów (s. 42): „Stosunków [Węgrów – M.Z.M.] z Ukraińcami nie można nazwać nieprzyjawnymi, jednak nie wszystkie zapiski to potwierdzają. Odczuwalny jest dystans, podejrzliwość, a czasami wręcz wzajemna obcość” (tłum. M.Z.M.). Wraz z radykalizacją OUN, honwedzi zaczęli zwalczać ukraińskich nacjonalistów na obszarach stacjonowania tzw. Węgierskiej Grupy Okupacyjnej. Odkąd jednak przegrana Niemców w tej wojnie stawała się coraz bliższa, obie strony starały się dążyć do porozumienia. W drugiej połowie 1944 r., kierując się pragmatyzmem, postanowiono o wzajemnej neutralności tak, by obie strony mogły skupić się na walkach z Armią Czerwoną¹⁴.

W kolejnym rozdziale monografii, noszącym tytuł *Stosunki węgiersko-polskie. Polskie Państwo Podziemne i wojsko. Siły węgierskie na badanych obszarach* (tłum. M.Z.M.), pokrótce zaprezentowano dzieje relacji polsko-węgierskich od średniowiecza po II wojnę światową, opisując zarówno okresy współpracy, jak i konfliktów oraz prowadzenia odmiennej polityki, np. po zakończeniu I wojny światowej. Autorzy omówili kwestie obszarów, na których ścierały się interesy polskie, ukraińskie i węgierskie, np. na Zakarpaciu dążenia i coraz śmielsze działania ukraińskich nacjonalistów niekiedy powodowały niepokój władz w Budapeszcie. Na skutek tych wydarzeń żołnierze węgierscy tym chętniej solidaryzowali się z Polakami poddawanyymi ukraińskim represjom (s. 91.). Szczególnie dużo miejsca poświęcono zagadnieniu dyslokacji honwedów w latach II wojny światowej na okupowanych ziemiach II Rzeczypospolitej. Na jej południowo-wschodnich kresach stacjonowały tzw. Królewskie Węgierskie Siły Okupacyjne oraz jednostki zmobilizo-

¹¹ Za: *ibidem*, s. 72.

¹² Za: T. Bereza, *Węgrzy wobec eksterminacji...*

¹³ Za: J. Urbańska, Á. Máthé, *Lenvirágok a véres mezőkön...*, s. 74.

¹⁴ M. Zima-Marjańska, „Bratankowie” w chwili próby...

wane do walki z Armią Czerwoną – 1. Dywizja Kawalerii, II Korpus Rezerwowy oraz 1. Armia węgierska.

Rozdział czwarty, zatytułowany *Wschodnia Polska i Zachodnia Ukraina. Zarys historii regionu* (tłum. M.Z.M.), poświęcony jest burzliwej historii południowo-wschodnich obszarów II Rzeczypospolitej (z wyodrębnioną krótką charakterystyką Wołynia) i losom Zachodniej Ukrainy z podziałem na okresy 1918–1922, 1922–1939 i 1939–1945/1947. Máthé i Urbańska opisują w tej części książki również wymierzone w Polaków akcje OUN-UPA oraz antypolską propagandę szerzoną wśród ludności ukraińskiej. Autorzy podkreślają, że Ukraińcy rozpoczęli po I wojnie światowej walkę o swoją państwowość i wyzwolenie się spod polskiego zwierzchnictwa, mimo że realnie w II Rzeczypospolitej nie ustanowiono praw ich dyskryminujących (s. 124). Obiektywnie opisali propagowanie przez OUN ideologii nacjonalistycznej wśród młodzieży ukraińskiej, zamachy działaczy tej organizacji na Polaków, którzy szukali porozumienia pomiędzy obu narodami (Tadeusz Hołówko, Bronisław Pieracki), a także na Ukraińców nastawionych ugodowo (Iwan Babij). Wskazali, że ukraińscy nacjonałiści dążyli do rozwiązań siłowych, które wprowadzili w życie po podjęciu współpracy z III Rzeszą i proklamowaniu przez OUN państwa ukraińskiego 30 czerwca 1941 r. Autorzy wspomnieli również o współudziale OUN oraz ukraińskiej Hilfspolizei w niemieckich represjach na Polakach i eksterminacji Żydów na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej.

W rozdziale piątym, zatytułowanym *Charakterystyka ukraińskiego ludobójstwa* (tłum. M.Z.M.), Máthé i Urbańska szczegółowo omawiają masowe morderstwa dokonane przez Ukraińców na Polakach na wspomnianym obszarze. Przypominają, że działania te, trwające aż do 1947 r., w pełni wyczerpują znamiona zbrodni ludobójstwa. Podkreślają także, że były one o wiele bardziej barbarzyńskie niż ówczesne zbrodnie niemieckie i sowieckie. Jednocześnie, powołując się na artykuł Ewy Siemaszko z 2023 r., przypominają, że ponad 400 Ukraińców poniosło śmierć z rąk UPA za pomoc polskim sąsiadom i krewnym¹⁵. Szkoda, że nie sięgnęli do *Kresowej księgi sprawiedliwych 1939–1945*¹⁶, co pozwoliłoby im podać bardziej precyzyjną liczbę Ukraińców pomagających Polakom. Autorzy przedstawiają również współczesne problemy z ekshumacjami polskich ofiar opisanych zbrodni i próby relatywizacji odpowiedzialności, tj. obwiniania Polaków o doprowadzenie do mordów, podejmowane przez ukraińskich intelektualistów, historyków i polityków. Innymi formami tych działań były próby umniejszania rozmiarów oraz okrucieństwa zbrodni, a także przypisywania ich partyzantom sowieckim. Autorzy monografii przybliżają czytelnikom propagandę szerzoną na świecie przez ukraińską emigrację. Dodają, że elementy tej pro-

¹⁵ E. Siemaszko, *Zbrodnia Wołyńska. Od aspiracji państwowych do zbrodni ludobójstwa [w:] 80 lat temu na Wołyniu...*, s. 4.

¹⁶ *Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007.

pagandy, prowadzącej do zakłamywania tego, kto był sprawcą, a kto ofiarą ludobójstwa, pojawiły się także już w proniemieckiej prasie węgierskiej w okresie II wojny światowej.

Ostatni, najobszerniejszy rozdział pt. *Węgierska pomoc i jej formy w świetle polskich źródeł* (tłum. M.Z.M.) poświęcony jest polskim przekazom dotyczącym pomocy оказanej przez Węgrów Polakom na Wołyniu. Autorzy, bazując na licznych pracach polskich, ukraińskich i węgierskich, publikowanych zarówno w kraju, jak i na emigracji, przedstawili różne formy pomocy udzielanej przez honwedów ludności polskiej w obliczu ataków ukraińskich nacjonalistów. Niemcy wyznaczyli Węgom zadanie ochrony szlaków komunikacyjnych na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Jak już wspomniano, początkowo relacje honwedów z przedstawicielami obu narodów dominujących na tym obszarze były dobre. Zmieniło się to pod wpływem obserwowania przez Węgrów brutalnych napadów Ukraińców na ich polskich sąsiadów, co sygnalizują źródła polskie. W rezultacie honwedzi starali się ochraniać ludność polską poprzez działalność swoich patroli, a także uczestnicząc w polskich nabożeństwach. Próbowali powstrzymywać napady UPA, nawet aresztując i osądzając jej członków¹⁷. Gdy zaś do ataków dochodziło, Polacy znajdowali schronienie w budynkach, w których stacjonowali żołnierze węgierscy, m.in. na stacjach kolejowych. Węgrzy przekazywali także Polakom broń i żywność, a nawet wspólnie z nimi odpierali ataki banderowców (s. 198). Podejmowali również próby uwalniania osób złapanych przez bojówki UPA, niejednokrotnie zakończone sukcesem. Udzielali również pomocy medycznej rannym ofiarom napaści. Jednak, według autorów omawianej książki, najważniejszą formą pomocy było pilnowanie dróg, którymi Polacy uciekali przed ludobójstwem z rąk UPA (s. 234, 236). Co więcej, część ludności polskiej, np. z Wiśniowca Nowego¹⁸, wyjechała na Węgry w transportach kolejowych z powracającymi do domu honwedami, innych zaś Węgrzy przepuszczali przez granicę i pozwalali osiąść w swoim kraju. Notabene nie stanowiło to gwarancji bezpieczeństwa, gdyż po rozpoczęciu okupacji Węgier przez III Rzeszę w marcu 1944 r. niektórzy z tych ludzi zostali wywiezieni do KL Auschwitz-Birkenau. Máthé i Urbańska zauważyli, że mimo trudnej sytuacji materialnej, Polacy również pomagali Węgom, głównie dostarczając żywność.

Motyw węgierskiej pomocy często pojawia się we wspomnieniach polskich mieszkańców omawianych obszarów. Szczególnie pozytywnie honwedzi zaznaczyli swą obecność w Stanisławowie, Zdobunowie, Dubnie, Łucku i Białokrynicy. Informacje na ten temat, występujące także w dokumentach polskiego ruchu oporu, zostały również potwierdzone przez historyków ukraińskich¹⁹.

Zaznaczyć jednak trzeba, że węgierscy żołnierze nie zawsze wspierali Polaków. Niekiedy odmawiali im pomocy lub współdziałali z Ukraińcami, dozbrajając ich oddziały

¹⁷ S. Siekierka, H. Komański, E. Różański, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich...*

¹⁸ Zob. P. Ferenc-Chudy, W. Mucha, *Macie czas do jutra*, „Gazeta Polska” 2013, nr 11.

¹⁹ Zob. O. Pahirja, *Fejezetek az ukrán felkelő hadsereg...*, s. 496–508.

lub nawet biorąc udział w napadach rabunkowych na ludność polską. W przypadku przetłumaczenia książki na polski byłoby dobrze, aby autorzy pokusili się o głębsze wyjaśnienie tego dość niejednoznacznego stosunku honwedów do Ukraińców. Postulowane byłoby sięgnięcie do prac Ołeksandra Goguna²⁰. Należałoby także rozwinąć wątek oferty Węgrów, którzy zgłaszali gotowość wystąpienia w roli mediatorów między obydwooma skłóconymi społecznościami²¹.

Oceniając wartość merytoryczną książki, należy zwrócić uwagę na szeroką kwerendę, przeprowadzoną przez autorów. Wykorzystano opracowania i źródła polskie (w dużej mierze monografia bazuje na opracowaniach Władysława i Ewy Siemaszków oraz pracach Tomasza Berezy i Lucyny Kulińskiej), węgierskie, prace ukraińskich historyków publikowane także po angielsku oraz historiografię anglosaską. Jednak z ukraińskich źródeł i opracowań autorzy skorzystali w niewielkim stopniu. Ich uwzględnienie wypełniłoby luki w dotychczasowym stanie wiedzy na temat relacji pomiędzy Polakami, Węgrami i Ukraińcami. Autorka recenzji zdaje sobie sprawę, że dostęp do źródeł ukraińskich z różnych przyczyn jest utrudniony, jednak można skorzystać z części materiałów archiwalnych (np. Centralne Państwowe Archiwum Stowarzyszeń Społecznych i Studiów Ukraińskich, Państwowe Archiwum Obwodu Wołyńskiego w Łucku), szczególnie w dobie cyfryzacji zbiorów i edycji źródłowych. Tym bardziej szkoda, że autorzy nie sięgnęli do wydawnictwa *Litopys UPA*, w którym można znaleźć niemieckie materiały poświęcone postawie honwedów wobec OUN-UPA. Brakuje także odesłania do pracy Ihora Iljuszyna *UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945)*²² bazującej na szerokiej kwerendzie archiwalnej. Autorzy jednak, co zasługuje na podkreślenie, sięgnęli po publikacje historyków ukraińskich na temat zbrodni OUN-UPA wydane po polsku, np. Wiktora Poliszczuka *Dowody zbrodni OUN-UPA. Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1922–1999*²³ oraz *Gorzka prawda. Zbrodniczość OUN-UPA (spowiedź Ukraińca)*²⁴. Mankamentem technicznym książki jest brak indeksów osobowego i geograficznego. W pracy pojawiają się także błędy literowe i liczbowe (np. s. 15; s. 145, przyp. 511; s. 200; s. 265) mimo *proofreadingu* sporządzonego przez trzech wybitnych historyków węgierskich. Niektóre z tych usterek są ważne, inne wynikają z błędów przy próbach tłumaczenia nazw własnych, np. zastosowano niepoprawny zapis Cmentarz Rakowiecki zamiast cmentarz Rakowicki.

Choć omawiana publikacja nie jest pozbawiona wad, jest pierwszą węgierską książką, w której kompleksowo przedstawiono zbrodnie popełniane w latach 1939–1947

²⁰ Np. A. Гогун, *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы*, Харків 2018.

²¹ Zob. D. Pölhe, *Banderista bűncselekmények*, „Eszmélet” 2015, nr 2.

²² I. Iljuszyn, *UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945)*, Warszawa 2009.

²³ W. Poliszczuk, *Dowody zbrodni OUN-UPA. Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1922–1999*, Toronto 2000.

²⁴ *Idem*, *Gorzka prawda. Zbrodniczość OUN-UPA (spowiedź Ukraińca)*, Toronto–Warszawa–Kijów 1995.

przez ukraińskich nacjonalistów na Polakach z perspektywy węgierskiej. Dzięki temu, jak wspomniano, jej autorzy nie tylko uprzystępnili problematykę Zbrodni Wołyńskiej czytelnikom z kraju nad Dunajem, lecz także wypełnili ważną lukę w historiografii jego stosunków z Polską. Wprowadzono do obiegu naukowego nowe źródła i ustalenia; niektóre wymagają dalszej weryfikacji i badań, czego autorzy mają świadomość (s. 258). Praca dostarcza m.in. nowych informacji na temat stacjonowania wojsk węgierskich na froncie wschodnim, w tym na ziemiach II Rzeczypospolitej. Należałoby jak najszybciej przetłumaczyć ją na polski po to, by zawarte w niej ustalenia stały się dostępne dla polskich historyków i społeczeństwa. Taki przykład można by było uzupełnić odesłaniem do niedawno opublikowanej edycji źródłowej *Dokumenty zbrodni wołyńskiej*²⁵ i ogromnego zbioru relacji znajdującego się w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu.

MARIA ZIMA-MARJAŃSKA – historyk, absolwentka Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, starszy specjalista w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej. Autorka monografii *Węgrzy wobec Powstania Warszawskiego* (2015) (przetłumaczonej również na język węgierski) i *Ekspertyza w sprawie obozu przejściowego w Pruszkowie (Durchgangslager 121 Pruszków) i jego statusu* (2022) oraz współredaktorka dwujęzycznego opracowania pokonferencyjnego *Stosunki polsko-węgierskie podczas II wojny światowej – Lengyel-magyar kapcsolatok a második világháború időszakában* (2019). E-mail: Maria.Zima@ipn.gov.pl

MARIA ZIMA-MARJAŃSKA – historian, graduate of Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, senior specialist at the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance. Author of the monographs: *Węgrzy wobec Powstania Warszawskiego* [Hungarians on the Warsaw Rising] (2015) (translated also in Hungarian) and *Ekspertyza w sprawie obozu przejściowego w Pruszkowie (Durchgangslager 121 Pruszków) i jego statusu* [Expert Opinion on the Pruszków Transit Camp (Durchgangslager 121 Pruszków) and Its Status] (2022); co-editor of the book *Lengyel-magyar kapcsolatok a második világháború időszakában – Stosunki polsko-węgierskie podczas II wojny światowej* [Polish-Hungarian Relations During World War II] (2019). E-mail: Maria.Zima@ipn.gov.pl

²⁵ *Dokumenty zbrodni wołyńskiej*, oprac. E. Gigilewicz, L. Popek, P. Sokołowski, T. Zych, t. 2, Tarnobrzeg 2024.

KONFERENCJE

DOI: 10.48261/PIS254519

GRZEGORZ WOŁK

Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie

ORCID: 0000-0002-7274-0767

SPRAWOZDANIE Z KONFERENCJI „EMIGRACJA NIEPODLEGŁOŚCIOWA W USA W LATACH 80.”, SUMMERSVILLE (WEST VIRGINIA, USA), 4–6 CZERWCA 2025 R.

Lata osiemdziesiąte XX w. to okres emigracji ostatniej fali uchodźców politycznych w dziejach Polski. Znaczna część osób zaangażowanych w działalność antykomunistyczną opuściła wówczas ojczyznę, wybierając jako kraj osiedlenia m.in. Stany Zjednoczone. W nowym miejscu zamieszkania wiele z nich angażowało się w inicjatywy wspierające krajowe organizacje opozycyjne, w tym NSZZ „Solidarność”, funkcjonujący w podziemiu od wprowadzenia stanu wojennego.

O niezwykle bogatej aktywności tej fali wychodźstwa w USA postanowili przypomnieć organizatorzy wspomnianej w tytule konferencji. W skład jej komitetu organizacyjnego weszły następujące osoby: Marek Bober, Monica Brown, Andrzej Burghardt, Marian Faryniarz, Dariusz Olszewski, Marek Ruszczyński, Bolko Skowron, Zygmunt Staszewski i Adam Więckowski. Honorowy patronat nad obradami objął ówczesny prezes Instytutu Pamięci Narodowej dr Karol Nawrocki, a ich przebieg uświetnił swoją obecnością burmistrz Summersville Robert Shafer, który w uroczystej proklamacji poparł ideę zorganizowania omawianego spotkania i podkreślił wspólne wartości łączące Polskę i USA. W trakcie otwarcia konferencji odczytano także listy gratulacyjne przesłane przez stałego przedstawiciela Rzeczypospolitej przy ONZ Krzysztofa Szczerskiego, zastępcę prezesa IPN dr. hab. Karola Polejowskiego oraz współtwórcę Konfederacji Polski Niepodległej i Polskiej Partii Niepodległościowej Romualda Szeremietiewa. Podczas tej części spot-

kania jeden z jego organizatorów, pan Marek Ruszczyński, w latach osiemdziesiątych szef Biura Zagranicznego KPN w Nowym Jorku, otrzymał Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski.

Do Summersville zawitało blisko 60 osób reprezentujących różne organizacje polonijne działające w wielu ośrodkach USA, m.in. w Chicago i Nowym Jorku, ale także w stanach mniej kojarzonych z polską emigracją polityczną, jak Connecticut, Floryda czy Michigan. W tym zacnym gronie można było spotkać dawnych więźniów politycznych, którzy zdecydowali się na opuszczenie kraju. Reprezentowali oni szerokie spektrum organizacji z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych – takich jak Organizacja Ruch, Wolne Związki Zawodowe Wybrzeża, Konfederacja Polski Niepodległej, NSZZ „Solidarność”, Solidarność Walcząca, Polska Partia Niepodległościowa – oraz wiele komitetów wspierających z zagranicy Solidarność, a także legendarny wręcz emigracyjny Ruch Społeczno-Polityczny POMOST. Poza bezpośrednimi uczestnikami działań niepodległościowych z lat osiemdziesiątych w konferencji wzięli udział historycy, głównie z IPN.

Panele dyskusyjne, składające się na omawiane wydarzenie, zostały podzielone na dwa rodzaje: wspomnieniowe – w trakcie których głos zabierali uczestnicy opisywanych wydarzeń – oraz referatowe, zdominowane przez zawodowych badaczy dziejów. Obradom towarzyszyła wystawa poświęcona działalności Solidarności Walczącej, za której przygotowanie odpowiadał Dariusz Olszewski, wieloletni bliski współpracownik Kornela Morawieckiego. Ekspozycję wzbogaciły eksponaty przywiezione przez członków organizacji Freedom and Solidarity oraz pamiątki pochodzące od NSZZ „Solidarność” Huty Miedzi z Głogowa. Dużym zainteresowaniem cieszyła się projekcja filmu dokumentalnego, zmontowanego przez Radosława Pobożego z Archiwum IPN, złożonego z unikatowych nagrań autorstwa Mariana Faryniarza, jednego ze współorganizatorów konferencji, a w latach osiemdziesiątych aktywnego dokumentalisty wszelkich polskich inicjatyw niepodległościowych, mających miejsce w Nowym Jorku.

Obrady budziły duże zainteresowanie goszczących w Summersville osób, a ich program był nad wyraz bogaty. Pierwszego dnia, poza częścią oficjalną, odbyły się dwa panele. W pierwszym Marzena Kruk, dyrektor Archiwum IPN, wygłosiła referat pt. „Upamiętnianie opozycji antykomunistycznej lat 1976–1989 – jeden z priorytetów IPN”, a dr Sebastian Pilarski, dyrektor Biura Badań Historycznych Instytutu, przedstawił „Międzynarodowy kontekst działalności NSZZ »Solidarność« w II połowie lat osiemdziesiątych XX wieku – wybrane zagadnienia”. Kolejny panel, zatytułowany „Antykomunistyczne kampanie podejmowane przez emigrantów politycznych w USA oraz ich wpływ na Polonię w USA, na rząd USA, amerykańskie media i na reżim PRL”, zdominowali bezpośredni uczestnicy omawianych wydarzeń: Andrzej Burghardt, Zygmunt Staszewski, Dariusz Olszewski, Adam Więckowski i Marek Ruszczyński. Ponadto Adam Więckowski odczytał w jego trakcie spisane specjalnie na tę okoliczność emigracyjne wspomnienia Andrzeja Czumy. Podczas konferencji miało miejsce także łączenie wideo

z Antonim Macierewiczem, jednym z działaczy opozycji antykomunistycznej, który u schyłku lat osiemdziesiątych gościł w USA i był wówczas podejmowany m.in. przez niektórych z uczestników obrad.

W drugim dniu odbył się kolejny panel z referatami historyków. Dużym zainteresowaniem cieszyło się wystąpienie dr. Witolda Bagieńskiego pt. „Działalność wywiadu PRL w USA wobec środowisk emigracyjnych”, w którym przekrojowo zarysowano pola aktywności Departamentu I MSW, dotyczące terytorium Stanów Zjednoczonych. Następnie dr Grzegorz Wołk przybliżył temat „Biuro KPN w Nowym Jorku – emigracyjne aspekty działalności Konfederacji Polski Niepodległej”. Z kolei wieloletni redaktor prasy polonijnej, Marek Bober, w syntetyczny sposób przedstawił „Wysiłki polityczne Polonii amerykańskiej w latach 80. na rzecz niepodległości Polski”. Ciekawe spojrzenie na amerykańską perspektywę i stosunek władz USA wobec wydarzeń w PRL rzucił dr Paweł Zyzak, który wygłosił referat pt. „Sojusz niemożliwy. Wsparcie administracji Ronalda Reagana oraz centrali AFL-CIO dla podziemia solidarnościowego w Polsce”. Czwarty w trakcie konferencji panel, zatytułowany „Emigracja niepodległościowa lat 80. a tajne służby PRL”, zdominowały tematy związane z działaniami komunistycznych służb specjalnych wymierzonymi w działania emigracji. Na początku kontakty z osobami, które po latach okazały się Osobowymi Źródłami Informacji Służby Bezpieczeństwa, wspominali Andrzej Burghardt i Marek Ruszczyński. Z kolei dr Grzegorz Wołk wygłosił referat poświęcony wybranym przypadkom uwikłań w kontakty z SB aktywnych na emigracji działaczy i osób współpracujących z organizacjami niepodległościowymi. Mówca skupił się na przybliżeniu informacji z dokumentów archiwalnych i przedstawieniu szerszego tła działalności tajnych służb PRL. Kolejny panel dyskusyjny poświęcono pomocy emigracyjnych organizacji niepodległościowych dla opozycji działającej w PRL. Wzięli w nim udział świadkowie historii: Zygmunt Staszewski, Andrzej Burghardt, Dariusz Olszewski i Marek Ruszczyński, dzieląc się – niejednokrotnie po raz pierwszy publicznie – posiadaną wiedzą.

Pierwszy panel ostatniego dnia konferencji nosił tytuł „Media polskie w USA w walce o niepodległość Polski”. W jego trakcie omawiano aktywność redakcji m.in. takich tytułów, jak „Dziennik Związkowy” z Chicago, „Gwiazda Polarna”, „Nowy Dziennik” czy Independent Polish News Service. Zainteresowanie wzbudził także panel dyskusyjny, poświęcony reakcjom uchodźców politycznych na zmiany polityczne w Polsce w 1989 r. Odtworzono referat dr. Tomasza Kozłowskiego z Biura Badań Historycznych IPN pt. „Polityka amerykańska wobec PRL w latach osiemdziesiątych XX wieku”. W trakcie dyskusji, która nastąpiła po tym wystąpieniu, z niespożytą energią dyskutowali i dzielili się wspomnieniami Andrzej Burghardt, Zygmunt Staszewski, Dariusz Olszewski i Marek Ruszczyński. Ostatni panel trzydniowej konferencji, zatytułowany „Inicjatywy po roku 1989”, prowadził Marek Ruszczyński, a wśród występujących znaleźli się Andrzej Burghardt, Zygmunt Staszewski i Tadeusz Antoniuk. Ta część obrad została poświęcona

sprawom aktualnym i problemom dotyczącym środowiska polonijne w USA, w tym sytuacji Kongresu Polonii Amerykańskiej.

Przebieg konferencji był transmitowany online za pomocą kanału na portalu Facebook, a informacje o niej pojawiły się w wielu polonijnych gazetach oraz serwisach informacyjnych, a także w lokalnej prasie anglojęzycznej. Reprezentanci IPN aktywnie uczestniczyli w całym wydarzeniu, m.in. prowadząc część paneli oraz biorąc aktywny udział w dyskusjach. Wymiana poglądów w przerwach między panelami pozwoliła im nawiązać kontakty z przedstawicielami tych środowisk emigracyjnych, które w ostatniej dekadzie PRL aktywnie działały na rzecz polskiej niepodległości, wspierały opozycję w kraju i protestowały przeciwko reżimowi PRL, np. gdy Nowy Jork odwiedzał gen. Wojciech Jaruzelski. Sądząc ze wspomnianych rozmów kularowych, konferencja została uznana za sukces i pojawiły się głosy o potrzebie cyklicznego organizowania takich spotkań. Bez wątpienia jej zorganizowanie było dobrym pomysłem, a przebieg dostarczył wielu nowych informacji o emigrantach politycznych, którzy po wyjeździe z kraju kontynuowali działalność na rzecz niepodległej Polski.

GRZEGORZ WOŁK – doktor historii, politolog, naczelnik w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięi Narodowej. Badacz dziejów opozycji politycznej i służb specjalnych komunistycznej Polski. Autor monografii *Szaleńcy niepodległości. Historia Konfederacji Polski Niepodległej* (2024), *Ośrodki odosobnienia w Polsce południowo-wschodniej (1981–1982)* (2009), a także licznych artykułów naukowych i popularyzatorskich. Członek Stowarzyszenia „Archiwum Solidarności”.

GRZEGORZ WOŁK – PhD in history, political scientist, division head in the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance. Researcher of the history of the political opposition and secret services of communist Poland. Author of the monographs: *Szaleńcy niepodległości. Historia Konfederacji Polski Niepodległej* [Independence Madmen. The History of the Confederation of Independent Poland] (2024), *Ośrodki odosobnienia w Polsce południowo-wschodniej (1981–1982)* [Internment Centres in South-Eastern Poland (1981–1982)] (2009) and numerous academic and popular science articles. Member of the “Solidarity Archive” Association.

KAROLINA TRZESKOWSKA-KUBASIK

Zespół Pełnomocnika Prezesa IPN
do spraw Badań nad Terrorem
Okupacyjnym na Ziemiach Polskich
w latach 1939–1945
ORCID: 0000-0002-6766-3736

RAFAŁ DRABIK

Zespół Pełnomocnika Prezesa IPN
do spraw Badań nad Terrorem
Okupacyjnym na Ziemiach Polskich
w latach 1939–1945
ORCID: 0000-0001-7376-9898

SPRAWOZDANIE Z OGÓLNOPOLSKIEJ KONFERENCJI NAUKOWEJ „OKUPACJA W POLSCE W LATACH 1939–1945”, WARSZAWA, 8–9 MAJA 2025 R.

Wspomnianą w tytule konferencję zorganizowano w ramach Centralnego Projektu Badawczego Instytutu Pamięci Narodowej „II wojna światowa i okupacje ziem polskich 1939–1944/45” oraz prac Zespołu Pełnomocnika Prezesa IPN do spraw Badań nad Terrorem Okupacyjnym na Ziemiach Polskich w latach 1939–1945 (dalej: Zespół Pełnomocnika). Jej głównym celem było omówienie strat osobowych i materialnych, ukazanie rzeczywistości okupacyjnej w poszczególnych regionach Polski oraz specyfiki terroru niemieckiego zarówno w skali makro, jak i mikro. Podczas dwudniowych obrad, w ramach 11 paneli, przedstawiciele 14 instytucji naukowych wygłosili 37 referatów, w tym 19 pierwszego dnia i 18 – drugiego. Przedstawili wybrane, często nieznane dotąd zagadnienia z zakresu okupacji niemieckiej i sowieckiej.

Obrady otworzyli zastępca prezesa IPN dr hab. Karol Polejowski oraz dr Sebastian Pilarski, dyrektor Biura Badań Historycznych Instytutu. W swych wystąpieniach podkreślili ogromną potrzebę kontynuowania badań nad terrorem niemieckim i sowieckim. Następnie wygłoszono dwa referaty wprowadzające uczestników spotkania w tematykę okupacyjną. W pierwszym, pt. „Genocyd, germanizacja totalna czy (neo)kolonializm? W poszukiwaniu modelu analizy okupacji niemieckiej w Polsce (1939–1945)” dr Tomasz Ceran z Delegatury IPN w Bydgoszczy przedstawił wady i zalety trzech potencjalnych modeli analizy okupacji naszego kraju przez III Rzeszę oraz podjął próbę wskazania, który z nich jest najbardziej adekwatny do badań nad omawianą tematyką. Po nim dr hab. Joanna Lubecka, reprezentująca IPN w Krakowie oraz tamtejszy Uniwersytet

Papieski Jana Pawła II, w niezwykle interesujący sposób omówiła status ziem polskich w prawnych i politycznych koncepcjach nazistów.

Następnie obrady toczyły się w ramach wspomnianych wyżej paneli. Pierwszy z nich, poświęcony niemieckim strukturom wojskowym, policyjnym i cywilnym w Generalnym Gubernatorstwie (dalej: GG), otworzył dr hab. Tomasz Gajownik z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Mówca skoncentrował się na przedstawieniu dużej wartości źródłowej dzienników wojennych jednostek wojskowych okupanta, stacjonujących na omawianym obszarze. Doktor Maciej Korkuć, reprezentujący IPN w Krakowie oraz Uniwersytet Ignatianum w tym mieście, skupił się na umiejscowieniu tzw. granatowej Polnische Polizei w ramach Ordnungspolizei oraz w hierarchii rasowej służb policyjnych III Rzeszy w GG. Następnie dr Karol Dąbrowski z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie omówił udział niemieckich organizacji gospodarczych w systemie eksploatacji ekonomicznej GG. Przedstawił proces dewastacji przedwojennych polskich instytucji gospodarczych, a także działalność Niemieckiej Izby Handlowej na Polskę – organizacji odpowiedzialnej za dokonanie licznych grabieży na okupowanych terenach. Z kolei dr Wojciech Wichert z IPN w Szczecinie scharakteryzował niemieckie cywilne struktury polityczne i administracyjne okupowanej Warszawy w latach 1939–1945, a także starał się określić znaczenie stolicy Rzeczypospolitej w nazistowskiej polityce narodowościowej.

Tematem przewodnim drugiego panelu były zbrodnie przeciwko polskiej inteligencji. Niewątpliwie zagadnienie to wymaga kontynuowania badań, zarówno w skali mikro, jak i makro. Podczas obrad postulowano opracowanie syntezy dotyczącej eksterminacji wspomnianej grupy społeczeństwa. Zwrócono uwagę na brak pozycji poświęconych temu zagadnieniu w odniesieniu do poszczególnych regionów Polski oraz na brak imiennych wykazów ofiar.

Profesor dr hab. Maciej Franz z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu przedstawił tragiczne losy profesury lwowskiej i wileńskiej w czasie II wojny światowej. Doktor hab. Przemysław Marcin Żukowski z Uniwersytetu Jagiellońskiego zaprezentował sylwetki zamordowanych pracowników naukowych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, m.in. Stanisława Cywińskiego, Mieczysława Gutowskiego oraz Józefa Marcinkiewicza. Doktor hab. Grzegorz Bębniak z IPN w Katowicach omówił Intelligenzaktion w rejencji katowickiej na przykładzie powiatu pszczyńskiego. Prelegent podkreślił dużą wagę prowadzenia badań regionalnych, przedstawił także statystyki dotyczące inteligentów dotkniętych represjami niemieckimi na omawianym obszarze. Następnie dr Marcin Przeglętko z warszawskiego IPN skonfrontował stan badań na temat Nadzwyczajnej Akcji Pacyfikacyjnej w GG z dokumentami źródłowymi.

W trzecim panelu zaprezentowano położenie Kościoła katolickiego w omawianym miejscu i czasie. Doktor hab. Elżbieta Wojcieszak z IPN w Poznaniu omówiła sytuację

cję duchowieństwa w Kraju Warty (Wartheland) w latach 1939–1945. Badaczka podkreśliła ogrom strat osobowych i materialnych poniesionych przez Kościół na tym terenie w dobie wojennej pożogi. Ksiądz dr Paweł Kostrzewski z Instytutu Wyższych Studiów Teologicznych w Częstochowie przedstawił straty osobowe duchowieństwa diecezji częstochowskiej w okresie okupacji niemieckiej, w tym mordy dokonane na księżach we wrześniu 1939 r. oraz wywiezienie kapłanów z powiatu wieluńskiego do KL Dachau w październiku 1941 r. Profesor dr hab. Leszek Zygmunt z Państwowej Akademii Nauk Stosowanych im. Ignacego Mościckiego w Ciechanowie poświęcił swoje wystąpienie stratom osobowym i materialnym w diecezji płockiej. Podkreślił, że biskupstwo to było jednym z najbardziej poszkodowanych w okupowanej Polsce. Na jego terenie Niemcy zamordowali ponad 100 księży oraz dwóch kleryków spośród ok. 300 kapłanów diecezjalnych, a także dokonali licznych grabieży majątku kościelnego.

Tematyka panelu czwartego oscylowała wokół kwestii życia codziennego. Doktor hab. Sylwia Grochowina z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu zwróciła uwagę na znaczące dysproporcje odnośnie do stanu wiedzy oraz liczby materiałów archiwalnych pomiędzy GG i ziemiami polskimi wcielonymi do III Rzeszy. Na podstawie okupacyjnego dziennika Eugeniusza Przybyła, malarza i bibliofila z Torunia, prelegentka przybliżyła codzienność mieszkańców tego miasta w czasie okupacji. Doktor Anna Czocher z IPN w Krakowie oraz tamtejszego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II przedstawiła działalność Rady Głównej Opiekuńczej, a także jej struktury, założenia i strategię. Podkreśliła, że działania tej organizacji stanowiły bezpośrednią reakcję na terror niemiecki.

Podczas piątego panelu zaprezentowano referaty dotyczące okupacji niemieckiej na wsi. Doktor Tomasz Domański z Delegatury IPN w Kielcach zwrócił uwagę na pomijanie przez badaczy protokołów konferencji sołtysów. Tymczasem, jego zdaniem, źródła te mają dużą wartość poznawczą. Przez ich pryzmat referent ukazał specyfikę rządów niemieckich we wsiach dystryktu radomskiego. Natomiast Kamil Kopera z Muzeum Ziemi Biłgorajskiej w Biłgoraju scharakteryzował terror niemiecki wobec ludności polskiej w powiecie biłgorajskim w perspektywie relacji sporządzonych przez ocalałych Żydów.

Ostatni panel podczas pierwszego dnia konferencji poświęcono działalności polskiego podziemia. Rozpoczął go dr Rafał Sierchuła z IPN w Poznaniu. Przedstawił sylwetki najważniejszych działaczy ruchu narodowego oraz wymierzone w nich represje niemieckie. Doktor Mirosław Węcki, reprezentujący IPN w Katowicach i Uniwersytet Śląski, zwrócił uwagę na pomijanie w historiografii działalności Tajnej Polskiej Organizacji Niepodległościowej. Prelegent przedstawił specyfikę prowadzenia aktywności konspiracyjnej na Górnym Śląsku, a także losy członków wspomnianej organizacji.

Drugiego dnia odbyło się pięć paneli tematycznych. Pierwszy z nich, a siódmy w całości konferencji, dotyczył zbrodni niemieckich w okupowanej Polsce. Rozpoczęła go dr Izabela Mazanowska z Delegatury IPN w Bydgoszczy, która przedstawiła Zbrodnię Pomorską w powiecie włocławskim. Podkreśliła, że omawiane przez nią wydarzenia

objęły także tereny nienależące do historycznego i etnograficznego Pomorza, co wynikało ze zmian w strukturze administracyjnej tego regionu, dokonanych po 1 września 1939 r. Jako kolejna głos zabrała dr Izabella Kopczyńska z poznańskiego IPN. Zarysowała ona kwestię germanizacji dzieci w Kraju Warty. Wyniki badań wskazują jednoznacznie, że porywanie młodych Polaków w celu zniemczenia prowadzono metodycznie w różnych zakątkach przedwojennej Polski. Kolejne dwa wystąpienia dotyczyły wysiedleń na Zamojszczyźnie. Doktor Beata Kozaczyńska z Uniwersytetu w Siedlcach omówiła kwestie związane ze śmiertelnością dzieci w obozie przejściowym w Zamościu, a następnie dr Dorota Skakuj z Muzeum Ziemi Biłgorajskiej w Biłgoraju przedstawiła zachowane relacje i wspomnienia z tego obozu. Dzięki wspomnianym przez nią źródłom obraz akcji wysiedleńczej został uzupełniony o wątek tragicznych losów kobiet i osób starszych podczas akcji Werwolf, czyli ostatniego etapu deportacji. Obie referentki pokazały jednoznacznie, że pomimo kilkudziesięciu lat badań, kwestia wysiedleń, dokonanych przez Niemców na Zamojszczyźnie, pozostaje otwartym tematem badawczym. Jako ostatnia w panelu wystąpiła dr Dominika Pasich z IPN w Krakowie, która uwydatniła zagadnienie bezkarności niemieckich zbrodniarzy po zakończeniu wojny, opowiadając o jednym z nich – dr. Wernerze Becku, od 1940 r. kierowniku Zakładu Medycyny Sądowej w Krakowie, w 1942 r. przekształconego w Państwowy Instytut Medycyny Sądowej w Generalnym Gubernatorstwie, a następnie w Państwowy Instytut Medycyny Sądowej i Kryminalistyki.

Panel ósmy, poświęcony stratom osobowym i materialnym, otworzył dr Bartosz Janczak z łódzkiego IPN. Referent ukazał losy wybranych synów oficerów Wojska Polskiego, którzy polegli podczas Powstania Warszawskiego. Zdzisław Jurkowski z Zespołu Pełnomocnika w kilkunastominutowym wystąpieniu omówił problemy dotyczące ustalenia listy ofiar niemieckiego obozu koncentracyjnego w Płaszowie. Wskazał, że ich ostateczna liczba jest trudna do ustalenia nie tylko z powodu braków w zachowanej dokumentacji, lecz także ze względu na rozproszoną sieć podobozów. Następnie dr hab. Piotr Majewski z Zespołu Pełnomocnika oraz Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie przybliżył działalność cywilnych struktur Polskiego Państwa Podziemnego, dokumentujących straty w zakresie dóbr kultury oraz poświęcone tej tematyce raporty, przygotowywane dla rządu RP na uchodźstwie. Uzupełnieniem jego wystąpienia był referat dr. hab. Roberta Jastrzębskiego z Uniwersytetu Warszawskiego, który omówił działalność Biura Odszkodowań Wojennych oraz efekty jego pracy w postaci „Sprawozdania w przedmiocie strat i szkód wojennych w latach 1939–1945”. Powyższe wystąpienia z pewnością stanowiły znaczący wkład w badania nad stratami materialnymi, poniesionymi przez Polskę w omawianym okresie.

Dziewiąty panel dotyczył zagłady Żydów w Polsce. Otworzyła go dr Alicja Gontarek z IPN w Lublinie oraz Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w tym mieście. Na podstawie specyficznego źródła, jakim są protokoły konferencji sołtysów, przedstawiła

obraz Holokaustu w perspektywie polskiej wsi. Z kolei dr Soraya Kuklińska z Zespołu Pełnomocnika w zwięzły sposób omówiła kwestie związane z mordami popełnionymi przez funkcjonariuszy 727 Infanterie Regiment na żydowskiej ludności Nowogródzyny. Badania wskazują, że wspomniana jednostka ponosiła odpowiedzialność za śmierć tysięcy Żydów oraz mieszkańców innych narodowości tego regionu. Następnie dr Damian Sitkiewicz z IPN w Warszawie zaprezentował sylwetkę jednego z głównych wykonawców akcji „Reinhardt” w GG – SS-Sturmabführera Hermanna Höflego. Prelegent w szczególności skupił się na jego roli w eksterminacji Żydów w dystrykcie lubelskim oraz w getcie w Warszawie.

Tematem przewodnim dziesiątego panelu był terror okupacyjny w tzw. Polsce powiatowej. Prelegenci podkreślali znaczące braki w badaniach terroru niemieckiego i sowieckiego na terenie poszczególnych mikroregionów oraz konieczność prowadzenia prac w tym zakresie. Zwrócono uwagę, że mimo upływu 80 lat od zakończenia II wojny światowej, wciąż nieznana pozostaje liczba zamordowanych mieszkańców wielu mniejszych jednostek administracyjnych.

Jako pierwsza głos zabrała dr Karolina Trzeskowska-Kubasik z Zespołu Pełnomocnika. Przedstawiła miejsca kaźni na terenie Kreis Jędrzejów oraz dokonała próby ustalenia liczby zamordowanych mieszkańców tego obszaru, a także danych personalnych ofiar egzekucji. Doktor Tomasz Bereza z IPN w Rzeszowie omówił miejsca straceń na obszarze Kreis Jaroslau. Autor zaprezentował wyniki swoich badań, podkreślając, że Niemcy dokonywali mordów nie tylko w obiekcie znanym powszechnie jako „Anna Kasarnia”, lecz także na bardzo obszernym terenie, rozciągającym się od Stalowej Woli po Przemyśl. Po nim Piotr Kapusta, pracownik Muzeum Krakowa, oddział Muzeum Nowej Huty, przedstawił kwestię pracy przymusowej na rzecz III Rzeszy w gminie Czernichów w powiecie krakowskim. Zaprezentował ofiary, często nieznane, a także problemy związane z badaniami w skali najmniejszej jednostki administracyjnej. Jako ostatni głos zabrał dr Rafał Drabik, członek Zespołu Pełnomocnika. W swoim referacie, dotyczącym niemieckiego systemu obozów w powiecie biłgorajskim, skupił się na przedstawieniu historii obozu przejściowego w Zwierzyńcu. To miejsce stało się symbolem męczeństwa nie tylko mieszkańców Zamojszczyzny, osadzonych w nim podczas akcji pacyfikacyjnych i wysiedleńczych, lecz także kilkuset więźniów francuskich, którzy przebywali w nim w latach 1941–1942.

Podczas ostatniego, jedenastego, panelu głos zabrało dwóch naukowców. Jako pierwszy wyniki swoich badań zaprezentował Paweł Żołądek z Delegatury IPN w Kielcach, który omówił efekty ścigania strażników Werkschutzu, odpowiedzialnych za zbrodnie popełnione w obozie pracy przy fabryce Hasag w Skarżysku-Kamiennej. Autor słusznie zauważył, że pośród licznych miejsc kaźni Polaków drugoplanową rolę zajmują w badaniach te, które były pozornie miejscami pracy. W rzeczywistości bardzo często faktycznie stanowiły one kolonie karne, w których pracownicy musieli wyrabiać wyśrubowane normy, niezbędne do funkcjonowania gospodarki III Rzeszy. Ostatnim prelegentem był

prof. dr hab. Mirosław Golon, pracownik Delegatury IPN w Bydgoszczy oraz Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W swoim referacie scharakteryzował sytuację zaistniałą przez kilka miesięcy po wyparciu Niemców z poszczególnych terenów przez Armię Czerwoną. Czas ten był przez wiele lat prawdziwą białą plamą w historiografii, co – jak słusznie podkreślił referent – wynikało z niezwykle brutalnego zachowania żołnierzy sowieckich wobec lokalnej ludności cywilnej. Jego znakiem rozpoznawczym stały się zbrodnie, rabunki, gwałty oraz inne formy złego traktowania bezbronnych mieszkańców.

Na zakończenie konferencji głos zabrał dr Konrad Graczyk, zastępca dyrektora Biura Badań Historycznych IPN oraz szef Zespołu Pełnomocnika Prezesa IPN do spraw Badań nad Terrorem Okupacyjnym na Ziemiach Polskich w latach 1939–1945. W krótkim podsumowaniu podkreślił nie tylko wagę problemów związanych z przemocą i stratami zadawanymi przez okupantów niemieckich i sowieckich, lecz także wskazał na kwestie związane z badaniami tych zbrodni, poruszone w trakcie omawianego spotkania. Organizatorzy zapowiedzieli opublikowanie materiałów z konferencji.

KAROLINA TRZESKOWSKA-KUBASIK – absolwentka Wydziału Historii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, doktor nauk humanistycznych. W latach 2014–2019 pracownik Studium Polski Podziemnej w Londynie, od 2019 r. w Zespole Pełnomocnika Prezesa IPN do spraw Badań nad Terrorem Okupacyjnym na Ziemiach Polskich w latach 1939–1945. Przedmiotem jej zainteresowań jest terror okupanta niemieckiego w dystrykcie Radom w latach 1939–1945, eksterminacja dzieci polskich robotnic przymusowych, straty osobowe inteligencji oraz działalność emigracyjna byłych żołnierzy Armii Krajowej w Londynie. Napisała sześć książek, m.in. *Tadeusz Żenczykowski-Zawadzki (1907–1997). W kraju i na emigracji* (2019) oraz *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim koło Buska-Zdroju* (2022). Jest także autorką licznych artykułów naukowych i popularnonaukowych, opublikowanych w prasie krajowej i emigracyjnej, oraz współredaktorką jednej monografii naukowej.

RAFAŁ DRABIK – doktor nauk humanistycznych. Pracownik Instytutu Pamięci Narodowej od 2007 r., obecnie w Zespole Pełnomocnika Prezesa IPN do spraw Badań nad Terrorem Okupacyjnym na Ziemiach Polskich w latach 1939–1945. W swoich badaniach zajmuje się tematyką okupacji niemieckiej, podziemia niepodległościowego oraz struktur PPR/PZPR na Lubelszczyźnie. Współautor publikacji *Polacy ratujący Żydów w dystrykcie lubelskim 1939–1944 – oblicza pomocy* (2024). Obecnie przygotowuje publikację dotyczącą okupacji na terenie pow. biłgorajskiego.

KAROLINA TRZESKOWSKA-KUBASIK – graduate of the Faculty of History at the University of the National Education Commission in Cracow, PhD. From 2014 to 2019, she worked at the Polish Underground Movement Study Trust in London; since 2019, she has been

a member of the IPN President's Legate Research Unit on Occupation Terror in Polish Territories, 1939–1945. Her research interests include German occupation terror in the Radom Distrikt during 1939–1945, the extermination of children of Polish forced female labourers, the loss of human lives among the intelligentsia, and the emigration activities of former Home Army soldiers in London. She has written six books, including *Tadeusz Żenczykowski-Zawadzki (1907–1997). W kraju i na emigracji* [Tadeusz Żenczykowski-Zawadzki. At home and in Exile] (2019) and *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim koło Buska-Zdroju* [German Mass Crimes in the Welecki Forrest near Busko Zdrój] (2022). She is also the author of numerous research and popular science articles published in both the domestic and émigré press and co-editor of one scholarly monograph.

RAFAŁ DRABIK – PhD. At the Institute of National Remembrance since 2007, currently a member of the IPN President's Legate Research Unit on Occupation Terror in Polish Territories, 1939–1945. His research focuses on the German occupation, the independence underground and the structures of the Polska Partia Robotnicza (Polish Workers' Party, PPR) and the Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (Polish United Workers' Party, PZPR) in the Lublin region. Co-author of the publication *Polacy ratujący Żydów w dystrykcie lubelskim 1939–1944 – oblicza pomocy* [Poles Rescuing Jews in the Lublin District, 1939–1944. Nature of Aid] (2024). He is currently preparing a publication on the Biłgoraj district under German occupation.